TÜRKLERİN SİYASİ TARİHİ

MÖ III-MS XII

Prof. Dr. EROL KÜRKÇÜOĞLU

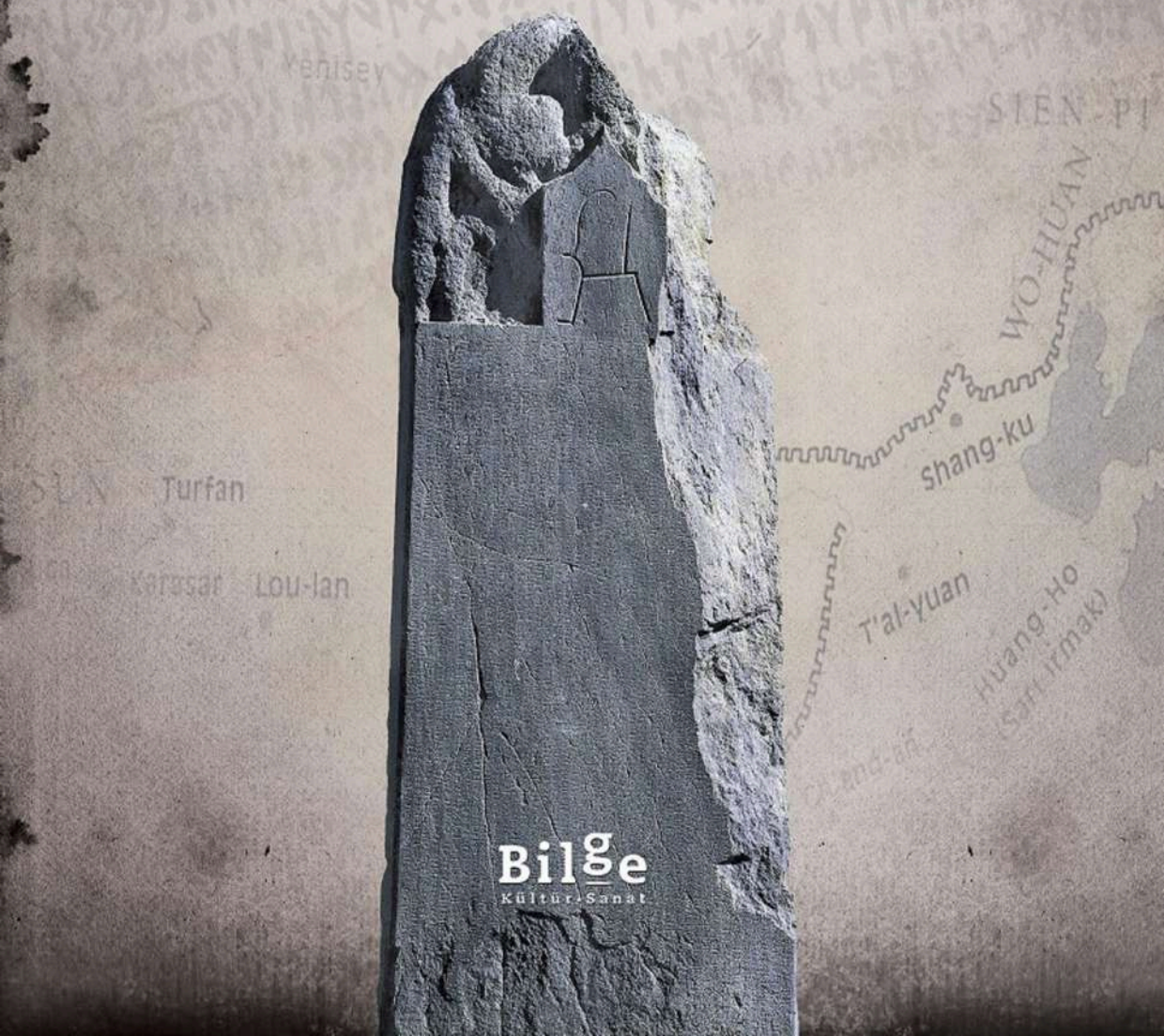

Bilge
Kültür-Sanat

TÜRKLERİN SİYASİ TARİHİ
(M.Ö. III - M.S. XII)

YAYIN NO: 907

TÜRKLERİN SİYASİ TARİHİ
(M.Ö. III - M.S. XII)
Prof. Dr. Erol Kürkçüoğlu

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 16228

1. Basım: Ocak 2019
2. Basım: Mart 2019

ISBN: 978 - 605 - 7931 - 07 - 8

Editör: *Dr. Yasin Topaloğlu*
Kapak: *Dr. Yasin Topaloğlu*
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı: *Zafer Matbaası*
Maltepe Mah. Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/117 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 612 24 31
Kapak Baskı: *Saner Matbaacılık*
Cilt: *Zafer Ciltevi*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

TÜRKLERİN SİYASİ TARİHİ
(M.Ö. III - M.S. XII)

PROF. DR. EROL KÜRKÇÜOĞLU

Bilge
Kültür·Sanat

"Türk Tarihi bizce;
Türk Milleti'nin bekasının temeli ve garantisidir"

Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen

Hocam Prof. Dr. Coşkun Alptekin'in
aziz hatırasına...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 15
KISALTMALAR 17
GİRİŞ 19

TÜRK DÜNYASI VE SİYASİ COĞRAFYA 23
Türk Dünyası ve Siyasi Tarih 25
Türklerin Göçleri ve Yayılmaları 27
Türk Göçlerinin Sebepleri 28
2. Kavimler Göçü 30
Kavimler Göçünün Sonuçları 37

I. BÖLÜM
ASYA TÜRK DEVLETLERİ

A. Hun İmparatorlukları 39
Asya Hunları (M.Ö. 209-M.S. 216) 39
Asya Hunlarının Anavatanı 39
Tarihî Kaynaklarda Hun Adı 39
Asya Hun Devleti'nin Kuruluşu 40
Çinlilerin Türk Ordusunu Örnek Almaları 41
Teoman (Tuman) Dönemi (M.Ö. 221-209) 42
Mete Dönemi (M.Ö. 209-174) 45
Mete Zamanında Asya Hunlarının Komşu Devletlerle Olan Siyasi ve Askerî İlişkileri 47
Mete'nin Doğu (Tung-hu) Seferi 47
Mete'nin Batı (Yüeh-chih) Seferi 48
Mete'nin Kuzey Seferi 49
Mete'nin Güney (Çin) Seferi (M.Ö. 201) 49
Mete'nin Orta Asya Seferi ve Türkistan'ın Hunlar İçin Önemi 52
Mete'nin Çin İmparatoruna Yazdığı Mektuplar 53
Ki-ok Dönemi (M.Ö. 174-160) 54
Ki-ok'un Veziri Chung-hang Yüeh'in Fikirleri 55
Ki-Ok'un Çin'e Yönelik Seferi (M.Ö. 166) 56
Ki-ok Zamanında Hun-Yüeh-chih İlişkileri 56
Kün-çin Dönemi (M.Ö. 160-126) 57
Çin İmparatoru Wu-ti ve Asya Hunları 57
Çin'in Batı Siyaseti 58
Hunların Gerileme ve Parçalanma Dönemi 60
Asya Hunlarının Türk Tarihindeki Rolleri 64

Ak Hunlar 65
Ak Hunların Adı ve Etnik Yapıları 65
Ak Hun Coğrafyası 67
Ak Hun Devleti'nin Tarih Sahnesine Çıkışı 68
Ak Hun - Sasani İlişkileri 68
Köktürk - Sasani İttifakı ve Ak Hunlar 70

Ak Hun ve Köktürk İlişkileri 70
Ak Hun Devleti'nin Yıkılışı 71
Ak Hunların Türk Tarihindeki Önemi 72

Tabgaç Devleti (385-556) 73
Tabgaç Adı ve Etnik Yapısı 73
Tabgaç Coğrafyası 74
Tabgaçların Kuruluşu 74
IV ve VI. Yüzyıllarda Tabgaçlar 75
Tabgaç - Çin İlişkileri 76
Tabgaçların İkiye Ayrılması 76
Tabgaçların Türk Tarihindeki Önemleri 77

Köktürk Devleti (552-745) 77
Köktürk Adının Menşei 77
Köktürklerin Coğrafyası 79
Köktürklerin Kuruluşu 80
Bumin Kağan Dönemi (542-552) 81
Kara Kağan (Ko-lo) Dönemi (552-553) 82
Mukan Kağan Dönemi (553-572) 83
İstemi Yabgu Dönemi (552-576) 84
İstemi Yabgu Sonrası Batı Köktürkler 86
Batı Köktürk - Ak Hun İlişkileri 86
Batı Köktürk - Sasani İlişkileri 87
Batı Köktürk - Doğu Roma Ticari İlişkileri 89
Köktürklerin İkiye Ayrılması 91
Doğu Köktürklerin Yıkılışı 94
Batı Köktürklerin Yıkılışı 94
Köktürk - Çin İlişkileri 96
Köktürklerde Fetret Dönemi (630-681) 98
Fetret Devri'nin Oluşmasındaki Başlıca Sebepler 99
II. Köktürk Devleti ve İlteriş Kağan 101
Kapağan Kağan (692-716) 103
Bolçu Savaşı 107
Köktürk - Arap İlişkileri 108
Köktürk - Kırgız İlişkileri 108
Köktürk - Türgiş Mücadelesi 109
Bilge Kağan Dönemi (716-734) 109
Orta Asya Türk Tarihinde Boylar 111
Köktürklerin Yıkılışı 112
Köktürklerin Türk Tarihindeki Önemi 113

Uygurlar 127
Uygur Adı ve Etnik Yapısı 115
Uygur Coğrafyası 116
Uygur Kağanlığının Kuruluşu 116
Kutluk Bilge Kül Kağan (745-747) 118
Mo-yun Çur Dönemi (747-759) 118
Bögü Kağan (759-779) 119
Tun Buga Tarkan (779-789) 120
Külük Bilge Kağan (789-790) 121
Uygur - Çin İlişkileri 121
Kırgızların Ötüken'i İşgal Etmeleri 123
Uygurların Göçleri 124

Ötüken Uygurlarının Yıkılış Sebepleri ... 126
Turfan Uygurları ... 126
Kansu Uygur Devleti ... 127
Uygur - Kırgız İlişkileri ... 127
Uygur Ülkesinin Moğollar Tarafından İşgali ve Uygurların Yıkılışı ... 128
Uygurların Müslümanlığı Kabulü ... 128
Şato Türklerinin İsyanı ... 129
Uygurların Önemi ... 129

Kırgızlar ... 130
Kırgız Adı ve Etnik Yapısı ... 130
Kırgız Coğrafyası ... 131
Kırgız Devleti'nin Kuruluşu ... 133
Kırgız - Köktürk İlişkileri ... 134
Kırgız - Çin İlişkileri ... 134
Kırgız - Uygur İlişkileri ... 135
Kırgızların Ötüken ve Çevresini Ele Geçirmeleri (840) ... 136
Yenisey Kırgızları ... 137
Kırgız - Moğol İlişkileri ... 138
Kırgızların Tarihî Önemi ... 140

Türgişler ... 140
Türgiş Adı ve Etnik Yapısı ... 140
Türgiş Coğrafyası ... 141
Sarı Türgiş Devleti ... 141
Bolçu Savaşı (698) ... 142
Kara Türgiş Devleti ... 143
Türgiş - Köktürk İlişkileri ... 144
Türgiş - Arap İlişkileri ... 145
Türgiş - Çin İlişkileri ... 148
Türgişlerin İslâm Dinine Bakış Açıları ... 149
Türgişlerin Yıkılışı ... 149
Türgişlerin Tarihî Önemi ... 150

Karluklar ... 151
Karluk Adı ve Etnik Yapıları ... 151
Karluk Coğrafyası ... 152
Karlukların Kuruluşu ... 152
Köktürk - Karluk İlişkileri ... 153
Karluk - Türgiş İlişkileri ... 154
Karluklar ve Uygurlar ... 154
Talas Savaşı ve Sonuçları ... 155
Karluk - Çin İlişkileri ... 158
Karluk - Arap İlişkileri ... 158
Karluklar ve İslâm Dini ... 159
Karluk - Karahanlı İlişkileri ... 161
Karluk - Samani İlişkileri ... 161
Karluk - Peçenek İlişkileri ... 161
Karlukların Tarihî Önemi ... 162

Oğuzlar ... 162
Oğuz Adı ve Etnik Yapısı ... 162
Oğuz Coğrafyası ... 163
Oğuz Devleti'nin Kuruluşu ... 164

Oğuz Boyları ... 165
Oğuz - Türkmen İlişkileri ... 166
VII - XI. Asırlarda Oğuzlar ... 167
Oğuzlar ve Köktürkler ... 170
İbn Fadlan'ın Oğuz Ülkesine Seyahati ... 171
Oğuzlar ve İslâm Dini ... 171
Oğuzlar ve Peçenekler ... 172
Oğuz - Selçuklu İlişkileri ... 174
Oğuz - Kıpçak İlişkileri ... 176
Oğuzların Tarihî Önemi ... 176

II. BÖLÜM

DOĞU AVRUPA TÜRK DEVLETLERİ

Avrupa Hunları ... 197
Avrupa Hunlarının Anavatanı ... 179
Avrupa Hunlarının Etnik Yapıları ... 180
Avrupa Hunları ve Kavimler Göçü ... 180
Avrupa Hun Hükümdarı Uldız Dönemi (400-410) ... 182
Karaton ve Rua Dönemi ... 183
Avrupa Hun Hükümdarı Attila (434-453) ... 184
Birinci Balkan Seferi ve Konstantia (Margos) Barışı (434) ... 184
İkinci Balkan Seferi ve Anatolios Barışı (448) ... 185
Hunlara Tabi Kavimler ... 187
Attila'nın Batı Roma Seferi (451) ... 187
Attila'nın İtalya Seferi ... 189
Attila Sonrası Avrupa Hunları ... 190

Avarlar ... 192
Avarların Adı ve Etnik Yapısı ... 192
Avarların Coğrafyası ... 193
Avarların Kuruluşu ... 194
Avar - Slav İlişkileri ... 194
Avar - Köktürk İlişkileri ... 195
Avarların İstanbul Kuşatması ve 626 Sonrası ... 195
Avar - Bizans İlişkileri ... 197
Avarların Yıkılışı ... 200
Avarların Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi ... 200

Hazarlar ... 200
Hazar Adı ve Etnik Yapıları ... 200
Hazar Coğrafyası ... 201
Hazarların Kuruluşu ... 203
Hazar - Sasani İlişkileri ... 203
Hazar - Köktürk İlişkileri ... 204
Hazar - Bizans İlişkileri ... 205
Hazar - Arap İlişkileri ... 206
Hazarların Azerbaycan Seferleri ... 212
Hazar - Ermeni İlişkileri ... 214
VIII - IX. Yüzyıllarda Hazarlar ... 215
Hazar - Rus İlişkileri ... 216
Rusların 913-914'te Hazar Denizi'ne Akınları ... 217

Rusların 943 Yılında Hazar Denizi'ne Yönelik Akınları ... 219
Rusların 965 yılında Hazar Denizi'ne Akınları ... 219
Hazar - Peçenek İlişkileri ... 221
Hazar - Kıpçak İlişkileri ... 221
Hazar - Harezm İlişkileri ... 222
Hazar - Bulgar İlişkileri ... 222
Hazar - Macar İlişkileri ... 222
Hazarların Yıkılışı ... 223
Hazarların Türk Tarihindeki Önemi ... 224

Sabarlar (Sabirler Devleti) ... 227
Sabar Adı ve Etnik Yapıları ... 227
Sabar Coğrafyası ... 228
Sabar Devleti'nin Kuruluşu ... 228
Sabar-Sasani İlişkileri ... 229
Sabar-Doğu Roma İlişkileri ... 230
Sabar-Avar İlişkileri ... 231
VI. Asırda Sabarlar ... 231
Sabarların Yıkılışı ... 232
Sabarların Türk Tarihinde Oynadıkları Roller ... 232

Peçenekler ... 233
Peçenek Adı ve Etnik Yapısı ... 233
Peçenek Boyları ... 234
Peçenek Coğrafyası ... 235
IX. Yüzyılda Peçenekler ... 235
Peçenek - Doğu Roma İlişkileri ... 237
Peçenek - Rus İlişkileri ... 240
Peçenek - Macar İlişkileri ... 241
Peçenek - Oğuz İlişkileri ... 242
Peçenek - Kıpçak İlişkileri ... 242
Peçeneklerin Türk Tarihindeki Önemi ... 243

Kimekler ... 244
Kimek Adı ve Etnik Yapıları ... 244
Kimek Coğrafyası ... 244
Kimek Kağanlığı'nın Kuruluşu ... 246
Kimek - Köktürk İlişkileri ... 246
Kimek Boyları ... 246
Kimeklerin Göçü ... 248
Kimeklerin Dış Politikası ... 249
Kimeklerde Sosyal Hayat ... 249
Kimeklerin Yıkılışı ... 249
Kimeklerin Tarihî Önemi ... 250

Kıpçaklar (Kuman Devleti) ... 250
Kıpçak Adı ve Menşei ... 250
Kıpçak Coğrafyası ... 251
Kıpçakların Kuruluşu ... 252
Kıpçak - Bizans İlişkileri ... 253
Kıpçak - Peçenek İlişkileri ... 254
Kıpçak - Oğuz İlişkileri ... 254
Kıpçak - Kimek İlişkileri ... 255
Kıpçak - Rus İlişkileri ... 255

IX - XII. Yüzyıllar Arasında Kıpçaklar 256
Kıpçak - Macar İlişkileri 259
Kıpçak - Harezm İlişkileri 259
Kıpçak - Moğol İlişkileri 259
Kıpçakların Yıkılışı 261
Kıpçakların Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi 261

Bulgarlar 262
Bulgarların Adı ve Etnik Yapısı 262
Bulgar Coğrafyası 263
Bulgar Devleti'nin Kuruluşu 264
Büyük Bulgaristan 265
Bulgarların İkiye Ayrılması 266
Tuna Bulgarları 268
Bulgar - Bizans İlişkileri 271
Bulgar - Rus İlişkileri 274
Hazar - Bulgar İlişkileri 275
Bulgar - Avar İlişkileri 275
Bulgar - Macar İlişkileri 275
Bulgar Hanı Krum (803-814) 276
Kubrat Han Dönemi 277
Boris Dönemi 277
Kubrat Sonrası Bulgarlar 278
Bulgar - Moğol İlişkileri 278
Bulgar - Arap İlişkileri 279
Bulgarların Yıkılışı 279
Bulgarların Tarihî Önemi 279

III. BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ TÜRK DÜNYASININ ÖNCÜLERİ

Asya Hun Hükümdarı Mete (M.Ö. 209-174) 282
Kuzey Batı Hun Yabgusu Çi-çi (M.Ö. 58-36) 288
Avrupa Hun Hükümdarı Attila (434-453) 291
Bumin Kağan (552-553) 299
Batı Köktürk Yabgusu İstemi Yabgu (552-576) 302
II. Köktürk Devlet Adamı İlteriş (Kutluk) Kağan (681-691) 304
II. Köktürk Devlet Adamı Kapağan Kağan (691-716) 308
İkinci Köktürk Kağanı Bilge Kağan (716-734) 311
Kül Tigin (685-731) 317
Tonyukuk (680-725) 322
Yolug Tigin (İlk Türk Tarihçisi ve Yazarı) 329

SONUÇ 331

KAYNAKÇA 333

ÖNSÖZ

Milletlerin şüphesiz tarihi olur. Ancak sadece tarihe sahip olmak da yeterli değildir. Önemli olan millî varlığı geleceğe taşımak, onu "ebed-müddet", kılabilmek için toplumda fertlerin ve sosyal grupların ortak irade sahibi olmalarını sağlamaktır. Bu ortak irade olmazsa milletlerin tarihi, müzelerde kalır ve kolayca eritilebilir. Türk devletlerinde "Devlet kutsal sayılır". Gene bütün Türk devletlerinde "ebedîlik", esastır. Devlet sonsuza dek sürecektir. Atatürk, "Büyük devletler kuran ecdadımız, büyük ve şümullü medeniyetlere de sahne olmuştur. Bunu aramak, tetkik etmek, Türklüğe ve cihana bildirmek bizler için borçtur," demek suretiyle Türk milletinin 2225 yıllık devletli hayatına dikkat çekmektedir.

İnsanlığın ve medeniyetin ilk izlerine rastladığımız Orta Asya, Türklerin ve çeşitli milletlerin oturduğu, yayıldığı ve devamlı bir hareketlilik içinde bulunan bir bölgedir. Türklüğün ilk beşiği de şüphesiz Orta Asya'dır.

Tarih boyunca, bozkır ellerinin birden fazla birlik kurduklarına nadiren şahit olurken, Türklerin Asya Hunlarından, Selçuklulara gelinceye kadar yirmiye yakın devlet kurdukları ve değişik adlar altında varlıklarını 1500 yıla yakın koruduklarına tanık olmaktayız. Bazı tarihçilerimizin bu nadir görülen sürekliliği, değişik bir teoriden ele aldıkları, onların Orta Asya'nın geniş ufuklarında ve tarihin akışı içinde tek bir siyasi teşekkül hâlinde yaşayan Türk topluluklarında değişenin yalnız hanedan adları olduğunu bildirmeleri ilgi çekicidir.

Türkler, ilimde yaptıkları ilerleme sayesindedir ki, İslamiyet'ten önce birçok millete nasip olmamış birkaç büyük imparatorluk (Asya Hun, Avrupa Hun, Köktürk, Uygur, Sabir, Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Hazar) kurma imkânına sahip olmuşlardır. İslam'dan önceki Türklerin büyük bir medeniyet taşıdıkları, daha sonra kuracakları büyük imparatorluklar için pek çok bakımlardan hazır bulundukları açıkça görülmektedir.

Tarihte Türk milletinin elde etmiş olduğu zaferlerin amacı ve hedefi hiçbir zaman istila ve cihangirlik emeli taşımamaktadır. Türk milleti olarak istilâ ve cihangirlik sevdasında olsaydık, bugün Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu haritalarının tamamen değişmesi gerekirdi. Türk milleti olarak emperyalist bir politika izlenseydi bugün bir Sırbistan, Yunanistan olabilir miydi? Türk devletleri istemeseydiler; Mısır, Libya, Irak, Yunanistan, Bulgaristan, Suriye, Ermenistan, Gürcistan bağımsız devlet olarak varlıklarını sürdüremezlerdi. Çünkü Türk milleti tarihte hiçbir zaman emperyalist düşüncede ve tutumda olmamıştır. Devletlerin ve milletlerin bağımsızlıklarını tanımış ve saygı duymuşlardır.

Fütuhat yönünden istisnai bir duruma sahip Türk milleti ise, ülkeleri kendilerine bağlamayı, milletleri kendine minnettar bırakmayı bilmiştir. Tarihî Türk zaferlerini başkalarının istila hareketlerinden kesin farklarla ayıran noktalardan biri de budur. Batılı emperyalist devletler işgal altında tuttukları memleketleri sömürerek, onları bağımsızlıktan yoksun bırakırken, dünyaca malum kahramanlığı ve ruhunun derinliklerinde saklı insanlık duygularıyla, Türkler manevi yapıları icabı kendi kılıçları ile hatta kendi kanları pahasına, esaret altında kıvranan

kitlelere, hürriyet ve adalet getirmeye gayret etmişlerdir. Zaferlerimizin ulvi meyvesi olan cihanşümul Türk efendiliğinin sırrını açıklayan bu husustur ki, Türklerin her yerde saygı ile karşılanmasını, kurtuluş iksiri bağışlanan mahkûm kavimlerin gönüllerinde sevgiden tahtlar kurmasını sağlamıştır.

Türkler; Çin'de, Hint'te, İran'da, Rusya'da, Balkanlar'da, Orta Avrupa'da ve Afrika'da ıstırap çeken, ezilen milyonlarca insanı korumuş, onlarda hak ve adaletin temelini atmışlardır. Bundan dolayıdır ki, Türkler yöneldikleri hemen her ülkede mazlum milletler tarafından kurtarıcı olarak karşılanmışlardır. Tarihin birçok örneklerle şehadet ettiği bir gerçeği meşhur İngiliz Diplomatı W. Pitti şöyle dile getirmiştir: *"...Türklerin yegâne sevdikleri şey, haktır, hakikattir..."* Türk düşmanlığı ile maruf şair Byron da aynı gerçeği itiraf etmek zorunda kalmıştır: *"...Kılıcı maharetle kullanan Türkler, insanların yarasını sarmakla da ustadır..."* Ünlü tarihçi Hammer ise: *"...Tarih Türklerden çok şey öğrendi. Onların yaptıkları medeniyetin süsüdür..."* demiştir.

İslamiyet öncesi Türk tarihi üzerine yazdıkları eserlerle bilim dünyasına hizmet eden çalışmalarıma kaynak olan İbrahim Kafesoğlu, Şerif Baştav, Osman Turan, Bahaeddin Ögel, Fuat Köprülü, M. Fahrettin Kırzıoğlu, Hüseyin Namık Orkun, Muharrem Ergin, Aydın Taneri, Mehmet Eröz, Zeki Velidi Togan, Faruk Sümer, Mükrimin Halil Yınanç, Akdes Nimet Kurat, Türükoğlu Gökalp, Coşkun Alptekin, Peter B. Golden, V. V. Barthold ve L. N. Gumilev gibi bu sahanın uzman bilim adamlarımıza kalbî şükranlarımı arz ediyorum. "Türklerin Siyasi Tarihi", adlı bu eser, uzun bir bilimsel araştırma süreci sonrasında, bu konuda yazılmış kaynak ve araştırma eserlerinin de tetkik edilip değerlendirilmesi sonucunda vücuda getirilmiştir. İslam öncesi Türk tarihi alanında çalışma iki aşamalı sürdürülmüştür. Öncelikle yaklaşık 15 asırlık dönemin siyasi ve askerî tarihi araştırılmıştır. En kısa zamanda İslam Öncesi Türk Tarihi alanının kültür ve medeniyetine yönelik bir kitap çalışmasıyla dönemin önemli olaylarına ışık tutulacaktır.

Bu çalışmanın hazırlanması esnasında teknik bilgi ve birikimleriyle yazım aşamasında katkı ve yardımlarını gördüğüm Doç. Dr. Yasin Topaloğlu'na, Yrd. Doç. Dr. Özkan Dayı'ya, Melek Kaymak'a, Gönül Bayram'a, Volkan Çağlayan'a, Hakan Özkaya'ya, Kadir Şahin'e, Yunus İnce'ye, Furkan Kayadibi'ne, teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Erol Kürkçüoğlu
Erzurum / Yakutiye-2018

KISALTMALAR

AD	: Avrasya Dosyası
AE	: Avrasya Etütleri
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜİİFD	: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
AÜTAED	: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
AYB	: Azerbaycan Yurt Bilgisi
BTTD	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
çev.	: Çeviren
DGBİ	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
düz.	: Düzenleyen
ed.	: Editör
EA	: Ermeni Araştırmaları
EHKD	: Erzurum Halk Evi Kültür Dergisi
EÜİFD	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
GÜGEFD	: Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi
haz.	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İÜEFTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
İÜEFTED	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi
KA	: Kafkas Araştırmaları
MK	: Millî Kültür
RTM	: Resimli Tarih Mecmuası
SAD	: Stratejik Araştırmalar Dergisi
SAEB	: Stratejik Araştırma ve Etüt Bülteni
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları
TDAD	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TDAY	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDEK	: Türk Dünyası El Kitabı
TDTD	: Türk Dünyası Tarih Dergisi
TDTKD	: Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
TKE	: Türk Kültürü El Kitabı
TM	: Türkiyat Mecmuası
TTD	: Tarihte Türk Devletleri
TTK	: Türk Tarih Kongresi
TY	: Türk Yurdu
vd.	: ve diğerleri
yay	: Yayınlayanlar
yay. haz.	: Yayına Hazırlayanlar

GİRİŞ

Bilindiği gibi Türkler, dünyanın en eski milletlerinden biridir. Tarih boyunca büyük devletler kurmuş büyük medeniyetler meydana getirmiş olan Türk milletinin tarihine yazık ki daha ziyade Çin ve Batılı kaynaklara dayanılarak yazılmıştır. Hâlbuki Çin ve Batılı kaynaklar, Türk düşmanlığını ön planda tuttukları için, çoğu kez objektif olmaktan uzaktırlar. İşte bu yüzdendir ki, Türk tarihinin Batılı ve Çin kaynaklarının yanı sıra Türk orijinli kaynakların da dikkate alınarak, Türk tarihçileri tarafından ve Türk'ün süzgecinden geçirilerek yeniden kaleme alınması zaruri görünmektedir.[1]

Türk tarihini bir bütün olarak düşünmek ona felsefi bir açıdan bakmak demektir. Tarihsel olayları bir sistem içinde incelerken insanlar arası ilişkiler düzeni, toplumsal rol ve statüler, tutku ve amaçlar hepsi örgütlenmiş bir bütün olarak karşımıza çıkarlar. Tarihsel olguları bir bütün olarak görmek bir bakıma evrensel bir düşünce sistemini geliştirmek demektir.[2]

Tarih ilmi, sadece tarihî olayların tespiti ile yetinmez, bu olayların sebeplerini araştırır ve sonuçlarını göstermeye çalışır. Bir tarihî olayın temelinde bir tek sebep bulunabileceği gibi, birçok sebep de olabilir. Yani bir olayın meydana gelmesine bazen bir, bazen de birçok olay etki edebilir. Aynı şekilde olayların sebepleri de ya maddi ya da manevi özellikte olabilirler ve bunlardan biri bazen de öteki olayların meydana gelmesinde daha çok rol oynar. Tarih geçmiş olayların ilmidir. Bugün karşılaştığımız problemlerin hepsi, geçmişte yaşanan olayların sonucudur. Bundan dolayı, karşılaşılan problemlerin doğru ve gerçekçi bir şekilde anlaşılabilmesi için, geçmiş olaylarla ilişkilerinin tespiti; bu tespit yapıldıktan sonra da yorumlanması ve günümüze yansıyan etkilerinin gösterilmesi gerekir. İşte bu önemli görevi tarih ilmi yapar. Daha doğrusu tarih geçmişte olan olayların sebep ve sonuçlarını açıklayarak, içinde yaşadığımız zamanda meydana gelen olayların yorumlanmasını ve daha iyi anlaşılmasını sağlar. Çünkü bugünkü durumu bütünüyle anlamak, ancak geçmiş zamanları bilmekle mümkündür.[3]

Tarih, ibret alınması ve sözüne kulak tutulması gereken doğru konuşan bir dost, bir şahittir. Devletlerin siyasi, askerî, içtimai ve iktisadi kâr ve zararlarının hesabını tuttuğu kadar, manevi grafiğini de çizen bir ana bilgidir.[4]

Tarih, insanla ilgili her hadisenin dinamiğini bulma çabasından doğmuştur. Tarihî olaylar üzerinde düşünenler, hadiselere yön veren bir ana unsur keşfetme gayreti gösterirler. Bu gayret ve çabalar tarihçileri ana kaynaklara ve arşiv vesikaları üzerinde araştırmalar yapmaya sevk eder. Fakat tarihçi ana kaynakları ve arşiv vesikalarını toplamakla yetinmez, elde edilen verilerin tarih metodolojisi

1 Ekrem Memiş, *Türk Kültür Tarihi,* Konya, 2008, s. 5; T'ang Chi, "Türk Tarihine Ait Çin Kaynakları", *İÜEFTED,* Sayı: 2, İstanbul, 1971, s. 181.
2 Orhan Türkdoğan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi,* İstanbul, 1996, s. 9.
3 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri Hunlar, Göktürkler, Uygurlar,* İstanbul, 1990, s. 6-7.
4 Samiha Ayverdi, *Milli Kültür Meseleleri ve Maarif Davamız,* İstanbul, 1976, s. 250.

esaslarına göre tasnif ve tahlillerini yaparak, bir senteze ulaşmaya çalışır. Tarih bu belgeler çerçevesinde, onlar sayesinde, bazen onlara rağmen oluşur.[5]

Milletlerin istikbali için tarih yazmak yapmak kadar mühimdir. Tarih şuurunu taşıyan milletler millî kudret ve medeniyet hamlelerinde bu hazineden faydalandıkça tarihin onlar için faydası vardır. Bu sebeple tarih yazılıp bir kültür ve şuur kaynağı olmadıkça, toprak altında kalan kıymetli madenler gibi, hiçbir mana ifade etmez, Türk milleti tarihte ne kadar azametli bir mevkiye sahip ise, onun tetkikinde ve kültür hazinesi olarak kullanılmasında da o derece geri kaldığı bir hakikattir. Bu münasebetle millî tarihin siyasi içtimai, iktisadi, dinî, hukuki, kültürel, edebî ve sanat bölümleri üzerinde ciddi eser ve araştırmaların ya çok az veya hiç olmadığını belirtmekte hiçbir tereddüt bulunmadığını ifade edebiliriz.[6]

Tarih şuuruna sahip bir kimse kendini en yüksek manevi tatmin vasıtası olan bilgi hazinesi içinde görüyor, ikincisi aynı insan hayatını şuurundaki bilgi hazinesinin tespit ettiği istikamette düzenliyor, yaşama hedefi belirlendiği için de karamsarlığa düşmüyor ve insanlığa faydalı bir varlık hâline geliyor.[7]

Fransız Akademisi azasından M. Emile Henriot yeni çıkan bir Fransa tarihi üzerine yazdığı makalede, tarihe yaklaşımını şöyle ifade etmektedir; "Ne kadar roman okursak okuyalım muayyen bir yaşa geldikten sonra insanı alakadar edecek kitap tarihtir." Henriot diyor ki; "Tarihin hiçbir zaman sırrını okuyanlara tamamen tevdi etmeyen ve mutlak bir sır olarak kalmış noktaları vardır. İşte bu noktalar izaha muhtaçtır."[8]

Kimileri modern tarihçileri Voltaire ile başlatırlar. Kendisinden önce yazılanları eleştirmesi XIV. Louis dönemini yazarken "Ben ne kralın hayatını ne de saltanat yıllarını yazmak niyetindeyim. İstediğim insan zihninin tarihini yazmaktır," şeklinde ifade etmesi onun ilk modern tarihçi olarak nitelendirilmesine yol açmıştır.[9] Türk tarihinin en büyük hususiyetini coğrafi yaygınlık, hatta dağınıklık teşkil eder. Başka milletlerin tarihi muayyen ve değişmez bir bölge içinde oluşurken, Türk tarihi aynı asırlar içinde çeşitli iklimlerde gelişmeler göstermiştir. Doğulu ve batılı milletlerde tek metropol fikri ve tek yurt coğrafyası mevcut olmasına karşılık, Türk milletinin müteaddit yurtları ve coğrafyaları vardır. Diğer milletler istila hareketleriyle kazandıkları araziler ellerinden çıktığı veya kurdukları imparatorluklar yıkıldığı zamanlarda ana yurtlarına çekilmektedirler. Türkler ise ulaşabildikleri yerlerde kesin olarak yerleşmek suretiyle çok sayıda yurtlar kurmuşlardır. Türklerin tarih boyunca yabancı milletlerinkine benzer şekilde mekân birliğine fazla iltifat etmeyerek yeryüzünde muhtelif topraklarda yurt kurmuş olmaları tabiatıyla aslı Türk kültürüne dayanan bir kuvvet alametidir. Çünkü bu başka ülkelerde hâkimiyet bayrağını dalgalandırmak gibi her milletçe özlenen ve çok kere uğrunda türlü fedakârlıktan çekinilmeyen bir mevzuda Türk milletinin pek üstün kabiliyet ve yetkisini ispat ettiği gibi, fethettiği memleketleri, bir Türk yurdu hâline getirmesi de onun sahip bulunduğu yüksek kültür ve insani vasıfları ortaya koyar. Bundan dolayı tarihte bir Türk

5 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi,* Ankara, 1995, s. 1.
6 Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* I, İstanbul, 1981, s. 37.
7 İbrahim Kafesoğlu, "Milli Tarih Şuuru", *BTTD,* Sayı: 12, İstanbul, 1986, s. 27-28
8 A. Adnan Adıvar "Tarih Anlayışı", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı,* İstanbul, 1953, s. 1.
9 Salih Özbaran, "Tarih nedir? (Tarihin Çağdaş Tanımı ve Alanı Üzerine Notlar)", *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, Elazığ, 1990, s. 2.

yurdu ve Türk İmparatorluğu değil, fakat aynı zamanda içinde Türk yurtları ve Türk İmparatorlukları mevcut olmuştur.[10]

En eski ve köklü kavimlerden olan Türkler, aşağı yukarı beş bin yıllık mazileri boyunca, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmış bir millettir. Orta Asya'daki ana yurttan etrafa yaptıkları sürekli göç hareketleri, Türklerin aynı zamanda nüfusça kalabalık olduğunu da gösterir. Türkler bu nüfus çokluğu ve faal durumları dolayısıyla, dünya tarihinde mühim rol oynamışlardır. Türk tarihini değerlendirirken onu hem zaman hem coğrafi bakımdan diğer toplulukların tarihinden ayıran şu noktaların göz önünde tutulması gerekir.

a) Bütün diğer milletlerin fertleri toplu olarak bir arada bilindiği için, herhangi bir zamandaki durumunu açıkça tespit ve tetkik etmek mümkün olduğu hâlde, Türkler dağınık şekilde yaşamaları sebebi ile birbirinden farklı gelişme yolları takip ettiklerinden, Türk tarihini belirli bir zaman kesiminde bütün hâlinde değerlendirmek kolay olmamaktadır.

b) Tarihleri, sınırı belli bir coğrafi çevre içinde cereyan eden bütün diğer milletlerin yayılmaları da değişmeyen vatan toprakları civarında vukua gelirken çeşitli Türk kitleleri asırlarca yeni iklimler, yeni yurtlar arayarak tarihlerini çeşitli, bölgelerde yapmışlardır.

Bu itibarla mazinin herhangi bir devresinde ayrı yerlerde başka başka Türk topluluk idare ve devletlerini müşahede etmek mümkün olduğundan Türk tarihi denilince tek bir topluluğun belirli bir mahalde tarihi değil, Türk adını taşıyan ve hususi adlarla anılan Türk zümrelerinin çeşitli bölgelerde ortaya koyduğu tarihlerin bütünü anlaşılmalıdır.[11]

Türkler dünyanın en eski ve en büyük milletlerden biridir. Son yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalara göre tarihimiz M.Ö. 2750 yıllarına kadar geri gitmektedir. Beş bin seneye yakın bir zaman kesintisiz olarak yaşamak her millete nasip olmayan bir mazhariyettir. Büyük milletimizin hayatiyet, canlılık, yaşama azim ve kudretinin de bir işaretidir. Her gün adlarını duyduğumuz ve yakından tanıdığımız milletlerin çoğu bizim kadar eski olmayıp sonraki zamanlarda teşekkül etmiş topluluklardır. Mesela 1500 yıl önceleri bir Alman milleti, bir Fransız milleti veya bir İngiliz milleti mevcut değildi. Bunların millet hâlinde varlığını ortaya koyan ilk hatıralar Türklerinkinden çok sonralara aittir. Orhun Kitabeleri'nin gösterdiği üzere, Türklerin, daha 8. asırda gelişmiş bir edebî dilleri vardır. Batılıların büyük çoğunluğunun kendilerine mahsus bir alfabeye sahip bulunmadıkları o çağlarda Türkler kendi millî alfabeleri ile okuyup yazıyorlardı. Eski Yunanlıların, Romalıların, Germen kitlelerinin, İslavların, Hintliler ve İranlılarla birlikte ataları olan Hint-Avrupalıların tarih sahnesine çıktıkları anlarda Türklerle temas kurarak atalarımızdan kültür ve medeniyet unsurları aldıkları gün geçtikçe daha iyi anlaşılmaktadır. Bunlar ispat eder ki Türkler çok köklü bir kültürün sahibi ve temsilcisi olmuşlardır. Derinleşen ilmî araştırmalar Türklerin Orta Asya bozkırlarında gelişen bir kültürün yaratıcısı olduklarını meydana çıkarmaktadır.

Tarih şuuru, din duygusu kadar eski olup insanların manevi vasıfları ve medeniyet seviyeleri nispetinde derinleşir. Köktürkler yılda bir defa atalarının

10 İbrahim Kafesoğlu-Abdülkadir Donuk, "Türk Tarihinin Taksimatı (Türk Tarihinde Çağlar Meselesi)", *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, Elazığ, 1990, s. 41-42.

11 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2005, s. 41.

yaşadığı ve gömüldüğü kutsal mekânlara gidip Tanrı'ya dua eder ve ecdat ruhları için kurban keserlerdi. Kur'an-ı Kerim de, "Ölülerinizi hayırla yâd ediniz" emrini buyururken bizi atalara, dolayısıyla tarih şuuruna bağlamakla aynı beşerî duyguyu teyit etmektedir.

Tarihte itidal ve ihtiyatı ile, vakar ve adaleti ile temayüz eden Türk milleti; millî, dinî ve insani duygulara bağlı kalmış ve bunların ahengi üzerinde bir cihan hâkimiyeti mefkûresine inanmıştı. Üç kıta üzerinde ve geniş ülkelerde kurulan tarihî Türk hâkimiyeti bir muvazene ile gelişmiş, bu sebeple de cemiyet olarak ani yükseliş ve çöküş inkılaplarına da pek fazla maruz kalmamıştır. İslam'dan önce Türkistan, Türk milletinin başlıca istila, göç ve hâkimiyet sahası olmuştu. Türkler Türkistan'da Hun ve Köktürk kağanlıkları ile Türk cihan hâkimiyetinin iki büyük devrini teşkil etmektedir. İmparatorluklar kuran Türkler hâkimiyetleri altına aldıkları ve münasebetlerde bulundukları kavimlere siyasi teşkilatlarını ve askerî tekniklerini vermişler; uzak ve yakın şark ülkeleri, Asya ve Avrupa kıtaları arasında din, kültür ve alfabelerin ticari ve sınai maddelerinin mübadelesine imkân hazırlayarak medeniyet tarihine hizmet etmişlerdir. İslam öncesi çağda Türkler, Uzak Şark'tan, Balkanlara ve Orta Avrupa'ya kadar yayılmışlar; Çin, Hindistan, İran, Roma ve Bizans imparatorluk veya ülkeleri hudutlarını aşmışlar; zaferler kazanmış ve bu uzak ülkelerden birtakım siyasi ve etnik teşekküller vücuda getirmişlerdir. Lakin bu geniş yayılışlara rağmen Türkistan yine de Türk tarihi ve nüfus yoğunluğunun merkezi kalmıştır. Türklerin Çin, Hindistan, İran, Rusya, Balkanlar ve Orta Avrupa kavimlerinin siyasi ve kültürel gelişmelerine kattıkları unsurlar sanıldığından çok daha fazla olmuştur. Nitekim bugünkü Uzak Şark'tan Orta Avrupa'ya kadar birçok ülke deniz, nehir ve kavimlerin adları bu devrin hatıralarını muhafaza eder. Mesela Yayık (Ural), İtil (Volga), Ten (Don), Özü (Dinyeper), Aksu, Tarla (Dinyester) nehirlerinin varlığı, söz konusu coğrafyaların Türk milletine ait olduğunu göstermektedir. İmparatorluklar kurmanın kolay bir iş olmadığı bir gerçektir. İmparatorluk için köklü bir kültür ve medeniyet lazım geldiğini hiç kimse inkâr edemez. İlmin ilerlemesi için de Türk devlet adamları ilim adamlarını himayeleri altına almışlardır. Türklerin medeniyete katkıları belli başlı bir temadır. Tarih öncesinden başlayıp hastaneler kuran, yollar açan, köprü yapan Türk milleti dehası ile büyük imparatorluklar kurmuştur.

Zaman içerisinde gelişerek tarih sahnesine çıkan Türk milletinin ortaya çıkardığı medeniyetin en bariz örneği bir bütünlük arz etmesinden ileri gelmektedir. Kültür unsurlarımızın işlenmesiyle ortaya çıkan medeniyetimiz Türk milletine hastır ve bir benzeri yoktur.

Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in dediği gibi tarih boyunca kurdukları devletlerin sayısı ve rol oynadıkları coğrafi sahaların genişliği bakımından Türkler ile mukayese edebileceğimiz başka bir millet gösterilemez. Hatta denilebilir ki muhtelif coğrafi sahalarda, muhtelif adlar altında Türklerin kurdukları devletlerin sayısı bütün diğer milletlerin tarih boyunca kurdukları devletlerin sayısından fazladır.

TÜRK DÜNYASI VE SİYASİ COĞRAFYA

Siyasi Coğrafya, yeryüzünde meydana gelen siyasi oluşumların ve faaliyetlerin meydana geldikleri yerleri, meydana geliş nedenlerini ve biçimlerini, bulundukları yerlerde ve dünya genelinde yarattıkları etkileri coğrafyanın temel ilkelerine bağlı kalarak araştırıp inceleyen coğrafya dalıdır.[12]

Siyasi coğrafya, beşerî coğrafyanın çok eskiden beri işlenen, üzerinde fazlaca durulan bir koludur. Denilebilir ki, coğrafyanın bir kolu olarak siyasi coğrafya en az 2500 senelik bir maziye sahiptir ve oldukça uzun devre içinde pek çok araştırıcı, siyasi coğrafya ile ilgili konularla doğrudan doğruya veya dolaylı şekilde meşgul olmuşlardır. Siyasi coğrafya; bir devlet, bir siyasi blok veya ilim dışı bir siyasi fikir tarafından istismar edilmediği takdirde, beşerî coğrafyanın çok önemli veya faydalı bir kolu olarak ortaya çıkmaktadır.[13]

Siyasi coğrafya, siyasi faaliyetlerin mekâna bağlı olarak değişikliklerini incelemektedir. Siyasi coğrafya her şeyden önce, yeryüzünde siyasi bölgelerin dağılışı, siyasi bakımdan neden önem kazandıkları veya geri planda kaldıkları hususunda rol oynayan coğrafi amiller ile bunların mekân dâhilinde karşılıklı münasebetlerini incelemektedir. Bir bütün olarak dünyadaki siyasi bölgelerin dağılışı siyasi coğrafi sahasının esas unsurudur. Yeryüzünde bir yerden diğerine göre meydana gelen değişiklikler, coğrafyanın çeşitli dallarının ihtisas sahası dâhilindedir. Bunlardan yer şekilleri, iklim, nüfus dağılışı ve iktisadi faaliyetler gibi amillerle coğrafya doğrudan doğruya ilgilidir. Ayrıca herhangi bir bölgede vuku bulan bazı siyasi ve iktisadi değişiklikler, başka bölgelerde de değişikliklere yol açabilmekte ve bütün bunlar coğrafyanın tetkik sahasına girmektedir. Meselâ bir bölgedeki yerleşme özelliklerinde, nüfus miktarları ile tabii kaynakları arasında husule gelen nispetsizlikler ve denge hâlinin bozulması, nüfus artış hızının iktisadi kalkınma hızından yüksek olması durumunda meydana gelen değişiklikler, insan topluluklarının bir bölgeden diğerine isteyerek veya mecburen göç etmesi sonrası bazı bölgeler dünyanın siyasi hayatında daha faal rol oynamaya başlamaktadır. Bir devletin sahası yani ülkesi ile halkı ve insan topluluklarının meydana getirdiği organizasyonlar, siyasi coğrafyanın esasını teşkil etmektedir. Saha unsuru esas itibarıyla fiziki coğrafya ile ilgilidir. Bir devletin mevkii, şekli, genişliği, iklim özellikleri, yer şekilleri, daha ziyade fiziki coğrafya ile alakalıdır ve organizasyonları ile ilgili hususlar ise, münhasıran beşerî ve iktisadi coğrafya konuları içindedir. Nüfus miktarları, nüfus artışı ve bu artışın kalkınma ile münasebeti, nüfus ile ilgili çeşitli yoğunluklar, devletin ziraat, sanayi, ticaret ve ulaşım faaliyetleri ve bunların ne derece gelişmiş olduğu, devletler arası siyasi paktlar, bloklar vs. umumiyetle beşerî coğrafya içinde kalmaktadır ve dinamik hususlardır.[14]

Orta Asya'yı güneyde, Alp sistemine dâhil dünyanın en yüksek dağ sıralarını teşkil eden Himalayalarla, kuzeyde Sayan Dağları ve Baykal Gölü etrafındaki

12 Osman Gümüşçü, *Coğrafya'ya Davet*, İstanbul, 2012, s. 296-297.
13 Süha Günay, *Siyasi Coğrafya*, İstanbul, 1979, s. 1–2.
14 Günay, *Siyasi Coğrafya*, s. 2–6.

dağlar, batıda Hazar Denizi ile doğuda Kadırgan (Kingan) Dağları arasında kalan geniş saha meydana getirmektedir. Bu geniş sahanın doğu parçası ile batı parçası arasında, bilhassa yer şekilleri arasında esaslı farklar vardır. Orta Asya'nın doğu kısmı yüksek dağlar, yaylalar ve bunlar arasında yer alan küçük-büyük birtakım kapalı çukurluklardan müteşekkil olduğu hâlde, batı kısmı kapalı denizlerle göllerden ve geniş ovalarla alçak yaylalardan meydana gelmiştir. Onun içindir ki, bazı coğrafyacılar Orta Asya'nın yüksek dağ ve yaylalardan müteşekkil doğu kısmına "Yüksek Orta Asya" derler. Ovalardan müteşekkil olan batı kısmı ise bu büyük bölgenin alçak kısmını meydana getirmektedir. Asya'nın bu kısmında Türk unsurlar hâkim olduğu için Orta Asya topraklarına geniş manada Türkistan denilmektedir. Böyle bir adlandırmada Orta Asya'nın Pamir ile Altay Dağları arasındaki dağlık sahanın doğu kısmı Doğu Türkistan'ı batı kısmı ise Batı Türkistan'ı[15] meydana getirmektedir.[16]

Avrasya bozkırları bilindiği gibi tarihin şafağından itibaren Türk kökenli halklara yurtluk etmiştir. Dolayısıyla İslâm öncesi Türk tarihi sadece Orta Asya'da değil, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde, hatta Macaristan ovalarına uzanan geniş sahada gerçekleşmiştir. Milyonlarca kilometrekarelik bu alanlar coğrafi olarak aşağı yukarı birbirine yakın iklim özeliklerini taşımaktadır. Tarihin ilk devirlerinden II. yüzyıla kadar Türk kökenli topluluklar Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Tuna boylarına kadar doğu-batı yönünde hareket etmişlerdir. Nitekim bu geniş alanda söz konusu halkların (boyların) izlerini takip etmek bir bakıma erken dönem Türk tarihini aydınlığa kavuşturmaktadır.[17]

Asya ile Avrupa arasında yüzyıllar boyu harekette bulunan Türklerin yer değiştirmelerine bağlı olarak, bu jeopolitik mekânın ağırlık merkezi, doğudan batıya, batıdan doğuya doğru değişse de bu sürecin değişmeyen fakat sürekli gelişerek yenilenen tek durumu, Türklerin kurduğu devletler ve imparatorluklar olmuştur.[18]

İnsanlığın ve medeniyetin ilk izlerine rastladığımız Orta Asya, Türklerin oturduğu, yayıldığı ve devamlı bir hareketlilik içinde bulunan bir bölgedir. Türklüğün

15 Türkistan: Türklerin yurdu, memleketi, eli, ili manasına gelen, Asya ile Avrupa arasında bağlantıyı sağlayan bir köprü vazifesi gören, askerî, stratejik, jeopolitik bakımından çok mühim bir mevkide bulunan, topraklarında Hunlar, Tabgaçlar, Köktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar gibi Türk devletleri kurulan, İran, Arap, Moğol, Çin ve Rus istilalarına maruz kalan, yer altı-yer üstü kaynakları bakımından oldukça zengin olan ve sınırları tarih içerisinde değişiklik gösteren Türkistan; batıda Ural Nehri ve Hazar Denizi, doğuda Altay Dağları ve Çin hududu yani Doğu Türkistan veya Kaşgar'ın doğu sınırları, güneyde İran ve Afganistan, kuzeyde Tobol ile Tomsk vilayetleri (Sibirya) arasındaki bölgeyi kapsamaktadır. Türkistan, Asya kıtasının ortasında "Orta Asya" veya "Merkezî Asya", denilen bölgesinde yer alır. Bu ülke eski çağlarda Türk kavimlerinin son zamanlarda da Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Uygur ve Türk olmayan kavimlerin ülkesi durumundadır. Türkistan adı, İç Asya'da "Türk" adını ve varlığını belirleyen en önemli unsurlardan biridir. Türkistan için bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, İstanbul, 2004, s. 42; Alâeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)*, İstanbul, 1997, s. 27; Baymirza Hayit, "Türkistan Terimi Üzerine", *TDA*, Sayı: 53, İstanbul, 1988, s. 23-24; W. Barthold, "Türkistan", *İA*, 12/II, İstanbul, 1988, s. 140; Tuncer Baykara, "Türklüğün En Eski Zamanları", *Türkler, I*, Ankara, 2002, s. 286.

16 Ahmet Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabiî Coğrafyası", *TDEK*, I, Ankara, 2001, s. 11.

17 Ahmet Taşağıl, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*, İstanbul 2017, s. 29.

18 Cavanşir Feyziyev, *Türk Devletleri Birliği; Küresel Entegrasyon'un Avrasya Modeli*, ed. Okan Yeşilot, İstanbul, 2016, s. 168.

ilk beşiği de hiç şüphesiz Orta Asya'dır. Türkler, Orta Asya'ya sadece Türk isimleriyle değil, aynı zamanda kültürleriyle bu bölgeye damgalarını vurduklarına tanık olmaktayız.[19]

Coğrafya daima tarihe hükmeder. Tarih okunurken coğrafya ihmal edilirse eksik ve yanlış tahliller zuhur eder. Siyasi iradeler, belli coğrafyaları ellerinde tuttukça varlıklarını devam ettirebilirler. Türk tarihini iyi anlamak için Avrasya coğrafyası da bilinmelidir[20].

Sayıları 250 milyonu aşan Türkler, yeryüzünde geniş bir sahaya yayılmışlardır. Bu saha, Kuzey Buz Denizi'nin (Arktik Okyanusu) bir parçası olan Doğu Sibirya Denizi'nden Akdeniz'e kadar Avrasya (Avrupa-Asya) kıtasını verevine kesmekte ve İtil-Ural bölgesinden Himalayalara kadar uzanan memleketleri içine almaktadır. Bu geniş sahanın göze çarpan umumi karakteri, kurak iklim bölgeleri (bozkır ve çöller) oluşu ve hâkim yüzey şekillerinin de dağlara, yaylalara ve ovalara tekabül edişidir. Türk Dünyasının çok büyük bir kısmı Ön Asya ile Orta Asya'da yer almakta, ancak küçük bir kısmı Avrupa'da bulunmaktadır. Türklerin yaşadıkları yerler arasında mesafelerin uzak olmasına rağmen, Türk Dünyası'nın hayat tarzında bir birlik vardır.[21]

Türk Dünyası ve Siyasi Tarih

Siyasi tarih; devletleri, bunların iç ve dış politikalarını, örgütlerini, çalışmalarını, gelişmelerini ve devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerini inceleyen bilim dalına denir. "Politika Tarihi" ve "Diplomasi Tarihi" olmak üzere de ikiye ayrılır. Bunlardan birincisi, devletlerin gelişmelerini, iç politikalarını; ikincisi de devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerini konu edinir. Ancak siyasi tarih, başka bir deyimle "Devletlerin varlıklarını diğer devletlere kabul ettirmek" olan ikinci bölümü, yani Diplomasi Tarihi'ni esas alır. Fakat yeri geldikçe devletlerin dış politikalarını yönlendiren iç politikalarına da yer verir. Çünkü devletler arası ilişkilerde, devletlerin iç durumları ve politikaları önemli rol oynar. Bu bakımdan dış politikaya "iç politikanın dışarı doğru uzamasıdır" da denilebilir. Bu nedenle Diplomasi Tarihi yanında Politika Tarihi'ni de belli oranda ve gerektikçe incelemek gerekir.[22]

Hiçbir iktidar tarihte edebî, ölümsüz olmamıştır. Her iki iktidar az veya çok, kısa veya uzun bir siyasî varlık gösterdikten sonra tarih olmuştur. Onun içindir ki, önemli olan şey, bir iktidarın varlığının devam edip etmemesi değil, bu iktidarın kendisinden sonra gelen iktidarlara ne gibi tesirlerde bulunduğu, başka bir deyimle, ne gibi miras bıraktığıdır. Bu miras değerli midir, yoksa değersiz midir? Bu miras az mıdır, çok mudur? Tarih ve tarihçi için mühim olan, kanaatımızca bunları belirtmek, nesillerin gözleri önüne bunları sermektir. Meseleyi başka bakımdan da ifade etmek mümkündür. Bu iktidar medeniyet ve kültür tarihlerine ne gibi yardım (contribution)da bulunmuştur? Tarih ve tarihçi için mühim olan bunu tayin ve tespit edebilmektir. Tarih nesiller için bir ibret, bir ders olduğu kadar millî ve milletlerarası bir değerler sergisi olmalıdır ki bu sergi nesillerin hafızasını

19 Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* yay. haz. Erkin Ekrem-Serhat Küçük, Ankara, 2014, s. 151-157.

20 Kürşat Yıldırım, "Hunlar ve Gansu Bölgesi", *Atsız Armağanı, II,* yay. haz. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara, 2017, s. 198.

21 Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabiî Coğrafyası", *TDEK,* I, s. 9.

22 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010),* İstanbul, 2010, s. 2.

daima canlı, daima taze tutsun; onlara gurur versin, ibret olsun; ileriye atılmada hız ve kuvvet kaynağı vazifesini görsün. Tarih, sadece geçmişteki olaylar dizisi olmadığı gibi, tarih bilimi de boş yere harcanan basit bir uğraş değildir. Tarih bilimi, insanlara doğru sonuçlara varmaları için yön veren bir düşünce tarzıdır. Bütün insanların veya toplumların, geçmişten cesaret almaya, onu öğrenmeye ve bu suretle tecrübe kazanmaya ihtiyacı vardır. Gerek tek tek bireyler gerekse toplumlar ne olduklarını ve nereden geldiklerini bilmeye, öğrenmeye merak ve ihtiyaç duyarlar. Tarih biliminin, bu ihtiyacın giderilmesiyle sağladığı manevi tatminin yanında, birtakım pratik faydaları da vardır. Zira insanlar kendilerinden öncekilerin tecrübelerinden istifade ederler. Önceki tecrübelerin öğrenilmesi, onların yazıp bıraktıkları belgeler ve bulgular, yani tarihî kaynaklar sayesinde olur. Tarih bilimi, insanlarda ahlak şuurunu uyandırıp, manevi değerlerin gelişmesinde rol oynar.[23]

Siyasi tarih bilim dalı, asıl konusu olan devletler arası ilişkileri "Genel Tarih"in inceleme metoduna uygun olarak; zaman ve yer göstererek, nedenlerini, gelişmelerini, sonuçlarını ve olaylar arasındaki bağlantıları, göz önünde tutarak ele alır ve değerlendirir. Böylece de devletlerin girişimlerini, hareketlerini ve kararlarını mümkün olduğu zaman da niyetlerini ve amaçlarını inceler. Bu arada, olayların gelişmelerinde savaş ve benzeri hareketlere, girişiminin daha iyi değerlendirilmesi için kısaca değinir, ayrıntıları ise, tarihin başka bilim dallarına bırakır. Ayrıca gerektikçe diğer bilimlerden de yararlanır.[24]

Tarih, dil ve edebiyat gibi bir milletin "bütün fertlerinin bilmesi, benimsemesi, koruması ve geliştirmesi gereken" kültür hazinelerinden biridir. Zira tarih bir milletin hemen hemen bütün varlığına eşittir. Tarih, milletin geçmişteki varlığı, onun mirası, bugüne kalan hatırasıdır. Dil, edebiyat ve umumiyetle kültür kavramına giren her şey, tarih boyunca gelişmiş ve bize tarihten miras kalmıştır.[25]

İlk yüzyıllardan günümüze dek tarihin bir yanı devletler ve toplumlar arası ilişkilerle ilgili bilgileri kapsamaktadır. Bu ilişkilerde özellikle şekli diplomatik işlemler, krizler, anlaşmazlıklar ve savaşlar sonunda şekillendirilmek istenen barış şartları üzerinde durulmuştur. Tarihçiler çoğunlukla dönemlere damgasını vuran ve zamanın özelliklerini yansıtan savaş ya da büyük krizlerle ilgili olayları kronolojik dizi içinde açıklamaya katkıda bulunmuşlardır. Uluslararası ilişkilerin tarihsel geleneğe uygun tarzda incelenmesi zamanla iktisat, siyaset, kamu yönetimi gibi bilim dallarıyla zenginleşen yaklaşım bütünlüğüne ve çeşitliliğine kavuşturulmuştur. Bu tip yaklaşımlar, çoğunlukla kronolojik, bölgesel ya da siyasal nitelik taşırlar.[26]

Erken dönem Türk tarihi esasen Çin kaynaklarına dayanarak yeniden bina edilmiştir. Eksikleri Orhun Nehri kıyısındaki Runik harfleriyle kazınmış yazıtlar ve kısmen Bizans kaynaklarıyla giderilmiştir. Ancak bunlar çok defa çelişkilidir ve özellikle de Çin kaynaklarından hareketle yapılan yorumlar sıkça tartışmaya yol açar. Bu yüzden modern anlatımlar ayrıntıları ve tarihleri açısından birbirinden farklıdır[27].

23 Osman Gümüşçü-Çetin Şenkul-Hasan Hüseyin Yılmaz, *Temelleri Gelişimi ve Yapısıyla Tarihi Coğrafya,* İstanbul, 2014, s. 73-74.
24 Uçarol, *Siyasi Tarih,* s. 2-3.
25 Mehmet Kaplan, *Türk Milletinin Kültürel Değerleri,* Ankara, 1977, s. 29.
26 Önder Arı, *Uluslararası İlişkiler,* İstanbul, 1987, s. 10-11.
27 Warwick Ball, *Roma'nın Sultanları Türklerin Dünyaya Yayılışı,* çev. Ahmet Aybars Çağlayan, İstanbul, 2016, s. 55.

Tarihin en köklü ve uygar milletlerinden biri olan Türkler, geçmişten günümüze kadar Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında fetihlerde bulunmuşlar, çok güçlü devletler kurmuş ve hükümran olmuşlardır. Türklerin, farklı mekânlarda çok sayıda güçlü devlet kurabilmelerinin şifrelerinden biri, mekânı tanıma, diğer bir ifadeyle mekânı çok iyi okuyabilme yetkisine sahip olmalarıdır. Diğeri ise yönetme yetkisidir. Türkler egemen oldukları toprakları büyük bir adaletle yönetmişlerdir. Aynı zamanda bu toprakların fizikî ve beşerî coğrafyasını incelemek, öğrenmek, belgelendirmek için mekânsal araştırmalar yapmış ve mekânı haritalarla görselleştirmişlerdir. Böylece bu alanlarda görülen iklimi, arazi yapısını, yaşayan nüfusu, yetiştirilen ürünleri, toplanacak verginin matrahını, yapılacak imar çalışmalarını düzen ve kayıt altına almışlardır. Girişilecek fetih hareketlerini de bu özellikle değerlendirerek yapmışlardır.[28]

Açıkçası "Türk" terimini tanımlama konusunda en fazla ilerleme kaydedebileceğimiz kavram muhtemelen öz kimliktir. Türk tarihi boyunca "Türklüğe" dair farkındalık duygusu güçlüydü. Şiddetli bir ortak "Türklük" hissi vardı. İnsanlar etkili bir şekilde kendilerini ve cemaatlerini "Türk" diye tanımlıyorlardı. Tabii ki bu durum çoğu halk için geçerliydi ama sanki Türklerde bu duygu diğerlerinden daha güçlüydü.[29]

Tarih denilince iki şey anlaşılır. Bunlardan biri "yaşanılan" öteki ise "yazılan", tarihtir. "Yazılan tarih" yaşanılan tarihin binde biri bile değildir. Biz "yaşanılan tarih" veya geçmiş hakkında ancak o devirlerden kalma vesikalar, kitaplar veya eşya vasıtasıyla bilgi ediniriz. Eğer "yaşanılan tarih"ten bir hatıra veya bir iz kalmamışsa o bizim için âdeta yok gibidir. Şüphesiz "yaşanılan" her hadise, milletin bütününe veya bir kısmına az veya çok tesir eder. Fakat biz o tesiri, ondan kalan deliller, işaretler vasıtasıyla bile biliriz.[30]

Milletlerin istikbali için tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Zira devrimizde tarih şuurunu taşıyan milletler millî kudret ve medeniyet hamlelerinde bu hazineden faydalandıkça tarihin onlar için anlamı vardır. Bu sebeple tarih yazılıp bir kültür ve şuur kaynağı olmadıkça, toprak altında kalan kıymetli madenler gibi, hiçbir mana ifade etmez. Nitekim çağımızda her ileri millet veya her medeni hamleye girişen memleket hummalı bir şekilde tarih tetkiklerine girişmiş ve onu çok yüksek bir seviyeye eriştirmişlerdir. Türk milleti tarihte ne kadar azametli bir mevkiye sahip ise onun tetkikinde ve kültür hazinesi olarak kullanılmasında da o derece geri kaldığı bir hakikattir. Bu münasebetle millî tarihin siyasi, sosyal, iktisadi, dinî, hukuki, kültürel, edebî ve sanat alanı üzerinde ciddi eser ve araştırmaların ya çok az veya hiç olmadığını belirtmekte hiçbir tereddüt bulunmadığını ifade edebiliriz.[31]

Türklerin Göçleri ve Yayılmaları

Türkler, MÖ. 1700-1200 tarihleri arasında Yenisey Nehri'ndeki Minusinsk bölgesi, Doğu Kazakistan ve en yoğun olarak da Tanrı Dağları başta olmak üzere Doğu Türkistan'da görülmüştür. Bozkır kültürünün ilk temsilcileri olan ve daha

28 Murat Tanrıkulu, *Coğrafya ve Kültür Mekân-Kültür-Tarih-Coğrafi İşaret*, Ankara, 2014, s. 45.
29 Ball, *Roma'nın Sultanları*, s. 41.
30 Kaplan, *Türk Milletinin Kültürel Değerleri*, s. 29-30
31 Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, s. 37.

sonra Türk adı ile anılacak bu millet Altaylardan Urallar ve Aral'a kadar yayılmışlar, Ötüken merkez olmak üzere Türkistan coğrafyasına hâkim olmuşlardı.[32]

Türklerin ana yurtları olan Orta Asya'dan zaman zaman büyük topluluklar hâlinde göç ettikleri malumdur. Bu göçler için bir tek sebep göstermek mümkün değildir. Değişik zamanlarda zuhur eden, her biri dünya tarihi ve coğrafyasında önemli değişiklikler meydana getiren bu göçler için değişik sebepler de mevcut olmalıdır.[33]

Türk Göçlerinin Sebepleri

1- Nüfusun artmasından dolayı kuraklığın (yut) oluşması yüzünden halkın geçim sıkıntısı çekmesi, otlak-kışlak yetersizliği gibi iktisadi sebepler,

2- Salgın hastalıkların (ölet) bulundukları bölgelerdeki Türklerin süratle bu bölgeyi terk ederek daha sağlıklı bir coğrafyaya göç,

3- Üretim azlığı,

4- Ekonominin zayıflığı,

5- Siyasi anlaşmazlıklar,

6- Boylar arasında otlak kullanımı nedeniyle çatışmaların başlaması,

7- Hükümdarların kabul görmeyen icraatlarının sorunlar yaratması,

8- İktidar kavgaları (kardeş kavgaları),

9- Cihan hâkimiyeti ülküsü, batıya doğru yayılma felsefesi (fütuhat felsefesi),

10- Yabancı ağır dış baskıyı kesinlikle kabullenmeyen Türkler daha hür bir coğrafyaya göç etmişlerdir.[34]

Eski ve Ortaçağlar dünya tarihinde bilhassa Türk toplulukları için karakteristik olan büyük göç hareketlerinin başlangıç devri oldukça aydınlık kazanmıştır. Bazı ilim adamları yaptıkları bilimsel çalışmalar neticesinde M.Ö. VI. asırda Gobi'nin güneyi Kan-su, Huang-ho dirseği dolaylarında görülen Türklerin (askerî, ekonomik özellikleri, dil, din ayrılığı vb. dolayısıyla) dışarıdan geldiklerini belirtmişlerdi.

Proto-Türk yayılması ve genişlemesi yönünü ve zamanını çeşitli yerlerde görülen Andronovo kültürü özelliklerine bakarak takip etmek mümkündür. Buna göre Türkler M.Ö. 700'e kadar Altaylara yerleşirken bir yandan da M.Ö. 1100'lerden itibaren kalabalık kitleler hâlinde, Çin'in kuzeybatısındaki Kansu, Ordos bozkırlarına doğru kaymaya devam etmişlerdir. Andronovo kültür çevresi daha M.Ö. 2 bin ortalarında oldukça genişlemiş durumda idi. Doğuda Baykal Gölü ve Selenge kıyılarına, güneyde Tanrı Dağlarına, güneybatıda Kazakistan'a ve Harezm'in güneyine, batıda Sibirya üzerinden Don Nehri'ne kadar yayılmış ve Andronovo'nun özelliklerinden olan at ve koyun besleme bütün buralarda görülmeye başlamıştı. Batı Türklerinden bir kısmının M.Ö. VIII. asırlarda Hazar-İtil etrafında ve hatta daha batıdaki bozkırlarda İskitlerle birlikte ve ihtimal hâkim zümre olarak yaşadıkları, bir kısmının da M.Ö. III. asırda kurulan Asya Büyük Hun İmparatorluğu'na dâhil olarak İç Asya'nın kuzeybatı bölgelerinde iken daha sonra Batı Sibirya'ya doğru yollandıkları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Hindistan'ın

32 Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, s. 29.

33 Sevgi Kafalı, "Tarihte Türk Göçleri ve Neticeleri", *Atsız Armağanı*, II, haz. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara, 2017, s.157.

34 Cevdet Yalçın, *Türk Milletinin Manifestosu Yeniden Büyük Açılım*, İstanbul, s. 21-22.

İndus-Pencab havalisine doğru ilk Türk hareketinin M.Ö. I. bin başlarına rastladığı tahmin edilmişti. Milattan sonraki asırlarda vukua gelen Türk göçlerine katılan boylar ve göç zamanları hakkında oldukça kesin tarihi bilgilere sahip bulunuyoruz. Hunlar, Orhun bölgesinden Güney Kazakistan bozkırlarına, Türkistan'a (1. asır sonları 2. asır ortaları) ve Avrupa'ya (375 ve müteakip yıllarda); 350'lerde Ak Hun (Eftalitler) Afganistan ve Kuzey Hindistan'a; Ogurlar Güneybatı Sibirya'dan Güney Rusya'ya (461-465); Oğuzlar Orhun bölgesinden Seyhun Nehri kenarlarına (10. asır) ve sonra, Mâverâünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya (11. asır); Avarlar Batı Türkistan'dan Orta Avrupa'ya (6. asır ortası); Bulgarlar Karadeniz kuzeyinden Balkanlara ve İtil Nehri kıyılarına (668'den sonraki yıllarda); Macarlarla birlikte bazı Türk boyları Kafkasların kuzeyinden Orta Avrupa'ya (830'dan sonra); Sabarlar Aral'ın kuzeyinden Kafkaslara (5. asrın ikinci yarısı); Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uzlar (Oğuzlardan bir kol) Hazar Denizi kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlara (9-11. asır); Uygurlar, Orhun Nehri bölgesinden İç Asya'ya (840'ı takip eden yıllarda) göç etmişlerdir.

Bunlardan özellikle Hun ve Oğuz göçleri, hem uzun mesafeler katetmek suretiyle yapılmış hem de çok mühim tarihî sonuçlar vermiştir. Bu göçleri, yeni vatan kurmak maksadı güden büyük çapta fütuhat karakterize eder. Türk göçlerini belirli gayelerden yoksun ve sonu meçhul birer macera girişimi olmaktan kurtarıp başarılı şekilde hedeflerine ulaştıran başlıca sebepte hemen bütün göçlerin Türk hükümdar ailesi mensupları tarafından sıkı bir disiplin altında sevk ve idare edilmesidir. Böylece eski Türk hükümranlık anlayışına göre kutsal sayılan hanedan üyelerinin başta bulunması, onlara karşı duyulan saygı ve bağlılık dolayısıyla, Türk kütlelerinin hareket birliklerini muhafaza ederek çeşitli iklimlerde tarihî misyonlarını gerçekleştirmelerini mümkün kılmıştır.

Tarihte Türk yayılmalarının diğer bir şekli de "sızma" diyebileceğimiz yoldur ki, kendi ülkelerinde iktisadi sıkıntı içinde kalan bazı kalabalıkça boy parçalarının veya ailelerinin veya sağlam yapılı gençlerin yabancı devletlerde hizmet almaları suretinde belirir. Bu şekilde dahi Türklerin katıldıkları toplulukların içinde üstün bir kabiliyet göstererek askerî kuvvetlere veya siyasi hayata hâkim oldukları, hatta devletler kurdukları bilinmektedir.

Türklerin gerek fütuhat gerek "sızma" vasfında olsun etrafa yayılmaları şüphesiz her zaman kolay cereyan etmiyor, bazen şiddetli çatışmalara sebep oluyordu. Bu durum, ağır darbelere maruz kalan yabancılar tarafından Türklerin sevimsiz karşılanmalarına yol açıyordu. Bozkırların coğrafi şartları icabı haşin, sert, iradeli ve mücadeleci bir ruh hâline sahip, fakat aslında iyi, haksever ve adil insanlar olan Türkler hakkındaki hayal mahsulü türlü suçlamalar bundan ileri gelmiş olmalıdır.

Eski dünyanın üç büyük kıtasında görülen Türk yayılmalarının pek ciddi sebeplere dayanması gerekir. Tarihte göçler konusunun araştırıcıları, en ilkeli dâhil, hiçbir kavmin kendiliğinden ve keyif için yer değiştirmediğini, oturulan topraktan ebediyen ayrılmanın bir insan için çok müşkül olduğunu ve göçlerin ancak birtakım zaruretler yüzünden vukua geldiğini göstermişlerdir. Tarihî kayıtlarda Türk göçlerinin de iktisadi sıkıntı, yani Türk ana yurt topraklarının geçim bakımından yetersiz kalması dolayısıyla olduğu belirtilmiştir. Büyük ölçüde kuraklık, nüfus kalabalığı ve

otlak darlığı Türkleri göçe mecbur etmiştir. Tabiat verimlerinin kısırlığı dolayısıyla nüfusu beslemeye kâfi gelmeyen bozkırlarda cüzi ziraat dışında, ancak hayvan yetiştirebilen Türklerin normal bir hayat sürebilmek için çeşitli gıda maddeleri, giyim eşyası vb. gibi başka iktisadi vasıtalara da ihtiyaçları var idi ki, bunlar iklimi elverişli, tabiat servetleri zengin ve o çağlarda pek az nüfuslu komşu ülkelerde mevcut olup, yeteri kadar faydalanılmadan toprakta yatmakta idi. Türk tarihine dair kayıtlarda göçlerin ve akınların başlıca sebebi olarak zikredilen bu hususlar Türklerin yalnız başka memleketlere yönelmelerine değil, bazen iktisadi ve ticari yönden nispeten daha fazla imkânlara sahip diğer Türk topraklarına saldırmalarına da sebep oluyordu. Böylece tarihî devirlerde Türklerden bir kitle başka bir Türk zümresini yerinden çıkararak göçe mecbur etmiştir. (Mesela 9-11. asır göçleri). Gerek bu şekilde gerek ağır dış baskıya maruz kalan (mesela 5. asır Avar baskısı; 11. asır Moğol K'i-tan hücumu) Türkler, tabiiyeti kabul edip istiklalden mahrum kalmaktansa memleketi terk etmeyi tercih ediyorlardı. Yerleşik kavimler tarafından gerçekleştirilemeyen bu durum, bozkırlı için mümkündü.[35]

Bilindiği gibi Çinliler ve Türkler çok uzun zamandan beri komşu olarak bazen harp etmişler bazen sulh içinde yaşamışlar ama daima birbirlerine muhtaç olmuşlardır. Çinlilerin en büyük korkusu, kuzeyden gelecek Türk akınlarına karşı ülkelerinin parçalanmasını önleyememekti. Zaten bu yüzdendir ki Hunlar zamanında bu akınlara karşı koyabilmek için Çin Seddi'ni yaptırmışlardı. Daha sonraki dönemlerde ise ticaretin geliştirilmesi için önlemler almışlar ve hatta yapılan ticaret anlaşmalarında tespit edilmiş ölüm miktarının fazlasını vererek Türklerin Çin topraklarına girmelerini sağlamaya çalışmışlardır. Hatta Türkleri sınırlarında tutabilmek amacıyla sınırlarda yeni şehirler kurmuşlar ve burada pazar yerleri kurarak Türklerin kolaylıkla alışveriş yapmalarını sağlamışlardır. Buna mukabil Türkler hiçbir devrede, en kuvvetli oldukları dönemlerde bile Çin'i istila ederek orada oturma ve Çin'i kendi egemenlikleri altında yaşatma yolunu pek seçmemişlerdir. Çünkü Türklerdeki bir düşünceye göre, şayet Çin'e gidip orada yerleşilirse zamanla kendi benliklerini kaybedecekler ve Çinlileşeceklerdi. Türkler bu duyguyu her zaman yaşamışlar ve bu yüzden de Çin hiçbir zaman Türklerin olmamıştır. Türklerin bu duygu ve düşüncelerine karşılık, Çinliler dağınık, en ufak bir Türk zümresi bile olsa hemen yerleştirmişler onlara yerleşikliğin bütün icaplarını öğreterek asimile etme yoluna gitmişlerdir. [36]

2. Kavimler Göçü

Avrupa Tarihi'nin Kavimler Göçü ya da Barbar istilaları terimleriyle ifade edilen dönemi, özellikle kuzeyden gelen Germen kavimlerinin Roma İmparatorluğu topraklarını topluca istila etmeleriyle ortaya çıkan siyasal istikrarsızlık ortamını ifade eder.[37]

Eskiçağ medeniyetlerinin son döneminde tartışılan en önemli konulardan biri Roma İmparatorluğu ile özellikle imparatorluğun kuzeyinde Ren ve Tuna

35 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 50-55; Franz Altheim, *Tarihçi Gözüyle Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği,* çev. Emin Türk Elçin, İstanbul 1967, s. 15-16.

36 Ali Fuad Başgil, "Devletin Ülke Unsuru", *İbrahim Fazıl Pelin'in Hatırasına Armağan,* İstanbul, 1948, s. 157.

37 İzzet Çıvgın, *Orta Çağ Tarihi,* Ankara, 2008, s. 77.

nehirleri öte yanında yaşayan barbarların ilişkisiydi. Barbarlar imparatorluğun batısını fethetmiş ve kültürünü, dilini ve kurumlarını dönüştürmüştü. Bir zamanlar çoğunluğu Almanca konuşan bu insanların imparatorluğun üzerine çullanarak onu sarsan vahşi, medenileşmemiş ve göçebe barbarlar olduğu düşünülüyordu. Bugün biliyoruz ki durum bundan çok daha karmaşıktı. Barbar gruplar büyük farklılıklar gösteriyordu ve Roma kültüründen sandığımızdan fazla etkilenmişlerdi. Ayrıca Germenlerin pek çoğu hareketli askerler değil, tarımla uğraşan köylülerdi.[38]

Roma'nın askerî birlikleri Germen aşiretleri ile ilk karşılaştıkları zaman Germenler çobanlık ve çiftçilik yapan yarı göçebe topluluklardan meydana geliyordu. Romalıların M.S. 1. yüzyılda Ren boylarına ulaşması ve Elbe'ye kadar Alman bölgesini işgal etmelerinden sonra Germenlerin basit yarı göçebe hayat tarzlarında değişmeler başlamıştır. Roma diplomasisi de Germen baskıların önlemek için, kendine yakın unsurları destekleyerek onların kabile sisteminden aristokratik bir topluma dönüşmelerine yardım etti. Böylece devam eden bu etkileşim sürecinde Germen topluluklar daha 1. yüzyıldan itibaren Roma içlerine girmeye başlamışlardı ve bu yayılma 2. ve 3. yüzyıl boyunca da devam etmişti. Ancak ilk dönemlerde Roma onları kendi politik yapısı içerisinde eritmeyi başarabilmişti.[39]

Barbar[40] halklarla yapılan antlaşmalar, Roma diplomasi tarihinin önemli bölümlerinden birini kapsar. Söz konusu halkların müttefik ya da federe sıfatıyla, Roma topraklarına yerleşmeleri; cumhuriyet döneminin sonu ile imparatorluk döneminin başlangıcına yani Jul Sezar'la Augustus'un hükümranlık yıllarına rastlamaktadır. Daha sonraki yüzyıllarda gittikçe yoğunlaşan bu hareket, en büyük gelişme aşamasına 3-5. yüzyıllar arasında yani "Kavimler Göçü Dönemi" diye anılan çağda erişecektir. Barbarların Roma toprağına yerleşmeleri, kölecilik sistemine dayalı toplumun içine düştüğü ve imparatorluğun zayıflamasıyla bir kat daha artan bunalımın kaçınılmaz sonucu olmuştur.[41]

M.S. 2. yüzyılda Romalılar, kuzeydoğu komşuları olarak Sarmat grupları ve çeşitli kavimler ile iç içeydiler. Bu kavimler daha sonraki tarihî gelişmede mühim rol oynayacaklardır. Nitekim Macaristan'da Vandallar, Suebler; Karpatların eteklerinde Transilvanya (sonraki Erdel)'da Gepidler; Güney Rusya'da ise Gotlar bulunmaktadır. Gotların iskân sahaları Don arazisinin ötesinde Olt Irmağı'na kadar bütün Eflak ovalarını kaplamakta, Moldovya ile Erdel güneyindeki dağlara kadar uzanmaktaydı. Dinyester ve Don ırmakları arasında Doğu Gotları (Ostrogotlar), Dinyester'in batısında ise Batı Gotları (Vizigotlar) yaşamaktaydılar. Ayrıca İtil'in batısında Volga havzasından Fin körfezine kadar geniş ormanlık sahada birçok Fin kavmi,

38 Gregory E. Timothy, *Bizans Tarihi,* çev. Esra Ermert, İstanbul, 2008, s. 87.

39 Muammer Gül, *Orta Çağ Avrupa Tarihi,* İstanbul, 2009, s. 41; Tevfik Güran, *İktisat Tarihi,* İstanbul, 1993, s. 25-26; George Vernadsky, *Rusya Tarihi,* çev. Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak, İstanbul, 2009, s. 41.

40 Barbar terimi genelde Antik Çağ'da Yunanlı olmayan, Yunanca konuşmayan, yabancı halklara verilen isimdi. Barbarlar eski Yunanlılara göre, anlamadıkları dillerde konuşan halkları ifade ediyordu. Roma'nın 4. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığı seçmesiyle barbarlar artık, yalnız yerleşik hayatı olmayan, at üzerinde savaş talanıyla geçimini sağlayan kabileler değil, aynı zamanda tanrıtanımaz, çok tanrılı paganlardır. bkz. İsmail Tokalak, *Bizans Osmanlı Sentezi,* İstanbul, 2010, s. 113.

41 *İstoriya Diplomatii,* I, Pod. Redaktsiey: V. P. Potemkina, Moskova, 1941, s. 87-88; Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.S. 193-395),* İstanbul, 1970, s. 276.

Dinyeper'in batı istikametinde Karpatlara doğru çeşitli Slav kavimleri, bugünkü Bavyera'da Almanlar, Orta ve Aşağı Ren boyunda da Franklar bulunmaktaydı.[42]

Kavimler göçünün başlaması ile imparatorluk için ortaya etki alanının nerede sona ereceği bilinmeyen yeni sorunlar çıktı. Şimdi devletin doğu yarısının kuzey sınırı da sürüp giden mücadelelerin sahnesi hâline gelmişti. Böylece Doğu Roma Devleti'nin yaşadığı bütün sürece sükûnet bulmayacak olan tüketici, iki cephede birden mücadele başlamış oluyordu. Bu andan itibaren ve bütün tarih boyunca Doğu Roma hemen hemen hiç aralıksız, doğuda meydana gelen büyük devletler, kuzey ve batıda durup dinlenmeden düşman olarak ortaya çıkan milletlerle, çifte bir mücadele içinde yaşadı.[43]

3. yüzyılın 50'li ve 60'lı yıllarında Güney Rusya'dan gözü pek maceracı gruplar ortaya çıktılar. Alçak yapılı, fakat denize dayanıklı gemilerden müteşekkil büyük filolarla, Germen kökenli Gotlar Karadeniz üzerinden gelip hâlâ oldukça varlıklı bulunan Tranpezunt (Trabzon)'a saldırıyorlar, boğazlardan geçip Marmara Denizi ve Ege Denizi (Adalar Denizi)'ne yelken açıyorlardı.[44]

Barbar istilaları Roma'nın çöküşünün sadece yüzeysel sebeplerinden biridir. Roma'nın ölümünü açıklamaya yetmez, çünkü devletin en parlak dönemlerinde de vardı. Galyalılar Latium'u işgal etmiş, Marius, Kimberleri yenmişti ve Augustus, Germenlerden Varus'un kaybettiği lejyonlarının hesabını soruyordu. Şurası açıktır ki, Barbarlar Roma'nın yıkılışını hızlandırmış olsalar bile, bir yandan da geciktirmişlerdir. İmparatorluk onların saldırıları karşısında yenik düştü. Ama bir yandan da onların gücünden faydalandı, beslendi. Eski istilacılar yenileri durdurdu. Öyle ki, Barbarlar son Roma lejyonlarının en önemli rakipleri ve aynı zamanda en önemli yardımcıları oldular. Barbar şeflerin çoğu, Romania'nın yok olmasını istemiyordu, ona hayrandılar. Onunla birleşmek, bütünleşmek istediler, sonra korumak ve yaşatmak için çaba harcadılar. Yönetimin iflası, cüretlerini artırdı; hiçbir işe yaramadığını anladıklarında emirlere uymaktan vazgeçtiler. Can çekişmekte olan imparatorluğun sonu gelmişti. Kopan kıyametler sonun işaretiydi. Sokaklardaki acılı yığınlar tükenişi haykırıyordu. Kuşkusuz, Romania'yı kurtarmak isterlerdi. Ama bunu nasıl başarabileceklerdi? Hepsi birer birer uygun olabilecek tüm çareleri denediler.[45]

Gotların Balkanların gerisine sürülmelerinden sonra imparatorlar onlarla bir tabilik anlaşması yaptı. Ostrogotlar Pannonia'ya, Vizigotlar Trakya'nın kuzey kesimine yerleştiler. Bunlar tam bir muhtariyete, vergi muafiyetine ve yüksek savaşçılık ücretlerine sahip olacaklar ve devlete müttefik sıfatıyla, askerî bakımdan yardımda bulunacaklardı. Birçokları da doğrudan doğruya imparatorun hizmetine girdi. Böylece devletin Germen dalgalarının altında kalması tehlikesinin önüne geçiliyor, saldırganlar devletin hizmetine alınıyor ve mevcudu çok azalmış olan Roma ordusu Germen müttefiklerinin katılması ile kuvvetli bir şekilde takviye edilmiş oluyordu. Ancak bu tür bir çözüm, Germenlerin düşmanca saldırılarının barışçı bir sızmaya çevrilmesinden öte anlam taşımamakta idi. Ordunun gittikçe artan bir ölçüde Germenleştirilmesi oluşumu doruğuna ulaşmıştı; askerî

42 Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara, 2001, s. 23.
43 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1991, s. 47.
44 Friedrich Karl Kienitz, *Sultanların Şehirleri*, çev. M. Haydar Cümbüş, İstanbul, 2014, s. 90.
45 Emmanuel Berl, *Attila'dan Timur'a Avrupa ve Asya*, çev. Gülseren Devrim, İstanbul, 1999, s. 24-25.

birliklerin çoğunluğu Germen olup kumanda mevkilerinin en önemlileri de kısa zamanda Germenlerin eline geçti. Theodosios'un Germen siyasetinin kötü sonuçlarından birisi de devlet giderlerinin büyük ölçüde artması ve böylece mali yüklerin ağırlaşması idi.[46]

Başlarda Bizans İmparatorluğu'na çatan Vizigotlar, kölelerden ve Romalı kolonilerden tam bir destek gördüler. Trakya'daki maden ocaklarında çalışan köleler, onları kurtarıcı olarak karşıladılar, rehberliklerini yaptılar, yiyeceklerin yerlerini gösterdiler, zenginlerin malikânelerine götürdüler. Bu şekilde Roma'ya karşı ayaklanan Germen boyları ve kölelerle koloniler arasındaki ittifak mühürlenmiş oldu.[47]

Roma İmparatoru Valens, Trakya'daki Got tehdidini bertaraf etmek için ordularıyla birlikte süratle doğu sınırına yöneldi. Valens, Trakya'ya varır varmaz savaş hazırlıklarına başladı ve bu savaştan zaferle çıkmayı umuyordu. Ancak Valens'in ordusu uzun yürüyüş sonrasında oldukça bitkin düşmüştü ve Hadrianopolis (Edirne)'in dışındaki sıcak ovada cereyan eden savaşa hazır değildi. Gotlar içlerine ailelerini yerleştirdikleri katarları Valens'in ordusunun karşısına her iki tarafında da süvari birlikleri olacak şekilde büyük bir çember hâlinde sıraladılar. Gotlar tarafından geri püskürtülen Romalı nişancılar panik içinde kaçarak orduya karıştılar. Bu arada sol taraftaki Romalı süvariler düşmana doğru ilerleyince Gotlar Romalıları zayıflayan sol taraflarından vurdular. Yandan ve karşıdan saldırıya uğrayan Roma ordusu bozguna uğratıldı. Valens ve ordusunun üçte ikisi savaş alanında hayatlarını kaybettiler (8 Ağustos 378). Bu durum imparatorluk için büyük bir yıkım demekti. Bir Roma imparatoru yüz yıldan fazla zamandır ilk kez bir savaş meydanında öldürülmüştü. Doğuda büyük bir güç kaybı söz konusuydu, İran sınırı savunmasızdı ve Gotlar Trakya'yı ele geçirmişlerdi. Hadrianopolis Savaşı, ayrıca Germenlerin eğitimli bir Roma ordusunu yenebileceğini ve atlı birlikleri olan güçlü bir ordunun üstünlüğünü göstermiştir. Roma hükûmeti bu kriz ortamında bir süre için ne yapacağını bilemedi, ancak Gotlar bu durumdan faydalanmayı başaramadı. Şehir kuşatması konusunda tecrübesiz oldukları için Trakya topraklarını yağmalamakla yetinmek zorunda kaldılar.[48]

Kaderin bu çetin iki cephede birden savaşmak görevini ilk defa omuzlayıp bu mücadelede kurban olan ilk imparator Aryani Mezhebine mensup Valens (364-378) oldu. Bu tarihlerde Doğu ve Batı Roma arasındaki bağlılık gittikçe gevşemekteydi. Ancak şimdi bütün sorunlar, alevlenmiş olan dış siyaset görevlerine nazaran arka planda kalmışlardı. Sakson ve İrlerin Britanya'ya saldırıları, Rhein ve Neckar nehirleri kıyılarında Alamannlar, Tuna bölgesinde Sarmat ve Quadlarla yapılan şiddetli savaşlar, Batı Gotların (Vizigotlar) Tuna civarında görülmeleri ortaya çıkacak olan büyük buhranın sadece ön habercileri idiler. Trakya'da iskân edilmiş

46 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* s. 47-48; Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları,* çev. Kürşat Yıldırım, İstanbul, 2001, s. 92-94; Michael Grant, *Roma'dan Bizans'a İ.S. Beşinci Yüzyıl,* çev. Z. Zühre İlkgelen, İstanbul, 2000, s. 25-27.

47 M. V. Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi,* çev. Maide Selen, yay. haz. Yaşar Selçuk, İstanbul, 1999, s. 27; Auguste Baily, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* çev. Haluk Şaman, İstanbul, 2006, s. 26; Norman Davies, *Avrupa Tarihi,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 2006, s. 243-246.

48 Timothy, *Bizans Tarihi,* s. 91; G. L. Seidler, *Bizans Halk Hareketlerinin İdeolojik Kökeni,* çev. Mete Tunçay, İstanbul, 1995, s. 9; Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Bizans Tarihi,* s. 27-37; Greogry Abu'l Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi, I,* Ankara, 1945, s. 154.

olan Batı Gotları devlet arazisini tahribe başlamışlar, bunlara arkalarından gelen Doğu Gotları katılmışlar ve böylece bütün Trakya barbarlarla dolup taşmıştı. İran'a karşı harp sahnesinden süratle gelerek İstanbul üzerinden Trakya'ya giren Valens düşmanı Edirne yanında karşıladı. Burada 9 Ağustos 378'de Ostrogotlar tarafından desteklenen Vizigotların Roma ordusunu imha edercesine bozguna uğrattıkları ve savaş sırasında bizzat imparatorun da maktul düştüğü unutulmaz bir savaş yapıldı. Felaketin sonuçları ölçüsüz derecede büyüktü. Bu andan itibaren ön plana geçen Germen sorunu ile devletin doğu yarısı tam bir asır boğuşmak zorunda kalmış, batı yarısı ise bu yüzden mahvolmuştur. Gotların askerî güçle ortadan kaldırılması mümkün görünmüyordu. Devletin içine düştüğü ümitsiz durumdan kurtulmanın yegâne çaresi barış yoluyla anlaşmaktan ibaretti.[49]

4. yüzyılın sonlarında, doğu ordusunun üçte ikisinin Gotlar ve isyancı köleler tarafından yok edildiği, İmparator Valens'in öldüğü 378'deki Edirne bozgununun ardından orduyu "barbarlaştırma" doğrultusunda kesin bir atılım yapıldı.[50]

Kavimler Göçünün en göze çarpanı Hunların göçü idi; Hunlar Batı bozkırlarındaki hâkimiyeti geleneksel bozkır usulleriyle Alanlardan ve Gotlardan devralmışlardı. Hunlar, kendi hâkimiyetlerine girmeyenleri Avrupa'nın içlerine sürdüler. Alanların, Gotların ve Hunların ani akını Avrupalıları daha önce hiç olmadığı kadar bozkır kültürüyle yüz yüze bıraktı. Hunların batı bozkırlarında ve kısmen Batı Avrupa'daki hâkimiyeti çok uzun sürmese de Avrupalıların şuurunda hem iyi hem kötü denebilecek daimi etkiler bıraktılar.[51]

M.S. V. yüzyılda gerçekleşen Hun akınları ve Attila'nın Avrupa'daki faaliyetleri bugünkü Avrupa'nın şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Tarihte "Kavimler Göçü", diye de anılan bu hareket sonucunda, yeryüzünden birçok halk ortadan kalkmıştır.[52]

Hunların saldırılarına ilk uğrayanlar Alanlar oldular. Mağlup olanlardan bir kısmı Hunlara boyun eğdi ve bir kısmı batıya kaçtı. Ostrogotlar, Hunların ilerlemesini durdurmayı denedilerse de muhtemelen 370 yılında aralarında çıkan savaşta bozguna uğradılar ve kralları Ermanarik intihar etti. Ostrogotların bir kısmı batıya sığındı. Ostrogotlar tarafından sürülen Vizigotlar, 376 yılında Tuna'yı geçtiler. Hunlar böylece Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırların, Karpatlardan Urallara kadar olan sahaların sahibi ve hâkimi oldular. Batıya ve güneye doğru hudutlarını genişleten Hunlar, diğer kavimlerin ya baş eğmelerini veya göçmelerini gerektirdiler. Kısa bir süre sonra Polonya ovalarında yaşayan halkları da kendilerine tabi kıldılar.[53]

370 yıllarında İtil boyundaki Hunların başında Balamir adlı bir han bulunuyordu. 400 yılına kadar Orta İtil sahasında kaldıkları sürede bunların epey çoğaldıkları muhakkaktır. Artık İtil boyu dar geliyordu, hayvan sürülerini otlatmak için

49 Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.S. 193-395)*, s. 324-326; Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 2008, s. 28; *İstoriya Diplomatii*, I, s. 87-90.

50 Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, s. 27; J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul, 2010, s. 111-114.

51 Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 81.

52 Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: Attila", *Orkun*, S. 52, İstanbul, 2002, s. 42.

53 Manole Neagae, *Üç Bozkırlı Attila-Cengiz Han-Timur*, çev. Müstecip Ülküsal, İstanbul, 1976, s. 22-23; Nicholas V. Riasanovski-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, çev. Figen Dereli, İstanbul 2011, s. 14; Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 41.

yeni meralara şiddetle ihtiyaç hissetmeye başlamışlardı. 370 yıllarında Hunların başında gayet enerjik ve cesur başbuğların bulunduğu da muhakkaktır. İşte bu enerjik ve cesur başbuğların önderliği altında Hunlar 370-375 yıllarında İtil Nehri'nin batısına doğru büyük bir hamleye giriştiler. Hareketin Aşağı İtil'den Kuban boylarına yöneltildiği anlaşılıyor. Hunların baskısı altında Alanlardan bir kısmı, galiba Kerç Boğazı'ndan Kırım'a geçmişler ve Hunlar da onları takip etmişlerdir. Bunlardan başka bir kısmı ise Aşağı Don üzerinden Dnepr (Özü) Nehri'ne doğru ilerlemiş olmalıdır. Hunlar bu defa Karadeniz'in kuzeyindeki Ostrogotların sahasına girdiler. Bu sıralarda Ostrogotların başında Hermanarich adlı epey yaşlı bir kral bulunuyordu. Ostrogotlar, Alanlar ile birlikte Hunlara karşı durmak istedilerse de mağlup oldular; Kral Hermanarich (Ermanarik), yenilgi zilletine dayanamayarak intihar etti. Hunlar da Ostrogotları batıya doğru ittiler; Hunların baskısı altında Ostrogotların büyük bir kısmı Prut'un batısına gitmiş, fakat bir kısmı da yerlerinde kalarak Hunların hâkimiyetini kabul etmişti. Bu defa Ostrogotlar ve Hunların baskısı altında Vizigotlar, Tuna'yı geçip Şarkî Roma (Bizans) İmparatorluğu sahasına girdiler ve Bizanslıların muvafakati ile belli yerlerde iskân edildiler. Bu suretle, 370-375 yıllarında, Hunların hamleleri ile başlayan bu hareketin ilk sonucu: Karadeniz'in kuzeyinde 150 yıldan fazla devam etmiş olan Ostrogotlar devleti nihayete erdiği gibi, Ostrogotlarla Vizigotların Batı Avrupa istikametinde hareketleri de başlamış oldu. Çok geçmeden, Balkanlar, Pannonia, İtalya, Galya, İspanya ve Kuzey Afrika türlü Barbar kavimlerin istilasına uğradı. Bunun en önemli sonucu da Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması oldu. Batı Avrupa tarihinde "Kavimler Büyük Göçleri" adı ile bilinen ve başta Germen zümreleri olmak üzere birçok kavimlerin boyuna yer değiştirmeleri ve Batı Avrupa'nın belli yerlerinde yerleşmeleri sonunda yeni yeni milletler ve devletlerin meydana gelmesi ile neticelenen bu büyük hareketin başında Hunların bulunmaları ayrıca önemi haizdir. Bu hareket, Batı Avrupa'da yapmış olduğu büyük tesir ve tepkilerinden ötürü, yeni bir devrin, "Ortaçağların" başlangıcı sayılmaktadır.[54]

Germen istilası hiçbir genel plan olmadan iki yarı yıl boyunca bazı barbar şeflerinin keyfî müdahalelerine kalmış olan saldırılar hâlinde devam etti. Bu arada bazı kavimler birkaç defa yer değiştirdiler. Tuna'yı geçerek imparatorluğa yerleşmiş olan Vizigotlar İtalya'ya, sonra Galya (Kuzey Fransa bölgesi)'ya geçtiler ve nihayet İspanya'ya yerleştiler. Doğudan gelmiş olan Vandallar, Burgandlar, Gotlar, Almanlar ve Lonobardlar mızrakla savaşırken, Kuzey Denizi kıyısından gelmiş olan Franklar, Saksonlar, Angıllar balta ile piyade olarak savaşıyorlardı.[55]

I. Theodosios 382 yılında Got Kralı Alarik ile imparatorluk bakımından pek de avantajlı sayılmayacak bir ittifak yapmıştır. Gotlara Trakya'da ve Moesia (Bulgaristan)'da işlenecek topraklar verildiği gibi, ayrıca Gotlar toprak vergisinden ve askerlik dışındaki bütün yükümlülüklerden anlaşma gereğince muaf tutulmaktaydı. Alarik yönetimindeki Ostrogotlar, sınır eyaletlerinden sonra İtalya'yı da istila edecek ve "ebedî kent" diye anılan başkent Roma'yı ele geçirip yağmalamakta gecikmeyeceklerdir. Vandallar, Süevler, Burgundlar ve Franklar, imparatorluğun

54 Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* Ankara, 1972, s. 18-19; Vernadsky, *Rusya Tarihi,* s. 41-42.

55 Gül, *Ortaçağ Avrupa Tarihi,* s. 43.

arta kalan topraklarını bölüşmüşlerdir. Hunlar, Volga ile Ren ırmakları arasında uzanan bölgeleri birer birer fethedip imparatorluğun sınırlarına doğru yaklaşmakta ve Roma'nın varlığını tehdit etmektedirler. Vizigotlar, İspanya ile Güney Galya'yı bir krallık hâline getirerek, imparatorluk toprakları üzerindeki ilk barbar devleti kurmuş bulunmaktadırlar.[56]

Daha 4. yüzyılın sonundan başlayarak Roma sınırlarını uzun süredir zorlamakta olan Germen akıncıları, gittikçe büyüyen dalgalar hâlinde imparatorluğun bütün barajlarını parçalayıp topraklarını istilaya koyulmuşlardır. Kölecilik siyaseti egemenliği altındaki köle ve kolon yığınları tarafından gittikçe daha geniş çapta girişilen isyanların yol açtığı ekonomik bunalım, imparatorluğun verimli topraklarını ve sınırsız zenginliği ile ünlü kentlerini ele geçirmeye koşan bu yeni yığınlar karşısında çabuk ve etkili bir tepki göstermesini önleyecektir. Doğu Roma İmparatorluğu, bu sürekli saldırıların dayanılmaz baskısı karşısında olanca gücüyle direnebilmiş ama ekonomik bakımdan daha güçsüz olan ve toplumsal bunalımla daha derinlemesine sarsılmış bulunan Batı Roma, birbiri ardından bütün topraklarını yitirmiştir.[57]

Arkadius (395-408)'un zamanında imparatorluğu işgal eden başlıca mesele Germen meselesi oldu. Balkan Yarımadası'nın kuzeyine yerleşmiş olan Vizigotlar, o zamanlar Alarik Balta namında haris bir şefin emri altında bulunuyorlardı. Arkadius saltanatının başlarında bunlar Mesya, Trakya ve Makedonya'yı istila ettiler ve hatta başkenti tehdit altında bulundurdular. Rufinus'un diplomatik müdahalesi sayesinde Alarik İstanbul üzerine yürümek fikrini terk etti.[58]

Vizigot Kralı I. Alarik tarafından Roma'nın yağmalanması (410) imparatorluğun kesin olarak çöküşünü temsil etmez. Bu yağma hareketi Roma'nın saygınlığını sarsan ve ona pahalıya mal olmuş bir saldırıydı.[59]

Barbar kavimler Roma'nın sahip olduğu toprakları yağmalayarak aralarında bölüşmeye başladılar. Britanya Adası'na Alman kökenli kavimler büyük ihtimalle 410 yılından önce gelmeye başlamıştı ancak yoğun olarak, başta Alman kökenli Sakson, Angle ve Jute kavimleri olmak üzere İngiltere'ye yerleşme 429'lu yıllardan sonra oldu. 420 yıllarında Barbar akınlarının yoğunlaşması sonucu aynı yıl, İngiltere'deki Roma ordusunun büyük bölümü Avrupa'ya gelerek Barbar istilalarına karşı koymaya çalıştı. İngiltere'deki en son Roma askeri de Britanya Adası'nı 436'da terk etti. Böylece Roma'nın 43 yılında başlayan İngiltere hâkimiyeti yaklaşık 400 yıl sonra sona ermiş, yerini barbar kavimlere bırakmıştı. Burgundiyalar Kuzey Fransa'yı, Vandallar ise İspanya'nın güneyini 418'de, Kuzey Afrika'yı 429'da ve 455'te de Roma'yı istila ederler. Alman kökenli Vizigotlar 401'de İtalya'yı istila etmeye başlar. 415 yılında Toulouse şehrini sonra İspanya'yı istila ederek burada Toledo Krallığı'nı kurdular. Ostrogot kavimleri 425'te Dalmaçya kıyılarını, sonra da İtalya'yı (496'dan 554'e) istila etti.[60]

56 *İstoriya Diplomatii,* I, s. 88-93.
57 *İstoriya Diplomatii,* I, s. 93.
58 A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* çev. Arif Müfid Mansel, I, Ankara, 1943, s. 113.
59 Grant, *Roma'dan Bizans'a,* s. 26; Bekir Zakir Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık,* İstanbul 2009, s. 53.
60 Tokalak, *Bizans-Osmanlı Sentezi,* s. 114-115; Vedat Dicleli, *İktisadi Gelişme Tarihi,* İstanbul, 1976, s. 75-76.

Tarihçi Procopius, 550 yılında yazdığı "Bizans'ın Gizli Tarihi" adlı eserinde Kavimler Göçü esnasında Avrupa'nın siyasi haritasını şöyle belirtmekte idi. Got İmparatorluğu Galya (bugünkü Fransa)'dan Sirmium kentinin bulunduğu Dakya (bugünkü Sırbistan'ın güneyinde bir bölge) bölgesi sınırlarına kadar uzanıyordu. Bizans ordusu, İtalya'ya geldiğinde Galya ve Venetia (bugünkü Venedik çevresinin büyük bir bölümü) Gotların işgali altındaydı. Sirmium kenti ve çevresi ise Gepidler (Islav ya da Alman ırkından bir kabile) elindeydi. Ama bütün bu bölge hemen hemen boşalmıştı. Burada yaşayanların bir bölümü ölmüş, bir bölümü savaşın kaçınılmaz sonucu olarak hastalık ve açlıktan kırılmıştı. Justinianus, Bizans İmparatorluğu'nun başına geçtiğinden beri her yıl İllirya ve bütün Trakya yani içine Mora ve Khersonesos (bugünkü Gelibolu Yarımadası)'u da alarak İyonya Körfezi'nden Bizans'ın sayfiyelerine kadar uzanan bölge Hunlar, Islavlar ve Antaeler tarafından baskına uğruyordu. Saldırıdan yerli halk duyulmadık acılar çekti. Her saldırıda, bu bölgede en az iki yüz bin Bizanslı öldürüldüğünü ya da esir alındığını söyleyebiliriz.[61]

Roma İmparatorluğu, Doğu Akdeniz ülkelerine ve İran'ın hâkimiyet bölgesi dışında kalan Anadolu topraklarının büyük bir kısmına sahipti. Ancak Hunların batıya yürüyüşü ile ortaya çıkan Kavimler Göçü neticesinde, devlet bütünlüğünü yitirmiş ve ikiye ayrılan devletin batı kısmı Barbar ve Germen kavimlerinin korkunç darbeleri altında yıkılıp gitmişti.[62]

Kavimler Göçünün Sonuçları

1- Batı Avrupa Hunlarının sebep olduğu bu önemli tarihî hadise ile Avrupa'nın siyasi-etnik yapısı tamamen değişmiştir. Kavimler Göçü sadece Batı Roma İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden çekilmesine yol açmakla kalmamış, aynı zamanda Avrupa'nın etnik çehresini de değiştirmiştir. Çünkü başta Germen kavimleri olmak üzere Hunların önünden kaçan bütün kavimler, Batı Avrupa'da toplanmışlar ve burada karışıp kaynaşarak yeni yeni topluluklar oluşturmuşlardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, bugünkü Avrupa'nın etnik temelinin Kavimler Göçü sonunda atıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

2- Kavimler Göçü ile Büyük Roma İmparatorluğu, Doğu ve Batı Roma olmak üzere 395 tarihinde ikiye ayrılmıştır. Attila'nın 451 Batı Roma ve 453 İtalya seferleri neticesinde Batı Roma İmparatorluğu yıkılmıştır (476).

3- Kavimler Göçü ile Türk Dünyasının kültür ve medeniyeti Avrupa'ya taşınmış ve Roma kültürü Türk kültür ve medeniyetinden etkilenmiştir.

4- Kavimler Göçü ile Avrupa'da Roma-Germen-Slav kavimlerinin kaynaşması ile yeni devlet ve milletler ortaya çıkmıştır. Hunların Avrupa içine nüfuz etmeleriyle Germen halkının oldukça büyük bir kısmı Avrupa'nın çeşitli yerlerine ve kıtanın dışına göç etmeye zorlanmıştır. Ostrogotlar İtalya'yı, Vizigotlar İspanya'yı (711'e kadar), Franklar Galya'yı, Angıllar ve Saksonlar ise İngiltere'yi fethederek buralara yerleşmişlerdir.[63]

61 Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İstanbul 1990, s. 92.

62 Işın Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askeri ve Siyasi Durumu", *İÜEFTD*, S. 33, İstanbul, 1982, s. 138.

63 Johnn M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Erment, İstanbul, 2011, s. 114.

5- Avrupa yüzyıl boyunca karışıklık içinde kalmış ve Avrupa'da feodal yapı ortaya çıkmıştır.

6- Kavimler Göçü, dünyanın en büyük imparatorluklarından biri olan Roma'yı temelinden sarsmış, bu hareket önce adı geçen imparatorluğun ikiye ayrılmasına (395) ardından da batı kanadının (Batı Roma İmparatorluğu) 476 yılında aniden çökmesine neden olmuştur. Kavimler Göçü ile Hunların önünden kaçan Germenler (Ostrogotlar) 476 yılında İtalya'ya giderek Ostrogot Krallığı'nı kurmuşlardır.

7- Hun akınları ve bunun sebep olduğu "Kavimler Göçü", hem Türk hem de Avrupa tarihi açısından büyük önem taşır. Çünkü bu göçler sonunda önemli birtakım gelişmeler meydana gelmiştir. Örneğin, daha önce kavimlerin Avrupa'dan Asya'ya olan yayılmaları ve göçleri Hunlardan itibaren Asya'dan Avrupa'ya olmak üzere birdenbire yön değiştirdi. Hunların açmış olduğu batı yolu, kendilerinden sonra gelen soydaşları tarafından defalarca kullanıldı. Onlar da tıpkı Hunlar gibi, Orta Avrupa ve Balkanlarda değişik adlarla anılan devletler kurdular.

I. BÖLÜM

ASYA TÜRK DEVLETLERİ

A. Hun İmparatorlukları

Asya Hunları (M.Ö. 209-M.S. 216)

Asya Hunlarının Anavatanı

Yazılı belgelere dayanan Türk tarihi, Asya Hunları ile başlar. Hunlar, tarih sahnesine teşkilatlı ve güçlü bir devlet olarak çıkmışlardır. M.Ö. XIV-IV. yüzyıllar arasında bazen büyümüş bazen parçalanıp küçülmüş bir Hun milletinin varlığından söz edilmektedir. M.Ö. IV. yüzyılda Hunların merkezî ana yurdu Orhun ve Selenga nehirlerinin kaynak havzası olan Ötüken bölgesi ve Altay Dağları idi.[64]

Orta Asya'da M.Ö. III. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Asya Hun İmparatorluğu, tarih sahnesinde belirgin bir güç hâline geldi ve M.Ö. 209 yılından itibaren bölgenin en büyük gücü oldu. Hunlar, yaklaşık 500 yıl süresince Orta Asya'da hâkim güç oldular.[65]

Başta Hun İmparatorluğu olmak üzere, Orta Asya imparatorlukları, başkentlerini genel olarak Orhun bölgesinde kurarlardı. Doğu Türkistan'ın adı, Çin kaynaklarında ilk olarak, "yirmi altı devlet" adı ile Mete'nin Çin imparatoruna gönderdiği mektup içinde geçmekte idi. Mete bu mektubunda, "yirmi altı devletin toprağını ele geçirdiğini" yazmakta idi. Her iki Türkistan (Doğu ve Batı Türkistan)'ın Orta Asya imparatorlukları bakımından hayati bir önem taşıdığı düşüncesini ileri süren Japon bilgini Shiratori olmuştur. Shiratori'nin bu haklı ve çok önemli görüşlerini şöyle sıralayabiliriz:

1- Türk şehirleri Hunların sağ kolu gibi idi.

2- Hunlar devlet ve ordularının beslenme maddelerini oradan temin ediyordu.

3- Hunların batıya dönüşü ve batıya daha çok önem vermeleri Hun Devleti'nin devamlılığını sağladı.

4- Batı şehirleri, Hun İmparatorluğu'nun bir nevi hazinesi yerinde idi.

5- Hunlar kendi imparatorluklarının kaderini Türkistan'ın elde tutulmasına bağlamıştı.[66]

Tarihî Kaynaklarda Hun Adı

Çin kaynakları tarihin çeşitli devirlerinde Hunlara farklı isimler vermişlerdir. M.Ö. 318 yılından itibaren "Hsiung-nu" olarak yazılan bu ad Hint kaynaklarında

64 Salim Koca, "Büyük Hun Devleti", *Türkler, I,* Ankara, 2002, s. 687; Joseph Deguignes, *Büyük Türk Tarihi, I,* İstanbul, 1976, s. 75-80.

65 Ahmet Taşağıl, "Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını", *SAD,* Sayı 3, Ankara 2004, s. 20.

66 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş,* I, Ankara, 1991, s. 149-150; Marcel Brion, *Hunların Hayatı,* çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1981, s. 35; Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl,* çev. Galip Üstün, İstanbul, 1997, s. 34.

"Huna", Soğd kaynaklarında "Xun", Roma kaynaklarında "Hunni", veya "Chunni" ve Yunan kaynaklarında "Houo" veya "Xouw" olarak geçmektedir.[67]

Ülkenin asıl sahipleri olan Türkler, kendilerine Türkçede "kavim, halk" manasında olan Hun (Khun=Kun) diyorlardı. Tarihte Türklerin kurduğu ilk devlet olan Asya Hun İmparatorluğu aynı zamanda Orta Asya tarih sahnesinin ilk büyük imparatorluğudur. Hun adı Çin kaynaklarında transkripte edilirken M.Ö. 318 yılında bir anlaşma dolayısıyla en bilinen Hsiung-nu transkripsiyonu ilk defa kullanılmış ve bu durum bir daha değişmemiştir. Hsiung-nu kelimesinin Hun adının tam karşılığı olduğu ise M.S. 311'de Soğdca bir metinden anlaşılmıştır. "M.S. 311 yılında Çin başkentlerinden Lo-yang'a giden Soğd ticaret heyeti dolayısıyla söz konusu bir Soğdca mektupta Hun ismi Hsiung-nu'lar karşılığı geçmektedir. Bu Hun isminin orijinalini açığa çıkaran bir bilgidir."[68]

Mete'nin büyük göçebe kavmi Hiung-nu idi. Çinliler onları bu adla andıkları gibi herhâlde onlar da kendilerine bir ad veriyorlardı. Asya'nın ilk göçebe imparatorluğu Asyalı Hunlardır; o imparatorluk ki gerek büyüklüğü gerekse çöküşü bakımından daha sonraki bütün göçebe devletlerin kuruluş ve yıkılışlarının iyi bir örneği olmuştur.[69]

Asya Hun Devleti'nin Kuruluşu

Çin kaynaklarının verdikleri bilgilere göre, Çinliler ile Türkler arasında siyasi, iktisadi ve askerî ilişkiler M.Ö. XIII. asırdan itibaren başlamıştır. Türk göçlerinin doğu yönünde devam ettiği asırlarda Çin'de kurulan Chou Devleti'nin (M.Ö. 1050-256) Türklerle ilişkileri üzerinde Çin yıllıklarında bilgi bulunmaktadır. M.Ö. III. asırdan itibaren Çinliler Moğolistan'da hâkim Türklere Hiung-nu (Hisung-nu) ismini vermişlerdir.[70] Kuzeyin Hiung-nu (Asya Hunları) adlı atlı kavmi ile Çinliler arasındaki çekişme ve çatışmalar Çin tarihinde derin izler bırakmıştır. Ordu kuruluş ve donatımı, devlet düzeni ve ordu yönetimi, giyim-kuşam ve süslenme... Hep bu çatışmadan etkilenmiştir. Hunların hakkından gelinceye kadar Çin, biteviye savaşmak, ekonomik ve mali güçlüklerle uğraşmak, Hunların dayattığı savaş biçimlerini benimsemek zorunda kalmıştır.[71]

Hiung-nular, M.Ö. IV. yüzyılda ömür boyu devlet başkanı yani shan-yü yönetimindeki 24 kabile federasyonundan "sağ" (batı) ve "sol" (doğu) kabile prensleri hiyerarşisinden müteşekkil sağlam bir siyasi güç hâline gelmişlerdi. Hiung-nular savaşçı, mert, kültüre yatkın insanlardı. Büyük bir istikbal onları bekliyor gibi görünüyordu.[72] Hiung-nular, Çin'in kuzeyinden Sibirya'ya, Moğolistan'ın doğusundan Mançurya'ya kadar uzanan bölgelerde yaşıyorlardı. Hiung-nuların

67 Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu,* Konya, 2012, s. 11.

68 Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi),* İstanbul, 2013, s. 51-52.

69 L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* çev. Saadettin Karatay, Ankara, 1986, s. 30-31.

70 Faruk Sümer, "Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış", *AÜDTCFD,* XX/1-2, Ankara, Ocak-Haziran 1962, s. 213; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi,* I, s. 41; Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni,* çev. Hatice Bağcı, İstanbul, 2010, s. 121.

71 Franz Altheim, *Tarihçi Gözüyle Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği,* çev. Emin Türk Eliçin, İstanbul, 1967, s. 16; Annamarie Von Gabain, "Hunnisch-Turkısche Bezıehungen", *60. Doğum Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan,* İstanbul, 1950-1955, s. 22.

72 L. N. Gumilev, *Son ve Yeniden Başlangıç,* çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004, s. 96.

ülkesinde Moğol, Tunguz gibi yabancı kavimlerin varlığına rağmen ülkeyi yöneten asıl unsurun Türk olduğu görülmektedir. Hiung-nu ülkesinde orman kavimleri olan Moğol, Tunguz kültürü sadece bu milletler arasında yaşanmış bir alt kültürdür. Oysa ülke geneline bozkır kültürü hâkim olup Gök Tanrı'ya inanıyorlardı. Hiung-nu ülkesinde idareci zümre ve hanedanın dili Türkçe idi. Siyasi ve kültürel münasebetler vesilesi ile Çin yıllıklarında Hiung-nu dilinde; Tanrı kut, börü, il, el, ordu, tuğ, kılıç gibi Türkçe kelimelere rast gelinmektedir. Ağırlık merkezinin, Orhun-Selenga ırmakları ve Türklerce kutlu ülke sayılan Ötüken havalisi-Ongun ırmağı üzerindeki Karakum ile Ordos bölgesi arasında bulunduğu anlaşılan Hun siyasi birliğinin kesin tarihini M.Ö. IV. asırdan itibaren takip etmek mümkündür. Hunlarla ilgili en eski yazılı vesika olarak M.Ö. 318 yılında yapılan bir anlaşma zikredilmiştir. O zaman Chou iktidarının zayıflaması sonucu meydana çıkan 14 kadar büyük derebeyliğin mücadele sahası olan Çin'de, birbirleri ile savaş hâlindeki bu feodal muharip devletlerden Ch'in (Ts'in)'in gittikçe kuvvetlenmesinden endişe eden komşu beş krallık zikredilen yılda Hun Birliği (Hiung-nu) ile ittifak antlaşması yapmıştı (M.Ö. 318).[73]

Çin'in kuzeyinde, Orhun ve Selenge ırmaklarının kaynak havzası olan kutsal Ötüken bölgesinde bulunan ve tarihinde ilk Türk devletini kuran Asya Hunları, M.Ö. 318 yılında devletler arası arenada gözükmeye ve rol oynamaya başladılar. Hunların Orta Asya coğrafyasında bağımsız bir güç hâline gelene kadarki yaşadıkları süreç ve etrafındaki ülkelerin, toplulukların durumu devletlerini kurmalarında belirleyici amil oldu.[74]

Birbiriyle mücadele eden eski toprak beyliklerinin kavgasının başladığı dönemde Hiung-nular da ortaya çıkıyordu. Giderek güçlenen Çin'e karşı bir ittifak oluştu. Diğer beyliklerden Jen, C'i, Çao, Han ve Wei tarafından oluşturulan bu ittifak savaşta galibiyeti kesin olarak sağlamak amacıyla Hiung-nu boyundan da yardım aldı. Ama M.Ö. 318'deki bu savaşı C'h'in kazanmıştı. Demek oluyor ki, Asya Hunları ilk defa M.Ö. IV. yüzyılda yardıma giden bu boyların yenilgisiyle Çin tarihine girdiler. Ama bu yenilgi daha sonraki seferler için hiç de engelleyici bir faktör olmadı. Tam tersine bu tarihten itibaren Hiung-nuların sürekli akınlarda bulunduklarını görüyoruz.[75]

Çinlilerin Türk Ordusunu Örnek Almaları

M.Ö. IV. asrın sonlarında Hunlar ile yakın ilişki içinde bulunan Chao devletçiği, onların saldırılarına karşı kendilerini korumak için M.Ö. 307 yılında askerî reformlara girişmişti. Kral Wu-ling'in emriyle yapılan reformlara göre Hunların askerî kıyafetinin giyilmesi kabul ediliyordu. Chao halkı ata binmeyi ok ve yay kullanmayı öğrenecekti. Hun tarzında reform, sonuçlarını kısa sürede vermiştir.

73 Lajos Ligeti, *Asya Hunları-Hunlar ve Tanrı'nın Kırbacı Attila*, haz. Gyula Nemeth, çev. Tarık Demirkan, İstanbul 1996, s. 23; Anıl Çeçen, *Türk Devletleri*, Ankara, 1985, s. 35; Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar*, İstanbul, 2017, s. 19.

74 Ali Ahmetbeyoğlu, "Hun Devletlerinin Kuruluş ve Çöküş Süreçleri", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Mehmet Alpargu-M. Bilal Çelik, Sakarya, 2008, s. 1.

75 Ligeti, "Asya Hunları", *Hunlar ve Tanrının Kırbacı Attila*, s. 23.

Yani Çinliler, Hunlardan bir tür teknoloji transferi yapmışlardır. Neticede Chao güçleri Hun topraklarına akın yapmayı başardılar. Aynı yüzyılda bir zafer daha kazandılar. Bugünkü Shan-hsi'de Ta-tung yakınlarında bulunan Chao bölgesinin kuzey kısımları generali Li Mu, 160 bin kişiden fazla sayıdaki savaş arabası, süvari ve okçulardan meydana gelen karışık bir orduyla ani bir hücum yaptı. Yüz bin atlıdan oluşan Hun ordusunu yendi. Hun komutan yanındaki askerleriyle birlikte kaçmak zorunda kaldı. Hunlar, daha sonra on yıl Kuzey Çin'deki Chao bölgesi sınırlarında görülmemişlerdir. Kısa da olsa bu bilgilerden anlaşıldığına göre Hunların bu devirde güneye doğru gelişmeleri Hun tarzında askerî reformlar yapan Çinliler tarafından engellenmiştir.[76]

M.Ö. 206 yılında C'h'in Hanedanlığı sona erer ve Han Hanedanlığı kurulur. Yeni kurulan Han Hanedanlığı döneminde Çin çok güçsüz bir durumdadır. Hunların ise çok güçlü oldukları bu dönemde, Çinliler zorunlu olarak barışçı bir siyaset izlerler. Hunlarla akrabalık ilişkisi kurmak için prensesler ve çeşitli hediyeler gönderirler. Bu barış döneminde Çin Seddi[77] aralarında sınır olarak kabul edilmiştir.[78]

En az iki bin yıllık bir tarih yazma geleneğine sahip alan Çin tarihçiliğinde Hunlar daima son derece önemli bir yere sahip olmuştur, zira günümüz de hâlâ büyük kısmı ayakta olan Çin Seddi'nin yapımına başlayan Çin İmparatoru Ch'in Shih-huang'ın zamanından bu yana klasik Çin'in en fazla çekindikleri ve Çinliler için en büyük tehdit oluşturan Hunlar olmuştur.[79]

Teoman (Tuman) Dönemi (M.Ö. 221-209)

Hunların ilk hükümdarı ya da kendi deyimleriyle şan-yü'leri T'ou-man (Teoman) idi. T'ou-man'la birlikte artık Çin tarihçileri kuzeyin bu tehlikeli komşu göçebe halkını ilgiyle izlemeye ve onlarla ilgili gelişmeleri de kayıtlarına almaya başladılar. T'ou-man'ın yönetimindeki Hunlar, Çin'in dağınıklığından ve güçsüzlüğünden yararlanıp daha önce ellerinde tuttukları ve Şi huang-ti'nin geri aldığı bölgeye yeniden girdiler. Sarı Nehir'i geçip Ordos'u tekrar zapt ettiler.[80]

M.Ö. 221 yılında Hun tahtında görülen T'ou-man, M.Ö. 209 yılında ölümüne kadar hükümdarlığını sürdürmüştür. Onun döneminde Çinliler Hunları yenerek

76 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları* s. 52.

77 Çin Seddi: M.Ö. 352 yılından beri yapımına girişilen Çin duvarları, bu tarihlerde savunmaya hizmet eden araçlar hâlini aldı. Böylece, tarihinde ilk müstahkem mevkilerde savunma veya engellerle korunma stratejisi Çinlilerce uygulanmıştır. O hâlde Çin, savunmayı, Hunlar da ilke olarak taarruzu benimsemişlerdi. Choulardan iktidarı M.Ö. 256'da tamamen devralan C'h'in Devleti'nin ünlü hükümdarı Shih-huang-ti (M.Ö. 247-210) kuzey taarruzlarına karşı sınırlarını büsbütün kapamak için surların iç kısımlarını yıktırarak elde ettiği malzemeyle dış surları birbirine bağlamak ve boş yerleri tamamlatmak suretiyle meşhur Çin Seddi (15 metre yükseklik, 9 metre genişlik, düz hâlinde uzunluk 1845 kilometre)'ni inşa ettirdi (M.Ö. 214). Çin Seddi için bkz. Necati Ulunay Ucuzsatar, *Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi*, I, Ankara 1986, s. 36-37; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* 59-60; Helmut Uhlig, *İpek Yolu: Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü,* çev. Alev Kırım, İstanbul 2000, s. 43; Ramazan Özey, *Asya Coğrafyası*, İstanbul 2014, s. 287.

78 Bülent Okay, "Çin Seddi'nin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş", *Belleten,* LVII/218, Ankara, 1993, s. 29.

79 Eyüp Sarıştaş, *Çin'de Hun Araştırmaları (1919-1965 arası),* İstanbul, 2010, s. 99.

80 Ligeti, *Asya Hunları,* s. 24-25.

Kuzeybatı Çin'den çıkarmışlardır. Söz konusu geri çekilme Orhun, Selenge, Onan, Ongin gibi ırmakların havzalarında yani Ötüken[81] ve Moğolistan coğrafyasında Hunların nüfus açısından yoğunlaşıp güçlenmelerine sebep olmuş, gelecekteki Asya Hun İmparatorluğu'nun temeli atılmıştır.[82]

Hunların Çin'e karşı sürdürdükleri akınların Türk ve Çin tarihleri bakımından sonuçlarını şöyle belirtebiliriz: Bu akınlar Çinlilerin dış dünyaya açılmalarını ve dolayısıyla dünya görüşlerinin genişlemesini sağlamıştır. Muhafazakâr ve tutucu olan Çinliler, tarihlerinde ilk defa yabancı bir kavmin akınlarıyla (Hunlar) sınırlarının zorlanması sonunda köklü reform hareketlerine girmişlerdir. Hun akınlarını durdurabilmek için büyük emek ve sermaye harcanarak bugün dahi bütün dünyayı hayretler içinde bırakan muazzam bir sed (Çin Seddi) inşa edilmiştir. Hun-Çin savaşlarının resmî raporları toplanarak bugün dünyanın tarih şaheserleri arasında sayılan Çin yıllıkları meydana getirilmiştir. Bugün ancak bu yıllıklar sayesinde Hun tarihini öğrenmek imkânını buluyoruz. Zira Hunlardan bize yazılı belge kalmamıştır.[83]

Teo-man döneminde Hunların güneyinde C'h'in Shih-huang tarafından kurulan C'h'in sülalesi, kuzeydoğusunda Tunguzlar, batıda kendileriyle akrabalıkları olan Yüeh-chihler bulunuyordu. Teo-man yönetimindeki Hunların faaliyet alanı ağırlıklı olarak Orhun kıyılarından Altaylara kadar uzanan bölgeler idi. Doğuda Çogay Dağı eteklerinden başlayıp batıda Sarı Nehir'in batı yataklarına kadar olan verimli topraklar Hunların kontrolündeydi. Teo-man zaman zaman Çin'e akınlar düzenleyerek güç gösterisi yapıyordu.[84]

Teo-man'la birlikte artık Çin tarihçileri kuzeyin bu tehlikeli komşu göçebe halkını ilgiyle izlemeye ve onlarla ilgili gelişmeleri de kayıtlarına almaya başladılar. Teo-man'ın yönetimindeki Hunlar, Çin'in dağınıklığından ve güçsüzlüğünden yararlanıp daha önce ellerinde tuttukları ve Shih huang-ti'nin geri aldığı bölgeye yeniden girdiler. Sarı Nehir'i geçip Ordos'u tekrar zapt ettiler.[85]

Eskiden Teoman olarak seslendirilen bu isim, eski Altay dillerindeki "Tuman", şahıs adı olarak kabul edilmektedir. Teoman tahta geçtiği sırada Çin'de Ch

81 Ötüken: Bir Türk yurdu olan Ötüken'in kutsiyeti söz konusudur. Yazıtlarda zikredilen Ötüken yer adı bizce belirli bir nokta değil, geniş bir coğrafyayı kapsar. Ötüken Togla ve Baykal'dan Altaylara kadar uzanan bölgedir. Merkezi de Orhun vadisidir. Ötüken gerek Asya Hunları'nın gerekse Köktürklerin ve Uygurların başşehri ve kutlu vatan toprağı idi. Bilge Kağan, halkına ve kendinden sonraki kuşaklara mesajını iletirken Ötüken'in eşsiz güzelliklere sahip olduğunu, Türkler için hayati önem taşıdığını, asker sevk ettiği (elde ettiği) topraklar içinde bu kadar güzel bir yerin bulunmadığını, Türklerin burayı terk ettikleri takdirde yok olup gideceklerini, burada kalıp ticaretle uğraştıklarında ise sonsuza kadar mutlu ve huzurlu biçimde yaşamlarını sürdüreceklerini kesin bir dille ifade etmektedir. Şüphesiz Türklerin Ötüken'i mübarek (ıduk) saymaları ve "Atalardan kalma" yurtlarına bağlı kalmaları vatan şuur ve sevgisinin en güzel örneklerinden birisidir. Ötüken için bkz. Saadettin Gömeç, *Türk Tarihinden İzler, III*, Ankara 2015, s. 74; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, s. 159-160; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri, Kül Tigin Abidesi Güney Cephesi,* İstanbul 1970, s. 1; Osman Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında Tes-Tari'dat-Şine Us,* Ankara 2009, s. 34; Cengiz Alyılmaz, *İpek Yolu Kavşağında Ölümsüzlük Eserleri,* Ankara 2015, s. 132; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi,* İstanbul 1980, s. 33.

82 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları,* s. 55; Sofi Tram - Semen, *Atalarımız Hunlar,* İstanbul, 2007, s. 107-109; Deguignes, *Büyük Türk Tarihi,* I, s. 147.

83 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, I,* Ankara, 1989, s. 3-5.

84 Vâris Abdurrahman Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş, I-İslam'a Kadar,* Ankara, 2015, s. 128.

85 Ligeti, *Asya Hunları,* s. 24-25.

(Ts)'in sülalesi ve onun ünlü hükümdarı Shih-huang-ti hüküm sürmekte idi. Çin İmparatoru Shih-huang-ti döneminde "M.Ö. 215 yılında General Meng T'ien, yüz bin kişilik bir ordu ile Hunlar üzerine gönderildi ve Ho-nan bölgesini onlardan aldı. Hunlar bu Çin ordusu karşısında mağlup oldular ve Kuzey Çin topraklarını terk ettiler. Orhun Altay bölgesine çekildiler. Hunlar bu kritik dönemi yaşamış, varlıkla yok olma arasında karar vermeye zorlanan bütün Türk boyları federatif bir yapı altında toplanarak otlaklarını ele geçiren Çin'e, Moğollara ve Yüeh-chihlere saldırıya geçmişlerdir. Bu amaca matuf olarak her ne kadar ilk saldırılarını Hun devlet adamı Teoman döneminde gerçekleştirmeye çalışmışlarsa da mevcut akınlar Çin karşısında fazla etkili olmamıştır. Shih-huang-ti, kuzeyden gelen saldırıların önünü kesebilmek amacıyla önceden yapılan eski surları birleştirmiş ve bütün Çin'i bir bayrak altında toplamıştır. Moğolların kuzeyden, Çin'in ise birkaç farklı yönden harekete geçtiği bu dönem, Hun boylarının var olma mücadelesine dönüşmüştür. Yine Yüeh-chihlerin Hunlardan vassalları sıfatıyla vergi almaya başladıkları bu süreç, büyük otlakların kaybedildiği ve çok sayıda hayvan telefatının yaşandığı dönem olarak belleklerde yer etmiştir.[86]

Teoman zamanında ülkenin en önemli dış sorunu şüphesiz Çinlilere karşı izlenen siyaset idi. Hunlar, Çin topraklarına çok yakın oturuyorlar ve sık sık bu ülkeyi yağmalıyorlardı. Hunlar, liderleri Teoman'ın sevk ve idaresinde ulusal bilinçlerini kuvvetlendirdiler, birlik ve beraberliklerini tesis ettiler. Bu arada Çin ise giderek karışmıştı. Karışıklık imparatorun M.Ö. 209'da ölümüyle son haddini buldu. Çin'in bünyesinin zayıflaması Teoman'ın işine yaradı. Teoman, gücünün doruk noktasına ulaştığında durumu değerlendirerek Çin'e saldırılarını yeniden başlattı. Çin akınlarının başlamasıyla birlikte henüz güç oluşturma çabaları içinde bulunan Teoman, askerî taktiğine uygun bir biçimde Gobi Çölü'nün kuzeyine Orhun ve Altay bölgelerine çekilmeyi uygun bulmuştu. Çinlilerin M. Ö. 212'ye kadar devam eden akınları, Hunların gücünü sıfıra indirmekten çok onları kuzeye itmiş ve daha sonra incelenecek Teoman'ın Çin akınları için de bir tahrik nedeni olmuştu. İmparatorun elde ettiği bölgelerde derhâl surlar yapımına girişmesi geleceği gördüğünün ve Hun akınlarından da çekindiğinin bir kanıtıydı. Aslında Çinlilerce böyle bir tehdidin başlatılması Türk kağanının amacına hizmet etmekti ve böyle oldu. Türkler güneyden gelen akınların yarattığı tehlikeyle birleşmeye ve bütünleşmeye başladılar. Türklerin Çin tarihine yön vermesi ve etkileri de böylece Teoman zamanında daha da belirginleşti.[87]

M.Ö. 210 yılında Shih-huang-ti'nin ölümü üzerine Çin'de karışıklıklar baş gösterdi. Ülkede içe dönük mücadele neticesinde 6 ayrı imparator Çin'de iktidarı ele geçirmek için harekete geçtiler. Teoman Çin üzerinde egemenlik kurmak düşüncesiyle bu ülkeye yönelik saldırılara başladı. Hunlar yeniden dikkati çeken bir güç hâline geldiler. Fakat henüz güçlü bir imparatorluk hâline yükselmemişlerdi. Doğudaki Tung-hular batıdaki Yüeh-chihler ve kuzeydeki halklar henüz Hunların

86 Mustafa Kalkan, "Türklerin Yaşadıkları Coğrafyalar (Etnik Yapıları ve Orta Asya'da Yerleşimler", *TKEK,* ed. İhsan Çapcıoğlu-Hayati Beşirli, Ankara, 2015, s. 28-33; Okay, "Çin Seddi'nin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş", *Belleten,* LXII/218, s. 28.

87 Ucuzsatar, *Tarih Boyunca Türk-Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi,* I, s. 36-37.

hâkimiyeti altına alınamamışlardı. Hunlar devletli hayata (M.Ö. 209) ve çeşitli milletleri bünyesinde toplayan bir imparatorluğa ancak ünlü Hun Kağanı Mete zamanında ulaşabildiler.[88]

Mete Dönemi (M.Ö. 209-174)

Mete, Teoman'ın en büyük oğlu idi ve tabii olarak Hun iktidarı Mete'nin hakkı idi. Çin kaynaklarının verdikleri bilgiye göre, Mete'nin üvey annesi kendi oğlunu Hun hükümdarı yapmak için Teoman'ı kandırmış, Teoman da hile ile Mete'yi öldürtmek istemiştir. Bu çağda Orta Asya'da kavimler karşılıklı olarak birbirlerine rehineler gönderiyorlardı. Teoman da oğlu Mete'yi batı komşusu Yüeh-chihlere rehine olarak gönderdi. Sonra misilleme yoluyla oğlunun Yüeh-chihler tarafından öldürülmesi endişesiyle aniden bu güçlü komşusuna savaş ilan etti. Mete, Yüeh-chihlerin elinden kurtulmayı ve babasının yanına dönmeyi başardı. Teoman ona on bin kişilik bir ordu verdi. Mete disiplin altında eğittiği bu tümenle bir sürek avı sırasında babasını öldürdü. Onun yerine tahta geçti.[89]

Eski tarihler Mo-tun ismini yanlış olarak Mete diye yazmaktadırlar. Bu ismin Türkçede Bagatur sözünün Çincedeki telaffuz şekli olduğunu, Profesör Hirth ispat etmektedir.[90]

Mete'nin gençliği ile ilgili bilgiler, bize bir şey daha öğretmektedir. Mete'nin, babası Teoman tarafından Yüeh-chihlere rehin olarak gönderilmesi, Mete'nin görüş ve bilgi ufkunu da genişletmiştir. Bilindiği üzere Yüeh-chihler, İpek yolu üzerinde oturuyorlardı. Hem Çin hem de batı ile yakın ilişkileri vardı. Ayrıca zengin ve güçlü bir devletti. Kuzeydeki Hunlar ise, Yüeh-chihlere göre, batı ile doğu kültürlerinden oldukça uzak kalmışlardı. Ancak güçlü bir aile ve devlet düzeni, son derece disiplinli ve gelenekli ordu anlayışı ve kuruluşları, Hunları diğerlerinden üstün kılıyordu. Ancak Mete'nin Yüeh-chihlerde rehin olarak yaşadığı sürece onlardan çok şeyler öğrendiği ve dünya görüşünün genişlediği de bir gerçekti.[91]

Büyük Hun İmparatorluğu, hatta Türk tarihi bütün görkemiyle Mete ile başlamıştır. Hun Tanrı Kutluğu, kuruluşunu Mete'ye borçludur. Mete Orta Asya'da ilk defa Türk birliğini sağlamakla, milletimizi devletsizlikten, yok olup gitmek akıbetinden kurtarmış, Türk milleti olarak bugünlere gelişimizi sağlayan ilk şahsiyet olmuştur. Siyasi ve askerî teşkilatımızın temellerini atmış, esaslarını tespit etmiş ve ülkesini Türk töresi (hukuku) ile yönetmiştir. Mete ıslahatçı ve reformist bir devlet adamı idi. Asya Hun İmparatorluğu'nun başlıca iki büyük amacı vardı: Bunlardan birincisi doğuyu batıya bağlayan İpek Yolu'nu elde tutma idi. İkincisi

88 Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı,* İstanbul, 1972, s. 12.

89 Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya M.Ö. V. yy-XVI yy,* çev. Engin Sunar, İstanbul, 2001, s. 54-55; T. G. Klyaştornıy-T. İ. Sultanov, *Kazahstan Letopis Treh Tısyaçeletiy, Alma-Ata,* 1992, s. 57-58; R. N. Bezertinov, *Tatarı, Turki Potryasatepi Vsepennoy,* I, Kalkan, 1997, s. 16-17; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi,* Ankara, 1995, s. 87; Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi,* I, Ankara, 1946, s. 23-24; Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya,* çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul, 2015, s. 53; Julia Lovell, *Çin Seddi Dünyaya Karşı 3000 Yıl,* çev. Yasin Kara, İstanbul, 2008, s. 68; L. N. Gumilev, *Hunlar,* İstanbul, 2005, s. 79; Konuralp, Ercilasun, "Çin Hanedan Kayıtlarına Göre Hunların Efsanevi Devirleri", *Atsız Armağanı,* II, yay. haz. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara, 2017, s. 166.

90 Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi Not Hülasaları,* İstanbul, 1940, s. 21.

91 Bahaeddin Ögel, "Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler", *TTD* I, Ankara, 1987, s. 9.

ise Türkistan'daki büyük ticaret ve tarım şehirlerini ele geçirmekti. Büyük tarım ve ticaret şehirleri, Türk devletlerinin devamlılığını sağlıyordu. Mete'nin ticaret ve tarım şehirlerine yönelmesi ve yirmi altı şehir krallığını ele geçirmesi, Türk tarihinin önemli bir noktasıdır. Özellikle İsa'dan sonraki yüzyıllarda bu zengin şehirler için Çin ile büyük savaşlar yapılacaktır.[92]

Doğu Türkistan ve ziraat bölgeleri Mete'nin başlıca hedeflerinden biri olmuştur. Bunun da çok önemli bir sebebi vardı: Ünlü Japon bilgini Shiratori'ye göre, "Orta Asya imparatorluklarının sürekli ve güdümlü bir ekonomiye ihtiyaçları vardı. Bunun için de bir çeşit buğday ambarı sayılan Doğu Türkistan ile Tanrı Dağlarının çevrelerini, kendi idareleri altında tutmak istemişlerdi. Onların devletleri ve güçleri, ancak böylece uzun yaşayabilir ve devamlı olabilirdi. Konuya böyle girince, Doğu ve Batı Türkistan'ın Hunlar bakımından hayati değerleri bulunuyordu.[93]

Mete, M.Ö. 174 yılında öldüğü zaman sivil ve askerî teşkilatı, iç ve dış siyaseti, dini, ordusu, harp tekniği ve sanatı ile yüksek vasıflı bir cemiyet hâlinde daha sonraki bütün Türk devletlerine örnek olan ilk Türk siyasi teşekkülüdür. Mete'nin şahsında "Büyük Hun İmparatorluğu", kudretinin zirvesinde bulunuyordu. Mete zamanında kesin şeklini aldığı görülen Büyük Hun Devleti, etnik yönden ve hâkimiyet anlayışı, sosyal yapısı, idari ve askerî kuruluşları, devletin üniter yapısı, devlet meclisi=kurultay, ordudaki onlu tertip, dini ve dünya görüşü ile Türk milletinin tarih ve kültüründe feyizli etkilerini iki bin yıl sürdüren bir ana kaynak durumundadır. Bu itibarla Mete'ye ve onun kurduğu Hun Devleti'ne çok büyük saygı duyulmakta, Türk ve dünya tarihinde Hun Devleti büyük önem taşımaktadır.

Mete, Asya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan Türkleri Hun Devleti'nin çatısı altında toplayarak tarihte ilk defa Hun Devleti adıyla Türk Devleti'ni kurmuştur. Hukuki anlamda devleti oluşturan dört unsuru; millet, vatan, istiklâl ve iktidar unsurlarını bir araya getirmek suretiyle Hun Devleti'nin kurucu devlet başkanı olmuştur (M.Ö. 209). Mete'nin kurduğu Asya Hunları Türk tarihinde kendisinden sonra kurulan devletlerin teşkilatlanmasına, kurulmasına örnek teşkil etmiştir. Alman bilgini Otto Franke "Mete'ye baktıkça Osmanlıları hatırlıyorum. Hunlar ancak Osmanlılarla mukayese edilebilir" sözüyle Hunlardan itibaren günümüze kadar kurulan bütün Türk devletleri Mete'yi ve Hun Devleti'ni örnek aldıklarına tanık olmaktayız. Köktürk Devleti Mete'nin torunları tarafından kurulmuş, Bilge Kağan devletin başına geçmeden önce Mete'nin veliahtlık unvanını taşıyordu.[94]

Mete başta Çin olmak üzere bütün komşularına Tung-hular ve Yüeh-chihlere karşı millî bir dış siyaset takip etmiştir. Çin ve komşu devletlerin Hunlara karşı oluşturabilecekleri ittifak oluşumunu ortadan kaldırmak ve Hun Devleti'nin millî çıkarlarını korumak için hayatı boyunca bu devletlere savaş açmış ve Hun hâkimiyetini kabul ettirmiştir. Mete devrinde Hun ülkesi çok geniş sahalara hâkimdi. Kuzey Çin vilayetlerini Türk hâkimiyeti altına alan Mete, Moğolistan'dan Ural Dağlarına ve Hazar Denizi'ne kadar bütün Türk kavimlerini siyasetçe birleştirdi. Mete devrinde Asya'daki bütün Türkçe konuşan kavimler bir merkezden

92 Bahaeddin Ögel, "Mete ve Büyük Hun İmparatorluğu", *MK*, I/6, Ankara, 1977, s. 39.
93 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1988, s. 3.
94 Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 5.

yönetiliyordu. M.Ö. 174 tarihinde öldüğü zaman, ülke sınırları doğuda Mançurya'dan batıda Aral Gölü'ne, kuzeyde Batı Sibirya'dan güneyde Gobi Çölü'ne, Tibet hattına kadar uzanan devrin en büyük imparatorluğuna sahipti. Mete, M.Ö. 176 tarihinde Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta şöyle hitap ediyordu: "Eli ok ve yay tutan kavimlerin hepsi Hun adı altında birleştiler." Eli ok ve yay tutabilen yani Hun ve Türk kavimlerini birleştirip Hun adı altında bir millet hâlinde kaynaştırmış ve aynı potada yoğurmuştu. Yine Mete, M.Ö.176 yılında Çin imparatoruna yazdığı ünlü mektubunda "Bütün Hunlar bir aile gibi oldular" demiştir. Mete bu anlamlı tarihi sözü ile Türk milletinin Hun Devleti'nin çatısı altında birliğini ve bütünlüğünü sağladığını ve Türk milletinin aile ve ordu yapısı ile güçlü bir imparatorluk hâline geldiğini ifade etmektedir.

Mete Zamanında Asya Hunlarının Komşu Devletlerle Olan Siyasi ve Askerî İlişkileri

Asya Hun Hükümdarı Mete'nin Hun tahtına çıktığı sırada Hun Devleti'nin doğusunda proto-Moğol bir kavim olan Tung-hular, güneyinde Han sülalesinin temsil ettiği Çin Devleti, güneybatısında Yüeh-chihler, kuzeyinde de Ting ting, Ho-chieh, Ke-kun, Hunya ve Hsinli adlarında beş kavim bulunuyordu. Mete iktidarı devralmadan az önce, babası Teoman tarafından Hun Devleti, komşu devletler arasında dengeyi kendi lehine bozacak şekilde olmasa bile, onlarla boy ölçüşebilecek kadar güçlendirilmiş idi.[95] Mete iktidara geçer geçmez devletine karşı Çin'in organize ettiği bir ittifak oluşumunu bulmuştur. Bu ittifak devletlerine karşı, iktidarının her döneminde mücadelesini sürdürmüştür. Mücadeleye de doğu komşusu proto-Moğol bir kavim olan Tung-hulardan başlamıştır.

Mete'nin Doğu (Tung-hu) Seferi

Tung-hular Moğolların gerçek ataları idi. Sonraki çağlarda Hunlar ile ölüm kalım savaşlarına girmişlerdi. Proto-Moğollar, Doğu Moğolları veya Eski Moğollar adları ile adlandırdığımız Tung-hular, Mançurya kavimleri ile Hunların daha doğrusu, Türk kavimlerinin aralarında yer alıyorlardı. M.Ö. III. yüzyıldaki Çin akınlarında güçsüz bir kavim olarak görünüyorlardı. Mete çağında ise büsbütün güçlenmiş olan bu kavimler, Kuzeydoğu Asya'nın hepsini ellerinde tutuyorlardı. Başlangıçta ekonomileri avcılığa dayanıyordu. Sonradan batı komşuları, Hunların tesirleri ile hayvan yetiştirici ve çoban oldular. Ev hayvanları arasında da sığır birinci derecede yer almış oldu. Bunların hepsi Hun çağında görülen gelişmelerdi.[96]

Proto-Moğol Tung-hular Mete'nin tahta çıktığını öğrenince onun genç ve tecrübesiz oluşundan yararlanmak istediler. Çin kaynağına göre Tung-hu hükümdarı Mete'den at ve kadınlarından birini ister. Devlet kurultayını (meclisi) toplayan Mete, meclisin muhalefetine rağmen Tung- huların bu teklifine olumlu cevap verir. Tung-hu hükümdarı bundan cesaret alarak ordusu ile birlikte batıya doğru yürür ve yeni bir istekte bulunur. "Hun ülkesinden toprak talep eder." Mete bu talebi de devlet meclisine götürür. Bazı üyelerin Tung-hu teklifine sıcak bakmasına karşı Mete şiddetle karşı çıkar ve der ki: "Vatan toprağı bana ait

95 Koca, "Büyük Hun Devleti", *Türkler*, I, s. 694.
96 Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 9.

değil, milletin ortak malıdır." Toprağın devletin esası olduğunu, topraksız devlet olmayacağını belirtir ve Tung-huların bu teklifini savaş sebebi olarak kabul eder. Mete ilk seferini Tung-hular üzerine düzenlemiştir. Karşılarında Hun ordusunu beklemeyen Tung-huları ağır bir yenilgiye uğrattı. Çin tarihçilerinin ifadesi ile onlara tam bir "kan banyosu" yaptırdı. Doğu seferi ile proto-Moğol Tung-hular başlarında Mete gibi büyük bir devlet adamı bulunmadığından uzun zaman bir daha bir araya gelemediler. Büyük bir kısmı Hunlara tabi oldular. Vergi olarak her yıl Hunlara at, koyun, sığır vermek zorundaydılar. Tung-hu seferi ile Hun sınırları doğuda Moğolistan'ın doğusuna kadar genişledi.[97]

Mete'nin Batı (Yüeh-chih) Seferi

Hsiung-nu yani Hun adının ortaya çıktığı dönemlerde Yüeh-chihler, Çin'in kuzeyinde arz-ı endam eden atlı-savaşçı kavimler arasında en tanınmış ve en kuvvetli olanlarından biriydi. Hükmettikleri topraklar, doğuda bugünkü Ch'i-lien dağlarından Altay ve Tanrı dağlarının doğu ucuna kadar uzanıyordu. Nüfuz bölgeleri ise Hetao'ya (Sarı Nehir büklümüne) kadar yayılmıştı. Fakat M.Ö. III. yüzyılın sonlarında Moğolistan Platosu'ndan aktif bir güç olarak yükselen Hunlar, Yüeh-chihlerin doğu istikametindeki ilerleyişini kontrol altına almayı başardılar.[98]

Mete, Tung-hu seferinden sonra gerekli savaş hazırlıkları yaparak batıdaki Yüeh- chihler üzerine bir sefer düzenledi. Orta Asya'nın kuvvetli büyük devletlerinden biri Yüeh- chihler idi. Mete gençliğinde Yüeh-chihlerin yanında uzun süre rehine olarak kalmıştır. Onlardan devlet yönetimini ve askerlik işlerini öğrenmişti. Mesela "ıslık çalan ok" bir Yüeh-chih icadı idi ki Mete, ordusunu bu okla eğitmişti. Tanrı Dağları'nın batı eteklerinde oturan Yüeh-chihler Çin'in batı sınırlarına kadar uzayan bereketli ovaları ellerinde tutuyorlardı. İçinden İpek Yolu geçen bu geniş bölgeye bugün Kansu adı verilir. İpek Yolu'nun büyük bir bölümünü ellerinde tutan bu kavimler anlaşıldığına göre Mete'nin babası çağında, Hunlardan daha güçlü idiler. Mete'nin bir ara Yüeh-chihlere rehin olarak gönderilmesi de bunu gösteriyordu. Yüeh-chihler de Hunlar gibi at ve hayvan besliyorlardı. Konar-göçer ve savaşçı bir kavim olarak adları geçiyordu. İpek Yolu'nu rakipsiz olarak ellerinde bulundurduklarına göre, çok zengin olmaları gerekiyordu. Gelip giden kervanlar dolayısıyla, kültür seviyeleri yükselmiş ve dünya görüşleri ile devlet tecrübeleri de gelişmiş olmalı idi.[99]

Mete, batıya yöneldiği sırada Kansu'dan kuzeybatıya çıkan yollar üzerinde çeşitli savaşlar yaptı. Bu savaşlar Yüeh-chihlerin yenilgisiyle sonuçlandı. Yüeh-chihler bir kısım topraklarını Hunlara terk etmek zorunda kaldılar (M.Ö. 203).[100]

97 Ögel, *Türk Mitolojisi, I*, s. 6-8; Klyaştornıy-Sultanov, *Kazahstan Letopis Treh*, s. 58; L. N. Gumilev, *Avrasya'dan Makaleler*, I, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2006, s. 27; Özkan İzgi, "İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü", *MK*, I/2, Ankara, 1977, s. 44-45; Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ankara, 1982, s. 15; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 37.

98 Mızrak, *Bozkır Kavimleri*, s. 31.

99 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 63-64; Lovell, *Çin Seddi Dünyaya Karşı 3000 Yıl*, s. 69.

100 M. Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, yay. haz. M. Hanifi Palabıyık, Ankara, 2005, s. 75-76; Tram-Semen, *Atalarımız Hunlar*, s. 113-115.

M.Ö. 177 yılında Mete boyunduruğu altına almakla övündüğü Yüeh-chihlere Batı Kansu'da ilk büyük yenilgiyi tattırmıştır.[101]

Mete'nin Kuzey Seferi

Doğu ve batı yönünü emniyet altına alan Mete, Çin ile mücadeleye hazır görünüyordu. Çin seferi öncesi Çin başkenti yolu üzerindeki geçitleri ve kaleleri ele geçirdi. Fakat büyük bir Çin seferine çıkmadan önce kuzeyini de emniyet altına almayı gerekli gördü. Bunun için kuzey seferine çıktı.[102] Bu sırada Hunların kuzeyinde ve kuzeybatısında Çin kaynaklarının isimlerinden başka haklarında hiçbir bilgi vermediği beş kavim bulunuyordu. Bunlar, Ting Ling, Ho-chieh, Kekun, Hunya ve Hsinli idi. Mete'nin kuzeye yönelik seferlerinin sonuçları:

- Orhun ve Selenge havzalarının tamamı hâkimiyet altına alındı.
- Hunlar Doğu Türkistan şehir devletleri ile de temas sağlamışlar ve onlara üstünlüklerini kabul ettirmişlerdir.
- Mete'nin kuzey ve kuzeybatı seferi onun Orta Asya'daki bütün Türkleri bir bayrak altında toplamak teşebbüsünün ilk ve en önemli aşaması olmuştur. Böylece Orta Asya'da ilk defa olarak Türk birliği sağlanmıştır. Büyük bir imparatorluğun kağanı olarak Mete Çin'le artık boy ölçüşebilecek siyaset ve askerî güce sahipti.[103]

Mete'nin Güney (Çin) Seferi (M.Ö. 201)

İpek Yolu üzerinde kontrolü ele geçiren Mete asıl hedefi olan Çin için teşebbüse geçti. Büyük at ve koyun sürülerini besleyen Hunların daha önce Çinlilere kaptırdıkları Kuzey Çin'deki otlaklarını geri almak için Hun orduları Kuzey Çin'e girdi ve Ordos bölgesini ele geçirdi. Doğu'ya doğru ileri harekâtına devam eden Mete, Sarı Nehir'in doğusunda bulunan Yen ve Tai ülkelerini kontrol altına aldı. Bu askerî harekâtın sonucunda hemen hemen bütün Kuzey Çin, Hunların hâkimiyetine geçti. Ayrıca Çin'in kuzey bölgelerindeki bütün ticaret ve askerî ikmal yollarının denetimini de Hunlar ele geçirdi. Bu durum Kuzey Çin'in kaderini tayin için Mete ile Çin imparatorunun karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz kıldı.[104]

Mete'nin tarih sahnesine çıkışına kadar Çin düşünce düzeni değişmeden devam etmişti. Mete'nin ortaya çıkması ile Çin Devleti ve Çinlilerin dünya görüşü temellerinden itibaren sarsılmaya başladı. Herkes anlamıştı ki yeryüzünde en güçlü devlet olarak yalnız Çin yoktu. Çin'in yanında daha kuvvetli ve daha düzenli bir Hun Devleti de vardı. Büyük Hun Devleti karşısında hayatını korumak zorunda olan Çin, hayal âlemini bırakmış ve gerçek hayata uyma çabasına girmişti. Tarih boyunca Çin'in başarısı, karşısındaki düşmanı tanıması ile ilgilidir. Bu sebeple bütün gözler Büyük Hun Devleti'ne çevrilecek ve onlar hakkında geniş ve sağlam bilgi elde edilmesi sağlanacaktır.[105]

101 Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila / Cengiz Han / Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980, s. 45.
102 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 64.
103 L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* s. 30; Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar,* çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2002, s. 80-81.
104 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi,* s. 62.
105 Ögel, *Türk Mitolojisi,* I, s. 1.

Hun Devleti ile Çin'deki Han sülalesinin kurulması aşağı yukarı aynı tarihe rastlamaktadır. Mete büyük Çin seferine çıktığı sırada İmparator Kao-tzu (M.Ö. 206-195) de Hunlara karşı askerî tedbirleri almakla meşguldü. Generallerine güvenmeyen imparator bizzat Çin ordusunun başına geçti. Kao-tzu, M.Ö. 201 yılının Ekim ayında kuzeye doğru sefere çıktı. Kuzey Çin'i yağmalayan Hun öncü birliklerini yenilgiye uğrattı. Hunlar Çin ordusuna saldırarak geri çekiliyorlardı. Aslında bu bir savaş taktiği idi. Mete, Çin imparatorunu öncü birlikleri ile oyalayarak kuzeye doğru çekerken kendisi de asıl kuvvetlerini geride konuşlandırmış ve hücum etmek için uygun bir zaman bekliyordu. İmparator da Hunlara saldırmak için durmadan ilerliyordu. Fakat ani bastıran şiddetli kış, Çin ordusunun dörtte birini işe yaramaz hâle getirdi. Bu sırada İmparator Kao-tzu, Mete'ye on kişilik bir elçilik heyeti gönderdi. Bu heyet görünüşte imparatorun selam ve iyi dileklerini Mete'ye ileteceklerdi. Çin heyeti askerî gözlemcilerden oluşmuştu. Hun ülkesinin askerî ve iktisadi gücünü yakından görüp imparatora gerekli raporu vermekle görevlendirilmişlerdi. Çin planının farkına varan Mete, savaşta komuta edeceği ordusunu saklayarak yaşlı ve çocuklardan oluşan askerleri Çin heyetine gösterdi. Ayrıca ülkenin zengin iktisadi kaynaklarını da Çin heyetinden sakladı. Çin elçilik heyeti imparatora sunduğu raporda Hunlara karşı düzenlenecek askerî seferde kesinlikle zafer elde edileceğini bildirdiler. Buna rağmen Mete'ye ikinci bir elçilik heyeti gönderen imparator, gerekli askerî hazırlıklarını tamamlayarak Hun seferine çıktı.[106]

Tarihî kayıtlara göre, Çin İmparatoru Kao-tzu, Hun Türklerini Kuzey Çin'den tamamen söküp atabilmek için M.Ö. 203 yılında atlı ve yayalardan oluşan 320.000 kişilik ordusunu harekete geçirmiştir. Mete, dünya tarihinde görülmemiş bir taktikle bu orduyu Pai-teng Yaylası'nda dört taraftan, yani 100.000 yağız (kara) atlı ile kuzeyden, 100.000 demir kırı (göğümsü) atlı ile doğudan, 100.000 doru (al) atlı ile güneyden ve 100.000 ak atlı ile de batıdan aynı anda kuşatmıştır. Tabiri caizse onu tam bir kapanın içine almıştır. İmparator ve komutanları bu akıllara durgunluk veren kuşatmayı büyük bir korku ve şaşkınlık içinde seyretmekten başka bir şey yapamamışlardır. Kuşatma yedi gün sürmüştür. Bu arada ordusunda ne ekmek ne de başka bir yiyecek kalmıştır. Başta imparator olmak üzere bütün Çin ordusunu imha edilme korkusu ve endişesi sarmıştır. Bu yüzden hiç kimse yerinden kımıldayamamıştır. Özellikle imparator ümitsizlikten çıldıracak duruma gelmiştir. Burada açık bir gerçek vardı. O da Çin ordusunun bu kuşatma sonucunda tamamen imha edileceği gerçeği idi. Fakat gelişme böyle olmadı, Mete kuşatmanın yedinci günü kapanın bir köşesini açarak, imparatoru ve ordusunu imha edilmekten kurtarmış ve barışa yönelmiştir. Hâlbuki Mete, bu sırada Çin ordusunu bütünüyle imha edebilecek, imparatoru teslim alabilecek, Çin ülkesini de tamamen ele geçirebilecek durumdaydı. Görüldüğü gibi Mete her seferinde kahramanı gibi rakibini ve düşmanını imha etmeyi düşünmemiştir. Rakibinin ve

106 Salim Koca, "Hun İmparatorluğu'nun Doğuşu ve Mete", *GÜGEFD*, VI/1, Ankara, 1990, s. 115; Gumilev, *Hunlar*, s. 81-84; Nicola Di Cosmo, "Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi", *Türkler*, I, Ankara, 2002, s. 715-716; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 89; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 45; Bezertinov, Tataru, *Turki Potryasatepi Vsepennoy*, I, s. 19; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 6, s. 175-176; Gumilev, *Son ve Yeniden Başlangıç*, çev. D. Ahsen Batur, s. 98; Ucuzsatar, *Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi*, I, s. 52-53.

düşmanının manevi gücünü ve iradesini kırmak, onu barışa ve dostluğa zorlamak, Mete için yeterli ve önemli olmuştur.[107]

Tarihçi ve sinolog B. Laufer Mete'nin Çin ordusuna karşı izlediği stratejiyi şöyle ifade etmektedir: Görülmemiş soğuk bir kış günü Mete kendine has taktiği ile Çin ordusuna taarruz etmişti. 320 bin kişilik bir ordu ile Çin ordusunu kuşatma hareketine girişmişti. En iyi birliklerini pusuda bekletirken önce imparatoru sahte ricat taktiğiyle tahrik etmiş ve kaçar gibi görünmüştü. Bu Mete'nin askerlik dehasının bir zaferiydi.[108]

Yaklaşık M.Ö. 201 yılında Hun hükümdarı Mete ile Çin İmparatoru Kao-tzu arasında Uzak Doğu'nun ilk siyasi antlaşması yapılmıştı. Bu dostluk ve barış antlaşmasının şartları 4 ana maddede toplanır:

- Çinli bir prenses Hun hükümdarına eş olarak gönderilecekti.
- Çin her yıl Hunlara belirli miktarlarda ipek, şarap, pirinç vb. verecekti.
- Her iki hükümdar kardeş sayılacaktı.
- Çin Seddi her iki devlet arasında sınır sayılacaktı.

M.Ö. 201 tarihinde yapılan bu anlaşma; Doğu Asya tarihinde iki büyük devlet arasında akdedilmiş ilk milletlerarası anlaşmadır.[109]

Mete, M.Ö. 200 tarihinde Çin İmparatorluğu ile yaptığı anlaşma sonrası Baykal Gölü kıyılarından İrtiş yatağına kadar olan bozkırları devletine kattı. Daha batıdaki Ting-linglerle bazı Ogur kollarının oturdukları arazi ile Kuzey Türkistan'ı zapt etti. Yüeh-chihlerin komşusu olan Wusunları da himayesi altına aldı. Büyük Hun hükümdarı Mete, böylelikle o çağda Asya kıtasında yaşayan Türk soyundan bütün boyları kendi idaresinde tek bayrak altında toplamış oluyordu. İmparatorluğun sınırları doğuda Kore'ye, batıda Aral Gölü'ne, güneyde Çin'deki Wei Irmağı-Tibet Yaylası-Karakum Dağları hattına, kuzeyde ise Baykal Gölü ile Obi, İrtiş, İşim nehirlerine kadar uzanmaktaydı.[110]

Hunlarla yapılan bu antlaşma gereğince verilen hediyelerin gittikçe artmasının Çin için onur kırıcı bir durum olduğu ve hazineye büyük bir yük getirdiği fikrini savunan Wang Hui ve etrafındaki bazı kişiler, sert tedbirlerin alınmasını ve saldırıya geçilmesini teklif etmelerine rağmen imparatoru fikrinden vazgeçirememişlerdir.[111]

Mete'nin ticaret ve tarım şehirlerine yönelmesi ve otuz altı şehir krallığını ele geçirmesi, Türk tarihinin önemli bir noktasıdır. Özellikle İsa'dan sonraki yıllarda bu zengin şehirler için Çin ile büyük savaşlar yapılacaktır.[112]

Göçebe olan Hunlar ihtiyaç maddelerinin büyük çoğunluğunu Çin'den elde ediyorlardı. Mete'nin Çin'i devamlı şekilde yağma ettiği devirde, bu yağmayı önlemek için, Çinliler Mete'nin bu hareketlerinden vazgeçtiği takdirde istediği gıda maddelerini ve kumaşları kendisine vermeye hazır olduklarını bildirmişlerdir.

107 Salim Koca, "Selçuklu Devri Türk Başkomutanlarının Dünya Tarihine Yansıyan İmajları", *ATAD*, Yıl: 8, Sayı: 15, Ankara, 2010, s. 11.
108 Ucuzsatar, *Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi,* I, s. 52-53.
109 Gumilev, *Avrasya'dan Makaleler*, I, s. 27.
110 Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* İstanbul, 2003, s. 19.
111 Ayşe Onat, "Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten,* LIV/211, Ankara 1990, s. 914.
112 Ögel, "Mete ve Büyük Hun İmparatorluğu", *MK,* I / 6, s. 39.

Bu yüzden yapılan bir antlaşma Mete'yi Çinli bir prensesle evlendirmek suretiyle sağlamlaştırılmıştır. Bu ise müstakil ve eşit sayılan iki büyük devlet arasında imzalanan ilk beynelmilel bir mukaveledir. Bu mukavele daha sonraları, her iki taraftan da tahta çıkan her yeni hükümdar tarafından yenileniyordu.[113]

Mete İmparator Kao-ti'yi Pai-teng Dağı'nda kuşatmaya muvaffak olmuştur. Bu Çinlinin gururuna indirilmiş ilk ve en ağır darbedir. Genç kağan, başta imparator olmak üzere Çin ordusunun komutanlarına bir hafta acılar acısını tattırdıktan sonra imparatoru salıverdi (M.Ö. 200). Çünkü onun maksadı Çin imparatorunu esir almak veya telef etmek suretiyle Çin'i ele geçirmek değil, Hun Devleti gerçeğini Çin İmparatorluğu'na kabul ettirmekti.[114]

Pai-teng Savaşı, dünya savaş tarihindeki savaşlardan biri olup Çinliler bu savaşın korkusunu uzun zaman üzerinden atamamış ve savaşın hatıraları Çinlilerin hafızasından kolayca silinmemiştir. Çin'de bu savaşla ilgili şöyle bir koşuk söylenmiş ve bu Çin yıllıklarında da yer almıştır;

Pai-teng'de ordu kuşatıldığından
Yedi gün asker kaldı açlıkta
Korku saçan düşmana karşı
Atamadı okları dermansızlıktan.

Pai-teng'deki ağır yenilgiden sonra Çin İmparatoru Kao-tzu artık Hunları askerî yönden yenemeyeceğini anlamış ve Hunlarla anlaşmaya çalışmıştır. Bu olaydan biz Mete tarafından yeniden reform edilen Hun ordusunun askerî güç ve savaş taktiği bakımından çok üstün durumda olduğunu görebiliyoruz.[115]

Zamanla büyük düşmanları (Yüeh-chih, Tung-hular) karşısında toparlanan Tanrı kut Mete, Hun birlikleriyle Çin ordusunu ağır yenilgiye uğrattıktan sonra (M.Ö. 201-200) bütün düşmanlarına diz çöktürmüştür. Zenginleşen, ticaret yollarının gelirlerinden vergi alan, Çin'in yıllık haraç ödediği Hun toplumunda ekonomik anlamda bir refah dönemi yaşanmıştır. Aynı dönemde zengin Hun sanatının da varlığını ortaya koyduğu ve İskit sanatının devamı olarak kendine has özellikler taşıyan eserler vücuda getirdiği görülmektedir. Tanrı Dağları, Yedisu (Kazakistan-Kırgızistan) ve Kuzey Çin sahasındaki kurganlarda ele geçen bazı sanat eserleri Hun sanatının ileri düzeyde olduğunu gösteriyor olması bakımından önemlidir.[116]

Mete'nin Orta Asya Seferi ve Türkistan'ın Hunlar İçin Önemi

Mete, M.Ö. 198'de ve M.Ö. 192'de ve yaptığı anlaşmalarla Çin'i kontrol altına alıp vergiye bağladıktan sonra Çin'den gelecek tehdidi bir müddet ortadan kaldırdıktan sonra M.Ö. 192'den M.Ö. 176 yılına kadar olan zaman içinde, Orta Asya seferini gerçekleştirerek bu bölgedeki soydaşlarını hâkimiyeti altına almıştır. Ardından eskiden "Turan" olarak anılan bu muazzam coğrafyada dil ve kültür

113 Özkan İzgi, "Moğollar'ın Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinliler'e Tesirleri", *TK,* Sayı: 160, Ankara, Şubat 1976, s. 226.
114 Türükoğlu Gök Alp, *Sınırlandırılmış Türk Tarihi,* I, Ankara, 1976, s. 73-74
115 Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş,* I, s. 138.
116 Kalkan, "Türklerin Yaşadıkları Coğrafyalar", *TKEK,* s. 34.

birliğini sağlamıştır. Mete Türkistan'daki küçük şehir devletlerini kendisine bağladıktan sonra, batıya doğru ilerleyerek Mâverâünnehir bölgesindeki şehir devletçiklerini de yönetimi altına almıştı. Söz konusu şehir devletçiklerini yönetimi altına aldıktan sonra Hunların askerî ittifakına katılmaları, vergilerini Hun Devleti'ne vermeleri şartıyla onların kendi kendilerini yönetmelerine izin vermiş ve iç işlerine karışmamıştır. Ancak onların dış güçlere karşı savunmalarını bizzat Hun ordusu üstlenmiştir. Mete'nin Batı seferi sonucunda Hunlar doğuda Çin'den batıda Roma'ya, kuzeyde Sibirya'dan güneyde Hindistan'a kadar uzanan ticaret yollarını kontrol altına almış ve tarihte "Altın Yol" olarak adlandırılan söz konusu ticaret yollarının güvenliğini sağlayarak uluslararası ticaretin gelişmesinde çok önemli rol oynamışlardır. Orta Asya, Hunların köklerinin bulunduğu bir coğrafya olmakla kalmayıp kendileriyle dil ve kültür bakımından aynı olan Türk boylarının yurtları idi. Bu coğrafyanın kuzeyi kalın ormanlarla kaplı sulak otlaklardan oluşurken güneyi gelişmiş ziraat ovaları, ticaret merkezleri ve maden yatakları ile göz kamaştırıyordu. Doğu ile batı, kuzey ile güney arasındaki ipek ve baharat yolları bu coğrafyada kesişiyordu. Stratejik konum itibariyle da fevkalade önemli bir bölge idi. Tarihten beri bu coğrafyaya egemen olan güç dünya siyasetinde belirleyici bir güç olmuştur. Mete'nin başarılı seferleri neticesinde çağının süper gücü olan Hun Devleti, M.Ö. 208'deki I. Yüeh-chih seferinden sonra Orta Asya'ya giden yoldaki engeli kaldırarak hâkimiyetinin sınırlarını Orta Asya'ya doğru uzatmıştı. Orta Asya aynı zamanda Hunların temel besin kaynağıydı. Japon bilim adamı K. Shiratori'nin ifade ettiği gibi, Hunlar buradan besleniyordu. Geniş ziraat kültürüyle de burada tanışmışlardı. Devletin güçlü olarak ayakta kalabilmesi Orta Asya'daki gücüne bağlıydı. Orta Asya'daki ziraat merkezleri Hunların bir gıda deposu ve hazinesiydi. Dolayısıyla Hun Devleti'nin ayakta kalması ve kaderi buradaki varlığına bağlıydı.[117]

Büyük Hun hükümdarı Mete, M.Ö. III. asrın başında devletini kurduktan sonra, hâkimiyeti altına aldığı Orta Asya kavimleri arasındaki asayiş ve birliğe büyük bir ehemmiyet vermişti. Hatta Çin imparatoruna yazdığı mektuplarda, eli silah tutan Orta Asyalıların sulh ve sükûnet içinde olduklarını ve bunun kendisi için kâfi bir saadet olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple Tanrı Dağlarının eteklerinde, Büyük Hun Devleti tarafından boylar arasında kurulan bir birlik ve kaynaşma, kendini kültürde de gösterdi. Hun çağında Tanrı Dağları tam bir kültür birliği göstermekte idi[118].

Hunlar, M.Ö. II. asırda Baykal Gölü'nden Tibet'e, Doğu Türkistan'dan kuzeydoğuda Amur Nehri'ne kadar uzanan sahada büyük bir imparatorluk kurmuşlardı. Batı Türkistan'ın Yedisu bölgelerinin Hun İmparatorluğu'na dâhil olduğu son yıllarda yapılan kazılarda çok açık olarak anlaşılmıştır.[119]

Mete'nin Çin İmparatoruna Yazdığı Mektuplar

Mete'nin mektupları Türk tarihi ve Türk kültürü bakımından çok büyük bir değer taşırlar, Hunlar Çin'e karşı gururla bakıyor ve ayrıca Çinlileri de küçük

117 Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, I, s. 141-145.
118 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 75.
119 Abdülkadir İnan, "Altaylar'da Hun Devri Kültürü", *HYM*, Yıl: 2, II/12, İstanbul, 1967, s. 24.

görüyorlardı. Hatta Mete, savaş çıkarmak için Çin imparatoriçesine alay dolu bir mektup bile yazmıştı: "Ben kendi bacakları üzerinde ayakta duramayan yalnız bir hükümdarım. Irmaklar ve göller arasında doğdum. Geniş bozkırlarda, sığır ve atların içinde büyüdüm. Kendimi sık sık Çin'in sınır bölgelerinde buldum..." Anlaşıldığına göre Mete M.Ö. 201'de yaptığı büyük Çin akınından önce de Çin sınırlarına inip savaşmıştı. Mete'nin M.Ö.176 yılında yani ölümünden iki yıl önce yazmış olduğu diğer bir mektup da ayrı bir değer taşır. Mektup, "Gök tarafından tahta çıkarılmış olan Hunların büyük kağanı, Çin imparatorundan sağlık ve esenlik içinde olup olmadıklarını sorar" diye söze başlar. Mete, devletler arası ilişkilerin hükümdarlar tarafından düzenlenmesini istiyordu. Bazı küçük Çin memurlarının, sorumsuzca hareketlerinden dolayı ise Çin imparatorunu suçlayan bir dil kullanıyordu. Mektup âdeta bir şiir dili ile yazılmıştır. Sağ Bilge komutanını Yüeh-chihler üzerine gönderdiğinden söz açıyor ve şöyle diyordu: "Tanrının yardım ve şefaati; subay ve askerlerimin yüksek savaş yeteneği, atlarımın gücü ve kuvveti ile bütün Yüeh-chihleri ezdim. Başlarını kestim, ölenler öldü; teslim olanlar teslim oldu; böylece göğün altında, yani dünyada asayiş ve dirlik kurulmuş oldu..." Yine bu mektuptan anlaşıldığına göre, Mete'nin idaresi altına girmiş olan herkes, "Hun" veya Çinlilerin söyleyişi ile "Hiung-nu" olmuş oluyorlardı. Hun adı yalnızca bir kavmin adı değil; devletin içinde yaşayan halkı da kapsıyordu. Mete bu mektubunda Doğu Türkistan da dâhil idaresi altına aldığı memleketleri işaretle şöyle diyordu: "Bunların hepsi Hun oldular; yay çekebilen okçuların hepsi bir tek aile hâline gelip birleştiler." Büyük bir kağanın vazifelerinin neler olduğunu da yine Mete'nin bu mektubundan öğreniyoruz: "Şimdi kuzeydeki bütün ülkelerde dirlik ve düzeni kurdum. Silahları bir tarafa koymak, subay ve birliklerimi dinlendirmek, atlarımızı beslemek istiyorum... Çocuklarımız ve gençlerimiz büyüsünler, yaşlılarımız ise huzur içinde yaşasınlar."[120] Asya Hun Devleti'nin kurucusu olan Mete'nin M.Ö. 176'da Çin imparatoruna gönderdiği kısa beyanat, göçebe bir devletin kuruluş tarzını her nevi uzun izahlardan daha iyi aydınlatmaktadır.

Hun ve Çin hükümdarları arasında pek çok elçi ve mektup teatisi olmuştu. Bunların çoğunda barış ve huzur temenni edildiği gözden kaçmıyor. Mesela Mete'nin meşhur mektubu ile Çin imparatorunun cevabından bazı kısımlar şöyledir: "...yirmi altı devlet Hunların hâkimiyeti altına alındı. Yay çekip ok atanlar bir araya geldiler. Kuzeyde artık barış yapıldı. Savaşı durdurmak istiyoruz. Askerler dinlensinler, atlar doysunlar. Eski sevindirici olmayan işler gitsin ve daha önce yapılan ittifak tekrar başlasın: Sınırdaki milletler barış içinde yaşasınlar."[121]

Ki-ok Dönemi (M.Ö. 174-160)

Hun Devleti'nin kurucusu Mete'den sonra yerine oğlu Ki-ok Hun iktidarının başına geçti. Mete'nin oğlu Tanhu Ki-ok (Lao Shang) Hun İmparatorluğu'nun bu

120 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 64-66; Klyaştornıy-Sultanov, *Kazahstan Letopis Treh Tisyaçeletiy*, s. 69; Jozsef Deer, "İstep Kültürü", çev. Şerif Baştav, *AÜDTCFD*, XII/1-2, Ankara, Mart-Haziran 1954, s. 166-167.

121 Cevat Türkeli, "Hunlarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları,* I, Türk Kültürüne Hizmet İnsan Vakfı, İstanbul, 1992, s. 82.

büyüklüğünü muhafaza etmeye çalıştı. Ki-ok kısa bir zaman sonra, Çin imparatorluk ailesinden bir prenses ile evlendi. Ki-ok'la birlikte Çin giyimlerine, yiyeceklerine, âdetlerine karşı bir ilgi ortaya çıkmıştır. Bu husus sadece Hun sarayını değil aynı zamanda Hun ileri gelenleri ile halkı da etkilemiştir. Hun merkezinde Çinli prensesin himayesinden faydalanan Çin diplomat ve vazifelileri Hun İmparatorluğu topraklarında serbestçe gezip dolaşıyorlar, Türkler ve tâbi kavimler arasında kötü propaganda yapıyorlar, devleti sinsice kuvvetten düşürmeye çalışıyorlardı. Bundan başka, ticaret malı olarak memlekete sokulup Hun ileri gelenleri arasında revaç bulan Çin ipeği, lüks zevki yolu ile rehaveti artırmakta idi.[122] Bu tarihe kadar Hunlar Çin kültürüne karşı kendilerini korumuşlar ve millî kültürleri olan Bozkır kültürünü ülkenin her yerinde hâkim kılmışlardır.[123]

Ki-ok'un Veziri Chung-hang Yüeh'in Fikirleri

Hunların hizmetinde bulunan Chung-hang Yüeh adında bir Çinli M.Ö.174 yılında Hunların Çinlilere karşı izlemesi gerekli olan siyasetini şöyle izah etmektedir: "Eğer sen, Shan=yü (Hun hükümdarının unvanı) Çin bölgelerini mağlup etsen dahi yine oralarda yaşayamazsın! Bu bizzat tamamıyla Çin kültürünü kabul etmeden yaşamak demektir. Çünkü Çin gibi nüfuzu fazla olan bir memleket ancak Çin'de bulunan bir mahalden idare edilebilirdi. Demek ki Hunlar kendi vatanlarını terk edip Çin'in içinde icrayı hükmedeceklerdi. Bu, sürülerini terk etmek, göçebelikten vazgeçmek ve Çinli olmak demektir."[124]

M.Ö. 169 yılında Hun sarayında vezir olan Chung-hang Yü-eh, Ki-ok'a Çin elbiseleri ve yiyeceklerine alışmamalarını, deriden mamul giyim eşyalarının Hunların yaşayışları bakımından Çin'in ipek elbiselerinden daha dayanıklı olduğunu, hayvani gıdaların Hunların beslenmeleri için kâfi geleceğini bildirdi. Aksi hâlde Hunların Çin'den temin etmek istediği malların çokluğu şüphesiz Hunların ekonomik yönden Çin'e bağımlı olması demekti. Millî ürünlerin kullanılmasını bir ülkenin gelişmesi ve kalkınmasında önemli bir iktisadi güç olduğunu belirten Chung-hang Yüeh, Hunları ayakta tutan millet olma vasfını sağlayan Türk töresinden ayrılmamak gerektiğini açıkça dile getiriyordu. Vezir bundan başka halkın ve hayvanların sayımına ait defterlerin tutulmasını önerdi. Bu suretle Çin'e akın yapılacağı zaman Hun birliklerinin gerçek mevcudu ortaya çıkacaktı. Hun veziri, Ki-ok'tan, Çin imparatoruna gönderdiği mektubun başlangıç kısmında Hun kağanının Çin imparatorundan daha üstün unvanlar kullanmasını da istedi. Çin'den gelen elçilik heyeti, Hun ülkesindeki sosyal, siyasi, iktisadi hayatın Çin'den üstün olma sebeplerini sorduğunda Hun veziri şöyle cevap vermiştir: Hun ülkesinde devlete uzun yıllar hizmet etmiş kişilerin yaşlanınca devlet tarafından sosyal güvence altına alınmış olduğunu ve yaşlı insanların görev yaptıkları sahalardaki bilgi birikimlerini gençlere aktarmak ve devletin devamlılığını sağlamak suretiyle hizmete devam ettiklerini ifade etmiştir. Ayrıca Hunların çok sağlam bir aile yapısına sahip olduklarını, ölen ağabeyinin hanımı ile aileden diğer

122 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 63-64.
123 J. M. De Groot-G. Ahmetcan Asena, *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, İstanbul, 2010, s. 105-108.
124 Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 89.

erkek kardeşin evlenmesi suretiyle ailenin bölünmesi ve parçalanmasının önlendiğini belirtmiştir.

Ki-Ok'un Çin'e Yönelik Seferi (M.Ö. 166)

Mete ölünce, M.Ö. 174 yılında yerine oğlu Ki-ok (Bahaeddin Ögel Mete'nin oğluna Gökhan ismini vermişti.) geçti. 160 yılına kadar 14 yıl hüküm sürdü. Kendisi gerçek ve büyük bir imparatordu. Orta Asya'da Mete zamanından kalmış olan çeşitli pürüz ve engelleri ortadan kaldırdı. Devlet protokolü ile yazışmaları ise gerçek imparatorlara ve imparatorluklara layık bir şekilde yerine oturttu. Mete zamanında Çin'deki Han sülalesi daha yeni kurulmuştu. Bu sebeple Çin, güçlerini henüz bir araya getirip toplayamamıştı. Fakat Ki-ok zamanında ise Çin artık güçlü bir devlet hâline gelmişti. Anlaşıldığına göre Mete gibi oğlu da bazı şartlar ile Çin'e karşı sulh politikası gütmeye devam etmişi. Çünkü M.Ö. 166 yılında Hunların yaptıkları büyük Çin akınından başka bir akını kaynaklarımızda görmüyoruz.[125]

M.Ö.166 yılında Ki-ok 140 bin kişilik bir süvari ordusunun başında büyük seti aştı ve Kuzeybatı Çin'e bir sefer düzenledi. Pek çok esir ve ganimet ele geçirdi. Daha güneye inen Hunlar, Çin başkenti Çangank'ın birkaç kilometre yakınına sokuldular ve Anting bölgesindeki imparatorluk sarayını yaktılar. Hun saldırısını püskürtmek için imparator 200 bin kişilik bir askerî kuvveti ve bin savaş arabasından oluşan bir orduyu ünlü generallerinden birinin komutasında Hun seferine gönderdi. Ki-ok her zamanki Hun taktiğine başvurdu. Çin ordusu yetişmeden ele geçirdikleri ile birlikte büyük surun kuzeyine çekildi. Nihayet M.Ö. 162 tarihinde Çin imparatoru Ki-ok'a aşağıda barış anlaşmasını içeren şu mektubu göndermiştir:

- Büyük Set, Hunlarla Çinliler arasında sınır olarak kalmalıdır.
- İki devlet arasında bir barış çağı başlamalıdır.
- Çin ve Hunlar iki komşu devlettirler.
- Çinliler, Hunlara her yıl belirli bir sayı üzerinden yiyecek ve giyecek maddeleri vereceklerdir.
- Karşılıklı esir iadesi yapılmalıdır.

Bu anlaşma ile Hun ve Çin devletleri arasında tam bir güç dengesi mevcuttu. Hunlar Çin'e geniş çapta yağma akınlarında bulunabiliyorlar, fakat orayı fethetmeye muktedir görünmüyorlardı. Diğer taraftan Çinliler, Hun ülkesini istila edecek ya da Hun ordusuna ağır bir darbe indirecek kuvvette değillerdi. Bu sebeple her iki taraf bir barış anlaşması ile düşmanlıkları ortadan kaldırmanın daha uygun olacağını düşünüyorlardı.

Ki-ok Zamanında Hun-Yüeh-chih İlişkileri

Çin tarihlerinde birkaç söz ile verilen kısa bilgilerden öğrendiğimize göre, Mete'nin oğlunun Orta Asya'daki icraatı ise çok daha büyük olmuştu. Tanrı Dağları ile doğusunu ellerinde tutan Yüeh-chihler, Mete'nin oğlu tarafından kesin olarak mağlup edilerek batıya sürülmüşlerdi. Yüeh-chihler batıya doğru büyük bir korku ile kaçarken önlerinde hiçbir engel tanımamışlar ve birçok kavimleri de yerlerinden sökerek atmışlardı. Bu hızla Batı Türkistan'a, Afganistan'a ve oradan da Hindistan'a

125 Bahaeddin Ögel, "Mete'nin Oğlu Gökhan", *MK*, I/9, Ankara, 1977, s. 30; Groot-Asena, *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, s. 105-108.

kadar inecek olan bu Yüeh-chihler, Hindistan'ın ilk ve son büyük imparatorluğu olan Kuşan Devleti'ni[126] kuracaklardır. Bütün Orta Asya'nın Hun bayrağı altında toplanması ancak Yüeh-chih engelinin aşılması ile mümkün olmuştu. Bu sebeple Mete'nin oğlu Ki-ok yalnızca Orta Asya tarihi bakımından değil; dünya tarihi ile medeniyetinin çehre değiştirmesinde de büyük bir rol oynamıştı.[127]

Kün-çin Dönemi (M.Ö. 160-126)

Asya Hun Kağanı Ki-ok M.Ö. 160 yılında öldü. Yerine geçen oğlu Kün-çin (M.Ö. 160-120) babası ve dedesi gibi kudretli bir şahsiyet değildi. Kün-çin döneminde Hun Devleti'nde zafiyet belirgin hâle gelirken Çin yeniden yapılanmanın meyvesini almaya başlamıştı. Nitekim Çinliler bu dönemde küçük de olsa bazı Hun akınlarını durdurabilecek gücü gösterebilmişti. Bu ortamda 30.000 kişilik bir kuvvetle M.Ö. 158 yılında Çin'e karşı sefer açabilecek gücü yakalayan Kün-çin, M.Ö. 156 yılında Çin İmparatoru Wen-ti'nin ölümü üzerine Çin'de meydana gelen olayları okuyamamış, müdahil olmamış sadece ganimetlerle yetinmeyi kâr addetmiştir. Kün-çin, ülkenin bütünündeki tam hâkimiyetini kaybetmeye başlamıştır. Öyle ki Çin ile yapılan anlaşmaya rağmen rızası dışında bazı Hun beylerinin Çin'e yönelik akınlarına mâni olmamıştır. Bu ortamda Çin'in yeni müttefik arayışı sonuç vermiş Wu-sunlar Hunlardan bağımsızlığını elde ederken bir Hun boyu da Çin'e iltica etmiştir. Hunlara karşı korku duvarını yıkan Çinliler başkentin önüne gelecek kadar Hun ülkesine yönelik birbiri ardına akınlar tertip etmişlerdir. Çinliler Hunlara karşı başarılar kazanırken M.Ö. 126 yılında Kün-çin öldü. Devlet kaos ortamına sürüklenirken ülke içerisinde isyanlar ve iç mücadeleler ortaya çıktı. Bir yıl süren dâhilî karışıklıkların ardından Hun Prensi İ-ti-şa tahtı ele geçirdi.[128] Ki-ok devrinde Çin'in fazla hissedilmeyen düşmanca siyaseti oğlu Kün-çin zamanında gerçek bir huzursuzluk kaynağı olarak kendisini gösterdi. Keza Han sülalesine damat olan bu kağan babası ve dedesi ölçüsünde dirayetli ve asker ruhlu bir hükümdar olmadığı için Hun iktidarında sarsıntılar belirdi.

Çin İmparatoru Wu-ti ve Asya Hunları

Çin İmparatoru Wu-ti (M.Ö. 140-87) Hunlara karşı üstünlük kurma siyaseti gütmeye başladı. Bu siyasetin sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür:

a) Askerî sebepler: Hunların Çin'e akınlarında takip ettikleri başlıca iki yol vardı. Birincisi Kuzey Shansi, ikincisi Ordos bölgeleri. Hunlar bu iki yolla Çin başkenti Çangan'a iniyorlar, başkent ve çevresini tehdit ediyorlardı. Bu durum Çinliler için tehlike yaratıyordu.

b) Ticari sebepler: Çin, Ön Asya'dan gelen ticaret malları sayesinde zenginleşmişti. Ancak Ön Asya ticareti Orta Asya yolu ile yapılıyordu ve bu yol da Kansu'dan geçiyordu. Bu ticaretten sadece tüccarlar değil, aynı zamanda ticaret yollarının geçtiği yerlerdeki memurlar da istifade etmekteydiler. Ticarete engel olunmamasında Çin'in sayısız menfaatleri vardı. Fakat bu sırada Türkistan'a giden yollara Hunlar

126 Kuşan Devleti için bkz. Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara, 1973.
127 Ögel, "Mete'nin Oğlu Gökhan", *MK*, I/9, s. 31-32; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 45.
128 Ali Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, İstanbul, 2017, s. 102.

hâkim idiler. Ticaret yolunu kesebilirler ya da değiştirebilirlerdi. Bu yolun kontrol altına alınması gerekiyordu.

c) Siyasi sebepler: Hunların Kansu'da üstünlük kazanmaları, Çinliler için siyasi bir tehlike teşkil ediyordu. Çünkü bu suretle Tibetlilerle birleşip Çin'e hücum edebilirlerdi. Bunun için Hunlarla Tibetlileri birbirinden ayırmak lazımdı.

d) İktisadi sebepler: Çin hükümeti anlaşma gereği Hunlara vergi ödeyecekti. Fakat şimdi zenginleşmiş ve kuvvetlenmişlerdi. Buna rağmen hâlâ Hunlara hediyeler ve vergi vermeleri mecburiyetini "şerefsizlik" olarak kabul ediyorlardı.

Ancak bu durum, Çin tahtına İmparator Wu-ti'nin geçmesiyle yeni bir görünüm kazanmıştır. M.Ö. 140-87 yılları arasında yaşamış olduğu bilinen bu Çin imparatoru, başa geçtikten sonra devletin iç ve dış politikasında büyük değişiklikler yaparak Çin ve Orta Asya tarihine yeni ve önemli boyutlar kazandırmıştır. İmparatorun Çin'in dışında, özellikle Türkistan bölgesiyle ilişki kurmaya çalışması, ona tarihte ayrı bir yer kazandırmıştır. Bu adımı atmasındaki en büyük etken, Hunlara karşı siyasal bir üstünlük kurmaktı. Bunun için de yıllardan beri dış politikadaki savunma stratejisini bir tarafa bırakarak saldırı taktiğini benimsemiştir.[129]

Çin ve Orta Asya tarihi açısından önem taşıyan bu politikanın nedenlerini Sinolog ve tarihçi Wolfram Eberhard şu dört ana nokta üzerinde toplamaktadır:

1- Hunların kuzeyden yaptıkları akınlar, başkenti ve önemli bazı iç merkezleri devamlı tehlike altında bırakıyordu.

2- Çin başkentine gelen değerli eşyalar, Kansu ve Türkistan yoluyla geliyordu. Hunlar, bu yolları hâkimiyetleri altında tutmaktaydılar. Ticaretin emniyetle yapılabilmesi ve kervanların herhangi bir zarara uğramadan Çin başkentine ulaşabilmesi için bu yolun kendi kontrolleri altına geçmesi gerekiyordu.

3- Hunların Kansu'daki hâkimiyetleri tehdit edici bir durum gösteriyordu. Eğer güneylerinde yavaş yavaş güçlenmekte olan Tibetlilerle anlaşırlarsa daha büyük bir tehlike oluşturabilirlerdi. O bakımdan bu iki gücü birbirinden uzak tutmak gerekiyordu.

4- Çin güçlenmeye ve zenginleşmeye başladığı hâlde, hâlâ Hunlara hediyeler ve prensesler göndermeye devam ediyordu. Bu da onur kırıcı bir durum olarak görülüyordu. Çin İmparatoru Wu-ti, başa geçtikten sonra Hunların üstünlüğüne son vermek amacıyla saldırı taktiğini uygulamaya koymuştur.

Çin'in Batı Siyaseti

Çin İmparatoru Wu-ti'nin hedeflerinden biri Çin için büyük gelir kaynağı olan Çin ipeğine batı bölgelerinde yeni pazarlar bulmak ve İç Asya-İran üzerinden Akdeniz kıyılarına ulaşan meşhur "İpek Yolu"nu emniyet altına almaktı. Dolayısıyla Orta ve Batı Asya'da yabancıların kudretini kırması lazımdı. Bilindiği gibi aşağı yukarı M.S. 1. binin sonlarına kadar Türk-Çin mücadelelerinin temel sebeplerinden biri bu kervan yoluna hâkimiyet meselesi olmuştur. Wu-ti'nin İpek Yolu üzerindeki memleket ve kavimleri öğrenmek ve Hunlara karşı onlarla iş birliği sağlamak maksadı ile batıya gönderdiği yüksek rütbeli bir asker olan Çang-Ch'in'in gizli vazifesini yaparken Hunlar tarafından bir süre gözaltında tutulmasına

129 Onat, "Çin-Türkistan ilişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten,* LIV/211, s. 913.

rağmen buralarda geçirdiği uzun müddet içinde (M.Ö. 138-126) edindiği bilgiyi, temaslarını ve hükümete tavsiyelerini ihtiva eden mühim rapor imparatoru memnun etmiş ve sonraki Çin siyaseti için başlıca rehber vazifesini görmüştür. Bu arada Çinliler çok önemli bir başarı daha elde etmişlerdi ki o da ordularını Türk usulüne göre yetiştirmeleri ve Hun silahları ile teçhiz etmeleri idi.[130]

Wu-ti'nin ilk işi Hunlara karşı kendisini destekleyecek ve yardım edebilecek bir müttefik aramak olmuştur. İşte bu amaçla ünlü Çinli elçi ve seyyah Chang-ch'ien, Büyük Hun İmparatorluğu tarafından birkaç kez yenilgiye uğratılarak Türkistan'a yerleşmek zorunda bırakılan Yüeh-chihlere gönderilmiştir. Bu elçinin gönderilme olayı batı ile Çin'in ilk ilişkilerinin başlangıç noktasıdır denilebilir. Chang-ch'ien'in bu diplomatik görevi her ne kadar başarıya ulaşmamışsa da getirdiği değerli bilgiler imparatorluğun batıya açılmasını çabuklaştırıcı büyük bir etken olmuştur. Bu açıdan Chang-ch'ien'in elçilik seyahati Çin ve Orta Asya tarihi bakımından yeni bir dönemin başlangıcı kabul edilebilir.[131]

"Batı bölgeleri" doktrininin Han ve sonraki Çin devlet geleneğine yerleşmesindeki en önemli aktörler İmparator Wu-ti (M.Ö. 140-87) ve onun sadık memuru Chang-ch'ien/Zhang Qian'dır. Han dış siyasetinde yayılmacılık politikasının mimarı olan imparator Wu, batısında surlarla çevrilmiş kentleri olan ve tarım yapan devletlerle ittifaklar kurmak suretiyle Hunlara çift taraflı cephe açmak ve Kansu koridoru bölgesini kolonize ederek hem Hunlar ile Tibetli Ch'iang'lar arasındaki bağlantıyı kesmek istiyor hem de çöller, dağlar ve stepler arasında uzanan tarım için elverişli toprakları Han milletine açmak istiyordu. Bu amaçla başarılı bir saray görevlisi olan Chang'ı, ezelî düşmanları Hunlara karşı ittifak teklif etmesi için Büyük Yüeh-chihlere göndermişti. Chang-ch'ien M.Ö. 139-138'de 100 kişilik heyetle yolculuğa başlamış, fakat çok geçmeden Hunlara esir düşmüştür. 10 yıllık bir esaret hayatından sonra kaçmayı başaran Chang 12/13 yıl sonra ülkesine ve çok sevdiği imparatoruna ulaşmıştır (M.Ö. 126). Büyük Yüeh-chihleri kendi saflarına çekmeyi başaramasa da daha önce tüccarların raporları dışında, hakkında çok az şey bilinen batı bölgeleriyle ilgili olarak paha biçilmez bilgilerle dönerek imparatorun gözde adamlarından biri hâline gelen Chang, Yüan-shou'nun 6. yılında (M.Ö. 123), Hunlara karşı general rütbesiyle gerçekleştirdiği başarılı bir seferden sonra (Po-Wang hou) unvanına nail oldu[132].

Çinliler batı bölgelerine büyük değer veriyorlardı. Aynı sırada Çin'e dönmüş bulunan Chang-ch'ien de imparatora sunmuş olduğu raporda, batı bölgelerinin önemini açık bir şekilde anlatıyor ve Çin ipeklerinin batı pazarlarına ulaşacağı yegâne yolun burası olduğunu belirtiyordu. Askerî şartlar ticari menfaatlerle birleşince imparator batıya bir sefer yapılmasını emretti. M.Ö. 127-117 yılları arasında Ordos'taki Hunlara karşı Çinlilerin kazandıkları zaferler Hun ağırlık merkezinin Gobi'den kuzeye Orhun Nehri bölgesine kaymasına sebep olmuştu.

130 Onat, "Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten,* LIV/211, s. 913-915; John Keay, *Çin Tarihi,* çev. Neşe Kars Tayanç-Dinç Tayanç, İstanbul, 2011, s. 130-134; Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 93-95.

131 Onat, "Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten,* LIV/211, s. 913-915; Istvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi,* çev. İsmail Doğan, İstanbul, 2007, s. 64; Keay, *Çin Tarihi,* s. 130-134.

132 Mızrak, *Bozkır Kavimleri,* s. 36-37.

Hunların Gerileme ve Parçalanma Dönemi

Yüeh-chihlerin bırakıp gittikleri İpek Yolu üzerinde, zengin Hun prensleri ile beyleri oturuyorlardı. Hun başkentinden uzak bulunmaları ve zengin olmaları nedeniyle, devlet ve askerlik disiplini bakımından gevşemişlerdi. Çin de Hun ordusu tipinde ve Hun silahlarıyla kuşanan hafif atlı birliklerden oluşan yeni bir ordu hazırlamıştı. Böylece Çinliler M.Ö. 124 yılında, gevşemiş olan Hunların bu Sağ Bilge beyini baskına uğrattılar ve esir aldılar. Böylece Hunlar, Çin'den ilk yenilgiyi almış ve Çin'in batısında İpek Yolu'nu kontrol altında tutan değerli bölgeleri kaybetmiş oldular. Ancak kuzeyde, Hunların sağlam askerî mekanizması ile sosyal dayanışması daha da güçlenmişti. M.Ö. 123'te kuzeyde Çin ordusunu bozguna uğratmışlardı. Çinliler, M.Ö. 119 yılında Hunlara karşı yaptıkları gerçekten çok büyük bir akında da sonuç alamamışlardı. Bu sırada Hunlar, batıdaki ipek yolları ile Doğu Türkistan'ı kontrolleri altında tutuyorlardı.[133]

Hunların hem doğudan hem batıdan Çin'e karşı giriştiği saldırılar üzerine, Han'ın bitirici saldırısı geldi. M.Ö. 120'li yıllar boyunca, Çin ordularının seferleri Hunların derinliklerine iniyordu. Gerçekten de M.Ö. 119 yılına gelindiğinde Çin orduları Gobi Çölü'nün kuzeyinden Dış Moğolistan'a girmiş, kuzeybatıdan da Kansu üzerinden geçerek Ninxia'ya varmışlardı. Çin orduları artık Hun ülkesine doğru yürüyordu ve açık alanlarda aylar boyunca ilerlediler. İçlerinde işçi kampları ve askerî yerleşkelerin yer aldığı yeni sancaklar kuruluyor ve böylelikle "Çin Seddi"nin güvenliği sağlanıyordu. Bu arada Hunların başta canlı hayvan ve otlak bakımından uğradığı kayıplar Hun İmparatorluğu'nda çatlaklar yaratmaya başlamıştı. Çatlakların dağılmaya dönüşmesinin sebepleri arasında Çin ordularının gittikçe Hunlar üzerinde daha etkili olmasının yanı sıra yeni müttefiklerinin Hunlara yüz çevirmesi de geliyordu. Hunlar artık eskisi gibi güçlü bir devlet konumunda değillerdi. Akınları duraklamış, bilhassa Kağan Tsü-ti-hou (Chu-t'e-ho) zamanından itibaren (M.Ö. 101-96) 40 yıl devamınca zengin güneybatı topraklarının (Tanrı Dağları-Cungarya, Turfan, Yarkent, Kuça vb.) düşman istilasına uğraması ile devlet geliri azalmış, o zamana kadar Çin'den vergi ve hediye olarak sağlanan mali destek kesilmişti. İç huzursuzluk, idarecilerle komutanların arasını açmaya yönelen kesif Çin propagandası ile gittikçe derinleşiyordu.[134]

M.Ö. 71 yılında, Vu-sunların yardım ettiği Çinlilerin 39.000 esir aldığı (üst rütbeliler de dâhil) bir seferin ardından Shan-yü, Vu-sunlardan öç almak istedi ama kış fırtınası ve soğuğa tutuldular ve ordusunun sadece onda biri hayatta kaldı. Bunun üzerine "Hunların zayıflığından faydalanan Ting-lingler onlara kuzeyden saldırdılar; Vu-huanlar onların topraklarını doğrudan ve Vu-sunlar batıdan işgal ettiler." On binlerce insan ve hayvan ele geçirildi. Ayrıca her on Hunludan üçü ve her on hayvandan beşi açlıktan öldü.[135]

Hun devlet adamlarının birbirleri ile olan anlaşmazlıkları mücadeleyi şiddetlendirdi. Sıkıntı ve askerî güçsüzlük karşısında maddi yardım temin edilir düşüncesi ile çıkar yol olarak Kağan Hohan-yeh (M.Ö. 58-31)'in Çin himayesini istemesi, bilhassa Kuzey Hunlarının tepki göstermesine sebep oldu. Kuzey Hun hükümdarı olan Çi-çi, kardeşinin hükümdarlığını tanımadı. Mesele Hun Devlet

133 Ögel, "Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler", *TTD*, I, s. 15-16.
134 Keay, *Çin Tarihi*, s. 137-138.
135 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 81.

kurultayında ağır münakaşalara yol açtı. Ho-han-yeh'in teklifi istiklalin feda edilmesini "gülünç ve utanç verici" bir davranış sayan ve kendilerinden ülkenin devralındığı atalara karşı hürmetsizlik kabul eden Çi-çi tarafından şiddetle reddedildi. Çi-çi devlet meclisinde yaptığı konuşmada milletine şöyle diyordu: "Tabi olamayız. Çünkü şan ve şerefle yaşamış olan atalarımıza karşı yapılması mümkün ihanetlerin en büyüğüdür. Atalarımız bize geniş ülkelerle birlikte hürriyet ve istiklali emanet ettiler. Korumakla vazifeli bulunduğumuz bu emanetleri adi bir ömür uğruna feda edemeyiz. Hiçbir Türk'ün alnında esaret damgası taşımaya tahammül göstereceğini zannetmem." Bu sözler dünya edebiyatında milliyet duygularının ilk dile gelişidir. Çin tarihi ile meşgul ünlü Alman bilgini F. Hirth bu fikrin yüksek değerini kavramış ve tarihî gerçeği şöyle ifade etmiştir: "*Milliyet fikrini devlet siyasetine esas ittihaz eden ilk devlet adamı Çi-çi'dir...*" (M.Ö. 58).[136]

Ho-han-yeh'in fikrinde direnmesi Hunları kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırdı (M.Ö. 55). Devlet birliğinin parçalanması ile Çin üzerindeki Hun tehdidi ortadan kalktığı için Doğu Asya tarihinde bir dönüm noktası olan bu yıllarda Hun devlet adamları arasında iyice alevlenen açık mücadele sonunda rakiplerini mağlup, bu arada devletin başkentini de işgal ederek Hun imparatoru durumuna yükselen Çi-çi karşısında Ho-han-yeh, kendine bağlı kuvvetlerle birlikte desteğini sağladığı Çin'in kuzeybatı sınır bölgesine (Ordos Ping-çu) çekildi. (M.Ö. 54).[137]

M.Ö. 51 tarihinde Çin sarayına gelen Güney Hun hükümdarı Ho-han-yeh çok büyük bir törenle karşılanmış ve kendisine, başlık, kuşak, elbise, altın bir mühür, yeşim taşı ile süslü değerli bir kılıç, bir çift yay, 4 tane ok, 10 mızrak, tek kişilik bir araba, bir çift eyer ve üzengi, 15 at, 20 chin[138] altın, 20.000 bakır para, 77 takım elbise, 8.000 P'i desenli ipekli kumaş, 6.000 chin ipek hediye edilmiştir. Ayrıca sınır bölgelerinden de 34.000 hu[139] pirinç gönderilmiştir.[140]

M.Ö. 53 yılında zor durumda bulunan Güney Hunları Çin'den yardım istemek zorunda kaldılar. M.Ö. 51 yılında da Güney Hun hükümdarı Ho-han-yeh, Çinlilerin öne sürdükleri şartları kabul ederek Çin imparatorunu resmen ziyarete geldi. Bu olaylar, kuvvetler dengesinin Çin lehine değişmiş olmasının işareti olmak üzere, devrin resmî tarihinde de bir haraç seferi olarak nitelendirilmiştir. Ancak haraç getirdiği kaydedilen bu Hun hükümdarı, gene aynı kaynakta "tebaa" değil, "misafir" olarak kaydedilmiş ve kendisine, merasimde saraydaki vasallar

136 Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* s. 31; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, s. 195-196; Bahaedin Ögel, "Batı'ya Giden Hunların İlk Öncüsü Cici Han", *MK,* I/10, Ankara, 1977, s. 25-27; Gumilev, *Hunlar,* s. 175-187; Semen, *Atalarımız Hunlar,* s. 174; Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 2 Küçük Yabgu", *Orkun*, Sayı: 49, İstanbul, Mart 2002, s. 28; Onat-Ersoy-Ercilasun, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi,* s. 55; Yıng-Shih yü, "Hsiung-nu (Şyuğ-nu)", *Erken İç Asya Tarihi,* çev. Selçuk Esenbel, der. Denis Sinor, İstanbul, 2000, s. 194-198.

137 Deguignes, *Büyük Türk Tarihi,* I, s. 267-278; Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya M.Ö. V. yy-XVI yy,* s. 59; Gumilev, *Hunlar*, s. 178-179; Orkun, *Türk Tarihi,* I, s. 50; Jane Burbank-Frederick Cooper, *İmparatorluklar Tarihî Farklılıkların Yönetimi ve Egemenlik,* çev. Ahmet Aybars Çağlayan, İstanbul, Tarihsiz, s. 58; Ying-Shih yü, "Hsiung-nu (Şyuğ-nu)", *İç Asya Tarihi,* s. 198-200.

138 Chin, ağırlık birimidir. Han döneminde 1 chin 244 gr idi.

139 Hu, Çin'de kullanılan bir tahıl ölçü birimi. 1 hu 19.968 litredir.

140 Ayşe Onat, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S. 220)", *Belleten,* LI/200, Ankara, s. 616; Keay, *Çin Tarihi,* s. 147.

asillerden daha yüksek bir yer verilmiştir. Ayrıca Güney Hun Devleti "dış tebaa" değil de eşit statüde "düşman devlet" olarak telakki olunmuştur. Böylece resmî kaynağa göre eşit statüdeki düşman devlet, Çin sarayında misafir olarak bulunurken de "haraç" vermiş sayılıyordu.[141]

Devletini güçlendirmek ve iktisadi imkânlara kavuşturmak bakımından hâkimiyetini batıya doğru genişletmeyi uygun gören Çi-çi M.Ö. 51'de harekete geçti. Önce Tanrı Dağları kuzeyi Isık Göl havalisindeki Wu-sunların mukavemetini kırdı. Tarbagatay bölgesindeki Ogurları daha kuzeydeki Kırgızları ve İrtiş etrafındaki Ting-lingleri tabiiyetine aldı. İki yıl içinde kazandığı bu başarılarından sonra Aral Gölü'ne kadar bütün batı bölgesini idaresi altına alarak geniş Orta Asya Hun İmparatorluğu'nu ihya etti. Çi-çi hükümetinin Kuzey Moğolistan'daki ağırlık merkezini de Çu-Talas nehirleri arasına kaydırarak orada etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent inşa ettirdi (M.Ö. 41). Böylece mevkii dolayısıyla İran, Afganistan, Doğu ve Orta Avrupa kıtaları bakımından Asya tarihinin bundan sonraki gelişiminde sürekli tesiri görülecek olan Türkistan üzerinde nüfuzunu sağlamış oluyordu. Fakat Çi-çi'nin hâkimiyeti uzun sürmedi. Toprakları çok genişti ve Hun Devleti bu bölgelerde henüz iyice yerleşmiş idari nizamı kurmuş, tabii kitleler ve komşuları ile normal münasebetlerini geliştirmiş değildi. Çi-çi'nin harekâtını adım adım takip eden Çin, Vu-sunları, Kang-kü Devleti'ni kendine çekmeyi bildi ve derhâl saldırıya geçti. Etraftan aldıkları yardım ve 70 bin kişi civarındaki orduları ile baskın şeklinde Hun topraklarına girerek süratle ilerleyen Çinliler tarafından kuşatılan Talas Irmağı üzerindeki surlu Hun başkenti tamamıyla tahrip edildi (M.Ö. 36). Başkentte hayrete değer bir müdafaa yapılmış, sokaklarda kanlı savaşlar verilmiş hatta kağanlık (tanhuluk) sarayı içinde oda oda çarpışılmış ve Çi-çi, oğlu ve hatunları dâhil saray mensuplarından 1518 kişi ellerinde kılıç, devletleri uğruna hayatlarını feda etmişlerdi.[142]

Çin, Orta Asya'da büyük Hun İmparatorluğu'nu ordu ve silah gücü ile yıkamamıştır. Ama yıkıcı, bölücü siyasetle Hunları ikiye ayırabilmiş ve Güney Hunlarını da kendi egemenliği altına alarak vassal devlet konumuna getirmişlerdir. Türk'ü Türk'e karşı vurdurma taktiğini en iyi tatbik edenler Çinliler olmuştur. Ayrıca Hunların eski düşmanları ile de ittifak yapıp Hunlara karşı harekete geçmişlerdir. Çi-çi'nin batıya göç etmesinden sonra kendini toplayan ve Çin hükümetiyle anlaşma yaparak (M.Ö. 43) devlet meclisinin kararı ile başkentini Orhun bölgesine nakleden fakat M.Ö. 36 yılından itibaren tekrar Çin tabiliğine giren Ho-han-yeh (ölümü M.Ö. 31)'e bağlı Hunlar onun evlatları tarafından 76 yıl (M.Ö. 31-M.S. 45) idare edildi. Başka bir ifade ile artık bu zamandan itibaren hükümdarlık babadan oğula değil kardeşten kardeşe geçmiştir. Bu şekilde altı kağan birbiri ardından tahta geçmiştir ki bunların hepsi de Ho-han-yeh'in çocukları idiler. Muhtemelen bu durum dünya tarihinde benzeri görülmeyen bir olaydır.[143]

141 İsenbike Arıcanlı, "Tarihte Türk-Çin İlişkileri Hakkında Çin ve Türk Görüşleri", *AÜFEFAD, Ahmet Zeki Velidi Togan Özel Sayısı,* Fasikül 1, Sayı: 13, Erzurum, 1985, s. 129.

142 Gumilev, *Hunlar*, s. 187-189; H. Namık Orkun, "Türk Tarihinde Kahramanlık", *Bozkurt*, Yıl: 2, Sayı: 5, İstanbul, Ağustos 1940, s. 123; Bahaeddin Ögel, "İlk Töles Boyları Ugur, T'ing-ling ve Kao-ch'e'ler", *Belleten,* XII / 48, Ankara, 1948, s. 801; Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş,* I, s. 160.

143 Ögel, "İlk Töles Boyları Ugur, Ting-ling ve Kao-ch'e'ler", *Belleten,* XII / 48, s. 801-802; Karoly Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü,* çev. Günay Karaağaç, İstanbul, 1999, s. 47-48.

Kudretli bir devlet adamı olduğu anlaşılan Ho-han-yeh'in küçük oğlu Yu'nun zamanında (M.S. 18-46) Çin'e karşı istiklallerini elde ederek doğuda Mançurya'ya batıda Kaşgar'a kadar olan geniş bölgeyi tekrar hâkimiyetleri altına almaya muvaffak olmuşlardı. Fakat Yu'nun ölümünden sonra oğulları arasında başlayan kardeş kavgaları ve ülkede iktisadi sorunların artması üzerine Hun Devleti M.S. 48 tarihinde kesin olarak Kuzey ve Güney Hunları olmak üzere ikiye ayrıldı. M.S. 48'de ayrı siyasi vasıfları kazanan iki Hun Devleti arasındaki büyük fark Güney Hunlarının Çin tabiiyetini devam ettirmesi, Kuzey Hunlarının da istiklalini daima koruması idi. Güney Hun Devleti Çin'in tayin ettiği kukla kağanlar (şan-yüler) tarafından yönetildi. Bu yüzden yine kağanların hiçbiri bağımsız bir siyaset izleyemedi. Öte yandan Güney Hun Devleti Çin ile Kuzey Hunları arasında tampon görevini yaparak Türk tarihinde kötü bir rol oynadı.[144]

Kuzey Hunları ise Çin'e ve Çin'in kışkırttığı kavimlere karşı büyük bir azim ve kararlılıkla mücadele ettiler. İstiklallerini sonuna kadar korudular. Fakat vaktiyle Mete'nin ağır bir şekilde cezalandırdığı Tung-huların torunları olan Wu-huanların ve Sien-pilerin devamlı baskılarına maruz kaldılar. Bu baskılara daha fazla dayanamayan Kuzey Hunları 155 yılından sonra Moğolistan'ı boşaltarak batıya çekildiler. Böylece Türk ana yurdundaki Hunların siyasi varlığı tamamen sona erdi. Kuzey Hunlarının yerini Wu-huan ve Sien-pi kavimleri aldılar. Hun boyları ise batıya çekilerek Kırgız (Kazak) bozkırlarında yaşayan Türklere katıldılar.[145]

Kuzey Hun Devleti'nin çökmesi İpek Yolu'nun üzerinde bulunan ülkeleri işgal etmek için Çin'i harekete geçirdi. Tarihin önüne çıkardığı bu fırsatı değerlendirmesini bilen Çin, Doğu ve Batı Türkistan'ı ele geçirmek üzere bir ordu görevlendirdi. Çin ordusunun başında bulunan yetenekli komutan Pan-cao, 30 yıl gibi uzun ve sürekli bir mücadelenin sonucunda İpek Yolu'nun içinden geçtiği Doğu ve Batı Türkistan'ı tamamen işgal etti. Öte yandan Çin egemenliği altında bulunan Güney Hun Devleti'nde ise, iç istikrar ve huzur bir türlü sağlanamadı. Devlet adamları arasında mücadelelere karşı Çin kayıtsız kalmadı ve 216 tarihinde Güney Hun Devleti'nin siyasi varlığına son verdi. Hunların halefleri olarak Kuzey Çin'de I. Chao Devleti (304-329), II. Chao Devleti (319-351) Kuzey Liang Devleti (401-439) ve Hsia Devleti (407-431) adlarında Hun devletleri kurmuşlardır. Ayrıca Köktürkler, Avrupa Hunları, Ak Hunlar Asya Hunlarının devamı olarak kurulmuş Türk devletleridir.[146]

Filhakika, kadim Kun veya Hun İmparatorluğu tarihe karışmakla beraber onu vücuda getiren büyük bir kavmin de şüphesiz yok olmayacağı tabiidir. Nitekim esas kitle yurtlarında kalırken bir kısmı da Çin'e, Türkistan ve Afganistan ile Hindistan'a, Doğu ve Orta Avrupa'ya göç etmiştir. Onların bu ülkelerde ve bizzat Orta Asya'da birtakım kavim ve devletler hâlinde meydana çıkmaları ve aynı adı muhafaza etmeleri normaldir. Gerçekten Çin kaynaklarında miladi IV-VI. asırlarda Kunların neslinden gelen on beş Töles kabilesi arasında, muahhar telaffuza göre Hoen ve Huen çağdaş bir Bizans tarihçisine göre Khunni, X. asırda Türkler ile karışık bir muhitte yazılan bir vesika da Huna ve Hun nihayet XI. ve XII. asır İslam kaynaklarında daha açık olarak bir Kun kavminin bizzat kadim Kunların payitahtına yakın

144 Gumilev, *Avrasya'dan Makaleler*, I, s. 32-33.

145 A.N. Kuropatkin, "Asya'nın Kalbi", *Doğu Türkistan,* yay. haz. Feyzullah Uygur, İstanbul, 2016, s. 118-119.

146 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 68-69.

bir bölgede meydana çıkması bu meselelerde olduğu gibi XI. asır başlarında büyük Türk muhaceretinde ciddi bir rol oynaması bakımından da çok ehemmiyetlidir.[147]

Asya Hunlarının Türk Tarihindeki Rolleri

- Asya Hunları tarihte kurulmuş ilk Türk devletidir (M.Ö. 209). Mete, devleti meydana getiren dört unsuru millet (halk), vatan (ülke), istiklal ve iktidar unsurlarını bir araya getirerek Hun Devleti adı ile ilk Türk devletini kurmuştur. Türk milletinin devletli hayatı Asya Hun Devleti ile başlamıştır. Asya Hunlarının Türk tarihinde oynadıkları en büyük rol, soylarına yaptıkları en büyük hizmet Türk'ü devletsizlikten kurtarmaları olmuştur. Türk milletinin tarihî devletini kurmak şerefi Asya Hun hükümdarı Mete'ye aittir. Bir milletin tarihi, o milletin kurduğu devlet ile başlar. Çünkü millet devletin bir unsurudur. Hem de temel unsurudur. Bir milletin varlığı da ancak kurduğu devlet içinde gelişebilir.

- Mete Asya'nın dağınık bölgelerinde yaşayan Türk milletini Hun Devletinin çatısı altında toplamak suretiyle Türk birliğini ve bütünlüğünü sağlamıştır. Türklerin bir millet olmaya yönelişinin başlangıcı da Hun çağıdır. Mete, "kalbini tutuşturan bir emel" ile dağınık Türk topluluklarından bir "Türk milleti" çıkarmaya koyulmuştur. Bütün Türklerin bir bayrak altında toplanması idealini de Mete gerçekleştirmiştir. Mete, Çin imparatoruna yazdığı mektuplarda, "Eli ok ve yay tutabilen kavimleri bir araya getirmekle" uğraştığından söz açıyordu. Bundan dolayı da Çin sınırında barışın kurulmasını istiyordu. Bundan da Mete'nin asıl amacının Orta Asya kavimlerini birleştirmek olduğunu görüyoruz.[148]

- Ünlü Hun Kağanı Mete tarafından kurulan ve teşkilatlandırılan Hun ordusu (M.Ö. 209), onlu teşkilat yapısı ile günümüze kadar varlığını sürdürmüştür, Türk devletlerinin istiklalinin teminatı olan Türk ordusunun temellerini atan da Mete olmuştur.

- Asya Hunları bozkır kültürünün de ilk temsilcileridir. Hunların batıya ilerlemeleri ve İpek Yolu üzerindeki tarım ve ticaret şehirlerini ele geçirmeleri bozkır kültürü ile yaylak ve kışlak hayatını yaşamaları Hunların yerleşik hayatı da benimsediklerini göstermektedir.

- Asya Hunlarının şahsında Türk kültür ve medeniyeti de çok büyük bir gelişme kaydetmiştir. Başta Çin olmak üzere, bölgenin diğer devletleri çağının gelişmiş Türk kültür ve medeniyetini örnek alarak kendi ülkelerindeki medeni reformları gerçekleştirmişlerdir. Asya Hun Devleti'nin Orta Asya kavimlerini ilk defa bir bayrak altında toplaması kültür tarihimiz için büyük bir önem arz etmektedir. Bu tarihe kadar yer yer dağılmış ve mevzii bir karakter gösteren Orta Asya kültürleri, Asya Hun Devleti'nin sağladığı birlik ve sıkı temaslar yüzünden bir kaynaşmaya doğru gitmişlerdir. Mete'nin kurduğu bu siyasi kültürel birlik, Orta Asya'da beş asır müddetle devam etmiş, boylar arasındaki içtimai ve dil birliği belki de bu zamandan itibaren gerçekleşmeye başlamıştır.[149]

- Asya Hunları millî bir dış siyaset izlemişlerdir. Ülkenin millî menfaatlerini Çin ve diğer devletlere karşı koruyarak batıya doğru fetih politikasını bir devlet siyaseti olarak benimsemişlerdir. Çin'e akınlar düzenleyerek ganimet almışlar fakat

147 Osman Turan, *Kunlar ve Eski Türkler (Hunlar ve Selçuklu Çağında Türkler),* haz. Altan Çetin-Bilal Koç, Ankara, 2014, s. 50.

148 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 64.

149 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 43.

hiçbir zaman Çin'e yerleşme düşüncesi içinde olmamışlardır. Yönlerini batıya çeviren Hunlar, İpek Ticaret Yolu'nu da ele geçirmek suretiyle Asya'nın siyasi ve iktisadi açıdan en güçlü devleti ve imparatorluğu hâline gelmişlerdir.

- Türk hukukunun kaynağını Hun çağı teşkil eder. Bu sebeple Hun kamu ve özel hukuklarını dikkate almadan Türk milletinin hukuk anlayışını kavramak, tespit etmek mümkün değildir.[150]

- Arkeolojik araştırmalar sonucunda Orta Asya'da bulunan eski kalıntılar Hunların zengin bir ekonomik ve ticaret hayatına sahip bulunduklarını göstermektedir. Dünyanın çeşitli kavimleri ile Hunlar her türlü ekonomik ve ticari ilişkiler kurmuşlardır. İpek Yolu Hunlar zamanında oluşturulmuş ve durgun Orta Asya topraklarına ekonomik canlılık kazandırmıştır.[151]

Ak Hunlar

Ak Hunların Adı ve Etnik Yapıları

Ak Hunlar hakkında Bizans kaynakları arasında en fazla bilgi vereni Procopios'tur. Procopios, Ak Hunların "Hun" olduklarını söylüyor ve onlara "Hun" adını veriyor. Ak Hunların diğer Hunlardan uzak bir bölgede yaşadıklarını ve diğer Hunlarla karışmadıklarını yani kız alıp vermediklerini söylemekte ve göçebe hayatı yaşamadıklarını yazmaktadır. VI. asırda yaşamış olan Suriyeli Yuhanna Malalas ve Ermeni tarihçisi Horenli Moses hep Ak Hunlara "Hun" adını vermişlerdir. Ak Hunlara Arapçada "Haytal" deniyordu. Muhtelif değişik şekillerine rastlanan bu kelime, aynı zamanda Ermeniler tarafından Türklere ve Türklerin İran ötesine düşen memleketlerine verilen isimdi. İslam coğrafyacıları da Haytal kelimesini Türklerin yurdu manasına kullanıyorlar. Makdisî, Haytal kelimesini Mâverâünnehir manasında kullanıyor.[152] Ak Hunlar, Türk kaynaklarında Ak Hun, Çin kaynaklarında Ye-da, Arap kaynaklarında Huna, Yunan kaynaklarında Eftalitler olarak adlandırılmıştır.

Ak Hunların ilk ataları, M.S. 400'lerde Çungarya steplerinde Avarlar (Juan-Juan)'a bağlı Hua adında küçük bir oymaktan gelmektedir. Huaların Orta Asya'dan batıya doğru yayılmaları Kuzey Wei hükümdarı Wu-ti (424-452)'nin Avarlara karşı giriştiği intikam savaşları sonunda Avarların güçten düşmelerini müteakip olmuştur. Ak Hunlar (Eftalitler)'ın batıya yani Mâverâünnehir'e gelişleri 429 yılından sonradır.[153]

Hunların yerini V. yüzyılın başlarında daha farklı bir kol olan Ak Hunlar (Eftalitler) alacaktır. Ak Hunlar, bir görüşe göre doğudaki Rouranlardan ayrılan ve Bactria/Toharistan bölgesine gelen Hua/Avarlardır.

150 Gök Alp, *Sınırlandırılmış Türk Tarihi,* I, s. 111-113.
151 Çeçen, *Türk Devletleri,* s. 39.
152 Richard N. Frye-Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Belleten,* X/37, Ankara, 1946, s. 126-127; H. A. P. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhatı,* çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930, s. 4.
153 Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütuhatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II-M.S. VII. yy),* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erzurum, 1984, s. 86.

Ak Hunlar, 350-370 civarında Altayları terk eden muhtelif "Hun" toplulukları arasından eski Kuşan topraklarında ortaya çıktılar. V. yüzyılın ortalarında Eftal hanedanının liderliğinde toplandılar. Soğdia'ya Doğu Türkistan'ın büyük bir bölümüne ve Kuzey Hindistan'a hâkim olan Sasani sınırındaki bu zorlu "Hunlar" bazı şahların ikballerini koruyarak yahut onlara son vererek Sasani meselelerine müdahil oldular. Siyasi yapılarını da Greko Baktriya ve Kuşan ananeleri üzerine kurdular. Baktriya dilini benimsediler.[154]

Mâverâünnehir[155] IV. asırda Kionit (Hyon-Ak Hun) hâkimiyeti altına girmiştir. Kionit veya Hyon isimleriyle bilinen Ak Hunlar hakkında ilim çevrelerinde iki görüş mevcuttur. Bazı araştırmacılar onları Ak Hunlarla aynı topluluk kabul ederken diğer bazıları birbirinden tamamen ayrı halklar olduklarına inanmaktadırlar. Ak Hunlardan Kionit (Chionitae) isminden ilk defa Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus bahsetmiştir. Ona göre Kionitler, Sasani İmparatorluğu sınırlarına yakın bir bölgede yaşıyorlardı.[156]

Procopios, Ak Hunların "Hun ırkından bir halk" olduğunu söyler, ama Hunlardan ayrı yaşadıklarını "uzun süredir güzel bir arazide yerleştiklerini" ve "Hunların arasında sadece onların beyaz vücutlu ve güzel yüzleri olduğunu" kaydederek niteleme yapar.[157]

V. yüzyılda, Altay Dağlarından gelerek Doğu Türkistan bölgesine yerleşen Ak Hunlar veya Eftalitlerin Karaşar'ın kuzeydoğusu, Isık Göl havzası, Çu ve Talas ile Seyhun bölgeleri üzerinde hâkimiyet kurduklarını görmekteyiz. Bir Türk soyundan geldikleri ve kendilerine önceleri Uar-Hunlar denilen bu kavim, yeni yerleşim bölgelerine yerleştikten sonra bilhassa Sakalarla karışmışlar ve V. yüzyılda başlarına geçen soyun adını alarak kendilerine Heftal veya Eftalitler denilmiştir. Bunlar aynı zamanda Merv, Herat, Horasan gibi şehirleri de ellerine geçirmişler ve hatta bu devirde Sasani İmparatorluğu'nu haraca bağlamışlardır.[158] Ak Hunlar, imparatorluklarını yönetmek için Sogdiana ve Baktriya'daki yerleşik halka dayandılar.[159]

154 Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya,* s. 67.

155 Mâverâünnehir, Orta Asya'ya yönelik İslâm fütuhatından sonra Arapça kaynaklarda Ceyhun (Amuderya/Oxus)'a izafeten "nehrin öte tarafında bulunan bölge" anlamında kullanılmıştır. Modern dönemde Mâverâünnehir, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km² coğrafi bölgeyi ifade etmektedir. Bölgenin doğu ve kuzey sınırları İslâm hâkimiyeti genişlemesine paralel olarak değişmiştir. Verimli topraklara sahip olan bölgede çok eski tarihlerden itibaren tarımsal hayatın izlerine rastlanmaktadır. Eskiçağ ve Ortaçağ'da ticaret yolları vasıtasıyla Çin, İran, Hindistan, Rus stepleri ve Baltık ülkelerine bağlanan Mâverâünnehir'in havası, suyu, topraklarının bereketi, mamurluğu, halkının savaşçılığı, cömertliği, hayırseverliği İslâm coğrafyacılarının yanı sıra Doğulu ve Batılı seyyahlar tarafından da övülmüştür. Mâverâünnehir için bkz. W. Barthold, "Mâverâünnnehir", *İA,* 7, İstanbul, 1988, s. 408,409; Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *TDVİA,* 28 Ankara, 2003, s. 177-179; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan (Ülkelerin Fetihleri),* çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s. 592-629; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr,* düz. Rahim Rızazâde Melik, Tahran, 1384, HŞ, s. 85-92, 138-141; İbn Havkal, *Suretü'l-Arz,* çev. Cafer Şiar, Tahran, 1345, HŞ, s. 191-244; İbn Fazlan, *Seyahatname,* haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1995, s. 26-28; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Ankara, 2001, s. 163.

156 Osman Aydınlı, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389 / 711-999) Semerkant Tarihi,* İstanbul, 2011, s. 154.

157 İbrahim Kafesoğlu, "Asya İslam Öncesi Türk Devletleri", *TDVİA,* 3, İstanbul, 1991, s. 516.

158 İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* s. 160

159 Frye, *Orta Asya Mirası,* s. 19,

Türkistan'ın doğusu ve batısıyla beraber Hindistan'ın kuzey tarafları ile Ceyhun, Aral bölgelerine kadar geniş sahayı yurt edinen Ak Hun-Eftalit Devleti hanedan ailesi ile hâkim zümrenin Türk olduğu görüşü ağır basarken bunların Hunlardan mı yoksa başka bir Türk boyundan mı geldiği meselesi karanlık ve tartışmalıdır.[160]

Fransız Türkolog ve Sinolog J. Deguignes, Ak Hunları Te-le yahut T'ie-le (Töles) nesline bağlamış ve Ceyhun/Amuderya Nehri kıyılarına inerek bu bölgede arz-ı endam ettikleri için kendilerine "Ab-Tele", yani Su-Tele'leri adını verdiklerini ve Abtelit isminin ortaya çıktığını iddia etmiştir.[161]

Ak Hun Coğrafyası

Ak Hunlar Ceyhun ve onun güney sahillerine, Azerbaycan'a kadar yayılmışlardır. Ak Hunlar Azerbaycan'a gelişiyle birlikte tamamen Türkleşmiştir. Ak Hunların Ceyhun boyunda yaşayanları Sasanilerce "Abtalet" diye isimlendirilmiştir.[162]

Mirhond'a göre Ak Hunlar Toharistan, Kabulistan ve Çaganiyan'ı ellerinde bulunduruyorlardı. Taberî, Ak Hunların hâkimiyeti altında bulunan belli başlı birçok bölge arasında Belh, Toharistan ve Garçistan'ı zikretmektedir. Ak Hunların başkenti, Herat yakınlarındaki Bamyin şehri idi.[163]

Ak Hunlar VI. yüzyılın başlarında güçlerinin doruğunda iken bugünkü Afganistan olan üslerinden Sogdiana'yı[164] ve Orta Asya'nın çoğunu kontrol ediyorlardı. Hâkimiyetleri kuzeybatı Hindistan ve şehir devletlerinin bağlı olduğu Doğu Türkistan'a doğru genişlemişti.[165]

Miladın V. asrında Mâverâünnehir ile civarındaki bölgeler Ak Hun (Eftalit) adı verilen bir kavim tarafından istila edilmişti. Bu kavmin tarihinin ilk çağları için elimizde bulunan başlıca kaynaklar, Çin Hanedan Tarihleri ile Seyahatnamelerdir. Bizans kaynaklarından toplanabilen malumat az olmakla beraber büyük değerdedir.[166]

Ak Hunların anavatanları Altay-Sayan dağlarıdır. V. yüzyıl başlarında Ceyhun Nehri'ne ulaşmışlar, 425 yılında hâkimiyetlerini Gobi Çölü, Isık Göl'ü Aral Gölü'nden Yayık Irmağı'na, Hazar Denizi'nin doğusundan İndus Pencab bölgesine uzatmışlardır.[167]

160 Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, s. 130.
161 Mızrak, *Bozkır Kavimleri,* s. 141.
162 Hasan Ata Abeşi, *Türk Kavimleri Tarihi,* İstanbul, 2001, s. 68-69.
163 Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* çev. Mustafa Koç, İstanbul, 2007, s. 286; J. M de Groot-G. Ahmetcan Asena, *2500 Yıllık Çin İmparatorlukları Belgelerinde Hunlar ve Türkistan,* İstanbul, 2010, s. 262
164 Soğdlar, Buhara ve Semerkant'ın çevresindeki vahalara yerleşmiş Hint-Avrupalı bir halktı, yüzyıllardır bölgeler arasındaki ticaret ve kültür alışverişinde kilit rol oynuyorlardı. Kaşgarlı Mahmud *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserinde Soğdak kelimesi hakkında şu bilgileri vermektedir; Soğdak Balasagun'a gelip yerleşmiş olan bir ulustur. Bunlar Soğd bölgesinin yerli halkıdırlar. Ticaret yolları şehir ve yerleşik tarımcı kültürlerinin oluşmasında etkili oldu. İpek Yolu boyunca ve Yedisu'da da yerleşmiş bulunan Soğdlular, Güneybatı Yedisu'da şehir kültürünün ve yeni kültür ölçülerinin yayılmasında önemli rol oynadılar. Soğdlar için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi,* I, çev. Besim Atalay, Ankara, 1992, s. 471; K. Baipakov, "VI-XVIII. Yüzyıllarda Kazakistan'ın Ortaçağ Şehirleri ve Yerleşimleri", *Kazakistan Tarihi Makaleler,* Ankara, 2007, s. 13-14; Karoly Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Doğru Göçleri,* çev. Mutlu Gün, Ankara, 2004, s. 137-138; Boris I. Morşak, "Türkler ve Soğdlular", çev. Aleskev Aleskerov, *Türkler*, 2, Ankara, 2002, s. 170.
165 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 96.
166 Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi,* s. 100; Frye- Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Belleten,* X/37 s. 125-126.
167 Mustafa Aydın, *Batı Türkistan'da Yer Adları,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1989, s. 4.

Ak Hun Devleti'nin Tarih Sahnesine Çıkışı

V. asrın ortasında Ak Hunlar (ihtimal ki Hiyung-nu'nun başka bir kolu), sabık Kuşan İmparatorluğu'nun topraklarını zapt etmekle yetinmeyip İran ordularını mağlup ederek Sasani hükümdarlarını vergiye bağlamışlardır. Ak Hunların Türklere has olan mümtaz askerî sınıflar gibi teşkil edilmiş oldukları anlaşılıyor.[168]

Arkeolojik bulgulardan anlaşıldığına göre, Orta Asya topraklarını da içine alan büyük bir devlet kuran Ak Hunlar zamanında, Mâverâünnehir ve Soğd bölgesinde ekonomik ve kültürel faaliyetler tedrici olarak yükselmiştir. Ak Hunlar, sağlam bir idare yapısına ve kuvvetli bir orduya sahip oldukları için, hâkimiyetlerini kabul eden bu bölgeyi yabancı saldırılara karşı uzun bir süre korumuşlardır. Böylece bölgenin refah ve kültürel seviyesinin artmasına büyük oranda yardımcı olmuşlardır.[169]

Büyük Hun İmparatorluğu'nun dağılması üzerine, Hunların büyük bir kısmı İtil (Volga) Irmağı üzerinden batıya doğru göç ederken bir bölümü de güneye doğru inmiştir. Güneye inen Hunlar daha sonraları Ak Hun İmparatorluğu'nu kurmuşlardır. Orta Doğu Hunları da denen Ak Hunlar yüz yıldan fazla bir süre Horasan, Pencap, Afganistan, Hindistan, Harezm, İran ve Doğu Türkistan bölgelerinde egemen olmuşlar ve imparatorluklarını sürdürmüşlerdir.[170]

V. yüzyılda, Altay Dağlarından gelerek Doğu Türkistan bölgesine yerleşen Ak Hunların Karaşar'ın kuzeydoğusu, Isık Göl havzası Çu ve Talas ile Aral'a kadar Seyhun bölgeleri üzerinde hâkimiyet kurduklarını görmekteyiz. Ak Hunlar daha sonra Hindikuş'un iki tarafına ve bilhassa Kâbil şehrine yerleşmişler ve burada daha önce kurulan Yunan medeniyetine büyük ölçüde darbe vurarak ortadan kalkmasına sebep olmuşlardır.[171] Bazı kaynaklara göre Ak Hunların merkezlerinden biri Talas şehri taraflarındaydı. 440 yılına doğru aylarca Suğdak ve Semerkant bölgesini işgal etmişler ve Belh, Baktriya veya Toharistan'ı da hâkimiyetlerine almışlardır.[172]

Ak Hun - Sasani İlişkileri

IV. yüzyıl sonlarında Ermeniler ve Ak Hunlar Sasaniler için yeniden sorun oldu Ak Hunlar Kuzey İran'da, Kafkaslarda, Anadolu'da birden ortaya çıktılar.[173] V. yüzyılda İran'daki Sasani İmparatorluğu'nun en güçlü rakibi olarak gerek İran'ın kuzeydoğu sınırlarında gerekse Hazar Denizi'nin hemen kuzeybatı kıyılarında sonradan "Ak Hun" olarak anılacak olan Hun grupları ortaya çıkmıştı. Gerek Kafkas bölgesi kuzeyinden gerekse Hazar Denizi kuzeydoğusundan gelen göçebe tehditleriyle karşılaşan Sasani İmparatorluğu tedbir olarak her iki bölgede tahkimatlar yaptırmaya, bazen de Çor, daha sonraki İslam kaynaklarındaki ismi ile Sül gibi tahkimatlı şehirler kurdurmaya başlamıştır.[174]

168 Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhatı*, s. 4.
169 Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 163.
170 Çeçen, *Türk Devletleri*, s. 61.
171 İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s. 160.
172 Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila / Cengiz Han / Timur*, s. 82.
173 Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul, 2011, s. 95.
174 Mehmet Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon, 2012, s. 272-275; Artamonov, *Hazar Denizi*, s. 179.

V. yüzyılın ortalarına doğru Sasanilere karşı çıkarak onların bölgedeki hâkimiyetine son verecek kadar güçlenen Ak Hunlar, Peroz ve I. Kavad dönemlerinde Sasani ülkesini istila ederek VI. yüzyılın başlarında hem Toharistan hem de kuzeybatıdaki toprakları idare ettiler; kaynakların ifadesine göre civardaki 40 kadar ülkeden vergi alıyorlardı. Öyle ki eski Kuşan sahasından daha geniş topraklarda yeniden söz sahibi oldular.[175]

420 yılından sonra Ak Hun-Sasani ilişkileri yeniden bozuldu. Ak Hunların, hanedanından Kün-han, İran iç işlerine karışarak nüfuzu altına aldığı veliaht Firuz'u Sasani hükümdarı yaptı (459). Ancak, Sasani Devleti üzerinde Ak Hun baskısı durmuyordu. 484 yılında Ceyhun Nehri kıyılarında mağlup edilen Sasanilerin Herat bölgesi, Ak Hunların eline geçmişti. Diğer taraftan yıllık vergiye dahi bağlanan Sasaniler ağır ekonomik bunalıma düştüler.[176]

Ak Hunların Sasanilerin karşısına çıkmaları ve eski İran topraklarını zaptı, Sasani devlet adamlarını derhâl harekete geçirdi, Sasani vezirleri Ak Hun hükümdarına epeyce para teklif ettiler ve ülkelerini istiladan vazgeçmesi için yalvardılar. Bu istek Ak Hun hükümdarının aklına yatmıştı. Bu arada Sasani hükümdarı Behram Gur Kafkasya'yı aşıp Hazar'ın kuzeyinden Aral'a doğru indi. Türkler hiçbir şeyin farkında değil iken bir gece ansızın Ak Hunlara saldırdı. Hunlar kendilerini toparlamaya bile imkân bulamadılar ve ağır bir yenilgiye uğradılar. Savaşta Ak Hun yabgusu öldü, hazinesi Sasanilerin eline geçti. İki ülkenin arasında sınır Ceyhun oldu. İşte bu vesile ile meşhur Belâzurî eserinde Horasan'ı anlatırken Ak Hunlara (Heyatile) değinir ve onların Türk olduğunu söyler. Sasaniler ile Ak Hunlar arasındaki bu anlaşmaya rağmen bir süre sonra ilişkiler bozulmuş olmalı ki Behram'ın halefi II. Yezdigerd (438-457) zamanında Ak Hunlar Semerkant, Buhara ve Belh havalisini zapt ettiler.[177]

V. yüzyılda Ak Hunlar Sasani İmparatorluğu'nun topraklarına saldırdılar ve 483'te Farsları yenip vergiye bağladılar. Ak Hunlar, Baktriya ve Mâverâünnehir sahasına yerleştiler ve yüzyıl boyunca müstakil kaldılar. Nüfuzlarını doğudaki Tarım havzasındaki Turfan'a kadar uzattılar ve Kuzey Çin'deki Wei İmparatorluğu'na elçiler gönderdiler.[178]

Ak Hunlar, Asya Hunlarının Hindistan'a doğru inen bir kolundan başka bir şey değildir. Avrupa kıtasına doğru ilerlemeleri sırasında kitleden koparak Güney Afganistan'a ve Hindistan'a inmişler, Kuşan hükümdarını yenerek ülkesini elinden almışlardı. Bu arada başlarında Kün Han adında bir hükümdar görülmektedir. 484 yılında Sasanilerle bir savaşta İmparator Firuz'un ordusunu kendisi ile beraber tamamen imha ederek bu ülkeyi de kendilerine haraç vermek zorunda

175 Tezcan, "V-VI. Yüzyıl Ermeni Kaynaklarının Hun ve Eftalit Tarihi Bakımından Önemi", *XV. Türk Tarih Kongresi,* II, s. 276-277; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar,* haz. Cengiz Tomar-Adnan Eskikurt, İstanbul, 2015, s. 524; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* s. 284-285; Gartwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze,* s. 95; Bahaddin Ögel, "Ak Hun Devleti", *TTD,* I, Ankara 1987, s. 77-78.

176 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları,* s. 117-118; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi,* s. 88.

177 Saadettin Gömeç, *Türk-Hun Tarihi,* Ankara, 2012, s. 363-364.

178 Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi,* s. 88; İstoriya İrana, red. M.S. İvanov, Moskova, 1977, s. 113.

bırakmışlardır. Hindistan'da bulunan Ak Hun liderlerinden bazılarının "tekin" unvanı taşıdıkları bilinir. 500 yılına doğru Hindistan'ın kuzeybatısında ilerleyen Toraman adlı bir Ak Hun başbuğu bütün bu bölgeyi hâkimiyeti altına alırken mihracelerin başbuğu unvanına da hak kazanmıştır.[179]

Köktürk - Sasani İttifakı ve Ak Hunlar

M.S. 350 yılından beri bugünkü Afganistan'ın kuzeyi ve Mâverâünnehir yöresinde hüküm sürmekte olan Ak Hunlar, İpek Yolu'nun güney kolunu kontrol altında tutuyordu. Bu yüzden batıda Köktürk Kağanlığı'nın karşısındaki ilk engel Ak Hunlar olmuştu. Ak Hunlar kısa zaman içerisinde Asya'da rakip tanımaz bir güç hâline gelen Köktürklere birlikte karşı koymak için Kuzey Çin'deki Wei Hanedanlığı'na 555 ve 558 yıllarında elçiler gönderdi. Fakat Ak Hunların Köktürklere karşı ittifak arayışı sonuçsuz kaldı. İstemi Yabgu Büyük Kağan Mukan'ın komutanlığında yardıma gelen kuvvetle birlikte 557 yılında Ak Hun Devleti'ne ağır darbe indirdi. Ak Hun Devleti'nin Köktürkler tarafından ortadan kaldırılmasıyla bölgede Köktürklerden sonraki güç olarak Sasaniler ortaya çıkmıştı. İstemi Yabgu, Sasani hükümdarı Anuşirvan ile anlaşıp bölgede otoriteyi sağlamaya çalıştı ve bu maksatla kızını Anuşirvan'a vererek evlilik yoluyla ittifak kurdu. Yıkılan Ak Hun Devleti'nin egemenliği altındaki topraklar Ceyhun Nehri sınır olmak üzere Köktürkler ve Sasaniler arasında paylaşıldı. Bu şekilde Köktürk Kağanlığı batıda tam anlamıyla İran'daki Sasani İmparatorluğu'yla komşu olurken aynı zamanda zamanın büyük devleti Bizans'la da temasa geçmeye başladı.[180]

Ak Hun ve Köktürk İlişkileri

530-542 yılları arası Ak Hunların duraklama devri kabul edilir. İran'da Anuşirvan (531-579) büyük bir devlet adamı olarak belirdikçe Ak Hunlar her alanda güç kaybederler. Mihirakula'nın 550'de ölümünden sonra ise devletin içinde başına buyruk beylerden bahsedilir. O sıralarda Orta Asya'da hâkimiyet Köktürklere geçmiştir. Ak Hunlar, Sasanilerle Batı Köktürkler arasında kalırlar. Henüz, İpek Ticaret Yolu'nun kontrolü Ak Hunlarda bulunduğundan Köktürklerle siyasi ve iktisadi hâkimiyet bakımından karşı karşıya gelirler. Buna karşılık Ak Hunlar da Çin'le münasebet kurmak isterler. Nahsab önlerindeki savaşta Köktürk ordusu, Ak Hunları yenerken Anuşirvan da Ak Hunların merkezine yürümüştür. Semerkant'ın güneyinde kalan topraklar da Sasanilerin eline geçmiştir. E. Chavennes, Ak Hunların yıkılışı ile arslan payını Sasanilerin aldığını söyler.[181]

Köktürklerin VI. yüzyıl ortalarında tarih sahnesine çıkışları ve Avarları mağlup etmek suretiyle Ak Hunların en belli başlı dayanaklarından birini ortadan kaldırmış oldular. Hüsrev Anuşirvan dedesi Firuz'un mağlubiyetinin intikamını almak için bu fırsattan yararlanmak istedi. Batı Köktürk kağanının kızıyla evlenerek

179 Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, s. 28; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, s. 82-83; M. Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, yay. haz. M. Hanifi Palabıyık, Ankara, 2005, s. 77-78.

180 Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, I, s. 212-213; İstoriya İrana, s. 113.

181 Nuri Yazıcı, *Tarihte Türkler ve Türk Devletleri*, İstanbul, 2011, s. 143; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara, 2000, s. 15; Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya M.Ö. V. yy-XVI.* yy, s. 61; Gumilev, *Drevnie Türki*, s. 47; Ball, *Roma'nın Sultanları*, s. 56.

Ak Hunlara karşı onunla müttefik oldu. Taberî, Sincibul olarak adlandırdığı Batı Köktürk hükümdarı İstemi Yabgu'nun bütün Türklerin en zorlusu ve güçlüsü olduğu, Ak Hunları mağlup edenin de İstemi Yabgu olduğunu yazmaktadır.[182]

Orta Asya'nın ipek ticaretini elinde tutan Ak Hunlarla Avarlar arasında muhafaza edilen siyasi denge, Köktürklerin tarih sahnesine çıkması yüzünden altüst oldu. Köktürkler büyük bir kuvvet hâlinde, Yabguları İstemi'nin idaresinde Ak Hunlara komşu olarak Seyhun'a kadar yaklaşmışlardı. Bundan anlaşıldığına göre Köktürkler Ak Hunlara Mâverâünnehir'den hücuma geçeceklerdi. Köktürklerin iktisadi ve siyasi hâkimiyetlerini yürütebilmeleri için Ak Hunları hâkimiyetleri altına almaları gerekiyordu. Ancak bu suretle İpek Yolu'na hâkim olabileceklerdi. İstemi Yabgu böyle bir siyaseti kararlaştırıp bu hususta faaliyete geçmek istediği zaman kendisine aradığı evsafta kuvvetli bir müttefik bulabilmişti. Bu devrin diğer kudretli devleti olan Sasani İmparatorluğu idi. Hükümdarları Anuşirvan (531-578) da batıda Bizans'a karşı başarılı savaşlar yürütmüştü. Bu tarihlerde İstemi Yabgu İran'a elçilerini gönderdi. Elçiler Ak Hunlara karşı müşterek bir anlaşma teklif ettiler. İran hükümdarı İstemi'nin teklifini memnuniyetle karşıladı. İki imparatorluk arasındaki işbirliği Ak Hunların gözünden kaçmadı. Onlar da Çin'e elçi göndererek temas kurmak istediler.[183]

Köktürk siyasetinin ikinci aşaması Sasanilerle ittifak yapıp Ak Hunları ortadan kaldırmaktı. Bu sebeple İstemi Kağan elçilerini İran Şahı Hüsrev Anuşirvan'a yolladı. Ancak tehlikenin farkına varan ve bunun kendileri için doğuracağı sonuçları çok iyi hesaplayan Ak Hunlar, Köktürk-Sasani ittifakını önleyebilmek amacıyla İstemi Kağan'ın elçilerini yakalayıp öldürdüler. Bununla da yetinmeyip Ch'i Sülalesi ile Köktürklere karşı anlaşma yapmak yollarını aradılar. Bu haber İstemi Kağan'a ulaşınca Sasani yardımını beklemeden derhâl ordusunu Çaç (Taşkent)'tan harekete geçirdi. Olaylar o kadar hızlı cereyan etmişti ki Ak Hunlar Çinlilerle anlaşmaya muvaffak olamadıkları gibi ordularını da seferber hâle getiremediler. Köktürk ve Ak Hun orduları 565 yılında Nahşap yakınlarında karşı karşıya geldiler. Çok şiddetli geçen çarpışmalardan sonra Ak Hunlar ordusu yenilgiye uğradı ve dağıldı. Hükümdarları da ölenler arasında bulunuyordu.[184]

Ak Hun Devleti'nin Yıkılışı

561'de Sasanilerle Bizans arasında kapsamlı bir ateşkes antlaşması yapıldı. Bunda I. Hüsrev (531-579)'in doğudaki Mâverâünnehir bölgesinde Ak Hunlara karşı koymaya başlayan Köktürklerle ittifak yapmasının payı vardı. Sasaniler ve Köktürkler birleşerek Ak Hunları ortadan kaldırdılar, böylece Sasanilere ve Orta Asya'dan geçen ticaret yollarına yönelik çok büyük bir tehdit sona erdi. Bu zafer ayrıca yıllık haraç ödemenin de sona ermesi anlamına geliyordu. Ak Hun toprakları iki muzaffer taraf arasında paylaşıldı. Sasaniler Ceyhun Nehri'nin güneyinde

182 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* s. 284-289.

183 Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi,* Ankara, 1973, s. 98-99.

184 Akbulut, "Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler", *Türkler,* I, s. 838-839; Gumilev, *Drevnie Turki,* s. 39-41; İzgi, "Orta Asya'nın Türkleşmesi", *İÜEFTED,* Sayı: 12, s. 637-638; Gumilev, *Drevnie Turki,* s. 44; Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar,* çev. İnan Kaya, İstanbul, 2013, s. 40; Ball, *Roma'nın Sultanları Türkler'in Dünyaya Yayılışı,* s. 56.

özellikle Afganistan'daki toprakları, Köktürkler ise nehrin kuzeyi ve doğusunda kalan bölgeleri aldılar.[185]

Ak Hunlar, Soğd bölgesi üzerinden İran'a giden Batı Köktürk elçilik heyetini bir kişi dışında katletmeleri üzerine, İstemi Yabgu Ak Hun seferine çıktı. Batı Köktürk orduları içinde Hotenliler de vardı. Bu tarihlerde (562'de) Sasani hükümdarı Anuşirvan da Ak Hunlara saldırıya geçmişti. Türk öncü kuvvetleri ilk planda Taşkent (Çaç)'i ele geçirmişlerdi. Bu durum üzerine Ak Hunlar Buhara'ya sığınmışlardı. Ak Hun hükümdarı Gatfar Türk süvari birliklerinin kesin üstünlük sağlayacakları ovada savaşı kabul etmektense dağlara çekilerek Nesef'te savaşa girdi. Ak Hunlar zor durumda olmalarına rağmen, Soğdlular gerekli askerî yardımda bulunmadılar. Nesef'teki savaş gün boyu devam etti ve Ak Hunların kesin yenilgisiyle sonuçlandı (565).[186]

Bizans kaynaklarına göre, Batı Köktürk Yabgusu İstemi, 565 yılında Ak Hunlar üzerine yürüyerek bu devletin siyasi varlığına son vermiştir. Böylelikle Köktürk Devleti'nin sınırları Hindistan'ın kuzeyindeki Keşmir'e kadar uzanmıştır. Artık bundan sonra Ak Hunların topraklarına resmen Türk iskânı başlamış ve Türk kavimleri geniş kitleler hâlinde bu topraklara yerleşmişlerdir.[187]

565 yıllarında Köktürklerin Orta Asya'daki Ak Hun hâkimiyetini sona erdirmelerinden sonra bu devletin Hindistan'da bulunan parçası da zamanla ortadan kalkmıştır. Bununla beraber Hindistan'da Huna adı verilen birtakım topluluklar uzun bir müddet kudretlerini korumuşlardır.[188]

Ak Hunların toprakları Batı Köktürkler ile Sasaniler arasında paylaşılmıştı. Batı Köktürk Kağanı İstemi kendisi için Soğdiyana'yı alırken Hüsrev Anuşirvan, Baktriya'yı topraklarına katmış ve böylece bu ülke 565-568 yılları arasında Sasani İmparatorluğu'na dâhil olmuştu. Bu yeni ilhak aslında fazla sürmeyecekti, zira Batı Köktürkleri yeni müttefikleri Sasanilerin elinden Belh ile Kunduz'u yani Baktriya'yı geri almakta gecikmeyeceklerdir.[189]

Ak Hunların Türk Tarihindeki Önemi

Ak Hunlar MS 350-558 arasında Batı Türkistan, Afganistan ağırlıklı olmak üzere Hunların War-Hun kolundan oluşan bir devlettir. Taşıdığı bozkır Türk kültürü özelliklerinin yanında zamanla yerleştiği sahanın etkisi altına da girdi. Kaynaklarda iki şekilde; Ak Hun ve Eftalit adıyla yer aldı. Komşusu Sasanilerle savaş ve barış ilişkileri kurduğu gibi Hindistan üzerinde de önemli olaylara karıştı. İpek Yolu onların topraklarından geçtiği için çok fazla ticari kazançlar elde ediyorlardı.[190]

Ak Hunlar, Kün-han (480'ler), Toramana ve oğlu Mihiraqula (ö. 545'ler) gibi Türk cengâverliğini zaafa uğratacağı endişesiyle Buda dinî propagandasını

185 Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 99-100; Larissa S. Baratova, "Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (M.S. 600-800)", çev. Başar Batur, *Türkler*, 2, Ankara, 2002, s. 90.

186 Gumilev, *Drevnie Turki*, s. 39-42; Taberî, *Tarihü'l-Taberî Tarihü'l-İmam ve'l-Mülûk*, Tahkik: Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, II, Beyrut, 1967, s. 100.

187 Ögel, "Ak Hun Devleti", *TTD*, I, s. 78.

188 Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, s. 28.

189 Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengizhan/Timur*, s. 95.

190 Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 117; Roux, *Türklerin Tarihi, Büyük Okyanustan Akdenize İki Bin Yıl*, s. 43-44; Frye, "Orta Asya'da İslâm Öncesi ve Erken İslami Kültür", *Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri*, s. 70-71; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 94.

yasaklayacak kadar hassasiyet gösteren hükümdarlar yetiştirmiştir. Bu devletin büyük hizmetlerinden biri de komşu İran'da patlak veren dinî-siyasi karakterdeki Mazdek Hareketinin (496-498)[191] bastırılmasına askerî müdahale ile yardım etmesidir. Böylece İran'daki büyük maddi tahribata ve sosyal felaketlere yol açan bu ideolojik cereyan söndürülmüştür.[192]

Tabgaç Devleti (385-556)

Tabgaç Adı ve Etnik Yapısı

IV. yüzyıl sonlarına doğru Kuzey Çin'de (Şan-si'nin kuzeyi) kudretli bir siyasi teşekkül meydana getiren Çinlilerin To-ba (veya T'o-pa) dediği topluluğu Türkler "Tabgaç" diye anmışlardı. Köktürklerin ilk zamanlarında Türklerce "büyük" diye tanınan bu sülale doğunun kudretli hanedanı olarak Çin'de hüküm sürmekte idi. Aslında Türkçe "ulu, muhterem, saygıdeğer" manalarını ifade eden Tabgaç tabiri bilindiği gibi, sonra bazı Kara-Hanlı hükümdarları tarafından unvan olarak (Tafgaç, Tamgaç) kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un Türklerden bir bölük olduğunu kaydettiği Tabgaçlar, Çin yıllıklarına göre Asya Hunlarından bir kısımdır ve sülâlenin resmî tarihinde Mete, eski T'o-pa (Tabgaç) hükümdarı olarak gösterilmiştir.[193]

Milattan önceki bin yılda Çince Chou denen boylar ve Türk olduklarından emin olunan, 385-556 arasında hüküm sürmüş Tabgaç Türkleri şahsında Doğu Türk çevresinin Uzak Doğu ile bağları böylece, en eski zamanlarda başlamış ve hep sürmüştü.[194]

Çeşitli bozkır boyları, Çin İmparatorluğu iddiasında daha birçok küçük devletler kurarlarsa da büyük bir ihtimalle de Türk kökenli olan Tabgaçlar (To-ba) küçük devletlere son vererek Kuzey Çin'de göçebe bir boylar konfederasyonundan yerleşik feodal bir imparatorluk çıkarırlar. Orhun Yazıtlarında Tabgaç diye adı geçen To-balar bir boylar konfederasyonu teşkil ederler. Eberhard bu topluluktan 119 boy, daha doğrusu boy kalıntıları sayar. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu bir Çin kaydına dayanarak hükümdar soyunun Mete'den indiğini ileri sürmektedir. Tabgaç tabiri Orhun Yazıtlarında Çin anlamında kullanılmıştır.[195]

191 Milattan sonra V. yüzyılda İran'da ortaya çıkan düalist ve gnestik karakterli reformist dinî harekettir. Mezdekiyye hareketi, ismini Sasaniler dönemi İran'ında Kubad'ın saltanatı sırasında yaşayan bir çeşit komün toplum yapısını savunan İranlı reformist Mezdek b. Bâmdât'dan almıştır. Mezdekiyye için bkz. Kenan Has, "Mezdekiyye", *TDVİA*, 29, Ankara, 2004, s. 523-524.

192 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 94.

193 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 90; Saadettin Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri", *AE*, Sayı: 21, Ankara, 2002, s. 143; Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* s. 38; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, 1996, s. 79-82; Roux, *Türklerin Tarihi,* s. 37-39; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, I, s. 453-454; Gabain, "Hunnisch-Turkische Beziehungen", s. 25-26; Tuncer Gülensoy, *M.Ö 4500-M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler Dil, Din, Kültür, Bilim, Sanat ve Uygarlık,* Ankara, 2011, s. 142.

194 Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar,* Ankara, 1997, s. 8.

195 Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi,* Birinci Kitap, İstanbul 1978, s. 464-465; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 85-86; Ergin, *Orhun Abideleri,* s. 4.

Tabgaç Coğrafyası

Çin'i tek çatı altında toplayan önceki birleşik imparatorluğun saldırgan ve yayılmacı siyasetlerine karşı Çinin kuzeyindeki halkların uzun süredir ertelenen reaksiyonu Çin İmparatorluğu (265-419)'nun sonunu getirdi. Güney Mançurya'da yayılan Moğol Hsien-pilerden bir kol Çin ile tutuştuğu uzun savaşlar neticesinde güneye doğru, Chin Hanedanı'nın kontrolündeki topraklara indi. Bunlar Tabgaç (To-pa) adını aldılar. Tabgaç adı "Efendi" veya "Yeryüzünün Efendisi" anlamına gelmektedir ve yeni bir Çin usulü sülale kurdu. Kuzey Wei (386-550) adını alan bu devlet bütün Kuzey Çin'e 200 yıl boyunca hâkim oldu.[196]

IV. yüzyılın sonlarına doğru Çin'de güçlü bir siyasi organizasyon oluşturmuş bulunan To-ba=Tabgaçlardan Orhun Yazıtlarında da söz ediliyor. Onlar en parlak dönemlerini 424-452 yılları arasında yaşadılar ve Kuça, Kaşgar, Karaşar, Turfan bölgelerini hâkimiyet altına alarak İpek Yolu güzergâhının Türklerin eline geçmesini sağladılar.[197]

Tabgaçların Kuruluşu

Çin tarihinin en karışık bir döneminde yaşamış ve devlet kurmuş olan bu kavim hakkında kendi tarihçilerimiz içinde bir birlik kurulamamıştır. Devletin ismi çeşitli şekillerde yazıldığı gibi, bu devleti kuran kavmin kimlerden olduğu da daima münakaşa konusu olmuştur. Bizim tarihçiliğimizde, bu devleti kuran kavmin Türklerden oluştuğu hakkında yaygın bir kanaat vardır.[198]

Tabgaçlar, Doğu Çin'deki verimli toprakları ele geçirdikten sonra siyasi nüfuzlarını Pekin yakınlarına Huang-ho (Sarı Irmak) Nehri dirseğine kadar genişlettiler. Fakat kuzeyde Avarların çok kuvvetli oluşundan dolayı genişleme imkânı bulamadılar. Moğol asıllı olan Avarlar Hsien-pilerin mirası olarak IV. yüzyıl sonlarından itibaren kudretli bir siyasi kuruluş hâline gelmişlerdi. Tabgaç, Avar çatışması, bazen çok şiddetli olarak yüz elli yıl kadar sürdü.[199]

Kuzey Çin eski çağlardan beri Türk akınlarının hedefi durumundaydı. Türkler Kuzey Çin'e sadece akınlar düzenlememişler, burada çeşitli adlar altında devletler de kurmuşlardır. Kuzey Çin'de Tabgaç (Toba) Devleti (338-557)'ni kuran bir Türk hanedanı idi. IV. yüzyılın ikinci yarısına doğru Kuzey Çin'i ele geçirerek topraklarını batıda Tarım havzasına güneyde Yang-tse Nehri'ne kadar genişleten Tabgaçlar, iki asırdan fazla bir süre Çin'in en büyük hâkimi oldular. Tabgaçlar önceleri Türklük özelliklerini titizlikle korudular. Fakat onlar önce karşı koydukları ve mücadele ettikleri Budizmin etkisinde kalarak gittikçe gevşediler. Özellikle Budizmin etkisi ile millî kimliklerini kaybederek devletleri ile birlikte Çinlileşmeye başladılar. Daha sonra Tabgaç Türklerinin Budizme girmelerinden sonra Çinlileşmeleri hızlanmıştır. Sonunda kendi soylarının bütün özelliklerini tamamen kaybedip, yerli halkın içinde erimişlerdir. Birkaç nesil sonra da Tabgaç Türklerinin

196 Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları,* s. 89; W. Eberhart, "Toba'lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer?", *AÜDTCFD*, çev. İkbal Berk, 1/2, Ankara, 1943, s. 19.

197 Ünver Günay - Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi,* Ankara, 1997, s. 21.

198 İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler", *Türkler*, I, s. 471.

199 Çandarlıoğlu, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* s. 38; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi,* Ankara, 1995, s. 159-163.

Çinlilerden pek farkları kalmamıştır. Yani içine girdikleri toplumun bir unsuru hâline gelmişlerdir. Çinlileşme tamamlanınca hanedan Tabgaç adını bırakarak Wei adını almıştır.[200]

IV ve VI. Yüzyıllarda Tabgaçlar

Önce Kuzey Şan-si'de Tai başkent olmak üzere küçük "Tai ve I. T'o-pa" devletini (315-376) kuran Tabgaçlar, daha ilk başbuğlar olarak bilinen Şa-mo-han (ölm. 277)'dan itibaren diğer küçük Hun devletleri ve Siyen-pi kitleleri ile mücadeleye giriştiler ve nihayet Ch'in Devleti başındaki Tibet menşeli Fu-Chien iktidarının çökmesi (384) üzerine etraftaki mahalli hükûmetçikleri (16 kadar) idareleri altına alarak büyük devlet hâline geldiler. Tabgaç Devleti (386-556) Çinlilerin Wei adını verdikleri hükümdar ailesinden K'uei zamanında (386-409) verimli toprakların Doğu Çin'deki dağınık Siyen-pi gruplarından zapt edilmesi ile gelişti. Küçük Ts'in (394'te) ve Liang (403'te) devletleri tabiiyete alındı. Başkenti Tai şehri idi. Az sonra devletin nüfuzu, bir yandan Pekin yakınlarına, bir yandan Huang-ho Nehri dirseğine kadar uzanmıştı. Kuzey istikametinde, Siyen-pilerin vârisi olarak, IV. asır sonlarından itibaren kudretli bir siyasi teşekkül durumuna giren Moğol menşeli Avarlar yüzünden ciddi bir genişleme olamıyordu. İki devlet arasında bazen çok şiddetli cereyan eden mücadele 150 yıl kadar sürmüştür. Hükümdar Ssen (409-423)'den sonra Çin'in başkentleri Lo-Yang ve Ç'ang-an'ı ele geçirerek hâkimiyetini Sarı Nehir bölgelerine yayan ve bütün Kuzey Çin'i tek idarede birleştiren büyük İmparator T'ai-wu devrinde (424-452) Tabgaç Devleti en parlak çağını yaşadı. T'ai-wu devrinde 30 kadar şehir devletleri Tabgaç hâkimiyeti altına girmiştir. Bu fetihlerle ünlü İpek Yolu güzergâhı tekrar Türk hâkimiyetine girmiş oldu. İmparatorluk merkezini Türk hayat şartlarına oldukça uygun gelen bozkır bölgesinde (Kuzey Şan-si) tutan T'ai-wu, o sıralarda Çin'de yayılmakta olan Budizmin Türkler arasına nüfuzunu önlemeye çalışıyor, idaresi altındaki Çin topraklarında bile Budistlerin faaliyetlerini kontrol ediyordu. Tapınaklardan ayinler dışında din propagandasını yasaklayan bir emirname çıkarmış (438) ve 446'da emre riayet etmeyenlerin şiddetle takibini emretmişti. T'ai-wu'nun Türk bünyesi ve seciyesini Budizmin bozucu tesirinden korumak maksadını güden bu tutumunun mana ve değeri çok sonra anlaşılmıştır. Tedbirlerin ehemmiyetini fark edemeyen halefleri zamanında yasak emri gevşetilen Budizmin hatta himayesi cihetine gidildi. İmparator Wen-ç'eng (452-465) ve Hong I (465-471) zamanlarında imparatorluğun siyasi ve askerî gücü artmasına rağmen, gittikçe gelişen Budizmin yayılışı, sonra büsbütün hızlanarak Tabgaç topluluğunun Çinlileşmesine zemin hazırladı. Tabiatıyla Türk atalarının askerî vasfını kaybeden Tabgaç Devleti yeni bölgenin ve yerli Çin halkının yol açtığı iktisadi ve sosyal sebeplerden de gittikçe gücünü kaybetmekte idi. Bütün Kuzey Çin'e hükmetmiş olan bu devlet 534'e doğru Doğu Weileri ve Kuzey veya Batı Weileri olarak ikiye ayrıldı ve kısa zaman sonra bütün arazileri Çinli hanedanlara intikal etti (581).[201]

200 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri,* II, Ankara, 2010, s. 44-45.
201 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 90-93; Gumilev, *Avrasya'dan Makaleler*-1, s. 43; Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 170-171.

Tabgaçların Çin'e hâkim olduktan sonraki ilk saltanat devreleri Teng-kuo (386-396)'da Tabgaçlar Avarlara hücum etti. Bunun üzerine Avarlar kitleler hâlinde kaçtılar. Tabgaç orduları kovalayarak Nan-ch'uang Dağı'nın eteklerindeki büyük çölde kıstırdıkları Avarları büyük bir bozguna uğrattılar ve Avar ordusunun yarısını esir aldılar.[202]

Tabgaç - Çin İlişkileri

IV. yüzyılda kurulan Tabgaçlar (To-balar) sonuna kadar Asyalı olarak kaldılar, hiçbir vakit Altayların batısına geçmediler. Tabgaçlar, o zamana kadar yenilmez sanılan güney rakibini yenmeyi başarabilmişti. Ancak bu zafer zahiri idi. Silah zoruyla fethedilen Çin, izlediği siyaset neticesinde, Çin içlerine dağınık bir şekilde yayılan Tabgaçları asimile ederek Çinlileştirmeye muvaffak oldu.[203]

Tabgaçların Çinlileşmesi ve Buda dinine dönmesi bir müddet daha onlarda Türk enerjisini örtememiştir. Topa Siyün'ün döneminde (452-465) Tabgaçlar Hami vahasını işgal etmişler (456) ve Gobi'de Avarlara karşı bir akın daha düzenlemişlerdir (458). Diğer taraftan Avarların Turfan'ı işgal ettikleri, oradaki Tsu-kiyü hanedanını tahttan indirip kendilerine tabi bir aileyi tahta oturttukları da bir gerçektir (460). Topa Hang döneminde (465-471) Tabgaçların fetihleri güneydeki millî Çin İmparatorluğu'nun aleyhine olmuştur. Din bakımından Topa Hang öylesine sofu bir Budistti ki rahip olmak için 471 yılında oğlu lehine tahttan feragat etmiştir. Topa Hang II diye adlandırdığımız bu oğlu (471-499) ergin yaşa geldikten sonra Budizme karşı aynı sempatiyi göstermiş ve bu sevginin etkisiyle bütün kanunları daha mülayim bir hâle getirmişti. Böylelikle Çin kültürünü ve Buda dinini benimseyen Tabgaçlar, Türk atalarının kudretli askerî hasletlerini kaybetmişlerdir.[204]

531 tarihinde ülkenin kuzeydoğusunda bir isyan çıktı ve isyancılar başkent Lo-yang'ı ele geçirerek imparatorun oğullarından birini tahta çıkardılar. Yeni imparator da korkup kaçınca Tabgaç Devleti, Batı ve Doğu Wei diye iki kısma ayrıldı. Fakat başta bulunan Türk soylu hükümdarlar, Çinli komutanların oyuncağı oldu.[205]

Tabgaçların İkiye Ayrılması

Tabgaç Devleti'nin idari kadrosunun gittikçe Çinlileşmesi sonucunda millî varlığını korumak isteyen halk içinde birçok defa isyanlar ortaya çıkmış, bu isyanlar bir yandan şiddetle bastırılırken diğer yandan da ileride daha şiddetli bir bozulmayı getiren kararlar alınmıştır. Bu yozlaşma ve Çinlileşme sebebiyle ortaya çıkan isyanlar sonucunda Tabgaç Devleti, merkezi Heh-nan'da olan Doğu Weileri ve merkezi Ch'ang-an'da olan Batı Weileri olmak üzere ikiye ayrılmış (534) doğudaki topraklarda daha sonra Çinlileşen, kuzey Ch'i Sülalesi (550-577) millî benliğini korumak isteyen batıdaki topraklarda da Chou Sülalesi (557-581) kurulmuştur.[206]

202 Kürşat Yıldırım, *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juanlar*, İstanbul, 2015, s. 12.
203 Lıgeti, *Bilinmeyen İç-Asya*, I, s. 32; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 163.
204 Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 79.
205 Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri", *AE*, Sayı: 21, s. 143.
206 *Türk Dünyası Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayını, yay. haz. Yavuz Tiryaki, İstanbul, 1997, s. 24.

Tabgaçların Türk Tarihindeki Önemleri

Nihai kökenleri ne olursa olsun Tabgaçlar Türk tarihi için önemlidirler. Kuzey Çin'de T'o-pa Wei Devleti'nin kurulmasından önce Köktürklerin atalarının Çin ile doğrudan temas kurmuş olmaları ihtimali vardır. Yine de Çin gördüğümüz gibi, Köktürk Devleti boyunca ve ondan çok sonra Türk halklarınca Tabgaç olarak biliniyordu. Yani Türk göçebeleri için Tabgaç, Çin'i ve onun siyasi-kültürel geleneklerini temsil ediyordu. Türkler imparatorluk unvanlı kağanı göçebe dünyası dışında sadece Tabgaç (Çin) ve Tüpüt (Tibet) yöneticilerine verdiler.[207]

İslamiyet öncesi Türk tarihinin ve elbette ki Çin tarihinin en önemli devletlerinden olan Tabgaç Devleti, T'o-pa boyları tarafından kurulduğu için "T'o-pa Devleti" ya da eski Wei Hanedanlığı'ndan esinlenerek aldığı isimle "Kuzey Wei Devleti" olarak da bilinir. Tabgaçlar, Türk tarihinin Hunlar ve Köktürkler arasındaki hem siyasi hem de kültürel açıdan geçiş döneminin en önemli bir parçasıdır. Geç Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra Çin topraklarındaki Türk varlığını ve kültürünü devam ettirmiştir. 439 yılında Merkezî Çin'deki bütün küçük devletleri hâkimiyeti altına alarak Merkezî Çin topraklarını tek bir imparatorluk çatısı altında toplamıştır.[208]

Köktürk Devleti (552-745)

Köktürk Adının Menşei

Bilindiği gibi tarihte Türk adıyla anılan ilk devleti kuran Köktürkler, tarihimizde bu özelliğinden dolayı seçkin bir yere sahiptir. Yaklaşık iki yüzyıl süren bağımsız tarihleri boyunca Köktürk Devleti'nin dayandığı boy sistemi iyi incelendiğinde daha sonraki asırlarda kesintisiz devam ederek günümüz Türk dünyasına ulaşan bir köprü olduğu anlaşılır. Sosyokültürel ve devlet teşkilatı bakımından Köktürk Devleti bütün Türk tarihi içinde model devlet olarak kabul edilmelidir. Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletleri bu model üzerinde yükselmişlerdir.[209]

Türk soyundan olan ve Türkçe konuşan topluluklar ikinci defa "Türk" siyasi adı ile Köktürk Devleti çatısı altında toplanmıştır. Fakat Türk adı, Hun adında olduğu gibi Köktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra unutulup gitmemiştir. Aksine Türk adı, Köktürklerin Türk dünyası üzerindeki derin ve kalıcı siyasi, askerî ve kültürel etkileri sayesinde gittikçe yaygınlık kazanarak Türk soyundan olan ve Türkçe konuşan toplulukların genel adı olarak kullanılmaya ve yerleşmeye başlamıştır. Bu gelişmenin sonunda Türk topluluklarının tamamına yakın bir kısmı, kendi boy ve soyadlarını bırakarak Köktürk yoluyla Türk adını almışlardır.[210]

207 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 87.

208 Tilla Deniz Baykuzu, "Tabgaç Hükümdarları (M.S. 386-550) ve Hükümdar Kurganları", *Mehmet Eröz Armağanı*, haz. Mustafa Aksoy-Osman Yorulmaz, İstanbul, 2011, s. 416; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 76-80.

209 Taşağıl, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*, s. 28.

210 Koca, "Türk ve Türkmen Adının Menşei", *Osmanlı*, 7, s. 85; Gumilev, *Avrasya'dan Makaleler-1*, s. 101.

Köktürkler VI. yüzyılın ortasında Orta Asya'nın hâkimiyetini ellerine geçirdiler. Kısa bir zamanda Köktürk İmparatorluğu'nun sınırları doğuda Gobi Çölü'ne batıda Hazar Denizi'ne ve Ceyhun Irmağı (Türkçe adı Ögüz)'na dayandı. Bu suretle Türk ırkına mensup bütün eller, tek bir siyasi idare altında toplandı. Köktürk İmparatorluğu, zamanın en kudretli devletlerinden birisi olduğu için Türk adı İran ve Doğu Roma âlemlerinde tanındı.[211] Bilindiği gibi Türk adı 542 yılında tarih sahnesinde yer alan, 552'de bağımsızlığını ilan eden Köktürk Devleti ile resmî bir kimlik kazanmıştır. Aslında bu devletin adı Köktürk değil, Türk idi ve bazen iki heceli "Türük" şeklinde yazılıyordu. 19. yüzyılın sonunda bazı Türkologların teklifiyle ilim âleminde kabul görüp Köktürk şekliyle yaygınlaşmıştır.[212]

Bumin ve Mukan Kağan'la İstemi Yabgu'nun demir elleri bütün Türk boylarını birleştirdi. VI. yüzyılın ikinci yarısında Türkçe konuşan bodunlar, kuzeyin yay çeken bodunları, tıpkı büyük ve uzak ataları Mete çağında olduğu gibi bir bayrak altında toplanmışlardı.[213]

Köktürklerin menşei hakkındaki kaynaklara topluca baktığımızda göze çarpan ilk büyük özellik Hunların soyundan geldiklerine dair ifadelerdir. Dolayısıyla Köktürklerin Hunlardan inmeleri konusunda hiçbir şüphe yoktur. Köktürklerin menşei konusunda ortaya çıkan en belirgin ve isabetli sonuç 542 yılına kadar Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşıyor olmaları, bütün Çin kaynaklarının ittifakla bildirdiği üzere Hunlardan gelmeleri ve onların kuzeyinde bulunmalarıdır. Köktürklerin Hunlara bağlanması konusunda iki ayrı kayıt bulunmaktadır. Bunlardan birincisi "Hunların başka bir soyu (kolu, kabilesi) kaydıdır. Bundan daha çok Köktürklerin Hunlara bağlı oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır."[214]

Büyük Hun İmparatorluğu'ndan sonra VI. yüzyılda Orta Asya'da Töles, Tarduş, Uygur, On-ok, Karluk, Kırgız, Oğuz gibi Türk boyları ile Kitan, Tatabı, Otuz Tatar gibi Moğol soyundan gelen kabileler bulunmakta idi.[215]

Türk devletlerinde devlete verilen kavim ismi daima çifte manaya gelir. Mesela Köktürk Devleti'nde devlete bağlı bütün kavimlere geniş manada Köktürk ismi verilmiş, milliyet ve ırklar, nazarıitibara alınmamıştır; binaenaleyh kavim ismi bunlara yalnız "siyasi" bakımdan verilmiştir. Dar manada ise yalnız kağanın kendi kavmi -kağanın kendi neşet (çıktığı, yetiştiği) ettiği kavim Köktürk ismini taşır. Bu kabile ve kabile birliği bütün devletin nüvesini teşkil eder ve ona ismini verir.[216]

Macar Türkolog D. Sinor'un "Köktürk İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yıkılışı" adlı makalesinin başlangıç cümleleri şöyledir: M.S. 540'lı yıllarda Çin ufuklarında daha önce pek bilinmeyen bir halk belirdi. Bu halk, birkaç yıl içinde büyük göçebe imparatorluklarının ana yurdu olan Moğolistan'da sadece güç dengesini değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda İç Asya ve dünya tarihi sahnesine daha önceleri bilinmeyen ya da aynı kültürel özellikleri gösteren gruplardan ayırt

211 Faruk Sümer "Türkiye Türklerinin Ataları Oğuzlar", *TY*, Sayı: 273, Ankara, Mayıs 1959, s. 11; Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 33-34.

212 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 43.

213 Ahmet B. Ercilasun, "Türklüğün Ölümsüz Taşları", *Orkun*, Sayı: 1, İstanbul, Mart 1998, s. 14.

214 Ahmet Taşağıl, "Köktürklerin Menşei Problemi", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, I, 9-13 Eylül 2002, Ankara, 2005, s. 419.

215 Mesut Şen, *Türk Dilinin Dünü ve Bugünü El Kitabı*, İstanbul, 2016, s. 28; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri, Kül Tigin Abidesi, Doğu Cephesi* İstanbul 1970, s. 4-5.

216 F. Laszlo, "Dokuz Oğuzlar ve Köktürkler", çev. Hasan Eren, *Belleten*, XIV/53, Ankara, 1950, s. 37-38.

edilemeyen, fakat farklı bir dil konuşan yeni bir etnik grup getirmiş oldu. Bu halk Türk adını taşıyordu ve bu adı, daha sonra Türk dili konuşan birçok topluluğa miras olarak bıraktı.[217]

Köktürklerin Coğrafyası

Çin kaynaklarında verilen bilgilere göre Köktürkler Altay Dağlarının güneydoğusunda oturmaktaydılar. Başlangıçta güçlü ve etkili olan, geniş bir alana yayılan bu devletin egemenliği sırasında Köktürklerin komşularıyla (değişik Türk kavimleriyle Kırgızlar, Türgişler, Az'lar, Çinliler ve Soğdlarla) çoğu kez savaşa girdikleri, siyasal ilişkiler kurdukları bilinmektedir.[218]

Köktürkler devrinde Ötüken kutsal bir bölge kabul edilmiş idi. (Kitabelerde kaydedildiğine göre: "Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş... ...İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş. Türk Kağanı Ötüken ormanında otururs İl'de sıkıntı olmaz, ebediyen İl'ini tutmuş olacaksın vb. gibi). Tanınmış Türkolog A. V. Gabain'in ifadesi ile "Dağınık Türk kitlelerini ancak, Türk devletçilik ruhunun yerleşmiş olduğu" Ötüken etrafında toplamak, idare etmek ve zafere götürmek mümkün idi.[219]

Orta Asya'da Çinlilerin Tukiyu (Köktürkler) dedikleri bir Türk boyunun büyük bir kuvvet kazandığı devirde I. Justinianos (527-565) daha iktidarda idi. Kağanlarının yurtlarının bulunduğu Balkaş Gölü civarlarında, hâkimiyetini bir taraftan, Çin'in batı ve kuzey sınırına kadar olmak üzere Orta Asya'ya yayıyor; diğer taraftan da Ceyhun boyunca yayılıyor, Türkistan'la Toharistan'ı, Buhara ile Hazar Denizi'ne kadar olan bütün ülkeleri uyruğuna alıyordu.[220]

Gumilev, Köktürklerin 555 yılındaki sınırlarını şu şekilde çizmektedir: Kuzey Taşkent'ten Seyhun boyunca uzanıp kuzeye doğru kıvrılarak Ceyhun sahilleri üzerinde genişlemekte ve Aral Gölü'nün güney uçlarına kadar varmaktadır. Sogdiana ve Buhara o dönemde henüz muzaffer Türk ordularıyla çarpışmakta olan Ak Hunların hâkimiyeti altındaydı. Böylece Türkler bir buçuk yıl içinde bütün Orta Kazakistan, Yedisu ve Harezm'i hâkimiyet altına almış oldular.[221]

Köktürk kağanları, batıda "iskân ve Türkleri yerleştirme" işlerine çok erken başladılar. Köktürk yazıtlarını okurken Türk kağanlarının Batı Türkistan'daki Demir-Kapı'ya kadar asker sevk ettiklerini ve o bölgeleri, Türkler tarafından iskân ettirdiklerini görüyoruz. Eski Türkler iskân etme anlamı için "kondurmak" fiilini kullanırlardı. Bazı tarihî belgelerden anlaşıldığına göre Türkler, Batı Türkistan, Afganistan ve Keşmir'i almakla kalmamışlar, aynı zamanda buralara büyük Türk kitlelerini de göç ettirerek yerleştirmişlerdir.[222]

Batı Köktürk Kağanlığı'nın toprakları Yedisu, Çu-Talas Nehri ve merkezi Tanrı Dağları idi. Onların birliğine, Altay Cungarya, Doğu Türkistan'dan Seyhun'a, kuzeyde İrtiş'ten Kuzey Ural-İtil'e kadar olan ülkeler dâhil idi. Batı Köktürk Kağanlığı'nın

217 Hatice Şirin, *Kül Tigin Yazıtı Notlar,* İstanbul, 2015, s. 21
218 Doğan Aksan, *En Eski Türkçe'nin İzlerinde,* İstanbul, 2000, s. 18-19; Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi,* s. 99.
219 Ergin, *Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi, Doğu Cephesi,* s. 22; Donuk, "Gök-Türk Hakanlıkları", s. 112.
220 Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi,* s. 15.
221 Gumilev, *Drevnie Turki,* s. 35.
222 Bahaeddin Ögel, "Batı Köktürk Devleti", *TTD,* I, Ankara, 1987, s. 117.

bu sınırlar arasında süregelen savaşları sürekli olarak değişip durmuştur. Kağanlığın merkezi Suyab'dır (Tokmak'ın yanındaki Ak Beşim harabesi); şehir halkını ise Cungarya ile Talas-Karadağlar arasında yaşayan "On-ok budunu oluşturmakta idi.[223]

İstemi Yabgu'nun devlet merkezi Akdağ'da (İtil Nehri'ne dökülen Tekes ve Kenges ırmakları arasında) bulunduğuna göre, onların en azından Isık Göl'ün doğusu ile Altay Dağları arasındaki sahada oturmaktadırlar.[224] Köktürklerin Çu bölgesine önem verdikleri, aynı zamanda Türklerin buralarda yoğunluk kazandıkları Batı Köktürk yöneticilerinin burada bulunmalarından anlaşılmaktadır.[225]

Köktürklerin Kuruluşu

Köktürk Kağanlığı'nın kuruluşu hakkında Çin kaynaklarında hayli tafsilatlı malumata sahip bulunuyoruz. Köktürklerin VI. yüzyılın ilk yarısında Altay Dağlarının doğu eteklerinde demircilikle uğraştıkları ve Avar Devleti'ne silah imal ettikleri biliniyor. Köktürk Devleti'nin kurucusu Bumin'in atası "Bilge Şad" unvanını taşıyor ve Bumin'den önce görevde bulunan da "Büyük Yabgu" olarak tanınıyordu. Bumin emrindeki Türkleri 534 yılında Kuzey Çin sınırlarında görüyoruz. Burada yine Türk asıllı Kuzey Tabgaç Devleti ile siyasi münasebetlerde bulunmuştur. 542'lerde Çin kaynakları çok daha açık bilgi veriyorlar. Bu senede Türk akıncıları Şen-si ve Sarı Irmak dolaylarında görünmüşlerdir. Bu hareket herhâlde Çin'i bir antlaşmaya zorlamak için olsa gerektir. Bu yıldan itibaren Köktürk-Çin münasebetleri diplomatik sahaya dökülmüştür. 545'te Tabgaç hükümdarının elçilerini karşılayan Bumin: "İmparatorluktan nezdimize bir heyet gönderilmiştir. Devletimiz bundan gurur duyar" sözleri ile memnuniyetini ifa etmiş idi. Burada tahlil edilmesi icap eden bu resmî mektuptaki "devletimiz" tabiri çok mühimdir. Artık Türklerin kendilerini devlet saydıkları anlaşılmaktadır. Köktürk Devleti'nin kuruluş tarihi Bumin'in Moğol Avar Devleti'ni çökerttikten sonra, resmen "İl-Kağan" unvanını aldığı 552 yılı kabul edilmektedir. Ancak Köktürk kağanlarından İşbara, 585'teki konuşmasında Köktürk Devleti'nin "50 yıl önce" kurulduğunu söylemesi ve bunun da 535 yılına tekabül etmesi Köktürk Devleti'nin kuruluş yılını daha da geriye götürmektedir.[226]

Bumin Kağan, kağanlığını M.S. 552 yılında ilan etmişti. Fakat yüz elli yıl öncesinden, böyle bir devletin kurulması için Orta Asya'da büyük bir hazırlanma ve kaynaşma görülüyordu. Bilge ve okumuş Hun beyleri, Çin'de ve Turfan'da yeni yeni devletler kurmaya başlamışlardı. Orta Asya'nın yerli ve Türklerle akraba olan kavimleri ise batıdaki Ak Hun Devleti ile bağlar kurarak İpek Yolu'nu ve büyük ticaret şehirlerini ele geçirmek için şiddetli savaşlar veriyorlardı. Çin tarihleri, Çin'den gelen ve devlet kurma tecrübeleri olan Hun kitlelerinin de bu harekete karıştıklarını söylüyorlardı. Ama Altayların güneybatısında demirci bir Türk boyu vardı ki adı, ünü, sanatı ile liderlik yalnızca ona yakışıyordu. Kılıç ve silah yapan bu Türklerin beyi Bumin Kağan gittikçe güçlendi. Orta Asya'daki diğer kavimleri de kendi idaresinde topladı. Çinlilerin Juan juan dedikleri Avarları ve imparatorunu yendi. Mete'nin oğlunun (Ki-ok)

223 Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, çev. Mustafa Kalkan, İstanbul, 2008, s. 49.
224 Hüseyin Salman, *Türgişler*, İstanbul, 1998, s. 1.
225 Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977, s. 23.
226 Donuk, "Köktürk Kağanlıkları", *TTD*, I, s. 112; Gumilev, *Drevnie Turki*, s. 27; Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara, 2015, s. 14-15; Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 176.

yaptığı törene benzer bir zafer töreni yaptı ve kendi kağanlığını ilan etti. İl-Kağan, yani "devlet kuran veya devlet sahibi kağan" unvanını aldı.[227]

Köktürklerin meydana getirmiş oldukları birliğe Baykal-Selenge bölgesindeki Oğuz, Uygur ve başıboş Töles boyları, Altaylardaki Karluklar, Sayan bölgesindeki Kırgızlar ve batıdaki Türgişler katılmışlardır. Bu kadar geniş bir sahaya sahip olmak elbette kolay değildi, ama Köktürkler bunu başardılar. Onlardan önce Hunlar da bunu denemişlerdi, ama Hun hâkimiyeti daha çok güce dayalıydı. Her ne kadar Köktürk yönetiminde de bağlı boylar üzerinde mutlak hâkimiyet söz konusu ise de kutsal devlet anlayışı artık yer etmeye başladığından, halkların pek çoğu Köktürk idaresine gönüllü tabi olmuşlardı.[228]

Eski Türkler konusundaki araştırmalarıyla ünlü Rus tarihçisi L.N. Gumilev, şunları ifade etmiştir: "Köktürk Devleti'nin kurulması tüm insanlık tarihinde belirli derecede dönüm noktası oldu. Türklerin toplumsal hayatı ve sosyal kurumlarının kompleks çeşitleri insanı hayrette bırakır: Ülke, özel mülkiyetin aşamalı sistemi, makam hiyerarşisi, askerî düzen, elçilik geleneği ve komşu ülkelerin ideolojik sistemlerine karşı koyan, dikkatlice hazırlanmış dünya görüşünün varlığı şaşırtıcıdır.[229]

Bahaeddin Ögel'e göre Köktürkler Asya hâkimiyetini elde etmek için mücadele etmişlerdi. Ögel, M.S. 546'da Köktürklerin bir federasyon, en geç 552'de bir konfederasyon olduğu görüşündedir. Ona göre Doğu veya Batı Köktürkleri, Köktürk Devleti'nin esas nüvesini teşkil ediyordu.[230]

"Dünya Tarihinde Orta Asya" isimli monografi çalışmasının yazarı P. B. Golden'in belirttiği gibi, "Köktürk İmparatorluğu, Avrupa'yı Doğu Asya ile doğrudan bağlayan ilk Trans-Avrasya devleti olmuştur.[231]

Köktürk Devleti'nin kuruluşu Türk kavimlerinin uzun süre kaynaşmaları, dayanışmaları ve birleşmeleri sonunda gerçekleşmişti. Ancak bütün bu hareketler, Orta Asya'nın batı bölgelerinde görülüyordu. Çünkü Orta ve Doğu bölgeleri daha, Juan-Juanların elinde idi. Köktürk Devleti'ni kuran Türk boyları da Altay Dağlarının güneybatı eteklerinde yani oldukça batıda oturuyorlardı.[232]

Köktürk Kağanlığı'nın kurulmasının siyasi etkileri yalnızca Merkez Çin Havzasıyla sınırlı kalmamış, batı bölgelerine ve Orta Asya'nın geneline de yansımıştır. Köktürk Kağanlığı, çağın dünya medeniyetinin merkezi Doğu Roma İmparatorluğu ve İran'daki Sasaniler ile sıkı siyasi ilişkilere sahipti.[233]

Bumin Kağan Dönemi (542-552)

Köktürk Devleti'nin kurucusu olan Bumin, en büyük devlet adamlarımızdan birisidir. Devletin kurulduğu saha, daha önce Asya Hun İmparatorluğu'nun da merkezi olan Ötüken idi. Köktürkler devrinde Ötüken kutsal bir bölge kabul edilmiş idi.[234]

227 Bahaeddin ögel, "Köktürk Devleti Bumin ve İl-Teriş Kağanlar", *MK*, I/11, Ankara, 1977, s. 23-24.
228 Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara, 2011, s. 39.
229 Gumilev, *Drevnie Turki* s. 4-5
230 Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, yay. haz. Taşkın Takış-Sunay Aksoy, Ankara, 2009, s. 262-263.
231 Feyziyev, *Türk Devletleri Birliği: Entegrasyonun Avrasya Modeli*, 168.
232 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 39.
233 Hingliang-Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*, s. 36.
234 Donuk, "Gök-Türk Hakanlıkları", *TTD*, I, s. 112.

Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşayan bu T'u-kü-e (Türkler)'lerin, Avarlara tabi oldukları ve Avar hanları için demircilik yaptıkları, yani silah hazırladıkları anlaşılıyor; bununla beraber Türklerin gittikçe artan siyasi egemenlik yolunu tuttukları görülüyor; 535 tarihlerinde başlarında duran Bumin'in Çin sarayınca da malum olduğu buna delâlet eder. İleride büyük bir nam kazanacak olan Bumin (Kağan)'ın adı, bu suretle Çin kaynaklarında 535 ve 536 yıllarında zikredilmiş oluyor. Bir müddet sonra Avar Kağanlığı içinde ehemmiyetli vakalar vuku bulmaya başlayınca T'u-kü-e'ler (Türkler) önem kazanıyorlar ve bunlara ait Çin kaynaklarında birdenbire kayıtlar çoğalmaya başlıyor. T'u-kü-e'lerden başka yine bir "Türk" kavmi olan Tölesler de Avar kağanına tabi idiler. Avarlar, Köktürkleri 551 yılında Töleslere karşı isyan bayrağını bastırmaya memur etti. Bumin (Han) Altaylardan hareketle Tölesler üzerine yürüdü ve elli bin oba (oymak)'dan ibaret olan Tölesleri yenerek onları hâkimiyetleri altına aldı. Bunu müteakip T'u-kü-e'lerin kuvvetleri birdenbire artmış oldu. Bumin (Han) kendi kuvvetine fazla güvenmiş olacak ki bu defa Avar Kağanı Anakoay veya Anahuan'ın kızını istedi. Kağanın buna muvafakat etmediği ve "Siz bizim kölelerimiz, demircilerimizsiniz, böyle bir talepte bulunmaya nasıl cesaret ettiniz?" sözleriyle Bumin'in isteğini reddettiği bildiriliyor. Bumin bunun üzerine Juan juan kağanına karşı Batı Wei hükümdarı (yani Çin imparatoru) ile işbirliği yapmaya karar verdi; Türk hanının isteği Çin sarayının siyasetine tamamıyla uygun görüldüğünden kısa bir zamanda anlaşma hasıl oldu. Aradaki dostluk 551 yılında, Batı Wei sülalesinden bir prensesin Bumin'e verilmesiyle sağlandı. Bu hadise kendi başına Türklerin artık çok kuvvetli bir varlık derecesine yükselmiş olduklarını gösterir; yoksa zayıf bir kitlenin hanına Çin imparatorunun kızını vermesi ve yakın bir münasebet tesis etmesi imkânsız görülüyor. Hakikaten bu vakadan bir yıl geçmeden Türkler kuvvetlerini göstermekte gecikmediler. Bumin Han, İmparator Fey-di'nin saltanatının ilkyazında, 552'nin birinci ayında Anakoay Kağan'a karşı isyan bayrağını kaldırdı ve Huayman'ın kuzeyinde Avarları kati bir hezimete uğrattı. Anakoay Kağan bu zillete dayanamayarak intihar etti. T'u-kü-e (Türkler) üzerindeki Avar hâkimiyeti bu suretle sona erdi. Anakoay Kağan'a tabi olan kavimler ve ülkeler Bumin'in eline geçti. Bunu müteakip Türklerin reisi kendisini kağan ilan etti ve "İlig Han" lakabını aldı. Mamafih Avarlar Devleti'nin tasfiyesi için Türklerin daha üç yıl kadar mücadele etmeleri lazım geldi.[235]

Bumin ve İstemi kardeşler, kısa sürede Köktürk Devleti'ni imparatorluk hâline getirmişler, ülke topraklarını tüm bozkırı ve Çin sınırından Doğu Roma ve İran sınırlarına kadar uzanan bazı uygar ülkeleri hâkimiyetleri altına alarak genişletmişlerdir.[236] Türklerdeki "İkili Teşkilat" gereğince devletinin batı kanadının idaresini küçük kardeşi İstemi'ye tevdi eden Bumin, devleti kurduğu yıl içinde öldü.

Kara Kağan (Ko-lo) Dönemi (552-553)

Yabgu unvanını taşıyan dolayısıyla doğu kanadının yüksek hâkimiyetini tanıyan İstemi batıda fetihlerine devam ederken Ötüken'de iktidara Bumin'in oğlu

235 Akdes Nimet Kurat, "Köktürk Kağanlığı", *AÜDTCFD,* X/1-2, Ankara, Mart-Haziran 1952, s. 11-12; Roux, *Türklerin Tarihi,* s. 48; Gumilev, *Drevnie Turki,* s. 66; He Hingliang-Guo Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi,* s. 34; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* s. 284; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 92.

236 Bartold, *Soçineniya,* II/Çast:1, S. 480-481.

Kara Kağan (Ko-lo) geçti. Babasının yolunda yürüyen Kara Kağan'ın en büyük icraatı isyana yeltenen Avarları mağlup etmek oldu. Kara Kağan'ın aynı yıl içerisinde ölümü üzerine yerine kardeşi Mukan geçti. Kara Kağan'ın bir diğer unvanı İlci idi. İktidarda kaldığı bir yıl içerisinde Köktürk Devleti'ni her yönüyle geliştirmeye çalışan bir devlet adamı idi.[237]

Mukan Kağan Dönemi (553-572)

Köktürk Devleti'nin asıl ihtişamı genişleme ve zafer devri bu kağanla başlar. Son derece haşin tabiatlı olan Mukan ömrü boyunca bütün çalışmasını fütuhata vermişti. Çin kaynaklarına göre harp etsin, savaş kazansın kağanlığın sınırlarını genişletsin isterdi. Yabancı kavimleri kendi itaatine almak için seferler yapan Avarları 555 yılında ortadan kaldırdıktan sonra doğuda K'i-tanları ve kuzeyde Kırgızların ülkelerini ve Harezm'i Köktürk hâkimiyetine bağladı. Çin'deki Chou Hanedanı ile Ts'i Hanedanı'nı baskı altına aldı. Böylelikle Mukan doğuda ve batıda Köktürk Kağanlığı'nın sınırlarını bugünkü Türkiye'nin yüzölçümünün 21,5 misli büyüklüğüne kavuşturarak Hunlardan 8 asır sonra Orta Asya'yı yeniden Türk hâkimiyeti altına almış oluyordu.[238]

Mukan Kağan yönetimindeki Köktürkler Avarlardan arta kalan son birlikleri de yok edip Altay Dağlarının doğusuna kadar Moğol çayırlarındaki tüm kabileleri ele geçirdiler. Genişleyen sınırlarıyla Köktürk Kağanlığı Kuzey Moğol Çölü'nün tek hâkimi oldu.[239]

Mukan Kağan zamanı, devletin yükseliş dönemiydi ve Köktürk sınırları doğuda Kore'den batıda Karadeniz'e kadar muazzam bir coğrafyayı içine almaktaydı. Nitekim Orhun Yazıtlarında[240] "O bilge kağan, alp kağan idi. Dört bir tarafa ordu sevk etti, kavimleri hep itaat altına aldı. Başlılara baş eğdirdi, dizlilere diz çöktürdü. Doğuda Mançurya'ya, batıda Demirkapı'ya kadar Türk milletini hâkim kıldı" denilerek Mukan methedilmiştir.[241]

Kısa zamanda Orta Asya'nın en büyük gücü hâline gelen Köktürk Devleti, Mukan Kağan liderliğinde başarıdan başarıya koşuyordu. Çin'de hüküm süren iki devletten Batı Wei yüz bin top ipek verme karşılığında barış yapabilmiş, onların hücumlarını bu şekilde durdurabilmişti. Doğudaki Kuzey Ch'i Devleti ise hâlâ bir dizi savunma tedbirleri almaya devam ediyordu. 556 yılı içerisinde Çin Seddi'nde Hsi-ho'dan başlayarak doğuda denize kadar üç bin li'lik (yaklaşık 1700 km) mesafedeki surlar tamir edildi. Bunun yanında yirmi adet yeni daha savunma garnizonu kuruldu.[242]

Her yönüyle I. Köktürk Devleti'nin en büyük hükümdarı olan Mukan Kağan tahtta kaldığı yaklaşık yirmi yıl içinde devletini zamanının dünyasının en büyük ve güçlü devleti hâline getirdi. Çin kaynaklarının başka hiçbir hükümdar için

237 Taşağıl, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*, s. 11.
238 Donuk, "Köktürk Kağanlıkları", *TTD*, I, s. 112-113; V. V. Barthold, *Kirgizi (İstoriçeski Oçerk) Frunze*, 1977, s. 10-11; Gumilëv, *Drevnie Turki*, s. 34-35; V. V. Barthold, *Kırgızlar*, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Konya, 2002, s. 19-20.
239 Hingliang-Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*, s. 35.
240 Ergin, *Orhun Abideleri, Kül Tigin Abidesi, Doğu Cephesi*, s. 4
241 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Türk Tarihi*, s. 83.
242 Ahmet Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa Türk Model Devleti Gök Türkler*, İstanbul, 2016, s. 69.

kullanmadığı "Çin Seddi'nin dışındaki bütün kavimler ona itaat etmişti" ifadesi onun için yazılmıştı.[243]

553-572 yılları arasında Köktürk tahtında kalan Mukan Kağan, şahsiyeti hakkında Çin kaynaklarında en çok bilgi verilen Türk hükümdarıdır. Bu bilgiler onun zeki, bilgili ve sert tabiatlı olduğu üzerinde toplanmaktadır. Olağanüstü cesurdu. Askerî taktikleri iyi bildiği gibi, ordusuna çok iyi kumanda ediyordu. Netice de onun bu üstün vasıflarından komşu devletlerin hepsi korkmuştu. Diğer bir ifade ile Çin'in dışındaki bütün ülkeler ona itaat etmişlerdi. Mukan aslında Çin'deki iki devlete de üstünlüğünü kabul ettirmişti. Çinli devletlerin her ikisi de Köktürklerle dost olmak için birbirleriyle uzun süren bir yarışa girmişti. Mukan'ın idaresindeki fetihler sayesinde Orta Asya'yı tamamen kaplayan Köktürk Devleti, doğuda Kore'den batıda Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Güneyde Çin Seddi'nden kuzeyin ıssız yerlerine kadar ulaşan genişliğe sahip idi.[244]

İstemi Yabgu Dönemi (552-576)

Kaynakların ifadesine göre bugünkü Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinden Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha İstemi Yabgu'nun idaresinde idi. İstemi Yabgu, 552 tarihinde Isık Göl ve çevresini Batı Köktürk topraklarına ilhak etti. Yine aynı tarihte Tanrı Dağları ve çevresini Batı Köktürk topraklarına kattı.[245]

Kağan sanını alan Bumin'in, kardeşi İstemi'yi batıdaki ülke topraklarını yönetmek amacıyla Batı Türkistan'a göndermesi VI. yüzyılın en önemli siyasi gelişmesi idi. Bu görevlendirmenin arkasında, bir kere kafaya koydukları fütuhat ve cihangirlik gayeleri dışında bir şey aramak pek mümkün gözükmüyor. Nitekim Bumin Kağan, kağanlığın yıl dönümünü kutlayamadan 553 yılında vefat ettikten sonra, İstemi'yi doğudaki işlere müdahil görüyoruz. Yeğeni Kolo çok kısa bir süre kağanlık yaptıktan sonra aynı yıl içinde ölünce yerine Mukan geçti. Belki Mukan'ın güçlü kişiliğinin de etkisiyle amca ve yeğen ayrı dünyalarda kendi işlerini yaptılar ve İstemi daima doğudaki büyük otağa (Doğu Köktürkler) bağımlılığını korudu. İşin aslı, başka şeyleri düşünemeyecek kadar meşguldü, zira Köktürk Devleti bizim geleneksel haritalarımızda gözükmeyecek kadar batıya ilerlemiş, Kafkas, Karadeniz çevresindeki dünyanın siyasetlerine dâhil olmuştur. İstemi'nin birkaç yıl içindeki fütuhatı ona uçsuz bucaksız bir sahada hâkimiyet şansını getirmişti. 555 yılına gelindiğinde Köktürk Devleti Ceyhun Nehri üzerinden Sasani İran ile komşu olmuştur. Ceyhun'un güneyinde Mâverâünnehir bölgesinde ve Afganistan'da ise Ak Hunlar (Eftalitler) birkaç yıl içindeki bu siyasi değişiklikle şaşkına dönmüş bir vaziyette manevra yapmaya çalışıyorlardı.[246]

Doğu Roma ile İstemi Kağan arasındaki diplomatik münasebetler kısa zamanda meyvesini verdi. Sasaniler ve Doğu Roma arasında 20 yıl sürecek olan (571-591) savaşlar başladı. Güneybatıda Ceyhun Irmağı'na dayanan İstemi Kağan,

243 Taşağıl, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*, s. 11.
244 Taşağıl, *Gök-Türkler*, I, s. 26-27.
245 Ali Akar, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul, 2013, s. 79.
246 Osman Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Ankara, 2014, s. 21.

kuzeybatıda da Sibir ve Bulgar Türklerini hâkimiyeti altına alarak Kırım Yarımadası'na dayanmıştı.[247]

552'den 575 senesine kadar hüküm süren yabgu, yani Batı Köktürklerin devlet adamı İstemi, bu yabgu unvanının bozulmuş şekliyle Taberî'de Sinciboul, Bizans tarihçisi Menandre'de Silziboul adıyla tanınır. İstemi, Bizanslıların kendisinden ittifak dileğinde bulunduklarına şahit oldu. Filhakika Batı Köktürkler, Amuderya Nehri üzerinde Sasanilerin doğrudan doğruya komşuları vaziyetine gelmişlerdi. Bizanslıların da onlara karşı Batı Köktürklerle birleşmekte menfaatleri vardı. Diğer taraftan gayet zeki ve anlayışlı bir şahsiyet olarak görünen İstemi de İran'dan geçerek Çin sınırlarından Bizans sınırlarına kadar ipek ticareti serbestisini elde etmek için Asya yolları üzerindeki merkezî vaziyetinden istifade etmeyi düşünüyordu.[248]

VI. yüzyılın ortalarında kağanlığın batı kanadı yabgusu olan İstemi, şüphesiz Kağan Mukan'ın yüksek hâkimiyeti altında fetihlere girişiyordu. Kısa zamanda Altayların batısını Isık Göl ve Tanrı Dağlarına kadar hâkimiyetine alan İstemi geniş çapta askerî ve siyasi faaliyetlerin neticesinde temas kurduğu Sasani İmparatorluğu ve Bizans gibi Ortaçağ'ın en büyük iki devletini Köktürk politikası izinde yürütmek suretiyle Türk Kağanlığını bir dünya devleti payesine yükseltti. Sasani İmparatoru Şahinşah Anuşirvan ile antlaşma yapılarak Ak Hun-Eftalit Devleti yıkıldı ve toprakları Ceyhun Nehri sınır olmak üzere iki müttefik arasında paylaşıldı. Bu suretle İç Asya kervan yolu üçüncü kere Türklerin eline geçmiş oluyordu. Köktürklerle Sasanilerin arası İpek Yolu meselesinden dolayı bozuldu. İran ile uzlaşma ümidini kesen İstemi Bizans'a döndü ve İstanbul'a Orta Asya'dan Doğu Roma'ya giden ilk resmî heyeti gönderdi ve Bizans ile ittifak yaptı. Bu ittifak neticesinde 571 yılında Sasani Bizans çatışması başladı. Savaş her iki devleti de sarstı. Sasaniler daha sonra İslamların tazyikine dayanamayarak tarih sahnesinden silindi. İran Şahinşahlığının bu çöküşü İslamiyet'in İran sahasında süratle yayılıp tutunmasına sebep oldu. Bu dünya çapındaki olayda İstemi'nin büyük rolünü gözden kaçırmamak icap eder. İşte bu cihan tarihine yön veren unsur İstemi'nin büyük siyasetinin neticeleridir.[249] O esnada Batı Orta Asya bozkırlarında İstemi Yabgu'nun rakibi olabilecek bir güç bulunmuyordu. Böylece kendine çok geniş bir sahaya hâkim olma fırsatı bulan İstemi Yabgu, ağabeyi Bumin ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batı bölgelerinde büyük çapta fetih hareketine girmişti. İlk önce Altay Dağlarının batısından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan Töles boylarını itaati altına aldı. Söz konusu boylar Hunlar zamanında Ogur, On Ogur gibi adlarla adlandırılıyordu. Sonrasında Kao-ch'e (Kanglı) adıyla anıldılar. Bu arada Soğdlularla meskûn olduğu bilinen Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu'nun eline geçmesiyle Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu'na Köktürkler hâkim oldular. Aslında bu yönde Köktürkler bir başka Türk devletinin aleyhine genişliyorlardı. Onlarla komşu olmuşlar ve ortam gittikçe gerilmeye başlamıştı.[250]

247 Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 96; Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara, 2004, s.81.

248 Grousset, *Stepler İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur*, s. 99.

249 Gumilev, *Drevnie Turki*, s. 43-46; Cahangir Zeynaloğlu, *Muhteser Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1992, s. 11.

250 Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa Türk Model Devleti Gök Türkler*, s. 273-274.

İstemi Yabgu Sonrası Batı Köktürkler

İstemi Yabgu'dan sonra batıya Türk ilerleyişi durakladı ve Bizans ile esas ortak hareketle ilgili müdahale, ancak Anuşirvan'ın oğlu olup Köktürk prensesinden doğduğu için "Türk-zâde" diye anılan IV. Ormuzd (579-590)'un son yıllarında (588) yapılabildi. Gecikmenin sebebi Köktürkleri savaşa iştirak için tazyik eden Bizans'ın gönderdiği elçilerden biri olan Valentinos'u 576'da Aral Gölü havalisindeki Türk bölgesinde karşılayan Türk prensi Bizans'ı Köktürklerin hasımları olan Avarları himaye etmekle ve "kılıçlanarak değil, atların ayakları altında karınca gibi ezilerek öldürülmeyi hak eden" bu kavme barınacak yer vermekle suçluyordu ki bu doğru idi. Ayrıca Bizans Azerbaycan üzerinden ilerleyerek ihtimal Güney Kafkasya'daki Sabar Türkleri ile bağlantı kurmak isteyen Köktürk kuvvetlerinin hızını kesmek maksadıyla, 576'ya doğru oradaki Sabar Türk kitlesini dağıtmıştı.[251]

Doğu ve Batı Köktürkler arasında yaşanan birtakım siyasi hadiselerin peşinde Bilge unvanı taşıyan Tardu (İstemi Yabgu'nun oğlu) arkasını güvene almak maksadıyla İtil boyu kabilelerini (Ogurları) itaat ettirdikten sonra, 598 tarihinde Bizans İmparatoru Maurice'e (582-602) gönderdiği elçilik heyeti ve mektupta, kendisini artık "yedi soyun yedi iklimin büyük önderi" olarak gösteriyordu ki bundan kastı dünya hâkimiyeti idi.[252]

Batı Köktürk - Ak Hun İlişkileri

Batı Köktürk hükümdarı İstemi Yabgu, ağabeyi Bumin ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batı bölgelerinde büyük çapta fütuhat hareketine girişmişti. İlk önce Altay Dağlarının batısından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık vaziyette bulunan Töles ve On Ogur boylarını itaati altına aldı. Soğdlularla meskûn olduğu bilinen Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu'nun eline geçmesiyle Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu'na Köktürkler hâkim oldular. Ancak bu sırada Türk asıllı bir başka devletle de komşu oldular. Kaynaklarda Ak Hun ve Eftalit (Çince Ye-da) adıyla zikredilen söz konusu devlet M.S. 350 yılından beri Kuzey Afganistan ve Mâverâünnehir havalisinde hüküm sürüyor, İpek Yolu ticaretini elinde bulunduruyordu. Köktürklerin kısa zamanda rakip olarak ortaya çıkması her iki Türk devletini hâkimiyet konusunda birbirleriyle mücadeleye sürükledi. 556 yılında İstemi kumandasındaki Köktürk ordularının baskılarına maruz kaldılar. Bu durum üzerine Ak Hunlar, Çin'deki Batı Wei imparatorundan yardım talep ettiler. Ancak çok geçmeden Mukan'ın idaresindeki kuvvetler tarafından mağlup edilen Ak Hun Devleti 557 yılında yıkıldı. Mukan idaresindeki Köktürk orduları kumandanının yanında İstemi Yabgu'nun da olması kuvvetle muhtemeldir.[253]

Ak Hunların toprakları Batı Köktürkler ile Sasaniler arasında paylaşılmıştı. Köktürk Kağanı İstemi Soğd bölgesini alıp ülke topraklarına katarken Sasani hükümdarı Hüsrev Anuşirvan İranlılığın "terra irredenta"sı (kurtarılmamış vatan toprağı) olan Baktriya'yı topraklarına katmış ve böylece bu ülke 565-568 yılları

251 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 101-102

252 Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, II, Ankara, 2014, s. 208.

253 Taşağıl, *Köktürkler,* I, s. 31-32; Ebulfez Recebuf-Yunus Memmedov, *Orhon Yenisey Abideleri,* Bakü, 1993, s. 17; Frye, *Orta Asya Mirası*, s. 192.

arasında Sasani İmparatorluğu'na dâhil olmuştu. Bu yeni ilhak aslında fazla sürmeyecekti. Zira Batı Köktürkler yeni müttefikleri Sasanilerin elinden Belh ile Kunduz'u yani Baktriya'yı çekip almakta gecikmeyeceklerdir.[254]

İstemi yahut Şe-tie-mi (575 sonlarında veya 576 başlarında ölmüştür) Ak Hunları mağlup ettikleri vakit, imparatorluk itibarının en yüksek derecesine varmıştı. Artık bu tarihten itibaren batıda Soğdiyan'a üzerine Ceyhun'a ve bugünkü Semerkant ile Belh arasında olup eski zamandan beri meşhur bir geçit olan Demirkapı'ya[255] kadar, doğudan da bugünkü Mançurya'ya kadar yayılıyordu. (Kitabelerdeki Kadırgan Dağları, bugünkü Kingan Dağlarıdır.)[256]

Batı Köktürkler, Ak Hunları ve Kuzey Çin ordularını mağlup ettikten sonra yalnız siyasi değil, hem de iktisadi kudrete nail oldular. Çünkü batı ile doğuyu birleştiren büyük bir kervan yolu Batı Köktürklerin eline geçmişti.[257]

Batı Köktürk - Sasani İlişkileri

Ak Hunların ortadan kalkmasıyla Köktürk Devleti batıda tam anlamıyla Sasani İmparatorluğu'yla sınır olurken aynı zamanda siyasi olarak çağının dünyasının iki büyük devleti Bizans ve Sasanilerle temasa geçmiş, onlarla bir seviyeye yükselmişti. Bundan sonra Sasani hükümdarı Anuşirvan, Batı Köktürklerine vergi vermeye başlamıştı. Bununla birlikte yeni siyasi gelişmeler olmaya başladı. Sasani İmparatorluğu Mâverâünnehir ticaret yolunu tamamen eline geçirmek istiyordu. Bu sebepten ülkesinden Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan ipek ticaretini durdurdu. Bu şekilde Köktürklere bağlanmış olan tüccar Soğd kavmini ekonomik zorluklara sokacak, hem de Köktürkleri ipek transit vergisinden mahrum edecekti. Ayrıca İstemi'nin gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Bu esnada batıda askerî harekâta devam eden İstemi, sınırlarını Hazar Denizi'ne kadar ulaştırdı. Daha önce gönderilmiş iki elçilik heyetine de iyi davranmayan Anuşirvan, birinci heyetin getirdiği ipekleri hemen satın alıp elçilerin gözü önünde yakmış, elçiler geri dönmüş, ikinci elçilik heyetini de gizlice zehirleterek öldürmüş; İran sıcağına dayanamadıkları için kendileri öldükleri yalanını yaymıştı. İstemi, bu yalana inanmamış olmasına rağmen yine de Sasanilerle münasebetlerini hemen kesmedi. Soğdlu Maniakh'ın tavsiyesine uyarak yeni bir müttefik arama yoluna gitti.[258]

254 Baktriya, Sogdiyana'nın güney komşusu olan Belh, İlkçağ'da Bakhtra/Baktra adını taşıyordu ve yörede Bakthria/Baktria diye anılıyordu. Bkz. Bilge Umar, *Türkiyedeki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 148; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 95.

255 Demirkapı'yı Makedonyalı İskender inşa etmiştir. Doğu kenarı deniz kıyısında bulunan bir şehir vardır. Deniz ile dağ arasındaki küçük bir düzlükte Demirkapı genişler. Demirkapı adına Orhun Yazıtlarında "Temirkapıg" şeklinde rastlanmaktadır. Demirkapı Köktürklerin cetlerine karşı kurulan bir set ve hudut kapısı olarak tarif edilmiştir. Demirkapı için bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 19; Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2011, s. 134; Aliev Saleh Memmedoğlu, "Demirkapı", *TDVİA*, XI. İstanbul 1994, s. 154; Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul, 2016, s. 281-282; W. Barthold, "Demirkapı", *İA*, 3, İstanbul, 1988, s. 522.

256 Wilhelm Thomsen, "Moğolistandaki Türkçe Kitabeler", *TM*, III, İstanbul, 1935, s. 83.

257 Gumilev, *Drevnie Turki*, s. 42.

258 Gumilev, *Drevnie Turki*, s. 44-48; Taşağıl, *Gök-Türkler, I*, s. 32-33; Taberî, *Tarihü'l-Taberî Tarihü'l- İmam ve'l-Mülûk*, s. 101; Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul, 2001, s. 136; V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, çev. Kaya Bayraktar-Ayşe Meral,

Köktürkler çok güçlü bir devlet olduğu için çok geçmeden sınır komşuları Sasanilerle ilişkileri gerginleşmeye başladı. Çünkü Sasaniler onları kendileri için büyük bir tehlike görmekteydi. Buhara, Kaşgar, Hoten vb. ticaret yollarına sahip bulunan Batı Türkistan'ın ellerine geçmesiyle Köktürkler, ekonomik yönden güçlerini kat kat artırmıştı. Bu nedenle Sasaniler, Batı Türkistan'dan geçen ticaret yollarını kontrol altına alabilmek için, buradan İran yoluyla Akdeniz limanlarına ve Bizans'a yapılan ipek nakliyatını durdurdu. Böylece hem Köktürk hâkimiyetinde bulunan Soğd bölgesi halkının ticari faaliyetini baltaladı hem de Türkleri ipek transit vergisi gibi yüksek bir gelirden mahrum etti.[259]

Sasanilerin Orta Asya'dan ithal ipeği engellemesinin amacı kendi ipek dokumalarını korumaktı. Onlar Çin'den getirilen ipeğin rekabetinden de çok zarar görüyorlardı. Çünkü bu rekabet yüzünden kendi ipek mamulleri çok etkilenmekteydi. Sasanilerin bu ticari engellemesi, Köktürklere maddi yönden çok zarar verdi. Köktürkler Çin'deki devletlerin her birinden haraç olarak aldıkları ipeği, Soğdlular vasıtasıyla Sasani toprakları üzerinden transit olarak Doğu Roma topraklarına sevk ediyorlardı.[260]

Batı Köktürk-Doğu Roma arasında yapılan 568-569 tarihli ticaret anlaşması sonrası, İstemi Yabgu'nun ordusu İran'a karşı saldırıya geçer. Talas Nehri'nde Sasani Şahı Hüsrev'in elçileri kabul edilir. Onlara Doğu Roma elçisi Zamarh (Zamarkhos) önünde gözdağı verip "İran ile eskiden yapılan anlaşma gereğince Ak Hunlara verdiği vergiyi bize vermeyi reddedip başkaldırarak resmî bir suç işledi" der. Türk ordusu saldırıya geçerek İran'ın Cürcaniye'deki birkaç şehrini ve limanını ele geçirir. Fakat Doğu Roma, onlara yardımcı olup İran'a karşı saldırıya geçmemiştir. İstemi Yabgu, 574 yılında şah ile barış anlaşması imzalar. Anlaşma hükmüne göre iki ülkenin sınırı olarak Ceyhun Nehri belirlenir. Bunun dışında Hüsrev önceden Ak Hunlara yıllık olarak verdiği 40.000 altını Türklere ödemeyi kabul eder.[261]

Başarıya ulaşan İstemi'nin politikası neticesinde Bizans-Sasani savaşları 571 yılında başladı. Bu arada batıya doğru Köktürk ilerleyişi devam ediyordu; Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı havzası, sonra Azerbaycan, Köktürklerin eline geçti. Ancak Bizanslıların yaptıkları ittifaka uygun hareket etmemeleri üzerine ilerleme durdu. Bizanslıların anlaşmayı bozan bu davranışlarını 576 yılında İstemi'nin ölümü sıralarında İmparator II. Tiberius tarafından gönderilen elçi Valentinos'u Aral Gölü havalisinde karşılayan Türk-Şad tarafından suçlanmasından anlıyoruz.[262]

İran, Ortaçağlarda Türkler ile batı arasında her zaman bir engel oluşturmuştu. Köktürkler, Ak Hunlara akına hazırlanınca İran'daki Sasani hükümdarı Köktürk Kağanı İstemi'nin kızı ile evlenmiş ve Ak Hun akınında Köktürklere yardım etmişti. Ancak payını aldıktan sonra Türklere karşı İran İpek Yolu'nu kapatmıştı.

İstanbul, 2004, s. 95-96; Thomsen, "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler", *TM*, s. 83-84; Klyaştornıy-Sultanov, *Kazahstan Letopis Treh Tısyaçeletiy*, s. 92-94.

259 Hasan Kurt, "Orta Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü", *Orta Çağın Başarısı Buhara*, Ankara, Tarihsiz, s. 26.

260 Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayaerli, Kayseri, 1997, s. 196

261 Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 47-48.

262 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 299-302; Taşağıl, *Gök-Türkler*, I, s. 32-33.

Bundan dolayı VIII. asrın başlarında Çin İmparatorluğu'nun oyunlarına gelen On-oklardan Türgişler, Kırgızlar ve onların akrabaları Çikler, Batı Köktürk Kağanlığı'na cephe almışlardı. Büyük devlet adamı Tonyukuk gece uyumayıp, gündüz oturmayıp bütün bu düşmanlarını birer birer tesirsiz hâle getirdi. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında: "Altun Yış aşılarak ve İrtiş Nehri geçilerek, tıpkı Kırgızlara olduğu gibi Türgişlere de ani bir baskın yapıldığına, Türgiş kaganının ordusu Bolçu'da Köktürklerin üzerine saldırdıysa da; Köl Tigin burada da kahramanlığını gösterdiğini ve Türgiş kağanının bakanlarından Az Tutuk'u bizzat kendisinin ele geçirdiğine, onların başında bulunan Kagan So-ko'nun ailesi ile birlikte öldürüldüğü ve böylece Türgiş halkına boyun eğdirildiğine" değiniliyor.[263]

İstemi'nin siyasetinin diğer bir mühim neticesi de şu olmuştu: 19 yıl süren Sasani Bizans mücadelesinden sonra da iki imparatorluğun arası düzelmemiş, birbirini takip eden karşılıklı istilalarda nihayet İmparator Herakleios'un Sasani başkenti Madâ'in (Ktesiphon)'e kadar uzanan seferleri (622-628) Sasani İmparatorluğu'nun son mecalini de kırmıştı ki Kur'an'da bile işaret olunan bu durum İslamiyet'in kısa zamanda İran'da hâkimiyet kurmasını kolaylaştırmıştır.[264]

Batı Köktürk - Doğu Roma Ticari İlişkileri

İpek Yolu ne zaman önemini yitirmiş ise Türk dünyası o zaman hâkimiyetini kaybetmiştir. Türkler, İpek Yolu'na önem verdiği gibi, İpek Yolu da bir bağ gibi Türk dünyasının bütünlüğünü sağlamıştır ve bu bağın kopması ile Türk dünyası parçalanıp bağımsızlığını kaybetmiştir. Eski Türk imparatorluklarının başlıca iki amacı vardı. Bunlardan birincisi, doğuyu batıya bağlayan İpek Yolu'nu elde tutma idi. İkincisi ise Türkistan'daki büyük ticaret ve tarım şehirlerini ele geçirmekti. Büyük tarım ve ticaret şehirleri, ülkenin iktisadi zenginliğe ulaşmasını, Türk devletlerinin devamlılığını sağlıyordu. İpek Yolu, Han Sülalesi'nin başşehri Chang-an'dan başlar, batıya doğru He-hsi koridorundan geçerek Tun-Huang'a ulaşır. Burada iki yöne ayrılır. Biri Doğu Türkistan'ın güneyi Kun-lun Dağı yamacındaki Dıçan, Çerçen, Hotan, Yarkent, Pamir tepelerinden geçip Türkmenistan'daki Merv şehrine ulaşır. Diğer yol ise Tun-Huang'dan başlayıp Turfan, Kuçar, Kaşgar, Semerkant'tan geçip yine Merv'de buluşur. Bu birleşen iki yol, Merv'den yola çıkıp Hazar Denizi'nin güneyinden geçip Bağdat ve Antakya'ya ulaştıktan sonra, bir yol Anadolu topraklarından geçip İstanbul'a ulaşırdı. Diğeri de Arabistan ve Mısır'a ulaşırdı. Bu yol tarihte "Güney İpek Yolu" olarak tarif edilir. Kuzey İpek Yolu ise Chang-an'dan başlayıp Yü-men, Kumul, Barköl, Çimsar, Karasu, Kargas ve Çur vadilerine kadardır.[265]

Bu esaret yılları ve Türk milletinin içten içe yaptığı mücadeleler elli yıl sürer.[266] Bizans İmparatorluğu özellikle 540'lardan sonra doğudan Sasaniler, batıdan Franklar, Gotlar gibi barbar kavimlerin tehdidi altındaydı. Bizans, usta olduğu diplomasi sanatını kullanarak dışarıdan gelen saldırıları durdurmaya çalışıyordu.

263 Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, III, s. 61; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 112.
264 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 102
265 Gumilev, *Drevnie Turki*, s. 42-44.
266 Ögel, "Köktürk Devleti Bumin ve İl-Teriş Kağanlar", *MK*, I/11, s. 25; Cevdet Gökalp, "Türk Kıyımı", *Töre*, Sayı: 18, Ankara, 1972, s. 16.

Bu dönemde Bizans imparatoru olan II. Justinos (565-578)'un Türklerle işbirliği yapması için bir fırsat doğdu. Bu işbirliğinin sağlanması her iki tarafın da yararınaydı. 568-569 yılı bu işbirliğinin dönüm noktası oldu. "Bizanslılar İran'a o dönemde egemen olan Sasanilerle araları bozulunca İpek Yolu'nu güvence altına almak için Orta Asya Türkleri ile ilişki kuruyorlar ve karşılıklı elçiler gönderiyorlar. 568 yılında İstemi Yabgu Bizans'a, başında Maniakh (Soğdlu tacir) adında birinin bulunduğu bir elçilik heyeti gönderir. II. Justinos Türk elçilik heyetini büyük bir saygıyla karşılar. Kısacası İran/Sasani Devleti'nden ticari imtiyaz alamayan İstemi Yabgu, Bizans İmparatoru II. Justinos ile diplomatik yoldan ilişki kurar. Tarihte Orta Asya'dan Bizans'a gönderilen bu ilk elçilik heyetinin başarısı, İmparator Justinos'un hemen cevap verme ihtiyacı duymasından gayet iyi anlaşılmaktadır. 569 yılı Ağustos başında bir Bizans elçilik heyeti ittifak anlaşması yapmak üzere Köktürk ülkesine doğru yola çıktı. Bizans elçilik heyetinin başında Zamarkhos bulunuyordu. Türk elçileriyle beraber hareket eden Doğu Roma ticari elçileri, Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Aral Gölü arasından Talas Irmağı boyundan Tanrı Dağları silsilesindeki Ak-Dağ (Bizans Ek Tağ, Türkçe Altındağ ve Çince Pai shan)'da bulunan İstemi Yabgu ile Sasanilere karşı sağlam bir ittifak anlaşması yaptılar. Hatta bu sırada İstemi'nin yanına gelen bir Sasani elçisine yüz gösterilmemişti. Bizans elçisinin dönüşünde verdiği hatıraları Köktürk sosyal hayatı hakkında zengin bilgiler ihtiva etmektedir.[267]

Bizans'ın gönderdiği diplomatik heyet İstemi Yabgu ile görüşür. Biz, Türklerle Bizanslıların ilişkiler konusundaki en eski bilgileri elçilerinin anlatmalarından öğreniyoruz. Maniakh'ın elçilik heyeti iki devlet arasındaki ilk siyasi bağlantıydı ve diğer bir elçilik heyetinin oluşmasını sağlamıştı. II. Justinos, Kilikyalı Zamarkhos'a Türk kağanına göndermek üzere bir elçilik heyeti hazırlanmasını emretti. Bizans elçisi Zamarkhos Türk kağanının huzuruna geldiğinde Justinos'un "Türk kavimleri ve Türklere bağlı olan devletler bizim dostumuzdur. Siz de bizim dostumuz olmayı düşünmez misiniz?" sözleriyle başlayan talebini sundu. Böylece Bizans elçisi Zamarkhos, Bizans'ın Türklerin dostuna dost, düşmanına düşman olacaklarını vurguladı. Doğu Roma'dan gelen bu elçi Köktürkler için çok önem arz ediyordu. Köktürkler bu olayın cihan hâkimiyeti için bir işaret olduğuna inanıyorlardı. İstemi Yabgu "Atalarımızdan işittik ki Garp İmparatorluğu (Roma) elçileri geldiği zaman bu bizim artık yeryüzünü fethedeceğimize delalet eder" diyerek bu inancını ortaya koydu. Sonuçta karşılıklı diplomatik temaslar sayesinde Sasanilere karşı, Köktürk-Bizans ittifakı kuruldu.[268]

Ancak İmparator Justinos, Türklerin coğrafi şartlar bakımından kendisinden çok uzakta bulunduklarını hesaba katmamıştı. Türkler ile Bizans arasındaki ittifak fazla sürmedi. Bizans, Balkanlarda Tuna Nehri askerî hattında yer alan Avarları yenemeyince -Türkler ile yapmış oldukları anlaşmayı göz ardı ederek- Türk yönetimine isyan ederek onlardan ayrılan Avarlarla anlaşma yaptılar. Görüldüğü gibi Bizans ile Türklerin tanışması zannedildiği gibi Selçuklular ve Osmanlılar döneminde değil, İslâm'ın doğuşundan önceye uzanıyordu. Bizans devlet adamı tarihçi Menandros'un naklettiğine göre, 575-576'da İstanbul'da yüz altı Türk'ün

267 Ahmet Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa Türk Model Devleti Gök Türkler,* İstanbul, 2016, s. 276.
268 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi,* s. 87

ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Bizans Devleti daha VI. yüzyılın başlarından itibaren Türkleri bir yandan Hristiyanlaştırmaya bir yandan da askerî hizmete almaya ve Anadolu'da iskân etmeye çalışmıştır.[269]

568'de Köktürk kağanı nezdine elçi olarak giden Zamarkhos'u Köktürk kağanı Altındağ'da kabul etmişti. Gerçi Zamarkhos'un kabulü taş veya tuğladan yapılmış bir sarayda değil, kocaman bir çadırda cereyan etmişti. Zamarkhos burada gördüklerini etraflı şekilde anlatır. Özellikle Köktürk kağanının som altından yapılmış bir tahtta oturduğunu, çadırda altın ibrik, güğüm vs. kapların dizili bulunduğunu, yerlere halıların serili olduğunu ve etrafın heykelciklerle donatılmış bulunduğunu kaydeder. Zamarkhos ayrıca misafir edildiği diğer çadırlarda gördüğü altın, gümüş eşyalar, altın işlemeli yastıklar, gümüşten tepsiler, sahanlar, heykelcikler, hatta gümüş eşya yüklü arabalar hakkında bilgiler verir. Ayrıca bu eşyalardaki zevk inceliğine de işaret eder. Zamarkhos'un başkent Altındağ'daki çadırlarda gördüğü şeylerin tamamı ithal malı veya ganimet olamaz. Türklerin madencilikleri kıymetli madenlere düşkünlükleri, kıymetli madenlerden kap kacak ve süs eşyaları yaptıkları tarihen sabit olduğuna göre Zamarkhos'un anlattığı eşyalar için bunların ganimet ve ithal malı olması ihtimalini hatıra getirmek bile gereksizdir. Bu bakımdan Zamarkhos'un anlattığı madeni eşyaların bolluğu meselesi bizi hiç olmazsa bunları yapan Türklerin yerleşik yaşam sürmeleri gerektiği sonucuna götürmelidir.[270]

İpek ticareti sorunu Bizanslıları ilk defa olarak, bu sıralarda hâkimiyetlerini Kuzey Kafkasya'ya kadar uzatmış ve aynen Bizanslılar gibi ipek ticareti yüzünden İranlılarla bozuşmuş olan Türklerle temasa getirdi.[271]

Köktürklerin İkiye Ayrılması

Mukan (553-572)'ın ölümünden sonra tahta T'a-po (572-581) geçmiş ve 581 yılına kadar Köktürk Devleti'ni idare etmiştir. T'a-po Büyük Köktürk Kağanlığı'nın son kağanıdır.[272]

Bizans Sasani savaşlarının en çetin zamanı olan 572 yılında Büyük Köktürk Kağanı Mukan öldü. Yerine kardeşi Taspar (T'a-po) geçti. T'a-po devri Köktürk Kağanlığı'nın en ihtişamlı devresi olduğu kadar çöküşünün de başladığı devirdir. T'a-po kendisini kutlamak üzere yüz bin top ipek hediye eden Çin imparatoru ile Ts'i imparatoruna oğullarım diye hitap ediyordu. Kağanlığın kendi kanadındaki idaresini ikiye ayırdı. Doğuya kardeşi K'o-lo'nun oğlu İşbara'yı batıya da küçük kardeşi Jo-tan'ı küçük kağan unvanı ile tayin etti. Bu sıralarda T'a-po Ts'i Hanedanı'ndan

269 Tokalak, *Bizans-Osmanlı Sentezi,* s. 152-153; Cahun, *Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar,* s. 92-93; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* s. 295-305; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* I, s. 74-78; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 142; Gumilev, *Drevnie Turki,* s. 44-46; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi,* İstanbul, 1981, s. 5.

270 Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık,* s. 10; Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi,* s. 197-198; Klaştornıy-Sultanov, *Kazahstan Letopis Treh Tısyaçeletiy,* s. 92-93; Dinçer Koç, "Süryani Tarihçisi Efesli John (loann Ephesus)'un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler", *TDA,* Sayı: 198, İstanbul, 2012, s. 6-7; H.S. Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten,* VII/25, Ankara, 1943, s. 48-49; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* s. 299-300; Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* s. 69-70.

271 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* s. 68

272 Kurat, "Köktürk Kağanlığı", *AÜDTCFD,* X/1-2, s. 15.

bir prenses ile evlenmek istedi. T'a-po ayrıca Türklük için hiçbir menfaati olmadığı hâlde Budizme meyletti. Eski Tabgaç Türk Devleti'nin Türk vasfını yıkan Budizm, şimdi Köktürk Kağanlığı'nın bünyesine musallat oluyordu. Budizme temayülünde Ts'ilerden gelen bir Budist rahibin telkinleri büyük rol oynamıştı. T'a-po Budist olduğu gibi aynı zamanda ülkesinde bulunan Budistleri de himaye ediyor, ayrıca muazzam bir Buda heykeli de yaptırıyordu. Köktürk Kağanlığı'nda bu zaaf alametleri görüldüğü bir sırada Batı Köktürklerden İstemi Yabgu vefat etti. İstemi'den sonra yerine oğlu Tardu geçti. Kağan Taspar 581 yılında ölürken yerine kardeşinin oğlu İşbara geçti. Doğu ve Batı Köktürk Kağanlıklarının izlediği batı siyasetinin oluşmasında çeşitli sebepler etkilidir. Bunlar;

Siyasi: Batıdaki tüm Türkleri bir bayrak altında toplamak, tarihî Türk yurdu olan Türkistan'ın coğrafi, siyasi ve tarihî oluşumunu hazırlamak.

Askerî: Köktürkler On-oklara dayanarak büyük bir askerî güç oluşturmuşlardır. Köktürk ordusu Mete'nin ordu sistemi içerisinde (onlu sistem) bu geniş coğrafi bölgede Köktürk hâkimiyetinin yerleşmesine zemin hazırlamıştır.

Ekonomik: Batı Köktürklerin coğrafi konumlarından dolayı tarihî İpek Ticaret Yolu üzerinde bulunan önemli şehirleri hâkimiyetleri altına almışlardır. Bilhassa izledikleri bu siyaset bünyesinde kervancılık ve ticaretle uğraşan Soğd bölgesi Köktürk hâkimiyeti altına alınan ticaret merkezlerinden biriydi. Köktürklerin batı siyasetleri çerçevesinde iktisadi gelişmeyi sağlamak için Köktürk-Sasani, Batı Köktürk-Doğu Roma ilişkileri kurulmuştur.

Psikolojik: Köktürk hükümdarları diğer Türk hükümdarları gibi ülke topraklarını genişletmek ve siyasi otoriteyi sağlamak için batıya doğru fütuhat felsefesini milletlerine millî bir hedef olarak göstermişlerdir.

İşbara zamanında Çin, Köktürkler arasındaki anlaşmazlığı körüklemeye devam ediyordu. İşbara'nın ordusuyla Çin'e girmesi, Çin'in Türk devlet adamları arasındaki bölücü faaliyetlerinin de artmasına zemin hazırladı. İmparator Wenti derhâl Batı Köktürk Yabgusu Tardu'ya altın kurt başlı sancak göndererek onu Köktürk ulu kağanı olarak selamladığını bildirdi. İhtirası alevlenen Tardu, Çin'e karşı ortak hareket etmeyi teklif eden İşbara'nın bu teklifini önce reddetti. İşbara, Köktürkleri gayet iyi tanıdığı anlaşılan diplomat General Ç'ang Sun-şeng ile mücadele etmek ve bu Çinlinin Türk kumandanları arasına soktuğu nifakla uğraşmak mecburiyetinde kalırken Tardu, kağanlığın doğu kanadının yüksek hâkimiyetini tanımadığını ilan etti (581). Böylece imparatorluk resmen Doğu Köktürk ve Batı Köktürk devletleri olarak ikiye ayrılmış oldu. Batı Köktürklerin merkezi, Orta Asya'nın batı kesiminde daha sonra kurulacak göçebe devletlerin çoğu gibi Usunların eski toprakları yani Yedisu idi. Yedisu tarihinde Türklerin hâkimiyet dönemi oldukça büyük önemi haizdir. Yedisu her zaman değişik ülkelerden gelen tacirlerin cazibe merkezi olmuştur.[273] Her iki kağanlığı, birbirinden ayıran hudut, Büyük Altaylardan başlayıp Hami'nin doğu ve kuzeyindeki dağlardan geçmekte idi. Bu tarihten itibaren Soğd bölgesi Batı Köktürk Devleti'ne tabi oldu.[274]

Doğu Köktürk Kağanı İşbara iç mücadeleler yanında, Çin'in de büyük baskısı altında idi. Durumu kendi çıkarına kıyasıya sömürmeyi tasarladığı anlaşılan Çin, Türkleri büsbütün yozlaştırmak maksadı ile halkını Çince konuşturmaya,

273 Taşağıl, *Gök-Türkler,* I, s. 35-38; A. Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem,* Bakü, 1951, s. 32.
274 Aydınlı, *Semerkant Tarihi,* s. 169.

Çinliler gibi giyinmeye, Çin âdetlerini kabule teşvik ve mecbur etmesi için İşbara üzerinde zorlu baskısını artırdı. Sinolog Stanislas Julinen'in 1877 tarihinde basılan eserinde, Türk Kağanı İşbara, Çin İmparatoru Kao-tsu'ya gönderdiği Türk milliyetçiliği tarihinin en kıymetli vesikalarından olan mektupta şu tarihî cevabı vermiştir:

Şimdi oğlum sarayında isbat-ı vücut edecek ve her sene haraç olarak ilahî bir asalete mensup atlar takdim edilecektir; her gün sabahtan akşama kadar sizin emirlerinizden başka bir şey dinlemeyeceğim. Fakat elbiselerimizin önlerini kesmeye, omuzlarımızdan dalgalanan saç örgülerimizi çözmeye, dilimizi değiştirmeye ve sizin kanunlarınızı kabul etmeye gelince, bizim âdetlerimizle, an'anelerimiz o kadar eskidir ki, ben şimdiye kadar bunları değiştirmeye cesaret edemedim; kanaatimce bütün millet aynı kalbi taşımaktadır... Ancak Köktürkler bu fikriyata rağmen Çin egemenliğine girmekten kurtulamamışlardır.[275]

Bu karışıklıklar içinde 587'de İşbara öldü. Yerine kardeşi Çu'-lo-hou (Ye-hu Kağan) geçti. Bu kağan da fazla yaşamadı ve 588'de bir savaşta öldü. Bunun da yerine İşbara'nın oğlu Tulan (588-600), devlet meclisince kağanlığa getirildi. 600 senesinde Tula'nın öldürülmesinden sonra tahta İşbara'nın kardeşi Ç'u-lo-hou'nun oğlu K'i-min çıkarıldı. Bunun da ölümü üzerine kağanlığa oğlu Şi-pi (609-619) geçti. Şi-pi devrinde kağanlık biraz toparlanmış ise de sonunda Çin'in entrikaları sonucunda istenilen duruma kavuşulamamıştır. Şi-pi'den sonra kağan olan kardeşi Ç'o-lo (619-621) karısı Çinli Prenses İ-Ç'eng tarafından zehirlenerek öldürüldü. Yerine kağan olan kardeşi Chieh-li (Kie-li, 621-630) hain Prenses İ-ç'eng ile evlenmiş idi. Dirayetsiz bir kağan olan Kie-li, karısının tesiri altında bulunuyordu. 630 yılında bir savaşta mağlup olurken yakalandı ve Çin'e gönderildi. 630 senesi Doğu Köktürk istiklalinin sonu kabul edilmiştir.[276]

Birinci Köktürk Kağanlığı (582-639) çeşitli iç mücadeleler ve Çinlilerin böl ve yönet = (vide et imprea) "prensiplerine uygun biçimde mücadelelere sürüklenmiştir. Bu husus yazıtlar da "... Küçük kardeşi ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için..." ifadeleri ile anlatılmaktadır. Bunun neticesi olarak da 630 yılında Doğu Köktürk, 659 yılında da Batı Köktürk toprakları Çinlilerin eline geçmiştir. Bu devredeki esirlik hayatı yazıtlarda "Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim. İlim şimdi nerede. Kağanlı millet idim, Kağanım hani" cümleleri ile anlatılmaktadır.[277]

630 yılı Orta Asya Türk tarihi için uğursuz bir yıldır. Bu yılda Doğu Köktürk Kağanı Chieh-li Kağan Çinlilere tutsak olmuştur. Onun bu tutsaklığı ile Çin (T'ang Hanedanı) Doğu Köktürk tehlikesini ortadan kaldırmıştır. Böylece Çin "parçalamak ve ortadan kaldırmak" şeklinde özetlenebilecek geleneksel politikasının birinci merhalesini aşmış, ikinci merhalesine ulaşmıştır. Bu merhale de önce politik yoldan ayrılık ve nifak tohumları saçmak, sonra askerî müdahalede bulunmaktır.[278]

275 Sabahattin Şimşir, *Türklük Bilgisi İncelemeleri Tarih, Kültür, Tahrifat,* İstanbul, 2016, s. 47-48.

276 Bartold, *Kirgizi*, s. 11-12; Chang Jän-t'ang, *T'ang Devrindeki Doğu Köktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Taipei, 1968, s. 46-50; Emel Esin, "İlteriş Kağan (681-692)", *Erdem*, II / 4, Ankara, 1986, s. 173; Gumilev, *Drevnie Turki*, s. 178-179; Kurat, "Köktürk Kağanlığı", *AÜDTCFD*, X / 1-2, s. 25-26.

277 Harun Güngör, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, Kayseri, 1998, s. 100-101.

278 Cevdet Gökalp, *Köktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistanda Kabileler*, Ankara, 1973, s. 21.

Doğu Köktürklerin Yıkılışı

Eski disiplin ve töre gücü kalmamış olan Birinci Köktürk Devleti 630 yılında, güçlü bir Çin sülalesi tarafından yıkılır. Türk büyükleri Çin'e götürülürler. Orta Asya'daki büyük Türk toplulukları ise ya dağıtılır veyahut da yurtlarından uzaklaştırılırlar. Bu esaret yılları ve Türk milletinin içten içe yaptığı mücadeleler elli yıl sürer.[279]

Bilindiği gibi 630 tarihi Orta Asya Türk tarihinin dönüm noktalarından biridir. Çünkü bu yılın mart ayında İl-Kağan Çinlilere tutsak düşmüştü. İl-Kağan tutsak düşmekle, Doğu Köktürklerin toprakları böylece bağımsızlığını kaybetmiş ve Çin'in işgaline uğramıştır.[280]

Türkler Çinlilerin nazarında "tehlikeli" ve onları "rahatsız eden" komşu idiler. Bu yüzden daha ilk kağanlar zamanından itibaren Çinliler onların arasına nifak sokmaktan geri durmuyorlardı. Gerek Çinlilerin çevirdikleri entrikalar ve gerek iç karışıklıklar yüzünden 630'da Doğu Köktürk Devleti'nin yıkıldığını görüyoruz.[281]

Köktürklerin yıkılış sebepleri ve Çin'e yerleştirilmeleri hususunda Çinlilerin görüşlerini okuyalım. 630 senesinin Nisan ayında Çin imparatoru Doğu Köktürk Kağanı İl-Kağan'ı kabul ederek onu şu sözlerle suçluyordu:

Birincisi; sen, baban ve ağabeyinin sana bıraktığı kuvvetli orduya dayanarak milletini canının istediği gibi baskı altında tuttun. Devletini ve iktidarını işte bu sebeple kaybettin.

İkincisi; birkaç defa benimle ant içtin, fakat buna rağmen sözleşmemizi bozdun.

Üçüncüsü; kuvvete dayanan harp taraflısı olduğun için sayısız insanın muharebe meydanlarında ölmesine sebep oldun.

Dördüncüsü; arazimizdeki mahsulleri ayaklarının altında çiğniyor, kadın ve erkeklerimizi zorla götürüyordun.

Beşincisi; seni affetmeme ve memleketini sana bırakmama rağmen sen defalarca tehir ederek saraya gelmeyi reddettin.[282]

630'da Doğu Köktürk kağanının Çin'e esir olmasını bizim tarihlerimiz Doğu Köktürk Devleti'nin yıkılışı olarak gösterirler. Doğu Köktürk kağanının ve kumandasındaki Türklerden birkaç tümenin Çin'e esir olması hakikatte mevcut olmayan Doğu Köktürk Devleti'nin yıkılışı değil, büyük Türk Kağanlığı'nın Çin'e sınırdaş olan vilayetlerinin Çinliler tarafından zapt olunmasıdır.[283]

Batı Köktürklerin Yıkılışı

Batı Köktürk Kağanlığı'nın bu sıralardaki durumu, doğudaki kardeşleri Türklere benziyordu. İstemi Yabgu'dan sonra Batı Köktürklerin başına geçen ve 582'de bağımsızlığını ilan ederek doğudan ayrılan Tardu Kağan hakkındaki kayıtlarda açıkça görülür ki Batı Türkistan sahasında meskûn Soğdların hemen bütün krallıkları onun hâkimiyet alanına girmişlerdi.[284] 582'de ikiye ayrılan bu iki Kök-

279 Ögel, "Köktürk Devleti Bumin ve İl-Teriş Kağanlar", *MK*, I/11, s. 25
280 Gökalp, "Türk Kıyımı", *Töre*, Sayı: 18, s. 16.
281 Temir, "Eski Türk Yazıtlarında Savaş Tasvirleri", *TK*, Sayı: 34, s. 643
282 İzgi, "Moğollar'ın Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinliler'e Tesirleri", *TK*, Sayı: 160, s. 228-229.
283 Nihal Atsız, *Türk Tarih Üzerinde Toplamalar*, s. 21.
284 Ahmet Taşağıl, "Türkistan Şehirlerinin 630-682 Yılları Arasındaki Siyasi Durumu", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan*, ed. Yaşar Çoruhlu vd, Ankara, 2006, s. 127-128.

türk kanadı, neticede bazen birbirlerinin düşmanı hâline geldiler. Tardu, bir taraftan doğuya hâkimiyetini tanıtmaya çalışırken diğer taraftan da batıda birtakım fütuhatlar yapıyordu. Çin kaynaklarına göre; Tardu Ötüken, Kuzeybatı Moğolistan, Aral Gölü havalisi, Kaşgar, Mâverâünnehir ve Merv'e kadar Horasan sahaları üzerinde hâkim bulunmakta idi. Büyük Altaylar ile Hami'nin batısındaki dağlar Köktürk Devleti'nin doğusu ile batısını birbirinden ayırdı.[285]

Tardu'nun 603 yılında ortadan kaybolmasından sonra ülke yine karıştı, nizam bozuldu. Bu durum kağan olan Tardu'nun küçük torunu T'ong-Yabgu (618-630) zamanına kadar devam etti. Akıllı ve cesur olan kağan Orhun, Tola ırmakları ile Aral Gölü Kafkaslar arasına yayılmış bulunan Tölesleri kendine bağlamış ve İranlıları mağlup etmiş idi. T'ong-Yabgu'nun bir mücadelede ölmesi (630) ülkeyi karıştırdı. İktidar mücadelesine giren Köktürk teginleri birbirine düştüler. 630 senesi Köktürk tarihinin karanlık yılıdır. Doğu Kağanlığı da bu sene Çin'e tâbi olmuştu. Batı Kağanlığı da aynı sene içinde aynı akıbete uğradı.[286]

576 yılında İstemi Yabgu vefat etti ve oğlu Tardu Bizans'a karşı daha az dost bir hâl aldı. 582 senesinde ona gönderilen Bizans elçisi Valentinos'a fena muamele etti ve buna sebep olarak da Bizans imparatorunun bozkırlarda Batı Köktürklere hasım bazı Moğol kabileleri ile yapmış olduğu ittifak gösterildi. İki memleket arasında münasebet kesildi ve Batı Köktürkler Sasanilere karşı savaşa devam etmekle beraber Kırım'daki Bizans tesislerine arka arkaya süvari akınları yaptılar. 598'de Tardu İmparator Mavrikios (582-602)'a tehdit dolu bir mektup gönderdi. Fakat bu tehditleri yerine getirmeye muvaffak olamadı. Zira Türk prensleri arasında kavgalar çıkmıştı. Bunların neticesi olarak Tardu 603'te halledildi ve sürgünde iken öldü.[287]

Çin'in Tang Sülalesi, 630 yılında Doğu Türk Kağanlığı'na boyun eğdirdikten sonra batı bölgelerini alma siyasetine yönelir. 640 yılında Çin askerleri silahlı Tele ve doğudaki Türk askerleri ile birlikte Turfan şehrine saldırarak ele geçirirler. Artık sıra Batı Köktürk Kağanlığı'na gelmiştir. İmparator Toy-Tszun (T'ai-tsung) Doğu Türkistan'daki Batı Türklerine bağlı olan küçük yerleri almak için harekete geçer. Asıl birlikleri Beşbalık'ı ele geçirerek Cungarya'ya girer. Nivar Kağan, Talas Suyu'nun yukarısında Ming-bulak bölgesinde Çinlilere karşı saldırıya geçer. Cungarya'nın büyük bir bölümünü işgalcilerden boşaltıp Beşbalık'taki Çin askerlerine karşı birlikler sevk eder. Nivar Kağan Toharistan yöneticisinin isyanını bastırıp gücünü yeniden toplayarak Çin'e karşı harekete geçmiştir. Çinlilerin 655 yılında İli Nehri'nin batısına doğru olan hareketleri durdurulur. Bunun üzerine İmparator Tai-tsung Batı Türklerine karşı yedek kuvvetler gönderir. 656 yılında Çin'in yeni başkomutanı olan Su Dinfan'ın yaya birlikleri Batı Türklerine karşı aktif saldırı hareketine başlar; İli deryası boyunda Nivar Kağan'ı yenilgiye uğratırlar. Çu Suyu'na doğru çekilirler. 657 yılında bu bölgedeki savaşta Nivar Kağan ağır bir şekilde yenilgiye uğrayıp oğlu ile birlikte Çaç'a (Şaş Taşkent) kaçarak kurtulmayı başarır. Ama şehir hâkimi onları tutsak alarak Çinlilere teslim eder. Nivar Kağan, 659

285 Kurt, "Orta Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü", *Orta Çağın Başarısı Buhara*, s. 26-27.

286 Donuk, "Köktürk Kağanlıkları", *TTD*, I, s. 114-115; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 104-106; Barthold, *Soçineniya*, II/Çast: 1, s. 31.

287 Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten*, VII/25, s. 49-50.

yılında esir iken ölür. Çin hükûmeti Batı Türk Kağanlığı'nın topraklarını bölgesel hâkimlere paylaştırıp bu bölgelerin başına kendi taraftarlarını getirmiştir. Böylelikle Batı Köktürk Kağanlığı küçük boy birlikleri ve idari parçalar şekline dönüşür. Böyle olsa da kağanlık ortadan kalkmamıştır. Batı Köktürk Kağanlığı'nın 23. kağanı 704 yılında Kulan şehrinde öldürülür. Yedisu ve merkezi Tiyenşan'daki beyliğin yönetimi Türgiş boyu idarecilerinin mensup olduğu sülaleye geçmiştir.[288]

Köktürk - Çin İlişkileri

Yaklaşık iki yüzyıl süren (552-745) tarihleri arasında Köktürkleri savaş meydanlarında yenemeyen Çinliler, onları yıkmak için daima çeşitli hile ve entrikalara başvurmuşlardır. Çinli bir devlet adamı olan Ch'ang Sun-Sheng 582-609 yılları arasında Köktürk-Çin ilişkilerinde başrolü oynamıştır. Aşağı yukarı bütün Orta Asya'yı kendi hâkimiyeti altına almış olan I. Köktürk Devleti onun uygulamaya koyduğu plan ve stratejiler sonucunda önce doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmış, daha sonra her iki devlet de zayıflamıştır. Ancak 609 yılında onun ölümüyle her iki Köktürk Devleti toparlanabilmiştir. 615 yılında Yen-men Kalesi'nde kuşatılan Çin'in Suei Hanedanı imparatoru Yang-ti'nin "Eğer büyük diplomat Ch'ang Sun-sheng sağ olsaydı Köktürkler buraya gelemezdi" demesi onun iki ülke arasındaki ilişkilerindeki rolüne dikkati çekmektedir.[289]

Çinlilerin kuzeylerindeki Köktürklere karşı bir savunma taktiği olarak "Köktürklerin içine nifak sokmuş, böl-yönet politikası uygulamışlardı" denilebilir. Çin kendi iç dinamikleri açısından Köktürklerden epey farklı bir manzara arz etmektedir. Tarımsal bir ülke konumunda ve bunun yanı sıra gelişmiş bir bürokrasiye sahip oldukları görülmektedir. Bozkır kavimleri zaman zaman Çin'e karşı bir araya geliyor güç birliği yapıyordu ama aralarındaki en önemli çatışma noktası ticaret yolları üzerinde kontrolü ele geçirmekti.[290]

Çin kaynakları Kapağan Kağan'ın 100.000 kişilik bir süvari ordusu ile Çin'i istila ettiğini, oraya sürgün edilen Türk halkını kurtararak yurtlarına götürdüğünü bildirirken yazıtlar bunu teyit eder. İmparator haraç olarak kağana 300.000 kilo darı, 50.000 top ipek, 3.000 ziraat aleti ve altı vilayet vermek suretiyle sulhu elde edebilmiş; yurtlarına dönen halka bu ganimetler dağıtılarak iskânları yapılmıştır. Kahraman Kapağan Kağan'ın Çin'e karşı kazandığı büyük zaferler onun şanını çok yükseltmişti. Köktürkler onun adına "çok yaşa kağan" şarkısını söyleyip dans ediyorlardı. Bu ruh ve kahramanlık sayesinde Köktürklerin nasıl bir kudret ve Çin'e üstünlük kazandıkları açıkça görülüyor. Bu sebepledir ki Orhun Yazıtları: "Bu zamanda esir olmuş Türk milleti artık esirlere sahip olmuştur... Düşmanların altınlarını, gümüşlerini, ipeklerini, darılarını ve atlarını Türklerime kazandırdım" demek suretiyle Çin haberlerini ve kazanılan zaferlerin iktisadi neticelerini de teyit eder.[291]

744 yılında Köktürk Devleti yıkılınca Çinliler Taşkent'e kadar bütün Batı Türk illerini hâkimiyetleri altına aldılar. Onları ancak Müslümanlar durdurabildiler ve

288 Gumilyev, *Drevnie Türki*, s. 242-243, Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 53-54.

289 Ahmet Taşağıl, "Çinlilerin Gök-Türkleri Bölme Faaliyetleri", *Köktürk Devleti'nin 1450 Kuruluş Yıl Dönümü Sempozyum Bildirileri*, yay. haz. Yücel Hacaloğlu, Ankara, 2001, s. 47.

290 İsenbike Togan, "Taşların Ruhu ve Ataların Mesajları", *NTV Tarih*, Sayı: 44, İstanbul Eylül 2012, s. 32.

291 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, s, 164; Ergin, *Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi, Güney Cephesi*, s. 31.

751 yılında Isık Göl'ün batısındaki Talas yöresinde ağır bir yenilgiye uğratarak onları yaptıkları seddin gerisine çekilmeye mecbur bıraktılar.[292]

Kapağan (Mo-ch'o) Kağan'ın halefi Kansu'da Çinlilere karşı daha büyük başarılar kazanan Bilge Kağan idi. Fakat ölümüne kadar (734) Çinlilerle sulh hâlinde kaldılar. Kuzey Türklerinin bir kısmı Uygurların arkasından geri çekiliyorlar; 742'de Kuzey Türklerinin bir kısmı ise Çinlilerin tarafına geçiyordu.[293]

Orta Asya'da muazzam bir imparatorluğun kurulması Çinliler için en büyük tehlikeydi ve bu tehlikenin kuvvetle bertaraf edilmesi Çin İmparatorluğu'nun harcı değildi. Miladi 580 yılında Çin diplomatlarından Çang-sun-çing Köktürkler nezdinde sefaretle gidip gelmiş ve onların bu dâhilî gailelerini kendi gözleriyle tetkike muvaffak olmuştu. Çin'in Orta Asya siyasetini işte bu kurnaz diplomat tanzim etmişti. İmparatora teklif ettiği plan şöyleydi:

Köktürk hanedanından her prensin maiyetinde büyük ordular vardır; hepsinin unvanı da "Han"dır. Her biri dört cihetten birine yerleşmiştir. Birlikleri zahirîdir. Bunları kuvvetle yenmek güç; fakat birbirine düşürmek kolaydır. Çinliler, bu siyaseti takip ettiler. Batıdaki Yabgu Tardu'ya bir elçi ile üstünde eski Türklerin hakanlık alameti olarak bir kurt başı bulunan bir "alem" gönderdiler. Bu suretle Çinliler Türklüğü ikiye bölmek için yabguya hakanlık tevcih etmiş oldular. Hatta Tardu'nun elçilerini takdim ederek Doğuyu Batıya değil, Batıyı Doğuya hâkim tanıyacaklarını bildirdiler.[294]

Türklerin tarih boyunca en fazla Çin içlerinde yok oldukları söylenebilir. Yazılı kaynaklardan bildiğimiz en erken devirlerden itibaren bozkırlı Türkler arasında kimliğini kaybetme ve Çinlileşme endişesi olduğu açıktır. Hatta bu durum Hunlardan başlamak üzere devlet katında da tartışılmış ve bozkır Türkleri Çinlileşmemek için Çin'e yerleşmeme ve üstelik imkân olduğu hâlde Çin'e gidip hükmetmeme yolunu seçmişlerdir. Çin çok farklı bir yerdir; dışarıdan içine gireni yutan, öğüten ve Çinlileştiren bir çarktır. Milattan önceki devirlerden beri dışarıdan gelip bin yıllardır Çin'e hükmeden Türk, Moğol, Tunguz, Mançu sülaleleri birkaç kuşak sonra Çinlileşmiş ve hatta Çin için kendi milletlerini katledebilmişlerdir. Esasında bozkırlı Türkler bu tarihî hakikati çok iyi bilmişlerdir. Bu yüzdendir ki Orhun Yazıtlarının birçok yerinde ısrarla Çin'e gidilmemesi ve Çin'e yerleşilmemesi öğüdü verilmektedir. Bilge Kağan sözlerinin başında 630 yılındaki esaret devresine atıf yaparak çok açık bir şekilde şöyle demektedir: *"Türk beyler Türk adını bıraktı. Çinli beyler Çin adını tutarak, Çin kağanına itaat etmiş."* Yine Bilge Kağan Çin'e giden Türklerin nasıl yok olduklarını şöyle anlatmaktadır: *"Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırırmış. Yaklaştırıp, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılsa kabilesine, milletine, akrabasına kadar barındırmaz imiş. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti öleceksin!"* Aynı sözleri tekrar ettikten sonra Köl Tigin Yazıtı'nda daha net bir ifade

292 Faruk Sümer, "Bilge Kağan Çok Az Bilinen Büyük Bir Hükümdarı-II", *TDTD,* Sayı: 26, İstanbul, Şubat 1989, s. 5-6.

293 Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 210.

294 Mehmed Ali Aynî, *Milliyetçilik Tarihte ve Türklerde Din, Millet ve Milliyetçilik,* haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul, 2011, s. 93-94.

ile *"O yere doğru gidersen, Türk milleti öleceksin!"* denilmektedir. Bu öğüt, Türkler arasında çok eski bir geleneğin ve tedbirin tekrar dillendirilmesinden başka bir şey değildir. Çin'e giden Türk, tarih boyunca yok olmuştur.[295]

Köktürklerde Fetret Dönemi (630-681)

Büyük iftihar vesilemiz olan Köktürk İmparatorluğu devrinde milletin maruz kaldığı elli yıllık esaret aynı sebeplere dayanmaktadır. Şöyle ki; hanedan mensupları birbirine düşerek, kendi başına buyruk olmak sevdasına kapılan muhteris beyler kuvvetleri bölerek, esas vazifesi askerin gönlündeki vatan muhabbetini alev hâlinde canlı tutmak olan kumandanlar bu mübarek ateşi söndürerek memleketi boyunduruk altına sürüklemişlerdir. Orhun Yazıtlarında bu esaret senelerinin bezginlik verici hatıraları acı bir dil ile anlatılır. Aynı kitabelere göre, felaketin asıl tahrikçi unsuru "hilekâr Çinlinin tatlı sözleri" ile "ipekli kumaşları" idi.[296]

630-680 arasındaki 50 yıllık zaman Köktürklerin istiklallerini kaybettikleri bir matem devresi olmuştur. Her ne kadar Orta Asya'da millet olarak Türkler varlıklarını, dil, inanç ve geleneklerini muhafaza etmişlerse de müstakil bir devletten mahrumiyet, "Bey olmaya layık evladın kul, hatun olmaya layık kız evladın cariye olması" Köktürkler için haysiyet kırıcı bir ıstırap kaynağı teşkil ediyordu, Millet şöyle diyordu: "Ülkeli bir kavim idim, şimdi ülkem nerede? Kağanlı bir kavim idim, şimdi nerede Kağanım?" Yazıtlardan anlaşıldığına göre, Köktürkleri bu felakete sürükleyen sebepler şu üç noktada toplanmaktadır:

– Sonraki devlet ve idare adamlarının kifayetsizliği: "...Kağan bilge imiş, cesur imiş, buyrukları bilge imiş, cesur imiş, beyleri de kavmi de iyi imiş, böylece ülkeyi tutup töreye göre tanzim etmişler... Sonra kardeşler, oğullar kağan olmuş, küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmadığı, oğul babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuşlar, buyrukları da bilgisiz, fena imişler... Türk beyleri, Türk adını atmışlar, Çin beylerinin adlarını almışlar, Çin kağanına boyun eğmişler, elli yıl işlerini, güçlerini (ona) vermişler..."

– Türk kavminin uygunsuz tutumu: "Türk bodunu... Sen aç olduğun zaman tokluğunu düşünemezsin, tok olduğun zaman açlık nedir bilmezsin. Bu sebeple kağanın iyi sözlerine kulak vermedin, yurdundan ayrıldın, harap, bitkin düştün. Müstakil kağanlığına karşı kendin yanıldın... Doğuya gittin, batıya gittin. Kutlu yurt Ötüken'i terk ederek gittiğin yerlerde ne yaptın? Su gibi kan akıttın, kemiklerin dağlar gibi yığıldı...", "Türk bodunu kendi kağanını bıraktı, hüküm altına girdi, Hüküm altına girdiği için Tanrı ona ölüm verdi, Türk bodunu öldü, mahvoldu..."

– Kurnaz Çin siyaseti ve yıkıcı propaganda: "Çin kavminin sözü tatlı, hediyesi mülayim imiş, tatlı sözü, mülayim hediyesi uzak kavimleri yaklaştırır imiş. Sonra da fesat bilgisini orada yayarmış, iyi, bilge kişiyi yürütmez imiş. Onun tatlı sözüne, mülayim hediyesine kapılan çok Türk kavmi öldü...", "...Çin kavmi hilekâr kurnaz olduğu için, küçük kardeşlerin büyük kardeşlere ayaklanması, beylerle kavim arasına nifak girmesi yüzünden Türk budunu ülkesi yıkılmaya yüz tutmuş, müstakil kağanlık sukuta uğramış...", "...Çin kağanı, Türk kavmi (ona) bunca işini gücünü verdiği hâlde, Türk kavmini öldüreyim, soyunu mahvedeyim der imiş, mahvetmeye yürürmüş..."

295 Kürşat Yıldırım, *Bir Zamanlar Türk İdiler Türk Kökenli Çin Aileleri*, İstanbul 2017, s. 13-14.
296 İbrahim Kafesoğlu, "Ordunun Vazifesi", *TK*, Yıl: VIII/82, Ankara, Ağustos 1969, s. 2; Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 18.

Köktürk tarihinin bu elli yıllık fetret devrinin sonunda, yazıtlar yolu ile çok iyi tanınan, Aşına soyundan Kutluk (Çincede Ku-to-lo) istiklal savaşına girişti (680). Türk milletinin eski hür ve müstakil kağanlık çağının hasreti içinde olduğunu sezen Kutluk, kendinden önceki mücadeleleri de takip ediyordu: 639 yılında Türk milletinin bağımsızlığını elde etme noktasında Chieh-she shuai (Kürşad) ile bir avuç arkadaşının isyan hareketi Çinlileri şaşkına döndürmüş ve büyük bir korku içine salmıştır. Chieh-she shuai ve arkadaşları bir dava uğrunda, Türklüğün içine yuvarlandığı feci durumdan kurtulmak uğrunda yalnız Türk havsalasının alabileceği bir korkusuzluk, bir yiğitlikle ileri atılmışlar bir ordu ile çarpışa çarpışa Wei Irmağı'na kutlu kanlarını karıştırıp soylarının şuurunda ve gönlünde ebedî yerlerini almışlardır.[297]

Çin'deki bazı Türk zümrelerinin aynı maksatla başa geçirdikleri Ni-şu-fu davayı kaybederek kesilen başı Çin başkenti Lo-yang'a götürülmüş (679), mücadeleye devam eden, yine Aşina soyundan, Fu-nien kalabalık Çin kuvvetleri karşısında yenilerek 53 arkadaşı ile birlikte Lo-yang çarşısında idam edilmişti (Ağustos 681). Bu sırada Kuzey Çin'de bulunan ve Türk kitlelerinin derin istiklal iştiyakını gerçekleştirmek azmi ile ortaya atılan Kutluk, gizlice teşkilat kurarak etraftaki Köktürk ileri gelenlerini ve halkını vazifeye çağırdı. Süratle yayılan harekete katılanların sayısı kısa zamanda beş bine yükseldi. Davete koşanlar arasında, II. Kağanlık devrinde Köktürklerin ünlü devlet adamı ve kumandanı Tonyukuk da vardı.[298]

Çin Seddi'ne, sık sık baskın yapan Köktürklerle Çinliler arasındaki ilişkiler hem sıkı hem fırtınalı olmuştur. T'angların güçlü hanedanı Asya'dan Taşkent'e kadar olan bölgede askerî bir koruma sağlamayı başardı ve 630-680 yılları arasında Türk hükümdarlarını vasiyeti altında tuttu.[299]

630 senesinde Asya'da büyük Köktürk hâkimiyeti çökmüş hem Doğu hem Batı Köktürk Kağanlıkları Çin İmparatorluğu'nun tabileri durumuna düşmüşlerdi. Kağanlığın böylece bir fetret devresine girmesi Türk birliği bünyesinde büyük ölçüde çözülmelere yol açmış, yaşadıkları yerlerde; başlarına buyruk kuruluşlar meydana getiren çeşitli Türk kitleleri arasında Köktürk Kağanlığı'nın en batı ucundaki Hazarlar kendi devletlerini teşkilatlandırırken (630'u takip eden yıllarda), siyaseten hürriyete kavuşan Bulgarlar da kendi devletlerini kurma gayreti içinde faaliyete geçmişlerdir.[300]

Fetret Devri'nin Oluşmasındaki Başlıca Sebepler

552 yılında Bumin Kagan'ın gayretleri ile kurulup kısa zamanda bir cihan devleti olarak dünya tarihinde belirleyici bir güce sahip olan Birinci Köktürk Devleti, 581 yılında Taspar (T'a-Po) Kağan'ın oğlu İşbara'nın tahta geçmesi ile kağanlığın batı kanadında görev yapmakta olan İstemi'nin oğlu Tardu'nun ihtirası yüzünden 582 yılında resmen Doğu ve Batı Köktürk Devleti diye ikiye bölünmüştür. Devleti

297 Gök Alp, *Sınırlandırılmış Türk Tarihi*, I, s. 189-190.

298 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 111-113; Klyaştornıy-Sultanov, *Kazahstan Letopis Treh Tısyaçeletiy*, s. 98-99; Gumilev, *Drevnie Turki*, s. 270-274; Svat Sovcek, *A History of Inner Asia*, Cambridge, 2000, s. 54-55; Tilla Deniz Baykuzu, *Son Bilgiler Işığında Kürşad İsyanı*, Konya, 2016, s. 108-109.

299 Louis Bazin, "Türk Halkları", *Türkler*, ed. Stephane Yerasımos, çev. Temel Keşoğlu, Ankara, 2006, s. 58.

300 Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülahazalar*, s. 175.

yıkılışa doğru götüren sebeplerin başlangıcı diyebileceğimiz bu olaydan itibaren, Köktürkler ardı arkası kesilmeyen iç çatışmalar ve Çinli ajanların hiç yılmadan çevirdiği entrikalar ile bir türlü huzur bulamamışlardır. Büyük kağanın kardeşleri ve prensler kendi menfaatlerini tıpkı Orhun Yazıtlarında işaret edildiği gibi devlet ve milletin menfaatinden üstün görmeye başladılar. Oğul babasına, kardeş ağabeyine ihanet eder oldu. İşte bu tür ihanetlerin biri de 620 yılında yaşandı. Doğu Köktürk Devleti'nin Kağanı Çar Kağan Çinli eşi İçen Konçoy tarafından zehirlenerek öldürüldü. İçen Konçoy, boşalan tahta Çor Kağan'ın kardeşi Bağatur Şad'ın geçmesini sağladı (621). Bağatur Şad tahta geçtikten sonra "İl-Kağan" unvanını aldı. İl-Kağan komutasındaki Doğu Köktürk orduları Çin Seddi'ni aşarak Çin başkenti Ch'angan'ı kuşattı. İki ülke arasındaki savaş "Wei Nehri Barış Antlaşması"nın imzalanması ile sona erdi. İl-Kağan'ın, barış antlaşmasından sonra bazı Çinlileri önemli mevkilere getirmesi ve bunların görevi kötüye kullanmaları sebebiyle Köktürk ülkesinde hoşnutsuzluklar ortaya çıkmaya başladı. Yine İl-Kağan, saltanatının son zamanlarında Soğd asıllı bürokratları ve tüccarları devletin önemli kurumlarının başına getirmişti. Fakat bunlar Köktürk kanunlarını istedikleri gibi değiştirerek milletin devletten kopmasına sebep olmuşlardı. Aslında milletin devletten soğumasının ve devleti terk etmesinin en önemli sebebi bu idi. Neticede devlete karşı güç kazanan Sir-Tarduşlar, Orhun ve Selenge ırmakları havalisinde bağımsız bir hâkimiyet kurmuşlardı. Çin bu hâkimiyeti hemen tanıyıp desteklemişti. Bu siyasi ve askerî yenilgilerin dışında 627 yılında ülkede büyük bir ekonomik kriz yaşandı. Bütün bu menfi olaylar, Köktürklere bağlı kabilelerin birer birer devletten ayrılmasına sebep oldu. Köktürk kabilelerinin bir kısmı Sir-Tarduşların hükümdarının yanına giderek ona bağlandılar. Sir-Tarduşların hükümdarı Ötüken'de otağını kurarak birkaç Türk boyunu daha kendi tarafına çekti. Sonuçta Çin, Köktürklerden bağını koparmış bazı önemli Türk boylarının Çin'e sığınmasını sağladı (629). İl-Kağan'ın Çinliler tarafından esir edilmesi ve esarete dayanamayarak ölmesi üzerine, Doğu Köktürkler 630'da Çin'in T'ang İmparatorluğu'nun yönetimi altına girdi. Netice itibariyle Köktürklerin elli yıl süren fetret devri böylece başlamış oldu.[301]

630 senesi büyük Köktürk tarihinin en karanlık yılıdır. Doğu Kağanlığı bu sene Çin'e boyun eğmişti. Batı Kağanlığı da aynı tarihte aynı akıbete uğradı. Bundan sonra da Aşina soyundan bir sürü "kağan", bazen aynı zamanda birkaç "kağan" Batı Köktürk gruplarının başında görülüyorsa da bunlar Çin'in birer memuru durumunda idiler. Batı Köktürk ülkelerinin Çin'e ilhakı 658'de tamamlandı.[302]

630 yılı hem doğuda hem de batıda Köktürk Devleti için çöküş yılı olmuştur. İki devlet de gücünün zirvesindeyken ani bir çöküş yaşamıştır. 630 yılında İl- Kağan Çin'e esir düşmüş ve Doğu Köktürk Devleti yıkılmıştı. Batı Köktürklerde ise Türk devletlerinin genelinde görülen bir durum yaşanmış ve çok güçlü bir önderin ölümünün ardından yaşanan iç mücadeleler devleti zayıflatmıştır. Bu durum Türk devletlerinin kişilere bağlılığından kaynaklanmaktadır. Türk tarihine bakıldığında başta bulunan hükümdara göre devletlerin inişli çıkışlı dönemler geçirdiği görülmektedir. Köktürkler 630-681 yılları arasında Çin tahakkümü altında yaşamıştır. Bu dönem Fetret Devri olarak adlandırılmaktadır. Çin, Doğu Köktürklerini 649, Batı

301 Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş,* I, s. 231-233; Mehmet Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar,* Ankara, 2013, s. 154.

302 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 111.

Köktürklerini ise 659 yılında tam olarak hâkimiyet altına almıştır. Doğu Köktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra 100.000'den fazla Köktürk ahalisi Çin'e sığınmıştı. İmparator T'ai-tsung kendilerine sığınan Köktürkleri yapılan uzun tartışmalar sonunda Sarı Irmak'ın güneyine yerleştirmeye karar verdi.[303]

Köktürklerin bağımsızlıklarını kazanışları ve kaybedişleri, Orhun yazıtlarında oldukça önem verilerek anlatılmış; bağımsızlığın kaybedilişinin millet için âdeta bir ölüm, kazanılmasının ise yeniden diriliş olduğu, milletin bundan çok ders alması gerektiği önemle tavsiye edilmiştir. 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada birçok bağımsızlık harekâtı meydana gelmiş, en sonunda 679'da başlayan isyan kıvılcımı 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasına sebep olmuştur. Devlet tekrar istiklalini kazanınca kağanlar Çin'de kalmış Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarf etmişlerdir. Bu da Köktürk Devleti'nde bağımsızlığa verilen önemi gösteren en önemli belgelerdendir.[304]

Yazıtlar, ilk çöküş devrinde, bir kısım beylerin Çinlilerle işbirliği yaparak devleti nasıl parçaladıklarını, millî kültür ve töreden uzaklaşarak şahsiyetlerini ne derece kaybettiklerini ve bu suretle kendi menfaatleri için milletin esaretine sebep olduklarını anlatırken, onları şiddetle lanetlemekte; bu yüce duygular ve ıstırapları millete ve tarihe mal etmektedir. Bilge Kağan bu kurtuluş ve esaret sebeplerini izah ederken, "Beyler ile halk arasına nifak girmiş, Çinliler kurnazlık, hile, şirretlikle kardeşleri birbirine düşürmüş ve bozgunculuk tohumları saçmışlardır. Bu yüzden Türk milletinin atalardan kalma devleti yıkılmaya yüz tutmuş; beylerin oğulları Çinlilere köle ve iffetli (silig) kızları cariye olmuştur. Onlar kendi isim ve unvanlarını terk ederek Çince isim ve unvanlar almışlardır. Elli yıl Çin imparatoruna hizmet ederek esir hâlinde yaşadılar."[305]

Çin boyunduruğunda yaşamak Türklere pek ağır geliyor, müstakil yaşamaya alışmış bir millet için bu tahammül edilmez esaret hayatına nihayet vermek arzuları uyanıyordu. Diğer taraftan Çinliler de Türkleri Çinlileştirmek için her türlü gayreti sarf ediyorlar, Türk kültür ve ahlakını değiştirmeye çalışıyorlardı.[306]

II. Köktürk Devleti ve İlteriş Kağan

681'de Kuzey Çin'de bulunan ve bütün Türk boylarının istiklalini geri kazanmak için büyük bir azimle ortaya atılan Kutluk, kendisinden önceki millî ayaklanmalardan büyük dersler çıkartarak Çin'e karşı gizli bir teşkilat kurar ve kendi gibi düşünen Köktürk ileri gelenlerini ve halkını bu kutsal vazifeye çağırır. Onun çağrısına kulak vererek savaşa katılanların sayısı süratle artarak kısa zamanda beş bine ulaşır. Bu bağımsızlık davasına katılanların arasında büyük devlet adamı ve meşhur kumandan Tonyukuk da bulunuyordu. Orhun'daki Tonyukuk adına dikilen yazıtta hareketin başlangıcı şöyle anlatılmaktadır:

"Ormanda taşta kalmış olanı toparlayıp yedi yüz oldu. İki kısım atlı idi. Bir kısmı yaya idi. Yedi yüz kişiyi sevk eden büyükleri; Şad idi. Katıl! dedi. Katılanı ben

303 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi,* s.108
304 Taşağıl, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti,* s. 39-40.
305 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* I, s. 164-165; Ergin, *Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi, Doğu Cephesi,* s. 18-19.
306 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* I, Ankara, 1994, s. 7.

idim...” Kutluk ile Tonyukuk’un komutasındaki Köktürk ordusu ilk olarak 681’de Kuzey Çin’deki Yün-Chou eyaletine baskın yaparak otuz bin civarında at, koyun, deve elde ettiler ve birliklerine yeni katılan kuvvetlerle, Gobi Çölü ile Orhun Irmağı arasındaki karargâhına çekildiler. Onlar Çogay Dağlarının kuzey eteklerini ordunun yazlık merkezi, Karakum’u da kışlık merkezi yaparak askerî hazırlıklarını tamamladılar. Onların hedefi bütün bozkır Türklerinin kutsal merkezi Ötüken’i geri almak ve oraya Köktürk bayrağını dikmek idi. Kutluk’un istiklal hareketinin gelişmesinden ve büyümesinden endişelenen iç ve dış düşmanlar Kutluk’un hareketini durdurmak ve başarısızlığa uğratmak için Selenge Irmağı boylarındaki Oğuzları Köktürklere karşı kışkırtmak istediler. Oğuzların Kutluk hareketine karşı Çin’in kuzeydoğusundaki Kitanlar ve Çinliler ile ittifak kurma imkânları vardı. Dolayısıyla Oğuzların üzerine acilen bir sefer düzenleyerek bunun önlenmesi ve bertaraf edilmesi gerekiyordu. Böylece Tonyukuk’un öngörüsü ve tavsiyesi ile Kutluk’un komutasındaki Köktürk ordusu ani bir baskın düzenleyerek Oğuzları kontrolü altına aldı. Köktürklerin Tuğla Nehri yakınlarındaki İnekler Gölü kıyısında Oğuz tehlikesini ortadan kaldırdı. 682’de kazandığı bu savaş Kutluk’un önderliğindeki Köktürk bağımsızlık ordusunun Ötüken’e hâkim olmasını sağladı. Kutluk, Ötüken’e tamamen hâkim olduktan sonra büyük bir merasim düzenleyerek kendini “Kağan” ilan etti ve “İlteriş” (ili ve milleti derleyip toplayan anlamında) unvanını aldı. Böylece İkinci Köktürk Devleti’ne kurucusundan dolayı “Kutluk Devleti” denmektedir.[307]

Çin kaynaklarına ve Tonyukuk Yazıtı’na göre, Türk milleti Çin’den bir kağan seçemeden ayrılmış ve kağanını sonra seçmiştir. Türklerin Çin esareti altından kurtulması çok kanlı olmuş, Türk milleti Çin tarafından imha edilmek istenmiştir. Ormana, dağa kaçabilenler bir araya gelerek ancak yedi yüz kişi kadar bir topluluk meydana getirebilmişlerdir. Üçte ikisi atlı, üçte biri yaya olan bu topluluk kendisine İlteriş’i kağan seçmiştir. İlteriş, Çin kaynaklarında Kutulu, Gudulu adı ile geçer. Bu Çince kelime Türkçedeki Kutlug/Kutluk kelimesinden başka bir kelime olmasa gerektir. Ama Köktürk abidelerinde İlteriş Kağan’ın adı Kutluk şeklinde geçmez.[308]

682’de tam bağımsızlığını kazandıktan sonra Kutluk ve Tonyukuk liderliğindeki II. Köktürk Devleti geçen on yıllık süre Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafındaki diğer Türk boylarını kendine bağladı. Her fırsatta Çin’deki T’ang İmparatorluğu’na ardı ardına darbeler indirerek esaret altındaki Türkleri kurtarmaya çalıştı. Çin’in kuzeyi doğudan batıya tamamen Köktürk akınlarına maruz kalmıştı. Neticede Kutluk’un kurduğu Köktürk Devleti, kağanlık yaptığı on yıllık sürede askerî, ekonomik ve idari yönlerden hızlı gelişme gösterdi.[309]

Dokuz Oğuzlar, Dokuz Tatarlarla birleşerek Agu’da II. Türk Kağanlığı’na saldırmışlardır. Agu Oğuzların bölgesinde yani Orhun Vadisi’nin kuzey veya kuzeybatısında, Tula’nın Orhun’la birleştiği yerde veya biraz daha kuzeyde olmalıdır.[310]

Köktürk boyu ile Tokuz Oğuz boyu arasındaki en kanlı savaş 687 yılında Togla Suyu kıyısında yapılan ve teferruatı Tonyukuk Yazıtı’nda anlatılan Togla

307 Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş,* I, s. 241-242, Ergin, *Orhun Abideleri, Tonyukuk Abidesi,* s. 36.
308 Osman Fikri Sertkaya, *Köktürk Tarihinin Meseleleri,* Ankara, 1995, s. 11.
309 Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa Türk Model Devleti Gök Türkler,* s. 229.
310 Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları, Eski Türk Yazıtlarına Göre,* Konya, 2012, s. 27.

Savaşı'dır. Bu savaş esnasında Tokuz Oğuz hükümdarı Baz Kağan öldürülmüş ve 692 yılında İlteriş Kağan'ın balbalı dikilmiştir.[311]

M.S. VII. yüzyılın sonu ve VIII. yüzyılın başı II. Köktürk Devleti'nin en kudretli zamanıdır. Türk kağanlarının askerî gücünü Koşo-Çaydam kitabe yazarları destani bir üslupla şöyle tasvir ederler: "Tanrı'nın inayetiyle o (İlteriş Kağan) kavimleri kavimsiz, kendi kağanları olanları kağansız bıraktı... Düşmanlarını sulh akdetmeye mecbur etti, dizlileri dize getirdi, başlıların ise başını eğdirdi."[312]

Kapağan Kağan (692-716)

692'de İlteriş Kağan'ın oğulları Bilge ve Köl Tigin kardeşler henüz küçük yaşta olduklarından, töre gereği amcaları Beğ-çor (Çincedeki şekli Mo-ço) kağanlığa getirildi (692-716). 27 yaşında hırslı ve haşin tabiatlı bir şahıs olduğu anlaşılan yeni kağan "Kapağan" unvanını aldı ve Türk tarihinin sayılı fatihlerinden biri oldu. Kapağan Kağan'ın baş hasmı elbette, yazıtlardaki ifadeye göre "hilekâr ve entrikacı" büyük komşu Çin idi. Onu daima baskı altında tutmak lazımdı. Fakat Türk devletlerindeki ekonomik sıkıntı Kapağan'ı Moğol K'i-tanlara karşı Çin hükûmetine yardıma sevk etti. Ülkesini iktisadi istikrara kavuşturmak için gerekli bazı ihtiyaçlarını Çin'den temin etmek yanında geniş ölçüde siyasi planları vardı. Bunlardan biri I. Köktürk Kağanlığı'nın fetret devrinde Kuzey Çin'in "Altı Eyalet" bölgesine yerleştirilmiş Türkleri vatana çekmek suretiyle Ötüken'in insan gücünü arttırmak, diğeri de Türk topluluklarının dağınık hâlde yaşadıkları memleketleri, yani ta Mâverâünnehir içlerine kadar uzanan bütün Türkistan'ı kağanlığa bağlamaktı. Zira buralarda (Cungarya, İli ve Yedi-su ırmakları, Isık Göl havalisi, Talas ve Çu nehirleri etrafı vb.) kitabelerde On-ok (On-boy=On kabile) diye anılan Tarduş, Türgiş ve başka To-lu boyları ile Karluk, Basmıl vb. Türk kitleleri bulunmakta idiler. Onun Orta Asya'da, tıpkı eski büyük Hun İmparatorluğu gibi, gerçek bir Türk birliği kurmak ve hepsini tuğ (sancak) altında toplayarak töre himayesinde yaşatmak düşüncesi modern manada yüksek bir siyasi görüşe sahip olduğuna delil sayılmaktadır. Kapağan'ın K'i-tan baskısında Çin'i desteklemesinin bir taktik icabı olduğu anlaşılmakta idi.[313]

Kapağan Kağan tahta geçtikten sonra, önce hedefine uygun olarak, devlet ve ordu teşkilatlarını yeniden yapılandırdı. Kardeşi Taşambeg'i (To-si-fu) kağanlığın sol kanadına İlteriş'in büyük oğlu Bilge'yi de Tarduş topluluğu üzerine "Şad" tayin etti. Kendi oğlu Bögü'yü (kitabelerde İnel Kağan, Çin kaynaklarında Fu-kü) Küçük Kağan yaptı. Bu suretle Köktürk Devleti'nde, askerî kuvvetler de iki ordu hâlinde (Doğu ve Batı Ordu Komutanlığı olmak üzere) tertiplendi. Genç, haşin ve ihtiraslı Kapağan Kağan devleti siyasi ve askerî bakımdan denetledikten sonra hayatındaki seferler ve zaferler dizisini 693'te Çin Seferi ile açtı. Çin'in Ling-chu eyaletini şiddetle darbeledi ve aynı sene içinde aynı bölgeye yedi defa sefer düzenledi. Sonra eski toprakları olan Ordos'a akın yaptı. Askerî harekâtını yeniden

311 Osman Fikri Sertkaya, "Köktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri", *TKA,* XXVIII / 1-2, Ankara, 1991, s. 332.

312 S. G. Klyaştorniy, "Orhun Abidelerinde Kengü'nün Kavmi-Yer Adı (Etno-Toponimiği)", çev. İsmail Kaynak, *Belleten,* XVIII/69, Ankara, Ocak 1954, s. 89.

313 İbrahim Kafesoğlu, "Ölümünün 1250 Yılında Bilge Kagan", *Belleten,* XLIX/194, Ankara, Ağustos 1985, s. 262-263; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 116-118.

Ling-chu'ya doğru teksif ettiği yılda (696), K'i-tanlarla Çin'in arasının bozulmasını kendi lehine değerlendirerek, Tang İmparatoriçesi Wu tzu-t'ian'ı (Hâkimiyet devri: 690-705) destekledi. K'i-tanları (Hitaylar) Ho-pei bölgesinde ağır hezimete uğrattıktan sonra Tang imparatoriçesinden, yaptığı yardımın karşılığı olarak aşağıdakileri istedi:

a. 100 bin hu (bir hu = 12,5 kg) tohumluk darı,

b. Üç bin adet tarım aleti,

c. 10 bin libre demir (T'ang yıllıklarına göre 40 bin),

d. Çin'in idaresi altındaki (çoğu Ordos'ta olmak üzere fetret devrinde Çinlilerce tahsis edilen "Altı Eyalet" bölgesinde oturan Köktürkleri) Türklerin Köktürk hâkimiyetine (Ötüken bölgesine) iade edilmesi.

Kapağan Kağan Çin karşısında siyasi ve askerî üstünlüğü sağladıktan sonra Yenisey bölgesindeki Kırgızlara yöneldi. Mevsim kıştı (696-697), yol uzun ve meşakkatli idi, fakat bu sefere zaruret vardı. Çünkü Kırgız kabilelerinin lideri, Çin ve On-oklar ile anlaşarak Köktürk Kağanlığı'nı yok etmek istiyordu. Bu durum Orhun Yazıtlarında şöyle dile getirilmektedir: "Altun-yış (Altun Ormanı = Altay Dağları)'da buluşalım, ordularımızı birleştirelim, doğuda Türk kağanına saldıralım, (yoksa) kağan cesur ve aygucı'sı bilge olduğundan o bizi mahveder demişler. Kapağan ile Tonyukuk idaresindeki Köktürk ordusu kar sökerek, ağaç dallarına tutunarak, bazen atları yedeğe alarak" yolsuz vadilerden Kögmen Dağlarını aştı, Yenisey kaynaklarında, Anı Irmağı kıyısında Kırgızlara saldırarak hanı öldürdü ve ülkesini teslim aldı. Kırgızların isyanı bastırıldıktan sonra sıra üçlü ittifakta yer alan Türgişlere (On-oklar) geldi. Kapağan Kağan Çin ile savaşa hazırlanırken, oğlu İnel ile yeğeni Bilge Şad emrindeki Batı Kolordusu ise "Batıyı düzenleme" yani On-okları devlete bağlama vazifesiyle meşguldü. 698 yılının sonlarına doğru, ölen oğlunun yuğ merasimi ile meşgul olan Kapağan Kağan'ın emri üzerine İnel ile Bilge tarafından sevk edilen Batı ordusu da Tonyukuk'un yüksek bilgisi ve dehasıyla, Altayları (Altun-yış) aşıp Yarış Ovası (bugünkü Cungarya)'na ilerlemiş ve Bolçu'da On-ok kuvvetleri üzerinde kesin zafer kazanmıştı (698). Köktürk Yazıtlarına göre; Türk budunundan olduğu hâlde yanlış hareket eden Türgiş kağanı U-çe-le (Wu-shih-le) yakalanmıştı. Türgişlerin hanı, yabgusu ve şadının telef olmaları ile neticelenen Bolçu Savaşı, On-okların bütün Tuğluk (To-lu) ve Sadaklı (Nu-şi-pi) kabilelerini, yani Balkaş, İli, Isık Göl, Çu ve Talas bölgelerindeki Türkleri Köktürk egemenliği altına almıştı (699). Böylece İkinci Köktürk ülkesinin sınırları batıda Kengü Tarban'a (Güney Kazakistan sınırı) ve Fergana'ya kadar genişledi.[314]

Köktürk Kağanlığı'nın resmî sınırları Kengü-tarban'a ve Fergana'ya dayandı. Bu münasebetle Çin kaynağında şöyle denilmektedir:

"Kapağan zaferlerinden gururlu. Bizi küçümsüyor! Her yana ordular sevk ediyor, ülkesinin bir baştan bir başa genişliği, 10 bin 'li' (aşağı-yukarı 4500 km)'den fazla. Onun yüksek gayeleri var."[315]

II. Köktürk Devleti, hâkimiyetini stepte kurmayı tercih etmiş olsa dahi, ataları tarafından temin edilmiş olan Orta Asya yerleşik hayat bölgelerinin de sahibi

314 Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş,* I, s. 244-245.

315 Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülahazalar,* s. 207.

olduklarından, burada devletçilik, hâkimiyet ruhları ve millî benlikleri daha fazla artmıştır. Türk olmayan milletler de onların bu yerlerin hakiki sahibi oldukları kanaatinde ve onlara hak vermekte idiler. Kapağan Kağan, Türklere millet olma ruhunu aşılayarak henüz kendi nüfuzları altına girmemiş olan bütün Türk kabilelerini II. Köktürk Devleti çatısı altında toplama teşebbüsünde bulunmuştur. Onun devrinden itibaren ayrı ayrı Türk kabilelerinde birlik hissi ve aynı millete mensup oldukları şuuru uyanmıştır. Bu şuur inkişafının neticesinde stepte ve mukaddes Ötüken merkezinde Türk karakter hususiyetleri oldukça kuvvetlenmişti. Bu karakter özleşmesi sayesinde Türkler ilerdeki şehirleşme hayatlarında diğer milletlere karşı zayıf unsur değil, kendi özünü bulmuş, kuvvetli bir millet hâlinde ortaya çıkmış ve yabancı milletler içinde kaybolmaktan korunabilmişlerdir. Hatta karışık milletlerle dolu olan şehirlerde mevcut kültürü benimseyerek o bölgeyi Türkleştirmişler ve Türk kültürü üstünlüğünü kurabilmişlerdir.[316]

Köktürk Devleti VIII. yüzyılın başlarında Kapağan Kagan'ın öncülüğünde hanedanlığın en ihtişamlı devirlerini geçirmiştir. Ancak Kapağan Kagan'ın başarısının temelinde, yanında Tonyukuk, Bilge, Kül Tigin ve Tonga Tigin gibi çağın en cesur kahramanlarının bulunması yatmaktadır.[317]

Orhun Yazıtlarında Kapağan (Moço) Kağan zamanında yapılan seferlere tahsis edilen kısmı olduğu gibi naklediyoruz:

"Amcam kağan tahta otururken (Bilge Kağan) kendim Tarduş halkının şadıydım. Amcam kağan ile birlikte ileriye (yani doğuya) Yeşil Öğüz'ün aktığı Şantung Vadisi'ne kadar orduyla gittik; geriye (yani batıya) Temir Kapı'ya kadar sefer ettik; Köğmen ormanına, Kırgızların memleketine kadar asker sevk ettik. Biz 25 sefer yaparak 13 defa savaştık. Kavimli olanları kavimsiz, kağanlı olanları kağanlarını ortadan kaldırdık, başların başlarını eğdirdik. Türgiş kağanı bizim Türklerden bizim halktandı. Fakat kendi menfaatini idrak edemediği için bize karşı suç işledi ve öldürüldü. Onun beyleri ve idarecileri keza öldürüldüler, On-oklar tabiiyet altına alındı."[318]

Çok karışık entrikalarla dolu olan Çin sarayında Kapağan Kağan'ın kat'i ve tesirli bir rolü vardı. Bazen Kapağan Kağan, Çin sarayında bir hami gibi emirler verebilen vaziyet bile takınırdı. Çin sarayına karşı hüsnüniyet sahibi bir dost gibi görünse bile, kendi askerlerinin Kuzey Çin hudut şehirlerini yağma etmelerine katiyen mâni olamıyordu. Kapağan Kağan'ın siyasetinin esas hedefi, Bumin Kağan devrinde olduğu gibi Kuzey ve Batı Türklerini bir devlet hâlinde toplayıp birleştirmekti ki bu siyasi görüşü onun Türk tarihindeki konumunu fevkalade yükseltmektedir. Çok isabetli ve sert tedbirlerle bu büyük planı tatbik ve tahakkuk ettirmiştir.[319]

Köktürk Kağanı Kapağan Kağan zamanında bütün Batı Türkistan Köktürk Devleti'nin hâkimiyeti altında idi. Ayrıca Taşkent, Fergana, Semerkant, Buhara ve

316 A. Von Gabain, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", çev. Saadet Ş. Çağatay, *AÜDTCFD*, II/5, Ankara, 1944, s. 689-690; Cristopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, çev. Kürşat Yıldırım, İstanbul, 2011, s. 112.

317 Sadettin Gömeç "Orkun Abidelerinde Geçen 709-710 Seferleri Üzerine", *ATB*, Yıl: 19, Sayı: 37 Ankara, Ağustos, 1994, s. 139

318 S.G. Klyaştornıy, "Orhon Abidelerinde Kengü'nün Kavim Yer Adı (Etno-Toponomiğ)", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XVIII/69, Ankara, Ocak 1954, s. 89-90; Ergin, *Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi*, s. 20-21.

319 Gabain, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", *AÜDTCFD*, II/5, s. 689-690.

Uşrusana bölgelerinde, Köktürklerin yüksek hâkimiyetini tanımakla beraber yarı müstakil beylikler bulunuyordu. Umumiyetle bu beyliklerin başında Türk hanedanları vardı.[320]

Bilge 26 yaşındayken yani 709 yılında Kırgızlarla işbirliği yapan Çiklerin[321] üzerine Kem[322] Irmağı geçilerek yürünmüş ve yapılan savaşta Çik ordusu mağlup edilerek dağıtılmıştır. Aynı sefer sonunda Azlar[323] da itaate alınmışlardı. Buna ait bilgi Bilge Kağan Yazıtı'nda mevcuttur.[324]

Kapağan'ın gittikçe ağırlaşan müsamaha tanımaz tutumu huzursuzluğu artırıyor, Türk boylarının ayaklanmasına yol açıyordu. Önce "Kara Türgiş" başkaldırması, sonra üç yıl kadar sürdüğü anlaşılan (711-714) Karluk isyanı, Çin'den destek alan bu kitlenin bir aralık Ötüken'e kadar sokulabilmeleri ancak Kapağan Kağan ile Bilge ve Kül Tigin kardeşlerin ortak harekâtı sonucunda (Tamıg Iduk-Baş Savaşı 713) durdurulabilmiş ve bir kısım Karlukların Çin'e sığınmalarına bile meydan verilmiş, bu arada Çin'in fırsattan istifade Köktürklere karşı askerî yığınak merkezi hâline getirdiği İç Asya'daki Beşbalık üzerine yapılan sefer (714), Bilge'nin de iştiraki ile direnme yuvaları dağıtılmış ise de durumun hayli karıştığı ve kağanlığın âdeta kaynamaya başladığı görülüyordu. Yazıtlardaki "Amcam kağanın idari keşmekeşi halkta ikilik ortaya çıktığı zaman" vb. ifadeler daha vahim hadiselerin patlak vereceğinin işareti durumunda idi. Nitekim kağanlığın ana kitlesini teşkil eden Oğuzlar birliğinin idareye açıkça cephe almaları büyük şaşkınlık yarattı. "Dokuz Oğuz Budunum, kendi budunum idi. Gök ve yer karıştığı için düşman oldu."[325]

Kapağan Kağan ömrünün son seferini (716) Togla kıyısındaki Bayırkulara yapmış ve onları bozguna uğratmıştı. Fakat zafer sarhoşluğu içinde bulunan Kapağan, Ötüken'in merkezine dönerken gerekli emniyet tedbirlerini almadı. Bir sögüt ormanından geçerken Bayırku askerleri önüne çıkarak Kapağan Kağan'ı öldürdüler.[326]

Kapağan Kağan'ın 711 Çin seferini Bahaeddin Ögel'in "tohum harbi "olarak vasıflandırması bu bakımdan manidardır. Gerçekten bu harbin sonunda Türklerin Çin'den külliyetli miktarda tarım aletleri, buğday ve mısır başta olmak üzere tohumluk elde etmişlerdir. Türkler yüzde yüz göçebe bir hayat sürmüş olsalardı böyle bir harp açmakla ne kazançları olabilirdi? Demek oluyor ki Türklerin göçebe yaşayışları bile yarı yerleşik bir hayatı aksettirmektedir.[327]

Kapağan Kağan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu İnel (Bögü), kağanlığın son zamanlarında ortaya çıkan karışıklığı önleyememiş ve yurda huzur sağlayamamıştı. Ülkenin felaketten kurtulması için kağanın değişmesi gerekiyordu. Çin kaynaklarındaki izahata göre, İnel'in direnmesi neticesinde, İlteriş'in oğulları Bilge ile Köl Tigin bir ihtilal neticesinde başa geçmek mecburiyetinde kaldılar.[328]

320 Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler,* İstanbul, 2011, s. 139-140.
321 Köktürk Yazıtlarında geçen önemli bir Türk Boyu da Çiklerdir.
322 Kem, Yenisey Nehri'dir.
323 Köktürk ve Uygur Devri kitabelerinde adı sıkça rastlanmaktadır.
324 Gömeç, "Orkun Abidelerinde Geçen 709-710 Seferleri Üzerine", *ATB,* Sayı: 37, s. 139-140; Ergin, *Orhun Abideleri, Bilge Kağan Yazıtı, Doğu Cephesi,* 26, s. 24.
325 Ergin, *Orhun Abideleri, Kültigin Abidesi, Kuzey Cephesi,* s. 13; Gerard Clauson, "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", *TM*, XVIII, İstanbul, 1976, s. 145-146.
326 Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, IV, s. 68-69.
327 Gök Alp, *Sınırlandırılmış Türk Tarihi,* I, s. 36.
328 Donuk, "Köktürk Kağanlıkları", *TTD*, I, s.115-116.

Bolçu Savaşı

Bolçu Savaşı kazanıldıktan ve gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra muhtemelen aynı yıl (711) İnel İl Kağan, Tonyukuk ve Köl Tigin Demirkapı'ya doğru sefere devam ediyorlar. Tonyukuk şöyle anlatıyor: Yinçü (Seyhun) Irmağı'nı geçerek Tinsioğlu denilen huzurlu Ek Dağı'nı aşarak Demirkapı'ya kadar ulaştık. Aynı olay Köl Tigin Anıtı'nda Bilge Kağan tarafından şöyle anlatılmıştır: Soğdak halkını örgütlemek için Seyhun Irmağı'nı geçerek Demirkapı'ya dek ordu yürüttük. Daha sonra Kara Türgiş halkı düşman olmuş, Kengereş'e doğru gittiler. İki metinde de ana eksen Demirkapı'ya kadar gidilmesidir.[329]

VIII. asrın başlarında Çin İmparatorluğu'nun oyunlarına gelen On-oklardan Türgişler, Kırgızlar ve onların akrabaları Çikler, Köktürk Kağanlığı'na cephe almışlardı. Büyük devlet adamı Tonyukuk gece uyumayıp, gündüz oturmayıp bütün bu düşmanlarını birer birer tesirsiz hâle getirdi. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında: "Altun Yış aşılarak ve İrtiş Nehri geçilerek, tıpkı Kırgızlara olduğu gibi Türgişlere de ani bir baskın yapıldığına, Türgiş kaganının ordusu Bolçu'da Köktürklerin üzerine saldırdıysa da; Köl Tigin burada da kahramanlığını gösterdiğini ve Türgiş kaganının bakanlarından Az Tutuk'u bizzat kendisinin ele geçirdiğine, onların başında bulunan Kagan So-ko'nun ailesi ile birlikte öldürüldüğü ve böylece Türgiş halkına boyun eğdirildiğine" değiniliyor.[330]

Bolçu Savaşı hakkında Tonyukuk'a adanan kitabede şöyle bir metin yazılıdır: "Yolu olmayan Altun Çerni (Moğolistan Altayı)'yi aşarak geçtim. Biz İrtiş Nehri'ni köprüsüz bir şekilde geçerek, gece gündüz demeden sabahın ilk ışıklarıyla Bolçu'ya ulaştık. İkinci günü (düşmanlar) geldiler; onlar ateş gibi alevlenerek üzerimize yürüdüler. Savaştık, karşılaştığımızda onların iki kanadı bizim asker sayımızdan yarım kat daha fazlaydı. Tengri'nin inayetiyle onlardan korkmadık... Düşmanı yenerek kovalamaya başladık, kağanlarını ele geçirerek esir kıldık, yine aynı yerde yabgularını ve şadlarını öldürdük."[331]

Bilge Kağan Yazıtı içinde Köktürkler, Türgişler ile Bolçu ırmağında karşılaşıyor. Ondan sonra Karluklar Tamık-Iduk Başı denen yerde bozguna uğratılıyorlar. Bu akınlarda "Altın orman aşılıyor, İrtiş Irmağı geçiliyor"[332] ve ondan sonra da Bolçu Irmağı'na geliniyordu.[333]

Aynı yıl içinde batı seferi de başladı. Tonyukuk'un yüksek kumandasında, İnel ve Bilge tarafından yönetilen batı orduları grubu Altayları aşıp Cungarya'ya ilerledi. On-oklar ordusunu kesin bir yenilgiye uğrattı. Bolçu'daki bir savaşta "Türk bodun"-dan olduğu hâlde "yanlış hareket eden" Türgiş hakanı ile yabgusu ve şadı öldüler. Bolçu zaferinin sonunda Balkaş, İli, Isık Göl, Çu ve Talas bölgelerindeki bütün Türkler Köktürk birliğine bağlandı. Bars Bey Türgiş kağanı tayin edildi ve Bilge'nin kız kardeşi ile evlendirildi. Hakanlığının sınırları batıda Seyhun Nehri kıyısına ve Fergana'ya dayanmış, vaktiyle Tardu'nun, Türk birliğini gerçekleştirdiği tarihten toplamasıyla "Büyük Türk birliği" yeniden gerçekleşmişti (698).[334]

329 Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s. 281-282.
330 Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, III, Ankara, 2015, s. 61; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 112.
331 Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 57; Ergin, *Orhun Abideleri, Tonyukuk Abidesi*, s. 39-43.
332 Ergin, *Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi, Doğu Cephesi*, s. 24-25.
333 Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 369.
334 Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, s. 54.

Köktürk - Arap İlişkileri

Kapağan Kağan (692-716) zamanında Batı Türkistan'ın büyük bir kısmı üzerinde hâkimiyet tesis edildi. Hatta Tonyukuk, İnel Kağan ve Kül Tigin komutasında ilerleyen bir Köktürk ordusu, Seyhun Nehri'ni aşarak Mâverâünnehir'e bir yürüyüş yaptı. Köktürk ordusu bu seferinde, Türklerin "Demirkapı", İranlıların "Der-i Ahenin" adını verdikleri Buzgala (Oğlak) Geçidi'ne kadar ilerledi (712). Köktürk beyleri bu seferlerinde, Horasan İslâm orduları komutanı Kuteybe b. Müslim'in kuvvetleri ile karşılaşmadılar. Bu sırada Kuteybe kışı geçirmek üzere Horasan'ın merkezi Merv şehrinde bulunuyordu. Mâverâünnehir'deki hâkimiyetini kolay kazanılmış zaferler üzerine kurmuş olan Kuteybe, böylece gerçek bir Türk ordusu ile karşılaşmaktan kurtulmuş oldu.[335]

VIII. asrın başlarında İslam fütuhatı (708-709'larda) Kuteybe'nin başkanlığında Temir Kapı[336] bölgesine doğru ilerlemekteydi. Köktürklerin bu yıllarda Çinlilerden daha ziyade, komşu Türk boylarıyla meşgul olduklarını görüyoruz. Bu yüzden de Arap ordularının Türkistan'da ilerlemeleri daha kolay olmuştu.[337]

Köktürk - Kırgız İlişkileri

Kapağan Kağan Çin karşısında siyasi ve askerî üstünlüğü sağladıktan sonra Yenisey bölgesindeki Kırgızlara yöneldi. Mevsim kıştı (696-697), yol uzun ve meşakkatli idi, fakat bu sefere zaruret vardı. Çünkü Kırgız kabilelerinin lideri, Çin ve On-oklar ile anlaşarak Köktürk Kağanlığını yok etmek istiyordu. Bu durum Orhun Yazıtlarında şöyle dile getirilmektedir: "Altın-yış (Altun ormanı=Altay dağları)'ta buluşalım ordularımızı birleştirelim, doğuda Türk kağanına saldıralım, (yoksa) kağan cesur ve aygucı'sı bilge olduğundan o bizi mahveder demişler."[338]

Tonyukuk Yazıtı'ndan anladığımız kadarıyla Çinliler, On-ok ve Kırgızlarla anlaştılar. On-ok ve Kırgızlar Altay Dağlarında oturacaklar, Çinlilerle birleşip Köktürk Kağanı Kapağan'a saldıracaklardı. Ancak Kapağan ve Tonyukuk idarelerindeki Köktürk ordusu 696-697 kışında Köğmen Dağlarını aşarak Yenisey Nehri kollarından Anı Irmağı kıyısında Kırgızları çok ağır bir bozguna uğrattı. Kırgız kağanı savaş alanında öldürülmüştür.[339]

Köktürkler Kapağan zamanında Mâverâünnehir'e başarılı bir seferde bulunduktan (700) sonra, Çinlilere karşı da 701 ve 706'da önemli zaferler kazandılar. Bu başarılar üzerine Çinliler, Kırgız ve On-oklar arasında Köktürklere karşı bir ittifak vücuda getirildi. Müttefikler, bu ittifak hakkında Tokuz Oğuzlara bilgi vererek harekete geçtikleri esnada onlardan da ayaklanmalarını istediler. Köktürkler bu teşebbüsleri, zamanında haber almışlardı. Onlar bu ortak saldırıdan kaygılandılar.

335 Salim Koca, "Türkler ve İslâmiyet", *Erdem Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-I*, VIII/22, Ankara, 1996, s. 266, V.V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan,* haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s. 202-203.

336 Temir Kapı (=Demirkapı), Sir-Derya'nın öbür tarafında; Semerkant ve Belh yolunun ortasına yakın Buzgala Geçidi'dir.

337 Gömeç, "Orhun Abidelerinde Geçen 709-710 Seferleri Üzerine", *ATB,* Yıl: 19, Sayı: 37, s. 139.

338 Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş,* I, s. 245; Orkun, *Eski Türk Yazıtları, Tonyukuk Yazıtı, Doğu Tarafı,* s. 106-107.

339 Ahmet Taşağıl, "Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 8, İstanbul, 1997, s. 502.

Müttefiklerin birlikte hareketlerini önlemek için mevsimin kış olmasına, soğuğa, kara ırmak ve sıradağlar gibi büyük engellere bakmaksızın harekete geçtiler (710), Sefere Kapağan Kağan, aygucusu (=veziri) Bilge Tonyukuk; Köl Tigin (o zaman 26 yaşında idi) ve Tarduş Şad (=müstakbel Bilge Kağan)'ın katılması Kırgız seferinin çok önem taşıdığını gösterir. Kırgız iline Az budundan bir kılavuzun (yerçi) rehberliği ile tali bir yoldan gidildi. Çok zahmet verici olan bu yolun seçilmesi, Kırgızları baskına uğratmak gayesiyle ilgili idi. Böylece Ani Suyu geçilmiş, süngü (mızrak) ile Kırgızların uykusu açılmış, Kırgız kağanı da Sona ormanında yenilip hayatını kaybetmişti. Zaferden sonra Köktürkler ünlü Köğmen Dağı'nın yolundan dolanarak Ötüken'e döndüler. Köktürklerin 710 yılı kışında yaptıkları bu Kırgız seferinin tarihte bir ikincisi yoktur. Köktürkler, bu seferle Kırgızları kendilerine bağlı devletler arasına soktular. Nitekim bu hadiseden sonra yazıtlarda Kırgızların yeni bir hareketinden söz edilmiyor.[340]

Köktürk - Türgiş Mücadelesi

Kırgızları itaat alan Köktürkler sıranın müttefik devletlerden biri olan Türgişlere geldiğini görüyordu. 710 tarihinde Altun Yış aşılarak, İrtiş Nehri geçilerek Türgişlere ani bir baskın yapılmış ve Türgiş kağanının ordusu Bolçu'da Köktürklerin üzerine saldırdıysa da Köl Tigin burada da kahramanlığını göstermiş ve Türgiş kağanının bakanlarından olan Az Tutuk'u bizzat kendisi ele geçirmiş, onların başında bulunan Kağan Sou-ko ailesi ile birlikte öldürülmüş, Türgiş halkı itaate alınmıştır.[341]

Asya'daki bütün Türkleri bir bayrak altında toplamak gibi geniş bir dış politika izleyen Kapağan Kağan (692-716)'ın bu siyaseti bütün Türk boylarını olduğu gibi 690'da kurulan Sarı Türgiş Devleti'ni de sarstı.712 yılında bu amaçla Türgiş Devleti'nin bu şöhretli kağanı bu ülkeye Bars Bey isimli bir adamını gönderdi ise de o da Batı Türk birliğini tesise muvaffak olamadı. 716 yılında Kapağan Kağan'ın ölümünden iki ay sonra Sou-lou (okunuşu: Su-lu) Kağan (716-737) aynı topraklar üzerinde Kara Türgiş Devleti (716-739)'ni kurdu.[342]

Bilge Kağan Dönemi (716-734)

Asıl adının Beğ-Kür (veya Beğ-kürlüg) olduğu anlaşılan büyük kardeş, Köktürk tahtına geçirilince (716-734) Bilge (hâkim, Çincedeki şekli P'i-kia) unvanını aldı. Bilge Kağan Köl Tigin'i ordunun başına getirerek silahlı kuvvetlerin tanzimine memur etti; o tarihe kadar bir nevi geri hizmet durumundaki "Yargu" üyeliğinde çalışan ve Hatun Po-Fu'nun babası, yani kayınpederi olan Tonyukuk'u tekrar eski vazifesi aygucu'luğa getirdi, devletin iç ve dış yüksek politikasını ona tevdi etti. Böylelikle kudretli üçlü oluştu: Kağan-iyi, komutan-cesur, danışman-bilge idi.[343] Fakat Köktürk topluluğunda umumi bir yorgunluk, bezginlik vardı; *"Tanrı Türk kavmi yaşasın diye beni tahta oturttu...* İçte aşsız, dışta çıplak bir kavme

340 Faruk Sümer, "Eski Türk Elleri Kırgızlar", *TDTD*, Sayı: 95, İstanbul, Kasım 1994, s. 7.
341 Gömeç, "Orkun Abidelerinde Geçen 709-710 Seferleri Üzerine", *ATB*, Sayı: 37, s. 142-144.
342 Hüseyin Salman, "Türgiş ve Karluklarda İnsani Değerler ve Hukuk,", *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, I, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 1992, s.188.
343 L.N. Gumilev, *Tısyaçeletiye Vokruk Kaspiya*, Bakü, 1991, s. 156-164.

kağan oldum. Babamızın, amcamızın kazandığı milletin adı, sanı unutulmasın diye kardeşimle sözleştik... Türk Milleti için gündüz oturmadım, gece uyumadım. Köl Tigin ile şadlarla ölesiye çalıştık.*"*[344]

"Kağan olarak tahta oturup yok yoksul halkı derledim; yoksul halkı zengin kıldım; nüfusu az halkı çok kıldım (demografik yapıyı dengeledim)" cümleleriyle birlikte düşünülmesi gerekmektedir. Bilge Kağan'ın ağzından yazılan bu satırlarda, Bilge'nin kağan olarak tahta çıkışının ardından gerçekleştirilen başarılı eylemler, babası İlteriş ve amcası Kapağan Kağan'ın eylemleriyle eşleştirilmektedir: "Babam kağan ve amcam kağan tahta oturduğunda dört yandaki halkları nice defalar örgütlemiş, nice defalar düzenlemiş.", "Tanrı lütfettiği için kendim tahta çıktığımda dört yandaki halkları örgütledim, düzenledim." Bu cümlelerden rahatlıkla anlaşılmaktadır ki daha önce yapılan askerî ve politik hatalar, İlteriş, Kapağan ve kendisi (Bilge Kağan) tarafından düzeltilmiş; sosyal açıdan yoksul düşmüş, demografik açıdan sayısı azalmış halk, Bilge Kağan tarafından bir araya getirilerek demografik yapı düzeltilmiş, bodunun refah düzeyi yükseltilmiştir.[345]

Bilge Kağan 717'de Uygurlarla (Kargar Savaşı), 718'de yeni bir isyan hareketine girişen Karluklarla savaştı ve bu devletlere karşı üstünlük elde etti. Bilge Kağan Çin ile iyi geçinmek arzusunda idi. Bu yola, Köktürklerin biraz dinlenme ve ihtimama muhtaç oldukları hususunda Tonyukuk'un uyarıları neticesinde girmişti. Ancak sığıntı prens (Kapağan Kağan'ın oğlu İnel) ile çevresindekileri Bilge Kağan'a karşı savaşa teşvik eden, aynı zamanda K'i-tanlardan da askerî destek sağlayan Çin, Beş-Balık'taki Basmıllar ile de anlaştığından Köktürklere karşı saldırı planları hazırlamakla meşguldü. Nazik durum yine Tonyukuk'un cesurane hareketi ile kurtarıldı. Bu büyük stratejist, kumandası altındaki kuvvetlerle önce Beş-Balık'ı kuşattı, sonra Çin'i şiddetli bir darbe ile baskı altına aldı: 720 Eylül ayında Çin ordusunu bozguna uğrattı (Şan-tan Savaşı). Daha sonra da yalnız kalan K'i-tanlarla müttefikleri diğer Tatar (Moğol)ları saf dışı etmeye muvaffak oldu (722-723). Beri tarafta Karluk topraklarına giren Bilge Kağan halk tarafından alkışlarla karşılandı. Kağanlık eski zindelik ve itibarını kazanmıştı. Hatta Bilge Kağan 716 karışıklıkları yüzünden Ötüken ile ilgisini keserek 717 yılından beri müstakil devlet durumuna girmiş olan "Türgiş Kağanlığı" bölgesini (Tarbagatay, Yedi-su) bile kendine tabi saymakta idi. Bu başarılar üç Köktürk büyüğünün azim ve gayretleri ile olmuştu. Çin de şüphesiz durumun farkında idi. 725 yılında İmparator Hüan-Tsuna'un başkanlığında yapılan toplantıda şöyle konuşuluyordu. *"...Kağan Bilge milletini sever. Türkler de onlardan memnundur. Köl Tigin savaş sanatının üstadıdır. Ona karşı koymak kolay değildir. Tonyukuk ise otoriter, hâkim ve kurnazdır...* İşte şimdi bu üç *'barbar', aynı gayelerle bir arada bulunmaktadır..."* Daha 721'de Köktürk barış teklifine kalabalık bir ordu ve müttefikleri ile karşı çıkan Çin, artık kendisi sulh isteğini ileri sürebilirdi. Bu maksatla Ötüken'e gönderilen Çin elçilik heyetini Bilge Kağan, Hatun'un, Köl Tigin'in, Tonyukuk'un ve diğer devlet ileri gelenlerinin hazır bulunduğu mecliste kabul etti. Bilge Kağan zamanında, 727'den sonra sınırdaki ticaret yerleri, bütün güvenliği sağlanmış olarak bir kere daha açıldı.[346]

344 İbrahim Kafesoğlu, "Ölümünün 1250 Yılında Bilge Kagan", *Belleten,* XLIX/194, Ankara, s. 268.
345 Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Kağanlığı Yazıtları,* Konya, 2010, s. 71.
346 Hüseyin Baykara, "Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir", *İÜEFTED,* Sayı: 6, İstanbul, s. 91; Gumilev, *Drevnie Turki,* s. 298-300.

Çin, On-oklar ve Kırgızların Köktürklere düşman olmaları üzerine büyük devlet adamı Tonyukuk, gece-gündüz düşünüp bir savaş planı hazırlamış ve ilk önce Kırgızlara bir darbe vurmanın doğru olacağına karar vermiştir. Çünkü On-oklar ve Çinliler gelmeden Kırgızların işini halletmek daha kolaydır. Tonyukuk kitabesinde bu olaylar şöyle anlatılmaktadır: Çin imparatoru ile On-ok kağanı düşman olmuştur. Bunlardan başka Kırgızların güçlü kağanı da düşman oldu. Bu üçü anlaşıp Altun Yış üzerinde buluşmayı kararlaştırmışlardır. Köktürklere karşı ordu sevk etmeye karar verdiler. Onlar bu işi yapmazsa Köktürklerin onları teker teker ortadan kaldıracağından korkuyorlardı. Çünkü kağanı ve aygucısı bilge olan Köktürkleri yalnız başlarına alt edemeyeceklerini çok iyi biliyorlardı. Ayrıca Oğuzları kandırmaya da çalışmışlardır. Bunun üzerine Bilge Tonyukuk gece uyumadan onlara karşı bir plan hazırlamıştır. İlk önce Kırgızlara doğru bir ordu göndermeyi düşünmüş ve bunun için harekete geçmiştir. Kırgızlara ulaşmak için Kögmen Dağlarının geçilmesi gerekmektedir. Ancak kar yüzünden bütün yollar kapanmıştır. Fakat Az ülkesinden doğru oraya gitmenin mümkün olduğu öğrenilmiş ve Anı Suyu boyunca ilerlemiştir. Zorlu bir uğraştan sonra Ak Termel geçilmiş, ancak orduya yol gösteren kılavuz yolu şaşırdığı için cezalandırılmıştır. Kağanın emri üzerine askerin daha hızlı hareket etmesi için emir verilmiştir. Anı Nehri boyunca gece-gündüz yol alan Köktürk ordusu, Kırgızları ani bir baskınla uykuda yakalamıştır. Burada yapılan büyük savaşta Kırgızların büyük bir kısmı öldürüldüğü gibi, kağanları da ölmüştür. Böylece Köktürk kağanına Kırgızlar itaat etmişlerdir. Daha sonra Köktürk ordusu Kögmen[347] Dağlarından geri Ötüken'e dönmüşlerdi.[348]

731 yılında ünlü komutan Köl Tigin hayata veda etti. (27 Şubat 731). Kardeşinin vefatı Bilge Kağan'ı fazlasıyla üzmüştü. Bilge Kağan, Köl Tigin adına dikilen kitabede onun kahramanlığını övdükten sonra şunları söylemektedir. *"Küçük kardeşim öldü, görür gözüm görmez oldu, bilir bilgim bilmez oldu. Zamanı Tanrı takdir eder, kişi-oğlu ölmek için yaratılmıştır. Lakin ben yaslandım, gözden yaş gönülden feryat geldi, yanıp yakıldım... Milletin gözü-kaşı (ağlamaktan fenalaşacak diye sakındım) (endişelendim)...[349]"*

Orta Asya Türk Tarihinde Boylar

İslâmiyet'ten önce Avrasya bozkırlarında gerçekleşen en önemli özellik boylar hâlinde yaşamadır. Türk kökenli boylar, söz konusu sahayı kendilerine yurt edinmişler; tarihleri bozkırların derinliklerinde, su boylarında ve yayla-vadilerinde geçmiştir. Hun, Köktürk, Uygur gibi büyük devletler kursalar da boyların varlığı her dönemde devam etmiştir. Moğolistan'da Büyük Hun İmparatorluğu kurulurken başta geniş Kazakistan bozkırları olmak üzere Orta Asya'nın diğer bölgelerinde Türk kökenli boylar yaşıyorlardı. Bunlar genel olarak Çin kaynaklarında Ting-Ling adıyla adlandırılıyorlardı. Ayrıca Hu-chie (Ogur), Ke-k'un (Kırgız), Hsin-li, Kuca gibi boyların varlığı da söz konusudur. Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra doğan boşlukta görülen en önemli boy grubu Kanglı (Yüksek Arabalı) adıyla anılmıştır. VI. yüzyılda Kanglı boylarının yerini Tölesler alacaktır. VII. yüzyıl başlarına

347 Bugünkü Sayan Dağlarına eski Türkler Kögmen diyorlardı.
348 Gömeç, "Orkun Abidelerinde Geçen 709-710 Seferleri Üzerine", *ATB*, Sayı: 37, s. 141.
349 Kafesoğlu, "Ölümünün 1250 Yılında Bilge Kagan", *Belleten*, XLIX/194, s. 269-270.

gelindiğinde (627) Doğu ve Batı Köktürk devletleri zayıflayınca Töles boyları ayaklandılar. Her bölgedeki boy tek başına hareket ediyordu. Bundan sonra Orta Asya tarih sahnesinde boyları daha güçlü ve bağımsızlık düşkünü olarak görmekteyiz. Moğolistan'ın doğusunda özellikle Tola Irmağı civarında yaşayanlar dokuz boydan müteşekkil olduklarından onlara Dokuz Oğuz denildi. Sir-Tarduşlar, 627-646 arasında kuvvetli bir devlet kurdularsa da sonradan yenilip etrafa dağıldılar. Karluklar, Altaylar ile Tanrı Dağları arasında yaşarken geniş Kazakistan bozkırlarında bulunanlar On-ok (On Kabile) adıyla teşkilatlandılar. Sonra bunların adı Türgiş oldu. VIII. yüzyıl başlarında Orhun Yazıtlarında açıkça belirtildiği üzere bütün boylar artık güçlüydü ve kağana karşı sık sık isyan ediyorlardı.[350]

Köktürklerin Yıkılışı

II. Köktürk Devleti'nin sonu yani Bilge Kağan'ın ölümünden yıkılışına kadar olan devre (734-744) arası ile ilgili kaynaklar az bilgi vermektedir. Bilindiği gibi, Orhun Yazıtlarındaki bilgiler Bilge Kağan'ın ölümüyle kesilmektedir. Diğer taraftan, her zaman Köktürk tarihi hakkında zengin malzeme taşıdığını söylediğimiz Çin kaynakları da artık yetersizleşmektedir. Çin kaynaklarında Köktürklerin bu devre ile ilgili bilgilerin azalmasının sebebi artık Çin'deki T'ang Hanedanı için bir tehlike olmaktan çıkmaları, daha çok siyasi ve benzeri ilişki kurmalarıdır. Eğer aksi olup savaş ve sair hadiseler meydana gelse şüphesiz kaynaklarındaki bilgiler çoğalırdı. Zaten 723 yılından sonra II. Köktürk Devleti ile Çin'deki T'ang Hanedanı arasında barış yapılmış ve uzun sayılabilecek bir süre savaş çıkmamıştı.[351]

Bilge Kağan'ın 25 Kasım 734'te ölümü üzerine bir araya gelen devlet adamları ittifakla onun oğullarından İ-Jan'ı kağan olarak tahta çıkardılar. İ-Jan Kağan fazla yaşamamış, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak ölmüştür. İ-Jan Kağan'dan sonra yerine Bilge Kutluk Kağan, İkinci Köktürk Devleti tahtına çıktı. Bilge Kutluk Kağan'ın, yaşı küçük olduğu için devlet işlerinde pek muktedir olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden ünlü Vezir Tonyukuk'un kızı olan annesi Pofu Hatun devlet işlerine müdahale etmek fırsatını buldu. Hatta vezirlerden Yüssu Tarkan ile işbirliği yaptı. Hedefleri devlet idaresini tam manasıyla kontrolleri altına almak idi. Ancak onların gizli ittifakına diğer boylar katılmadılar. Ayrıca onların bu tür gizli hareketlerini devletin ileri gelenleri ve boylar dâhil herkes duymuş, neticede huzursuzluk baş göstermişti. Kağan'ın devleti idare edecek vasıflara sahip olmayışı Köktürk Devleti'ni temelinden sarsmış, ülkede birlik bozulmaya başlamıştı. Özellikle kağanın annesinin Yüssu Tarkan ile ittifak yapıp devlet idaresini ele geçirmeye çalışması karışıklıkların baş sebebi olarak görülmektedir. Bu arada T'ang Hanedanı'nın imparatoru Hsüan-tsung, 740 yılında Bilge Kutluk Kağan'ın hükümdarlığını tanıdı. Çin'in bu desteği üzerine Bilge Kutluk Kağan harekete geçerek ülkenin batı kanadı şadı olan amcasını ortadan kaldırdı. Bu hadiseyi duyan doğudaki sol kanat şadı amcası P'an Köl Tigin, aynı şeyin kendi başına geleceğini düşündü. Onların kendisine karşı harekete geçmelerini beklemeden derhâl Bilge Kutluk Kağan'a hücum edip onu öldürdü. Köktürk devlet adamları arasındaki iktidar mücadelesi Çinlileri harekete geçirdi. Çinliler Uygur, Karluk ve Basmıl gibi

350 Taşağıl, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti,* s. 35-36; Gülnisa Aynakulova, "IX-XII. Yüzyıllarda Fergana'da Yerleşmiş Türk Boyları", *Belleten*, LXXVII/280, Ankara, Aralık 2013, s. 833-849.

351 Ahmet Taşağıl, "Köktürklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten,* LXIII/236, Ankara, 1999, s. 23.

Türk boylarının Köktürklere karşı isyan etmeleri için gerekli yardım ve destekte bulundu. Çin imparatorunun tahrikiyle Köktürk Devleti'nin kağanını öldürerek zaafa uğratan Basmıl, Karluk, Uygur gibi Türk boylarının arası açılmıştı. Daha önce kağanlığı tanınan Basmıl reisi Chieh-tie-i-shih Uygur ve Karluklar tarafından öldürüldü. Uygur reisi Ku-li Pei-lo kendisini Kutluk Bilge Kül Kağan ilan etti. Uygur Devleti'nin resmen kurulması ile artık iki yüz yıllık Köktürklerin tarihî merkezi Ötüken Uygurların eline geçmiş oldu.[352]

734'te ölen Bilge Kağan adına dikilen yazıt, Türk hükümdar ailesinin iktidarının uzun yıllar devam edeceğini düşündüğünü, Uygurlara yazıtlarda ancak bir defa bahsedecek kadar önem verildiğini göstermektedir. Hâlbuki Bilge Kağan'ın ölümünden on bir yıl sonra, 745 senesinde Ötüken ve çevresinde Türk Oğuz hâkimiyeti son bulacak ve iktidar Uygurlara geçecekti.[353]

Uygurların baskısı altında Köktürk urukları "Ötüken Yışı" (ormanı) bırakıp gitmek zorunda kaldılar. Bununla 552'de kurulan Köktürk Kağanlığı, aradaki elli yıllık Çin hâkimiyeti devri çıkarılırsa 143 yıllık bir hâkimiyetten sonra dağıldı. Mamafih Ötüken mıntıkasını ele geçiren Uygurlar yine bir Türk uruğu idi. Uygur kağanının da yine Aşina sülalesinden geldiği biliniyor. Eski Türk uruklarından birçoğu yine eski yurtlarında kalmışlardı. Bu suretle yeni kurulan "Uygur Türk Kağanlığı" esas itibariyle yine "Köktürk Kağanlığı"nın devamından başka bir şey değildi. Değişen şey ancak sülale ve hâkim duruma geçen yeni uruklardı.[354]

734 yılında Bilge Kağan'ın ölümünden sonra, artık ülkeyi yöneten kaganlar hiçbir zaman eski istikrarı sağlayamadılar. Çünkü onların ne Tonyukuk gibi zeki bir danışmanları ne ülkesi ve devleti için hayatını ortaya koyan Köl Tigin'e benzeyen bir yardımcıları vardı. Kısaca Bilge Kağan'ın oğulları devletin idaresinde başarılı olamadılar. Kardeşler ve amcalar arasındaki çeşitli entrikalar devleti uçuruma sürükledi.[355]

Köktürklerin Türk Tarihindeki Önemi

Köktürk Kağanlığı, Türk tarihi için olduğu kadar dünya tarihi bakımından da ehemmiyetlidir. Asya'da Büyük Hun İmparatorluğu'ndan sonra kurulan Köktürk Devleti, "Türk" sözünü ilk defa resmî devlet adı olarak benimsemekle bütün bir millete ad vermek şerefini kazanmış, Doğu Sibirya'daki Yakut Türkleri ile batıda Ogur (Bulgar) Türklerinin bir kısmı dışındaki Türk asıllı bütün kitleleri kendi idaresinde birleştirmiştir. Kağanlığın yıkılmasından sonra dört tarafa yayılan çeşitli Türk zümreleri gittikleri yerlerde "Türk" adını, teşkilatını ve kültürünü yaşatmışlardır. Köktürk Kağanlığı dünya tarihi açısından bir cihan hâkimiyeti politikası gütmüş, Uzak Doğu ile Yakın Doğu arasında iktisadi, ticari ve siyasi sahada bir aracı rolü üstlenmiş; Çin, Bizans ve Sasaniler ile temas kurmuş,

352 Taşağıl, "Köktürklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten,* LXIII/236, s. 23-29; Kurat, "Köktürk Kağanlığı", *AÜDTCFD*, X/1-2, s. 49; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları,* s. 122; *Hudûd al-Âlâm The Regions of the World A. Persian Geography* (372-982), çev. V. Minorsky, Londra, 1937, s. 264.

353 Bartold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* s. 197.

354 V.V. Bartold, *Kirgizi*, İstoriçeskie Oçerk Frunze, 1927, s. 14; Kurat, "Köktürk Kağanlığı", *AÜDTCFD*, X/I-II, s. 52;

355 Gömeç, "Tarihde ve Günümüzde Tuva Türkleri", *AE*, Sayı: 21, (137-162), s. 148.

karşılıklı elçilerin gönderilmesiyle, Orta Asya ile Bizans arasında münasebetler bu devirde başlamıştır.[356]

Köktürk Devleti'nin umumiyetle Asya'nın medeni tarihindeki mevkii gayet mühimdir. Bu devirde Türkler yalnız Çinlilerle değil, Sasani ve Bizanslılarla da siyasi ve iktisadi münasebetlerde bulunmuşlar ve bu suretle bir asır kadar dağılmış olan kabileleri kuvvetli bir idare altında toplayarak geniş sahalar arasında nizam ve asayişi muhafaza etmişlerdir. Neticede Çin, Hint, İran ve Bizans arasında maddi ve manevi her sahada mübadele artmış; ticaret mallarından başka türlü fikir ve itikatlar da onların kontrol etmekte oldukları kervan yollarından kolaylıkla geçip gitmiş ve neticede büyük kültür sentezleri imkân dâhiline girmiş, refah ve zenginlik artmıştır.[357]

Köktürklerin gerçekte Türk tarihine en büyük katkısı siyasi tarih açısından olmuştur. Onların siyasi tabakası zayıflayıp tarih sahnesinden çekildikten sonra bünyelerinden çıkan Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Osmanlı Türkiye Cumhuriyeti başta olmak üzere diğer Türk kökenli devlet ve beylikleri bir Köktürk devamıdır.[358]

Büyük Hun İmparatorluğu'nun en güçlü devlet adamı Mete'den sonra Asya'daki Türk kitlelerinin ezici çoğunluğunu bir çatı altında toplayan Köktürk Kağanlığı İpek Yolu'nun önemli geçiş noktalarını kontrol altına alarak bir cihan hâkimiyeti politikası gütmüş, Asya ile Avrupa arasında ticari, siyasi, kültürel bakımdan bir köprü görevi görmüştür.[359]

Köktürk Kağanlığı'nın zuhuru elbette ki dengeleri tamamen altüst etti. Her şeyden önce Batı Töles-Ogur sahasının hâkimi durumundaki Ak Hun-Avar egemenliğine son verilince onlar ister istemez Köktürklerin üstünlüğünü tanımak zorunda kaldılar. Böylece Kırım ve Kafkasya'ya kadar uzanan saha Köktürk Börülü ailesinin denetimine geçti. İşte bu ahval içinde Batı Ogurları ki, bunların arasında Hazar ve Bulgar boyları da vardır, onlar Köktürk Devleti'nin Kafkasya ve İran üzerine yaptığı akınlarda başrolü oynadılar.[360]

Köktürk Kağanlığı Türklerin millet olma şuuruna eriştikleri en yüksek siyasi teşekküldür. Köktürk Kağanlığı'nın temelini oluşturan kurdukları devlete kimsenin itiraz edemeyeceği bir isim koydular. Bununla birlikte Köktürk Kağanlığı zamanı her bakımdan gelişmiş bir devlet özelliği gösterir. Yönetenler ile yönetilenler görevlerini mükemmel yerine getirdiklerinden, onlardan sonrakiler de bu yargıyı ve sistemi sürdürdüler. Köktürk Devleti'nin mirasına sahip çıkanlar, dünyanın en güçlü devletleri oldular.[361]

Köktürk Devleti, ismiyle ve cismiyle, kısacası her şeyi ile tam bir Türk devleti idi. Bu devletin Türk varlığının ve Türk adının, uluslararası ve özellikle Batı dünyasındaki tarih sahnesine çıkışı çok etkili olmuştur. Böyle bir siyasi birlik, kendi

356 Donuk, "Köktürk Kağanlıkları", *TTD*, I, s. 111; Mustafa Köymen, "Hsiung-nu'ların Tuku (T'u-ko) Kabilesi", *AÜDTCFD*, III / 1, Ankara, 1944, s. 58-59; Çeçen, *Türk Devleti*, s. 75.
357 Barkan, "Türk Hukuk Tarihine Giriş", *BTTD*, Sayı: 14, s. 14.
358 Taşağıl, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*, s. 34.
359 Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, I, s. 195.
360 Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, III, s. 101.
361 Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, s. 378.

zamanında Türk oluşu ile hem siyasi hem kültürel büyük etkiler yapabiliyordu. Asya ve Avrupa'nın bir kesimini birleştiren bu büyük devlet, muhakkak büyük bir tarihî mirasa da sahip olmuştu.[362]

Köktürk tarihini öğrenmeden bütün Türk tarihini anlamanın imkânı yoktur. Günümüzde dünya üzerinde Türk kökenli halklardan çok azı dışındaki topluluklarda konuşulan Türk dili Köktürklerin konuşup yazdığı dil ile bağlantılıdır. Yani Türkçenin temelleri Köktürk döneminde açığa çıkmaktadır. Daha sonra kurulan devletlerde ve günümüzde de konuşulup yazılan Türkçenin devamıdır.[363]

Uygurlar

Uygur Adı ve Etnik Yapısı

Uygur adının siyasi bir addan daha ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı yolunda görüşler vardır ki bu muhtemelen doğrudur. Çünkü Uygur ismi hiçbir vakit bütün Türkleri ifade eden bir terim yerine geçmedi. Köktürkçe yazıtlardan ve Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, Uygurların sahneye çıktıkları ilk yurtlarının ise Selenge Nehri'nin doğu kısımları ve Bayırkuların kuzeyinde olduğu da görülmektedir[364]. Leon Cahun, Uygur kelimesinin anlamını; birleşmiş, düzenli yaşayan uygar insanlar olarak tanımlamaktadır.[365]

Uygur adının manası ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Uygur'un anlamının "uymak, şahin gibi hızla hücum ve takip eden, birbiriyle yardımlaşan" sözlerinden türemiş olduğu "kendi kendine yeter" manasında kullanıldığı kaynaklara bakılarak ileri sürülmektedir. Uygur'un "müttefikler" anlamını taşıdığı ve tarihte görülen On Uygur adının da "On Müttefik"ten meydana geldiği yolunda açıklamalarda bulunulmuştur. Oğuz Kağan Destanlarında da Uygur'un manası aşağı yukarı buna yakındır.[366]

Çin kaynaklarında, Uygurların soyunun Xiong-nu'lardan (Hunlardan) geldiği, Tie-le konfederasyonu içerisinde oldukları, göçebe hayat sürdükleri, Köktürkler yönetimi ellerine geçirdiğinde hep Uygurlardan yararlanıldığı ve bu sayede Köktürklerin kuzeyde büyük devlet kurabildikleri kaydedilmiştir.[367]

Uygur Kağanlığı Köktürk Devleti'nin mirası üzerinde yükselmişti. Temelde Ötüken karakterli ve bozkır kültürü esasında olan devlet yapısı ve hayat tarzı Çinlilerle olan temasın artması ile değişmeye başladı. Devletin ana omurgasını Dokuz Oğuz boyları ve Uygurlar oluşturmaktaydı. Diğer gruplar, özellikle de Karluk ve Türgiş boyları Köktürk Devleti'nin dağılması esnasında çıkan kargaşa sonucu batıya yönelmişler ve Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Isık Göl, Seyhun, Çu, Talas ve İli Irmağı gibi havzalara doğru çekilmişlerdi. Uygurların Dokuz Oğuz boylarıyla birlikte hareket etmeleri, Dokuz Oğuz boylarının tamamının güneye indiği

362 Tuncer Baykara, *Türk Adının Anlamı,* İstanbul, 2017, s. 40.
363 Taşağıl, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti,* s. 34.
364 Saadettin Gömeç, "Uygur Türklerinin Tarihi ve Kültürü", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri,* yay. haz. Mehmet Alpargu-M. Bilal Çelik, Sakarya, 2008, s. 34-35.
365 Cahun, *Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar,* s. 38.
366 Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi,* Ankara, 2011, s. 30.
367 Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları,* Konya, 2011, s. 22.

anlamına gelmemektedir. 840'dan sonra batıya hareket eden gruplar arasında hatırı sayılır oranda Oğuz boyları vardı.[368]

Doğu Köktürklerinin 630'dan itibaren Çin yönetimi altında yaşamaya başlaması ile bozkırda oluşan yönetim boşluğu Dokuz Oğuzlar tarafından doldurulmuştur. Uygurların adı 627 yılında vergilerin artırılması üzerine Köktürklere isyan eden boylar arasında geçmektedir. O zaman reisleri Pu-sa idi. Uygurlar isyan sonrası Köktürklerin kuzey topraklarını işgal ettiler.

Uygur Coğrafyası

Uygurların batıdaki hudutları, Basmıl ve Karlukların itaat altına alınmalarıyla kesinlik kazanmış ve Tun Bağa'nın ölümüne kadar değişmemişti. Beşbalık'ın elden çıkması ve bunu takip eden hadiseler Uygur Devleti'nin yayılmasını kısıtlamıştı.[369]

Uygurlar, M.Ö. 176 ve M.Ö. 43 kayıtlarına göre Isık Göl ile Altun-yış arasında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Uygurların da mensup olduğu Kanglı boylarının hem batıda Kengeres'in kuzeyinde, hem Ötüken-Orhun-Baykal bölgesinde, hem Aktağ'da (Hamı mıntıkasında) hem de Kuzey Çin'de iskân olmuşlardır.[370]

Toğuzğuz (Uygur) ülkesinin doğusu Çin, güneyi Tibet ve Karluk ülkesinin bazı kısımları, batısı Kırgızların bazı kısımları, kuzeyi de Toğuzğuz ülkesi boyunca yayılan Kırgızlardır. Toğuzğuz ülkesi Türk ülkelerinin en büyüğüdür.[371]

Uygur Kağanlığının Kuruluşu

İlk Türk devleti olan Hunlar zamanından beri Orhun ve Selenge Nehri kıyıları ile Aral Gölü civarında oturan ve çeşitli adlarla anılan bir Türk kavmi olan Uygurlar, Köktürk Devleti içinde ilk kuruluş devrelerini başlatmışlar ve tarihte çok önemli rol oynayacak olan bir birlik meydana getirmişlerdir. Uygurları bir oymak hâlinde toplayan şahsın 605 senesinde kağanlık yapmış olan Shih-chien olduğunu bilmekteyiz. Öldükten sonra kendisine ayrıca Ssu-chin adı da Çinliler tarafından verilmiştir. Ssu-chin unvanının "İrkin/Erkin" olması kuvvetle muhtemeldir. Uygurların 744 senesinde bir devlet olarak ortaya çıkışlarına kadar 10 tane kağan tarafından idare edildikleri bilinmektedir.[372]

Uygurlar M.S. 605'ten itibaren Selenge kenarlarında oturuyorlardı. Chiu Tang-shu, Uygur boylarının bu sırada Sir Tarduşların kuzey hududunu teşkil ettiklerini de kaydetmektedir. Bu zamanda Töles boyları dağınık olarak yaşıyorlar ve siyasi bir birlikten mahrum bulunuyorlardı. Tarduşların bulunduğu yer, Töles boylarının güney hududunu teşkil ediyordu. Kuzeylerinde Tangra boyları vardır. Aynı seviyede doğuya doğru Puku ve Bayırku, Telengüt boyları bulunur. Bütün bu Töles kavimlerinin kuzeyinde Uygurlar bulunur. T'ang-shu'nun bir kaydına göre, Uygurlar Wu-kun yani

368 Yunus Koç, "Eski Türklerde Töre ve Hukuk", *TKEK*, ed. İhsan Çapcıoğlu-Hayati Beşirli, Ankara, 2015, s. 338.

369 Colin Mackerras, "Uygurlar", çev. Şinasi Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İstanbul, 2000, s. 431.

370 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 190-191; Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 9.

371 *Hudûd al-Âlâm the Regions of the World A. Persian Geograph (372-982)*, s. 13.

372 Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara, 1987, s. 11; Turgun Almas, *Uygurlar*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2010, s. 15-21.

Orhun Nehri'nin kuzeyinde idiler. Doğusunda bir ova, batısında Ötüken, kuzeyinde ise Selenge Nehri vardı. 630'da Uygurlar Tula nehri boylarına inmişlerdir.[373]

Çin kaynakları tarafından Hunların neslinden kabul edilen Uygurlar, Orhun ve Selenge Nehri kıyılarından Aral Gölü kenarlarına kadar yayılan ve zaman zaman muhtelif adlarla anılan bir Türk kavmidir. Önce Töles ve daha sonra Dokuz Oğuz adını taşıyan bu kabileler 744 senesinde merkezi Orhun kıyılarında olmak üzere Uygur Devleti'ni kurmuşlar ve 840 tarihine kadar bu bölgede yaşamışlardır. Muhit icabı göçebe olarak yaşamaya mecburdurlar. Daha doğrusu göçebelik bir sosyal seviye değil, bir vasıtadır. Çevrelerindeki yerleşik hayat yaşayan toplumlarla daima iyi münasebetlerde bulunmuşlardır.[374]

Köktürklerin iç kargaşalıkları esnasında Uygurlar, Karluk ve Basmıllarla ittifak ettiler ve II. Köktürk Devleti'ni yıktılar. Türk devletine mensup olan Uygurlar (veya yazıtlarda zikredilen Tokuz Oğuzlar) sayı itibarıyla çok müteşebbis, kültürle yakından alakadar ve çalışkan insanlardı. Bunlar doğudan yukarı Selenge Nehri, batıdan Kobdo şehri ile tehdit edilmiş olan yerlerde otururlardı. Basmıllar Beş-Balık civarında, Karluklar da Balkaş Gölü'nün doğusunda oturuyorlardı. Mukaddes Ötüken Dağı, yani mukaddes devlet merkezi buraya yakın olduğundan, Uygurlar burayı çabuk zapt edebilmişler ve müttefikleri Basmıl ve Karluklara nispeten daha büyük itibar ve nüfuz temin etmişlerdi. Müttefikleri olan Basmıl ve Karlukları pek kolaylıkla bertaraf edebilmişlerdir. Basmıllar 744'te birleşik Uygur ve Karluklar tarafından yıkılmıştır. Memleketleri yani Beş-Balık havalisi ancak VIII. asrın sonlarına doğru işgal edilmiştir. Nihayet Karluklar da mukaddes merkezde vuku bulan şiddetli çarpışmalardan sonra, aynı akıbete maruz kalmışlardır. Onlar batıda bir başka ülkeye göç ederek yavaş yavaş hayat ve hâkimiyetlerini o bölgede sürdürmüşlerdir. Uygurlar 748'den itibaren başkentlerini "nehirler ve dağlar arasına" yani mukaddes Ötüken Dağı yaylasının tabii kalesine nakletmişlerdir. Onlar, batıda Altaylara, kuzeydoğuda Baykal Gölü'ne dayanan bölgede hâkimiyet kurmuşlardır. Hükümdarları olan Kül-Bilge artık eski unvanı olan El-Tebir'le yetinmiyor, kendisine Hakan unvanı veriyor ve siyasi konumunu da çok geçmeden Çin'e tanıttırmış oluyordu.[375]

744 senesinde Ötüken'de kurulan yeni devletin ilk kağanı "Kutluk Bilge Kül Kağan"dır. T'ang sülalesi tarihçileri Kutlug Bilge Kül Kağan zamanında Uygurların Altay Dağlarından Baykal Gölü'ne kadar uzanan bir bölgede hüküm sürdüklerinden bahsetmektedirler. Uygurlar bu devirde, kendilerine başşehir olarak, o zamanlar "Ordu-balık" denen ve Hunlar zamanından beri bilinen Yukarı Orhun Nehri üzerinde bulunan "Kara-balgasun" şehrini seçmişlerdir.[376]

Doğu Türk Kağanlığı'nın uzun süren savaşlar ve iç karışıklıklar sonucunda durumu iyiden iyiye zayıflamaya başlar. Bu durumdan faydalanarak, 745 yılında saldırıya geçen Uygur komutanlarından Moyun Çur, Sayan-Altay'da yaşayan boyların da desteğini alıp Doğu Türk Kağanlığı'nı yenilgiye uğratarak Orta Asya'nın

373 Bahaeddin Ögel, "Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler Uygurların Menşe Efsanesi", *AÜDTCFD*, VI/1-2, Ankara, Ocak-Nisan 1948, s. 17-18.

374 Özkan İzgi, "Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *İÜEFTED,* Sayı: 7-8, İstanbul, 1977, s. 8.

375 Gabain, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", *AÜDTCFD*, II/5, s. 690-691; Clive Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi,* çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, 2011, s. 296; Bartold, *Kırgızlar,* s. 27.

376 İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre),* s. 14-15.

siyasi hâkimiyetini tamamen eline almıştır. Moyun Çur'un etrafındakilerin arasına Yenisey Kırgızları gönülden katılmışlardır. Aradan fazla bir süre geçmeden Güney Sibirya'daki diğer boylar gibi Kırgızlar da zorla Uygur Kağanlığı'nın yönetimi altına alınır. Mevcut durum, çok uzun süre devam etmemiştir. 751 yılında Kırgızlar, Çikler, Oğuzlar ve Karluklar, Uygur Kağanlığı'na karşı ittifak oluştururlar.[377] Belirli bir başkent şehrinin mevcudiyeti şüphesiz, burada yerleşik yaşam süren Uygurların varlığının da işaretini vermektedir. Karabalgasun çevresinde yerleşik yaşama adımlarını atmış bulunan Uygurların, daha ilk devletleri yıkılmadan önce IX. yüzyılın başlarında, güneybatıdaki Turfan havzasına sızmaya ve egemenliklerini buralara uzatmaya başladıkları anlaşılıyor.[378]

Köktürkler zamanında Orhun ve Selenge nehirlerinin civarında Töles oymaklarının yaşadığını görmekteyiz. Buga, Tongra, Bayurku, Ediz, Uygur gibi oymaklar Köktürklerin zayıflama döneminde bir birlik meydana getirmişler ve Uygur oymağı bu birliğin başına geçmiştir. Bu birliğe daha sonra Karluk, Basmıl ve Türgişler de dâhil olmuşlardır.[379]

Kutluk Bilge Kül Kağan (745-747)

742-743 senelerinde Köktürklerin hâkimiyeti altında bulunan Karluk, Basmıl ve Uygur oymakları, Köktürk Kağanı Ozmış'ı mağlup edip öldürdüler. Köktürk Devleti ortadan kalkınca Basmılların idaresinde yeni bir kağanlık kuruldu. Uygurlar doğu "Sol Yabguluk"u, Karluklar batı "Sağ Yabguluk"u teşkil ettiler. 744 senesinde Uygur yabgusu, Basmıl kağanını mağlup ederek kendini kağan ilan etti. Kutluk Bilge Kül Kağan unvanını aldı. Bu suretle Uygur Kağanlığı kurulmuş oldu.[380]

Kutluk Bilge Kül Kağan, Karlukları mağlup ederek Türk boy ve toplulukları üzerinde tam bir üstünlük kurup birlik ve bütünlüğü sağlamış, sonra da Köktürklerin son dönemlerinde kaybedilen toprakları geri alıp büyük başarı ve itibar kazanmıştır.[381]

Karabalgasun Uygur Yazıtı'na göre, Kutluk Bilge Kül Kağan yaratılıştan cesur ve atılgan bir yapıya sahip olduğunu işaret etmektedir. Oymakların hepsi kendi arzularıyla ona bağlanmışlardı. Yazıtta Basmıl Kağanı A-Shih-na'nın isyanı da mevzubahis edilmekte ve dolayısıyla Basmılların Dokuz Oğuz oymaklarına bağlandığı da kaydedilmektedir. Üç Oymaklı Karluklar Kutluk Kağan'a iltica ediyorlar.[382]

Mo-yun Çur Dönemi (747-759)

Kutluk Bilge Kül Kağan 747 senesinde ölünce yerine oğlu "Mo-yun Çur" Kağan başa geçmiş ve "Tengride Bolmış İl İtmiş Bilge Kağan" unvanını almıştır. Bu unvan bugünkü Türkçe ile "Gökte doğmuş, memleket idare etmiş, bilge kağan"

377 Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 87.
378 Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s. 67; Turgun Almas, *Uygurlar*, 120-131.
379 Özkan İzgi, "Uygur Kağanların T'ang Sülâlesi Tarihine Göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi", *AÜFEFAD*, Ahmet Zeki Velidi Togan Özel Sayısı, Fasikül: 1, Sayı:13, Erzurum, 1985, s. 245.
380 Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Hakanlığı (744-840)", *TTD*, I, Ankara, 1987, s. 225; Ebulfez Recebov-Yunus Memmedov, *Orhon Yenisey Abideleri*, Bakü, 1993, s. 24-26; Klyştorniy-Sultanov, *Kazahstan, Letopis Treh Tısyaçeletiy*, s. 107-108; Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan-Bögü Kağan ve Uygurlar*, Ankara, 1986, s. 15; Bartold, *Kirgizi* s. 14.
381 Cengiz Alyılmaz, *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, Ankara, 2015, s. 19.
382 Bahaeddin Ögel, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi Kutluk Bilge Kül Kağan ve Moyunçur", *Belleten*, XV/59, Ankara, Temmuz, 1951, s. 361.

demektir. Bu kağan zamanında Uygurlar batıda Türgişlerle mücadele etmişler ve bunları hâkimiyetleri altına alarak sınırlarını batıda Seyhun Nehri boylarına kadar genişletmişlerdir. Kuzeyde ise Kem Nehri aşılarak Kırgızları kendilerine bağlamışlardır. Mo-yun Çur Kağan zamanında en önemli siyasi münasebetler Çinlilerle olmuştur. Mo-yun Çur Kağan tahta çıktığı zaman Çin'de büyük karışıklıkların hüküm sürdüğünü görmekteyiz. Bu sıralarda Karluklar tarafından desteklenen Arap kuvvetleri ile Çinliler arasında 751 senesinde Talas'ta meydana gelen savaşta, Çinliler ağır bir mağlubiyete uğramış ve aynı zamanda Tarım bölgesinin Uygurların eline geçmesine sebebiyet veren bu savaş sonrasında, Çin'de büyük olaylar meydana gelmiştir. An Lu-shan isyanı, imparatorun Çin'deki nüfuzunu sıfıra indirmiş ve devlet merkezleri asiler tarafından zapt edilmişti. Bu tehlikeli durum karşısında Araplarla Uygurların yardımına müracaat edilmiştir. Arapların Çin'e yapacakları yardım herhâlde çok cüz'i olacaktı. Bu sırada en esaslı yardım Uygurlar tarafından yapılmıştı. Bu sebeple Çin kaynakları Uygurların genel durumundan ziyade Çin'e yaptıkları yardımla meşguldürler.[383] Çin'deki isyanın bastırılmasına yardım eden Uygurlar, Çin nezdinde daha da kuvvetlenmişler ve Çin imparatoru tarafından kendilerine her yıl 20 bin top ipek verilmeye başlanmıştır. Mo-yun Çur Kağan'ın bıraktığı en büyük miras Şine-Usu yakınlarında yine aynı isimle anılan bir yazıt olmuştur.[384] 756 tarihinde Uygurlar Orta Asya'da siyasi iktidarı ellerinde tutan bir güç hâline gelmişlerdir.

Bögü Kağan (759-779)

Mo-yun Çur'un 759 yılında ölümü üzerine yerine Bögü Kağan geçmiştir. Bögü, Uygurca da "âlim, hekim" anlamına gelmektedir. Bögü ismini almasının sebebi hiç şüphe yok ki Mani dininin Uygurlar arasında yayılmış olmasından ileri gelmektedir. Bögü Kağan'a, 764 senesinin Haziran ayında Çin'in T'ang İmparatoru tarafından "Tengride Kut Bolmış İl Tutmuş Alp Külük Bilge Kagan", bugünkü Türkçeyle de "Gökte saadet bulmuş, vatanı idare etmiş, kahraman, meşhur bilge kağan" unvanı verilmiştir. Çin tarihi içinde ayrı bir yeri olan T'ang Sülalesi içteki ve dıştaki sürekli savaşlardan dolayı zayıflamaya başlamış ve hatta yıkılmaya yüz tutmuştu. Çin halkının ayaklanmaları yanında Tibetlilerin de saldırıları kendilerini çaresiz bırakmıştır. Uygurlar ise, eskiden olduğu gibi, Çinlilerin bu karışık durumlarından istifade etmek istemişler ve Çin imparatorunun tarafına geçerek kendilerini Çin imparatorlarının yardımcıları ve âdeta imparatorluğun hamileri durumuna getirmişlerdir. Bu devirde Uygurlar ile Çinliler güç olarak hemen hemen denk bir kuvvetteydiler. Bögü Kağan, Çin imparatorunun artık hiçbir kuvveti kalmadığını çok iyi biliyor ve aynı zamanda Çin'i zapt etmenin de zamanı geldiğini seziyordu. Hatta 762 senesinde Uygur başkentine gelen Çin elçisine Bögü Kağan, artık Çin'de bir imparatorun kalmadığını söylemiş ve böyle bir elçinin gönderilmesine nasıl cesaret edildiğine de şaşarak, sert bir şekilde Çin elçisine hakaret etmiştir. Bögü Kağan Çin'i asilerin elinden kurtarmak için bir sefer

383 Ögel, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi Kutluk Bilge Kül Kağan ve Mo-yun Çur", *Belleten,* XV/59, s. 366.

384 İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 15; Bezertinov, *Tatarı, Turki-Potryasatepi Vsepennoy*, I. s. 150-152.

düzenlemiş ve 762 senesinde Çin'in önemli şehirlerinden olan Lo-yang şehrini asilerin elinden kurtarmıştır. Bögü Kağan bu Lo-yang seferi sonrasında ülkesine dönerken dört Mani rahibini de birlikte getirmiş ve bu rahipler Uygur medeniyetinin başlıca amili olan Maniheizmi[385] Uygurlara aşılamıştır. O sıralarda Uygur Devleti'nin ağırlık merkezi de tedricen güneybatıya ve tamamıyla Tarım havzasına kaymıştır. Mani dinini kabul eden ve 763'te devlet dini olarak ilan eden Uygurlar, başkentlerini Hanbalık (Karabalgasun)'ta inşa ettiler. Ülkenin siyasi merkezi, içinde kağanın altın tahta oturduğu altın kubbeli bir çadırdı. Uygurların baş düşmanı Kırgızlar altın çadırı ele geçirmeye yemin etmişlerdi. Uygurlar başkentlerinde kısmen yerleşik idiler, ancak Orta Asya bozkırlı geleneğini devam ettiriyorlar ve uluslararası ticarete imparatorlukları yıkılana kadar epey emek harcamışlardı. Mani dininin miskin tabiatı siyasetlerini pek az etkilemişti.[386]

765 yılında Uygurlar içinde bulunan Dokuz Oğuz boyları Çin'e karşı bir sefer yapıp Çin'i yağmalamak istiyorlardı. Bu isteklerine Bögü Kağan uymuş, fakat o sırada Uygurların veziri olan Tun Baga Tarkan bu duruma muhalefet etmişti. Vezirin ısrarla Çin seferinden vazgeçme fikri üzerinde durması, Hun Kağanı Mete'den beri Çin'in yabancılar tarafından zapt edilmeyeceği düşüncesinden kaynaklanıyordu. Çünkü Türkler her ele geçirdikleri fırsatta Çin'i istila ederek oralarda yerleşmek istemişler, fakat kendilerinin asimile edilmelerinden korkmuşlardır. Benliklerini kaybetmek istemediklerinden dolayı bu fırsatlardan yararlanmak istememişlerdir. Kağan ve veziri arasındaki bu münakaşa büyümüş ve Vezir Tun Buga Tarkan Bögü Kağan'ı 779 senesinde öldürüp yerine kendisi kağan olarak başa geçmiştir.[387]

Tun Buga Tarkan (779-789)

779 yılında Tun Buga Tarkan kağan olduktan sonra ilk iş olarak derhâl Çin ile siyasi münasebetlerinin düzeltilmesi yolunu seçmiş ve bunda da muvaffak olmuştur. Çinliler tarafından kendisine "Alp Kutluk Bilge Kağan" unvanı verilmiştir. Bu unvanın bugünkü Türkçe ile anlamı ise "kahraman, Tanrı tarafından şans verilmiş, âlim kağandır". Tun Buga Tarkan Uygurlar içindeki Dokuz Oğuz beylerini ortadan kaldırıp onların güçlerini kırınca Uygur Devleti'nde büyük karışıklıklar meydana gelmiştir. Karabalgasun kitabesinde, Tun Buga Tarkan'ın kuvvetli şahsiyetinden kuvveti ve kudreti ile herkese hâkimiyetini tanıttığından, maharet ve cesareti ile dâhildeki ve hariçteki işlerini kolaylıkla yoluna koyduğundan bahsedilmektedir. Tun Buga Tarkan'ın Uygurlara kağan olmasından sonra Uygur

385 Maniheizm dini gnostik (dinî fırkalar) dinlerin en mükemmel örneklerinden biri olup Mani (216-277) tarafından kurulmuş evrensel karakterli bir dindir. Türkler İslâm dinini kabul etmeden önce Budizm, Zerdüştilik, Hristiyanlık, Maniheizm gibi dinlerle temas kurmuştur. Türkler, bu dinlerden bazılarını din olarak kabul etmiş olmalarına rağmen, hiçbirini sahip oldukları inanç ve gelenekleriyle bağdaştıramamışlardır. Manihezim için bkz. Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi,* Ankara, 1993, s. 78; Ünver Günay-Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi,* Ankara, 1997, s. 129; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,* Isparta, 1999, s. 101.

386 Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları,* s. 126-127; Vassilij Viladimiroviç Barthold, *Asya'nın Keşfi Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi,* çev. Kaya Bayraktar-Ayşe Meral, İstanbul, 2000, s. 141; Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *Yaşayan Dünya Dinleri,* Ankara, 2007, s. 493; Bahaeddin Ögel, "Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten,* XIX/74, Ankara, 1995, s. 366-368.

387 İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 16-17; İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan-Bögü Kağan ve Uygurlar,* s. 19-22.

hükümdar sülalesinde bir değişiklik olmuş ve bu tarihten sonra, Tun Buga Tarkan'ın soyundan olanlar Uygur tahtına çıkmışlardır.[388]

Külük Bilge Kağan (789-790)

Tun Buga Tarkan ölünce yerine oğlu geçmiştir. Bu kağanın unvanı "Ay Tengride Kut Bulmuş Külük Bilge Kağan"dır. Bugünkü anlamıyla "ay tanrısında saadet bulmuş ünlü bilge kağan'dır. Görüldüğü gibi, bu kağanın unvanındaki yenilik "Ay" kelimesinin olmasıdır. Uygur Devleti kurulduğundan beri, kağanların unvanlarında bu kelimeye rastlanmamıştı. Bilindiği gibi "Ay" Maniheizmde önemli bir mefhumdur. Bu sebeple Mani dini ilk tesirlerini kağanların unvanlarında göstermeye başlamıştır. Ay "Maniheizm"de gök kadar önemli bir mefhumdur. Karabalgasun Yazıtı'nda, bu kağanın Uygurların örf ve âdetlerini ıslah etmeye çalıştığından bahsetmektedir. Karabalgasun Yazıtı'nın Maniheist bir düşünce ile yazıldığı göz önünde tutulursa bu kağanın da Bögü Kağan gibi, Mani dinini yaydığı ve unvanının başına "Ay" kelimesinin niçin konduğunu anlayabiliriz. Külük Bilge Kağan zamanında Orta Asya'da karışıklıklar çıkmıştır. Beşbalık şehrinin yakınlarında yaşayan Şato Türkleri, Çinlilere karşı koyabilmek için Tibetlilerle anlaşmışlardır. Diğer taraftan Uygurlar ise, Beşbalık'taki kendi çıkarlarını koruyabilmek için Şato Türklerine cephe almışlardır. Fakat Şatolar Uygurları yapılan savaşta bozguna uğratmışlar ve bu durum üzerine kağanın kendi ülkesinde itibarı sarsılmış ve karısı tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.[389]

Feng-Ch'eng Kağan, 790'da henüz çok genç yaşta iken Uygur büyüklerinin yardımı ile tahtı gasbeden amcası öldürülüp kağan ilan edildi. 795 senesinde kağan oğul bırakmadan ölünce Uygur büyükleri ve halk el birliğiyle, çok sevdikleri Kutluk Bilge'yi kağan olarak tahta çıkardılar. Kutluk Bilge (795-805)'nin kağanlık unvanı "Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Uluğ Bilge Kağan" idi. Bu unvanı "ay ve gökte kısmet bulmuş; kahraman, büyük âlim kağan" anlamında idi. Karabalgasun Yazıtı'na göre, Kutluk Bilge dünyaya geldiği günden beri Uygurlara saadet vermiş, çocukluğundan ölümüne kadar harikulade bir savaşçı imiş. Kağan olarak memleketi idare ettiği müddetçe, her sahada üstün başarı, fevkaladelik göstermiş. Esirgeyici, koruyucu, hakkı müdafaa eden, yalnız Uygur ülkesi için değil, dünya düzeni için bile kanunlar yapan bir kağan imiş. Kutluk Bilge'den sonra Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan olmuştur (805-808). Daha sonra 840 yılına kadar Uygur kağanları olanlar şunlardır; Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan (808-821), Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan (821-824), Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan (824-832), Ay Tengride Kut Bulmış Külüg Bilge Kağan (832-839), Ho-Sa Tegin (839-840).[390]

Uygur - Çin İlişkileri

Köktürkler sonrası kağanlık iddiasında bulunan tek halef devlet Uygurlardı (744-840). Merkezi bugünkü Moğolistan olan bu devlet Orhun Irmağı ve Ötüken

388 İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 19-21; Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten,* XIX/74, s. 359-360.

389 İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 22; İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan-Bögü Kağan ve Uygurlar,* s. 15-17.

390 Çandarlıoğlu, "Uygur Devleti Tarihi ve Kültürü", *Türkler,* 2, s. 199-206.

Dağı'ndaki kutsal mekânları denetim altında tutuyordu. Uygur İmparatorluğu Tang Çin'i ile yine eşit statüde olan önemli bir güçtü. Uygurlar iki taraflı politika uyguluyor, An Luşan ile başlayan (755-757) gibi kritik anlarda T'anglara ipek karşılığında fahiş fiyattan at sağlayarak zorla da olsa kendilerine kaynak sağlıyorlardı.[391]

Çin'deki T'ang sülalesi zamanına rastlayan diğer bir Türk devleti de Uygurlar olmuştur. Uygurların Çin ile münasebetleri önceki Türklerden daha farklı olmuştur. Uygur-Çin münasebetleri daha çok barış içinde olmuşsa da yine zaman zaman Uygurların Çin topraklarını yağma ettikleri görülmüştür. Uygurların 840'tan sonra yerleşik bir hayat içinde yaşamaları kendilerini, savaşçı bir millet yerine, komşularıyla sulh içinde yaşama isteğinde olan bir millet hüviyetine sokmuştur.[392]

Türk-Çin münasebetleri çeşitli devirlerde değişik tablolar arz etmektedir. Ötüken Uygurları (744-840) zamanında Çin'e yapılan yardımlar ve elde edilen kazançlar bahis konusudur. Çin tarih boyunca pek çok kabile ve kişinin düşmanca davranışlarına şahit olmuştur. Akınlar, istilalar, isyanlar... Tatlı dil, güler yüz, kıymetli hediyelerle gayet güzel işleyen kurnaz politikaları sayesinde her seferinde bu belalardan kurtulmanın yolunu bulmuşlardır. Bu devirdeki pek çok isyandan en önemlileri tahtı temelinden sarsan üç büyük isyan An Lu-shan, Shih Chiao-i ve P'u-ku Huai-en isyanlarıdır. Asiler kalabalık Çin ordusundan korkmuyordu. İmparator devrin en büyük kuvveti olan Uygurlardan yardım istedi. Uygurlar dünden hazırdı. Bu sayede Kuzey Çin'i yakından tanıma ve o bölgeye kolayca hâkim olma imkânı doğuyordu. Hakikaten de Uygurların yardıma geldiğini gören asilerin bir kısmı korkup kaçtı. Diğerleri de kılıçtan geçirildiler. Başkentleri kurtaran, Kuzey Çin'i asilerden temizleyen Uygurlara karşı imparator büyük saygı gösterdi. Ziyafetlerde yabgu ile yan yana oturdu. Yıllık vergi vermeyi kabul etti. Asilerle olan savaşlar sırasında Uygurlar Kuzey Çin'in bütün stratejik mevkilerin yollarını öğrenmişlerdi. Savaş bittikten sonra bu bölgeye Uygur askeri bırakıldı. Türk geleneğine göre Türkler aman dileyene kılıç çekmez, yıllık vergi vermeyi kabul eden devletleri de iç işlerinde serbest bırakırlardı. Ayrıca Türkler sıcak ve rutubetli iklime pek alışık değillerdir. Bu yüzden Türkler Güney Çin'e inmemeye gayret ederek en kuvvetli oldukları devirlerde bile kuzeyde kalmayı tercih etmişler, Çinliler dediklerini yaptığı müddetçe düşmanca davranışlarda bulunmamışlardır.[393]

758'den itibaren Uygurlar Çinlilerle at alışverişi yapmak istediler. Bu isteklerini de kabul ettirdiler. Bu tarih Uygurların birliği sağlayıp kuvvetlendiği, sözünü etrafa dinletmeye başladığı tarihti. Çinliler şikâyetçi olmakla birlikte çok uzun süre açıkça karşı gelmeye cesaret edemediler. Uygurlar kuvvetli olduğu sürece siyasi ve iktisadi baskıları devam etti. Kuzey Çin'deki isyanların Uygurlar tarafından bastırılışı Çin'e iç işlerinde bir ferahlık sağlarken Uygurlara büyük menfaatler temin etti. Her iki devletin dost geçinmesi, diğer komşu ülkelerle de tesir ediyordu.[394]

391 Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, s. 69-70.
392 İzgi, "Moğollar'ın Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinliler'e Tesirleri", *TK*, Sayı: 160, s. 231.
393 Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İçyüzü", *İÜEFTD*, Sayı: 31, Mart 1977, İstanbul, 1978, s. 37.
394 Çandarlıoğlu, "Uygur Çin İktisadi Münasebetleri (At-İpek alışverişi),", *AÜFEFAD*, Sayı: 13, s. 239-244

Kırgızların Ötüken'i İşgal Etmeleri

Bilindiği gibi Uygurlar, siyasi hayatlarını iki ayrı bölgede iki değişik hayat tarzı biçiminde gerçekleştirmişlerdir. İlk olarak 744-840 devresinde Ötügen bölgesinde yarı göçebe bir hayat tarzında gördüğümüz Uygurlar çeşitli sebeplerle buradaki hayatlarını bırakıp daha güneye gelmişler ve bu yeni yerleşim bölgelerinde yerleşikliğin bütün vasıflarını üzerlerinde toplayarak uzun müddet hayatlarını devam ettirmişlerdir.[395]

840 senesine gelindiğinde, yüz bin kişilik bir Kırgız ordusunun Uygur başkenti Karabalgasun'u kuşatarak, son Uygur Kağanı olan Wu-chieh'i öldürdüklerini görüyoruz. Uygurlar, Kırgızlar tarafından küçüklü büyüklü kılıçtan geçirilmişlerdir. Kırgızlar böylece belki de Mo-yun Çur ve Kutluk Bilge zamanlarında uğradıkları yenilgilerin intikamını almış oldular. Bu savaştan kurtulan Uygurlar, çeşitli yönlere hareket ederek yeni yurt edinmek için çaba harcamışlardır.[396]

Kırgızlarla yapılan savaşta Uygurların yıkılış sebepleri şu şekilde sıralanabilir:

1) Çinlilerin genel olarak göçebe veya yarı göçebe topluluklara karşı uyguladıkları siyaset. Bu siyaset gereğince, Çinliler boylar arasındaki iç çatışmadan faydalanarak, aynı topluluk içindeki bir boyu destekleyip topluluğun kendi içinde parçalanmasını kolaylaştırmak veya hızlandırmak, Uygurların bu son dönemlerinde de Çinlilerin aynı siyaseti güttükleri ve hatta biraz daha ileri giderek, rüşvet verdiklerini görmekteyiz.

2) Ötüken Uygurlarının idareci sınıfı arasında başlayan ve çok değişik sebeplere dayanan geçimsizlikler. Bu devrede başa geçen kağanlarla, vezirler ve yabgular arasında devamlı bir çekişme, birbirlerini öldürerek iktidarı ele geçirmek için mücadeleler olmuştur. İdareci sınıf arasındaki bu çekişmeler de zaman zaman vezir yahut yabguların başka devletlerle işbirliği yaparak kendi kağanlarını bertaraf ederek başa geçmeyi düşündükleri görülmüştür.

3) Uygurların bu son dönemlerine rastlayan şiddetli bir kış pek çok hastalığın ortaya çıkmasını sağladığı gibi koyun ve atların da büyük ölçüde telef olmasına sebebiyet vermiştir. Zaten siyasi yönden yıpranmış olan Uygurların bir de ekonomik yönden zayıflamaları ve Çin'e satacak mal bulamamaları, hızla bir çöküntüye sebep olmuştur.

4) Bazı ilim adamlarının kabul etmek istemedikleri Maniheizmin insanlarda savaşçılık özelliklerinin yitirilmesine sebep olan bir din olmasından dolayı, Uygurların da bu yüzden zayıfladıkları ve mücadele edemez duruma düştükleri görüşü Mani mabetleri etrafında yerleşen Uygurların miskinliğe terk edildiklerine inanan görüştür.[397]

Uygur Devleti'nde yüz binlerce Türk'ün öz yurtlarını terk ederek yeni topraklar aramaya çıkmaları da söz sahibi olanların Türk milleti kültür ve içtimai değerlerine riayetsizlikleri dolayısıyla vuku bulmuştu. Kut Dağı efsanesi şeklinde millet vicdanında yüzyıllarca yaralayıcı yankıları devam eden bu hâle Uygur-Türk milletinin saadet ve kudret sembolü bir kaya parçasının "tatlı sözlü" Çinlilere peşkeş çekilmesi sebep olmuştu. 840 yılında Uygurların Ötüken'i terk etmelerindeki ana

395 Özkan İzgi, "Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler", *IX. Türk Tarih Kongresi,* Ankara, 21-25 Eylül 1981, II, Ankara, 1988, s. 579.

396 İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 27; Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* s. 34-35.

397 İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 27-28.

sebep, hakikatte vatanı korumakla vazifeli ordunun vazife şuurundaki uyuşukluktan ileri geliyordu.[398]

Köktürk Devleti'nin çöküşünden sonra önce Uygurların Karlukları, ardından da Kırgızların Uygurları kovması (840) neticesinde, Orta Moğolistan bölgesi (Ötüken ve çevresi) kimlik değişimine maruz kalmış ve tarihî Türk toprakları Moğolların işgali altına girmiş ve bu coğrafya Moğollaşmıştır.[399]

Ötüken Uygur Devleti'nin yıkılışından sonra güneyde:

- Sarı Uygurlar (merkezi Kansu)
- Sha-chou Uygurları (merkezi Tun-huang)
- Kao-ch'ang Uygurları (Turfan) adlarında üç yeni Uygur Devleti kurulmuştur.[400]

Görüldüğü gibi, 840 Kırgız yenilgisinden sonra güneye gelip yerleşen bu Uygurlar, çeşitli zamanlarda, çeşitli isimler altında karşımıza çıkmaktadır. Ötüken Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra İç Asya'ya dağılmış olan Uygurlardan bir bölümü Tanrı Dağları, Beş-balık, Turfan taraflarına yerleşerek Mengli Kağan başkanlığında bir devlet kurdular (856). Tibetlilerin hücumuna karşı, nüfuzu altında tutmak istediği bu bölgede kendisine bir dost arayan Çin, Uygur Devleti'ni hemen tanıdı. Siyasi nüfuzu gittikçe artan ve İç Asya'nın ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle ekonomik yönden gelişen Uygur Devleti aynı zamanda Mani dininin bölgede yayılmasında da oldukça etkili olmuştur. Uygur Devleti başkent olarak Hoço şehrini seçmiş, hükümdarları da "İdi-kut" unvanı almışlardır.[401]

744-840 tarihleri arasında Ötüken çevresinde kurulmuş olan Uygurların 840'ta Kırgız mağlubiyeti ile güneye inmeleri, Kao-ch'ang, Beş-balık, Karaşar ve Kuça bölgelerinin tamamen Türkleşmesine yol açmıştır. Zaten güneye inerek burada tamamen yerleşik bir hayat tarzına geçen Uygurlar, Orta Asya Türk tarihinde ayrı bir önemi olan devlettir.[402] Uygur Devleti'nin 840'ta çökmesinden sonra Uygur seçkinleri iki küçük krallığı Kansu (840-1028) ve Koço (840-1209)'yu ellerinde tutmayı başardılar.[403]

Uygurların Göçleri

Mani dininin resmî din olarak kabul edildiği Ötüken Uygur Devleti, diğer bir Türk devleti olan Kırgızlar tarafından 840 yılında yıkılınca Uygurlar kitleler hâlinde yurtlarını terk ederek Çin sınırlarına ve daha ziyade zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'ya, Beş-balık, Turfan, Kuça vb. sahasına göç ettiler.[404]

Uygur kağanlığının Kırgızlar tarafından yıkılmasından ve Uygurların Moğolistan steplerinden güneye toplu hâlde göç etmesinden sonra, IX. yüzyılın ikinci yarısında (İslam'ın üçüncü asrı) bu bölgenin tamamının Türkleştiği genel olarak kabul gören bir görüştür. Bu siyasi olaydan bağımsız olarak bölgenin bazı belirli

398 Kafesoğlu, "Ordunun Vazifesi", *TK*, Sayı: 82, s. 2.
399 İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 27; Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 34-35.
400 İzgi, "Orta Asya'nın Türkleşmesi", *İÜEFTED*, Sayı: 12, s. 639-640; Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, s. 64; Bazin, "Türk Halkları", *Türkler*, s. 60.
401 Günay-Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, s. 137.
402 İzgi, "Orta Asya'nın Türkleşmesi", *İÜEFTED*, Sayı: 12, s. 639-640.
403 Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, s. 64.
404 Harun Güngör, "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", *EÜİFD*, Sayı: 6, Kayseri, 1989, s. 90; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Başlangıçla İzah ve Düzeltmeler; M. Fuad Köprülü, Ankara, 1963, s. 91.

ekolojik ve demografik özellikleri Doğu Türkistan'ın erken ve çabuk bir şekilde Türkleştirilmesini kolaylaştırmıştır.[405]

Köktürklerin yerine geçen Uygurların Yüksek Asya (Orhun-Ötüken)'da hâkimiyetlerini 840 yılında Kırgızlara kaptırmaları üzerine, onların Doğu Türkistan'a göç etmeleri ve yeni bir Uygur Devleti kurmaları ile bir muhaceret (göç) vuku bulmuş ve bu tarihî Türk topraklarında Türk nüfusu azalmıştır.[406]

840 yılında Kırgızlar, Uygur başkenti Ordu-balık'a saldırdı. Hayvanlarda salgın hastalıklar, açlık, sert kış şartları gibi doğal felaketlerle birleşen bu saldırı Uygur Devleti'ni yıktı. Uygur Kağanlığı'nın çöküşü neticesinde Uygur kabileleri, Kuzey Moğolistan'dan pek çok yöne doğru kaçarak göç ettiler, bunlardan başlıcaları büyük Çin Seddi'ne doğru, Kansu'ya ve Doğu Türkistan'a doğrudur. Uygur kabileleri kabile bölünmelerinden ziyade değişik grupların siyasi yönelimlerine göre dağıldılar. Uygurların on beş kabileden oluşan en büyük grubu Doğu Türkistan'a göç etti ve Kuça-Karasar-Turfan bölgesine yerleşti. Bunlar burada 850-860 yılları arasında varlığını 500 yıl boyunca sürdürecek olan Küçük Uygur Krallığı'nı-Uygur Kuça Krallığı'nı kurdular. Uygurların bir diğer grubu ise bugünkü Çin'in Kansu bölgesinde Kansu Uygur Kağanlığı'nın kurucuları oldular. Bazı Uygur kabileleri Moğolistan ve Güney Sibirya'da kaldı, diğerleri ise Kimaks ve İrtiş vadisine kaçtılar.[407]

Kırgız akınları karşısında 840 yılında Orhun (Ötüken) bölgesinden çıkartılan Uygurlar kollar hâlinde göç ederler. Bu göç, yoğun olarak zaten kendi egemenliklerinde olan iki bölgeye doğru gerçekleşir: Doğuda Kansu bölgesine ve batıda Turfan bölgesine yönelik göçler süregelmiştir. Bunlar dışındaki göç kolları gittikleri yerlerde erimişlerdir. Kansu bölgesine gidenlere Sarı Uygurlar adı verilmiştir. Kansu Budizmin yaygın olduğu bir coğrafi bölgedir. Sarı Uygurların da Budist oldukları gözlenir. Turfan bölgesine gelenler ise Maniheizmi korurlar.[408]

840 baskınından sonra Uygurlar, şu yollar üzerinden göç ettiler:

1- Kırgızlar'ın kılıcından kurtulan 15 Uygur boyu, batıda Karluk Türklerine sığınmışlardı.

2- Diğer Uygur boyları Doğu Türkistan'a göçmüş ve Tanrı Dağlarının güneyindeki Turfan ve Karaşar şehirlerinin içinde veya yakınlarında yerleşmişlerdi. Türk medeniyet tarihinde büyük bir yeri olan Uygurlar, sonradan Dokuz Oğuz veya Toguzguz adı ile adlandırılmışlardır. Uygurların en büyük kitleleri bu bölgeye gelmiş olanlarıdır.

3- Uygur boylarından bazıları ise, Çin'le Doğu Türkistan arasında bulunan ve Kansu adını alan geniş ülkeye göç etmişlerdi. Bu Uygurlar Kan-Cov adlı şehirde, yeni bir Uygur devleti kurdular. Bunlara "Sarı Uygurlar" adı verilmiştir.

4- 13 boydan meydana gelen dördüncü grup ise Çin'in güney sınırlarına indiler.

5- Beşinci ve küçük bir grup da Uygurların eski köle ve çobanları olan, doğudaki Moğol kabilelerine sığınmışlardı.

405 Bregel, "Orta Asya'da Türk Moğol Etkileri", *Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri,* s. 78.
406 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul, 1984, s. 4; Barthold, *Kirgizi*, s. 15-16.
407 Ablet Kamalov, "Uygur İmparatorluğu (744-840)", *Türkler*, 2, Ankara, 2002, s. 230; Eyüp Sarıtaş, *Sarı Uygurlar,* İstanbul, 2012, s. 87-93.
408 Süleyman Güngör, "İdik Kut Şehri Hoça Uygurlar'ın Kente Yerleşmesi", *AE*, Sayı: 18, Ankara, Sonbahar-Kış 2000, s. 5-6.

6- Bunlardan başka Kadırgan Dağlarının ötesinde yaşayan Kitan, Kay gibi kabilelerinin başlarında da eski Uygur reisleri vardı. Kırgızların kılıcı ve gücü, buralara kadar erişememişti. Fakat Uygur Devleti yıkılınca ne de olsa bu Uygur beyleri eski güçlerini bulamamışlardı. Bununla beraber 932'de kurulan Hıtay Devleti'nin kuruluş ve ilk düzeninde bu Uygurlar, önemli bir rol oynamışlardı.[409]

Ötüken Uygurlarının Yıkılış Sebepleri

1- Çinlilerin umumi olarak göçebe veya yarı göçebe topluluklara karşı uyguladıkları bir siyasetleri olmuştur. Bu siyaset, çeşitli topluluklar arasındaki silahlı çatışmalardan faydalanarak aynı topluluk içindeki bir grubu destekleyip topluluğun kendi içinde parçalanmasını sağlamaktır. Çinlilerin de Uygurlara karşı "böl, yönet" siyaseti uyguladıklarını görmekteyiz.

2- Ötüken Uygurlarının idareci sınıfı arasında başlayan geçimsizlikler. Bu devirde başa geçen kağanlarla, vezirler ve prensler arasında devamlı bir çekişmenin olduğunu görmekteyiz. İdareci sınıf arasındaki bu çekişmelerde, zaman zaman vezir veya prenslerin başka devletlerle işbirliği yaparak kendi kağanlarını ortadan kaldırmayı hedef aldıkları görülmüştür.

3- Yine bu devirde Uygur ülkesinde görülen şiddetli kış nedeniyle pek çok hastalığın ortaya çıkması, koyun ve atların telef olması, zaten siyasi yönden yıpranmış olan Ötüken Uygurlarının iktisadi bakımdan da zayıflamasına sebep olmuştur.

4- Maniheizmin de Ötüken Uygurlarının askerî yönden zayıflamasına sebep olduğu söylenebilir. Mani mabetleri etrafında yaşayan Uygurların savaşçı özelliklerini yavaş yavaş kaybettikleri söylenebilir. Bunun neticesi olarak da sınırlarına yapılan herhangi bir saldırıda eskisi kadar etkin olmamışlardır. İşte bu yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı zayıflamış olan Ötüken Uygurları 840 Eylül'ünde Kırgızlar tarafından mağlup edilerek Ötüken ve çevresi Kırgızların eline geçmiştir.[410]

Turfan Uygurları

Uygurlar Köktürklerin idari mekanizmasına kondukları için onların devlet geleneğini sürdürmüşlerdir. Lakin Maniheizm, Budizm ve Hristiyanlıkla tanışan Uygurlar merkezi Kuça olan ve hâkimiyeti 400 yıl kadar sürecek, yerleşik hayat düzeninde yeni bir devlet meydana getirmişlerdir. Özellikle Turfan Uygurları X. yüzyıldan itibaren gelişen ve XI-XIII. yüzyılda olgunluğa erişen Türk medeniyetinin kurucusu olmuşlardır.[411]

Ötüken Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra İç Asya'da dağılmış olan Uygurlardan bir bölümü Tanrı Dağları, Beş-balık, Turfan taraflarına yerleşerek Mengli Kağan başkanlığında bir devlet kurdular (856). Tibetlilerin hücumuna karşı, nüfuzu altında tutmak istediği bu bölgede kendisine bir dost arayan Çin, bu Uygur Devleti'ni hemen tanıdı. Siyasi nüfuzu gittikçe artan ve İç Asya'nın ticaret

409 Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi,* s. 50.

410 Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* yay. haz. Erkin Ekrem-Serhat Küçük, Ankara, 2014, s. 123-124.

411 Abdulselam Arvas "Türk İslâm Coğrafyasında Dil, Edebiyat ve Kültür", *Türk İslam Düşüncesi Tarihi*; ed. Ömer Bozkurt, Ankara, 2014, s. 66.

yolları üzerinde bulunması sebebiyle ekonomik yönden gelişen Uygur Devleti, aynı zamanda Mani dininin bölgede yayılmasında oldukça etkili oldular.[412]

840 yılı Ötüken Uygur Devleti için bir felaket yılıdır. Bu sene Kırgız baskısına maruz kalan Uygur Kağanlığı sakinleri beş ayrı bölgeye kaçmak zorunda kaldılar. Bu beş gruptan bir tanesi Uygur nazırı Si-şi-pang-tele'nin başkanlığında Karluk ülkesine (Beşbalık) sığındı. Beşbalık Yabguluğuna sığınan bu grup, daha sonra kuvvetlenecek ve önemli olaylarda kendini gösterecektir.[413]

Kansu Uygur Devleti

Köktürk Devleti'nin parçalanmasından sonra Uygurlar Çin yardımıyla Şensi ve Kansu'nun batısında devlet kurdular. Başkentleri Hoço (Kara Hoca) idi. Bir kısım Türk uluslarıyla (Karluklar ve Basmıllar) birleşerek Köktürklerin ikinci devletini de yıktılar. Mançurya'dan İli'ye kadar geniş alanda hâkim oldular. Hoço'dan başka kuzeyde Kara-Balgasun başkentini kurdular.[414]

Bugünkü Kansu şehrinin yakınında kurulan Uygur Devleti, bilhassa X. yüzyılın ortalarından itibaren Uygurların kuvvet merkezi hâline gelmiştir. Bu Uygurlar da Sha-chou Uygurları gibi XI. yüzyıldan sonra Tangut ve Kitanların hâkimiyetlerini tanımışlardır. Kan-chou Uygurlarına aynı zamanda "Sarı Uygurlar" da denilmektedir. Bu bölgenin merkezi Kan-chou (Kansu) şehri idi. Kan-chou şehri bilhassa, Çin ile bugünkü Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Bu bölgenin asıl özelliği Budizmin en fazla yayılmış olduğu bir yer olması ve Tun-huang (Bin Buda) mağaralarını barındırmasıdır. Bu sebeple Uygurların eski dini Maniheizmin burada daha çok yaşamamış olması ve Uygurların yeniden Budizm dinine bir dönüş yapmış olmaları çok muhtemeldir.[415]

Uygur - Kırgız İlişkileri

Köktürk Devleti yıkılıp yerini Uygurlara bırakınca ilk Kağan Moyun-Çor (747-759) devletin birliğini sağlamak amacıyla Kırgızlarla savaştı. 779 yılından önce Bögü Kağan tarafından mağlup edilen Kırgızlar, onu öldürüp yerine geçen Tun Baga Tarkan'dan da (779-789) ağır bir darbe yediler. 800'lü yıllarda Kırgızların yine Uygurlarla savaşıp yenildiklerini görüyoruz. Uygurlardan Kutluk Bilge Kağan, Kırgızlar üzerine çıktığı bir seferde, onların reisini öldürdüğü gibi çok sayıda at ve sığır ele geçirmiştir. Ayrıca Kırgızların Orta Asya'daki diğer boy ve şehirlere yaptığı demir ticareti Uygurların eline geçmiştir.[416]

840 yılı Uygurlar için olduğu kadar Kırgızların da önemli bir dönüm noktasıdır. Bu yılda Ötüken'deki Büyük Uygur Kağanlığı Kırgızlar tarafından yıkılınca Uygur tarihi Kansu ve Turfan olmak üzere iki farklı mecrada gelişmeye başlamıştır.[417]

412 Harun Güngür, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, İstanbul, 2016, s. 64-65.
413 Hüseyin Salman, "Karahanlı ve Gazneli Türk Devletleri", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Mehmet Alpargu-M. Bilal Çelik, Sakarya, 2008, s. 6.
414 Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, yay. haz. Gülseren Ülken, Ankara, 2017, s. 49.
415 İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, s. 40.
416 Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, 2013, s. 82.
417 Taşağıl, "Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar,", *TAD*, Sayı: 8, s. 495; N. A. Aristov, *Türk Haklarının Etnik Yapısı*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2014, s. 215.

Uygur Ülkesinin Moğollar Tarafından İşgali ve Uygurların Yıkılışı

924 yılında ise Çin'den kovulan Kıtaylar, Ötüken'i Kırgızlardan alacaklardır. Böylece Orta Asya'da Moğol menşeli kavimlerin hâkimiyet dönemi başlayacaktır. Bu hadiseden sonra Türk boylarının batı yönünde çekilmeleri daha da hızlanacak ve Türklerin İslâm dünyası ile daha çabuk kaynaşmasını ve dolayısıyla da İslamlaşmalarını kolaylaştıracaktır.[418]

Uygurlar, 1125'e doğru Karakıtayların yönetimine ve daha sonra 1206'da Cengiz Han'ın egemenliğine girmeyi kabul ederek kurnazca bir siyaset izlediler. Şöyle ki, Uygur seçkinlerinin Moğol İmparatorluğu'nun yönetiminde önemli bir rol oynamalarını gerektirdi. Cengiz Han'ın Moğol orduları ve komutanlarının baş döndürücü fetihleri tüm Asya'yı istila etti. Otuz yıl sonra, Moğol İmparatorluğu Karadeniz'in kuzeyine kadar tüm Asya'ya, Türkçe konuşulan alanın neredeyse tamamına yayılıyordu. Cengiz Han ölümünden önce fetihlerinin mirasını oğullarına paylaştırmıştı. Oğullarından Çağatay'ın payına Türklerin ardından Moğolistan dışındaki Uygurların ayağını kaydırmalarından sonra yazılı bir Türk dili geleneğinin geliştiği topraklar düştü. [419]

Kansu bölgesi Uygurları, büyük bir askerî varlık gösteremeyip önce Çin'de bir hanedan kuran Kitanların (Liao 907-1211), daha sonra 1028'lerde Tangutların nüfuzları altına girdiler. 1036'ya kadar Tangutlar, Kuzeybatı Kansu'daki bütün şehirleri birbiri ardına ele geçirdiler. 1029'da ise Çingiz Han'ın hâkimiyetine boyun eğen Uygurlar, o tarihten beri "Sarı Uygurlar" diye tanınıyor ve hâlâ Çin'in batı taraflarında varlıklarını sürdürmeye çalışıyorlardı. Doğu Türkistan'a gelmiş olan Uygurlar, başlangıçta yalnız Turfan ve Beş-balık bölgelerine yerleşmişlerdi. Ayrıca Çin sınırında sayısız felaketlere uğrayan diğer Uygur kabileleri de batıya geçmiş ve Turfan Uygurlarına karışmışlardır. Bunun yanı sıra bölge çok eskiden beri Türklerin yaşadığı bir coğrafya idi ve Türkler buraya vardıklarında işlenebilir bir tarım arazisi buldular.[420]

Uygurların Müslümanlığı Kabulü

Orta Asya'da Türk Medeniyeti'nin gelişmesinde büyük rol oynayan Uygurlar her ne kadar tüccarlar vasıtasıyla VIII. yüzyıldan itibaren İslamiyet'le karşılaşmışlarsa da Uygurların İslamiyet'i kabul edişleri Çin'deki 5. sülale devrinde (907-960) olmuştur. Bu dönemde İslamiyet'e Çinliler tarafından Hui-be denmeye başlanmıştır. Uygurların XI. yüzyılda Kuça'nın doğusunda başlıca Urumçi, Beş-balık, Turfan ve Hami şehirleri ile bunların etrafındaki bölgede hâkim bulunduklarını söyleyebiliriz. Diğer taraftan XI. yüzyılın başlarında Kansu bölgesinde Sarı Uygurlar müstakil bir hayat yaşamışlardır.[421]

418 Abdülkadir Yuvalı, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar, "*TDAD*, Sayı: 38, İstanbul, Ekim 1985, s. 92-93.

419 Bazin "Türk Halkları", *Türkler*, s. 61-62.

420 Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s. 126; Batur, *1200 Yıllık Sürgün "Türk", Sözünün Hazin Serüveni*, s. 46-47; Saadet Şakir Çağatay, "Uygur Yazı Dili", *AÜDTCFD*, I/5, Ankara, 1943, s. 78.

421 Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara, 1997, s. 26; Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara, 1997, s. 16.

Şato Türklerinin İsyanı

756-762 yılları arasında Çin'de iç karışıklıklar hüküm sürdüğü için Beşbalık ve Turfan'a giden yol kapalı olduğundan Şato Türkleri (Sha-t'o'larla) ile ilişki kesildi. Çünkü Uygurlar o tarihlerde çok güçlü idi ve onların Çin ile ilişkiye girmelerini engelliyordu. Aynı Uygurlar onların ülkelerini sık sık yağmaladığı için oldukça zor şartlarda yaşamak zorunda kaldılar. Her ne kadar Beşbalık'a sığındılar ise de yine ellerindeki malları zorla alındı ve fakirlik içinde yaşadılar. Bu durum Büyük Uygur Kağanlığı'nın nispeten zayıfladığı 785-805 yıllarına kadar devam etti. Bu devrede yedi bin çadırlık ahali ile gidip Tibetlilere teslim oldular. Arkasından onlarla birleşerek Beşbalık şehrini yağmalayıp yıktılar. [422]

VIII. yüzyılın sonlarında Uygurların doğu komşuları olan Şato Türkleri isyan ettiler. Beşbalık bölgesinde yapılan savaşlarda Uygurlar yenildiler. Turfan, Kuça, Karaşar gibi şehirler üzerindeki Uygur kontrolü yeniden azalmış oldu. Uygurların bu şehirleri tam olarak ele geçirmeleri, ancak 795 ile 805 seneleri arasında mümkün olmuştu.[423]

Uygurların Önemi

Uygur tarihi hiç şüphe yok ki Orta Asya tarihinin en önemli birkaç devresinden biridir. Orta Asya Türk tarihinin eski devrinde, bozkır kültürüyle kurulan üçüncü devlet Uygur Kaganlığı'dır. Uygur Kaganlığı Asya'nın kalbi olarak adlandırılan kadim Türk yurdu bugünkü Doğu Türkistan coğrafyasında kurulmuştur.[424]

Tarihimizin önemli bir bölümünü, Uygur Türklerinin Türk devletinin başında bulunduğu devre meydana getirir. Türk kültürüne ve dünya medeniyetlerine çok büyük katkılarda bulunan Uygur Türklerinin kurmuş oldukları idare bilindiği üzere Köktürk Kağanlığı'nın bir devamıdır.[425]

Uygurlar, Tarım havzasının kendisine mahsus medeniyetini çok iyi benimsemişler, orada yayılan yüksek dinlerin sadık mümin leri, türlü sanatlarla kitap basıcılığının ve yazı bilgilerinin gayretli ve kudretli işçileri olmuşlardır. Doğu-Batı ticaret yolları üzerinde bulundukları için muhtelif menşelerden gelen unsurları, liyakatle işlemişlerdir. Orta Asya Kum Çölü'nün Pompei'si sayılan Karahoço şehrinin 20 metre yüksekliğinde ve 10 metre uzunluğundaki surları içinde Hristiyan, Maniheist, Budist mabet ve manastırları yan yana kurulmuşlardı. Din serbestliği Uygur ülkesinde en yüksek şeklini bulmuştu.[426]

422 Şato (Sha-t'o'lar) Türkleri, Batı Köktürk ülkesi içinde doğan boylardan biridir. Batı Köktürk Devleti 630 yılında T'ung Yabgu'nun ölümü üzerine iç karışıklığa sürüklenmişti. Bu tarihlerde Tanrı Dağları havalisinde hayat sürüyorlardı. Şatolar Barköl'ün doğusunda bulunan geniş kumluk sahada oturdukları için onların adı bundan sonra "kum yığını" anlamına gelen Sha-t'o adıyla anılmaya başlandı. Bu arada Şato Köktürkleri olarak da adlandırılırlar. Şato Türkleri için bkz. Taşağıl, "İslâm Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", *Türkler,* 2, s. 348-349; Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi,* s. 146; Karayav, *Türkler ve Kağanlıkları,* s. 92; W. Eberhard, "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar", *Belleten*, XI/41, Ankara, Ocak 1947, s. 15-26.

423 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 188.

424 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi,* s. 136.

425 Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi,* s. 3.

426 Barkan, "Türk Hukuk Tarihine Giriş", *BTTB,* Sayı: 14, s. 16; Li Sheng, *Sinciang Uygur Tarihi,* İstanbul, 2013, s. 162-163.

Uygur tarihi, oynadığı siyasi ve askerî rol bakımından Köktürk İmparatorluğu ile kıyas kabul etmez ise de medeniyet tarihi bakımından bütün Türk kavimleri tarihi içinde müstesna bir mevki işgal etmektedir. Medenileşmek, yüksek kültür kıymetlerini anlamak ve onları liyakatle yaşatmak ve terakki ettirmek bakımından Türklerin haiz olduğu yüksek kabiliyetin güzel bir misalini teşkil etmektedir.[427]

Köktürkler, kendi Türklüklerini, Uygurlar da Uygurluklarını biliyorlardı. Aralarında bir aile ve kan davası vardı. Fakat her ikisinin de amacı, bütün Türk âlemini bir bayrak altında toplamaktı. Bunun için de İkinci Uygur hükümdarı Mo-yun Çur Kağan, Türkçe ve Köktürk alfabesi ile yazılmış yazıtında tıpkı Köktürklerin büyük kağanı Bilge Kağan gibi konuşuyor ve onun devletinin sınırlarını kurar gibi çaba sarf ettiğini anlatıyordu.[428]

Kırgızlar

Kırgız Adı ve Etnik Yapısı

Kırgız halkının tarihini öğrenmek için Kırgız sözünün nasıl ortaya çıktığı, neden bu halka ad olarak verildiğini tespit etmek büyük önem arz etmektedir. Kırgız adı, Kırgız tarihinin kilidi konumundadır. Bu adın çeşitli telaffuzları, çeşitli okunuşları, anlamı şimdiye kadar tam olarak araştırılmış değildir. Etimolojisinin "Kırk" ve "ız"dan meydana geldiği araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir. W. Barthold'un konuya yaklaşımına göre Kırgızlar tarihî kaynaklarda adı en eski dönemlerde geçen halklardan biridir. M.Ö. 203-201 yılları arasında Çin tarihçiliğinin atası Sima Tsiyan tarafından verilen bilgilerde Kırgız adı geçmektedir. Bu bilgilerde Kırgızların Hunlar tarafından itaat altına alındıkları ifade edilmektedir. Buradan Kırgızlarla Hunların komşu halklar oldukları ve yakın ilişki içinde bulundukları anlaşılmaktadır.[429]

Kaşgarlı Mahmud'un "Türklerden bir boy dediği" ve Çin kaynaklarında adları "Kien, K'i-ku, Kie-kou, Hsia-Chia-ssu" şeklinde transkripsiyon edilen Kırgızlar, Köktürkçe yazılı metinlerde "Kırkız", Tibet ve Hotan metinlerinden beri "Gir-kis", Bizans tarihlerinde "Kherkhis" şeklinde geçmektedir. Kırgızlar milattan önceki adlarını günümüze kadar koruyabilen ender Türk boylarındandır.[430]

Rus eserlerinde birbirinden tamamıyla ayrı olan bu iki kavim (Kırgız ve Kazaklar) tek ve aynı "Kırgız" adını almışlardır. Sonradan gerçek Kırgızları Kazaklardan ayırmak için bunlara "Kara Kırgız" denmeye başlandı.[431] Etimolojik çalışmalarla etüt edilen Kırgız adının kelime anlamının "kır-gezmek"ten veya "Kırk Oğuz (Kırk Kabile)"dan geldiği konusunda önemli fikirler olduğu söylenebilir.[432]

Kırgız adının kullanılmaya başlayışı ve diğer milletler tarafından kayıtlara geçirilişi bilindiği gibi çok eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Bu adın Çin

427 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 190-191.
428 Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi,* s. 50.
429 Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar,* s. 29-30
430 Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* Ankara, 2015, s. 153.
431 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* s. 301.
432 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 221; Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat,* Ankara, 2005, s. 73.

yıllıklarında geçiş tarihi, Hunlar dönemine kadar tarihlenebilmektedir. 2200 yıllık bir etnonimin günümüze kadar farklı şekillerde de olsa ulaştığı düşünüldüğünde Kırgızların tarihî seyri ilgi uyandırmaktadır. Tarihte bu milletin etnik varlığını kaybetmeden koruyabilmesi için çeşitli şartlar gerekmektedir. Kırgızların etnik varlığını koruyabilmelerinin en önemli sebeplerinden biri dil özelliklerini koruyabilmeleri, ikincisi ise demografik olarak bölgedeki üstünlüklerini her zaman sağlamlaştırabilecek nüfusa sahip olmalarıdır. Kırgız adının uzun zaman Çince transkripsiyon farklılıklarına rağmen aynı anlamda kullanıldığı (Arap ve Fars seyyahlarının harf değişiklikleri ile telaffuzlarının dışında) görülür.[433]

Uygurları 840 yılında Orhun bölgesinden çıkaran Kırgızlara gelince, Kaşgarlı onlar hakkında da sadece "Türklerden bir boy" demekle yetinmiş, eserinin başlarında Türk ellerinden bahsederken onların Tatarlardan daha doğuda ve Çin ülkesine yakın oturduklarını bildirmiştir.[434]

Köktürk Yazıtlarında anılan Türk boyları içerisinde tarihleri çok eskiye dayanan ve Çin kaynaklarında bahsi geçenlerden birisi de Kırgız Etnik adıdır. Orta Asya Türk tarihi açısından bizim için önemli olan kıstas, Türk kavimlerinin isimlerinin Orhun Yazıtları dediğimiz o muhteşem yazıtlarda geçiyor olup olmamasıdır. Bu yüzden yazıtlarda Kırgız adının yer alması, onların eski ve köklülüğüne de delalettir.[435]

Büyük Isık Göl havalisinde, Tekes, Talas ve Çu ırmaklarının yukarı taraflarında, Altay, Pamir, Tiyanşan dağlarında yaşayan Kırgızlar, milattan önce II. asırda Çin vakanüvislerine malum olan eski Türk boylarından biridir. O zamanki boy adını bugüne kadar muhafaza edebilen yegâne Türk boyu da Kırgızlardır. Kırgızların eski vatanı Yenisey kaynakları ve Altay Dağları olmakla beraber farklı tarihlerde Aral Gölü ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki bozkırlara ve Orta Asya'da Tanrı Dağlarına kadar yayıldıkları bilinmektedir.[436]

Kırgızlar ile ilgili Rus araştırmacısı V. Bartold "Dünyanın Sınırları" adlı kitabında şöyle demektedir: Kırgızların bir bölümü IX-X. yüzyıllarda Tiyan Şan'ın (Tanrı Dağları) batısında değil, doğusunda göçebe hayat yaşarlardı. Bundan dolayı V. Bartold, Kırgız Türkleri için "Kırgızlar Orta Asya'nın kadim halkı" ifadesini kullanmıştır.[437]

Görüldüğü gibi Kırgızların etnik tarihinin kökeni çok eski zamanlara kadar inmektedir. Bugünkü Kırgız halkı yani Kırgızistan'da yaşayanlar esas olarak Tanrı Dağları ve o bölgedeki eski ve Ortaçağ kavimlerinin ve birliklerinin üzerinde teşekkül etmiştir. Kırgızların etnik oluşumunda XV. yüzyılda İrtiş civarından ve Altaylardan Tanrı Dağlarına gelen boylar önemli rol oynamıştır.[438]

Kırgız Coğrafyası

Kırgızlar VII. yüzyılda Sibirya'daki Abakan bölgesinde yaşıyorlardı. Arkeolojik kazılar bu bölgenin çok eski ve zengin bir kültür merkezi olduğunu göstermiştir.

433 Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar,* İstanbul, 2006, s. 36.
434 Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası,* s. 41; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi,* I, s. 458.
435 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* s. 157.
436 Abdülkadir İnan, "Kırgızlar", *Bozkurt,* Yıl: 2, Sayı: 9, İstanbul, 1940, s. 217.
437 Mayramgül Dıykanbayeva, *Kırgızlarda Atalar Kültü,* red. Gülhan Atnur, Konya, 2016, s. 14-15.
438 Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar,* s. 55.

Anılan yüzyılda Kırgızların hükümdarları "Kağan" unvanını taşıyorlardı. Bu husus Kırgızların müstakil bir devlete sahip olduklarını gösterir. Yine o tarihlerde Abakan-Orhun bölgeleri arasındaki dağlar ve ırmakların üzerlerinden geçen yolun oldukça işlek bir yol olduğu anlaşılıyor.[439]

Kırgızlar, Köktürk çağında Güney Sibirya'da Aşağı Yenisey kıyılarında oturuyorlardı. Bugünkü Abakan Stepleri ve Minusinsk bölgesine tesadüf eden bu yer, mümbit ve ziraata elverişli idi. Orhun ve Selenge bölgesindeki dağlardan çıkarak Yenisey Nehri'ne dökülen Kem Nehri, bu bölgenin Köktürklerle temasını sağlıyordu. Kem kıyıları da Kırgızlarla meskûndu. Kırgız ülkesini zapt etmeye giden Köktürk kağanları Kögmen adlı bir dağı da aşıyorlardı.[440] Kırgızların eski vatanı Yenisey kaynakları ve Altay Dağları olmakla beraber çok zamanlarda Aral Gölü ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki bozkırlara ve Orta Asya'da Tanrı Dağlarına kadar yayıldıkları malumdur.[441] Kırgız ülkesi, doğuda Çin ve Doğu Okyanusu, güneyi Toğuzguz (Uygurlar) sınırları ve Karlukların bazı kısımları, batısı Kimek ülkesi ve kuzeyi ise kuzeyin meskûn olmayan bölgeleridir. Kırgızlar ülkesinin sınırları dışında insan yoktur ve bu bölge kuzeyin meskûn olmayan bölümüdür.[442]

Kırgız toprakları Kaşgarlı Mahmud'da batıdan doğuya yayılan boylar arasında en doğudaki Türkler olarak işaret edilirken; arkeolojik kalıntılar Altay-Sayan bölgesinde ve dolayısıyla tarihî Kırgız yurdunda çok eski çağlardan beri insanların yaşadığını göstermektedir.[443]

M.Ö. 58 sıralarında Kuzey Hunlarının batıya ilerlemesinden kaçan Kırgızlar, doğuya göç etmiş ve onlarda Hamı (eski Türkçe Kamıl, hâlen Kamul)'nın batısına gelmişlerdi. Kırgızlar, Hamı ve Barköl mıntıkasından batıya Ak-tağ'ın güney eteklerinde, Kara-şehrin kuzeyine kadar uzanıyorlardı.[444]

Bazı kaynaklara göre Kırgızlar XIV. yüzyıla kadar Moğolistan'ın batısında yaşamışlardır. Burada hâlâ "Kırgız" adında bir gölün bulunduğu, sonradan Tanrı Dağları ve Pamir'e geldikleri, kuzeydeki Jungar Hanlığı'nın Kırgızlara baskı yapmasından Isık Göl çevresine yöneldikleri verilen bilgiler arasındadır. Kırgızlar o dönemlerde savaş yetenekleri ve yüksek bölgelerde yaşamalarından kaynaklanan dayanırlıklarıyla Orta Asya'yı titreten şöhretli bir Türk boyudur.[445]

Miladi X. asrın Arap coğrafyacıları İstahrî ve İbn Havkal, Yenisey havzasında yaşayan Kırgızlardan bahsettiği gibi, Fergana ve Şaş (=Taşkent)'a bitişik dağları da "Kırgız Dağları" diye adlandırıyorlar.[446]

Kırgızlar, M.Ö. II. ve I. yüzyıllarda Baykal Gölü'nün batısı, Balkaş Gölü'nün doğusu, Bar Gölü'nün kuzey tarafları, Yenisey'in orta kısımlarında kısaca Tanrı Dağlarının doğusu ile Tanhu-Ola arasında bulunmuşlardır. Büyük ihtimalle XIII.

439 Sümer, "Eski Türk Elleri Kırgızlar", *TDTD,* Sayı: 95, s. 6; Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi,* s. 68-70.

440 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 207; Viktor Yakovleviç Butanov-Yuri Sergeyeviç Hudyakov, *İstoriya Yeniseyski Kırgızov,* Abakan, 2000, s. 66.

441 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler,* Ankara, 1968, s. 39.

442 V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib,* çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul, 2008, s. 50-51; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi,* I, s. 28.

443 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* s. 155.

444 Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi,* s. 9.

445 Dıykanbayeva, *Kırgızlarda Atalar Kültü,* s. 14.

446 Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi,* I, s. 69.

asırdan sonraki Moğol istilasının ardından da bugünkü yurtlarına kalabalık bir grup olarak geldiler.[447]

Mogolistan'ın kuzeyi ile Baykal Gölü arasında Kırgızlar bulunuyordu. Hunlar zamanında adları Ke-kun olarak geçen Kırgızlar "Altay Dağlarının kuzeyinde Kem (Yenisey) Irmağı civarında yaşıyorlardı." Hunlardan sonra uzun süre kayıtlarda geçmeyen Kırgızların, Köktürkler tarih sahnesine çıkarken "Kem Nehri ile Abakan Irmağı arasında" yaşadıkları Cou-şu'da kaydedilmektedir.[448]

Kırgız Devleti'nin Kuruluşu

Kırgızlar, Yenisey boylarında yaşıyorlardı, ama daha sonra fetih seferlerine başlayarak Hakasya civarında Altayları ve kuzeyinde bozkırla kaplı dağ eteklerini de içine alan Kırgız Kağanlığı'nı kurmuşlardı.[449]

Çin yıllıklarında Kırgızları ta milattan önce II ve I. asırlarda Hunlar zamanındaki hadiseler anlatırken görmekteyiz ve bu tarihlerde nüfuslarının 100-150 bin civarında olduğu sanılmaktadır. Burada Kırgız adı Mete'nin hâkimiyet altına aldığı kavimler arasında sayılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki artık Kırgızlar da büyük Türk milletinin bir parçası olmuşlardır.[450]

Miladi IV. asrın ikinci yarsında, Kuzey Çin'de teşekkül etmeye başlayan Tabgaç sülalesiyle yakın ilişkilerde bulunan Kırgızlar, daha sonra onların hâkimiyetine girdiler. Hatta Tabgaç Devleti'nin kuruluşunda da rol aldıkları söylenmektedir.[451]

Tarihi bilgilere göre Yenisey Kırgızlarının 580 yılında Altay Türklerinin esaretinden kurtulmak için uygun zamanı bekledikleri görülecektir. Bu olaydan kısa bir süre sonra Köktürk Kağanlığı ikiye bölünecektir. Gelişmelerin sonucunda çok sayıda boy birliği ve bunların içinde Kırgızlar bağımsızlıklarına kavuşurlar, akabinde ise hâkimiyetlerini tesis ederler.[452]

Bilinen en eski tarih olarak Kırgızların Köktürklerin yönetiminde yaşamış olmalarıdır. Onlar, M.S. VI. yüzyılın sonlarına doğru kendi bağımsız devletlerini kurmuşlardır. 630 yılında Bişkek'in kuzeydoğusundaki Tokmak Ovası'na inen Hivan Tsang adlı Çinli gezgin, büyük Kağan T'ong'un hükümdarlığında birleşen Kırgız kabilelerinin bir toplantısına tanık olmuştur.[453]

Kırgızlar yaklaşık bir asır süren Büyük Uygur Kağanlığı'na son vererek Ötüken bölgesini ele geçirmişlerdir (840). Akabinde bağımsızlıklarını ilerletmek ve sağlam bir devlet kurabilmek için harekete geçtiler. Çin'deki T'ang hanedanlarıyla iyi ilişkiler kurma teşebbüsleri arta kalan Uygurların Kağan Üge tarafından elçileri öldürmek suretiyle başarısızlıkla sonuçlandı.[454]

IX. asrın ortalarında 840'ta en önemli olay Büyük Kırgız Kağanlığı'nın kurulmasıdır. Yenisey Kırgızları 840'ta Uygur Devleti'ne son verdikten sonra müttefikleri

447 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* s. 160.
448 Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları,* s. 35.
449 Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar,* çev. Kürşat Yıldırım, İstanbul, 2009, s. 67.
450 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* s. 157.
451 Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi,* s. 51.
452 Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları,* s. 82; Butanov-Hudyakov, *İstoriya Yeniseyski Kırgızov,* s. 66.
453 Erdem, *Kırgız Türkleri,* s. 77-78.
454 Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları,* s. 78.

olan Güney Sibirya boyları ile Batı Moğolistan'ı işgal ettiler ve Uygurların buralardan göç etmesinden yararlanarak Doğu Tyanşan'a ait bölgelere hâkim olmak için Uygurlarla mücadele ettiler. Bu dönemde (IX. asrın ikinci yarısı) Kırgızların batı komşusu Kıpçak Devleti'ydi.[455]

Kırgız - Köktürk İlişkileri

Kırgızların, Köktürk Kağanı Mukan zamanında 560'a doğru kağanlığa bağlandıktan sonra, 630-680 arasındaki fetret devrinde müstakil bir hüviyet kazandıkları, T'anglarla siyasi münasebet kurmalarından ve bir "kağan"a sahip olmalarından anlaşılıyor. II. Köktürk Kağanlığı devrinde tekrar Köktürk idaresine alınmıştır. Orhun Yazıtları Bumin ve İstemi adları taşıyan ilk Türk kağanlarından kısaca bahsetmekte, onların itaat altına aldığı halklar arasında Kırgızların da adı geçmektedir.[456]

Kapağan Kagan (692-716), Çin İmparatorluğu'na karşı Kırgızlarla birlikte mücadele teklifinde bulundu. Kırgızlardan ret cevabı alınca harekete geçti. Çünkü bu bir itaatsizlik demekti ve cezasız kalmamalıydı. 709 yılında Kırgızlar bir Türk boyu olan Çiklerle işbirliği yaparak Köktürklere başkaldırdılarsa da 710 yılında tekrar itaat altına sokuldular. Bu olaylar kitabelerde şöyle anlatılmaktadır;

"Çin imparatoru ve On-ok kağanı düşman oldu. Bunlardan başka Kırgızların güçlü (veya Kırgız Küçlüg Kağan) kağanı da düşmandı. Bu üçü anlaşıp, Altun Yış (Altay Dağları) üzerinde buluşarak, Köktürklere karşı ordu sevk etmeye karar verdiler. Onlar bu işi yapmazsa Köktürklerin onları teker teker ortadan kaldıracağından korkuyorlardı. Çünkü kağanı ve aygucısı bilge olan Köktürkleri yalnız başlarına alt edemeyeceklerini çok iyi biliyorlardı. Ayrıca Oğuzları kandırmaya da çalıştılar. Bunun üzerine Bilge Tonyukuk gece gündüz çalışarak onlara karşı bir plan hazırladı. İlk önce Kırgızlara doğru bir ordu göndermeyi düşünmüş ve bunun için harekete geçmiştir. Kırgızlara ulaşmak için Kögmen (Tannu-Ola'nın uzantısıdır) Dağlarının aşılması gerekmekteydi. Ancak kar yüzünden bütün yollar kapanmıştı. Az ülkesinden doğru oraya gitmenin mümkün olduğu öğrenilmiş ve Anı Suyu (Anı, Yenisey'in kollarından biri olan Abakan'ın bir parçasıdır.) boyunca ilerlenmişti. Zorlu bir uğraştan sonra Ak Termel geçildi, ancak orduya yol gösteren kılavuz yolu şaşırdığı için cezalandırıldı. Kağanın emri üzerine askerin daha hızlı hareket etmesi için buyruk verildi. Anı Nehri boyunca gece gündüz yol alan Köktürk ordusu, Kırgızları ani bir baskınla uykuda yakaladı. Burada yapılan büyük savaşta Kırgızların büyük bir kısmıyla kağanları da öldürüldü. Köktürk kağanına Kırgızlar neticede boyun eğdi. Daha sonra Köktürk ordusu Kögmen yolu ile Ötüken'e geri döndü.[457]

Kırgız - Çin İlişkileri

648 yılında Köktürklerin fetret dönemini yaşamasını fırsat bilen Karluk, Sir-Tarduş, Bugu, Kırgız gibi boylar Çin imparatoruna hediyeler göndererek tabi

455 Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar,* s. 59.
456 V.V. Bartold, *Soçineniya Obşie Raboti Po İstorii Sredney Azii,* II / Çast I, Moskova, 1963, s. 481; Keneş Cusupov, *Kırgızlar,* Bişkek, 1991, s. 134.
457 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* s. 163-164.

oldular. Bu boylarla birlikte Kırgızlar da Çin hâkimiyetine girdiler.[458] 650 yılında Türk Kağanlığı ülkesi valiliklere bölündüğü zaman, Kırgızlara da askerî valilik verildi. Kırgız kağanı, askerî vali sol istihkâm büyük generali olarak tayin edildi. 630 ile 683 yılları arasında Kırgızlar üç defa Çin'e elçi gönderdiler. Daha sonra da ilki 708 yılında olmak üzere 713 ve 715 tarihleri arasında Kırgızlar dört defa Çin'e elçi ve hediyeler gönderdiler. 710 yılında Kırgızlar Türk Kağanlığı tarafından beklenmedik bir anda hâkimiyet altına alındılar. Köl Tigin Kağan adına dikilen Köl Tigin Yazıtı'nda da bu hâkimiyet altına alma olayı ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir. Bu dönemde Kırgızların Çin sarayı ile diplomatik ilişkilerde bulunmaları onların Türk Kağanlığı hâkimiyetinde bile yeterli özerkliğe sahip olduklarını göstermektedir.[459] 758 yılında Kırgızların Uygurlara yenilmesinden sonra Çin ile olan diplomatik ilişkileri yüzyıl kadar kesintiye uğramıştır.[460]

Kırgız - Uygur İlişkileri

Kırgızlar, Mo-yun Çor Kağan tarafından Uygur Kağanlığı'na bağlanmış (758), fakat 840 yılında şiddetli bir hücumla Uygur Devleti'ni yıkarak Ötüken'de kendi devletlerini kurmuşlardır. IX. yüzyılda Türk dünyasında en mühim hadise, Kırgızların Uygur Devleti'ni yıkarak Orhun bölgesini ellerine geçirmeleri ve Orhun kültürünü yok etmeleridir. Bu yüzden Kırgızlar Orhun bölgesine "barbarlığı" getiren bir kavim olarak vasıflandırılmıştır.[461]

Orta Asya'ya hâkim olan Kırgızlar, batı, doğu ve kuzey yönlerinde yeni topraklar kazanma imkânına kavuştular. 841-843 yıllarında Uygurları takip eden Kırgızlar, Cungarya'yı istila etmişler, Doğu Türkistan'ın bazı bölgelerini (Başbalık ve Kuça) ele geçirmişler ve Kaşgar'a kadar ulaşmışlardır. Böylece Kırgızlar, IX. asrın ortalarında şimdiki vatanları olan Tanrı Dağlarının eteklerine kadar gelmişlerdir.[462]

Kırgızların Araplar, Tibetliler ve Karluklarla olan dostane ilişkileri kaydından onların en güçlü oldukları dönemde dahi Orta Asya'nın batı kesiminde vuku bulan çatışmalara pek fazla karışmadıkları anlaşılmaktadır. 860-873 yılları arasındaki fasılada, Türkistan'ı Kara Hoca ve Beşbalık şehirleriyle birlikte ele geçiren Uygurlar, muhtemelen Kırgızların belli bir süre düşmanları olarak kalmışlardır.[463]

Uygur Devleti, oldukça geniş topraklara hükmetmekle beraber devlet gittikçe zayıfladı ve nihayet 840'da kuzeydeki Kırgız saldırılarına dayanamayarak dağıldı. Kutsal Türk yurdu Ötüken'i ele geçiren fakat "Orhun kültürünü tam idrak edemedikleri için" orada fazla tutunamayan Kırgızlar, 920'lerde ülkeyi Moğollara (önce K'i-tanlara, 1209'dan itibaren Cengiz Moğollarına) terk ettiler.[464]

458 Barthold, *Kirgizi*, s. 11-12.
459 Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, s. 54-55; Ergin, *Orhun Abideleri, Doğu Cephesi*, s. 6-9.
460 Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 884.
461 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1992, s. 34; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 175-176; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 83; Bartold, *Kirgizi*, s. 15-16.
462 Anvarbek Mokeev, "Tarih ve Manas", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 12-16 Eylül 1994, II, Ankara, 1999, s. 425; Gumilev, *Avrasya'dan Makaleler*, I, s. 79; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, s. 56-57; Barthold, *Kırgızlar*, s. 31-33; İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan ve Uygurlar*, s. 41.
463 Barthold, *Soçineniya*, II/Çast: 1, s. 490-491.
464 İbrahim Kafesoğlu, *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul, 1985, s. 32-33.

Kırgızların Ötüken ve Çevresini Ele Geçirmeleri (840)

840 yılında Kırgızların, Uygurlar, Karluklar ve Oğuzlar üzerine saldırması, onları yenerek eski ana yurtlarından uzaklaştırmaları Türk tarihinde bir dönüm noktası oldu. Karahanlılar Doğu Türkistan'a, Oğuzlar Seyhun ve Hazar Denizi arasına yerleştiler. Bu vesile ile Türkler İslam'ı daha önce inceleme fırsatı buldular. Türkler, Arapların Orta Doğu ile Yakın Doğu'yu birleştirdiklerini, medeniyetini ve ticaretini geliştirdiklerini yakından gördüler. Bunlar da Türklerin İslam'a yaklaşmasını sağladı.[465]

IX. asrın ortalarında ve bilhassa sonlarında Asya'nın siyasi durumu Kırgızların lehinde idi. Kırgızlar son derece elverişli durumu değerlendirmesini bilmediler. Sırf öç almak duygusu ile Orhun'u işgal etmiş olduklarından orada ev sahibi gibi değil de birkaç günlük bir konuk gibi oturdular. Uygur mirasına konmak için ne bir istek gösterdiler ne de tarihî bir hak iddiasında bulundular. Onun için de doğuda ve batıda gelişmekte olan olaylara seyirci kaldılar. Doğuda Kıtay Moğolları gittikçe güçlenmekte, T'ang Sülalesini iyice sarsmakta idiler. Kırgızlar, bu gelişen tehlikeler karşısında ciddi hiçbir tepki göstermediler. Tehlike kapılarını çalıncaya kadar beklediler. Nihayet doğu ve güneydoğudan gelen Kıtay Moğolları 920 tarihinde Orhun'u işgal ettiler. Başkent Orhun'un 80 yıllık bu iradesiz, tarihî şuurdan mahrum Kırgızlarını bir hamle ile eski yurtlarına, Kem/Yenisey bölgelerine attılar. Böylece Türk milletinin kalbi durumundaki kutlu başkent Ötüken bölgesini Moğol yayılmasına açık duruma sokmuş oldular.[466]

745'te kurulan Uygur Kağanlığı 840'ta Kırgızlar tarafından yıkılınca Orhun bölgesindeki hâkimiyet Kırgızlara geçti. Buna rağmen Kırgızlar kesin hâkimiyet sağlayamadıkları gibi bölgede mevcut kontrolü de uzun süre elde tutamadılar. 920'lerde Moğol kökenli Kitanların doğudan gelip bölgeyi tamamen işgal etmeleri üzerine Türk kökenli boylar Orhun'dan büsbütün uzaklaştı. Artık Türk tarihinin ağırlık merkezi Batı Türkistan oldu. Bilindiği gibi Kitanlar, batıya doğru hareket ettiler, Tanrı Dağları havalisinde Karahıtay adıyla tanınan devleti kurdular. Bölge kökenli kabileler bu devlete bağlandı. Karahıtay Devleti, Karahanlı Devleti toprakları başta olmak üzere Doğu Türkistan, Güney ve Doğu Kazakistan topraklarına hâkim oldu.[467]

Ordubalık'ın zapt ve tahrip edilmesi üzerine Uygur Devleti ortadan kalktı (840). Şehrin alınmasından sonra kalabalık Uygur topluluklarının çoğu hiçbir direnme göstermeyerek türlü yönlere doğru çekildiler. Anlaşılacağı üzere Kırgızlar Uygur ülkesine kolayca hâkim oldular. Onlar bu eski Türk yurdunda 84 yıl kaldılar. Ordubalık'ı onarıp orada oturmadıkları gibi, Orhun kültürüne görünür bir katkıda da bulunmadılar.[468]

840 tarihinde Orta Asya'nın siyasi durumu değişti. Sayan Dağlarında oturan Kırgızlar ani bir çıkışla Ötüken'deki Uygur Devleti'ni (Arap kaynaklarında Tokuz

465 M. Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri,* İstanbul, 1997, s. 109; Emin Bilgiç, "Türkler'in İslamiyeti Kabulü ve Müdafaası", *Milli Kültür,* I / 8, Ankara, 1977, s. 4; Butanov-Hudyakov, *İstoriya Yeniseyski Kırgızov,* s. 77.

466 Gök Alp, *Sınırlandırılmış Türk Tarihi,* I, s. 316-317.

467 Ahmet Taşağıl, "Çengiz Öncesi Türkler ve Moğallar", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, yay. haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, İstanbul, 2016, s. 12.

468 Sümer, "Eski Türk Elleri Kırgızlar", *TDTD,* Sayı: 95, s. 8.

Oğuzlar) yıktılar. Ancak Kırgızlar dağlı bir Türk kavmi olup günlük hayatlarında dağ kültürü ile yoğrulmuş bir boy idi. Bu sebeple onlar Ötüken'de kalmadılar ve asıl yurtları olan Sayan Dağlarına çekildiler. Bir diğer ifadeyle Kırgızlar bir Orta Asya hâkimiyeti peşinde koşmadılar[469].

840'ta Kırgız ordusu Uygur ordusunu bozguna uğratmış ve Orhun'daki başkentleri Ordubalık'ı ele geçirmişlerdir. 840-844 yılları arasında bütün Merkezî Asya'daki siyasi iktidar Yenisey Kırgızlarının eline geçmiştir. Kırgızlar güneydoğuya (Hangay, Edzin-Göl) güneybatıya (Tanrı Dağları yöresi), batıya (İrtiş Nehri) doğru birkaç sefer yapmışlardır. Kırgızların bir kolu, Moğolistan'dan Tanrı Dağlarının doğusuna sürülmüş olan Uygurların bir kısmının peşini takip ederek 843'te Kuça, Beşbalık, Pençul (Üç Turfan) Kaşgar şehirlerine kadar ulaşmışlardır. Aynı zamanlarda Yenisey Kırgızlarının bazı grupları Isık Göl, Talas ve Fergana bölgelerine kadar göç etmişlerdir. Tanrı Dağları ve Fergana'ya kadar gelen bu Kırgızların bir daha geri dönmeyerek buraları yurt edindikleri yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır.[470]

Hunlara dek uzanan ananeleri terk eden Kırgızlar, ne Orhun ve Selenga nehirleri üzerindeki devletlerini merkezileştirdiler ne de geniş çaplı fetih teşebbüslerinde bulundular. Onun yerine Çin ve Orta Doğu ile ticari münasebeti sürdürdükleri yurtları Yenisey'e döndüler. Moğol menşeli bir halk olan Kitanlar, tarihî Türk yurdu Ötüken'i ve Orhun bölgesini işgal ettiler.[471]

Kırgızlar Yenisey'den 840 sonrası çoğunlukla Tiyanşan'da bazıları da Talas, Buhara, Kategin bölgelerinde yaşamıştır. Uygurların Doğu Türkistan'a doğru gitmelerinden sonra Kırgızlar güneye doğru inmiştir. Barthold IX. ve X. yüzyılda Kırgızların Tiyanşan'ın doğusunda göçebe bir hayat yaşadığını, bununla birlikte Aksu bölgesinde de bulunduğunu yazmıştır. Onlar Aksu'ya Uygurlardan sonra gelmiştir. Bu dönemlerde Kırgızlar, Kutçu, Aseke diye isimlendirilen iki boy hâlinde yaşamıştır. İbn Haldun da Kırgızların kuzey (Yenisey) ve güney (Tiyanşan) de yaşadıklarını haber vermiştir.[472]

Yenisey Kırgızları

Yenisey Kırgızları, 840 yılında güneybatıya Kara İrtiş Nehri'ne kadar ulaşmıştır. Fakat IX. asrın sonlarında Doğu Kazakistan topraklarında Kimek boyları büyük bir federasyon oluşturmuşlardır. Bu gelişmelere bağlı olarak Yenisey Kırgızlarının bölgedeki hâkimiyeti sona ermiş, İrtiş boyundan ve Batı Altay Dağlarından sürüklenerek çıkarılmışlardır. Ama bu sınırlar içinde kalan Kırgız bakiyelerinin, sayı yönüyle çok olmamalarından dolayı kalabalık Kimek boyları arasına sızarak zamanla yok olup gittikleri anlaşılacaktır.[473]

Yenisey Kırgızları Ordubalık'ı aldıktan sonra büyük bir bölümü Tuva'ya ve Moğolistan'a göç etmiş olmalıdır. Bunu Sayan Dağlarının güneyinde ve Tuva topraklarında onlara ait olan arkeolojik buluntular-yazıtlar açıkça göstermektedir.[474]

469 Salman, "Karahanlı ve Gazneli Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışlarındaki Problemler", s. 62.
470 Aynakulova, "IX-XII, Yüzyıllarda Fergana'da Yerleşmiş Türk Boyları, *Belleten*", LXXVII/208 s. 836-837.
471 Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya,* çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul, 2015, s. 84.
472 Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayatı,* Ankara, 2005, s. 79-80.
473 Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları,* s. 101.
474 Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları,* s. 94-95.

840'ta Yenisey Kırgızlarının Uygurları yendikleri, Batı Sayanları geçerek merkezi bozkırlarına çıktıkları bilinmektedir. D.G Savinov'un fikrine göre, Orta Yenisey havzasında gelişmiş olan kuzey kavmi (Kırgızlar) ilk defa güney komşularının işlerinde etkili bir rol oynamaya başlamıştır. Güney Sibirya halklarının tarihlerindeki iki önemli olay Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasıyla ilişkilidir: Birincisi Yenisey Kırgızlarının çok geniş topraklara yayılması ve ikincisi de Kimek-Kıpçak etno-kültürel bütünlüğünün teşekkülünün sona ermesidir.[475]

Sibirya konargöçer kavimlerin birleştiği üçüncü güçlü siyasi yapıyı Kırgız Kağanlığı sağlamıştır. Yenisey boylarında kısmen tarımla uğraşan ve değiş tokuşa dayalı ticareti sürdüren Kırgızlar, bu bölgede Moğolların gelişine kadar yaşadılar (920 yılına kadar).[476]

Kırgız - Moğol İlişkileri

Kırgızların Uygur Kağanlığı'nı ortadan kaldırmasından sonra (840) nüfusta meydana gelen değişiklikler sonucunda bölge etnik bakımından Türk halklarının vatanı olmaktan çıkıp Moğolların vatanına dönüştü. Türk kabileleri batıya göç etti; bundan sonraki birkaç yüzyılda bugün Moğolistan diye bildiğimiz bölge Moğolların ülkesi oldu. Kırgızlar daha kuzeydeki Yenisey Irmağı'nı merkez alınca Ötüken Dağı'nın önemi geçmişe gömüldü.[477]

Moğolistan'ın Kırgızlar tarafından fethi Orta Asya tarihinde batıdan doğuya doğru gerçekleştirilen nadir bir fetih örneğidir. Çünkü tüm fetih hareketleri ters yönde olmuştu. Kırgız kağanı Uygurların Orhun Nehri üzerindeki şehrini (Ötüken) kendine başkent edinmemiş ve zaferden sonra Uygur başkentinden at sırtında 15 günlük mesafede yer alan Lao-şan ve Duman Dağı'nın güney tarafını işgal etmiştir.[478] Ancak orada fazla kalamadılar. 920'de bütün Moğolistan'ı ele geçiren K'i-tanlar (Çin'de Liao sülalesi) Kırgızları Ötüken bölgesinden çıkarıp eski yurtlarına sürdüler.[479] Kırgızlar, Orhun bölgesinde 924 tarihine kadar kalmışlarsa da kuvvetli bir devletleri olmamıştır. Kırgızlar Kıtayların saldırılarına dayanamayarak buraları terk edip Yukarı Yenisey'deki eski yurtlarına dönmüşlerdir. Kaşgarlı Mahmud da buna uygun olarak onların yurdunu Türk ülkelerinin en doğusunda Çin'in yanında olarak göstermektedir.[480]

Kıtaylar 924'te Moğolistan'a saldırınca Orta Asya'da zaten çok artmış bulunan nüfus kesafetini taşırmış; bütün Orta Asya Türk kavimleri birbirini sıkıştırarak kaynaşmaya başlamışlar ve ilk muhaceret (göç) de bu baskı ile vuku bulmuştur. Gerçekten Kıtayların Kırgızlara saldırıp Moğolistan'a gelmeleriyle nüfus baskısı ve hareketleri kendini göstermiştir.[481]

475 Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar,* s. 62.
476 İlyas Topsakal, *Sibirya Tarihi- Başlangıçtan 1917'ye Kadar,* İstanbul, 2017, s. 35.
477 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s.207; *Hudûd al-Âlâm the Regions of the World A. Persian Geograph* (372-982), s. 264; Osman Karatay, "Türklüğün Kökeni ve Anayurdu", *TKEK,* ed. İhsan Çapçıoğlu-Hayati Beşirli, Ankara 2015, s. 18.
478 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 207; Barthold, *Soçineniya,* II, /Çast: I, s. 489; Barthold, *Kirgizi,* s. 17; Butanov- Hudyakov, *İstoriya Yeniseyski Kırgızov,* s. 77.
479 Cusopov, *Kırgızlar,* s. 156-157; Mehmet Saray, "*Kirgizi*stan", *TDVİA,* 25, Ankara, 2002, s. 443.
480 Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası,* s. 42-43.
481 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 37.

K'i-tanlar ve devamları olan Karahıtayların Yenisey havalisine kadar sokulmadıkları anlaşılıyor. Cengiz Han önce Moğolistan'ı idaresi altında birleştirmek istediği için Merkit ve Naymanlarla olan savaşları sırasında Kırgızları da itaate almıştır (1207). Bu suretle Kırgızlar Cengiz Han Moğollarına itaat eden "İlk Türk Kavmi" olmuştur. 1217'de Moğollara karşı direnmek istedikleri için, ertesi kış ordusunu Yenisey buzu üzerinden geçiren Cengiz'in oğlu Çoci tarafından tenkil edilen Kırgızların artık "kağan"ları olmamış, Tolui ulusuna (Cengiz Han'ın oğlu Tolui'nin hissesine düşen arazi ve halk) dâhil edilen ülkelerinde sadece birer reis tarafından idare edilen iki kısım hâlinde yaşamaya devam etmişlerdir. Kırgız kavminin Uygur Kağanlığı'nı yıkarak işgal ettiği Ötüken'de tutunamayıp buranın Moğol K'i-tanlara geçmesine ve tam idrak ve intibak edemediği anlaşılan "Orhun Kültürü"nün ortadan kalkmasına sebep olmak, dolayısıyla eski Türk hakanlar yurdunu, bir daha geri gelmemek üzere, Moğollara kaptırmak suretiyle Türk tarihinde oynadığı menfi rol dikkatten kaçmamıştır. Durumun o devir Türk çevresinde de böyle değerlendirildiği, Karlukların Ötüken'de Kırgız hâkimiyetini reddetmelerinden bellidir.[482] Türklerin tarihî Türk toprakları olan Ötüken ve çevresinden uzaklaştırılmalarının sonuçlarından biri de onların Müslüman kültürüne yaklaşmalarıdır.[483]

X. yüzyılın başında Kuzeydoğu Çin'den çıkmış bir Moğol boyu olan Kıtanlar (Kitan, Kıtay) bir devlet kurdular, (916) Bunun sonucu olarak bazı Türk boyları batıya çekilmeye başlamışlardır. Kıtan orduları 924 yılında Selenge havzasını işgal ettiler ve Karabalgasun kentine de girdiler. Onların akınları sırasında 840 yılından beri oralarda bulunan Kırgızlar da sürülüp atıldı. Yukarı Kem (Yenisey) ve Kobdo yöresi bozkırına geçen Kırgızlar, oradaki Türk boylarını batıya sürdüler.[484]

Dokuz boy Türklerden üçüncü boy da "Kırgız" adını taşımaktadır. Yerleri Peçeneklerle Kimekler arasındadır. Fakat Kimekler onların kuzeyindedir.[485] Moğol uluslarından Kıtaylar X. yüzyılın birinci yarısının ortalarında, Orhun bölgesinden Kırgızları çıkardılar (924). Bu Türk tarihi bakımından pek mühim bir hadisedir. Zira bunun sonucunda Türklerin bilinen bu en eski tarihî yurtları, Moğolca konuşan ulusların ülkeleri hâline geldi.[486]

Yenisey Kırgızlarının büyük devlet önemini yitirmelerinden bir süre sonra Kırgız ulusunun politik birliği de sona ermiştir; Kırgız fatihler artık Kırgız kağanlarını bulmamışlardı. Kırgızlar 1218 yılında Çengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'ye kesin olarak boyun eğmişlerdi; Cuci'nin ulusunun batıya hareketinden sonra Kırgızlar, başlangıçta Orhun boyunda, daha sonra ise Pekin'de bulunan Çengiz Han'ın küçük oğlu Tulu'an ulusunun çocukları arasında yer almışlardı.[487]

Moğollar, tarihleri boyunca yaşadıkları coğrafya bakımından Uluğ Türkistan'ın hâkim unsuru Türk kavimlerinin kurucusu olduğu siyasi teşekküllerin yönetimi altında olmuşlardır. Zira Ötüken'deki Türk devletlerinin birbiri

482 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 139-140; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* s. 195; Roux, *Türklerin Tarihi,* s.167-168; Svat Sourcek, *A History of Inner Asia,* Cambridge, 2000, s. 81-82.

483 Rubruk, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi,* s. 11.

484 M. Kemal Özergin, "Kimekler", *TDEK,* I, Ankara, 2001, s. 208-209.

485 Atsız, *XV. Asır Tarihçisi Şükrullah, Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi,* İstanbul, 1939, s. 25.

486 Sümer, *Oğuzlar,* s. 20

487 Wilhelm Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi,* çev. Hasan Eren, Ankara, 2006, s. 29.

ardınca tarih sahnesinden çekilmelerine bağlı olarak Ötüken'in hâkimi Kırgız Türkleri olmuştur. Kırgızların asıl yurtları kuzeydeki Yenisey boylarıdır. Kırgız kağanları Ötüken'e 932 yılına kadar hâkim olmuşlardır. Bu tarihlerde Kuzey Çin'den kovulan Hitaylar Ötüken'e hâkim olacaklardır. Cengiz Kağan'ın tarih sahnesine çıktığı sıralarda Ötüken merkezli Uluğ Türkistan coğrafyasında birbirleriyle mücadele hâlindeki Türk ve Moğol menşeli kabileler ve boylar dağınık hâlde yaşıyorlardı.[488]

Kırgız kavmi, Uygur Devleti'ni yıkarak işgal ettiği Ötüken bölgesinde tutunamamıştır. Bu tarihî bölgenin Moğol Kitanlara geçmesi neticesinde Orhun kültürünün ortadan kalkmasına sebep olmuşlardır. Dolayısıyla eski Türk yurdunu bir daha geri gelmemek üzere Moğollara kaptırmak suretiyle Türk tarihinde oynadığı olumsuz durum dikkate değerdir.[489]

Kırgızların Tarihî Önemi

Kırgızlar Orta Asya'nın en eski halklarından biridir. Orta Asya'da yaşayan halklar arasında tarih sahnesinde adı bu kadar erken yer alan başka bir halk yoktur.[490] Bu vesileyle Kırgızlar milattan önceki asırlarda sosyo-kültürel kimliklerini şekillendirmiş ve oldukça büyük bir nüfus potansiyeliyle bulundukları bölgelerde etkin rol oynamışlardır. Milletlerin tarih sahnesine güçlü bir şekilde çıkmadan önce sosyal yapılarını şekillendirdikleri ve devlet kurma tecrübesini yaşanan olaylara bağlı olarak yapılandırdıkları görülür. Hiçbir kavim kısa bir zaman dilimi içinde büyük devletler kurabilecek tecrübeye sahip olmadan bu siyasi teşekkülü uzun süre şekillendirememiştir. Bunun için de devlet geleneğinin köklü bir geçmişinin olduğu göz ardı edilmemelidir. Kırgızların siyasi yapılarını şekillendirdikleri tarihler, Hunların yaşadıkları döneme denk gelmektedir. Kırgızlar bu zaman dilimi içinde kendi dilleri ve yönetim anlayışları gereği hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.[491]

Türgişler

Türgiş Adı ve Etnik Yapısı

Adlarının "Türk+ş" şeklinde gelişmiş olduğu bildirilen Türgişler Onokların To-lu kolunun bir kısmını teşkil ediyorlardı. Çin kaynaklarında Köktürk Kağanlığı'nın batıdaki kalabalık boylarından biri olarak ilk defa 651 hadiseleri dolayısıyla zikredilen Türgişler, İli Nehri dolaylarında oturuyorlardı.[492] En eski metinler içerisinde yazılış şekilleri ne kadar farklı bulunursa bulunsun Türgiş kelimesinin kökünde "Türk" sözünün yattığı aşikârdır. Bu noktadan hareketle Türk+ş şeklinde geliştiği ve bugünkü şeklini aldığı nazariyesi de kuvvet kazanmaktadır. Türgiş sözünün anlamı hakkında bugüne kadar ortaya bir nazariye atılmadı. Bu hâliyle "güç, kuvvet" anlamına gelen Türk kelimesinin manasının Türgiş sözüne de izafe

488 Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi,* İstanbul, 2017, s. 53.
489 Özkan İzgi, "Moğollar'ın Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinliler'e Tesirleri", *TK*, Sayı: 160, s. 126.
490 Barthold, *Soçineniya,* II/Çast:1, s. 474; Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri,* Ankara 1983, s. 29.
491 Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar,* s. 67-68; Bartold, *Kirgizi*, s. 5.
492 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 141.

edilmesi düşünülebilir.[493] Geniş Kazakistan bozkırlarında bulunanlar On-ok (On kabile) adıyla teşkilatlandılar. Sonra bunların adı Türgiş oldu.[494]

Türgişlerin tarihine ilişkin Çin kaynaklarındaki bilgilere göre, Türgişler ilk zamanlarda Töles boylarının içinde "Turgit", (T'u-ju-ke) ismi ile Çöçek (bugünkü Doğu Türkistan'ın kuzeyinde) yaylasında göçebe hayvancılıkla uğraşmışlar. M.S. V. yüzyıldan sonra "Türgiş" (T'u-ch'i-she) ismiyle Köktürklerin batı kısmında yani Çu ile İli nehir kıyılarında yaşamışlar. Köktürk Devleti yıkıldıktan sonra yani VII. yüzyılın ortalarında Türgiş Kağanlığı'nı kurmuşlardır.[495]

Türgiş Coğrafyası

Türgişler hakkındaki ilk bilgiler, onların 650'li yıllarda Altay Dağı'nın güneybatısında yaşadıklarını göstermektedir. Bununla beraber, 679 yılından itibaren Çin ordusu ile savaşmaya başladıkları da zikredilmektedir. Türgişler, 20 boydan mürekkeptir, her biri 7000'den fazla askere sahiptir. Türk kağanlıkları döneminde VI-VII. asırlarda yavaş yavaş topraklarından aşağıya doğru sürülerek Cungarya, Yedisu ve merkezî Tiyanşan (Tanrı Dağları) bölgesine gelip yerleşirler. [496]

Türgişler, VII. asrın ortalarından VIII. asrın ortalarına kadar Altay Dağlarının batısından Seyhun Irmağı'na kadar uzanan geniş düzlüklerde yaşadılar. Güneyden Tanrı Dağları tarafından çevrilen bu geniş alan, kuzeyden Balkaş, Alagöl, Zaysan gibi göller dizisine komşu oluyordu. Zirveleri kar ve geniş buzullarla örtülü Tanrı Dağları Batı Türkistan için büyük ve tükenmez bir su hazinesi idi. Kaynaklarını buradan alan İli ve Çu nehirleri Batı Türkistan sakinleri için bulunmaz bir nimet teşkil ediyordu.[497]

Türgişler Batı Köktürklerini meydana getiren on boydan birisi idiler. Türgişler 20 boydan mürekkeptir. Her biri 7000'den fazla askere sahiptir. Türk kağanlıkları döneminde VI-VII. asırlarda yavaş yavaş topraklarından aşağıya doğru sürülerek Cungarya, Yedisu ve merkezî Tiyanşan (Tanrı Dağları) bölgesine gelip yerleşirler.[498]

VIII. yüzyılın ortalarına değin İli havzası, Batı Türklerinden bir bölük olan Türgişlerin eline geçmiş bulunuyordu. Geçen yüzyılın sonlarına doğru kurulan bu Türgiş Kağanlığı'nın hâkimiyet alanı Ertiş (İrtiş)'in orta havzasına uzanmış olsa gerekir.[499]

Sarı Türgiş Devleti

Batı Köktürk Hanedanlığı'ndan gelen Türgişler 635 yılındaki siyasi çözülme sonucunda yeni boy teşkilatlanmaları ile tarih sahnesine çıkmışlardır. Batı Köktürk Devleti'ndeki siyasi boşluk bu boyun giderek daha da ön plana çıkmasını

493 Hüseyin Salman, *Türgişler,* Ankara, 1992, s. 10.
494 Ahmet Taşağıl, "Türk Tarihinin İslam Öncesi Dönemdeki Temel Özellikleri", *Türkler-Uzun Bir Serüvenden Kısa Notlar,* İstanbul, 2014, s. 122.
495 Varis Abdurrahman, "Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler", *Belleten,* LXVII/250, Ankara, Aralık 2003, s. 4.
496 Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları,* s. 55.
497 Salman, *Türgişler,* s. 11; Gumilev, *Drevnie Turki,* s. 294-295; Baykuzu, *Anlu- Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti,* s. 24.
498 Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları,* s. 55.
499 Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 30.

sağladı. 640 yılına kadar Altaylarda yaşayan ve daha sonraki 10 yılda, yani 651 yılına kadar güneyde Isık Göl'e kadar inen Türgiş boyları 690 yılında Wu-chih-le liderliğinde Sarı Türgişler Devleti'ni kurdular.[500]

İlk Türgiş devletini kuran soylu boylardan Sarı Türgişler, daha önce Altay Dağlarının güneybatı eteklerinde oturuyorlardı. 657'de Çin baskısı ile batıya göç etmişler ve etrafa yayılmışlardı. 658'de Türgiş kabilelerinden bir kısmı, Beşbalık şehrine doğru gitmiş ve diğerleri de İli Nehri'nin kenarlarına gelmişlerdi. İli Nehri kıyılarında bulunan Türgişler, sayı bakımından diğerlerinden daha çok idiler. Başlarında Baga-Tarkan adlı bir reisleri de vardı. Aslında doğudaki bu Türgişler, Köktürklerin On-Boy kabilesinden beşini meydana getiriyorlardı. Diğer beş boy ise, daha batıda Talas bölgesinde idiler. Başlangıçta batıdakiler, onların egemenliklerini hemen tanımışlar ve kolaylıkla bir devlet kurulmasına imkân vermişlerdi. Baga-Tarkan bu birliği meydana getirince, Batı Türklerine çok uzak olan İli Nehri boylarında elbette ki daha fazla oturamazlardı. Onları idare edebilmeleri için biraz daha batıya göç etmeleri lazımdı. İşte bundan dolayıdır ki Baga Tarkan'ın güneyde ünlü bir ticaret şehri olan Tokmak şehrine yerleştiğini ve burayı başkent edinerek Sarı Türgiş Devleti'ni kurduğunu görüyoruz. Fakat eski Türkler, önceki yurtlarını da kolaylıkla unutamazlardı. Bunun içindir ki Baga Tarkan, doğudaki İli Nehri boylarında da ikinci bir başkent meydana getirmiş ve buraya da "Küçük Başkent" adını vermişti. Bu zamana kadar Türklerin devlet teşkilatı, genel olarak boyların sayısına ve oturdukları bölgelere göre düzenlenirdi. Hâlbuki Baga Tarkan'ın yeni kurduğu bu devletin 20 askerî valiliğe ayrıldığını görüyoruz. Hemen hemen her şehir ve hatta büyük kasaba, bu valiliklerin çekirdeklerini meydana getiriyorlardı.[501]

Mâverâünnehir'e en yakın bölgedeki Türk devleti ise Batı Köktürk Devleti'nin yıkılışından bir süre sonra bu devleti meydana getiren On-ok kabilelerini bir çatı altında toplayan Sarı Türgişler (690-710)'in hâkim olduğu Türgiş Devleti'ydi. İlk bakışta Mâverâünnehir'deki İslam ordularının ilerleyişine önce bu devletin mâni olması gerekirdi. Ancak Türgişler, küçük bir devlet olup, çoğunlukla II. Köktürklerin yanında yer aldılar. Zaten bölgeye düzenledikleri akınlarda Müslümanların, II. Köktürklerle birlikte değişik Türk kabilelerinin kuvvetleriyle de mücadele etmek zorunda kaldığı açıktır. Bu Türkler, II. Köktürklerle beraber, (Sarı) Türgişler ve bölgede eskiden itibaren bulunan belki de Ak Hunların (Eftalitler) kalıntıları olan Türk kabileleri idi.[502]

711 yılında "Sarı Türgişler"i bozguna uğratan Orhun Türkleri büyük tehlike arz ediyordu. Türgiş Kağanı Su-lu, Tibet İmparatorluğu gibi bir müttefik bulmuş ve onun yardımıyla Doğu Türkistan'da Çin hâkimiyetinde olan bölgeleri yağmalamıştı. Ama bu sırada batıda güçlü bir düşman ortaya çıkmıştı: Araplar.[503]

Bolçu Savaşı (698)

Kapağan Kağan'ın Çin seferlerine devam ettiği bir sırada, bu devletin teşviki ile Köktürklere karşı Çin-Kırgız-Türgiş ittifakı vücuda gelmekteydi. Üç müttefikin

500 Tilla Deniz Baykuzu, *Anlu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*, Konya, 2013, s. 23-24.
501 Ögel, "Türgiş Devletleri", *TTD*, I, s. 121-122.
502 Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 246.
503 Gumilev, *Avrasyadan Makaleler-1*, s. 113.

ileri gelenleri birlikte istişare edip Altın Ormanı'nda (Altay Dağları) toplanıp doğudaki Türk hakanına karşı bir sefer tertibine karar verirler. Bu haberi alınca Tonyokuk'un gözüne uyku girmez oldu. Her üç müttefikin birleşmesine imkân vermeden Kırgızların üzerine saldırmayı planlar ve binbir güçlükle Kögmen Dağlarını aşarak 697 yılı sonlarında onlara ani bir baskınla hanını öldürüp milletini esir eder. Bu seferin sonunda haberciler vasıtası ile Tonyokuk Türgiş ordusunun sefere çıktığını ve Çinlilerin de savaş hazırlığı içinde bulunduğunu öğrenir. Bu sırada hatunu ölen Kapağan Kağan merkeze dönmeye karar verir. Orduyu İnel Hakan ile yeğenleri Bilge, Kültigin ve devlet ileri geleni Tonyukuk'a teslim eder. Tonyukuk'a da orduyu Altaylara sevk etmesini, orada beklemelerini şayet Batı Türkleri (Türgişler) ordusu gelir ise cezasını vermesini söyler. İki ordu Bolçu'da karşılaşır. Türgişler 100 bin kişilik kalabalık bir orduya sahip olmasına rağmen, Köktürkler tarafından mağlup edilir. Türgiş Kağanı Ou-tche-le esir edilir. İsmi açıklanmayan Türgiş şadı ve yabgusu öldürülür. 50 kadar Türgiş ileri geleni esir alınır. Bolçu Savaşı ile diğer bütün Türk boylarının ileri gelenleri gelip Köktürklere tabiiyetlerini bildirirler. Böylece Orta Asya'da bir an için sarsıntı geçiren Türk birliği yeniden sağlanmış olur. Türgiş ülkesi doğrudan II. Köktürk Devleti'ne bağlanır. Bu savaşta iki Türk ordusu karşı karşıya gelmiştir. Savaşın diğer bir özelliği de iki Türk devleti arasında meydana gelen savaşta Çin'in etkisinin göz ardı edilmemesi gerektiğidir.[504]

Kara Türgiş Devleti

Türgiş Köktürk mücadeleleri sırasında, Türgişler Su-lu adlı bir Kara-Türgiş Çor'unu "kağan" seçtiler (717). Çin haberlerine göre Köktürk uruklarından mühim bir kısmı da Bilge Kağan'dan ayrılarak, bu yeni Türgiş hakanının hizmetine girmiştir. Su-lu, başkenti Talas'ın kuzeybatısında Balasagun (=Kuz-uluş) şehri olmak üzere, uzunca süren hâkimiyeti zamanında Mâverâünnehir'den doğuya Arap ilerlemesini durdurmak suretiyle, Orta Asya halkının "Arap tebaası" olmasını engelleyen ve üzerinde Türklerin tarihî hak sahibi bulunduğu Mâverâünnehir'i yine Türk eline almaya çalışan bir hükümdar olarak görünür. Daha 714'te Kuteybe'nin umumi karargâhını Merv'den Şaş (Taşkent bölgesi)'a naklederek oradan kuzeye ve diğer taraftan Kaşgar'a doğru İç Asya ana yolu istikametinde akınlara girişmesi Emevî hilafetinin hedeflerini gösterir gibi idi. Kuteybe'nin ölümü (715 sonbaharı) üzerine bu ileri harekâtta dikkati çeken duraklamanın İslam halifelerince hoş karşılanmadığı, hedefe kararlılık içinde yönelecek kumandan bulmak maksadıyla Horasan valilerini sık sık değiştirmelerinden anlaşılmaktadır. Ancak valilerin başarısızlığa uğramalarının başlıca sebebi, istiklal istemeleri tabii olan yerli prenslerin, Araplarla işbirliği isteksizliğinden ziyade, başında Kağan Su-lu'nun bulunduğu Türgiş topluluğunun şiddetli mukavemeti ve hatta İslam'ın dinî akidelerini değil, fakat Arap sultasını Mâverâünnehir'den söküp atmak azmi idi. Nitekim bu devirde Arap ordularına karşı çıkanların hepsi İslam kaynaklarında "Türk" olarak belirtilmektedir. Büyük mücadelede tabiatıyla bölgenin ve Seyhun ötesi Türk ülkelerinin meşhur İç Asya kervan yolu

504 Salman, *Türgişler*, s. 19-24; Klyaştorniy-Sultanov, *Kazahstan Letopis Treh Tısyaçeletniy*, s. 98-100; Ergin, *Orhun Abideleri, Tonyukuk Abidesi, Doğu Cephesi*, s. 39-40; Osman Karatay, *İlk Oğuzlar Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, haz. Umut Üren, İstanbul 2017, s. 69.

üzerinde yer alması dolayısıyla, iktisadi ehemmiyeti de büyük rol oynuyordu. Halife Ömer b. Abdullah'ın Seyhun ötesinde giriştiği ilerleme teşebbüsünün bu kumandanı durdurup muhasara ederek Arap kuvvetlerini geri atacak şekilde gelişen Türk mukavemetinin karşısında sarsılması Emevîleri aradaki Türk engelini kaldırmak için Çin ile temaslar kurmaya sevk etmiş, bu maksatla şüphesiz Arapların müsaadesi ve teşviki ile gerek Mâverâünnehir "hükümdar"larından gerek doğrudan doğruya Araplardan Çin'e heyetler gönderilmiş ise de hiçbir netice elde edilememiştir.[505]

Kara Türgiş Devleti, Batı Türkistan'da Türk birliğini ve gücünü temsil eden bir devletti. Basiretli ve akıllı bir dış politika takip eden Su-lu Kağan (716-737), önce Bilge Kağan'ın, sonra da Tibet kralının kızını alarak Asya'nın bu iki büyük devletini kendi yanına çekmesini bildi. Türgişler İpek Yolu ticareti başta olmak üzere, Çin İmparatorluğu'nun diğer menfaatlerine set çekebilirdi. Su-lu Kağan bu amaçla 719'da Tokmak'ı alarak Orta Krallık (Çin)'ın tesis etmiş olduğu Dört Garnizon hattını delmiş oldu. Çin İmparatorluğu'nun buna cevabı ise sessizce bu olayı kabullenmek oldu.[506]

Çu ile İli Nehri arasında göçebe hâlde yaşayan Türgişler oldukça güçlenmişti. Türgiş hakanının Ana Ordası Suyab'da Küçük Ordası ise İli Nehri kıyısında idi. Türgiş hanları içinde en güçlüsü Su-lu idi. Esasen onun kudreti o sıralar Batı Köktürklerin tahtında oturan ve kızını Su-lu'yla evlendiren Aşina Huai-dao'nun gücünü gölgede bırakmıştı. Su-lu ayrıca Doğu Köktürklerle ve Tibet kralları ile de sıhri yönden akraba olmuştu. Fakat 738'de Mohe-dagan unvanı olan bir Türgiş prensi tarafından öldürülmüş, tahta ise oğlu geçirilmiştir.[507]

Köl Tigin Yazıtı'nda, Çin kaynaklarında hiç yer almamasına rağmen Türklerin Kara Türgişlerle yapılan savaşlarından söz edilmektedir. Buradan yazıtlarda geçen Kara Türgişlerin Su-lu Kağan'ın ölümünden sonra kendilerini Türgişlerden ve Türgiş kağanlarından bağımsız gören Dulat ve Kırgız boylarının kastedildiği sonucunu çıkarmak gerekir.[508]

Türgiş - Köktürk İlişkileri

İstemi Yabgu (552-576) Köktürk Devleti'nin batı bölümüne On-okları idare etmekle görevlendirilmişti. Türgişler de on kabileden biri olduğuna göre, VI. asrın ikinci yarısından itibaren tarih sahnesine girmiş oluyorlardı.[509]

699 yılında Köktürk ordularının büyük bir kısmının doğuda olması yüzünden Türgişler ayaklanmışlardı. Ama bu isyan onlara pahalıya mal oldu. Başlarına geçirmiş oldukları U-che-le önceleri etrafına güven telkin ediyordu. O, İli Nehri ve Isık Göl etrafını kendisine üs seçti. Çin'den de destek bulmak amacıyla oğlunu Çin imparatoriçesinin yanına yolladı. Ancak Kapağan Kağan gibi büyük bir kağan ile

505 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 142-143; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* s. 76-78; Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* s. 68; Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini,* Ankara, 2011, s. 11.

506 Salman, "Türgiş ve Karluklarda İnsani Değerler ve Hukuk, "*Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları,* s. 188.

507 Bartold, *Soçineniya,* II, Çast, I, s. 33.

508 Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı,* s. 47.

509 Salman, *Türgişler,* s. 9.

boy ölçüşmeye kalkıştı ve Türgiş kağanı yakalanarak tesirsiz hâle getirildi. Onun öldürülmesi hadisesi Türkçe belgelerde şöyle anlatılmaktadır: "Türgiş Kağanı benim milletimden idi. Bilmediği, bize karşı yanıldığı, suç işlediği için öldü. On-ok halkı eziyet çekti." Ancak yüksek bir dünya görüşüne sahip olan Köktürkler, buraların kargaşa içerisinde kalmasını istemediklerinden, yeniden düzene soktular.[510]

Türgiş Kağanı Baga Tarkan unvanlı U-çe-le'nin iktidarının sağlam devrinde, Kağan Kapağan idaresinde haşmetli çağını yaşayan ikinci devletinin Köktürk ilerleyişini durdurmak maksadı ile Kırgızlar ve Çin ile işbirliği yapması iyi netice vermedi. On-ok sahası U-çe-le'nin kontrolünde olarak Köktürk Kağanlığı'na bağlandı. Onun ölümünde yerine geçerek 706'dan beri tabi "kağan" olan So-ko (U-çe-le'nin oğlu) Çin ile münasebet kurduğu için bu defa Köl Tigin ve Bilge Kağan tarafından 711'de yine Bolçu yakınında hezimete uğratıldı ve telef edildi.[511]

İkinci Köktürk Devleti kurulmuş ve bütün haşmeti ile yaşamaya başlamıştı. Türgişler daha başlangıçta büyük Köktürk Kağanı İl-Teriş'e baş eğmiş ve onların tabileri olmuşlardı. İl-Teriş Kağan'ın kardeşi Kapağan Kağan özellikleri bakımından ağabeyi kadar ileri görüşlü değildi. Bu sebeple 712 senesinde batıya sefer düzenleyerek Sarı Türgiş kağanını öldürüp onun hanedanına son verdiğini görüyoruz.[512]

VIII. yüzyılın ortalarına doğru Arap hâkimiyeti sarsılırken Batı Türkleri sembolik Batı Köktürk Kağanlığı'ndan ayrı bir güç olarak Türgiş boyundan olan Su-lu idaresinde yeniden canlandılar. Türgişler şartların sürekli değişmesinin tesirinde kalarak Tibetlilerle zamanla Araplarla yahut Arap aleyhtarı Soğdlularla ittifaklar kurdular. Türkler arasındaki tefrikayı tahrik eden T'ang Hanedanı, Doğu Türkistan'a yönelik Batı Köktürk-Türgiş akınlarından endişe ediyordu. Tibetliler, Türgişler ve Arap asiler Ceyhun'un ötesindeki Müslüman idarenin tehdidine karşı birleştiler. İmparatorlukların ve mahalli müttefiklerinin bu mücadelesinde en büyük ganimet İpek Yolu üzerindeki Mâverâünnehir'in hâkimiyeti oldu.[513]

VII. ve VIII. yüzyılın Türk'ü isyanı bir sapkınlık olarak görür, Bilge Kağan Köktürk Devleti'ne yönelik Türgişlerin isyanını şöyle dile getirmektedir: Türgişlerin kağanı da bizim ulusumuzdandı. Bizi tanımazlığı, hatası yüzünden bütün beyleri ve buyrukları telef oldu. Bunun bedelini etrafındaki halk ödedi... Bir Bars Bey vardı, buna Baz Kağan unvanı vermiştik. Bir hata yaptı, bu kağan yok oldu, ulusu uşak, köle oldu.[514]

Türgiş - Arap İlişkileri

Bilge Kağan'ın iktidara geçtiği tarihlerde Kara Türgişlerden Su-lu Batı Türk topraklarında kağan oldu. Kağan hızla Türgiş gücünü restore etti ve ülkenin sınırlarını atalarının ulaştığından daha ötelere taşıdı, Türgişler kendilerini Mâverâünnehir ve Toharistan topraklarında hâkim olan eski Batı Türk İmparatorluğu'nun yerine koyuyorlardı. Bu nedenle Araplara ve İslamlara karşı yer yer halkın desteğini

510 Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 136.
511 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 141; H. A. P. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhatı*, çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930, s. 39.
512 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 143
513 Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 100-101.
514 Cahun, *Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar*, s. 68; Ergin, *Orhun Âbideleri, Kül Tigin Âbidesi Güney Cephesi*, s. 7-8.

kazanmıştı ve ayrıca Tibetlilerle sıkı ittifak kurmuşlardı.[515] Türgiş hükümdarlarından Su-lu, kuvvetli bir hükümet teşkil ederek, Talas ile Tokmak arasında Batı Köktürklerinin eski vilayetlerini ele geçirmiş olduğundan Mâverâünnehir'i kolayca bırakmak istemiyordu; bu yüzden hayatta oldukça Arapları Soğd'da rahat bırakmadı.[516] Su-lu Kağan'ın batıdaki icraatı güney politikası kadar şiddetli ve etkili oldu. Ülkenin batı kesiminde ekseriyeti Soğd ve İran menşeli olan mahalli hükümetler vardı. Emevî hanedanı bunları yavaş yavaş kendi bünyesinde toplamaya başlamıştı.[517]

Kuteybe'nin ölümünden (715) sonra, bugünkü Semireçinsk dolaylarından hücuma geçen Türgişler, Mâverâünnehir'deki İslam hâkimiyetini tehdide başladılar ve umumiyetle Mâverâünnehir'in yerli halkı Türgişleri Araplarla yaptıkları muharebelerde destekledilerler. Bu savaşlardan bahseden tarihçiler, Mâverâünnehir'in muhtelif bölge ve şehir halkının Türgişlerle müttefik olduklarını sık sık zikrediyorlar. Bir müddet için Türgişler, büyük başarı kazandılar 721 yılında Horasan Valisi Cüneyd Türgişlere karşı yürüdü ve generallerinin nasihatlerini dinlemeyerek, bütün ordusunu beklemeden, Ceyhun'u kuvvetlerinden bir kısmı ile geçti. Fakat şiddetli bir yenilgiye uğradı. Ünlü bir Arap komutanı olan Müceşşer b. Müzahim "Hiçbir Arap komutanı, nehri (yani Ceyhun'u) 50.000'den az kuvvetle geçmemeli" demiştir.[518] Horasan'da hazırlanan İslam orduları Soğd ve Fergana'yı istila için, Ceyhun'un güneyinde Merv ve Belh'ten geçen eski askerî yolu takip etmişlerdir. Türk âlemi o tarihlerde karşılaştığı büyük karışıklıklar arasında, ara sıra İslam ordularına karşı başarılı darbeler indiriyordu. Hatta 712'de bir Türk ordusu Soğd'a girerek Kuteybe'nin Merv'e dönüşünden sonra isyanda bulunan yerli ahaliye büyük yardımlarda bulunmuş ve Arapların elinde Semerkant'tan başka hiçbir şehir bırakmamıştı; lakin ertesi yıl Araplar tekrar oraları zapta muvaffak oldular.[519]

717'de Türgiş (Türgeş) Kağanı Su-lu, Araplara karşı T'ang İmparatorluğu ile olan barış ve ittifakı sürdürdü. Tibet Çin'in düşmanı olmasına rağmen T'ang hanedanıyla münferit bir barış antlaşması imzalayınca Türgişler bu sayede 736'ya kadar Araplara karşı başlattıkları saldırıları sürdürebildiler.[520]

Türgiş hükümdarı Su-lu Kağan, tarihte uzunca süren (716-738) hâkimiyeti süresince Mâverâünnehir'den doğuya doğru akın eden Arap-Emevî ordusunun ilerlemesini sekteye uğratmak ve durdurmak suretiyle, Türkistan halkının "Arap tebaası" olmasını engelleyen ve üzerine Türklerin tarihî hak sahibi bulunduğu Mâverâünnehir'i yine Türk eline almaya çalışan bir hükümdar olarak bilinir.[521]

Doğudaki komşusu Çin'e karşı bir harekete girişmeyen Türgiş Hakanı Su-lu, batıdaki siyasi gelişmeleri kendi menfaatleri bakımından daha uygun bularak bu yöne teveccüh etti. Mâverâünnehir'deki yerli prenslerle anlaşan Türgiş kağanı 102 (720-721) yılında Kursıl kumandasında Semerkant'a karşı askerî birlikler gönderdi. Bu sırada Horasan valisi olan Said b. Abdülaziz Türklere karşı bazı muvaffakiyetler kazandı ise de neticede ağır bir yenilgiye uğradı. Fakat Semerkant'taki

515 Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 114.
516 Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 13.
517 Salman, "Türgiş ve Karluklarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, s. 188-189.
518 Frye-Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Belleten*, X/37, s. 109.
519 Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 12-13.
520 Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, I. s. 70.
521 Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, I, s. 344.

Arap garnizonu herhangi bir taarruza maruz kalmadı. Zira Türgiş kağanı Semarkant'ı muhasara edecek kuvvete sahip değildi.[522]

Emevî Halifesi Yezid b. Abdülmelik (720-724) zamanında, Yezid b. Mühelleb'in Irak'taki isyanı Mâverâünnehir ve Türkistan'daki fetihlerin hızını kestiği gibi, bu bölgede bulunan İslâm varlığının da çok zayıflamasına neden olmuştur. Bu durumdan yararlanan ve Türkistan'da kuvvet bulan Türgiş Kağanlığı, Su-lu Kağan'ın liderliğinde, bölgedeki İslâm egemenliğini kabul etmiş diğer beyliklerle de anlaşarak bu bölgedeki yabancı hâkimiyetine son vermek amacıyla 720-721 yılında Semerkant'a ordular göndermiştir. Horasan Valisi Said b. Amr el-Haraşî bu bölgede direnmeye çalışmış ve bazı nispi başarılar kazanmışsa da neticede bu bölgedeki hâkimiyet ağır yara almıştır.[523]

Horasan valiliğine getirilen Said b. Amr el-Haraşî zamanında Müslüman Araplara karşı Türgiş kağanını destekleyen Türkler zulme maruz kaldılar ve yurtlarını terk ettiler. Said kaçanları takip ederek Hucend'de kendilerini kuşattı ve yakaladığı Türkleri kılıçtan geçirdi (722). Bu olaylar Türklerin Müslüman Araplara karşı düşmanca duygular beslemesine sebep oldu. Horasan valiliğine getirilen Müslim 723-724 yılında Fergana'yı ele geçirmek üzere hazırlıklara başladı ve bazı başarılar kazandı. Daha sonra Taşkent üzerine yürüdü, fakat Türgiş Kağanı Sulu'nun mukavemeti karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Onları takip eden Tük askerleri Seyhun Nehri kıyısında kendilerine yetişti ve "Yevmü'l-Atş" adıyla tarihe geçen savaşta Müslüman Araplar ağır kayıplar verdiler ve Hucend'e geri çekildiler. Bu olaylar Mâverâünnehir'deki Müslüman hâkimiyetini oldukça sarstı. Türkler kaybettikleri toprakları geri almak için seferber oldular.[524]

Halife, 729 yılında Aşras'ın yerine Cüneyd'i Horasan valiliğine görevlendirir. Cüneyd, sonraki yıl büyük bir ordu ile Mâverâünnehir'e saldırı düzenleyecektir. Su-lu Kağan 17.000 askeriyle birlikte Ceyhun boyunda onunla karşılaşır. Fakat Türgişlerin arkasından Arapların Semerkant'taki askerleri ve Soğdlu müttefikleri gelecektir. Savaşta Sulu Kağan yenilgiye uğrayacak ve merkezi olan Suyab şehrine geri dönecektir. 731 yılında Türgiş kağanı 17.000 asker ile yeniden Semerkant'ı Arapların elinden almak amacıyla kuşatmaya başlamıştır. Bu haberi alan Vali Cüneyd, büyük bir müfrezeyle Horasan'dan hareket ederek Ceyhun'u geçip ilerler. Fakat onları, Türgiş ve Soğdlu askerler karşılar. Cüneyd'in öncü birliklerini yenilgiye uğratarak asıl birliklerin üzerlerine yürürler. Arap birlikleri Toharistan'dan yedek kuvvetlerin gelmesini bekleyemeden yenilerek geri çekilmek zorunda kalırlar ve Zerefşan bölgesini terk ederler.[525]

730 yılında, Orta Asya'nın pek çok kısmında Arap istinatgâhlarına karşı Türgiş tehdidi çok ciddi idi. Türgiş tehlikesinin sona ermesi ancak Arapların 737'deki Haristan zaferi ile gerçekleşmiştir.[526]

Türgiş hükümdarı Sou-Lou (Su-lu)'nun kurduğu kuvvetli devlet, Arap kaynaklarına göre 737, Çin kaynaklarına göre ise 738 yılına kadar devam etmiştir. Orta Asya'nın batı kısmının tamamına sahip olan Su-lu, Mâverâünnehir'i mukavemet etmeksizin Araplara terk edemezdi. Araplar Soğd'u "Emirü'l-müminin

522 Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 1989, s. 20-21.
523 İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Ankara, 1993, s. 79-80.
524 Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler*, 4, Ankara, 2002, s. 244.
525 Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 60-61.
526 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 152.

bahçesi" kabul ettikleri gibi, Türkler için de bu zengin bölgeye sahip olmak çok önemli idi. Su-lu saltanatının sonuna kadar asi dihkanları Araplara karşı himaye etti ve Araplara o kadar çok zayiat verdirdi ki kendisine "Ebû Müzâhim" (Müzahim kelimesi, zahmet, sıkıntı veren, tazyik eden manasına gelmektedir) lakabını verdiler.[527] VIII. asrın ortalarına varıncaya kadar İli boyu Batı Türklerinin bir kısmı olan Türgişler tarafından işgal ediliyordu.[528]

Eski Arapça kaynaklarda İran'ın kuzey ve doğusundaki memleketlerin yerli ahalisi ile "Türkler" açıkça birbirlerinden ayrılmışlardır. Arap istila kuvvetleri Horasan'a yaklaşınca Arap kaynaklarında Türklerden ve Türk kağanından bahsedilmeye başlanmıştır. Türk kağanının hangi Türk kavmine mensup olduğu açıkça bildirilmiyor; bu asırlarda Mâverâünnehir'e yakın sahada Türgişlerin kuvvet kazandıkları malum olduğuna göre "Türk kağanı" ile Türgişlerin hükümdarı kastedilse gerektir.[529]

Soğd önderleri, Araplara karşı Çinlilerden ve Türklerden yardım geleceğini umdular; ama düş kırıklığına uğradılar, çok sayıda Soğdlu ahali 721'de Fergana'ya kaçtılar. Onları kovalayan Araplar zafer kazandılar, birçoğunu öldürdüler. Ancak hemen arkasından, Soğdların yardımına Türgişler geldi; surlarla çevrili kentleri alamadılarsa da yıllarca kırsal kesime egemen oldular. 728'den 738'e değin on yıl boyunca Türgişler Arapları Mâverâünnehir'den atacaklarmış gibi göründü; ama Türgişlerin başındaki Su-lu Kağan'ın ölümü durumu değiştirdi.[530]

Araplar Orta Asya vahalarını çok çabuk geçmişlerdi, ama bozkıra çıktıklarında karşılarında göçebe Türkleri ve Türgişleri buldular. Arapların hızlı yürüyüşleri burada durmuştu. Gerçi Araplar onları İslam'a davet etmişlerdi, ama mağrur bir cevap almışlardı. Türgiş hükümdarı Su-lu kısa bir cevap vermişti: "Benim bütün adamlarım savaşçı, ya sizinkiler ne? Zanaatkâr, kunduracı, tacir. Biz bu işleri yapamayız, dolayısıyla sizin dininiz bize uymaz."[531]

Türgiş - Çin İlişkileri

Sarı Türgiş Devleti, Çin'e ve bölgenin diğer devletlerine karşı akılcı bir politika izliyordu. Çin, yüksek bir kültüre ve medeniyete sahipti. Aynı zamanda Türkler için en büyük tehlike de Çin'den geliyordu. Bunun için şekil bakımından da olsa Sarı Türgişlerin Çin kültürünü ihmal etmeyip taklide devam ettiklerini görüyoruz. Fakat Türklerin hemen yanı başında, ayrıca Batı Türkistan medeniyeti bulunuyordu. Sarı Türgiş Devleti'nin kurulduğu bölgeler ve şehirler daha çok bu medeniyetin etkisi altında gelişmişlerdi. Bu sebeple İran tesirlerinin Türklere girişini, daha ilk çağlarda açık bir şekilde görebiliyoruz.[532]

738 yılında Su-lu Kağan'ın öldürülmesi ve Türgiş Devleti'nin iç karışıklıklar sebebiyle zayıflaması üzerine İli vadisi ve Isık Göl çevresinde yavaş yavaş Çin nüfusunun hissedilmeye başladığı dikkati çekmektedir. Bilhassa Tibet tehlikesinin

527 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 202-203; Wilhem Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, çev. M. A. Yalman-T. Andaç-N. Uğurlu, İstanbul, 2008, s. 112-113.
528 Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 30.
529 Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Zaptı", *AÜDTCFD*, VI/5, s. 388.
530 Richard N. Frye, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç, Ankara, 2009, s. 230.
531 Gumilev, *Drevnie Türki*, s. 356-357.
532 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 142-143.

bertaraf edilmesinden sonra Çin'in Kuça valisi 747'de büyük bir ordu ile batıya doğru harekete geçmiş ve bu sefer Batı Türkistan'ın siyasi mukadderatı üzerinde önemli gelişmelere sebep olmuştur.[533]

Mohe-dagan adlı Türgiş prensi Fergana ve Taşkent hâkimleriyle işbirliği yaparak Türgiş kağanını hezimete uğratıp esir aldılar. Böylece 740'ta Türgiş Kağanlığı tahtına oturan Mohe-dagan son Batı Köktürk kağanını öldürttü. Ama kendi iktidarı da uzun sürmedi. İsyanlar başladı ve 748'de Çin'in Doğu Türkistan Genel Valisi Wang Ch'eng-hsien, Suyab'ı ele geçirerek temellerine kadar yıktırdı. Sonraki on yıl boyunca Türgişlerin başında hakanları olmadı. Artık Yedisu'nun batı tarafı Talas'a, Talas da Taşkent hâkimine bağlı idi. Tüm bölgenin sürekli iç savaşlar yüzünden nasıl bir tahribata maruz kaldığı Çinli vakanüvistin "çiftçiler burada zırhlı elbiselerle dolaşıyor ve herkes birbirini esir ediyor" sözlerinden anlaşılmaktadır.[534]

Türgişlerin İslâm Dinine Bakış Açıları

Köktürklerden sonra Batı Türkistan'da güçlü bir devlet kurulmamıştır. Bir dönem Türgiş Kağanlığı yükselmiştir. Bu yıllar İslâm ordularının Türkistan sınırlarına eriştiği döneme rastlar. Türgişlerle İslâm orduları arasında bazı savaşlar olmuşsa da bir süre sonra iki tarafta da askerî kudret kalmamış, bunun yerini devletsiz bölgenin Türk boylarıyla (en önemlileri Oğuzlar ve Karluklar) yerleşik dünyayı temsil eden Müslüman kentler arasındaki yüzyıllara yayılmış ticari ilişkiler almıştır. İşte bu ilişkiler sonucu doğan tanışma ve yakınlaşma ortamı Türklerin artan bir ivme ile İslamlaşmasına yol açmıştır.[535] Kağan Su-lu, Orta Asya'ya doğru ilerleyen Emevî Arap ordularına karşı direnmeye başladı. Mâverâünnehir'i tekrar ele geçirmeye çalıştı. Türgişler İslâm dini inancına değil, Türk ülkesinde Arap hâkimiyetine karşı çıkıyorlardı.[536] Horasan valiliğine getirilen Kuteybe b. Müslim (78/697)'in 715 yılında öldürülmesinden sonra, Türgişlerle işbirliği yapan Mâverâünnehir halkının bazı isyan teşebbüsleri oldu ise de sonuçta bu isyanlar başarısız kaldı. Bölge İslam hâkimiyetine kesin olarak bağlandı.[537]

Türgişlerin Yıkılışı

Batı Türklerinin topraklarındaki Türgişler İpek Yolu ticaret sisteminin kalbi olan Orta Asya'daki ticaret şehirlerine hâkimdiler. Arap ve Çin kaynaklarındaki çarpıcı tasvirlere göre bunlar Orta Asya'nın geri kalanında ve Cungarya'da ticaretin patronu ve koruyucusudurlar. Yine de Çinlilerin ve Arapların onlara karşı 730'larda yaptıkları acımasız saldırılar nihayetinde başarılı oldu ve 737-740 yılları arasında Türgiş Kağanlığı yıkıldı. Bu durum boyların boylara saldırdığı yerde bir göç vakumu meydana getirdi, Çinlilere ve Araplara Orta Asya şehirlerini ele geçirme çabalarında serbestlik kazandırdı.[538]

533 Yıldız, *İslamiyet ve Türkler,* s. 33.
534 Bartold, *Soçineniya,* II,/Çast I, s. 33-34.
535 Osman Karatay, *Türklerin Kökeni,* Ankara, 2012, s. 39-40.
536 Çandarlıoğlu, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* s. 68, Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini,* Ankara, 2011, s. 11.
537 Cahiz, *Türklerin Faziletleri Fezâilü'l-Etrak,* yay. haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2017, s. 51-52.
538 Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları,* s. 121-122.

Sarı ve Kara Türgişler arasındaki içe dönük mücadele şüphesiz Türgişlerin zayıflamasına neden oldu (745). İç mücadelenin sarstığı Türgişler, büyük ölçüde, Orta Asya'nın çoğuna hâkim olan Çin'in denetimi altına girdiler.[539]

737 senesinde bir kumandanının komplosuna kurban giden Su-lu'nun ölümü üzerine Türgiş Devleti birliğini koruyamadı. Bu durumdan, güneydoğusundaki Çin İmparatorluğu istifade etmek istedi. 751 yılına kadar Türgişler üzerinde bazı başarılar kazanan Emevî-Karluk işbirliğine karşı meşhur Talas Savaşı (751)'nı kaybedince bölgeden çekilmek zorunda kaldı.[540] Türgiş Kağanlığı'nın topraklarındaki Karluk boyları zamanla çoğalıp siyasi olarak bir ittifak oluşturarak hâkim unsur hâline gelmeye başlarlar. Önceleri Moğolistan Altayı'ndaki topraklardan Balkaş'a kadar olan yerlerde ve Tarbagatay Dağlarında hayatlarını sürdürmüşlerdir. Karluklar 746 yılında Uygur Kağanlığı'nın saldırıları sonucunda Yedisu bölgesine göç etmek zorunda kalmışlardır. 766 yılında Suyab ve Taraz şehirlerini ele geçirip Türgiş Kağanlığı'nın varlığına son vermişlerdir. Türgiş Kağanlığı'nın ortadan kaldırılması ile Batı Türk Kağanlığı devri sona erer.[541] 766 dolaylarında Karluk birliği kurulduğunda, Karluklar onların yerini almışlardır.[542]

Türgişlerin Tarihî Önemi

630'da Köktürk Devleti yıkılınca Türgişler onların âdeta mirasına konarak o bölgedeki 9 Türk kabilesini egemenlikleri altında topladılar. Türgiş Devleti'nin Türk tarihindeki önemi çok büyüktür. Köktürklerin yıkılışı ile başıboş kalan Batı Türklerini yeniden bir araya getirerek onları 750 senesine kadar idare ettiler. Türklere şehir ve kültür hayatını benimsettiler. Sonradan Selçuklu Devleti gibi devletler kuracak olan kudretli Oğuz kitlelerinin de bir imparatorluk kurmak için yeterli bir içtimai seviyeye gelmelerine imkân verdiler.[543]

682 yılından itibaren On-oklar gittikçe zayıfladı. Aralarından bir lider çıkaramaz hâle geldiler. Tarih boyunca Türk devletlerinde görülen çok önemli bir özellik, toplayıcılık ve birleştiricilik vasfıdır. Bu nokta cihan hâkimiyetine uzanan Türk fütuhat felsefesinin kaynaklarından biri olmuştur. Cihan hâkimiyeti düşüncesinde güdülen gaye de yeryüzünde huzur ve sükûnu sağlamaktır. Türk devleti anlamındaki "İl" deyiminin aynı zamanda barış manasını ifade etmesi bunu gösterir. Öyle ise on boyu da birleştirici ve toplayıcı bir lider lazımdı. Bu lider onları dış tehlikelerden korusun, içte huzur ve güveni sağlasın, tebaa arasında barışı kursun ve sürdürsün. İşte Türgişler burada bu tarihî görevi üstlendiler. Batı Köktürk topraklarında yaşayan kavimleri tekrar derlediler, bir araya getirdiler ve onlara rehberlik ederek devlet olmalarını sağladılar. Bunu da 690 yılında Türgiş devlet adamı On-tche-le (okunuşu: U-çe-le) başardı.[544]

539 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 153.
540 *Türk Dünyası Kültür Atlası*, s. 87-88.
541 Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 65.
542 Frye, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, s. 256.
543 Bahaeddin Ögel, "Türgiş Devleti (Köktürklerin Batıya Kaymaları)", *TTD*, I, Ankara, 1987, s. 121-127; Gumilev, *Avrasya'dan Makaleler-I*, s. 108-116.
544 Salman, *Türgişler*, s. 15-16.

Karluklar

Karluk Adı ve Etnik Yapıları

Karluk kelimesi, VI-VIII. yüzyıllarda Çin yıllıklarında sıkça geçen bir ad değildir. Onlardan ilk kez, VII. yüzyılın ilk yarısında, T'ang hanedanının Batı Türkleri üzerinde kazandığı askerî zafer vesilesiyle bahsedilmiştir. Orhun Türk yazıtlarında İkinci Köktürk Kağanlığı'nın erkli yağıları olarak karşımıza çıkarlar. Karluklar, Batı Türklerindendir[545]

Çin kayıtlarında Ka-lo-lu (Kalaluk) şeklinde zikredilen adları Türkçe "karlık" (kar yığını) manasında olan Karlukların Türk soyundan geldiği ve bir Köktürk boyu olduğu Çin kaynağında (T'ang-shu) belirtilmiş ve oturduğu saha olarak da Altayların batısındaki Kara-İrtiş, Tarbagatay havalisi gösterilmiştir. Karluklar burada üç kabileden kurulu birlik hâlinde bulunuyorlardı. İstemi Yabgu zamanında Türk hâkimiyetinin Hazar'ın kuzeyine ve Mâverâünnehir'e doğru genişlemesinde şüphesiz Karlukların büyük rolleri olmuştur.[546]

Karluklar, Ötüken'in üstünlüğünü tanımakta devam ediyorlar, aynı zamanda siyasi bir isim olarak "Türkmen" adını da taşıyorlardı. Kendi soylarını Köktürk kağan ailesi, Aşina sülalesine bağlayan Karluk yabguları Kutlu Ötüken ülkesi ile sıkı alakası inancını muhafaza ediyorlardı. Fakat Ötüken Uygur Kağanlığı 840 yılında yıkılınca Ötüken'deki yeni Kırgız hükûmetini dikkate almayan Karluk yabgusu Türk hakanlarının meşru halefi sıfatı ile kendini bozkırların kanuni (yani töre gereği) hükümdarı ilan ederek "Kara Han" unvanını aldı. (Bilge Kül Kadır Kağan) ve merkez olarak da Balasagun (Kara-ordu=Kuz-uluş=Kuz-ordu)'u seçti.[547]

Tiyen-Şan Dağı'nın kuzeyinde Köktürk kabileleri arasında yaşayan Karluklar, daha miladi VIII. asırda Köktürk Devleti'nin yıkılması üzerine (745) Uygur hâkimiyetini kabul etmeyen diğer bazı Köktürk kabileleri ile beraber Isık Göl'ün batısından geçerek Taşkent ve Fergana'yı işgal ettiler. *Divanü Lügati't-Türk*'teki Hakaniye Türklerinin Karluklar olduğunu ve bunları Uygurlardan ayrı ve eski Köktürk içtimai heyetine mensup bir Türk kabilesi saymak lazım geldiğini gösteren bu kaynaklar, *Kutadgu Bilig*'in lisan bakımından yine aynı Köktürklere ait Orhun Yazıtları ile münasebeti bulunduğunu açık bir surette meydana koymaktadır.[548]

İslâm öncesi Türk tarihinde boy gösteren eski Türk boyları sisteminin öne çıkanlarından biri de Karluklardır. Onlar Çin kaynaklarında Köktürk hanedanına yakın gösterildikleri için Töles boy grubu içinde değil, ayrı büyük bir boy olarak anlatılmışlardır. Doğu Köktürk Devleti'nin zayıflaması ve yıkılması diğer boy grupları olduğu gibi onların da önünü açmıştır. Yani bağımsız hareket etmek fırsatı bulmuşlardır.[549]

Karluklar etnik bakımdan bir boy değil, birçok boyun birleşmesiyle oluşmuş büyük bir birliktir. Karluklar çok geniş bir bölgeyi sahiplendiler. Onlar Şaş

545 Sencer Divitçioğlu, *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında,* İstanbul, 2016, s. 105.

546 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 146; Barthold, *Soçineniya,* II, s. 35-40; Atsız, *XV inci Asır Tarihçisi Şükrüllah, Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları,* İstanbul, 1939, s. 25; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar),* İstanbul, 2011, s. 69.

547 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 148; Keneş Cusupov, *Kırgızlar,* s. 156.

548 Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* s. 135-136.

549 Ahmet Taşağıl, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", *TM*, XXIV/ Bahar, İstanbul, 2014, s. 76.

(Taşkent) ile Balkaş, Isık Göl civarına kadar olan geniş bir coğrafyada yerleşmişlerdi. Bölgenin genişliğinden dolayı mecburen iki merkezleri vardı, bunlardan biri Balasagun şehri diğeri Kaşgar şehri idi.[550]

Karluk Coğrafyası

Halluh (Karluk) ülkesinin doğusu Tibet'in bazı kısımları, Yağma ve Toğuzğuzların sınırları, güneyi Yağmaların bazı kısımları ile Mâverâünnehir bölgesi, batısı Gûz sınırları, kuzeyi Çiğillerin ve Toğuzğuzların sınırlarıdır. Karluk ülkesi Türk ülkelerinin zengin ve en güzel ülkesidir.[551]

Talas Irmağı Arap kaynaklarına göre bir Karluk kapısı olmuştur. Karlukların doğu sınırı da artık Talas Irmağı'ndan başlamaktadır.[552] Sikkelere ve Arap tarihçilerinin verdiği bilgilere göre Karluk yabguları X. yüzyılda Tanrı Dağları'nın her iki tarafını da ellerinde bulunduruyorlardı ve Müslümanlığı kabul etmişlerdi.[553]

Ötüken kağanlığını Uygurlara kaptıran Karlukların üç boyu 744-755 yılları arasında Beşbalık'ın kuzeybatısıyla Altay Dağlarının batısında yaşıyorlardı. Bu üç boy Çiğil, Bulak ve Taşlığ'dır. Başkanları A-shih-na uruğundandı; ona "Üç Boyun Yabgusu" denilirdi.[554]

Karluklar aslında Türklerin bir boyu olup, Altay Dağlarının batısında ve Beşbalık'ın ise kuzeybatısında, Kara İrtiş Irmağı'nın her iki tarafında bulunuyorlardı. Müslüman müelliflerinden Avfi buna yakın bir malumat vererek Karlukların Altay'da oturduklarını belirtmektedir.[555]

Batı Köktürk ve Doğu Köktürk toprakları arasında Karluklar yaşıyorlardı; yerleşim yerleri Tarbagatay ve Altay Dağları arasında, Kara İrtiş Nehri bölgesindeydi. Bu kavmin dili Köktürklerle akraba idi, fakat ayrı bir boy birliği oluşturmuşlardı, bunların üç boyu, Köktürk yazıtlarında Üç Karluk olarak anılmaktadır.[556]

VI. asrın sonlarında tarih sahnesinde göründükleri vakit, Karluklar Altay Dağlarının batısındaki Zaysan-Urungu-Alagöl üçgeni içerisinde Çin kaynaklarına göre Köktürklerin bir kolu olarak üç boy hâlinde oturmakta idiler.

Beşbalık bölgesinde oturan Karlukların kendi seçtikleri Tun Bilge adında ayrı bir yabguları vardı. Çok kısa bir süre Uygurlarla iktidar yarışına girişen Karluklar, 766'da çöken Türgiş iktidarının yerine Balasagun-Talas yöresine yerleşmek suretiyle, Batı Köktürk Kağanlığı sahasında hâkimiyet kurdular. Karluk Yabguları Kutlu Ötüken inancını sıkı bir şekilde muhafaza etmekte idiler.[557]

Karlukların Kuruluşu

Tarih sahnesine ilk defa 627 yılında görülen Karluklar, bu esnada Altay Dağlarının güneybatısında yaşıyorlardı. Onların diğer Türk boylarına nazaran Köktürk hanedanına daha yakın oldukları kaynaklar tarafından vurgulanmaktadır.

550 Abduali Kaydayov-Meyirbek Orazov, *Türklük Bilgisine Giriş*, Aktaran: Vahit Türk, İstanbul, 2012, s. 86-87.
551 *Hudûd al-Âlâm*, s. 28.
552 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 146.
553 Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, s. 62
554 Divitçioğlu, *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*, s. 105.
555 R.A. "Karluk", *İA*, VI, İstanbul, 1955, s. 351-35
556 Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s. 114; İbrahim Kafesoğlu, "Karluklar", *TTD*, I, Ankara, 1987, s. 259.
557 Günay-Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, s. 120.

627 yılını takiben Doğu Köktürk hâkimiyetine karşı büyük boy hareketlenmeleri meydana geldiğinde, Karluklar da kendilerine çıkan fırsatı değerlendirip kuvvetlenmişlerdi. Bu sırada üç kabile hâlinde teşkilatlandıkları bilinmektedir.[558]

Karlukların kuvvetlenmesi Orta Asya'da Türk zümreleri arasında yeniden mücadelelerin başlamasına sebep olmuştu. Çu ve Talas boyundaki meralar için muhtelif kabileler arasında harpler başlamıştı. Karluklar, Oğuzların bir kısmını teşkil eden Uzları yerlerinden çıkarmışlar, bunlar da Peçenekleri batıya itmişlerdi.[559]

Mâverâünnehir'de çıkan isyanlara Türkler müdahale ediyorlardı. Bazen asiler onlardan yardım istiyorlardı; fakat Arapların karşısında Emevîler devrindeki gibi önemli Türk kuvvetleri yoktu. Türgiş Kağanlığı'nın yıkılmasıyla ve Çinlilerin yenilmesinden sonra Mâverâünnehir hududunda iki yeni devlet kuruldu. Eski Türgiş başkenti Suyab'ı 766'da işgal etmiş olan Karluklar, Yedisu'yu ve Seyhun vilayetinin doğu kısmını zapt ettiler.[560]

Köktürk - Karluk İlişkileri

I. Köktürk Devleti'nin 581'de ikiye ayrılmasından sonra kurulan Doğu ve Batı Köktürk devlet kesimleri arasında sıkışmış bulunan Karluklar, bu yeni komşularının zaman zaman geçici bir süre için sahip oldukları kuvvet ve nüfuzlarında, bazen birine bazen ötekine tabi oluyorlar ve bazen de ikisinden birine isyan ediyorlardı. Bu hadiselerde onların adı ilk defa Doğu Köktürklerinde çıkan bir isyanda geçer. 585 yılında İşbara Kağan'a isyan ederek Doğu Köktürk Devleti'nin batı kısmını ele geçiren boylar arasında Karluklar da bulunmakta idi. Doğu Köktürk Devleti'nde cereyan eden bu vakadan sonra Karluklar, Batı Köktürklerine tabi oldular. Batı Köktürk idaresinde iken Karluklar sadece bir defa hamilerine karşı isyan ettiler. Bu da Tong Yabgu devrinde oldu. 629-630 senelerinde, yabgunun idaresini beğenmeyen kabilelerin çıkardıkları isyana, Karlukların büyük bir kısmı da katıldı. Bu kargaşalıklar sırasında Batı Köktürklerinin kudretli hükümdarı Tong Yabgu da katledildi.[561]

Karluklar, 627 yılından sonra bağlı oldukları Batı Köktürk Devleti'nin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler. Bu esnada Batı Köktürklerinin önemli boylarından biri olduğuna işaret edilen Karlukların başkaldırması çok kuvvetli bir durumda olan T'ung Yabgu'nun gücünü sarstığı, zayıflamasına yol açtığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.[562]

Daha sonra Kapağan Kağan tarafından II. Köktürk Kağanlığı'na bağlandığını gördüğümüz Karluklar Çin'in teşvik ve tahriki ile Köktürklere karşı ayaklanarak şiddetli mücadelelerde bulunmuşlardır. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra tekrar faaliyete geçerek Uygur ve Basmıllarla birlikte Köktürk Kağanlığı'nın yıkılmasında etkili oldular.

Bilge Kağan Köl Tigin Yazıtı'nda Karluk-Köktürk ilişkileri hakkında şunları ifade etmektedir: Köl Tigin yirmi yedi yaşına gelince Karluk kavmi hür ve müstakil iken düşman oldu. Tamag Iduk Başta savaştık. Köl Tigin o savaşta otuz yaşında

558 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 24.
559 Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 31.
560 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 217.
561 Hüseyin Salman, "VII ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *TDA* Sayı: 15, İstanbul, Aralık 1981, s. 170-172.
562 Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", *Türkler*, 2, s. 336.

idi. Alp Şalcı ata binip atılarak hücum etti. İki eri takip edip kovalayarak mızrakladı. Karluk'u öldürdük, yendik.[563]

Türgişler, Karlukların kuvvetlenmesiyle ortadan kalkmışlardır. 759-766 yıllarında Çu havzası artık Karlukların elinde bulunuyordu.[564] Talas Savaşı sonrası Karluklar bölgedeki otoritelerini genişletmeyi sürdürdüler. 766'da başkent Suyab/Ordukent'i de aldıktan sonra Batı Köktürk topraklarının tam hâkimleri oldular.[565]

Karluk - Türgiş İlişkileri

Köktürk Devleti'nin yıkılmasının ardından vuku bulan savaşlarda Uygurlar tarafından yenilgiye uğratılarak batıya sürülen Karluklar, yavaş yavaş Türgiş arazisine sızmaya başlamışlardır. VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe güçlenen Karluklar, Isık Göl civarındaki Türgiş arazisine saldırarak Çu Nehri havzasına hâkim oldular. 766 yılından itibaren hâkimiyetlerini daha da genişleterek güneyde Kaşgar, batıda da Fergana'yı ele geçiren Karluklar, kuzeybatılarında bulunan Oğuzlar ve Peçenekler ile savaşarak onları daha batıya göçe mecbur ettiler.[566]

766'da Türgiş topraklarında Taraz ve Tokmak gibi iki büyük merkezi ele geçirdiler ve bu devletin hâkimiyetine son verdiler. Çu bölgesinde ayrı bir Karluk Devleti (Yabguluk) kuruldu. Bu yabguluk kısa zamanda çevreye ün saldı. 780 tarihlerinde bu yabguluğun başında Çiğil menşeli Arslan İl Türgiş'i görüyoruz.[567]

Basmıl kağanını tanımak istemeyen Uygurlar, Karluklar ile ittifak ederek Basmıl kağanını öldürdüler ve Ötüken bölgesinde yeni bir kağanlık kurdular. Yukarı Orhun Nehri üzerinde bulunan ve "Ordubalık" denilen Kara-Balgasun merkez oldu. Karluklar da bu yeni oluşumda sol yabguluğu aldılar. Altaylarda yaşayan Karluklar Çin'e tabi iken Ötüken bölgesindeki Karluklar Uygurlara tabi idi. Karluklar, başlangıçta Uygur idaresinden hoşnut olarak, Uygur ordusunun yaptığı seferlere öncü kuvvet olarak katılıyorlardı. Ancak Karluk ve Uygur ittifakı uzun sürmedi. Altaylardaki Karluklar fırsatlardan yararlanarak Uygurlara saldırmaya başladılar. Fakat 746-747 yılında mağlubiyete uğradılar ve Türgişlerin bölgesine kaçtılar[568]

Karluklar ve Uygurlar

742 yılında II. Köktürk Devleti'ni yıkan konfederasyona katılan Karluklar iki sene sonra Uygur Devleti'nin kuruluşunda önemli bir rol aldılar. Bu arada Ötüken Dağı'nda oturanları, Uygurlara tabi oldular. Beşbalık ve Altay'da oturanları, kendilerine birer yabgu seçtiler, yani bağımsız iki ayrı devlet hâline geldiler.

Basmılların hâkim duruma geldikleri sırada (742) Sağ (batı) Yabgu mevkiini alan Karluk başbuğu, Uygur Kağanlığı'nın kurucusu Kutlug Bilge Kül zamanında

563 Ergin, *Orhun Abideleri, Köl Tigin Yazıtı, Kuzey Cephesi,* s. 12-13.
564 Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 30.
565 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 154.
566 Osman Gazi Özgüdenli, "Selçukluların Kökeni", *Selçuklu Tarihi El Kitabı,* ed. Refik Turan, Ankara, 2012, s. 22.
567 Salman, "Türgiş ve Karluklarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları,* I, s. 193; Divitcioğlu, *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında,* s. 111.
568 Hunkan, *Türk Hakanlığı,* s. 72.

Sol (doğu) Yabgu oldu. Fakat bu Karlukların tamamını temsil etmiyordu Beşbalık havalisinde oturan Karlukların kendi seçtikleri Tun Bilge adında ayrı bir yabguları vardı. Ancak Ötüken'de yeni kurulan Uygur Kağanlığı bütün Karluklar tarafından üst tanınıyor ve yabgular hakana bağlı bulunuyorlardı.[569]

İç Asya'daki yurtlarından bir zamanlar müttefikleri, şimdi Köktürk Kağanlığı'nın sahipleri olan Uygurlar tarafından sürülen Karluklar, 745 yılında On-ok (Türgiş) topraklarına göç ettiler. Mo-yun Çor Yazıtı'ndaki sözlerle, "Karluklar, canlı kalanlarının hepsi Türgiş'e geldi." Bununla Karluklar, Batı Köktürk arazisinin askerî olarak en önemli Türk topluluğu hâline geldiler.[570] Tarım havzası ise Uygurların eline geçti. Bu devrede Çin'de meydana gelen büyük karışıklıkların önlenmesinde önemli bir rol üstlenen Uygur hükümdarı Mo-yun Çor (747-759), Çin'de Türk nüfuzunun artmasını da sağladı.[571]

Basmıllarla anlaşan Karluklar yine Uygurlara savaş açtılarsa da netice alamadılar. Daha sonra Türgişler ve Karluklar tekrar hücuma kalktılar. Fakat Uygurlar, Basmıl ve Karlukları Yorga Yarış'ta yenmeyi başardılar. Buna rağmen bazı kişiler kaçıp Karluklara sığınınca bir savaş daha olmuş, nihayet başsız kalanlar Türgişlere sığınmışlardı. Bunun sonrasında (751-759) Uygurlar ile Karluklar arasında son bir savaş daha cereyan etmiş, Karluklar bir daha Uygurların karşısına çıkamamışlardır.[572]

Karluklar kısa bir müddet Uygurlarla Orta Asya'da iktidar yarışına girdilerse de Uygur Kağanı Mo-yun Çor karşısında tutunamayarak Tarım bölgesinden daha batıya çekildiler ve 7-8 yıl içinde Çungarya'ya ve 766'da çöken Türgiş iktidarının yerine Balasagun[573], Talas havalisine yerleşmek suretiyle eski Batı Köktürk Kağanlığı sahasında hâkimiyet tesis ettiler. Başkentleri Balasagun idi.[574]

Talas Savaşı ve Sonuçları

Çin'in elde ettiği başarılar Halifeliğin Horasan'daki valisi Ebû Müslim'i ciddi olarak endişelendirmiş, Karlukların da muhalefetine sebep olmuştu. Arap birlikleri kumandanı Salih b. Hümeyd Taraz'ı ele geçirmiş fakat çıkıp gelen Çin ordusu tarafından kuşatma altına alınmıştı. Ebu Müslim öldürülen Çaç (Taşkent) valisinin oğlunun yardım taleplerine rağmen, Taraz'da kuşatma altında kalan kendi birliklerini

569 Kafesoğlu, "Karluklar", *TTD*, I, s. 259.

570 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 153; Sencer Divitçioğlu, *Sekiz Türk Boyu Üzerine Bazı Gözlemler*, İstanbul, 2015, s. 23.

571 Günay-Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, s. 131; Göngür, "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", *EÜİFD*, Sayı: 6, s. 84.

572 Taşağıl, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", *TM*, XXIV/ Bahar, s. 81.

573 Balasagun: Çu havzasındaki şehirlerden biri de Balasagun şehridir. Balasagun bölgedeki önemini uzun müddet sürdüren şehirlerden biridir. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre Balasagun gibi büyük Türk şehir ve merkezi, Türklerin ilk ataları tarafından kurulmuştu. Balasagun bölgesi VII. yüzyılda Batı Köktürk hükümdarı Tung Yabgu'nun idaresinde bulunuyordu. Çinlilerin batıya doğru yayılışları sırasında 658'de Balasagun'u ele geçirdiler. Türgişlerin güçlenmesi ve yayılması sırasında onların başşehri olan Balasagun 766'da Karluklar tarafından zapt edildi. Daha sonra ise Karahanlılar Mâverâünnehir'e indiler. Bilge Kür Kadir, Kara Han unvanı ile Balasagun'da oturdu. Harun Buğra Han ve Togan Han Balasagun'u başşehir yaptılar ve ülkeyi buradan yönettiler. Balasagun için bkz. Kafesoğlu, "Karluklar", *TTD*, I, s. 260; Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 24; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutassavıflar*, s. 14; Enver Konukçu, "Balasagun", *TDVİA*, V, İstanbul 1992, s. 4.

574 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 147-148.

kurtarmayı tercih etti ve önce Ziyad b. Salih kumandasında bir orduyu Taraz'a doğru yola çıkardı. Gönderilen ordu 751 Temmuz'unda Talas Nehri sahillerine gelip mevzilendiyse de birkaç gün savaşa girmeye karar veremedi. Beşinci gün aniden Çin ordusunun arkasında beliren Karluklar, saldırıya geçince bu taraftan Araplar da hücuma kalktı. Ağır kayıplar veren T'ang ordusu bozularak kaçışmaya başladı. Müslümanlar ve Karluklar büyük miktarda ganimet ele geçirdiler.[575] Böylece Talas Savaşı T'ang Çin'in Orta Asya işlerine müdahale etme denemelerine bir son verdi.[576]

Orta Asya ile alakalarını sürdüren iki imparatorluk olan İslam Devleti ve Çinliler arasındaki mücadele kaçınılmazdı. Soğd şehir devletleri arasındaki mahalli iktidar mücadelesi, 751'de Kazakistan'daki Talas Nehri yakınında İslam ordusuyla T'ang (Çin) ordusu ve Karluk müttefiklerinin karşı karşıya gelmesine yol açtı. Karlukların düşman safına geçmesi, Müslümanların muzaffer olmasını sağladı.[577]

Emevîlere tepki biçiminde ortaya çıkan Abbasi Devleti, yönetimdeki olumsuzlukları giderdiği gibi Türk-Arap ilişkilerinin düzelmesini ve İslâmiyetin Türkler arasında yayılmasının hızlanmasını sağladı. 751 yılında yapılan Talas Savaşı, Fuad Köprülü'nün ifadesiyle, Mâverâünnehir "mutlaka İslâmlaşarak İslâm medeniyeti dairesine girecek, Türkler de bu yeni medeniyete böylelikle girmiş olacaklardı."[578]

Talas Savaşı'nın Batı Türkistan tarihindeki önemi büyüktür. Çünkü İslam ve Çin medeniyetlerinden hangisinin Türkistan'a hâkim olacağı meselesi bu suretle halledilmiştir. Türklerin de İslamlaşmasının dönüm noktası olan bu muharebe, Mâverâünnehir ve bütün Batı Türkistan topraklarındaki Çin kuvvet ve nüfuzunun sonu olmuştur. Nitekim kısa bir müddet sonra iç buhranlar ve karışıklıklar ile yüz yüze gelen Çin İmparatorluğu bir daha hiçbir surette Orta Asya ve Mâverâünnehir bölgelerine müdahalede bulunamamıştır. Bir tarihçinin ifadesiyle Soğd prensleri, uzun bir an'aneye malik olan ve bir zamanlar şan ve şöhretin zirvesine ulaşmış olan Çin hâkimiyetinin bu kadar az süreceğini, akıl ve hayallerinden bile geçiremezlerdi.[579]

Türk ve İslam tarihi bakımından çok önemli olan Talas zaferinin sonuçlarını şöyle sıralamak mümkündür:

a- Bu savaşta büyük bir yenilgiye uğrayan Çin, Batı Türkistan üzerindeki emellerinden vazgeçmek zorunda kaldı.

b- Savaştan önce Batı Türkistan'da sarsılan Türk nüfuzu Karlukların harpten kısa bir süre sonra yeni bir devlet kurmaları ile yeniden güç kazandı.

c- Talas Savaşı dünya kültür tarihi bakımından büyük gelişmelere yol açtı. Çin'de keten ve kenevirden üretilmekte olan kâğıt, bu savaş sırasında Müslümanların eline esir düşen Çinliler aracılığıyla Çin'in dışında ilk defa Semerkant'ta üretilmeye başlandı.

575 Gumilev, *Son ve Yeniden Başlangıç*, s. 107; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 43.

576 Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 102; Ahmet Taşağıl, "Talas Savaşı", *TDVİA*, 39, İstanbul, 2010, s. 501; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 73; Salman, "VII ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *TDA*, Sayı: 15, s. 191-192.

577 Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 101-102.

578 Ahmet Vehbi Ecer, "Tarihte Türkler, İslâmiyet ve Mezhepleri", *Erdem*, *Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı*, II, VIII/23, Ankara, 1996, s. 488; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilâsına Kadar Türkler*, s. 118; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 153-154.

579 Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 310-311.

d- Şüphesiz Talas zaferinin en önemli sonucu Türklerin yeni bir hayata, yeni bir din ve medeniyete girmelerine yol açmış olmasıdır. Bu tarihten sonradır ki Türklerin yüzü İslam dünyasına döndü. Türkler arasında İslamiyet hızla yayılmaya başladı. Aslında bu hareket Mâverâünnehir'in Müslümanlar tarafından fethinden hemen sonra yani VIII. yüzyıl ortalarında başlamıştı. Fakat Türklerin kitleler hâlinde Müslüman olmaları ancak Talas Savaşı'ndan sonra oldu. İlk defa Karluklar toplu hâlde Müslümanlığı kabul ettiler. Daha sonra Abbasi Devleti'nin Türklere karşı gösterdiği büyük yakınlık ve anlayış nedeniyle Müslüman olanların sayısı çoğaldı. IX-X. yüzyıllarda diğer Türk boyları da Müslüman oldular. Sonunda en büyük Türk boyu olan Oğuzların Müslüman olmaları Türk tarihinin yönünü tamamen değiştirdi. Müslüman Oğuzların Türkistan'dan batıya göç ederek birkaç yüzyıl içinde bütün İslam dünyasına hâkim olmaları Türk ve İslam tarihinde yeni bir dönemin başlamasına sebep oldu.[580]

e- Talas Savaşı'nın Arapların galibiyetiyle sonuçlanması, hem İslâm hem de Türk tarihi bakımından önemli gelişmelere yol açtı. Her şeyden önce bu savaş Türkistan'ın kaderini tayin etti; batıya doğru olan Çin'in ilerleyişini durdurdu. Orta Asya'daki İslâmlaşmanın yolunu açtı. Eğer savaş Çin'in galibiyeti ile sonuçlansaydı şüphesiz Orta Asya'nın Çinlileşmesi kaçınılmaz olacaktı. Üstelik siyasi bakımdan bölünmüş olan Türk dünyasında Çin'in yayılmacı siyasetinin karşısına çıkabilecek bir kuvvet de bulunmuyordu. Bu durumun da Çin'in işini büyük ölçüde kolaylaştıracağı muhakkaktı.[581]

f- Talas Savaşı Türkler ve Müslüman Araplar arasındaki münasebetler açısından bir dönüm noktası kabul edilmektedir. Çinliler ile yapılan bu savaşı, Türklerle Müslümanlar arasında bir asırdan beri devam etmekte olan silahlı mücadeleler dönemini sona erdirip artık barış dönemine çeviren ve ticari, kültürel, siyasi münasebetlerin arttığı, yeni bir dönemin başlangıcı olarak saymak gerekir.[582]

g- 751'deki Talas Savaşı sonrası Çin'in iç savaş (755-763) sebebiyle Orta Asya'dan çekilmesini müteakip İslam'a Maveraünnehir'in hâkim dini olma yolunu açtı. Müslümanlar Soğd şehir devletleri üzerinde nüfuzlarını artırırken bazı Soğdlular doğuya kaçarak Orta Asya-Çin sınırlarındaki akraba topluluklara katıldılar.[583]

h- Talas savaşının Türkistan tarihindeki önemi çok büyük olmuştur. Çünkü İslam ve Çin medeniyetlerinden hangisinin Türkistan'da hâkim olacağı meselesi halledilmiştir. Pamir çevresi ve Tanrı Dağları (Tiyanşan) silsilesine kadar olan sahalar Arapların idaresi altına girmiş ve halkı da Müslüman olmuştur.[584]

i- Arapların 751 Talas zaferi Karluklara, Türgişleri yenip, tıkanmış olan batı yolunu açma fırsatını vermiştir. 840 tarihinde Ötüken Uygur Kağanlığı'nın yıkılışıyla birlikte bütün İli vadisi ta Balasagun (Kuz Ordu)'a dek Karluk ili olmuştur.[585]

580 Osman Çetin, *Türk İslam Devletleri Tarihi,* İstanbul, 2009, s. 5-6; S. G. Agadjanov, "Oguzskaya Problemai Zadaçi ee İzuçeniya", *Turkologiçeskiya Sbornik,* 1973, Moskova, 1975, s. 11; Uhlig, *İpek Yolu Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü,* s. 369; Cemil Hee-Soo-Lee, "Çin", *TDVİA,* 8, İstanbul, 1993, s. 324.

581 Koca, "Türkler ve İslâmiyet", *Erdem, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı,* I, s. 267; Barthold, *Soçineniya,* II/I, s. 35-36.

582 Mehmet Şeker, *Türkistan'dan Anadolu'ya İnsan ve Toplum Hayatı,* İstanbul, 2007, s. 17; *Hudûd al-Âlâm,* s. 264.

583 Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya,* s. 102.

584 Erdem, *Kırgız Türkleri,* s. 170.

585 Divitçioğlu, *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında,* s. 111.

j- Talas yenilgisi Çinlileri o kadar korkutmuştur ki, batıyı zapt etmekten de vazgeçtiler. Dolayısıyla Çin tarafından Avrupa'nın işgaline yüzlerce yıl engel olan Türklere, Avrupalılar çok şey borçludur[586]. Türkler, 751 yılında yapılan Talas Savaşı neticesinde İslam âlemini, Araplar da Türk dünyasını tanıma fırsatı buldular.[587]

Karluk - Çin İlişkileri

630-680 yılları arasında diğer Türk boyları gibi Karlukların da kendi başlarına buyruk olarak zaman zaman Çin'e karşı geldikleri görülür. 640 sıralarında Turfan'ın kuzeyine kayan Karluklar Çinliler tarafından mağlup edilerek (650-654) P'ei-ting eyaleti (Tanrı Dağlarının kuzey sahası)'ne bağlandılar. Fakat her kabile kendi reisinin kontrolü altına girdi. Bu haberi veren Çin kaynaklarının, 665'e doğru tekrar toparlanan Karlukların Çin nüfuzundaki ne Batı ne Doğu Köktürk kanadına tabi olmaksızın yaşadıklarını kaydetmesi dikkate değer. Evvelce "Kül-Erkin" unvanını taşıyan üç Karluk beyi bu tarihlerde Yabgu unvanını almış ve kuvvetli bir orduya sahip olmuştur.

Mâverâünnehir, iç karışıklıklar sırasında dış düşmanlar tarafından büyük bir tehlikeye maruzdu. Köktürk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Türkistan bozkırlarında kuvvetli yeni bir göçebe devleti henüz kurulmamıştı. Çinliler Türklerin bu kötü durumlarından faydalanarak Mâverâünnehir'de hâkimiyetlerini kurmaya teşebbüs ettiler. Çok zaman önce Mâverâünnehir hükümdarları Çin'e elçiler göndererek imparatordan unvanlar almışlardı. 748'de Çinliler Sûyâb'ı zapt ve tahrip ettiler.[588]

Böylece Arap baskısının gücünü kaybetmesi Çinlileri Orta Asya'da bir iktidar boşluğu husule geldiği düşüncesine götürmüş dolayısıyla Çinliler eski Orta Asya siyasetlerini canlandırarak Karlukların dâhil bulunduğu bölgelere yeniden el koymak istemişlerdi. Bu suretle neticede meşhur Talas (Taraz: bugünkü Evliya-Ata bölgesi) Muharebesi vuku buldu (751 Temmuz).[589]

Karluk - Arap İlişkileri

Batıda Emevî-Arap ilerlemesini durdurmuş olan Türgiş Kağanlığı'nın çöküntüye gittiği tarihlerde Orta Asya Türk ülkelerinin korunması gibi bir tarihî vazife bu defa Karluklara düşmüştü. Zira Mâverâünnehir Arapların nüfuzu altına girmiş ve hatta Seyhun ötesinde bazı Arap ileri harekâtı görülmüştür. Ancak bu eski devir Emevî istilacılığından farklı idi. Gittikçe hızını artıran Abbasi propagandası Emevîlerin "imtiyazlı Arap milleti adına fetih" düsturu yerine bütün Müslümanlar arasında farklılığın kaldırılması ve eşitlik fikrini yayıyordu.

Talas Savaşı ile Orta Asya bir Çin Orta Asya'sı olacakken İslamiyet'e kucak açmıştı. Çin kuşkusuz karşı saldırıya geçecektir, ancak sekiz yıl süren bir iç savaşın içine düşecektir. Daha alçak gönüllü olan Karluklar, sadece yabgu, yani "kral

586 Gömeç, *Uygur Türklerinin Tarihi ve Kültürü,* s. 40-41.
587 Güngör, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları,* s. 20; Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları,* s. 64-65.
588 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* s. 211.
589 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 147; Barthold, *Soçineniya,* s. 36-38; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri,* s. 113-114; Hilda Hookham, *Tamburlaine the Conqueror,* London, 1962, s. 22-24; Soucek, *A History of Inner Asia,* s. 24-25.

naibi" unvanını almakla ve egemenliklerini On-okların eski ülkelerine kadar yaymakla yetinmişlerdir. 751 senesinde Talas Meydan Muharebesi'nin kaybedilmiş olması, Çin'de karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur. 755'teki An Lu-shan isyanı T'ang hanedanının itibarını sarsmıştı. Doğu başşehri Loyang ve Batı başşehri Ch'ang-an asiler tarafından zapt edilmişti. Bu tehlikeli durum karşısında Çin Uygurların yardımına müracaat etmiştir.[590]

Karluklar 766'da Suyab'ı işgal edip başkentlerini buraya taşıdılar. Kağanları Orhun Yazıtlarında sık sık geçen yabguyla mutlak aynılık arz eden yabgu unvanı taşıyorlardı. Demek ki Yedisu, Türk Kağanlığının yıkılışından sonra da Türk halklarının elinde kalmış ne Araplar ne de Çinliler tarafından fethedilebilmişti. Araplar VIII. yüzyıl sonlarında Karlukluları Fergana'dan çıkarmakla yetinmişler; Müslüman fatihler, bilindiği kadarıyla, kuzeydoğu istikametinde Talas'tan öteye asla geçmemişlerdi. Çok daha sonraları Türklerin kaderini, Müslüman fatihlerin ordularından ziyade ticari ilişkiler vasıtasıyla ve barışçı yoldan yayılan İslam kültürü etkilemiştir.[591]

VIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Karluklar Kaşgar'ı sonra Fergana'yı zapt etmişler ve daha sonra Seyhun (Sirderya) topraklarına kadar yayılmışlardır. Abbasi Halifesi Hârunü'r-Reşîd devrinde (786-809) Araplar tekrar Fergana'ya sefer düzenlemek zorunda kalmışlardır. Çünkü burası artık Karluk yabgusunun hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Bundan dolayı Vali Gitrif (791-793) Karluk yabgusunun ordusunu geri püskürtmek için Amr b. Cemil'i Fergana'ya göndermiştir.[592]

Karluklar ve İslâm Dini

İkinci Köktürk Devleti'nin yıkılışı sıralarında Türkler, İranlılarla birlikte Emevî Devleti'ni yıkan cereyanlara karışarak, daha adil ve müsavatçı bir siyaset güden Abbasi Devleti'ni kurmaya muvaffak olduktan sonra İslamiyet'e karşı yakın bir ilgi duymaya başladılar. Bunun başka bir sebebi de batıda bu ümit verici hadiseler vuku bulurken doğudan Orta Asya'ya doğru ilerleyen Çin istilasının Türkler için tazyikkâr bir mahiyet almasıdır.[593]

Orta Asya'daki büyük Türk kitlelerinin İslamiyet'e girişleri hakkındaki bilgilerimiz yazılı kaynaklarda maalesef çok azdır. Batı Türk kabilelerinin zaman zaman kitle hâlinde İslamiyet'e girdikleri kaynaklarda sarih olarak görülmektedir. Seyhun'un doğu sahillerine yayılan Oğuzlar ve Talas vadisinin ötesindeki Çu Nehri'nin yaylak ve kışlaklarında yaşayan Karluklar, İslam kültürlerinden nasıl ve ne zaman etkilenmeye başlamışlardı? Orta Asya'da yerleşik İslam kültürü ile göçebe Karlukları birbirinden ayıran en önemli merkez, Taraz veya Talas şehri idi. Zengin Talas vadisinde bulunan bu şehir, bir yandan Batı Türkistan ve Semerkant, diğer yandan da Fergana ile temasta idi. İslam kaynaklarının da bildirdiği gibi, bu şehirde hem Müslümanlar ve hem de Türkler yaşamakta ve burası "Karluk Kapısı" adını taşımakta idi. Öyle anlaşılıyor ki Müslüman tüccarların Orta Asya'da

590 Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler*, 2, s. 195.
591 Bartold, *Soçineniya*, s. 36.
592 Aynakulova, "IX-XII, Yüzyıllarda Fergana'da Yerleşmiş Türk Boyları", *Belleten*, LXXVII/208, s. 835.
593 Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 11.

gidebilecekleri en son merhale de bu şehirdi. Bu sebeple Taraz şehri, bir nevi tüccar şehri mahiyetinde idi ve Taraz'da daha ziyade Batı Türkistan ve Semerkant kültürü hâkimdi.[594]

Müstakbel mukadderatları üzerinde büyük bir tesir yapan Talas Muharebesi'nde (751) Türkler Abbasiler tarafını tutmakla yalnız muharebenin neticesini değil talihlerinin istikametini de değiştirdiler. Artık Türklerin yüzü İslam dünyasına dönmüştü. Abbasi halifeleri başlangıçta İranlılara önem verdikleri hâlde yavaş yavaş imparatorluğun müdafaasında daha kabiliyetli bir unsur olan Türkleri kullanmaya başladılar ki bununla birlikte Mâverâünnehir'de İslamlaşma faaliyeti genişlemeye başladı. Bu ülkenin İslamlaşması ve İslam tarihi bakımından haiz olduğu önem, İslam medeniyetinin inkişaf edebilmek için burada iyi bir zemin bulabilmesi ve bu medeniyete mensup birçok büyük ilim ve fikir adamlarını yetiştirmiş olması, İslam imparatorluğunu teşkil eden orduların esasını buradan sağlaması ve nihayet Türk kitlelerini yeni din ve medeniyete sokmak için bir mutavassıt rolünü ifa etmiş olması tarzında hülasa edilebilir.[595]

Talas Meydan Muharebesi'nde hem İslamiyet hem de Türkler zafer kazandı. Emevîlerin sukutu ve Çinlilerin mağlubiyeti ile 751 yılında Türklerin kaderi artık değişmiş ve yüzleri İslam dünyasına doğru dönmüştü. Burada mağlubiyete uğrayan Çin iç buhranlara düşerek bir daha Orta Asya'ya ve Türklere müdahalede bulunamadı. Aksine Uygur Devleti kuvvetlenerek Çin işlerine karışacak duruma geldi. Abbasi Devleti'nin iktidara gelmesi üzerine bir yandan Türkistan'da İslamiyet'in yayılması, öte yandan da Türk askerlerinin Hilafet ordusunda çoğalması Türk milletinin İslamlaşmasını ve İslam dünyasına hâkimiyetini hazırlıyordu.[596]

Mekke'den doğan İslâm güneşi Arap Yarımadası'ndan ziyade kendisine hizmet etme aşkıyla dolu gönülleri Orta Asya'da bulmuştur. Steplerin necip ve kahraman halkı İslâm dininin gönüllerin ezeli bir sevgilisi gibi beklemiş sonsuz bir bağ ile bu dine inanmış, daima kuvvetli olup bunu devam ettirebilmek için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştır. Türklerin bu derece ve istekle İslâm'a girmeleri sebepsiz değildir. Türkistan'ın geniş yaylaları, uçsuz bucaksız bozkırları, berrak ve yıldızlı geceleri yüzyıllarca, Türklerin ruhuna ulvi düşünceler gark etmiş, Altayların, derin vadileri, onu yaratanların huzurunda büyük bir aşkla büyütmüştü. Yörenin yüce telkinatı, ruhunu sade ama ulvi bir inanca hazırlamıştı. Türkler ne "Buda" dininin uyuşturucu ayinlerine, ne ateşperestliğin "seneviye" telkin eden törenlerine ne de Şamanların ilkel efsanelerine ısınabilmişlerdi. Bütün bu dinler Türklere inandırıcı gelmemiş ve onların kalplerini bir türlü tatmin edememişti. Orta Asya'nın gürbüz insanları ruhlarına azamet, adalelerine kuvvet, nefislerine gurur ve hiddet verecek bir din arıyorlardı. Kalpten bağlanacakları dinin, yörenin yüksek telkinatıyla uygunluk arz etmesi ve vicdanlarına hükmedecek inancın ulvi ve sade uygulanabilir ve hayat bahşedici olmasını istiyorlardı. Yüksek dağlar, uçsuz bucaksız ovalar, uzun çöller, sessizlik ve karanlık içinde parıldayan yıldızlar Türk'ü asırlarca düşünmeye sevk ederek, ruhuna her şeye kadir bir Allah'ın varlığı inancını vermişti. Türk, kendisine basiretsizlik vermeyecek, şan ve şereflerini

594 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 303-304; V. V. Bartold, *Soçineniya* II/I, Moskova, 1963, s. 39.

595 Turan, *Selçuklular ve İslamiyet,* s. 11.

596 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* I, s. 219.

yükseltecek, damarlarında dolaşan kana hareketlilik sağlayacak, dinç ve kuvvetli adalelerini çalıştıracak bir din istiyordu. Türklere İslâm dini Halife Hz. Ömer zamanında Türkistan'a gönderilen Ashâb-ı Kiram'dan "Abdurrahman b. Rabia" ve "Ahnef b. Kays" tarafından tebliğ edilmişti. Hicretin 94. senesinde "Buhara"da ilk cami yapıldığı zaman Türk'ün ebedî dini olan İslâm'ın temelleri atılmış oldu.[597]

Karluk - Karahanlı İlişkileri

Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca (840) Karlukların siyasi nüfusu artmış, neticede bu bölgede kurulan Karahanlı Devleti'nin esas kitlesini meydana getirmişlerdir. Hatta *Pendname*'nin bildirdiğine göre Gazneli Devleti'nin kurucusu Sebük Tegin, bir Karluk şehri olan Barshan'dan çıkmıştır. Karluklar zamanla Karahanlı Devleti'ne cephe almışlardı. Bu durum doğudan gelen Karahıtayların işini kolaylaştırmıştır. Özellikle Katavan (Katvan) Savaşı'nda olumsuz etki yaptıkları ve onların Horasan'a kadar sokulmalarına sebep oldukları bilinmektedir.[598]

X. yüzyılın ortalarına kadar Karluklarda Müslümanlık dünyasına yönelmiş olan güçler yeterli iktidar gücüne eriştiler. Böylece, Güney Kazakistan ve Yedisu'da yeni Türk devleti olan Karahanlılar Devleti'nin temellerinin atılmasının yanı sıra Karlukların da siyasi bağımsızlığına son verilmiştir.[599]

Karluk - Samani İlişkileri

Karluklar, VII. yüzyılın ikinci yarısında Altaylardan Seyhun'a kadar uzanan ve vaktiyle Batı Türklerine ait olan toprakları ele geçirdikten sonra artık Mâverâünnehir ve Fergana'ya yerleşmiş olan Arapların saldırılarıyla karşılaştılar. Samaniler, Karluk yabgusunun muhtemelen IX. yüzyılda Kaşgar ve Hoten'i ele geçirmesini engelleyemediler.[600]

Karluklar bulundukları coğrafyada kudretli bir varlık gösteremediler. Bu yüzden Samani hükümdarı İsmail b. Ahmed, 893 yılında Taraz (=Talas)'a bir sefer yaparak şehir ve yöresini ülkesinin sınırları içine sokmaya muvaffak oldu. X. yüzyılın sonlarında bile İslam sınırı Taraz'ın iki konak doğusuna kadar gidiyor, Isık Gölü'nün batısındaki Suyab (Balasagun)'a kadar olan topraklar Samanilerin nüfuzları altında bulunuyordu. Samaniler, Türklerin parçalanmış, birbirleri ile mücadele hâlinde olduklarını görerek, onların akınlarını önlemek için duvar yapmak tedbirini bırakarak fırsat düştükçe karşı seferler düzenlemişlerdir.[601]

Karluk - Peçenek İlişkileri

Karlukların kuvvetlenmesi Orta Asya'da Türk zümreleri arasında yeniden mücadelelerin canlanmasına zemin hazırlamıştı. Çu ve Talas boyundaki meralar için, muhtelif kabileler arasında harpler başlamıştı. Karluklar Oğuzların bir kısmını teşkil eden, Uzları yerlerinden çıkarmışlar; bunlar da Peçenekleri batıya sürmüşlerdi. Bu mücadelelerin yer değiştirmelerin uzak bir aksisedası Arap müelliflerinden

597 M. Şemsettin Günaltay, *Türk-İslâm Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım Maziden Atiye*, yay. haz. Ahmet Gökbel-Dursun Ali Aykut, Ankara, 2003, s. 105-107

598 Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk boyları", *Türkler*, 2, s. 339.

599 B. Kumekov, "Kazak Devleti'nin Oluşumu", *Kazakistan Tarihi Makaleler*, Ankara, 2007, s. 56; Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 242.

600 Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, s. 62.

601 Sümer, *Oğuzlar*, s. 35.

Mes'udi'nin eserinde görülüyor: Burada, Peçeneklerin düşmanları arasında Guz (Uz), Karluk ve Kimeklerin adları geçmektedir. VIII. asrın sonlarında veya IX. asrın başlarında cereyan etmiş olan bu vakalar hakkında bildiğimiz çok azdır. Yalnız şu kadar söylenebilir ki Talas boylarında cereyan etmiş bu siyasi ve iktisadi didişmenin sonunda Peçenekler Emba ve Yayık kıyılarını yurt seçmek zorunda kaldılar.[602]

Karlukların Tarihî Önemi

Arkeologlar, Karahanlı hâkimiyeti döneminde, bilhassa Talas ve Çu gibi nehir vadilerinin sakinleri tarım, bağcılık, el sanatları istihsali ve ticaretle uğraşan şehirlerin inkişafına dair mühim izlere rastlamışlardır. Bazı bölgelerde yaygın sulama sistemleri vardı. Kuzeydoğu Talas bölgesinde, yaklaşık 100 km (62 mil) uzunluğunda bir kanal bulunuyordu.[603]

Uygur Kağanlığı 840 tarihinde yıkılınca Ötüken'de yeni Kırgız hükûmetini dikkate almayan Karluk yabgusu, Türk kağanlarının "meşru halife" sıfatı ile kendini "bozkırların kanuni hükümdarı" ilan ederek "Kara-Han" unvanı aldı (Bilge Kür Kadir Kagan) ve merkez olarak da Balasagun'u seçti. İslâmiyet'i resmen kabul eden (Saltuk Buğra 904-911 arasında) ilk Türk kitlesi olmak ve Müslüman Samanilerle siyasi mücadelelere girişmekle beraber hem Türk hem İslâm tarihinde çok mühim yer tutan gelecekteki büyük Kara-Hanlı Devleti'ni kurmak gibi tarihî bir rol oynamıştır.[604]

Oğuzlar

Oğuz Adı ve Etnik Yapısı

Oğuz kavminin adına ilk olarak VI. ve VII. yüzyılda Yenisey bölgesinde rastlıyoruz. Bundan sonraki VIII. yüzyılda Orhun Yazıtlarında Oğuzların adına sık sık tesadüf edilmektedir. Bilhassa Üç Oğuzlar ve Dokuz Oğuzlardan söz edilir.[605]

Türk halkları arasında en eskisi en büyüğü ve en çok kollara ayrılmış olanı Oğuz Türkleridir. Türkler telaffuzunu basitleştirmek için bu kelimeye "Uz" derlerdi. Araplar ise Türk kabilelerine ait isimleri daima bozdukları için Oğuz'u "Guz", Uz'u da "Az" şekline çevirmişlerdir.

G. Nemeth'e göre, Oğuz kelimesi Türkçede "kabile" (bir siyasi kuruluşa bağlı kabile) manasına gelen "ok" sözüne eski Türkçedeki çoğul eki "z" ilavesiyle türemiş (ok+uz) olup "kabileler" demektir. G. Nemeth'in bu izah tarzının bazı itirazlara rağmen doğru ve mesele sadece "linguistique" açıdan değil de Türk tarihinin sosyal ve siyasi gelişmesi bütünü içinde ele alındığı takdirde bilhassa tutarlı olduğu bellidir. Oğuz kelimesinin Çinceye "kabileler" diye tercüme edilmesi de bu görüşü destekler. Anlaşılıyor ki "Oğuz" adı aslında "ethnique" bir isim olmayıp doğrudan doğruya "Türk kabileleri" manasını ifade eden bir kelimeden ibarettir. VI. asırdan itibaren Köktürk Kağanlığı'nda toplanmış olan Türk kabilelerinden bir kısmı 630'da başlayan fetret devresinde diğer birçok Türk boyları gibi kendi

602 Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 31-32.
603 Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 117.
604 Kafesoğlu, "Karluklar", *TTD*, I, s. 260.
605 Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, s. 28-29.

aralarında birlik kurarak Tola, Selenge ırmakları bölgesinde Dokuz Oğuz Uygur Kağanlığı'nı meydana getirmişlerdi. 682 yılında İlteriş Kağan tarafından mağlup edilen Oğuzlar bu durumda idi ve muharebede ölen Oğuz Devleti başkanı Baz Kağan'ın balbalı sonra İlteriş Kağan'ın mezarına dikilmişti.[606]

Doğu Avrupa'ya gelerek Balkanlara kadar uzanan Türk kitlelerinin bir diğerini de Oğuzlar oluşturmuştur. Rus kaynaklarında Tork, Türkmen; Bizans kaynaklarında Uz olarak adlandırılmıştır. Türk dünyasını temsil eden beş büyük kavimden biri olan Oğuzlar, tarihte kurulan birçok Türk devletinin temel unsurunu teşkil ettiği gibi, Asya Hunlarından beri Asya coğrafyasının değişik sahalarında da yaşamışlardır. Büyük Oğuz boylarının Batı kanadını teşkil eden ve Uz olarak adlandırılan bu Türk boyu, Peçenekleri 860-870 senelerinde İtil ötesi yurtlarından atıp oraya yerleşmeden önce, Yayık-İtil sahasında bulunmuşlardır.[607]

Oğuz Coğrafyası

İbnü'l-Esîr, Oğuzların Türk ülkelerinin en uzak yerinden uç yörelerine ve oradan da Abbasi Halifesi Mehdi zamanında (775-785) Mâverâünnehir'e geldiklerini yazar. İbn Hurdadbih'in IX. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya'nın batısında müstakil bir boy olarak Oğuzları zikri, böyle bir hareketlenmeye hak verdirir niteliktedir.[608]

Kaşgarlı Mahmud'un haritasında Oğuzların yerleştikleri bölge olan Karaçur Dağları, Orta Seyhun havzasını kuzeydoğudan kuşatan şimdiki Karatay Dağlarının güneyinde yer almaktadır. Pek çok kaynağın ittifak ettikleri üzere Seyhun'un aşağı mecrasında yer alan Yangı-Kent X ve XI. yüzyıllarda "Oğuz kağanlarının ikametgâhıdır." Oğuzların Süt-Kent adında bir şehirleri var ki bu şehirde barışçı Türkler yaşamakta ve bunlardan pek çoğu İslâm'ı kabul etmişlerdir.[609]

Oğuzların büyük kısmı Türkistan bozkırlarında Seyhun ve Ceyhun havalisinde, ayrıca Aral Gölü ve Hazar Denizi arasında yaşamış, bir kısmı daha sonra güneye sarkarak Horasan taraflarına Hazar Denizi'nin güneyinden İran'ın kuzey taraflarına, Azerbaycan ve Anadolu'ya onun da kuzeyinden Yayık, İtil (Volga), Saratov bozkırlarına ve Don Nehri'ne kadar yayılmışlardır.[610]

Hudûdü'l-Âlâm'da Oğuzların Hazar Denizi kuzeyinde İtil'e kadar vardıkları yazılıdır. Oğuz bölgesinin doğu kısımları Oğuz (Guz) Çölü ve Mâverâünnehir şehirleri ile sınırdır. Fakat güney kısımları da yine bu Oğuz Çölü'nün bazı yerleri ile sınırdaştır. Bu bölgelerin diğer yanları Hazar Denizi, güney ve kuzeyi ise İtil Nehri'dir. Oğuzların İtil'in aşağı kısımlarında oturdukları, İstahrî ve İbn Havkal'ın coğrafya eserlerinde de kaydedilmektedir.[611]

606 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 150-151; Artamonov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, s. 534-535; Nurer Uğurlu, "Türklerin İslâmiyet'e Girişleri", *İlk Müslüman Türkler*, İstanbul 2008, s. 18.

607 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, s. 277.

608 Osman Karatay, *İlk Oğuzlar Köken Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, haz. Umut Üren, İstanbul, 2017, s. 82.

609 Sergey P. Tolstov, *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*, çev. Ekaterina S. Şeremeteva, İstanbul, 2017, s. 34-35.

610 Abeşî, *Türk Kavimleri Tarihi*, s. 147; Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türklerin Soykütüğü)*, haz. Zuhal Kargı Ölmez, Ankara, 1996, s. 250; Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin Mesudî, *Mürûcü'z-Zeheb*, çev. Ebü'l-Kasım-i Payende, I, Tahran, 1374 HŞ, s. 176-177; Günay-Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, s. 218.

611 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 115.

Elde edilen bilgiye nazaran, X. yüzyıl Oğuzların hayatında Seyhun'un aşağı kısmının merkezî bir ehemmiyet taşıdığı tek devir olarak bilinmektedir; hâlen "Canket Harabeleri" diye anılan ve bu devirde Müslüman şehri olan "Yenikent Oğuz yabgularının kışlağı idi."[612]

Oğuzların eski coğrafyaları ile ilgili çeşitli görüşler ifade edilmiştir. Bu görüşlere göre, esas itibarıyla bir bozkır kavmi olan Oğuzların merkezi, Seyhun havzasının orta ve aşağı kısımları ile Balkaş Gölü etrafı, Uludağ ve Kürtağ mıntıkaları olmuştur. Faruk Sümer, yazıtlardaki bilgilerin ışığında Oğuzların, Köktürk Kağanı Kutluk Kağan tarafından yeniden kurulması esnasında Selenge Irmağı boylarında oturduklarını belirtmiştir. Oğuzların coğrafyaları konusunda görüş bildiren bir diğer araştırıcı Tahsin Banguoğlu olmuştur. Banguoğlu'na göre Oğuzların X. yüzyıldaki sınırları İslam kaynaklarında açık bir şekilde belirtilmiştir. Bu kaynaklardan edinilen bilgilere göre Oğuzların yurtları, İrtiş ve İtil nehirleri arasındaki bozkırları içine almakta ve güneyde Seyhun ve Üsyurt sahalarını kapsamaktadır.[613]

Türk kavimleri arasında en kalabalık olanı ve en geniş sahaya yayılanı şüphesiz Oğuzlardır. Oğuzların bir kolu olan Tokuz Oğuzlar Çinlilerle komşu olduğu gibi, bir kısım Oğuzlar kendi dillerini bırakarak Farsça konuşmaya başlamışlardır. Oğuzların Yukarılar, Ortalar ve Aşağılar diye ayrılmalarının sebebi oturdukları sahanın genişliği olabilir. Türk kavimlerinin bu kadar geniş bir sahaya yayılmalarının ve dağınık bir hayat sürmelerinin başlıca sebebi büyük bir kısmının yerleşik bir hayata geçmemiş olmasıdır. Bunların son ve gerçek yurtları ise yerleşik hayata geçtikleri bölgeler olmuştur.[614]

V.F. Minorsky, Selçuklu İmparatorluğu'nun ortaya çıkışından önce Oğuzların İrtiş'ten, İtil (Volga)'e kadar Hazar Denizi ile Mâverâünnehir arasında kalan bölgelerde oturduklarını kaydetmektedir. Oğuzların yerleşim alanları Aral civarı, Kuzey Hazar çevresi, Üstyurt, Seyhun'un aşağıları ve Emba Nehri'nin batı yakasına kadar olan arazileri kapsamaktaydı.[615]

Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin ataları olan Oğuz (daha sonra İslâm memleketlerindeki adıyla Türkmen) kavmi X. asırda Seyhun Irmağı'ndan İrtiş ve Yayık boylarına kadar uzanan geniş bir ülkede yaşıyordu.[616]

Oğuz Devleti'nin Kuruluşu

840'tan sonra batıya hareket eden gruplar arasında hatırı sayılır Oğuz boyları vardır ve bunlar daha 629'dan sonra Batı Köktürk Devleti sınırlarında bulunan ve 635'ten itibaren tarih sahnesine çıkan Türgişlerle (On-oklar) ve diğer Oğuz boyları ile birleşerek Harezm, Hazar ve İran bölgesinde Oğuz menşeli devletler kuracaklardır.[617]

612 J. M. Jirmunskiy, "Sirderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler", çev. İsmail Kaynak, *Belleten,* XXXV/99, Ankara, 1961, s. 472.

613 Mustafa Aça, *Oğuznamecilik Geleneği ve Andalıp Oğuznamesi,* Konya, 2013, s. 43.

614 Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 21; Mesudî, *Mürûcü'z- Zeheb, I,* s. 212.

615 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 58.

616 Faruk Sümer, "Onuncu Asırda Dedelerimiz Oğuz Türklerinin Hayatı", *RTM*, Sayı: 27, İstanbul, Mart, 1952, s. 1339-1342.

617 Koç, "Eski Türklerde Töre ve Hukuk", *TKEK*, s. 338-339.

Seyhun ile Hazar Denizi arasına yerleşen Oğuzlar burada Oğuzlar Devleti adıyla bir devlet kurdular. Bu devletin kışlık merkezi Seyhun kenarındaki Yengi–Kent (Atlas) idi. Türk tarihinde IX. asır ortalarından itibaren mühim hadiseler cereyan etmiş, Kırgızlar Uygurları ve Oğuzları, o zamana kadar yurt edindikleri Moğolistan'dan çıkarmışlardır. Bunun neticesi Uygurlar bugünkü Doğu Türkistan'a Oğuzlar ise Aral Gölü ve Seyhun Nehri boylarına göç etmişlerdir. Esasen VIII. asrın ortalarından beri Türk âleminde iktidar ve hâkimiyet yavaş yavaş Köktürklerden Uygurlar ve Oğuzlara geçmekte idi. Bu hadiseden sonra ve X. asrın başlarından itibaren ise Türk tarihinde Oğuzlar bütünüyle ön safa geçerek Türk dünyasına liderlik yapmışlardır.[618]

Oğuz Boyları

Oğuzlar arasında yer alan boy ve uruk birlikleri "boy", "oba" ve "kök" adları alıyorlardı. *Divanü Lügati't-Türk* ve diğer kaynaklara göre "boy" kabile anlamında "oba" ve "kök" tanımları ise muhtemelen tayfa terimleriyle bağlantılıydı. Oğuzlar ayrıca "uruk" ve "oymak"lara (birlik) bölünüyorlardı. "Uruk" tanımı tayfa birliklerini, asilzade ailelerini içine almaktaydı. Bu birliğe genel anlamda "halk" ve "devlet" karşılığı olarak "el/il" denilmekteydi.[619]

Gerçekten de Oğuzlar VIII. yüzyılın başlarında 6 Oğuz şeklinde kaydolmuştur ki bu husus altı boydan teşekkül ettiklerini göstermektedir. Oğuzlar bu sırada Barlık Irmağı boylarında bulunuyorlardı. Yine aynı dönemde Köktürk hâkimiyetinde görülen Oğuzlar bazen Üç Oğuz bazen de Sekiz Oğuz şeklinde anılmakla birlikte yaygın olarak Dokuz Oğuz olarak belirtilmiştir. Oğuzların boy sayısındaki artış ise tarihî süreç ve boy gelenekleriyle herhangi bir eksilme yaşamamıştır. Çünkü boylar hâlinde yaşıyor olmalarının tabii bir sonucu olarak boyların nüfusu arttıkça yeni boylar ortaya çıkmakta ve onlar diğer boylar gibi nüfus ve siyasi güce ulaştıklarında boylar birliği içinde kendi adlarıyla temsil olunmaktaydılar. Köktürk yazıtlarında tespit olunan "Üç Oğuz, Altı Oğuz, Sekiz Oğuz, Dokuz Oğuz" tabirleri bu durumun bir sonucudur. Köktürklerin batı kolu on boy hâlinde idi ve On-ok diye anılıyordu.[620] Irkıl veya Irkıl-Hoca da denir. Oğuz Han'ın ve onun en yaşlı oğlu Kün Han'ın ihtiyar bilge danışmanıdır. Irkıl aynı zamanda iki Oğuz boyunun atası ve epik isim babasıdır.[621]

Türkmen ulusları Anadolu'ya dağılmış olmakla beraber bunlar her bölgeye aynı yoğunluk derecesinde yerleşmemişlerdir. Anadolu'nun kuzey taraflarında çoğunluk, Bozok grubuna mensup 12 Oğuz boylarından, güneyde ise Üç-ok grubuna mensup olan diğer 12 Oğuz boylarındandır. Anadolu'da 24 Türkmen Oğuz boylarının hepsinden boylar ve oymaklar mevcut olmakla beraber bunlar da aynı yoğunluk derecesinde bu ülkeye gelmiş değillerdir. Birinci derecede yoğunluk teşkil eden Selçuk ailesinin mensup olduğu Kınık Boyu'dur. Bayındır, Afşar, Kayı

618 Emin Bilgiç, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü ve Müdafaası", *MK*, I/8, Ankara, 1977, s. 4.

619 Agacanov, *Gosudarstvo Seldjukidovi Sredniyaya Aziya V XI-XII* vv, s. 20.

620 Tufan Gündüz, "Oğuzlar/Türkmenler", *Türkler*, 2, Ankara 2002, s. 263; Hüseyin Namık Orkun, *Oğuzlara Dair,* Ankara 1935, s. 4-8; Batur, *1200 Yıllık Sürgün "Türk" Sözünün Hazin Serüveni,* s. 60-62; A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona, İstanbul, 2016, s. 22.

621 Pertev Naili Boratav, *Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi,* Ankara, 2012, s. 80.

boyları bundan sonra ikinci derecede yoğunluğu teşkil etmek üzere dağılmışlardır. Çepni, İğdir, Salur, Döğer, Bayat boyları üçüncü derecede yoğunluk göstermektedir. Anadolu'nun fethinde büyük rol oynadığını gördüğümüz Yıva (Yuva) boyu ile diğerleri dördüncü derecede kalmışlardır.[622]

Oğuz Kağan'ın üç büyük oğlu Gün-Han, Ay-Han, Yıldız-Han (sağ-kol Bozoklar) ile küçük oğlu Gök-Han, Dağ-Han, Deniz-Han (sol-kol Üçoklar)'ın her birinin zaman içinde dörder oğlu olmuştu. On ikisi Boz-oklar, on ikisi de Üç-oklar olmak üzere yirmi dört Oğuz boyu onların neslinden gelmektedir. Oğuz ananesinin ortaya koyduğu bu duruma göre bütün Türk milleti kardeş veya amca çocuklarıdır. Herkes soy bakımından da bir ataya bağlanmaktadır.[623]

24 Oğuz boyunun Bozok ve Üçok şeklinde iki kola ayrıldığı malumdur. Destani hatıralardan anlaşıldığına göre, önceleri siyasi üstünlük Bozokların elinde idi. Oğuz hanları bu kola mensup boylardan çıkıyorlardı. Sonraları siyasi durum tamamen değişmiş ve Üçoklar Bozoklara üstünlük kurmuşlardı. Dede Korkut hikâyelerinde de siyasi hâkimiyetin Üçoklarda olduğu görülüyor ki biz bu hikâyelerin esas itibarıyla ve bilhassa Oğuzların X. asra ait hayatlarını mevzu ettiklerine kani bulunuyoruz. Bu hikâyelerin kahramanlarını aristokratlar teşkil etmektedir. Salur Boyu reisi Kazan Beg Üçokların Uruz Beg de Bozokların başbuğu idi. Kazan Beg, aynı zamanda bütün Oğuz aristokrasisinin en kudretli ve en büyük aristokratı sayılıyordu. Bütün Oğuz beyleri asil ve necip Kazan Beg'in yüksek hâkimiyetini kabul etmişlerdi[624].

Çin kaynaklarına göre Batı Türk-Oğuzlar on kabileye ayrılmışlardı. Bunlardan beşi İli Nehri'nin güneyinde ve beşi de kuzeyinde oturuyorlardı. Thomsen'in tercümesine göre Orhun Yazıtlarında bu on kabileye "On-ok" deniliyordu. Bunların içinden bir müddet sonra Türgiş Devleti yükseldi. Batı Türk kağanlarının sonuncuları Türgişlere mensup idiler.[625]

Oğuz - Türkmen İlişkileri

Türkmen kelimesi, Türk kelimesine "men" ekinin ilavesiyle oluşmuş bir isimdir. Türkçede az kullanılmakla beraber "men", "man" eki bulunmaktadır. Türkmen kelimesini Türklerden öğrenen İslâm tarihçileri Müslüman Türkleri Müslüman olmayan soydaşlarından ayırmak için onlara "Türkmen" diye hitap etmişlerdir. Böylece İslâm dünyasında Türk adının yanı sıra Türkmen adı da yayılmaya ve yerleşmeye başlamıştır.[626] İbnü'l-Kesir, İslâm dinini kabul etmiş bu büyük topluluğa "Türkimân" denildiğinden, daha sonraları bu bileşik kelimenin hafifletilerek "Türkmen" hâlini aldığından söz eder. Oğuzlardan İslâmiyet'i kabul

622 Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,* I, s. 134.135; Tahsin Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", *TDAY Belleten,* 180, Ankara, 1959, s. 21-24; Mehmet Neşrî, *Kitab-ı Cihan-Nüma Neşrî Tarihi,* I, yay. Faik Reşit Unat-Mehmet A. Köymen, Ankara 1995, s. 11-13; Câhiz, *Türklerin Faziletleri,* s. 37.

623 Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime,* s. 247-248; Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevârih,* haz. Behmen Kerimi, Tahran, 1374 HŞ, s. 34-45; Mustafa Kafalı, "Türk Tarihinde Terminoloji Meselesi", *TDA*, XXIII/1-2, Ankara 1985, s. 346-347.

624 Sümer, "Onuncu Asırda, Dedelerimiz Oğuz Türklerinin Hayatı", *RTM*, Sayı: 27, s. 1341.

625 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* s. 50.

626 Salim Koca, "Türk ve Türkmen Adının Menşei", *Osmanlı*, 7, Ankara, 1993, s. 88.

edenlere, onları gayrimüslim ırkdaşlarından ayırmak için Mâverâünnehir Müslümanlarınca "Türkmen" adı verilmiştir.[627]

Türkmen adının manasına gelince Avrupalı Türk dili mütehassıslarına göre Türkmen öz Türk demektir. Man ve men ekleri Türkçede yanına geldiği isimlerin manasını kuvvetlendirir, kocaman (çok büyük), karaman (çok kara) gibi Türk–men kelimesinin sonundaki "men" de aynı ek kabul edilerek Türkmen'in "halis Türk, öz Türk" anlamında olduğu ileri sürülmüş ve bu yaklaşım dilci ulemanın çoğu tarafından kabul edilmiştir.[628]

Son devir Türk müelliflerinden Hüseyin Hüsameddin'e göre "men" Türkçe büyüklük eki olup Türkmen "Büyük Türk" demektedir. Necip Asım'a göre kelime Türk ile adam manasına gelen "man"dan terekküp etmiştir ve "Türk eri" tabirinin tercümesidir. Yabancı Türkologlar arasında ilk ilmî izahı yapmaya çalışan Wambery'ye göre, kelime Türk ile -men'den terekküp etmiştir ve "Türklük, Türkler" demektir.[629]

Hazar ötesi Türkmenleri ya da genel karşılığı ile Türkmenistan Türkmenleri, Oğuz Türklerinin Orta Asya'da kalan bölümüdür. Türkmenistan ya da Hazar ötesi Türkmenleri, XI. yüzyılda Selçuk ailesinin önderliğinde Oğuzların batıya doğru gitmelerinden sonra onların geride bıraktıkları boylardan ibaret bir Türk topluluğudur.[630]

VII - XI. Asırlarda Oğuzlar

Oğuzların Türkistan'daki Tarihleri: Hazar ve Peçeneklerle münasebetleri Peçeneklerin doğu komşuları olarak, Rus kaynaklarında "Torkh (Tork, Torki)" Bizans kaynaklarında "Uz" diye gösterilen Oğuz ve Guzlar, isimlerinden de anlaşılacağı üzere Oğuz boylarının batı kısmını teşkil eden gruptur. Batı Köktürk Devleti'ne bağlı boylar arasında yer alan Oğuzlar, bu devletin 659'da yıkılmasından sonra Yedisu'da teşekkül eden ve en güçlü Türk devleti konumuna yükselen Türgişlere bir süre bağlı olarak yaşamışlardı. Hazarların Kafkaslarda yaptıklarını Türgişler de Türkistan'da Araplara karşı yaparak onları durdurmayı başarmışlardır. Bu sırada Oğuzlar, bağımsız hareket ederek, Talas ve Çu havalisinde Peçeneklerle karşılaşmışlardır. Bu topraklarda rahat bir hayat sürerlerken 766'larda Kara İrtiş'ten gelerek Yedisu, Talas ve Çu'yu ele geçiren Karlukların, Türgişlerin yerini almaları bundan sonra bu rahat hayatı arayacakları anlamına gelmiştir. Bu sırada Seyhun'un kuzeyinde Kangar Peçenek kabilesi bulunuyordu ki, onlarla Karluklar arasında özellikle de İrtiş Nehri sahillerinde batı kolunu Kıpçakların teşkil ettiği Kimekler yer alıyor, Kıpçakların batısında ise Oğuzlar oturuyorlardı.[631]

Türgiş Kağanlığı'nın yıkılmasıyla ve Çinlilerin yenilmesinden sonra Mâverâünnehir hududunda iki yeni devlet kuruldu. Bu devletlerden birisi Karluklardı. Diğeri de Seyhun'un aşağı taraflarında kurulan Oğuz Devleti idi. Bunlar Doğu

627 Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, İstanbul, 2006, s. 28.
628 Faruk Sümer, "Türkmenler", *TDTD*, Sayı: 86, İstanbul, Şubat 1994, s. 10.
629 İbrahim Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Ehemmiyeti", *Jean Deny Armağanı*, haz. Janos Eckmann vd. Ankara, 1958, s. 122.
630 Mustafa Aça, *Oğuznamecilik Geleneği ve Andalıp Oğuznamesi*, Konya, 2013, s. 49.
631 Mualla Uydu Yücel, "Uzlar (Oğuzlar)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul, 2016, s. 529-540.

Türkistan'daki Dokuz Oğuzlar gibi Türgiş Kağanı Su-lu'nun öldürülmesinden sonra dağılan Batı Türklerinin bir kolu idiler.[632]

Köktürk Devleti'nin yıkılışından sonra VIII. asrın ikinci yarılarında Oğuz ve Karlukların güneye eski Ak Hunlar ülkesine göç ettikleri bilinmektedir. Oğuzların bu ülkedeki siyasi, içtimai ve iktisadi hayatları ve şehirleri hakkında İslam coğrafyacıları ve bu arada İbn Fadlan mühim bilgiler vermiştir. Umumiyetle göçebe veya yarı göçebe olmakla beraber bu Oğuzların Yengi-kent,[633] Cend,[634] Sabran (Savran), Süt-kent, Şalcı, Ordu, Balaç vb gibi birçok şehirleri vardı.[635]

Köktürk hanedanı ve devletinin esasını teşkil eden büyük Oğuz kavmi Seyhun havzasında ve Aral Gölü havalisinde, kadim yurtlarında, göçebe ve yerleşik olarak eski hayatlarına ve Şamani inancına bağlı bulunuyordu. Köktürklerin yıkılışından sonra bunlar artık kağanlığı (imparatorluğu) kaybederek, Karluklar gibi, ikinci derecede hükümdar olan unvanı da bu imparatorluğun çöküşünden sonra, onların tabileri bulunan doğuda Uygurlara ve batıda da Hazarlara intikal etmişti. Oğuzlar komşuları Hazar Kağanlığı'nı, bazen zayıf feodal bir bağ ile kendi metbû (suzerain)ları tanıyorlardı.[636]

Köktürk İmparatorluğu'nun 745 yılında yıkılmasından sonra Oğuzlar batıya göç etmişlerdir. X. yüzyılda Oğuzlar Seyhun, (Türkçe adı İnci) boyları ve Aral Gölü kıyıları ile bunların kuzeyindeki bozkırlarda görünmüşlerdir.[637]

Anadolu'ya gelen Türkler, Oğuzlar olup X. yüzyıldaki beş büyük Türk elinden birisi idiler. Onlar Seyhun Irmağı boyları ve Aral Gölü kıyıları ile bunların kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. İslam coğrafyacılarından Mesudî (ölümü 956) *Murûcu'z-Zeheb* adlı eserinde Yenikend ve ona yakın yerlerde yani Seyhun'un baş yatağında Oğuzların yerleşik hayatı yaşadıklarını söyler. Aynı yüzyılda Müslüman olmuş birtakım Oğuz Karluklar da Farab Süt-kent yöresinde oturuyorlardı. XI. yüzyılda da Oğuzlardan önemli bir küme aynı ırmağın orta yatağında Karaçuk Dağları ile ırmağın bu dağların karşısına düşen kısmındaki şehirlerde yaşamakta idiler.[638]

Oğuzlar X. asırda Hazar Denizi'nin doğusundan itibaren Seyhun'un orta mecralarına kadar uzanan sahalarda yaşıyorlardı. Mesela Hazar Denizi'nin güneydoğu sahilinde bulunan Cürcan, Oğuzların elinde bulunduğu gibi, Seyhun havzasında bulunan Farab ve İspicab'da Oğuzların hâkimiyeti altında idi. Oğuzların batısında Türk Hazarlar ve Bulgarlar, doğusunda Karluklar, kuzeyinde Kimekler vardı; güneyinde ise İslam dünyası bulunuyordu. Şu hâlde Oğuzları her üç taraftan aynı soydan olan Türkler çeviriyorlardı. Buna karşılık onlar, sadece güneyde din, ırk ve medeniyet bakımından kendilerinden başka bir kavim, İran kavmi ile komşu idiler.

632 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* s. 217.

633 Yengi-kent, Sır Nehri kavşağına yakın bir yerde yerleşmekte olup Oğuzların başkentiydi. Yabgular, kışın burada oturur idi. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,* s. 62.

634 Cend Şehri hakkında Yakut el-Hamevî'nin verdiği bilgiye göre Türkistan'ın büyük şehirlerinden biri olduğunu, halkının Müslüman ve Ebu Hanefi Mezhebine mensup olduklarını yazmaktadır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan,* II, Beyrut, 1979, s. 168-169.

635 Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,* s. 61.

636 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 36.

637 Faruk Sümer, "Türkiye Türklerinin Ataları Oğuzlar", *Türk Yurdu,* Sayı: 273, Ankara, Mayıs 1959, s. 12.

638 Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?" *Belleten* XXIV/96, Ankara, Ekim, 1960, s. 571-572.

Oğuz elinin ezici çoğunluğu Anadolu'ya geldi ve bu suretle Türkiye doğdu. 24 Oğuz boyundan hemen hepsine ait yer adları ve göçebe teşekküllere Türkiye'de rast gelinmiştir. Türk ırkının belki en büyük kolu olan Oğuz eli, X. yüzyılda oturmakta olduğu Seyhun boyları ile onun kuzeyindeki bozkırları, muhtelif sebeplerle XI-XIII. yüzyıllar arasında büyük kümeler hâlinde terk ederek Ceyhun'un bu tarafına geçti. Bu elden ancak küçük bir parça, Ceyhun ile Hazar Denizi arasındaki bölgede kaldı ki bugünkü Türkmenistan Türkmenleri bilindiği üzere bunların torunlarıdır. Önemli bir Oğuz (Türkmen) kümesi de Batı İran'da ve bilhassa Azerbaycan'da yurt tuttu ve yine Oğuzlardan bazı bölükler de Irak ve Suriye'de yaşadılar. Fakat Oğuz elinin asıl en büyük kısmı, yani ezici çoğunluğu Anadolu'ya geldi.[639]

Devletin mahiyet ve işleyişini gösteren bu nokta üzerinde durmamızın bir sebebi de Selçuk'un babası Dukak hakkında Melikname adlı kaynağa istinaden vereceğimiz bilginin daha iyi anlaşılmasını kolaylaştırmaktır. Birbirinden tamamıyla müstakil iki kaynağın (Melikname ile İbn Fadlan'ın) muhtelif hadiseler münasebetiyle aynı görüşü ifade etmeleri, izahatın kontrolünü de imkân dâhiline koymaktadır. Başlarında Selçuk adında bir beyin bulunduğu Oğuzlardan bir kitle, X. yüzyılın ikinci yarısına doğru kendi devleti (Oğuzlar Devleti) ile düştüğü siyasi anlaşmazlık yüzünden yurtlarından (Yenikent) ayrılarak Seyhun Nehri'nin aşağı havzasında bir uç şehri olan Cend'e gelip yerleşti. Cend, Oğuzlar Devleti'ne bağlı bir şehir olmakla birlikte halkı Müslümandı. Selçuk burada çevrenin siyasi ve sosyal şartlarına uyarak kendisine bağlı Oğuz kitlesiyle birlikte Müslüman oldu. Selçuk bununla da kalmadı; Oğuz hükümdarının gönderdiği tahsildarlara "Müslümanların gayrimüslimlere vergi vermeyeceğini" söyleyerek kendi soydaşlarına karşı cihad ilan etti. Hatta bu savaşların birinde büyük oğlu Mikâil'i kaybetti. Müslüman olarak İslâm dünyasına katılan Oğuzlara bundan böyle "Müslüman Türk" anlamında "Türkmen" denmeye başlandı. Bu isimlendirmede, daha önce Müslüman olmuş Türkmenlerin adının etkili olduğu düşünülebilir. Oğuzlar arasında İslamlaşma sadece Selçuk ve ona bağlı kitlelerin Müslüman olmasıyla sınırlı kalmadı; bu durum Oğuzlar arasında çeşitli vesilelerle devam etti. Oğuzlar arasında İslamiyet'in XI. yüzyılın başından itibaren hâkim bir din hâline geldiği söylenebilir.[640]

XI. yüzyılın ilk yarısında Oğuz Devleti'nin halkı, ayaklanmalarla birlikte başka devletlerle olan savaşlardan çöküp sonunda Kıpçak boylarının darbesiyle parçalandı. Devlet yıkılınca Oğuzlar, İslam dünyasına doğru göç etmeye başlamışlardır. Daha sonra da gittikleri yerlerde İran'da, Irak'ta, Azerbaycan'da, Anadolu'da, Suriye'de arka arkaya büyük devletler kurmuşlardır. Yerinde kalanlar ise Kıpçaklara karıştılar. Seyhun ile Aral civarındaki ve Kuzey Hazar civarındaki Oğuzlar Kazakların etnik tarihinde epey iz bıraktı.[641]

639 Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten,* XXIV/96, s. 575; M. Fuat Köprülüzâde: J. Laurent, "Garbi Asya'da Bizans ve Selçuklu Türkleri", *TM,* I, İstanbul, 1925, s. 300-303.

640 Koca, "Türkler ve İslâmiyet", *Erdem, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı,* I, VIII/22, s. 271; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* I, Ankara 1993, s. 11-13; Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti,* s. 76-85; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu,* s. 45-46.

641 Zeyneş İsmail, *Kazak Türkleri,* Ankara, 2002, s. 26.

XI. asrın başlarından sonra çok genişleyen İslamlaşma ve muhaceret Müslüman Oğuzların artık güneye ve İslam ülkelerine doğru göçmelerine imkân vermiştir. Gerçekten Türk halklarının birbirlerini sıkıştırmaları o derecede şiddetlenmiştir ki Müslüman Oğuzlar artık Seyhun boylarından akın hâlinde Mâverâünnehir'e doğru göçüyor; 934 senesinde başlayan nüfus hareketi XI. asrın ilk yarılarında sel hâlini almış bulunuyor; bununla beraber bu sıralarda Kıtayların yeni bir baskısı da bundan müessir oluyordu.[642]

Oğuzlar ve Köktürkler

Oğuzlara dair en eski bilgiye son Köktürk kağanları zamanında yazılmış olan Orhun Yazıtlarında rast gelinmektedir. Bunlarda, Oğuzlar (Oğuz budun) sadece Türk adını taşıyan topluluk ile (Türk budun), Köktürk Kağanlığı'nın dayandığı iki öz unsur olarak görünüyor. Yani kendileri Türk budununa (kavmine) mensup olan Türk kağanları (mesela Türk Bilge Kağan) aynı zamanda Oğuz ülkesinin de kağanıdır. Onun içindir ki Bilge Kağan diktirdiği abidede Türk ve Oğuz beyleri ve budunlarına hitap etmekte (Türk Oğuz beyleri, budun işidin!)[643] ve Oğuz yurdu içinde iki yerde "Dokuz Oğuz budun kentü budunum erti" demektedir. Bütün bunlar, doğrudan doğruya Türk adını taşıyan topluluk ile Oğuzlar arasında, diğer Türkçe konuşan ülkelere nazaran daha yakın bir akrabalık münasebetinin varlığını, yani her ikisinin tek bir kavmî birlik teşkil ettikleri, başka bir deyimle aynı elden, kavimden oldukları fikrini hatıra getiriyor. Hatta Orta Asya Türk tarihinin ünlü mütehassısı Prof. Barthold Köktürk İmparatorluğu'ndan daima Oğuz Devleti olarak bahsetmiştir. Dikkate şayandır ki Çin kaynaklarında, görünüşe göre, Oğuz adı geçmemektedir. Bu husus Çinlilerin belki doğru olarak Oğuzlar ile Türkleri aynı kavim saymaları ile ilgili olsa gerektir.[644]

Oğuzlar, Köktürk Kağanlığı'nın Kutluk (İlteriş) tarafından yeniden kurulması esnasında (681) Selenga Irmağı boylarında oturuyorlardı. Bu sırada başlarında Baz Kağan bulunuyordu. Oğuzlar, Köktürklerin tekrar siyasi bir kuvvet hâline gelerek, yeniden onların tabiîleri durumuna düşmekten korkuyorlardı. Bu sebeple Köktürkler henüz kuvvetlenmeden Çinliler ve Kıtaylar ile bir ittifak vücuda getirmek için derhâl harekete geçtiler. Fakat bunu haber alan Köktürkler, Vezir Bilge Tonyukuk'un tedbiri sayesinde daha önce davranarak Oğuzların üzerine yürüdüler. Toğla (Tula) Irmağı kıyısında yapılan kanlı bir savaşta Oğuzlar yenildiler. Bununla beraber, İlteriş Kağan onlara daha birçok seferler yapmak zorunda kalmıştır. Bu seferler sonucunda Oğuz hükümdarı Baz Kağan öldürülmüş ve Oğuzlar İlteriş Kağan'ın hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Böylece Oğuzların, Köktürklerin yanında İlteriş Kağan'ın meşhur Kırgız seferine katıldıkları görülmektedir.[645]

Kapağan Kağan zamanında Tonyukuk'la yapılan zorlu savaşlar sonucunda Oğuzlar pes etmişler, fakat Bilge Kağan zamanında defalarca başkaldırarak kağana ve kardeşi Köl Tigin'e çetin günler yaşatmışlardır.[646]

642 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 38-39.
643 Ergin, Orhun Abideleri *Bilge Kağan Abidesi, Doğu Cephesi*, s. 22.
644 Sümer, "Türkiye Türklerinin Ataları Oğuzlar", *Türk Yurdu,* Sayı: 273, s. 12.
645 Faruk Sümer, "Oğuzlar", *İA,* 9, İstanbul, 1988, s. 379.
646 Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya,* İstanbul, 2015, s. 20.

İbn Fadlan'ın Oğuz Ülkesine Seyahati

Tarihlerinin muayyen safhalarında Oğuzlar Devleti'nin şu veya bu devlete tabi olması, şüphesiz mümkündür. Fakat şurası muhakkaktır ki X. asrın başlarında Oğuzlar Devleti hiçbir devlete tabi değildi. Bunu Bulgarlar Devleti'ne Bağdat Abbasi Halifesi tarafından gönderilen elçilik heyetine dâhil İbn Fadlan'ın verdiği bilgiden anlamak mümkündür. Gerçekten, 922'de Oğuzlar ülkesinden geçen İbn Fadlan,[647] Oğuzlar Devleti'nin başka bir devlete tabi olduğundan hiç bahsetmediği hâlde, başka devletlerin, mesela Bulgarların, Hazarlara yıllık vergi veren ve oğullarından birini Hazarlar Devleti payitahtında rehin olarak bulunduran tabi bir devlet olduğundan bahsetmektedir. Gerçi aynı İbn Fadlan komşuların Hazarlar hakanına tabiliğinden bahsediyorsa da isim vermediği için bu umumi sözden Oğuzlar Devleti'nin de Hazarlara tabi bulunduğu neticesine varmak güç görünüyor. Eğer arada bir tabilik-metbuluk münasebeti bulunsaydı İbn Fadlan'ın zikretmemesi için hiçbir sebep yoktu. Zira Hazarlarla Oğuzlar arasında daha İbn Fadlan gelmeden önce birtakım harpler olduğu, Hazarların elinde birtakım Oğuzların esir bulunduğunun söylenmesinden anlaşılmaktadır. Arada böyle bir mesele bulunsaydı esirler meselesi İbn Fadlan'ın bu noktayı da zikretmesi için iyi bir mesele teşkil ederdi. Yalnız, Oğuzların Hazarlardan çok çekindikleri, hatta korktukları İbn Fadlan'ın idarecilerin ağızlarından naklettiği ifadelerinden vuzuhla anlaşılmaktadır.[648]

Oğuzlar Devleti'ni kuruluşundan itibaren idare eden hükümdarlarının adlarını bilmiyoruz. Gördüğümüz gibi, İbn Fadlan da Oğuzlar hükümdarının sadece yabgu unvanı taşıdığını zikrediyor. İbn Fadlan ne Yabgu ile ne de Kül-erkin unvanını taşıyan vekili ile bizzat görüşmüştür. Hatta halifelik tarafından elçilik heyetine verilmiş mektup da yabguya veya vekiline hitaben yazılmamıştır; sadece subaşıya hitaben yazılmıştır. Öyle görünüyor ki Hazarlar Devleti'nde olduğu gibi Oğuzlar Devleti'nde de devletin fiilî idaresi ile yabgu pek meşgul olmamakta ve şüphesiz onun adına devlet ileri gelenleri devletin iç ve dış işlerini, anlatacağımız şekilde, idare etmektedirler. Meselenin asıl dikkate şayan olan tarafı, Oğuzlar Devleti'nin büyümesine taalluk eden bu hususiyetin Bağdat Abbasi Halifeliğince de bilinmesidir. Mektubun doğrudan yabguya değil, subaşıya yazılmış olması bunu açık olarak göstermektedir. Hâlbuki Bulgarlar Devleti'ne gönderilen mektup, doğrudan hükümdara hitaben yazılmıştı.

Oğuzlar ve İslâm Dini

İsmail Hami Danişmend, şayet Oğuz Türkleri İslamiyet'ten önce veya Müslüman olmadan batıya gelselerdi daha önceki Türk kitleleri gibi belki de Hristiyanlaşacak ve yok olup gideceklerdi; hâlbuki Oğuz Türkleri Müslüman olmakla, hem siyasi inisiyatifi ellerine geçirdiler hem de millî kimliklerini korumak imkânına kavuştular. Bu anlamda "İslamiyet bugünkü varlığını hangi derecede Türklere borçlu ise Türk ırkı da millî mevcudiyetinin bekasını aynı derecede İslamiyet'e borçludur" demektir.[649]

647 İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi,* haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1995, s. 160-165.
648 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 159.
649 Peter B. Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", çev. Ayda Arel, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İstanbul, 2000, s. 371.

X. yüzyılın ilk çeyreğinde Süt-kent'te Müslümanlığı kabul etmiş mühim bir Türk topluluğunun yaşadığı görülüyor. Bunların Oğuzlardan olduğuna şüphe yoktur. X. yüzyılın ilk çeyreğinde Farab-Gence'de ve Şaş (Taşkent) arasında Oğuzlardan ve Karluklardan İslamiyet'i kabul etmiş 1000 çadıra yakın bir küme yaşamakta idi. Bunlar gayrimüslim Türklerin akınlarına karşı yapılan müdafaa hareketlerinde mühim hizmetler görüyorlardı. Oğuzlardan Müslümanlığı kabul eden zümrelere, Mâverâünnehir Müslümanlarına, onları gayrimüslim kardeşlerinden ayırt etmek için Türkmen adı veriliyordu. Daha önce söylendiği gibi, Orta Asya'da ilk defa Müslümanlığı kabul eden Türk kavmi Balasagun ile Mirki arasında yaşayan Türkmenler olduğu için Türkmen adı Mâverâünnehir Müslümanları arasında "Müslüman Türk" şeklinde hususi bir manada da kullanılmaya başlandı. Böylece Oğuzlardan da Müslüman olan zümrelere Türkmen denildi.[650]

X. yüzyıl boyunca Karahanlılar Devleti'nin kuzey ve batısında eskiden Oğuz boylarının yaşadığı bölgeler Müslümanlaşmıştı. Müslüman tacir ve misyonerler İslamiyet'le bir arada uygarlık ve zenginliğin cazibesini de getirmişlerdi ve böylelikle Oğuzların daha batıdaki merkezî İslam topraklarının çok daha çekici olduğunun farkına varmalarına yol açmışlardı. Başlangıçta Moğolistan'da yaşayan Oğuzlar (Guzlar), yirmi iki alt boydan meydana gelen bir boylar federasyonuydu. VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar yer değiştirmişler; sonunda Aral Gölü ile İtil (Volga) Nehri civarındaki step bölgesine yerleşmişlerdi. Oğuzlar İtil Nehri civarındaki Hazar Devleti'nin 965'te yıkılmasına katkıda bulunmuşlar, bu sayede diğer step Türklerini geride bırakıp yükselmişlerdi[651]

Oğuz Türklerinin İslam âleminde görünmeleri gerçekten bu âlem için mutlu bir olaydır. Çünkü bu esnada Yakın Doğu İslam âlemi, Bizans İmparatorluğu karşısında kendisini müdafaa edemeyecek bir durumda bulunuyordu. İslam âlemi manen öyle çürümüş idi ki 3-4 bin kişilik bir Oğuz bölüğü tek başına Filistin ile Suriye'nin mühim bir kısmını kolayca ele geçirmişti. Doğu ve Güney Anadolu'daki Müslümanları çıkararak Ani, Antakya, Urfa ve Lazkiye'yi geri almış, Halep bölgesini de nüfuz ve hâkimiyeti içine dâhil etmiş bulunan Bizans'ın yeni bir hamle ile Suriye ve hatta Mısır'a da hâkim olarak İslam âleminin başına daha büyük felaketler getirmesi her an beklenebilirdi. Oğuz Türkleri ile İslam âlemi kendisini Bizans'a karşı koruyabilecek yeni ve gücü tükenmez bir unsura kavuşmuş oldu.[652]

Oğuzlar ve Peçenekler

770'lerde komşu Seyhun bölgesinde ortaya çıkan istilacı Oğuzlar tahkir edici bir biçimde "Tüylü Köpek" adını verdikleri bir başka Türk halkı olan Peçenekleri nihayetinde Deşt-i Kıpçak'a sürdüler. Birbirini izleyen Peçenek göçleri, Macarların atalarını önce Başkurdistan'dan Deşt-i Kıpçak'a ve ardından IX. yüzyılın

650 Sümer, *Oğuzlar*, s. 59-60; Başkırdistanlı Ahmed Zeki Velidî, "Oğuzların Hıristiyan Meselesine Aid", *TM*, II, İstanbul 1928, s. 66; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum*, s. 23.

651 Warwick Ball, *Roma'nın Sultanları Türklerin Dünyaya Yayılışı*, çev. Ahmet Aybars Çağlayan, İstanbul, 2016, s. 81-82.

652 Sümer, *Oğuzlar*, s. 2.

sonlarında, Doğu-Orta Avrupa'ya göç etmeye mecbur kıldı. Orta Asya'daki göçebe muhacereti bozkır kavimlerini yeniden şekillendirdiği gibi Avrupa'nın siyasi ve etnik yapısı üzerinde de müessir oldu.[653]

IX. yüzyılın sonlarına doğru Peçeneklerin başına pek sık rastlanan bir felaket geldi. Doğudaki komşuları (İbn Fadlan'ın hiç sevmediği) Oğuzlar tarafından vatanlarından sürüldüler. Oğuzlar da Orta Asya dağlarından kopup batıya yönelen, ardı arkası gelmez Türk kabilelerinden biriydi.[654]

Peçeneklerin 868-880 tarihlerinde İtil Nehri'ni geçip batıya gitmelerinde Uzların (Oğuzlar) büyük rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Hazarlarla işbirliği yapan Uzlar, büyük Oğuz boylarının Batı kısmını teşkil ediyordu. Bunlara Ruslar tarafından "Torki" denildiğine göre "Türk" adının en çok yayıldığı Türk kavminin işte bu Uzlar olduğu anlaşılıyor. Aynı zamanda Uz adının da müşterek bir isim olarak devam ettirildiği görülüyor; Bizans kaynaklarında Oğuzlara sadece "Uz" denmiştir.[655]

Peçeneklerle Hazarların komşusu olan Oğuzların 889 senesinde Hazarlarla birleşerek Peçeneklerin üzerine hücum ettiğini görmekteyiz. Müttefik kuvvetlere karşı Peçenekler yurtlarını terk edip daha batıya göç ettiklerini ve batıda "Don" ile "Dnyeper" nehirleri arasında bulunan Macarlar üzerine hücum edip onları daha batıya sürdükleri anlaşılmaktadır. İşte bu suretle bu tarihten itibaren Oğuzların bir kısmı İtil taraflarını işgal etmiş bulunuyorlardı. Peçenekler batıya göç ederken bir kısmı da bu kardeş istilasına karşı Oğuzlara itaat etmiş, yine eskisi gibi Oğuz müttehidesine dâhil olmuş ve İtil taraflarında kalmışlardı.[656]

Doğu Roma İmparatoru Konstantinos Monomakhos (1042-1055) zamanında yani 1049-1050 yıllarında Oğuzların gene Peçeneklerle harp ettiğini görmekteyiz. O tarihlerde Peçeneklerin reisi Kilter'in oğlu Turak idi. Oğuzlar Turak komutasındaki Peçenekler üzerine hücum edince bunlarla başa çıkamayacağını zanneden Turak çekilmek mecburiyetini hissetmiş, fakat Peçenekler arasında cesaretiyle temayüz etmiş olan Baltzar'ın oğlu Kagan derhâl silâha sarılarak Oğuzlarla harbe girişmiş ve galip gelmişti. Kagan zafer kazanırken Turak da Tuna havalisindeki bataklık araziye gizlenmişti. Bu tarihlerde Oğuzların daha çok batıya geldiklerini Karadeniz'in kuzeybatı köşelerinde olduğunu görmekteyiz.[657]

1048'de Uzların Dnyeper'e kadar ilerleyerek Aşağı Tuna'yı geçmeleri ile iki Türk kavmi arasında şiddetli savaşların başlaması kaçınılmaz olmuştur. Uzlar özellikle 1064-1065 yıllarında Balkanlarda kuvvetli bir mukavemetle karşılaşmadan batıya doğru ilerlemişler, Trakya, Makedonya, Selanik ve civarı ile Peloponeses'e kadar gitmişlerdir. Ancak ansızın başlayan soğuklar neticesinde Uzların büyük bir kısmı hastalıktan kırılmış ve Peçenekler de bunu fırsat bilerek onları

653 Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya,* s. 107.
654 Koestler, *On Üçüncü Kabile,* s. 119.
655 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 65; L, Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", *Belleten,* III/11/12, Ankara, Temmuz 1939, s. 402-403.
656 Hüseyin Namık Orkun, "Bizans Tarihlerine Göre Oğuzlar", *Türklük Mecmuası,* III/14-15, İstanbul, s. 431-437.
657 Orkun, "Bizans Tarihlerine Göre Oğuzlar", *Türklük Mecmuası,* III/14-15, s. 433.

tamamen yok etmişlerdir. 1065 yılındaki Uz akınından sonra Tuna boylarının tek hâkimi tekrar Peçenekler olmuşlardır.[658]

Oğuz - Selçuklu İlişkileri

Türk tarihinde Kun (Hun), Köktürk, Selçuklu ve Osmanlı gibi, tarihin azametli imparatorluklarını kuran kudretli ve büyük Oğuz kavmi, Seyhun havzasından Aral Gölü ve Hazar Denizi sahillerinden batıya doğru göç ederek binlerce kilometre uzaklıkta bulunan Anadolu'ya gelmiş ve burasını takriben elli yıllık bir mücadele sonunda kendisine vatan yapmıştır. Anadolu, tarihinde; birçok kavim, din ve kültürlere sahne olduğu veya bunların kıtalar arası intikalinde köprü vazifesi gördüğü hâlde hiçbir zaman, Türk istilası devrinde olduğu gibi etnik, dinî ve kültürel bakımlardan bu derece külli ve süratli inkılaba uğramamıştı. Araplar, Ermeniler ve Türk ordusu ile birlikte Abbasiler zamanında iki asır kadar Anadolu'yu fethetmek ve İslam'ın rakibi olan Bizans İmparatorluğu'nu çökertmek için giriştikleri fasılasız cihad ve gazalara rağmen bu büyük vazifeyi başaramamışlardı. Selçukluların kısa zamanda bu ülkeyi fetih ve kendilerine vatan yapmalarında Türk orduları yanında bir milletin toptan muhacereti birinci derecede rol oynar. Gerçekten Anadolu ordularından ziyade bir milletin muhacereti ve iskânı sayesinde etnik simasını tamamıyla ve ani olarak değiştirmiştir. Özetle Anadolu coğrafyası kısa zamanda Türk-İslâm vatanı hâline gelmiştir.[659]

Türk boylarının genelde Türkistan'ın batısına doğru yayılmaları söz konusuydu. Örneğin Peçenekler Karadeniz steplerine, Oğuzlar da (Arap kaynaklarına göre Guz,[660] Aral Gölü çevresine doğru dağılmışlardı. Oğuzlar, muhtemelen tek bir boydan ziyade bir boylar konfederasyonuydu ve Selçukluların yükselişinde önemli bir rol oynamışlardır.[661]

Bilindiği üzere Oğuz yahut diğer adları ile Türkmenler, Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucuları olarak Mâverâünnehir'den hareketle Akdeniz kıyılarına kadar girmişler ve geniş imparatorluğun muhtelif yerlerine dağılmışlardır. Bu arada onlardan ehemmiyetli kollar da Azerbaycan'a gelip bu ülkede yurt tutmuşlardı.[662]

1015-1020 yılları arasında ilk akınları ile Anadolu'yu zapta başlayan Oğuzlar, 1047 senesinden itibaren ciddi ve esaslı yürüyüşler yaparak uzun ve kanlı savaşlardan sonra bu ülkeyi fethetmeye başladılar.[663] Oğuzlar, ancak XI. yüzyılda Selçuklu kumandanlarının idaresi altında Ön Asya'ya doğru kaymaya ve ilerlemeye başlamışlardır. İlk hamlede Doğu Roma İmparatorluğu sınırlarını, kendi askerî planlarına uygun "uç"lar hâlinde kapadıktan sonra doğuda Malatya, güneyde Tarsus, kuzeyde Erzurum şehirlerini elde etmeyi başarmışlardır.[664]

658 Mualla Uydu Yücel, "Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar", *Balkanlar El Kitabı*, I, ed. Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay, Ankara, 2013, s. 194.
659 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 40-41.
660 İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, çev. Cafer Şiar, Tahran, 1345 hş, s. 125-130.
661 Ball, *Roma'nın Sultanları Türklerin Dünyaya Yayılışı*, s. 63.
662 Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, XXI/83, Ankara, 1957, s. 429
663 Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 4.
664 Ahmet Caferoğlu, "İlk Anadolu Vatan Kültürü Kurucuları", *TM*, XVII, İstanbul, 1972, s. 1-3.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sıralarında Oğuz kabileleri, feodal Türk siyasi anlayışına, töreye göre, kendi beyleri idaresinde müstakil hareket ediyor; kendi geçimlerini sağlamak ve oturacak bir yurt bulmak ihtiyacı ile Müslüman beldelerini istila ediyorlardı. Sultan Tuğrul Bey, hem asayişi, Müslüman memleketleri ve ahalisini korumak hem de eski Türk kağanları gibi ırkdaşlarını yurt sahibi kılmak için zorluklarla karşılaşıyor ve Türkmenleri Anadolu'ya sevke uğraşıyordu. Oğuz Türklerinin bir millet olarak, Seyhun boylarından İslâm ülkelerine ve Anadolu'ya doğru göçerken, yurt ve geçim ihtiyacı ile yerli halklara zarar vermeleri ve onların yükselen şikâyetleri tabii idi. Bununla beraber boy beyleri idaresinde vuku bulan büyük göçler sağlam bir nizam dâhilinde cereyan ediyordu. Feodal bağlarla bağlı bulunan büyük Türkmen kitleleri Oğuz Han'ın neslinden akraba olarak birbirlerine bu şuurla bağlı bulunuyor; kendi aralarında savaşmıyor, boyların doğudan batıya doğru ilerleyişi öyle bir disiplin içinde oluyordu ki yurtları değişen, fakat milleti sabit kalan seyyar bir devletin mevcudiyeti göze çarpıyordu.[665]

Faruk Sümer bir makalesinde, "Oğuz Eli'nin ezici çoğunluğu Anadolu'ya geldi ve bu suretle Türkiye doğdu. 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu ile Türkistan arasında bir göç kanalı meydana geldi. Bu kanaldan aşağı yukarı 200 yıl içinde Oğuz Türkleri'nin büyük bir çoğunluğu Anadolu'ya göç etti" diye yazmaktadır.

Tuğrul Bey, batı valilerine gönderdiği mektupta, o taraflara giden Oğuzların, kendisinin Gaznelilerle savaşıp Harezm meselesiyle meşgul olduğu sırada ayrılıp giden hizmetkârları olduğunu belirterek eninde sonunda sancağının altına döneceklerine inandığını belirtti. Irak Oğuzlarının faaliyetleri düzensiz akınlardan ibaretti ve siyasi tarihin seyrini doğrudan etkileyecek boyutta değildi. Belki de bu yüzden İbnü'l-Esîr sürekli oluşuna ve geniş bir bölgeyi etkilemesine rağmen, bu saldırıları hızla dağılan yaz bulutlarına benzetmiştir. Sultan Mahmud zamanında Balhan Dağı'na sürülen Türkmenler, Mesud döneminde Horasan'a ve Batı İran genel valisine Oğuz beylerini özellikle de Yağmur'u yakalaması için ferman gönderdi.[666]

1068-1071 yılları arasında yani Doğu Roma İmparatoru Romanes Diogenes zamanında Selçuklu orduları Anadolu'ya hücumlarını sıklaştırmışlar, hem Doğu Anadolu'dan hem de güneyden Suriye taraflarından hücum etmeye başlamışlardı. Doğu Roma ordusunda harbeden Oğuzlar karşılarında harp ettikleri insanların da bir Oğuz boyu olduğunu bilmekte idiler. Doğu Roma orduları ile Selçuklu ordularının öncü kuvvetleri arasındaki Kayseri yakınlarındaki savaşta Oğuz birlikleri karşılarındaki ordunun kendileri gibi bir Türk ve Oğuz boyu olduğunu görünce derhâl onların taraflarına geçmişlerdi. 1071 tarihinde meşhur Malazgirt Muharebesi'yle neticelenen sefere çıkıldığı vakit Romanos Diogenes Theodosiopolis (Erzurum) şehrine gelince ordusuna herkesin iki günlük erzakını tedarik etmesini, uzun bir sefere hazırlanmalarını emretmişti. Bu esnada Doğu Roma ordusunda bulunan Oğuzlar ve Franklar da Rusclios'un idaresinde Chliat (Ahlat)'a gitmişler, buralarda erzak tedarikine çalışmışlardı. İmparator Romanos

665 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 20-21.

666 Çandarlıoğlu, "Uygurlarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, s. 128.

Diogenes'in ordusunda bulunan Oğuzlar, Malazgirt'te Selçuklu ordusu ile karşılaşınca derhâl Türk ordusunun saflarına geçmişlerdi. Artık Oğuzlar, Doğu Romalılara itaat etmemekte idiler. Ertesi gün Tame adlı reisleri idaresindeki Oğuz birlikleri de Selçuklu ordusuna katıldılar.[667]

Doğuda gürültülü yankılar bulan Malazgirt'teki yenilgi Anadolu'yu Selçuklulara teslim etti. Oğuzlar ülkenin derinlerine doğru kolayca ve hızla yol aldılar. "Akıncı" boyları zaman zaman kalabalık ordular hâlinde Karadeniz boğazına, Bizans'ın başkenti İstanbul'un kapılarına dayandılar. Selçuklular artık bir yerden diğerine dolaşan özel olarak vatan arayan göçebeler değildir. Devletin bu yeni coğrafyada kurulmasını düşünmektedirler.[668]

Oğuz - Kıpçak İlişkileri

Bir zamanlar Peçeneklerin, Oğuzların baskısı üzerine yapmış oldukları gibi, şimdi de Oğuzlar arkalarından gelen Kumanların baskısı yüzünden Güney Rusya ovalarından çıkarak 1064 yılı sonbaharında muazzam kitleler hâlinde Balkan Yarımadası'na girdiler. Bulgar arazisi Makedonya, Trakya ve hatta Yunanistan bunlar tarafından tahrip edildi. Bunların yağma akınları öylesine korkunç idi ki bir çağdaşın iddiasına göre "Avrupa'nın bütün ahalisi göç etmeyi düşünmüştü." Ancak müthiş bir salgın hastalık devleti Oğuzlardan kurtardı. Bunlar büyük sayıda öldüler; bir kısmı Tuna'nın gerisine çekildi, kalanları ise devlet arazisine iskân edildi ve imparatorluğun hizmetine girdi.[669]

Oğuzların Tarihî Önemi

Oğuzların tarihi çok eski devirlere kadar uzanmaktadır. Bunların tarihlerini Doğu Hunlarına (Asya Hunları kastedilmektedir) kadar çıkarmak mümkündür. Bundan sonra Köktürk camiası arasında da Oğuzların mühim bir mevki tuttuğunu Köktürk Yazıtları açık bir surette göstermektedir. Köktürk yazıtlarında "Yırgara Oğuz budun tapa" yani "şimalde (kuzeyde) Oğuz kavmine karşı" ibaresini okumaktayız. Bundan anlaşılıyor ki, Oğuzlar o tarihlerde Köktürklerin kuzeyinde oturmakta olup Tola ve Selenge nehirleri taraflarını da kendilerine vatan edinmişlerdir. VIII. asırda Oğuzları bu havalide görürken bundan bir asır sonra Batı kaynaklarında Oğuzların Peçeneklerin doğusunda oturmuş olduğunu görmekteyiz. Doğu İslâm kaynaklarına göre de Oğuzlar, Hazar Denizi ve Aral Gölü arasında ve Aral'dan daha doğuda şimdiki Kırgızların oturdukları yerlerde sakin idiler. Oğuzlar Hazar'ın doğu taraflarına gittikçe doğuya doğru uzanan araziyi işgal etmiş bulunuyorlardı. Oğuzların bir kısmı, yani Hazarların kuzeydoğu taraflarında oturanlar, batı bölgesinde bulunan ve kendilerinden ayrılmış olan Peçeneklerle komşu idiler. İşte bu Oğuzların Peçeneklerle yaptıkları savaşlar neticesinde gittikçe batıya doğru hareket etmişler ve bu göçlerini Trakya ve Makedonya'ya kadar götürmüşlerdir. Diğer Oğuzların da Hazar'ın güneyinden Anadolu'ya kadar geldiği malumdur.[670]

667 Orkun, "Bizans Tarihlerine Göre Oğuzlar", *TM*, III/14-15, s. 434-435; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 67.

668 Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yarar, Ankara, 1988, s. 39-40.

669 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 317.

670 Orkun, "Bizans Tarihlerine Göre Oğuzlar", *Türklük Mecmuası*, III/14-15, s. 431-432.

Selçuk ailesinin mensup bulunduğu Kınık boyu Sir Irmağı ve Aral Gölü, Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanan geniş bir ülkede yurt tutmuş Oğuzlar arasında ve Sır Suyu kavşağına yakın bir bölgede oturuyordu. "Oğuz İli"ni Talas (Evliya-ata) ve Sayram'dan Buhara'ya ve Harezm'den Ürgenç'e, Sir vadisinin iki kenarından Aral Gölü ve Hazar Denizi arasında tarif eden "Oğuz Destanı"nın çizdiği hudutlar ile X. asır Arap coğrafyacılarının rivayetleri birbirine uygundur. Bu sebeple de Hazar Denizi ve Sir Nehri arası, Oğuzlara nispetle "Oğuz Gölü" (Mafazâtu'l-guziyya) adını almıştır.[671]

Türk kavimleri arasında kalabalık olanı ve en geniş sahaya yayılanı şüphesiz Oğuzlardır. Oğuzların bir kolu olan Dokuz Oğuzlar Çinlilerle komşu olduğu gibi, bir kısım Oğuzlar, İran, Anadolu ve Balkanlara kadar göç ederek yerleşmişlerdir. İslam dünyasına dağılan Türklerin çoğu Oğuzlardandır. Selçuklular ve Osmanlılar Oğuz boylarına dayanıyordu.[672]

671 Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,* İstanbul, 1993, s. 61; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* s. 282-283.

672 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 21; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu,* s. 41.

II. BÖLÜM

DOĞU AVRUPA TÜRK DEVLETLERİ

Avrupa Hunları

Avrupa Hunlarının Anavatanı

Büyük Hun Devleti'nin (Hiung-nuların) M.Ö. 48 yıllarında kağanlar arasında çıkan mücadeleler sonunda parçalanmasını müteakip, Çi-çi idaresinde Hunların bir kısmının İli havzasına gittiği biliniyor. Mamafih Kuzey Hun Yabgusu Çi-çi'nin Çinliler tarafından öldürülmesi üzerine, ona tabi Hunların batı istikametinde göç ettikleri de tespit edilmiştir. İşte Hunların bu kısmı, M.S. I. yüzyıl içinde Batı Türkistan'ın kuzeyine itilmeleri sonunda, Çi-çi ile birlikte giden Hunların daha önceleri batıya göç eden Hunlarla birleştikleri anlaşılıyor. M.S. 93 yılında Siyenpi ve Çinlilerin ağır baskıları altında Batı Türkistan'daki son Hun kitlesi de batı istikametinde hareket etmiş, Talas boyundaki otlaklardan oraya daha önce gelmiş olan soydaşlarını çıkararak onları daha batıya Çim (Emba) ve Yayık nehirleri boylarına itmişlerdir.[673]

Avrupa Hunları, dinamik bir toplum hayatı bulunan ve ağırlık merkezleri Pannonia (Macaristan) ile Karpatlar olan, İstanbul önlerinden Roma'ya kadar Avrupa coğrafyasının büyük bir bölümünü elinde tutmaktadır. Sınırlarını Alpler, Ren ve Vistül nehirlerine kadar genişleterek Atlas Okyanusu üzerindeki adalara, diğer taraftan Sasani ülkesine ve Altaylara kadar uzanan büyük bir imparatorluk tesis etmişlerdir. Hun İmparatorluğu; Sofya, Filibe, Niş gibi büyük şehirlerin bulunduğu Belgrad-İstanbul arasındaki ana yol ile Kafkaslar ve Karadeniz kuzeyinin ele geçirilmesi dolayısıyla kuzeyi güneye bağlayan stratejik sahalara hükmetmiştir. Ayrıca toprakları ticaret kervanlarının geçiş noktasını oluşturmuştur. Kürkleri ile meşhur Kama-İtil ve mühim ticaret merkezi olan Sogdiana bölgelerinde de kontrol Hunların elinde olmuştur.[674]

V. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Hunlar Avrupa'nın kalbindeki büyük Macar Ovasına kesin olarak yerleşmişlerdi. Büyük Macar Ovası, Orta Avrupa'da kapalı bir bozkır parçasıdır. Hunlar açısından Büyük Macar Ovası bir yurt olarak gereken özelliklere sahipti.[675] Avrupa Hunlarının 420'li yıllarda yazlık başkenti Tisza şehri idi.[676]

673 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s.12; Saadettin Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş,* Ankara, 2009, s. 263.

674 Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları", *Belleten,* LXIX/254, s. 2-3.

675 Christopher Kelly, *Attila, Hunlar ve Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü,* çev. Turhan Kaçar, İstanbul, 2011, s. 68.

676 Norman Davies, *Avrupa Tarihi,* çev. Burcu Çığman-Elif Topçugil-Kudret Emiroğlu-Suat Kaya, Ankara, 2006, s. 260.

Avrupa Hunlarının Etnik Yapıları

Macar Türkologların yaptıkları araştırmalar, Hunların Türk menşeli olduğuna işaret etmektedir. Bu araştırmaların neticelerini kendi şahsi araştırmalarıyla tamamlayan Gyula Nemeth, karakteristik, sade, veciz bir üslupla yazdığı eserinde, Hun isimlerinden büyük bir kısmının Türkçe menşeden olduğunu gösteriyor ve böylece asıl Hun kavminin Türk dili kullandığından şüphe edilmeyeceğini bildiriyordu.[677]

Tarihî kaynaklarda II. yüzyıldan itibaren Hun-Türk kavimlerinin Avrupa'nın doğusunda, Ural Dağlarının güneyinde göründükleri bilinir. İlk defa olarak Avrupa'da devlet kuran Türk kavmi, daha sonraki adıyla Avrupa Hunlarıdır. Avrupa'ya nüfuz eden ve şaşırtıcı şekilde en kalıcı tesiri bırakan ilk Altay menşeli grup Hunlardır.[678] Çin kronikleri, üstü kapalı biçimde de olsa bize 355 dolayında Hiung-nuların (Hunlar), Alanların ülkesini ele geçirdiği bilgisini veriyordu. Batı kaynaklarına göre ise aynı yıllarda Alanlar, Hunlar tarafından yenilgiye uğratılıyor ve ülkelerini terk edip batıya doğru göçmek zorunda kalıyorlardı. Buradan çıkan sonuç, Batı ve Çin tarihçilerinin aynı olayı değişik adlarla kaydettiği idi.[679]

Avrupa Hunları ve Kavimler Göçü

Hunlar bugünkü Avrupa kavimlerinin şuurunda en derin intiba bırakan kavimlerden biridir. Miladi IV. asrın sonunda Helen-Roma âleminin doğu sınırları boyunda göründükleri zaman, ağızdan ağıza dolaşan şöhretleri korkunç şayialar doğuruyordu. Her ne kadar Hunların zuhuru Batı Roma İmparatorluğu'nu da aynı derecede alakadar etmişse de Avrupa Hunlarının sıklet merkezi yine de coğrafi bakımından Doğu Roma hudutlarına daha yakın bulunuyordu.[680]

Hunların Avrupa'nın doğusunda göründükleri sırada Don ve Dnyester ırmakları arasındaki sahada Ostrogotlar, onların kuzeyinde ve doğusunda Alanlar oturuyorlardı. Daha batıdaki arazide diğer Germen kavimleri ile Islav Venet'ler yaşıyorlardı. Alania'nın zaptından sonra Hunlar Gotlara komşu olmuşlar ve onların devletine nihayet vermişlerdir. Çağdaşları Hunları, "muazzam dağlardan ansızın inen ve yolları üzerinde rastladıkları her şeyi silip süpüren kasırgalara" benzetirlerse de onlar eski bir Türk harp taktiği icabı "etrafı ihtiyatla ve salim bir tarassut altına aldıktan sonra" ansızın darbelerini indirerek Gotların işini bitirmişlerdir. Nitekim Hunların atlı muharebe tarzı, Gotları tam manasıyla şaşırtmıştır. Zira Gotlar, ağır ve sık saflar hâlinde, Germen usulü muntazam bir göğüs göğüse muharebeye hazırlanmışlardı. Hâlbuki Hunlar, uzaktan ve oklarla ani hücumlarla saldırarak Gotların saflarını bozmuş ve onları dağıtmışlardır.[681] Galip Hunlar yine eski bir Türk taktiğine uyarak mağlubu ölüm derecesinde yere sermemiş, onları müttefikleri yapmış, kendi toprakları üzerinde ve başlarında kendi hükümdar ailesinin idaresinde muhtar bırakmışlardır. Lakin Gotların bunu hazmedemediğini

677 Gyula Moravcsik, "Hunlar Meselesinin Bugünkü Hali", çev. Şerif Baştav, *İÜEFTD*, II/3-4, İstanbul, 1952, s. 113.

678 Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul 2006, s. 38.

679 Gyula Nemeth, *Hunlar ve Tanrının Kırbacı Attila*, çev. Tarık Demirkan, İstanbul, 1996, s. 12.

680 Gyula Moravcsik, "Hunlar Meselesinin Bugünkü Hali", çev. Şerif Baştav, *İÜEFTD*, II/3-4, İstanbul, 1952, s. 109-111.

681 V. E. Vozgrin, *İstoriçeskie Sudbı Kırımskih Tatar*, Moskova, 1992, s. 80-82.

gören Hunlar yine kan dökmeden önce izledikleri diplomasi ile Gotların varlığına son vermişlerdir (375). Batı Gotları ise Hunların yaklaştıklarını duyunca önce karşı koymayı denemiş, fakat Hunların ani hücumları karşısında süratle batıya doğru kaçmış, Transilvanya'ya ve Macar Ovası'na girmişlerdir.[682]

M.S. 375 civarında Hunlar, stepler rotasından Orta Asya'dan Güney Rusya'ya kitle göçüyle geldiler. Avrupa tarihinde belirdiklerinde fevkalade karışık bir grup olan Hunlar, Türkçe konuşan bir halktı. Daha sonra, Orta ve hatta Batı Avrupa'ya ilerlediklerinde yanlarında yendikleri ve yoldan aldıkları farklı Germen ve İran unsurları da vardı. Güney Rusya'ya gelen Hunlar, bu bölgeyi fethedecek ve aslında Avrupa'nın sözde büyük göçler döneminde kilit bir rol oynayacak, yeterli güdüye ve askerî cesarete sahiplerdi.[683]

M.S. 375'te muhtemelen yine Orta Asya'daki kabile hareketlerinin baskısı altında "Avrupa Hunları", İtil Nehri'ni geçtiler; miladi I. asırdan beri Deşt-i Kıpçak'ta yaşayıp güçlü bir İrani halk olan Alanları (Kafkasya'daki Osetler onların torunlarıdır) ve komşuları Got kabile birliklerini yendiler. Bu yer değiştirmeler, çoğunlukla Roma sınırlarındaki Germen kabilelerin, parçalanmış Roma savunma sistemi içine itildiği göç dalgalarına sebep oldu. Bu Hun akınları tıpkı Çin'i vurdukları gibi Roma sınırlarını da aralıksız saldırılarla taciz etti.[684]

Medeni dünyanın onlar hakkındaki alakası Alanları yenerek Volga Nehri'ni geçtikten ve Ostrogotları hâkimiyetleri altına aldıktan sonra başlamaktadır (375'ten sonra). Bu suretle Hunlar Büyük Kavimler Göçüne sebep oldular ve ancak bu tarihten sonradır ki Bizans tarihçileri ile Latin kronikleri onlarla ilgilenmeye, kim olduklarını öğrenmeye ve daha önce nerede oturduklarını ve Avrupa'ya nasıl geldiklerini araştırmaya başlamışlardır.[685]

Hunlar ilk kez 391'lerde Roma topraklarına da açıktan açığa akınlar düzenlediler. Ama Avrupa'da yeni hareketlenmelere sebep olan bu yürüyüşler ünlü komutan Stilicho tarafından durdurulmuştu. Karadeniz'in kuzey kıyılarına kadar ulaşan Hunların I. Theodosios'un öldüğü yılda yani 395 tarihinde iki kol hâlinde, ciddi manada Roma İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde atlarını koşturdukları görülür. Muhtemelen onları Romalı asi komutanlar çağırdı ve öncülük ettiler.[686]

Hunlar Roma İmparatoru I. Theodosios (379-395)'un ölüm yılı olan 395'te yeniden harekete geçtiler. Bu hareket iki cepheli idi: Hunlardan bir kısmı Balkanlardan Trakya'ya ilerlerken daha büyük sayıda diğer bir kısım Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yöneltilmişti. Hun Devleti'nin Don Nehri havalisindeki "doğu kanadı" tarafından tertiplenen Anadolu akını Basık ve Kursık adlı iki komutanın idaresinde idi. Romalıları olduğu kadar Sasani İmparatorluğu'nu da telaşa düşüren bu akında Hun süvarileri Erzurum bölgesinden itibaren Karasu (Fırat) vadilerini takiben Melitene (Malatya)'ye ve Kilikia (Çukurova)'ya ilerlemişler, bölgenin en tahkimli kaleleri olan Edessa (Urfa) ve Antakya'yı bir müddet kuşattıktan sonra Suriye'ye inerek Tyros (Sur)'u baskı altına almışlar, oradan Kudüs'e yönelmişlerdi. Çok süratli

682 Baştav, "Attila ve Hunları", *Tarihte Türk Devletleri,* I, s. 38.
683 Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze…* çev. Figen Dereli, İstanbul, 2011, s. 14.
684 Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya,* s. 63.
685 Şerif Baştav, "Attila ve Hunları", *TTD,* I, Ankara, 1987, s. 37.
686 Gömeç, *Türk-Hun Tarihi,* s. 307.

cereyan eden bu harekâttan korkuya kapıldıkları için Hunlara dair acayip hikâyeler uyduran kilise adamlarının dehşet dolu gözleri önünde akıncılar sonbahara doğru kuzeye çark ederek Orta Anadolu'ya Kappadokia-Galatia (Kayseri-Ankara ve havalisi)'ya ulaştılar ve oradan Azerbaycan yolu ile kuzeye merkezlerine döndüler (395-396). Bu Türklerin Anadolu'da tarihî kayıtlarla sabit ilk görünüşleri olmalıdır. 398'de daha küçük çapta tekrarlanan bu akınlar karşısında Doğu Roma'nın genç İmparatoru Arkadius (395-308) hiçbir ciddi tedbir alamamıştı.[687]

Avrupa Hun Hükümdarı Uldız Dönemi (400-410)

Batıda Hun baskısı, 400 yılına doğru Hun devlet adamı Uldız zamanında iyice hissedildi. Uldız, Attila'nın son yıllarına kadar takip edilecek Hun dış siyasetinin esaslarını tespit etmişti ki, buna göre Doğu Roma yani Bizans daima baskı altında tutulacak, Batı Roma ile iyi münasebetler devam ettirilecekti. Çünkü Bizans'ın Hun nüfuzuna alınması ilk hedefi teşkil ediyor, buna karşılık Batı Roma topraklarına tecavüz ederek huzursuzluk çıkaran "barbar" kavimler aynı zamanda Hunların da düşmanı oldukları için Batı Roma ile müşterek hareket gerekiyordu. Nitekim Uldız'ın Tuna'da görünmesi ile "Kavimler Göçü"nün ikinci büyük dalgası başlamış, Asding Vandalları Hunlardan kaçan Vizigotlar İtalya'da görünmüşlerdi. Alarikh'in idaresindeki bu Got tehlikesi Romalı kumandan Stilikho tarafından güçlükle önlendi (Nisan 402). Fakat daha korkunç bir barbar belirdi ki, bu da Hun korkusu ile yerlerini terk etmiş olan Vandalları, Suebleri, Kuadları, Burgonları, Saksonları, Almanları vb. kendi demir yumruğu altında birleştirmiş olarak Roma üzerine atılan Radagais idi. İtalya'da müthiş tahribat yapıyor, Roma'yı yeryüzünden kaldıracağını ilan ediyordu. Stilikho'nun bile Pavia Savaşı'nda durdurmaya muvaffak olamadığı bu barbar şefi ancak Türkler karşısında mahkûm oldu. Büyük Feasulae Muharebesi'nde bizzat Uldız'ın kumanda ettiği Romalı kuvvetlerle takviyeli Hun ordusu tarafından mağlup edilen Radagais yakalandı ve idam edildi (Ağustos 406). Bu zaferi ile Uldız Roma'yı kurtarmış oldu. O aynı zamanda Hun kudretinden bir kere daha ürken Vandal, Alan, Sueb, Sarmat, Kelt vb. kitlelerini Ren Nehri ötesine Galya'ya gitmeye zorlamakla Hunların batıya yönelik yolları üzerindeki engelleri kaldırmış, buralarda Hun kuvvetlerinin serbest hareketlerine imkân hazırlamıştı. Sınırları Asya'da Aral Gölü'nün doğusuna kadar uzandığı anlaşılan Hun Hükümdarı Uldız 404-405 yıllarında ve bilhassa 409 yılında Tuna'yı geçerek nehrin güneyinde bazı köprübaşlarını tutmak suretiyle Bizans'a Hun tehdidinin eksilmediğini göstermiş ve Grek kaynaklarına göre kendisi ile barış müzakeresi için gönderilen Trakya umumi valisine "güneşin battığı yerlere kadar her yeri zapt edebilirim" diyerek meydan okumuştu. 410 yılında Uldız ölmüştür.[688]

Temelleri Uldız zamanında atılan politikaya göre, her fırsattan yararlanılarak Doğu Roma baskı altında tutulacak ve nihayetinde kesin olarak Hun

687 Franz Altheim, *Attila et les Huns,* Paris, 1952, s. 51-53; Kelly, *Attila, Hunlar ve Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü,* s. 61; Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi,* s. 85; Elizabeth A. Thompson, *Hunlar,* çev. M. Sibel Dinçel, Ankara, 2008, s. 43-44; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 73; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 102; R. N. Bezertinov, *Tatarı, Turki-Podryasatepi Vsepennoy,* I, Kalkan, 1997, s. 59.

688 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 73-74.

hâkimiyeti altına alınacak Batı Roma ile ise iyi münasebetler tesis edilecekti. Uldız'ın "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her tarafı fethederim" diye Doğu Roma elçilerini tehdit eden bu söz, Hun politikasının temelini ve nihai hedefini oluşturmakta idi. Attila devrinde de Hun dış politikasının Doğu Roma siyasetinde bir değişiklik olmadı. Esas hedefi dünya hâkimiyetini gerçekleştirmek olan Attila, buna giden yollardan birisinin Doğu Roma olduğunu biliyordu. Bu sebeple ilk önce büyük devletlerden birisi olarak gördüğü Doğu Roma hezimete uğratılacak ve kademe kademe diğer hedefler gerçekleştirilecekti. Uldız döneminden beri iyi olan Hun-Batı Roma ilişkileri yavaş yavaş yerini gerginliğe bırakmaya başladı.[689]

Karaton ve Rua Dönemi

Uldız'ın ölümünden (410 sıraları) sonra Hun İmparatorluğu'nun başında Karaton bulunuyordu. 412 yılında Bizans elçisi, Karaton'u ziyaret etmiştir. Karaton daha çok doğu işleri ile uğraşmış görünmektedir. 422 yılı Avrupa Hunları tarihinde yeni bir devrin başlangıcı gibidir. Bu senede Hun hükümdar ailesine mensup dört kardeşten (Rua, Muncuk, Aybars, Oktar) biri olan Rua imparatorluk makamını işgal etmiştir. Muncuk (Attila'nın babası) erken öldüğü için, diğer iki kardeş "kanateligleri" durumunda bulunuyorlardı. Siyasette Uldız'ın izinde yürüyen Rua, Bizans'ın Hun ordusunu isyana teşvik etmek ve tabi kavimleri Hunlardan ayırmak maksadı ile Hun topraklarında faaliyete geçirdiği casusluk şebekesini ve propagandacıları ileri sürerek tertiplediği Balkan seferinde (422) mukavemet göstermeyen Bizans'ı yıllık vergiye bağlamıştır. İmparator II. Theodosios (408-450)'un 423'te henüz 4 yaşında iken Batı Roma İmparatoru ilan edilen Valentinianos III karşısında Roma'ya sahip olmak iddiası ile İtalya'ya ordu ve donanma sevk etmesi, Batı Roma'yı Hunlara daha çok yaklaştırdı. Bütün bunlar Rua'nın kuvvetli şahsiyeti ile Hun Devleti'nin her iki Roma'nın iç ve dış siyasetine yön verdiğini göstermekte idi. Artık Hunlara tabi "barbar" kavimlerin Roma'ya güvenerek herhangi bir harekete kalkışmaları bahis konusu değildi. Ancak Bizans tarihçisi Priskos'un[690] ifadesi ile "Rua'dan barışı yılda 350 libre altınla satın almış olan Theodosios II" yine de Hun idaresinde yaşayan yabancıları gizlice kışkırtmaktan geri kalmıyordu. Bu sebeple Rua, o zamana kadar mutat olan Bizanslıların Hun İmparatorluğu'ndaki yabancılardan ücretli asker toplama faaliyetlerini ve Bizanslı tacirlerin Hun topraklarında ticaret yapmalarını yasak etti. Rua 434 baharında öldü. Bizans kudretli bir düşmandan kurtulduğu için seviniyor, Piskopos Proculos vaazlarında Tanrı'nın dindar İmparator Theodosios'un dualarını kabul ederek Bizans üzerinden bir tehlikeyi kaldırdığını söylüyordu. Fakat Hun sınırlarına gelen Bizans elçilik heyeti Rua'yı da gölgede bırakan bir devlet adamı ile karşılaştı: Attila (Etil).[691]

689 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi,* s. 168-178.

690 Maximinos'un elçilik heyetiyle birlikte, kâtip sıfatıyla Attila'nın sarayında da bulunmuş Bizanslı tarih yazarıdır. Günümüze ancak fragmanları kalan eserini, M.S. 472 yılında bitirmiştir. Barbar kavimlerin betimlenmesinde diğer birçok Bizanslı yazar gibi Priskos da Herodotos'tan kaynaklanan şablonları kullanmıştır. Priskos için bkz. Karoly Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri,* çev. Mutlu Gün, Ankara, 2004, s. 135.

691 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 74-76.

Avrupa Hun Hükümdarı Attila (434-453)

Attila, Hunların başına geçtiği zaman babası Muncuk erken öldüğü için, amcası Rua'nın yanında yetişmiş, onunla birlikte seferlere katılmış, çeşitli kavimleri yakından tanıma imkânını bulmuş, devlet idaresini ve Hun iç ve dış siyasetinin esaslarını öğrenmişti. Memleketi büyük kardeşi Bleda (Buda) ile birlikte devralmışlardı. Fakat kaynaklarda açıklandığına göre eğlenceden hoşlanan, enerjisi kıt Bleda ikinci planda kalarak devleti ciddi bir hükümdar vasfını taşıyan kardeşine bırakmıştı. Ordu ve dış ilişkilerin düzenlenmesi Attila'nın elinde idi. Amcaları Aybars (Doğu kanadı Elig'i) ve Oktar (Batı kanadı Elig'i) Rua zamanındaki yerlerini muhafaza ediyorlardı. Attila'nın yardımcısı sıfatı ile 11 yıl Hun İmparatorluğu'nun idaresine katılan Bleda, 445'te eceli ile ölmüştür.[692]

Hunlar bütün güçlerine rağmen, ancak yaklaşık 433-453 yılları arasında Attila tarafından yönetildikleri dönemde Doğu Roma İmparatorluğu için tehdit arz etmeye başladılar. Farklı Hun boylarını ve onlarla birlikte hareket eden diğer klanları gönüllü olarak ya da zorla kendi liderliğinde birleştiren Attila, böylelikle münferit savaşçı grupları olarak zaten üstün derecede yetkin olan bu topluluklara kitlesel bir kuvvet de kazandırdı. Jordanes Attila hakkında şöyle yazar; "O, dünya milletlerini sarsmak için gelmiş tüm toprakların üstündeki bir beladır. Tüm insanlığı, etrafa yayılan korkunç söylentileriyle korkudan titretmiştir."[693]

V. yüzyılın kırkıncı yıllarında Doğu Roma, Attila idaresindeki Hun Devleti'nden gelen ağır bir siyasi buhrana uğradı. Hunların tahrip edici akınları ile devlete her seferinde daha ağır ve daha küçültücü şartlar yükleyen geçici sulh anlaşmaları birbirini izleyip gitmekteydi. Doğu Roma Devleti'nin mali bakımdan sıkıp suyunu çıkarmış olan Attila nihayet batıya döndüğünde bütün Balkan Yarımadası tahrip ve talan edilmiş bulunmaktaydı.[694]

Birinci Balkan Seferi ve Konstantia (Margos) Barışı (434)

434 yılı baharında Hun sınırlarına gelen Bizans elçilerini Attila, Tuna ile Morava Nehri'nin birleştiği yerdeki Bizans'ın Margos Kalesi'nin tam karşısında Tuna'nın kuzey kıyısında bulunan Konstantia surları önünde at üzerinde karşıladı ve dinlenmelerine dahi izin vermediği elçilerin biri konsül-general, diğeri seçkin bir diplomat olan temsilcilerine taleplerini, barış şartları olarak yazdırdı. Konstantia Barışı (veya Margos Barışı) diye anılan bu antlaşmanın başlıca maddelerine göre, Bizans bundan böyle Hunlara bağlı kavimlerle müzakerelere, ittifaklara girişmeyecek, esir alınmış Bizans tebaası dâhil sığınma hakkı tanınmayacak, Bizans'ın elinde bulunanlar iade edilecek, ticari münasebetlere yine belirli sınır kasabalarında devam edilecek ve Bizans'ın ödemeyi taahhüt ettiği yıllık vergi iki katına (700 libre altın) çıkarılacaktı. 441 yılında, büyük askerî ve idari dehası sayesinde Attila, bütün Hun uruklarını sıkı bir kontrol altında birleştirmiş ve devrin en kudretli devletini,

692 Radi Dikici, *Şu Bizim Bizans (Byzantium) 330-1453,* İstanbul, 2012, s. 90-91; Georges I. Bratiano, "La Mer Noire,", *Acta Historica,* IX, Monachii, 1969, s. 115; Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V.Asır)'a Göre Avrupa Hunları,* İstanbul, 1995, s. 23-24; *İstoriya Diplomatii,* I, Pod. red. V. P. Potemkina, Moskova, 1941, s. 94-95; Franz Altheim, *Attila et les Huns,* Paris, 1952, s. 135-138; Denis Sinor, "Hun Dönemi", çev. Mete Tunçay, *Erken İç Asya Tarihi,* der. Denis Sinor, İstanbul 2000, s. 261.

693 Luttwak, *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi,* s. 57-66.

694 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* s. 5.

Hun İmparatorluğu'nu kurmuştur. İtil ile Ren nehirleri arasında yaşayan türlü Hun uruklarından başka, bu geniş sahadaki otuz kadar muhtelif kavim de Attila'nın idaresi altında bulunuyorlardı. Hunlardan başka şu kavimler vardı. German kavimlerinden olan Ostrogotlar, Transilvanya'daki Gepidler, Herullar, Skirler, Türingler, Markomanlar, Bostarnlar, Burgundlar, Brukterler, Ripuar Frankları ve Alemanları ile Suebler idi. Karadeniz'in kuzeyinde Don ve Kuban boylarında Utigur ve Kutrigur Bulgarları; Kafkasların kuzeydoğusunda Alanlar bulunuyorlardı.[695]

440'tan itibaren Attila Bizans'a karşı baskıyı artırdı. Çünkü II. Theodosios Konstantia Antlaşması'nın hükümlerine aykırı olarak, Hunlardan kaçanları iadede ağır davranıyor, hatta bunlardan bazılarını yüksek makamlara getiriyordu. Müşterek pazar yerlerinde Grek tacirleri Hunları aldatıyorlardı. Margos piskoposu, Konstantia civarında kıymetli madenlerden yapılmış silahları ve ziynet eşyası ile birlikte gömülen Hun büyüklerinin mezarlarını soymuş, bu davranış Hunları infiale sevk etmişti. Bizans bilindiği üzere, Akatirler isyanında da tahrikçi rol oynamıştı. Diğer taraftan Kuzey Afrika Vandal Kralı Geiserikh, Akdeniz'deki harekâtını engelleyen Bizans'a karşı Attila'dan yardım istemişti. Bu sebeplerle Attila'nın idaresinde Margos'un zaptı ile başlayan I. Balkan Seferi (441-442) Belgrad ve Niş üzerinden Trakya'ya doğru gelişirken, Batı Roma'nın aracılığı neticesinde hızını kesti. Roma orduları Başkumandanı Aetius devreye girerek iki ülke arasında barış yapılmıştır. Bu sefer sonunda Tuna boyundaki kaleler Hun idaresine geçmiş, daha geri hatlardaki tahkimat yıktırılmış, Balkanlarda Hunlara karşı durabilecek mukavemet yuvaları kaldırılmıştı.[696]

İkinci Balkan Seferi ve Anatolios Barışı (448)

Bizans'ın kaçakları geri vermekten çekinmesi, yıllık vergiyi ödemede isteksizliği, II. Balkan seferinin açılmasına sebep oldu (447). Attila'nın idaresi altında, birkaç noktadan Tuna'yı geçen Hun ordusu, iki koldan ilerleyerek kaleleri, Sardika (Sofya), Philip Popolis (Filibe), Markianopolis (Prevlav), Arkadiopolis (Lüleburgaz) müstahkem mevki ve şehirlerini zapt ede ede ve Teselya'dan Termopil'e kadar geniş bir daire çizdikten sonra, Bizans başkentini kuşatmak üzere Athyra (Büyük Çekmece)'ya ulaştı. Orada barış yapmak için Theodosios'un süratle gönderdiği Magister ve Patricius Anatolios, Attila tarafından kabul edildi ve anlaşmaya varıldı. İmzalanan Anatolios Barışı'na göre, Tuna'nın güneyinde beş günlük mesafedeki yerler askerden arındırılacak, buralardaki pazarlar yerine, artık bir Hun sınır şehri hâline gelen Niş'te Ortak Pazar kurulacak, Bizans harp tazminatı olarak 6000 libre altın ödeyecekti. Ayrıca yıllık vergi üç katına (2100 libre altın) çıkarılmıştı.[697]Anatolios Sulhu diye anılan bu antlaşma elbette Doğu Roma

695 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 201.

696 Bilge Umar, *Türkiye Halkının Orta Çağ Tarihi*, İstanbul, 1998, s. 29; John Julius Norwich, *Bizans I Erken Dönem (M.S. 323-802)*, İstanbul, 2013, s. 129.

697 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 76-79; Erol Kürkçüoğlu, *Roma'dan Selçuklu İdaresinde Ermeniler*, Erzurum, 2005, s. 97; Cecile Morrisson, "Olaylar Kronolojik Perspektif", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, I, der. Cecile Morrisson, çev. Aslı Bilge, İstanbul, 2014, s. 39-40; Bernard Bavantı, "İllyricum", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, I, der. Cecile Morrisson, çev. Aslı Bilge, İstanbul, 2014, s. 336; Auguste Baily, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Haluk Şaman, İstanbul, 2006, s. 26-27.

başkentine bilfiil el koyma değerinde olmazdı. Görüldüğü üzere Attila hesabına da Doğu Roma'yı o tarihte ortadan kaldırmak mühim mesele teşkil etmiyordu.[698]

Bizans bakımından en ağır şart yıllık vergi idi. Her sene bu kadar altın tedarik edilmesi imparatorluğun takatini aşıyordu. Şaşırdığı anlaşılan II. Theodosios, sarayındaki ileri gelenlerin de tavsiyesi ile garip bir kurtuluş yolu buldu. Bir suikast ile Attila'yı ortadan kaldırmayı planladı. Başında Edekon ve Orestes'in bulunduğu elçilik heyeti Attila'nın başkentine gelmiştir. Suikastı gerçekleştirmekle vazifeli Bigila'nın da katıldığı heyet 448 yılı yazında Hun başkentine ulaştığında, durumdan Edekon vasıtası ile haberdar olan Attila, yaptığı aleni sorguda Bigila'ya maksat ve faaliyetlerini itiraf ettirdi. Bizanslıların hiçbirine dokunmadı. Attila elçi dokunulmazlığına olan saygısından dolayı Bigila ve heyetini affetti. Theodosios'a hitaben yazdığı şu mesajı hususi elçi ile imparatora yolladı: "Theodosios, Attila gibi asil bir babanın oğludur. Attila babası Muncuk'tan aldığı asaleti muhafaza etmiş, fakat Theodosios Attila'nın haraçgüzarı olmakla köle durumuna düşmüştür. Theodosios kölelik haysiyetini de koruyamamıştır, çünkü efendisi olan Attila'nın canına kıymak istemiştir." Attila'yı teskin etmek üzere Bizans'tan derhâl Anatolios ile Magister ve Kançılar Nomos başkanlığında ikinci bir heyet yola çıkarıldı. Bu elçiler Hun başkentinde Attila'yı tahminler hilafına, sakin ve yumuşak buldular. Zira Hun dış siyaseti değişmekte idi: İmparator Theodosios'un şahsında Bizans'ı tamamen kendi iradesine bağlı kabul eden Attila, artık Batı Roma'ya yönelme zamanının yaklaştığı kanaatine varmış bulunuyordu.[699]

Attila devrinde Doğu Roma'ya karşı gerçekleştirilen iki Balkan seferi neticesinde, Tuna boyundaki Doğu Roma savunma mekanizması çöktü. Artık, Hunlara mâni olacak hiçbir engel kalmamış oldu. Zaten Doğu Roma imparatoru, Attila'nın isteklerini bir efendinin emirleri olarak görüyor ve yerine getiriyordu. Böylece Doğu Roma ağır bir vergiye bağlanmış ve Hunların istekleri doğrultusunda hareket etmeye zorlanmıştı. Bu da Türk devlet geleneğine göre bir devletin kesin olarak hâkimiyet altına alınması için yeterli idi. Yine bunun sonucunda Doğu Roma'dan alınan altınlarla Hun hazinesi dolmuş ve Balkanlardaki sınırları da oldukça genişlemiştir.[700]

Yeni İmparator Marcianos (450-451) Attila'ya haraç ödemeyi reddediyordu. İmparatorluğun Avrupa eyaletlerini daha kötü duruma düşürebilecek olan bir meydan okuma hareketi başarılı sonuçlandı. Çünkü Attila o sıralarda hemen karşılık veremeyecek biçimde batı işleriyle uğraşıyordu ve öcünü alamadan da öldü. Marcianus'un bu hareketi Attila'nın saldırısını Batı'ya yöneltmek amacıyla planladığı söylenebilir.[701]

698 İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar,* İstanbul 2014, s. 158-159.

699 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 79-80; *İstoriya Diplomatii,* I, s. 94-95; Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları,* s. 26-31; Gumilev, *Tisyaçeletie Vokrug Kaspiya,* s. 130-131; Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi,* s. 38-40; Ali Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayında Bir Romalı Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul, 2014, s. 27-34; Patrick Howard, *Hunların Hakanı Attila Efsaneden Gerçeğe*, yay. Nezih Başgetiren, çev. Tevabil Alkaç, İstanbul, 2015, s. 72-85; Sinor, "Hun Dönemi", *İç Asya Tarihi,* s. 262-263.

700 Ali Ahmetbeyoğlu, "Hun Akınları Çağında Balkanlar", *Balkanlar El Kitabı*, I, ed. Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay, Ankara, 2013, s. 84.

701 Michael Grant, *Roma'dan Bizans'a İ.S. Beşinci Yüzyıl,* çev. Z. Zühre İlkgelen, İstanbul, 2000, s. 64; Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi,* s. 42.

Marcianos, Attila'nın o sırada Batı Roma İmparatorluğu'na karşı geniş bir operasyon hazırlığında olduğunun farkındaydı. Doğu'yu cezalandırıcı bir sefere çıkıp bunu geciktirmek istemeyeceği de kesindi. Hun ordusunun İtalya ve Galya'ya doğru yola çıktığı haberleri ulaştığı zaman, Konstantinapolis'te şenlikler düzenlenmiştir.[702]

Hunlara Tabi Kavimler

Attila Konstantia Barışı sonrası imparatorluğun doğu bölgelerinde, at üzerinde aylarca süren bir teftiş gezisi yaparak, İtil (Volga) kıyılarındaki Şarogur (Ak-Ogur)ların ayaklanma teşebbüsünü bastırdı. Batı kanadının ağırlık merkezi Tuna etrafında, doğu kanadının ağırlık merkezi Dnyeper havalisinde olduğu tahmin edilen bu tarihlerde Hun İmparatorluğu'nda, kaynaklardan (Priskos, Jordanes, J. Honorius) takip edilebildiği kadar, başlıca şu topluluklar yer almışlardı:

Germenler (doğudan batıya)

İslavlar (Orta ve Batı Rusya'da)

İranlılar (Kafkaslar'dan Tuna'ya kadar dağınık hâlde)

Fin-Ugorlar (Ural'dan Baltık'a kadar)

Türkler, imparatorluğun her tarafına yayılmış olarak Hunlar, Karadeniz'in kuzey düzlüklerinden Volga'ya kadar.[703]

Beş-Ogur, Altı-Ogur, On-Ogur, Şarogur, Azak'ın batısında Akatir (Akatzir), İtil'in doğusunda Sabar (Sabir) ve başka Türk kitleleri, sayıları 45'e varan ve çeşitli dil ve soydan olan bu kavimler yalnız siyasi yönden bir birlik teşkil etmekte, yabancı kavim veya zümreler ancak reisleri, şefleri ve kralları vasıtası ile devlete bağlı bulunmakta idiler. Hun İmparatorluğu dâhilinde sükûnet vardı. Hâlbuki Roma İmparatorluğu'nda Kavimler Göçü dolayısıyla hareket hâlinde olan kavimlerin geçiş yolları üzerinde geniş ölçüde tahribat yapmaları, yerli halkın mahsulatını zorla ellerinden almaları vb. yüzünden patlak veren ve genişleyen köylü (Bagaudlar) isyanları nizam ve asayişi iyice sarsmış, buna karşılık Roma, Aetius vasıtası ile bir kere daha Hunlara müracaat etmek zorunda kalmıştı.[704]

Attila'nın Batı Roma Seferi (451)

Aetius'un, eski düşmanları Vizigotları ve Burgondları, Hunları püskürtmek için diğer Germen kabilelerle birleşmiş şekilde yardıma çağırmaktan başka çaresi yoktu.[705] Hunlar, Volga ile Ren ırmakları arasında uzanan bölgeleri birer birer fethedip, imparatorluğun sınırlarına doğru yaklaşmakta ve Roma'nın varlığını tehdit etmektedir.[706]

Attila'nın Doğu Roma seferleri esnasında, Ravenna sarayı henüz Hun hükümdarının kendi müttefiki ve dostu olmasından dolayı büyük bir haz duyuyordu. Lakin 448'den sonra Roma İmparatorluğu ile olan münasebetler gittikçe gerginleşti ve Roma'nın artık Hunlardan korkması zamanı gelmişti. Attila, Roma'nın

702 John Julius Norwich, *Bizans I Erken Dönem (M.S. 323-802),* s. 131.

703 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 77; Anıl Çeçen, *Türk Devletleri,* Ankara 1985, s. 54.

704 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 77-78.

705 Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygalıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Ankara, 2005, s. 606.

706 *İstoriya Diplomatii,* I, s. 93.

muhaliflerini himayesi altına alıyor; 448'de Galya'da patlak veren Köylü Ayaklanması'nın reisi Eudoxius, Attila'ya sığınıyor ve Ripuar Franklarının taht kavgasına tutuşan iki kardeşten büyüğü Attila'nın, küçüğü de Aetius'un himayesini istiyordu. Artık Attila, kendisini Doğu Romalılar arasında korkunç bir hâle getiren sesini Romalılara karşı da yükseltmeye başlamıştı. Ravenna sarayında hiç kimse, Attila'nın silahlı bir çatışmaya hazırlandığından şüphe etmiyordu.[707]

İoannes Malalas (6. yüzyıl Suriyeli Bizans vakanüvisti) Hun Hükümdarı Attila'nın II. Theodosios'un ölümünden kısa bir süre önce hem Doğu hem de Batı Roma imparatorlarına şu mesajı taşıyan elçiler gönderdiğini yazar: "Sizin ve benim efendimiz olan Attila karşılanması için bir saray hazırlamanızı buyurur.", Attila Roma İmparatorluğu'nun her iki yarısına da göz koymuştu ve düşmanlarının yüreklerine korku salmaktan büyük bir zevk alıyordu. Şimdiye değin, kuvvetlerini Doğu'ya yöneltmişti. Fakat Batı eyaletlerinde kimi barbar kavimler arasındaki son gelişmeler Attila'ya buralara müdahale etmesi için şahane vesileler sunmuştu.[708]

Batı Roma'ya son mühim askerî destek 439 yılında yapılmış, ondan sonra yardımlar tedricen kesilmişti. Batı Roma, Hun Devleti'ne yıllık vergisini muntazaman ödemekle beraber, gelişen yeni durumun farkında olan Başkumandan Aetius, muhtemel bir Hun-Roma çatışmasına hazırlanmakta idi. Aetius "Barbarlar"la münasebetlerini düzeltmiş, onlardan aldığı süvari birliklerinden kurulu ordular teşkiline girişmiş, Hunlara bağlı bazı kavimlerle gizli temaslar aramaya başlamıştı. Buna karşılık Attila da 443 yılında tekrar alevlenen ve Galya'dan İspanya'ya da sıçrayan Köylü İsyanları ile yakından ilgileniyor, Roma'ya karşı Vandallarla işbirliği imkânlarını araştırıyordu. O da şüphesiz, Roma İmparatorluğu ve barbarlardan meydana gelen bütün bir Batı dünyası ile hesaplaşacağı için işin ehemmiyet ve nezaketini tekrar etmekte idi. 448'lerden itibaren iki yıl kadar süren Hun siyasi ve askerî hazırlığı tamamlanınca Attila ilk diplomatik taarruzunu Roma'ya yöneltti. İmparator Valentinianos'un kız kardeşi olup vaktiyle evlenmek arzusuyla Attila'ya nişan yüzüğü gönderen ve 425'ten beri imparator hukukunu haiz olduğunu belirtmek üzere "Augusta" unvanı ile anılan delişmen tabiatlı Honaria'yı zevceliğe kabul ettiğini bildiren Attila, çeyiz olarak imparatorluğun Honaria'nın hissesine düşen yarısını veya "Augusta"nın kocası sıfatı ile Roma İmparatorluğu'nun idaresine iştirak hakkını istedi. Önce oyalama yolunu tutan Valentinianos ile Aetius'un teklifi nihayet açıkça reddetmeleri, büyük Hun seferini meşru duruma soktu.[709]

İmparatorlukla bir çatışma kaçınılmaz bir hâle gelmişti. Fakat bu sırada Roma İmparatorluğu ordusunda fazla sayıda Batı Gotları hizmet görüyordu. Bu Gotlar Attila'ya karşı ciddi bir mukavemet unsuru olabilirlerdi. Bu sebeple önce bu Gotları Roma'ya yardım edemeyecek bir hâle getirmek lazımdı. Bu maksatla Galya'ya karşı bir sefere çıktı ve bu seferini Roma'nın dostu olarak yapmakta olduğunu yaydı. Hâlbuki Gotlara da Roma'ya karşı olduğunu duyuruyordu. Bu suretle Batı Gotları ile Romalıların birleşmelerine engel olmayı düşünmüştü. Kolayca Ren Irmağı'nı geçen Attila, 7 Mayıs 451'de Metz şehri önünde göründü. Şehri alevler içinde bırakarak Loire Vadisi'ne doğru her tarafı tahrip ile ilerlediği zaman, Roma orduları

707 Baştav, *Büyük Hun Kağanı Attila,* s. 120-121.
708 Norwich, *Bizans, I, Erken Dönem (M.S. 323-802),* s. 132.
709 Faruk Sümer, "Avrupa'yı Titreten Türkler Hunlar ve Attila", *II/19,* İstanbul, 1951, s. 812.

kumandanı Aetius, hazırlıksız yakalanmıştı. Lakin Aetius'un ordusunun önemli bir kısmını oluşturan Batı Gotları tehlikeyi vaktinde sezmişlerdi. Attila Orleans surlarını tahrip ettikten sonra daha uygun bir yer seçmek üzere Champagne Ovası'na çekildi ve orada Mauriacum'da iki ordu kapıştı. Taraflar büyük harp planları hazırlamaya vakit bulamamışlardı. Fakat kâhinleri Attila'ya muharebeyi kaybedeceğini haber verdiklerinden Attila savunma tedbirleri aldı. Her iki tarafta da fazla sayıda Got askeri bulunduğundan muharebe Got taktiğine göre vuku buldu. Kuvvetli darbeler altında Hun safları dağıldı ve Batı Gotları Attila'nın araba saflarına kadar sokuldukları zaman karanlık çöktü. Lakin hasımlar hâlâ direnmekte idiler.[710]

Ertesi gün Gotların hücumu ile Attila'nın ölüme hazırlandığı anlaşılıyor. Fakat her iki taraf da ertesi günü neticeyi zorlamamayı daha uygun buldu, hatta Aetius'un siyaset adamı tarafı ağır bastı. Kazanacağı zaferin çok pahalıya mal olacağını, hatta Attila'nın kazanması ihtimali bulunduğunu düşündü. Bundan başka Attila, hâlâ iyi bir dost olabilirdi. Batı Gotlarına fazla güvenemeyen Aeitus, Got birliklerini geri çekti ve Attila'nın araba safları arasından kurtulmasına müsaade etti.[711]

Catalaunum Ovası'ndaki savaş hakkında Got tarihçisi Jordanes'in yazdıkları şöyledir: *"Bu korkunç, çok büyük, görülmemiş bir mücadele idi. İlkçağ'da buna benzer olay görülmemiştir...* Küçük bir dere sanki sele dönüşmüştü ve sel gibi kan aktı... Dünyanın en yiğit topluluklarının bu çok büyük muharebesinde iki taraftan yüz altmış beş bin kişi öldü."[712]

Attila'nın İtalya Seferi

Attila, Aetius'un kendisine karşı gösterdiği bu müsamahaya karşı hiçbir şükran borcu duymadıktan başka bunu hakaret saydı. Nitekim ertesi yıl, hiç beklenmedik bir anda İtalya'ya karşı hücuma geçerek birçok İtalyan şehrini tahrip ettikten sonra Pavia ve Milano'ya kadar ilerledi. Attila'nın uzun bir zaman hücuma geçemeyeceğini tasarlayan Aetius ise hazırlıksız yakalandı. Bu sebeple de Papa Büyük Leon (Büyük Leo 440-461) idaresinde tantanalı bir Roma elçi heyetinin Attila'ya gönderilmesine karar verildi.[713]

Attila, Papa I. Leon'a gayet nazik muamelede bulunmuştur. Aralarında geçen konuşma bilinmemektedir. Fakat aralarında ne geçmiş olursa olsun neticede Romalılar bağışlanmak için yalvarmışlardı. Yanlarında getirdikleri esirler Hunlara teslim edildi. Bunun yanında Attila'nın hâkimiyetinin göstergesi olarak fazla miktarda altın da verildi. Bundan sonra Attila Batı Roma'yı da hâkimiyeti altına aldığına inanarak İtalya'yı terk etti ve Tuna Nehri gerisine çekildi.[714]

710 Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 90; Gumilev, *Tisyaçeletie Vokrug Kaspiya*, s. 134-135; Hasan Ata Abeşi, *Türk Kavimleri Tarihi*, İstanbul, 2001, s. 72-73; Hüseyin Namık Orkun, "Attila ve Sarayı", *RTM*, Sayı: 11, İstanbul, 1950, s. 431; H. A. Daviez-M. A, *An Outline History of the World*, London, 1954, s. 2120; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları, Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, s. 85.

711 Altheim, *Attila et les Huns*, s. 173-176; R. N. Bezertinov, *Tatarı Türki-Podryasatepi Vsepennoy*, I, Kalkan, 1997, s. 63; Grant, *Roma'dan Bizans'a İ.S. Beşinci Yüzyıl*, s. 27-28.

712 Roux, *Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl*, s. 42; Howard, *Hunların Hakanı Attila*, s. 129-137.

713 Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi*, II, Ankara, 1946, s. 43-50; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 85.

714 Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 103-104; Robert, *Avrupa Tarihi*, s. 132; Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Steinberk, *Rusya Tarihi Başlangıcından Günümüze*... çev. Figen

İtalya seferinde de tıpkı Galya seferinde olduğu gibi Latin kentleri birbirinin ardı sıra düşmeye ve yanmaya başladı; papa, Attila'nın karşısına çıktı ve "onu çekilmeye karar verdirdi." Papanın bu siyasi başarısı üzerine Büyük Leo adıyla ermişlerin arasına katıldı.[715]

Aetius liderliğindeki ittifak güçlerine karşı, Attila Hun birlikleriyle 452 yılında İtalya'yı istila etti. Neredeyse hiç direnme olmaması dikkat çekici idi. I. Leo'nun aracılığı belki de Roma'nın pagan otoritesi yerine Hristiyan egemenliği altında kaldığının içtenlikle söylenebileceği bir ana işaret eder.[716] Attila'nın ordusunda salgın hastalıklar baş göstermişti, kâhinler de kendisine yenilgi ihtimalinden söz etmişlerdi. Muhteşem papanın ricasını kabul ederek Po ve Mincio ırmaklarının birleştiği yerden (bugünkü Mantua civarından) geri döndü. Ancak buna rağmen, kendisine isabet eden mülk ile birlikte Honaria'yı vermezlerse kısa bir zaman sonra geri geleceği tehdidini savurmayı da ihmal etmedi. Nitekim İran'a karşı tasarladığı bir seferden önce Roma'nın işini halletmek icap ettiğini düşünüyordu. Lakin bir Germen kızı olan İldiko ile evlendiği gece burnundan boşanan kan ile boğularak 453 yılında öldü.[717]

Attila Sonrası Avrupa Hunları

Attila'nın ölümü üzerine ilk karısı Arıkan'dan dünyaya gelen üç oğlu arasında hemen taht kavgası patlak verdi. Tahtın meşru vârisi en büyük oğlu Ellak olmasına rağmen kardeşleri İrnek ve Dengizik de hisselerini istediler. Bunu fırsat sayan ve Hunlara nispetle çok fazla sayıdaki tabi kavimler, başta kuvvetli bir Germen kavmi Gebidler olmak üzere ayaklandılar. Daha ilk çarpışmada Ellak öldürüldü. İrnek ve Dengizik idaresindeki Hunlar Pontus'a Karadeniz'in kuzeyindeki sahalara çekildiler. Artık Hun hâkimiyeti sona ermişti. Hatta Hunlar bu sıralarda doğudan ilerleyerek İtil'i geçen ve Kuzey Kafkasya'ya giren Ogur Türk kavimlerine karşı da kendilerini savunamadılar. Zira bu kavimler Bizans ile birleşiyor, daha önce Hun hâkimiyetini tanıyan Don Irmağı'nın doğusundaki araziyi ellerine geçiriyorlar. Bir kısım Hunlar Dobruca'da yerleşiyor, Dengizik ise Bizans ile giriştiği bir muharebede öldürülüyor, Hunların birçoğu da Bizans arazisine giderek yerleşiyor. Thompson'a göre Attila İmparatorluğu'nun ani çöküşünün nedeni, Doğu Roma'nın kent pazarlarında Türklerin ticaret yapmalarını yasaklamasıdır. 468-469 yıllarında Doğu Roma'ya birlikte başvuran Attila'nın oğullarının barış yapmaları için başlıca istekleri, kapanan ticaret pazarlarının yeniden açılmasıdır.[718]

Attila'nın ölümünden (453) sonra devleti uzun süre yaşayamadı. Çünkü Attila'nın Avrupa imparatorluğu, yabancı topraklar ve kavimler üzerinde kurulmuştu. Köktürk, Selçuklu ve Osmanlı Devleti gibi Türkleşmiş topraklara ve büyük Türk kitlelerine dayanmıyordu. Hervarar Destanı'ndaki bilge Kral Gizur, Gotlar ile Hunlar arasındaki son savaştan önce Hunlar ile alay eder; "Hunlardan da yaylalarından da korkmuyoruz." Bu günümüzde Sırbistan bir zamanlar ise Pannonia diye anılan

Dereli, İstanbul, 2011, s. 14; *İstoriya Diplomatii,* I, s. 104-105; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları,* s. 85.

715 Roux, *Türklerin Tarihi,* s. 42.

716 Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma,* s. 606.

717 Şerif Baştav, "Attila ve Hunları", *Tarihte Türk Devletleri,* I, Ankara, 1987, s. 45-46; Emmanuel Berl, *Attila'dan Timur'a Avrupa ve Asya,* çev. Gülseren Devrim, İstanbul, 1999, s. 26; Gumilev, *Hunlar,* s. 585; Altheim, *Attila et les Huns,* s. 187-188.

718 Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi,* I. Kitap, s. 113.

bölgede 454 yılında gerçekleşen Nedeo Savaşı'nda Hunların kendi boyundurukları altındaki Germenler karşısında aldıkları ağır ve tarihî yenilginin yankısıdır.[719]

Ogur kavimleri de Bizans'ın müttefiki olarak Pannonia'da ve Sirmium'da Doğu Gotlarına karşı muharebelere karışırlar. Fakat bu kavimler de 499'dan sonra Bizans ile ihtilafa düştüklerinden Trakya'yı yağma ediyorlar ve bu hadiselerden sonra Bulgar adını alıyorlar. Bu suretle Pontus ve Aşağı Tuna boylarında kurulan yeni Türk imparatorluğunun reisleri On-ogurlardır. Hun artıklarını da içine alan bu yeni imparatorluk elbette Hunların büyük şöhretinden faydalanmayı ihmal etmez. Attila'yı ve oğlu İrnek'i benimser ve Hunları kendi efsanevi cetleri sayar. Bu kavimler karışımı sonunda meydana gelen Macarlar da bu efsaneyi kendilerine mal etmişlerdir. İrnek Bizans'ın hizmetine girmekten başka çare bulamadı. Eski büyük ve şanlı Hun İmparatorluğu'nun azametli Hun kavmi her tarafa dağılmış; kumandan ve er olmak üzere pek çok Hun Bizans ordusuna girmişti. Hatta Batı Roma İmparatorluğu'nun son kralı dahi Attila'nın mahiyetinden biri idi ve Allah'ın kamçısı Attila'nın iktidarının en parlak devrinde elde edemediğini, köleleri talihin bir cilvesi olarak kolayca elde ettiler. Roma'da hüküm sürdüler.[720]

IV. yüzyılın sonunda Avrupa'nın ufkunda görünen Hunlar İç Asya'dan batıya gelen Türk soyundan kavimlerin ilki idi. Bölgede yaklaşık 80 yıllık ömürleri boyunca inanılmayacak derecede önemli olaylara sebep olan Hunlar, öncelikle Batı Asya'nın Türkleşmesi ve vatanlaşması gibi kutlu bir hedefi gerçekleştirmişlerdir. Hunlar askerî kuvvetlerinin üstünlük derecesini kavrıyorlardı ve bunu akıllıca kullanmasını biliyorlardı. Hun idarecileri Doğu ve Batı Roma imparatorluklarının teşkil ettikleri yeni kuvvetlerle çarpışarak kendi kuvvetlerini eritme tehlikesinin doğabileceğini idrak ettikleri anda, durmasını bilecek kadar ihtiyat ve anlayış gösterebiliyorlardı.[721]

Hunların Avrupa tarihindeki önemi, Germen kavimlerini dizginlemek suretiyle, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü geciktirmiş olmasıdır. Önce Orta Avrupa'da Germen kavimlerini hâkimiyetleri altına alarak onların Roma üzerine atılmalarını önlemişlerdir. Bu suretle Roma üzerindeki baskı azalmıştır. Şayet Germenler istedikleri gibi hareket edebilselerdi Roma daha erkenden ve daha ağır olarak tahrip edilirdi. Eğer Hunlar ortaya çıkmamış olsalardı Vizigotların İtalya Krallığı ve Vandalların Afrika Krallığı meydana gelmeyecekti. Hunlar Avrupa tarihinin başköşesinde yüzyıldan daha az bir zamanda yer alırlar. Bu sürenin kısa olmasına rağmen Avrupa tarihinin bundan sonraki gelişmesinde çok büyük etkileri olmuştur. Bütün çağdaş Barbar kavimleri yerlerinden oynatmış ve Avrupa'nın o zamanki çehresini değiştirmiştir. Germenlerin sebep oldukları terörü ortadan kaldıran ve onları medeni dünya üzerine serpiştiren yine onlardı. Fakat kısa süren ömürleri dolayısıyla Avrupa'da fazla varlık gösteremediler ve Avrupa toplumuna mal olmadan tekrar meçhul âlemine gömüldüler. Zira onlar Avrupalı değillerdi. Onlar uçsuz bucaksız bozkırların hâkimi ve yarı göçebe evlatları idiler.[722]

719 Edward N. Luttwak, *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi,* çev. M. Efe Tuzcu, İstanbul, 2012, s. 42; Riasanovsky-Steinberg, *Rusya Tarihi,* s. 14-15; Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", *Erken İç Asya Tarihi,* der. Denis Sinor, s. 346.

720 Baştav, "Attila ve Hunları", *TTD,* I, s. 46; Bratianu, *La Mer Noire, Acta Historica,* IX, s. 117; Abeşi, *Türk Kavimleri Tarihi,* s. 73-74; Tokalak, *Bizans-Osmanlı Sentezi,* s. 68-71.

721 Neagoe, *Üç Bozkırlı Atila-Cengizhan-Timur,* s. 23.

722 Baştav, *Büyük Hun Kağanı Attila,* s. 178-179.

Avrupa Hunlarının Avrupa medeniyeti üzerinde şu derin etkileri olmuştur:

- Avrupa Hunları "İlkçağ'ın kapanıp Ortaçağ'ın açılmasına"; kılıçlarıyla sebep oldukları Kavimler Göçü'ne yol açmışlar ve böylelikle Attila çağında ise her iki Roma İmparatorluklarını yenip bugünkü "Avrupa Kavimleri"nin varlığını kurtarmışlardır.[723]

- Kavimler Göçü yoluyla etnik (Avrupa ahalisinin birbiriyle karışması);

- Bozkır sanatı ile estetik;

- Savaşlar ve dostça münasebetler yolu ile edebî (Nibelungen Destanı, efsaneler);[724]

- Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması (476 yılında İtalya'nın ilk yabancı kralı Odovakar, Attila'nın sadık adamlarından Edekon'un oğlu idi) ve büyük istila hareketlerinin başlaması üzerine çok mühim bir tarihî gelişme olarak, Roma-Germen gruplaşma eğiliminin uyanması yolu ile siyasi;

- Köylünün ve güçsüzün korunmasına yönelik "şövalyelik" (dar manada atlı savaşçılık);

- Roma imparatorluk kavramına karşı millî duyguların yaratıcısı olarak sosyal;

- Avrupa ordularının Türk sistemine göre ıslahı hareketleri dolayısıyla askerî bakımlardan Türk kültür tesirleri Batı'da hemen hemen bütün Ortaçağlar boyunca devam etmiştir.[725]

Attila, Avrupa için gerçekten Tanrı'nın bir kırbacı olmuştu. Kavimlerin yeri değişmişti. Eski uyuşuk ve geri kavimlerin yerini, yeni gelen enerji dolu insanlar almıştı. Attila'nın ordusunda veya komşusu olduğu sıralarda, disiplin ve düzen öğrenmiş olan bu kavimler Avrupa'daki hayat yolunu da değiştirdiler. Görüşler değişmiş ve sosyal bir dinamizm doğmuştu. Avrupa'ya yeni gelen bu Germen kavimlerinin, devlet kurma ve devlet idare etme tecrübeleri, eski Roma geleneklerinden daha gerçekçi idi. Herhâlde bugünkü Avrupalılar başarılarını Orta Asya'dan gelen bu yeni ve disiplinli sosyal düzene borçlu idiler.[726]

Avarlar

Avarların Adı ve Etnik Yapısı

Avarlar hakkında bugüne kadar bildiklerimiz, IV. yüzyıldan başlamak üzere İç Asya'da hüküm sürdükleri ve 552'de, o zamana kadar hâkimiyetleri altında yaşayan Köktürklerin istiklallerini kazanmaları üzerine yurtlarını terk etmeye mecbur olmalarıdır. Son zamanlarda yapılan dil araştırmaları, Avarların iki ayrı

723 M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Azeybaycan ve Anadolu'da Türkistan'dan Gelen Milli Gelenek: Kabirtaşı Olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri", *X. Vakıf Haftası Kitabı,* Ankara, 1993, s. 134.

724 Nibelungen Destanı, Avusturya'da Tuna Nehri bölgesine yaşayan, adı bilinmeyen bir yazarın yaklaşık 1200'de kaleme aldığı, orjinali Nibelungenlied (Nibelungen Türküsü) olan Almanca epik şiirin metnidir. Destanın bütünlüğüne zarar vermemek amacıyla Almanca orjinalleri tercih edilen yer isimlerinin yanı sıra, Hun hükümdarı Attila, yine orijinal metindeki ismiyle yani Kral Etzel olarak geçmektedir. Nibelungen Destanı için bkz. *Das Nibelungen,* Lied, yay. haz. Walter Hansen, Viyana, 1982; *Nibelungen Bin Yıllık Germen Destanı,* çev. Cem Demir, Bursa, 2001, s. 7.

725 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 84.

726 Bahaeddin Ögel, "Attila ve Avrupa Hunları", *MK,* I/8, Ağustos, 1977, Ankara, s. 34.

kavim unsurundan meydana gelmiş olduklarını kabul ediyor, doğruluyor. Ayrıca, ilk Avar defin âdetlerinde rastlanan eşyanın Orta Asya Türk âdetlerine uyduğu görülüyor. Avar ileri gelenlerinin giyim ve kuşamları, özellikle kemerleriyle, altın ve gümüş safihalarla kaplı kılıçları, zırhları hep Orta Asya menşelidir. Üzengiyi ilk defa Avrupa'ya getiren onlardır. Bizans kaynaklarında onlara verilen Uarhonit (Avar-Hun) adı da bunu destekler görünüyor.[727]

Juan-Juanların batıdaki Avarlarla hiçbir ilgisi yoktur. Ama maalesef tarihçiliğimizde böyle yanlış ve yaygın bir kanaat vardır. Avarların kökeninin Juan-Juan'dan geldiği konusundaki bu görüş hatalıdır. Hiçbir şekilde böyle bir şey söz konusu değildir. Çünkü Avarlar 558 yılında Kafkaslarda görünürler ve Bizans'la irtibat kurarlar. Aynı tarihlerde Juan-Juanlar Kuzey Çin'de Köktürkler tarafından tamamen imha edilmiştir. Tarih olarak aynı olabilir ama birisi Kuzey Çin'de diğeri ise batıda Bizans dünyasındadır, yani aralarında binlerce kilometre mesafe vardır. Doğu'da Moğolistan'daki Juan-Juanların yıkılışlarının akabinde batıya gittiklerine dair hiçbir kayıt ve belge yoktur. Afganistan veya Türkistan dediğimiz sahada devlet kuran Ak Hunlardan çıkan Avarlar ise Avrupa istikametinde bilindiği gibi 558-805 yılları arasında hüküm süren uzun soluklu bir kağanlık kurmuşlardır.[728]

Avarların kökeni meselesi tarihçiliği çok uğraştırmıştır. İlk bakışta Avarları doğrudan, Çin kaynaklarında Avar, Köktürk yazıtlarında ise Apar olarak geçen, Köktürklerin ve İç Asya'nın eski efendileri olan kavme bağlamak mümkündür. 552'deki Köktürk isyanı ve bağımsızlığı ile birlikte bunlar büyük bir bozguna uğrayıp dağılmışlardır. Belirttiğimiz gibi, Theophilaktos'a göre gerçek Avarlar batıya değil, Kore ve Çin tarafına kaçmışlardır. Sahte Avarlar ise bir kısım Ogurlardan başkası değildir.[729]

Çin kaynaklarının verdikleri bilgilerin ekseriyeti Avarların, Tung-hulardan geldiklerini ve aile adlarının (soyadlarının) Yü-chiu lü olduğunu bildirmektedir.[730]Asıl çekirdeğini Türk unsuru teşkil etmekle birlikte, çeşitli Slav ve Germen kabilerinden toplanan kalabalık yardımcı kıtaların desteklediği ordusu ile bilhassa başlıca pazar şehirlerini ve ticaret yollarını daima elde ve emniyet içinde tutmaya gayret ettiği anlaşılan Avar Kağanlığı'nın Avrupa'da 200 yıl kadar süren hâkimiyeti devrinde, en mühim askerî teşebbüsleri İstanbul kuşatmalarıdır.

Hunlardan sonra Avrupa'yı sarsan ikinci Türk kavmi olan Avarların menşei konusunda çok uzun tartışmalar yapılmıştır. Avarların Moğol asıllı olduğu iddia edilmiş ise de artık onların Türk olduğu ilim âlemince kabul edilmeye başlanmıştır. Bunların menşeinin Türk olduğunun ortaya çıkması arkeolojik kazı ve yazılı kaynak araştırmaları sayesinde olmuştur.[731]

Avarların Coğrafyası

Avarlar "Orta Asyalı bir kavim" olup İtil'in batısına gelişleri 552 tarihinde Köktürk Kağanlığı'nın yükselişi ile bağlıdır. Avarlar bir müddet Altay çevresindeki

727 Şerif Baştav, "Avar İmparatorluğu", *Tarihte Türk Devletleri,* I, Ankara, 1987, s. 195; Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten,* VII / 25, Ankara, 1943, s. 50.

728 Ahmet Taşağıl, *Gökbörü'nün İzinde Kadim Türklerin Topraklarında,* İstanbul, 2017, s. 91.

729 Osman Karatay, "Avar Hâkimiyeti ve Balkanların Salavlaşması", *Balkanlar El Kitabı*, I, ed. Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay, Ankara, 2013, s. 91.

730 Kürşat Yıldırım, *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juanlar,* İstanbul, 2015, s. 11.

731 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi,* s. 195

Türk uruklarını hâkimiyetleri altında bulundurmuşlar ve Türkleri "demircileri" olarak kullanmışlardı. 535'lerden sonra, Aşina sülalesinden geldiği anlaşılan Bumin ve kardeşi İstemi'nin idaresinde ayaklanan Türk boyları, 552'lerde Avarların hâkimiyetleri altından çıkarak "Köktürk Kağanlığı"nı kurmaya muvaffak olmuşlar ve Avarları batı istikametinde çekilmeye zorlamışlardı.[732]

Avarların Güney Rusya'yı işgalleri M.S. 558 olarak tarihlenir ve devletleri Rusya'da bir yüzyıl, toplam olarak iki buçuk yüzyıl sürmüştür; hızla gelmişler ve neredeyse hiçbir iz bırakmadan yok olmuşlardır. Bu gelip geçicilik siyasi açıdan tam gelişmemiş ve kültürel olarak zayıf olan göçebe imparatorlukların ortak kaderidir.[733] VI. yüzyılda Köktürklerden yedikleri darbelerden sonra batıya kaçan Avarların da Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli rolleri vardır.[734]

Avarların Kuruluşu

Attila'nın ölümünden sonra Hun İmparatorluğu'nun yıkılması, Doğu Avrupa'da bir otorite boşluğu yaratmıştır. Bu sırada birbirini izleyen göçebe toplulukların arkası kesilmeyen bir sel hâlinde yeniden Avrupa'ya doğru akmaya başladığını görüyoruz. Bunlar arasında dikkati çeken Avarlardır.[735]

V. yüzyılda Bizans kronikçileri, Slavların Bizans açısından bir tehlike arz etmeleri ve sık sık Bizans üzerine seferler düzenlemeleri nedeniyle Slavlardan çok sık bahsetmişlerdir. Ancak çok geçmeden Slavlar, Bizans için geçici de olsa tehlike olmaktan çıktılar. Zira Köktürk Kağanlığı'nın kurulmasından sonra (552) Avarların bir kısmı İtil Nehri'ni aşarak ve Avrupa'ya geçerek 568 yılı civarında Avar İmparatorluğu'nu kurdu ve buradaki Slavları hâkimiyet altına aldı.[736]

Avar - Slav İlişkileri

Slavların esas yurdu Taygalar bölgesidir. Slavlar güneydeki bozkırlara ve Doğu Avrupa ile Balkanlara bu kuzey ormanlarından çıkıp yayılmışlardı. Bu orman kavmini bozkıra yayan, âdeta onları gün ışığında çıkaranlar da dediğimiz gibi, esas itibariyle Türkler olmuşlardı. Slavlar tarihlerini IV. asra kadar çıkarmaya çalışırlar. Fakat bu ilk devrelerde kayda değer bir varlık gösterememişlerdir. Böylece V. asra kadar orman içinde iptidai bir kavim olarak kapalı bir hayat yaşadıkları anlaşılmaktadır. Hunlar Avrupa'ya geçtiği zaman Slavlar henüz ortalarda yoktu. Ondan önce Gotlara, Hunlar gelince de herhâlde Hunlara tabi olmuşlardır. Ancak VI-VII. asırlarda belirli bir kavim olarak ortalarda gözükmeye ve bozkıra çıkmaya başladıkları müşahede edilir. Hunların arkasından gelen Avarlar bu orman kavmini bulmuşlar ve onları hizmetlerine alarak kalabalık kitleler hâlinde bozkıra ve oradan da Doğu Avrupa'ya ve Balkanlara sürüklemişlerdir. Böylece Avarlar Slavların âdeta lokomotifliğini yapmışlardır. Slav tarihinin ilk devri böylece Avar tarihi ile müşterektir, denilebilir. Fakat Slavlar Avarların nimetini çabuk unutmuşlar, fırsat buldukça onlara başkaldırmaktan çekinmemişlerdir. Böylece bugüne kadar

732 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 24; Artamonov, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler,* Ruslar, s. 140-141.
733 Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi,* çev. Figen Dereli, İstanbul, 2011, s. 15.
734 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* s. 31.
735 Koestler, *On Üçüncü Kabile*, s. 24.
736 İlyas Kemaloğlu, *Rusların Gözüyle Türkler,* İstanbul, 2015, s. 15-16.

sürüp gelen Slav-Türk mücadeleleri daha Avarlar devrinde iken başlamıştır. Hatta bu mücadelenin Avarların son zamanlarından itibaren Türklerin aleyhine döndüğünü ileri sürenler vardı.[737]

Avar - Köktürk İlişkileri

Sabirlerden sonra aynı baskıya bu defa Avarlar maruz kaldılar. Köktürkler 552 ve 555 yıllarında olmak üzere arka arkaya vurdukları iki darbe ile Orta Asya'daki Avar hâkimiyetine tamamen son verdiler. Köktürk darbesinden sonra Orta Asya'yı terk eden Avarlar, kendilerine emin bir yurt bulabilmek için batı istikametinde uzun bir göç hareketine girdiler. 557 yılında İtil Nehri'ni geçerek Kafkasya'ya ulaşan Avarlar Köktürklerin kendilerini takip ettiklerini duyunca bu bölgeden de ayrılarak Orta Avrupa'nın yolunu tuttular. Karpatların çevrelediği Macar ovalarına gelip yerleştiler. Avarlar, burada bir devlet kurarak 805 yılına kadar siyasi varlıklarını devam ettirdiler.[738]

568'de Pannonia (Macaristan) ve çevresi tamamıyla Avarların hâkimiyeti altına girmiş ve Bayan Kağan Orta Avrupa'da en kudretli bir devlet hâline gelen Avar Kağanlı'ğının başına geçmiştir. 570 yılında da Avarların Don boyuna kadar tekrar harekete geçtikleri anlaşılıyor. İşte bu Avar faaliyetlerine karşı Köktürkler taarruza geçmişler ve Don Nehrinin batısında Azak Denizi çevresi ve Kuzey Kafkaslardan ilerleyerek Köktürk Kağanlığı'nın sınırlarını Kırım'a kadar uzatmışlardır. Bu suretle Karadeniz'in kuzey sahasının doğu kısımları Köktürklerin ve batı kısımları da bir müddet için Avarların hâkimiyeti altında kalmıştır.[739]

Avarların Kafkasya'daki hâkimiyetlerine Köktürkler son vermişlerdir. Batı Köktürk ordularının 576'da Kafkasya'ya doğru yöneldiklerini öğrenen Avarlar bu bölgeyi terk etmişler, böylece Don-İtil ve Kafkas Dağları arasındaki arazi Köktürklerin hâkimiyeti altına girmiştir.[740]

Batıdaki bozkır bölgesinde var olan görece zayıf denge, bir süre sonra, İç Asya'dan gelen Avarlar tarafından altüst edilmiştir. 557 ya da 558'de Bizans başkentiyle temas kuran Avarlar, kısa zamanda Sabirlerin devletini yıkmışlar, Alanlar, Onogurlar, Kutogurlar ve Utogurlardan kalan unsurlar üzerinde üstünlük kurmuşlardır. Bununla birlikte egemenlikleri uzun sürmemiştir, çünkü Köktürkler onları kıyasıya kovalıyorlardı. Avarlar hızla Pannonia'ya geçmişler ve 576'da oraları işgal etmişlerdir. Onlarla gelen kalabalık Kutogur toplulukları ise Tuna bölgesinin "Bulgar" unsurunu oluşturmuşlardır.[741]

Avarların İstanbul Kuşatması ve 626 Sonrası

İlk olarak 558 senesinde Güney Rusya düzlüklerinde göründükleri zaman Doğu Roma ile temasa gelen Avarlar, Dnyepr'e kadar uzanan arazideki Batı Türkleri kollarından Kutur-Gur Dokus (Ogur) ve Utur-Gur (Otuz Ogur)ları hâkimiyetlerine

737 Muharrem Ergin, *Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri,* Ankara 1988, s. 54-55.
738 Koca, *Türk Kültürünün Temelleri,* II, s. 37; Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 140-141.
739 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 28-29; Laszlo Rasonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük,* yay. haz. Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006, s. 48-50; Nikolay Mihayloviç Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo,* I, Moskova, 1989, s. 43-44.
740 Yücel, "Hazar Hakanlığı", *Türkler,* 2, s. 445-446.
741 Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", *Erken İç Asya Tarihi,* der. Denis Sinor, s. 350.

alarak kısa zamanda Avrupa'ya ilerlemişler ve sıklet merkezleri bugünkü Macaristan ovaları olmak üzere bir imparatorluk kurmuşlardır. VI. asrın sonlarına doğru Balkanları silip süpürerek ta Çorlu'ya kadar sokulan Avar Hanı Bayan (ölümü 602) zamanında Bizans Avar tazyikini iyice hissetmiş ve İmparator Phocas, (602-610) hana yıllık vergi vermeye mecbur kalmıştı. Avarlar 616 Temmuz'unda İstanbul surları önünde görünmüşlerse de hakiki Avar muhasarası 626 yılında olmuştur. Bu tarihde Sasani hükümdarı II. Hüsrev Bizans'a karşı güçlü bir ordu hazırlarken diğer taraftan Balkanlardaki Bizans'ın amansız düşmanı olan Avarlarla siyasi temaslar sağlayarak Bizans İmparatorluğu merkezinin müştereken muhasara ve zaptı planı üzerinde müzakereler yapıyordu. Başkentin idaresini Patrik Sergius ile patricius Bonus gibi değerli şahsiyetlerin bulunduğu bir heyete bırakan İmparator Herakleios (610-641), İranlılara karşı Hazar Türklerinin yardımını temin maksadıyla Tiflis civarında ordunun başında iken Sasani kumandanı Şehreverâz, bütün Anadolu'yu katederek Boğaz'a gelmiş ve haziranın ilk günlerinde Kadıköy ve Üsküdar arasında karargâhını kurmuştu. Bir ay kadar sonra da Trakya tarafından Avar ordusunun öncüleri göründü (29 Haziran 626). Otuz bin kişi tahmin edilen öncü kuvvetler Uzun Sur'a[742] yaklaştıkları zaman şehirde ve çevresinde müdafaa tedbirleri alındı, asıl surların tahkimatı takviye edildi. İki ordunun öncü kuvvetleri arasında temmuz ayı başlarında yapılan savaşı Avarlar kazandı. Aynı günlerde 1000 kişilik bir Avar grubu Galata tepelerine gitmişler, Anadolu kıyısında Üsküdar yamaçlarına yerleşen İran kuvvetlerine kendilerini göstermişler, karşıdan karşıya işaretlerle anlaşmaya çalışmışlardır. Boğaz hâkimiyeti Bizans'ta olduğu için müttefikler arasında esaslı surette fiilî temas temini müşküldü. Ancak bu faaliyet hasımların işbirliğini sezen Bizans meclisini uyanıklığa ve ciddi teşebbüslere sevk etti. Senatör İmparator Athanosios'u Avar hanına elçi olarak gönderdi. İki kez Avar hanının huzuruna çıktı. Han, yeniden gelen elçinin sözlerinden asabileşti onu huzurundan kovdu ve 29 Temmuz'da ordusunun önemli bir kısmı ile birlikte surlara dayanınca müzakerelerden netice alınamayacağı anlaşıldı. Hanın Bizanslı elçiye karşı sarf ettiği hakaret içeren sözler şehirdeki mukavemet unsurlarını kamçılamıştı. Patricius Bonus'un tahkimat ve askerî hazırlıklara hız verdiği esnada, Patrik Sergius Ayasofya'da ve diğer kiliselerde vaazlarıyla halkı coşturuyor herkesi Meryem'in himayesinde bulunan İstanbul için savaşa, mücadeleye teşvik ediyordu. 30 Temmuz günü, surlardan takriben 100 metre uzaktaki St. Marie Kilisesi'ne sokulan Avarlar ani bir huruç hareketiyle geri püskürtüldülerse de 31Temmuz'dan itibaren sıkı muhasara başlamıştı. Haliç'ten Marmara kenarlarına kadar yayılmış olan Avar ordusu her taraftan koçbaşları ve diğer tahrip aletleriyle duvarları, kapıları yıkmaya çalışıyor, üst üste hücum tazeliyordu. Surlar üzerinden, burçlardan taş, ok, mızrak atmak suretiyle kendilerini müdafaa eden mahsurlara, patricius'un emriyle deniz mürettebatı da yardıma koştu. Hanın karadan ve denizden saldırıları başarısızlıkla neticelendi. Gayret ve tedbirlerin hiçbir işe yaramadığını gören Avar hanı kuşatmayı kaldırarak İstanbul önlerinden çekildi. Bizans İmparatorluğu'na çok buhranlı anlar yaşatan Avar muhasarası 31 Temmuz'dan 12 Ağustos'a kadar sürmüştü. Atlatılan tehlike

742 Uzun Sur: İstanbul şehrinden 40 km. uzakta Marmara ile Karadeniz arasında ve Trakya'ya inen akınları durdurmak için İmparator Anastosios I. tarafından yaptırılmıştı. Lakin çok işe yaramamıştır. Bkz. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* s. 137; Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi,* s. 199-203.

tarihî hatıralar bırakacak derecede büyüktü. Özetle Avar muhasarası, donanmasızlık yüzünden başarıya ulaşmamıştır. Bizans'ta bu kurtuluşu yâd etmek üzere, Büyük Perhiz'in beşinci haftasındaki cumartesi günü bayram ilan edilmişti.[743]

Slovyanların ihanetiyle karşılaşmamış olsalardı büyük bir ihtimalle İstanbul'u ele geçirmiş olacaklardı. Neticede bu saldırı Avarların düşman sayısını artırmaktan başka bir şeye yaramadı. Hatta bu kuşatma bölgede Avarların Bizans dışında düşman edinmelerine de yol açtı ve Avarlar dört bir yandan kıskaca alındılar.[744]

İstanbul mağlubiyeti, Avar Krallığı'nı çöküntüye götüren ilk ve en kuvvetli darbe olmuştur. Seçme ordusunu ve teknik vasıtaları en iyi kullanan kıtalarını surlar önüne ve Haliç'e gömen han, bir daha eski satvetine ulaşamamış, bilhassa 630'daki ölümünden sonra sarsılan Avar boyunduruğundan kurtulmak için fırsatın geldiğini anlayan Bulgarların ve Slavların isyanları durdurulamamış ve Avarlar topraklarındaki çeşitli kavimlerin taleplerini tanımak zorunda kalmışlardır. Her ne kadar Avar Krallığı VIII. asrın sonuna kadar yaşamış ise de daha o zaman artık Orta Avrupa'da ciddi bir siyasi güç olmaktan çıkmıştı.[745]

Avarların mağlubiyeti Bizans Devleti sınırlarını aşan bir yankı buldu. Birçok kavimler ve bilhassa o zamana kadar Avar kağanının tabiiyetinde bulunan çok sayıda Slav kabilesi için bu olay bir ayaklanma ve Avar boyunduruğundan kurtulma işareti oldu. Avarlara karşı yapılan mücadele esnasında, bu devir içinde Batı Slavları, Samos idaresinde ilk büyük Slav Devleti'ni kurdular. Birkaç yıl sonra Karadeniz ve Hazar Denizi kuzeyindeki Bulgar kavimler topluluğu da reisleri Kuvrat idaresinde Avar hâkimiyetinden kurtuldular.[746]

Avar - Bizans İlişkileri

Avarlar, 558 yılında Kafkasya'dan, Bizans'a elçiler göndererek imparatorluk hudutları içinde yerleşecek bir arazi istiyor ve buna karşılık imparatorluğun hudutlarını savunmayı vaat ediyorlardı. Bu hizmetleri için yıllık bir vergi istemekteydiler. Avarların bu teklifini kabul eden I. Justinianus (527-565) onlarla bir anlaşma imzaladı ve bunun üzerine Avarlar, Kafkasya'da ve Karadeniz kıyısında oturan Sabirleri, On-ogurları, Ut-ogur ve Kut-ogurları yendi ve büyük bir Slav kabilesi olan Antları da mağlup ettikten sonra, ülkelerini tahrip ederek Tuna Irmağı kenarlarına kadar ilerlediler. Justinianus Avarlara Pannonia'nın bir kısmında yerleşme müsaadesi verdi.[747]

Gürcü kaynakları, Bizans İmparatoru Justinianos (527-565) döneminde doğudan bir Türkmen kavmi olan Avarların yaptığı akınlarını ve onların Hazar

743 Samuel Szadeczky-Kardoss, "Avarlar", çev. Ruşen Sezar, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, s. 284-285; Robert Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, s. 88; M.V. Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, s. 111; Baily, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 89-90; Cecile Morisson, *Bizans İmparatorluğu 330-641*, çev. Aslı Bilge, İstanbul, 2014, s. 63; Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 95-96; Gregory, *Bizans Tarihi*, s. 161-162; Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğu'nun Şaşırtıcı Yaşamı*, s. 46-47; A. Bakihanov, *Gülistani- İrem*, Bakü 1951, s. 26; Percy Skyes, *Persia*, London, s. 40.

744 Abeşi, *Türk Kavimleri Tarihi*, s. 131; Şahin Uçar, *Arapların Anadolu Fatihleri (640-750)*, İstanbul 2012, s. 68.

745 Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülahazalar*, s. 163.

746 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 97.

747 Baştav, "Avar İmparatorluğu", *Tarihte Türk Devletleri*, I, s. 195; Gumilev, *Drevnie Turki*, s. 36-39.

Denizi'nden Karadeniz'e dek tüm bölgeyi zapt ettiklerini belirtmektedir. Aynı kaynaklar Justinianos'un Avarları Kafkasya geçitlerinde ve Hunzah'ta (Sarir) yerleştirdiğini ve onların soylularına Kartalinya'da "knyaz" (prenslik) unvanı verdiğini yazmaktadırlar. O tarihten başlayarak Kartalinya hükümdarları söz konusu Avarların soyundan seçilmekteydi.[748]

559 yılında Avarlar, İstanbul'a bir elçilik heyeti göndermişlerdir. İki ülke arasında bir anlaşma yapılır. Bu anlaşmaya göre; Bizans hükûmeti, Avarların sonraları Dobruca adı verilen Karadeniz'in Tuna yakınlarına kadar olan sahada kalmalarına ses çıkarmayacaktı; buna karşılık olarak da Avarlar o sıralarda Bizans sahasına yapılan Bulgar ve Slav akınlarını önleyeceklerdi. Bizans'ın Avar büyüklerine bir miktar vergi göndermeyi de kabul ettiği anlaşılıyor. Avarlar bu surette 560 yıllarında Dnyeper-Dnyester ve Tuna'daki sahada hâkim bir duruma gelmişlerdi; onların bu münasebetle Dnyester ve Karpat çevresindeki Slavlar üzerinde bilhassa tahakküm ettikleri anlaşılıyor.[749] Avarlar, 562'de Trakya'yı istila etmiş ve I. Justinianos'un karşılık olarak sunduğu Pannonia (Batı Macaristan) seçeneğini kesin olarak reddetmişlerdi.[750]

Bu sırada kendilerini takip eden Köktürklerin önünden kaçan Avarların Kafkasya'daki ikametleri fazla sürmez. Bizans imparatoru ile vardıkları anlaşma sonunda Sabir Devleti'ne nihayet vermişler ve Volga Nehri'nden Tuna Nehri'ne kadar uzanan çok geniş bir sahada yaşayan bütün Türk boylarını da hâkimiyetleri altına almışlardır. Fakat Köktürklerin 567'de İtil'i geçerek yaklaştıklarını öğrenince süratle Kafkasya'yı terk ile Güney Rusya bozkırlarından, Orta Avrupa'ya doğru ilerlerler. Bu firar esnasında Avarlar kendileriyle birlikte birçok Ogur veya Bulgar unsurunu da sürüklemişlerdir. Bu suretle Avarlar, İç-Asya'dan başlayan süratli ve tehlikeli ilerleme esnasında uğradıkları insan kaybını bir dereceye kadar telafi etmiş olurlar.[751]

Kökenleri ne olursa olsun Avar ismi Doğu Avrupa'nın bu yeni iştirakçileri için yeterince korunaklı bir sığınak gibiydi. Türkler tarafından takip edilen Avarlar, İtil-Kuzey Kafkasya bozkırlarında sadece bazı Oğur boylarını birliklerine dâhil edebildikleri bir zaman aralığı süresince durakladılar. Şüphe yok ki 567'ye gelindiğinde Avarlar artık Pannonia'nın tek hâkimiydiler.[752] 577 senesinde İmparator II. Justinos (565-578) İranlılarla harp etmek üzere Avarlardan bir kısım halkı maiyetine almış ve Anadolu'ya geçirerek doğu bölgelerine yerleştirmiştir.

Bizans İmparatorluğu'na karşı Köktürklerin düşmanı olan Avarlar ile Sasaniler ittifak tesis etmişlerdi. Böylece 570'li yılların başlarında doğudan ve batıdan kuşatıldığı anlaşılan Bizans İmparatorluğu ancak güçlü bir müttefikin yardımıyla bulunmuş olduğu ümitsiz vaziyetten kurtulabilirdi. Bu yüzden dostluklarını kazanmak istedikleri Köktürklere tecrübeli bir komutan olan Zamarkhos'u en güzel hediyelerle birlikte elçi sıfatıyla İstemi Kağan'a gönderdiler.[753]

748 Sevda Süleymanova, "Kafkasya Hunları", *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 11-15 Eylül 2006, II, Ankara, 2010, s. 259.
749 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 27.
750 Norwich, *Bizans Erken I Dönem (M.S 323-802)*, s. 219.
751 Baştav, "Avar İmparatorluğu", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara, 1987, s. 196.
752 Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 47.
753 Dinçer Koç, "Süryani Tarihçisi Efesli John (Loann Ephesus)'un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler", *TDA*, Sayı: 198, İstanbul, 2012, s. 15.

Avarlar, 580 yılında I. Tiberius Konstantinos (578-582)'tan Balkanlarda önemli bir şehir olan Sirmium'u teslim etmesini istediler. İmparator Mavrikios (582-602) bunu reddetse de doğuda yaşanan sorunlar nedeniyle şehri müdafaa etmek üzere bölgeye birlik göndermek mümkün değildi. 582 yılında imparator yaşayanların şehri güvenli bir şekilde terk etmelerinin sağlanması şartıyla Sirmium'un Avarlara teslim edilmesini kabul etti. Sirmium'un düşüşü askerî durumun bir göstergesi oldu. Tuna sınırı çökmüştü ve Bizans İmparatorluğu Balkan topraklarının çoğunda kontrolü kaybetmişti.[754]

Bizans'la yapılan müzakerelerden bir şey çıkmayacağını anlayan Avarlar, 570'te imparatorluğa savaş açarak Trakya'ya girdilerse de geri atıldılar. Ama 573'te Bizans'ı kendisiyle barış antlaşması yapmaya ve yıllık vergi ödemeye mecbur bıraktılar. Bu barış kısa ömürlü bir barıştı ve Avarlar yaptıkları müteaddit uyarıları müteakiben imparatorluğun Balkan Yarımadası'ndaki eyaletlerini yakıp yıktılar.[755]

Kısa bir süre sonra Avar hükümdarı Bayan Han, orduları ve onların önüne kattıkları Slav kabileleri ile 584-586 yılları arasında Selanik'e kadar indiler. Bu saldırılarla Balkan Yarımadası'nda Slavlaşma başlamıştır. Bölgedeki Slavlaşmanın günümüze kadar bölgenin kaderini etkileyen sonuçları olmuştur.[756]Bizans Sasanilere karşı harekete geçmeden önce sırada Avarlar vardı. 619 yılında kağanları, imparatorla Heraklei'da görüşme teklif ettiğine göre, bir uzlaşmaya varılmış gibi görünür.[757] Yine 620 senesinde İmparator Herakleios (610-641), İranlılarla harp etmek üzere Avarlardan bir kısmını celbetmeye muvaffak olmuş ve bunları İran hududuna göndermişti.[758]

İmparator Tiberios (578-582)'un doğu sınırına odaklanması Avarların kendi imparatorluklarını kurdukları Balkanları ihmal etmesine yol açtı. Avarların müttefikleri arasında bulunan Slavların Bizans topraklarına yönelik saldırıları da Tiberios döneminde başladı.[759]

Bizans İmparatoru Maurikios (582-602) İran'la sulh yaptıktan sonra dikkatini Balkanlara çevirdi. Bu devirde Slav akınlarına ilaveten Avarların ortaya çıkması ve Tuna'nın kuzeyinde geniş bir imparatorluk kurmalarıyla Bizans için yeni bir tehlike daha ortaya çıkmıştı. Artık yağma ile yetinmeyen Avarlar ve Slavlar Balkanları işgale başladılar.[760]

Bir İran askerî birliği Kadıköy'e kadar ilerledi. Balkanlarda ise Slav-Avar dalgası yayıldı. Phokas'ın (602-610) 604 yılında Avar kağanına verdiği haracın miktarını yükseltmesi de pek işe yaramadı. Kısa bir süre içinde bütün Balkan Yarımadası muazzam Slav kitleleri ile örtülmüştü. Devlet çöküşün eşiğinde bulunuyordu.[761]

VI. asırda Avar Türklerinin en meşhur kağanı Bayan idi. Bayan Avrupa'da kuvvetli bir devlet kurabilmek için Belgrad ve civarını ele geçirmeye azmetmişti. Onun için Doğu Roma imparatorunun elinde bulunan Sirmium kalesini üs yapmak için istemiş, olumlu cevap alamamıştı. Maksadına vâsıl olmak için Sawa

754 Gregory, *Bizans Tarihi,* s. 154; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* s. 74-75.
755 Artamanov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar,* s. 150.
756 Hasan Bahar, *Roma ve Bizans Tarihi,* Konya, 2011, s. 128-129.
757 Norwich, *Bizans, I Erken Dönem (M.S 323-802),* s. 235-236.
758 Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,* I, yay. haz. Rafet Yinanç, Ankara, 2013, s. 19.
759 Gregory, *Bizans Tarihi,* s. 151.
760 Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri (640-750),* s. 64.
761 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* s. 78.

Nehri üzerine köprü kurulmaya başlandı. Bayan'ın bu hareketini gören Bizans kale komutanı telaş içindeydi. Türk kağanı ise kale komutanına kati cevabını vermişti ve kaleye yönelik herhangi bir saldırıda bulunmayacağını yaptığı yeminle beyan etti.[762]

Avarların Yıkılışı

626 mağlubiyeti üzerine Avarların baskısı Bizans üzerinde gittikçe hızını kaybetmiştir. VII. yüzyılın ortalarına doğru Karadeniz'in kuzeyindeki Kutrigur Bulgarlarının gittikçe kuvvetlenmeleri üzerine Avarlar Karadeniz'in çevresinden boyuna batıya itilmişler ve Pannonia ile Tissa-Tuna boyunda kalmışlardır. Avarlar bir müddet Franklara karşı savaştıktan sonra nihayet Büyük Karl tarafından 796-805 yıllarında Avarların bir askerî kuvvet ve teşkilatlı bir zümre olarak varlıklarına son verilmiştir.[763] İstanbul'un 626'daki başarısız kuşatmasını takip eden dönemde Avar hegemonyasının çöküşü, Avarların on-yirmi yıl içinde Macar Ovası'na hapsolmaları ve Batı Avrasya bozkırında bir dizi göçebe grubun belirmesiyle sonuçlandı. En önemlileri Bulgar ve Hazarlardı.[764]

Avarların Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi

Avarlar 558-805 yılları arasında yaklaşık olarak 250 yıl kadar Orta Avrupa'ya ve Balkanlara hâkim oldular. Doğu'da İstanbul önlerinden batıda Germen ve Frank diyarlarına kadar akınlar yaptılar. Görüldüğü gibi bu kadar geniş bir sahaya hükmeden Avarların bu bölgede büyük tesir yapması tabii bir hadisedir. Avarlar sayesinde Doğu Avrupa'nın etnik yapısı değişmiş, Lonbardlar İtalya'ya göç etmişler, Slavlar ise Avarlar tarafından kuzeyden getirilerek Vistül, Tuna ve Bohemya havalisine yerleştirilmişlerdir. Bu sayede Slavlar Tuna, Vistül ve Bohemya ovalarına yerleşirken gelecekteki Slav devletlerinin etnik temeli Avarlar tarafından atılmış oluyordu. Kısacası Avarlar tarafından sistemli bir şekilde göç ettirilmeleri neticesinde, bugünkü Hırvatistan, Sırbistan, Çek, Slovakya ve Polonya'nın etnik yönden temeli atılmıştır.[765]

Hazarlar

Hazar Adı ve Etnik Yapıları

Köktürklerin batıdaki en uç kanadını meydana getiren Hazarlar, Sabarların bir devamı olarak tarih sahnesine çıkmışlar ve bundan sonra Hazar Denizi ile Karadeniz arasında dağınık bir hâlde yaşayan ve aslen Sabar olan Semender ve Belencer adlı iki Hazar boyu ile kağanlık topraklarında yaşayan diğer Sarogur ve

762 Hüseyin Namık Orkun, "Eski Türkler Nasıl Yemin Ederlerdi?", *RTM*, Sayı: 9, İstanbul, Eylül 1950, s. 349-350.

763 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 29; Gumilev, *Tisyaçeletie Vokrug Kaspiya*, s. 169-170.

764 Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 167.

765 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, s. 205.

Onogur gibi bütün Türk kavimlerini kendi bünyelerinde eritmişlerdir. Nitekim X. yüzyıl İslâm tarihçisi Mesudî İranlıların Hazar adını verdikleri kavme Türklerin Sabar (Sabir) dediklerini belirtmektedir.[766]

Umumi Türk tarihinde göze çarpan bir Türk boyu da Hazarlardır. Çin yıllıklarında adları K'o-sa şeklinde geçen ve manasının "gezen, hür" olduğu söylenen Hazarlar, Dokuz Uygur boyundan biridir. Hazarların kökenleri hususunda Ogur ve Sabar boylarından teşekkül eden bir boy birliği olduğu, Uygurların neslinden ve Aparların (yani Ak Hun/Eftalitler) soyundan türedikleri yolunda düşünceler mevcuttur.[767]

Doğu Avrupa'da ilk muntazam ve teşkilatlı bir devlet kuran kavim Hazarlar olmuştur. Hazarların menşe itibariyle Türk olup Orta Asya'dan geldikleri muhakkaktır. Hazarların bir müddet Hun Devleti'ne tabi zümreler arasında bulunmuş olmaları ihtimal dâhilindedir; onlar galiba Attila'nın ölümü sırasında Aşağı İtil boyunda idiler. Hazarların müstakil bir devlet olarak meydana çıkmaları ise Köktürk Devleti'nin İtil boyunda hükmü bittikten sonra başlar.[768]

Bizanslı yazarlar, Hazarları genellikle Türklere nispet ederler. Arap yazarlar da onları Türk olarak adlandırırlar. Hazarlar ise kendilerini Ugor, Avar, Guz, Barsil, Onogur, Bolgar ve Savirlerle akraba sayarlar. Çinlilerin Hazarlara verdikleri K'o-sa adının, Dokuz Uygur kabilesinden altısının adı olan Kesa'yla yakın bir benzerliği vardır ki bazı araştırmacılar buna istinaden Hazarları Uygurlara nispet etmekte ve onların arkasından VI. yüzyılda Avrupa'da görüldükleri kanaatini taşımaktadır. Ancak mevcut bilgilerin büyük bir kısmı Hazarları Uygurlara değil, Ugorlara bağlamaktadır.[769]

Hazar Coğrafyası

VIII. asrın sonunda Hazar İmparatorluğu merkezi Aşağı İtil olmak üzere Aral Gölü'nden Urallara ve Kırım'a kadar uzanıyordu. Hazarlar çok geçmeden yerleşmiş bir devlet kurdular ve bu yeni devletin şehirleri zamanın en zengin ve gelişmiş şehirleri idi. İlk Hazar başkenti Kafkasya'nın kuzeyinde Terek bozkırlarındaki Belencer şehri idi. Fakat Belencer Arapların 722-723'te yaptıkları bir akın neticesinde tahrip edildikten sonra başkent İtil deltasındaki şimdiki Astrahan'a pek uzak olmayan İtil'e nakledildi. Belencer ve İtil ilk defa kışlık başkent olarak kullanıldı. Yazları kağan bozkırlarda dolaşırdı. Fakat yavaş yavaş İtil daimi hükümet merkezi oldu. Önemli şehirleri; Sarıkşar, Çamlık, Semender, Tarku, Tamtarka, Sarkel idi.[770]

766 Yücel, "Hazar Hakanlığı", *Türkler*, 2, s. 446.

767 Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, II, s. 95.

768 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 30; İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, çev. Cafer Şiar, Tahran, 1345, s. 130; R. N. Bezertinov, *Tatarı, Turki-Potryasatepi Vsepennoy*, I, Kalkan, 1997, s. 129; Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1993, s. 57; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 370-377; İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, s. 130-139.

769 Artamonov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, s. 155; Orkun, *Türk Tarihi*, II, s. 143; L. N. Gumilev, *Tisyaçeletie Vokrug Kaspiya*, Bakü, 1991, s. 148-152; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, s. 367; İbn-i Havkal, *Suretü'l-Arz*, s. 132-137.

770 Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten* VII/25, s. 52-53; M. H. Şerifli, *IX Asrın İkinci Yarısı-XI Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü, 1978, s. 38; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş, I*, s. 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, IV, çev. Yunus Apaydın, İstanbul, 1986, s. 95-96.

VI ve VII. yüzyıllarda Kafkasya'da Arap akınlarını karşılayan Hazar Türkleridir. Bu sürede Arap egemenliği altında bulunan Doğu Anadolu'ya ilk giren Türkler Hazarlardır. Hazar Denizi'nden Dnyeper havzasına, Kafkasya dağlarından merkezi Rusya ormanlarına dek uzanan geniş ülkelerinde sağladıkları tarihte "Pax Chasarica" (Hazar Barışı) olarak bilinen iç barış ve istikrar stratejisi, Hazar Türklerinin savunma sistemlerinin temelini oluşturmuştur.[771]

Hazarlar Araplarla İranlılar arasında iki yüz yıl kadar stratejik bir kara köprüsü oluşturmuş olan Kafkaslara yerleşmişlerdir. Hazar Devleti en geniş noktasına ulaştığında Karadeniz kıyılarından Dnyeper Nehri'ne ulaşmış, kuzeyde de yukarı İtil ve Don kıyılarını da içine almıştı.[772]

Hazarlar, uzun zaman anılacak ismiyle Hazar Denizi'nin yani "Hazarların Denizi'nin" etrafına ve Karadeniz'in kuzeyine tam olarak Yukarı Don bölgesi, Kafkaslar ve İtil Nehri arasında kalan üçgenin içinde yayılmışlardı.[773]

Hazarların Orta Asya'dan çıkarak Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki bölgeye yani İtil boyuna ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Hazarların ülkeleri önceleri Terek havalisinde iken sonraları ağırlık merkezlerini Aşağı İtil boyu teşkil etmiştir. Burası İtil, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasında bulunmakla beraber, devrin en önemli ticaret yollarının da kavşağında yer alıyordu.[774]

Hazar kağanının Etil-İtil (Volga) Nehri'nin iki tarafında kurulu büyük bir şehri vardır. Nehrin bir tarafında Müslümanlar, diğer tarafında kağan ve taraftarları oturur. Müslümanların başında kağanın vazifelilerinden Hazz adını taşıyan kadılık görevini yapan bir Müslüman vardır. Hazar ülkesinde oturan ve ticaret için buraya gelip giden Müslümanların hukuki işleri bu Müslüman vazifeliye havale edilmiştir. Ondan başkası Müslümanların işlerine bakamaz ve aralarındaki anlaşmazlıklarda hüküm veremez.[775]

Avarları Güney Rusya bozkırlarına süren Altay Türkleri, artık aşağı İtil ve Don nehirleri arasındaki bozkırlara ve Kuzey Kafkasya'ya yerleşmeye başladılar. Karışık Türk grupları dışında, Hun-Bulgar boylarını ve Kafkas yerlilerini itaat altına aldıkları bu yayılma sahasında, yeni bir halk vücuda geldi. Bunlar 650'de müstakil bir devlet kurmayı başarmış olan Hazarlardı.[776]

Hukuki, dinî ve ticari uygulamaları ile dikkat çeken Hazarlar İtil-Ural-Kafkasya üçgeni ile Kırım'da hüküm sürmüşlerdir. Hâkim oldukları coğrafya döneminin en büyük ve en önemli ticaret yollarının kesişme noktasında bulunmaktaydı. Bu konumları ülkesinde ticaretin gelişmesine, gelirlerinin ve geçim kaynaklarının büyük ölçüde dış ticarete bağlı olmasına sebep olmuştur.[777]

771 Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Doğu Ermenileri", *XII. Türk Tarih Kongresi,* Ankara 12-16 Eylül 1994, II, Ankara 1999, s. 556-558.
772 J. M. Roberts, *Dünya Tarihi Tarih Öncesi Çağlardan 18. Yüzyıla…* I, çev. İdem Erman, İstanbul, 2011, s. 356.
773 Roux, *Türklerin Tarihi,* s. 111.
774 Yücel, "Hazar Hakanlığı", *Türkler,* 2, s. 446.
775 *İbn Fazlân Seyahatnamesi,* s. 83; A.J. Yakobovskiy, "IX-X. Asırlarda İtil ve Bulgarın Tarihi Topografisi Meselesine Dair", çev. Abdülkadir İnan, *Belleten,* XVI/62, Ankara, 1952, s. 273-297.
776 George Vernadsky, *Rusya Tarihi,* çev. Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak, İstanbul, 2009, s. 45.
777 Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları", *Belleten,* LXIX/254, s. 5.

Hazarların Kuruluşu

Hazar tarihinin gerçek kağanlık devresi 630'dan itibaren başlamaktadır. Bu tarihte Orta Asya'da Köktürk Kağanlığı'nın Çin hâkimiyetini tanıyarak bu fetret devresine girmesi üzerine, kendi topraklarında, kendi başlarına idareler kurmaya girişen birçok Türk topluluklarında görüldüğü gibi Hazarlar da müstakil kağanlık olarak devletlerini geliştirdiler. Başarı için gerekli siyasi ve iktisadi şartlar mevcut bulunuyordu.[778]

Hazar hanedanının Batı Köktürklerin A-shih-na ailesi soyundan olduğu anlaşılmaktadır. 630-650'lerde onlardan koptular. Kuzey Kafkasya, Ukrayna ve Güney Rus bozkırlarında bir devlet kurdular. Kafkaslara hâkim olmak uğruna Arap Halifeliği'ne karşı yapılan uzun savaşlar (640'la-737 tarihleri arasında) Kuzey Kafkasya'da sınırın tespitiyle neticelendi.[779]

Hazar - Sasani İlişkileri

Hazarların tarih sahnesine çıkışları kaynakların ifadesi ile kesin olarak M.S. II. yüzyılın sonlarına doğru olmuştur. M.S. 198 yılında Hazarlar, Barsilialarla birlikte Ermenistan'a saldırmışlardır. M.S. III. yüzyıldan başlayarak IV. yüzyılın ortalarına kadar Ermenistan bölgesinde Bizans ve Sasani İmparatorlukları her zaman Sasanilerin yanında yer almışlar ve Bizans'a karşı onlarla birlikte savaşmışlardır. Ancak M.S. IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sasaniler Ermenistan'ı istila edip komşularına karşı istilacı bir siyaset izleyince, Hazarlar bu defa Bizans ile anlaşarak, onlara karşı savaşmaya başlamışlardır. M.S. 363 yılında Roma İmparatoru Julianos (361-363)'un Ermenistan'da bulunan Sasanilere karşı yaptığı savaşa Hazarlar da katılarak Bizans'a yardım etmişlerdir. Bunun üzerine Sasaniler Kafkasya'da bulunan kabilelerle anlaşarak onların Hazarlara saldırmalarını sağlamışlardır. Hazarlar 457 yılında Kafkasya'daki Sasani savunmasını kırarak Kür ve Aras bölgelerini ele geçirmişler, Gürcistan ve Ermenistan'ın içlerine kadar ilerlemişlerdir. Bu durum karşısında Sasani imparatoru çaresiz kalarak Bizans'tan yardım istemek zorunda kalmıştır. Bundan sonra Hazarlar ile Sasaniler arasındaki savaşlar sürekli olarak devam etmiş ve Sasani hükümdarı Kubad (448-531) döneminde özellikle Hazarlara karşı Derbend ve Kafkasya'daki geçitlerde bir dizi kaleler inşa ettirmiştir. Sasani hükümdarı Anuşirvan (531-579) Hazarlarla savaşarak onlara karşı Derbend (Bab el-Ebvab)'i inşa ettirmiştir. Siyasi ve askerî açıdan güçlü hâle gelen Hazarları yenemeyeceğini anlayan Anuşirvan onlarla dost olma yoluna giderek onlardan gelecek tehlikeleri önlemeye çalışmış ve hatta bu uğurda kızını bile Hazar kağanına vermeyi denemiştir. Hazarlar yine VII. yüzyılda Batı Köktürk kağanının iradesi ile Sasanilere karşı Bizans'a yardım etmişlerdir. Hazarların Derbend'i geçerek Gürcistan'a girip Tiflis'i kuşattıkları ve Azerbaycan'a akınlar yaptıkları 626-627 yılına doğru, kendisi Doğu Karadeniz sahillerinde bulunan ve başkenti Sasani-Avar muhasarasına alınmış olan Bizans İmparatoru Herakleios (610-641), Tiflis önlerine gelerek Hazar hükümdarı ile vardığı anlaşma sonucunda sağladığı 40 bin atlının desteği sayesinde İran içlerine kadar yürümeye muvaffak olmuştur. Bu sırada Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz idi. Hazar kumandanı Çorpan Tarhan,

778 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 168-169.
779 Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya,* s. 110.

Aras Nehri'ne kadar bütün kuzey Azerbaycan'ı ele geçirerek bazı Ermeni kitlelerini itaat altına almıştır. Bu arada başkent Belencer'den başka Güney Kafkasya'da Kabale (Çuhur Kabala köyü) şehri kurulmuştur. 628 yılında kış mevsiminin başlaması yüzünden o yıl alınamayan Tiflis, ancak 629 yılında Hazar kumandanı Çorpan Tarhan'ın başarı ile yürüttüğü harekât neticesinde Hazar yabgusu tarafından zapt edilmiştir. Bu münasebetle Anadolu İranlıların istilasından kurtarılmış, Sasaniler artık büyük bir devlet olmaktan çıkarılmış ve Hazar Kağanlığı, İran karşısında Bizans'ın en iyi müttefiki durumuna gelmiştir.[780]

VI ve VII. yüzyıllarda Hazarlar, Bizans-Sasani mücadelelerinde Kafkasya'da aranan ve yardımına başvurulan, siyasi ve askerî güçleri vasıtasıyla bölgedeki dengelerin değişmesine ve yeni anlaşmaların imzalanmasında etkin bir rol oynayan Türk devleti idi. Sasani ve Doğu Roma'nın Ermenistan politikalarında olduğu gibi Hazarların Kuzey Kafkasya milletleri üzerindeki siyasetleri de ikili karakter taşıyordu. Kafkas kapılarını (geçitlerini) sağlamlaştırmak maksadı ile ikiyüzlü bir siyaset takip ediyorlardı.[781]

Hazarlar Sasanilere karşı Doğu Roma ile ittifak yaparak bölgenin etkin askerî ve siyasi gücü olarak kabul görmüşlerdir. Sasani hükümdarı Kavadh'ın (488-531) saltanatı zamanında Hazarlar Kafkasya üzerinden Arran bölgesine saldırdılar. Daha sonra İberiya (Gürcistan) ve Ermenistan'a yönelik akınlar düzenleyerek buralardaki Sasani orduları ile mücadelelerini sürdürdüler.[782]

Hazar - Köktürk İlişkileri

576 yılında Kırım'daki Kerç Kalesi'nin Köktürklerin eline geçmesi ile bu devletin sınırları Karadeniz'e kadar ulaşmıştı. Hazarlar 586 yılına ait bir Bizans kaynağında Türk adıyla birlikte zikredilmişler. Aynı şekilde Çin yıllıklarından Hsin Tang Shu'da da Tu-chüe Ho-sa yani Türk Hazar olarak kaydedilmişlerdir. Bu durum Hazarların Köktürklere bağlandıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Köktürk Devleti 582 yılında batı ve doğu olmak üzere ikiye ayrıldığında Hazarlar batı kağanlığının en uç noktasını oluşturdular ve bu devletin arzusu üzerine Sasani İmparatorluğu'na karşı Bizans'a yardım ettiler. İslam ve Ermeni kaynaklarına göre Hazarlar VII. yüzyılın ortalarına kadar Batı Köktürklerine bağlı kalmışlardır.[783] 626'da Albanya'nın harap edilmesinden sonra Hazarlar 627 ve 628 (Tiflis'i aldıkları yıl) tarihlerinde Yabgu Kağan ve yeğeni şad (bunlar muhtemelen Köktürler idi) liderliğinde Gürcistan'a yöneldiler. Theophanes, bu olaylardan söz ederken Hazarları "Doğudan gelen Türkler" olarak tanımlıyordu.[784]

780 Yücel, "Hazar Hakanlığı", *Türkler*, 2, s. 446-447; *Hudûd al-Âlâm*, s. 43; Câhiz, *Türklerin Faziletleri,* s. 38.

781 Feride Memmedova, *Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası,* Bakü, 1993, s. 188; A.A. Kudyavtsev, *Drevniy Derbend*, Moskova, 1982, s. 106; Kürkçüoğlu, *Roma'dan Selçuklu İdaresine Ermeniler,* s. 167.

782 Pavlos Karolidis, "Romanos Diogenes İstanbul'a Yollar Açılırken", *600'lü Yıllardan 1461'e….*, çev. Kriton Dinçmen, İstanbul, 2004, s. 27; Abdullâh Razi, *Tarih-i Kâmil-i İran,* Tahran, 1375 Ş, s. 72; Kazi T. Laypanov-İsmail M. M. İziyev, *Türk Halklarının Kökeni,* çev. Hatice Bağcı, İstanbul, 2010, s. 126.

783 Ahmet Taşağıl, Hazarlar, *TDVİA*, 17, İstanbul, 1998, s. 117; Percy Sykes, *Persia*, London, tarihsiz, s. 38-39.

784 Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 63; D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, New Jersey, 1984, s. 5

Hazar - Bizans İlişkileri

Hazar Kağanlığı'nın 630'lu yıllardan sonra Doğu Avrupa'da siyasi rol oynamaya başladığı ve bilhassa Bizans İmparatorluğu'yla olan ilişkilerinin önem kazandığı bilinir. Bizans İmparatoru Herakleios, Sasanilere karşı mücadele ederken, Köktürk Kağanının hizmetindeki Hazarlardan yardım almış ve bu sayede 622-627 yıllarında İran'a karşı zafer kazanmıştır.[785]

Merkezi Hazar Denizi'nin kuzeydoğu kıyılarındaki aşağı İtil bölgesi olan ama VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar olan dönemde gücünün doruğundayken bazen Kırım ve Kafkaslardaki Bizans çıkarlarıyla çatışacak kadar genişlemiş Hazar Kağanlığı (İbranice Kuzarim) çoğu zaman imparatorluğun önde gelen stratejik müttefiki oldu. Hazarları müttefik olarak bu kadar önemli kılan unsur, aynı zamanda hem imparatorlukla hem de o dönemlerde onun en büyük düşmanı olan ve Kafkasya'yı fethetmiş Müslüman Araplarla doğrudan komşu olmalarıydı.[786]

Hazar Devleti İran karşısında Bizans'ın en iyi müttefiki durumunda idi. Türk-Bizans işbirliği sayesinde zayıflayan Sasani İmparatorluğu 634-637'lerde İslam kuvvetleri tarafından çökertilip, İran toprakları Arapların eline geçerek Müslümanların harekâtı bir yandan Ermeniye yolu ile Kafkaslara doğru bir yandan da Suriye üzerinden Anadolu içlerine doğru gelişmeye başlayınca bu ittifak (Bizans-Hazar) tabii bir hâl aldı.[787]

İki imparator II. Justinianos (685-695) ve V. Konstantinios (741-775) Araplara karşı Hazar ittifakını sağlamak için Hazar kağanının kızları ile evlendiler, Hazar ülkesi Bizans'ın müdafii idi. Zira uzun müddet Arapların Karadeniz'i dolaşarak Avrupa tarafından İstanbul'u kuşatmalarını engel olan, hesaba katılır tek askerî kuvvet Hazarların elinde idi. Halife ordularının diğer sahalardaki yayılış hamlesi, bunun başarısız kalması sebebinin coğrafi mesafelerde değil ancak Hazar gücünde aranmasını gerektirir.[788]

Hazar Kağanlığı'nın toprakları geleceğin Kiev Rusyası'nı kapsamaktaydı. Kağanlık güneyde Kafkasya'nın kontrolü için Abbasi Halifeliği; Kırım'ın kontrolü içinse Bizans'la mücadele etti. Hazarlar bazen de Bizans'la ittifak yaptılar ve onunla göçebe kavimlere karşı bir ileri savunma hattı oluşturdular.[789]

Bizanslılarla, hilafete karşı duydukları düşmanlık dolayısıyla kendilerini müttefik addeden, Kafkasya ve Ermenistan arazisine yaptıkları akınlarla Arapları büyük ölçüde uğraştıran Hazarlarla mevcut geleneksel dostane ilişkiler Bizans Devleti için bir dayanak olmakta idi.[790]

785 Kurban, *Yaşlı Tarihin Yankısı*, s. 40-41; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 96; Arthur Koestler, *On Üçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası)*, s. 24-25; Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi ve Albân Salnamesi*, Mhitar Koş. çev. Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006, s. 143-149; Michael Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", *TM*, III, İstanbul, 1935, s. 133.

786 Luttwak, *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi*, s. 204-205.

787 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 168-169; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla/Cengiz Han/Timur*, s. 180; Agathangelos, *History of the Armenians*; çev. R. W. Thomsen, New York, 1976, s. 37.

788 Laszlo Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, yay. haz. Ş. K Seferoğlu-Adnan Müderrisoğlu, Ankara, 1983, s. 1-2; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş, I*, s. 57-58; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, Bakü, 1989, s. 45-50; Abeşi, *Türk Kavimleri Tarihi*, s. 115.

789 Geoffrey Hasking, *Rusya ve Ruslar Erken Dömenden 21.Yüzyıla*, İstanbul, 2011, s. 52.

790 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 146

A. Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem* adlı eserinde, 626 yılında Bizans İmparatoru Herakleios (610-641)'un Hazar ordularını İranlılarla savaşmak üzere teşvik ettiğini yazmaktadır. Yine aynı eserde, *Ravzatü's-Safa* adlı eserden alıntı yaparak, Hürmüz devrinde Hazar ordularının Derbend'den geçerek Ermenistan ve Azerbaycan ülkelerini yağmaladıklarını ve Herakleios'un 626 yılında Hazarları İranlılarla savaşmak için kışkırttığı belirtilmektedir.[791]

Hazar - Arap İlişkileri

İslam ordusunun Türklerle mücadele ettiği ikinci cephe Kafkasya idi. Azerbaycan ve Ermeniye'nin fethinden sonra Müslüman Araplar Hazar Türkleriyle karşılaştılar. 639'da Hz. Ömer, Süraka b. Amr'ı Derbend'in fethine memur etti (643). Abdurrahman b. Rebîa, Huzeyfe b. Esîd ve Bükeyr b. Abdullah gibi kumandanlar da Süreka'nın emrine verildi. Hz. Ömer Habib b. Mesleme'yi de ona yardımcı gönderdi. Süraka'nın öncü kuvvetleri kumandanı olan Abdurrahman'ın sevk ve idaresindeki İslam ordusu Derbend hâkimi Şehrbârâz ile antlaşma yaptı. Şehrbârâz'da Müslümanlara tabi olmayı kabul etti (642-643). Süreka'ya bağlı birlikler Derbend'in kuzeyine geçip Hazar Türkleriyle karşı karşıya geldi. Süraka'nın aynı yıl ölümü üzerine başkumandanlığa getirilen Abdurrahman b. Rebîa Hazarlarla mücadeleye devam etti (645-646). Hazar topraklarına akınlar düzenledi. Hazar başkenti Belencer yakınlarında meydana gelen bir savaş sırasında İslam ordusu mağlup oldu ve Abdurrahman şehit düştü (652-653). Kardeşi Selman b. Rebîa bir süre savaşa devam ettikten sonra Derbend'e döndü.[792]

Hazarların ilk kuruluş dönemi İslam-Arap kuvvetlerinin de ilk yayılış dönemlerine rastlamaktadır. İlk Arap-Hazar çatışması daha Halife Osman devrinde meydana gelmiş ve seksen yıl kadar sürmüştür. Bu mücadele Bizanslıların çok işine yaramış ve Hazar Bizans dostluğunu pekiştirmiştir. Bizans ile Hazarlar arasında bu yakınlığın başka bir önemli sebebi vardı: Nasıl Uygurlar Yukarı Asya Türkleri arasında en medenileşmiş olanlarıysa Hazarlar da (Bulgarlar dâhil) Avrupa Türkleri arasında öyleydiler. Hazarlar eğer Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlıkla ilgili orta bir yolu izleyebilmişlerse bu onların medeniyet seviyesinin yüksekliğinden ileri gelmektedir.[793]

Müslümanlar ile Hazarlar arasında ilk ciddi çarpışma 32 (653) yılında olmuştur. Abdurrahman kumandasındaki birlikler el-Bâb (Derbend)'ı geçerek Belencer üzerine yürüdüler. Daha önceki yıllarda yapılan akınlar sebebiyle ihtiyatlı davranan Hazarlar, Belencer yolu üzerinde pusu kurarak İslam ordusuna ağır kayıplar verdirdiler. Buna rağmen Belencer önlerine kadar ilerlemeye muvaffak olan Abdurrahman, burada şiddetli mukavemetle karşılaştı. Şehir önlerinde meydana gelen çarpışmada Müslümanlar büyük zayiat verdiler. Hatta Abdurrahman bile ölüler arasında idi. Ağabeyinin ölümü üzerine kumandanlığı deruhte eden Selman b. Rebîa, el-Bâb'a çekilmek zorunda kaldı. Bu mağlubiyetten sonra Araplar

791 A. Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem,* Bakü, 1951, s. 32, 50, 54; Michael Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", *Türkiyat Mecmuası,* III, s. 133; Dunlop, *The History of the Jewish Khazars,* s. 28-29.

792 Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler,* 4, s. 241.

793 Kurban, *Yaşlı Tarihin Yankısı,* s. 41-42.

ile Hazarlar arasında uzun müddet bir çarpışmanın olmadığı görülmektedir. İslam Devleti, dâhili karışıklıklar sebebiyle Hazar cephesine gereken ehemmiyeti vermemiş ve dolayısıyla mücadeleler durmuştur.[794]

Emevîler döneminde, zımmîler dinî hürriyetlerine saygıyla birlikte devlette kendilerini yönetici kılan değişik ve muhtelif haklara sahip olmuşlardır. Ömer b. el-Hattab, mahalli işlerin yönetimini yerel zımmî halka bırakmış ise de Müslümanlarla ilgili işlerin gayrimüslimlere bırakılmasını hoş karşılamamıştır.[795]

Suriye Valiliği sırasında gerek ülke içinde gerekse Doğu Roma'ya karşı siyasetiyle adından en çok bahsedilen şahıslardan biri olan Muaviye, halife olduktan sonra gücünü daha da artırdı. Valiliği döneminde Doğu Roma'ya karşı iç siyasi problemler nedeniyle ara verdiği kara ve deniz seferlerine halifeliğinin henüz ilk yıllarında tekrar başladı ve aralıksız sürdürdü. Öyle anlaşılıyor ki ana gayesi Doğu Roma'nın başkenti İstanbul'u almaktı.[796]

Muaviye'nin Doğu Roma Devleti'nin bir iç siyasi probleminde taraflar için önemli bir unsur hâline geldiği görülmektedir. 667-668 yılında devlete karşı ayaklanmış bulunan Armeniakon Theması[797] Strategosu Saborios General Sergios'u Şam'a gönderip imparatora karşı Muaviye'den yardım istedi. Karşılığında Doğu Roma'ya düzenleyeceği seferlerde kendisine yardımcı olacağına söz veriyordu.[798]

Müslümanlar ile Hazarlar arasında şiddetli çarpışmalar Emevî Halifesi Velid zamanında (705-715) başlamıştır. Bu savaşlar 737 yılında Mervan b. Muhammed'in Hazarlara karşı kazandığı zafere kadar bütün şiddetiyle devam etmiştir. Bu mücadeleler sırasında iki taraftan birisi diğeri üzerinde kesin bir üstünlük kuramamıştır. Emevî orduları Derbend'i[799] geçerek Hazar ülkesinin iç kısımlarına nüfuz ederken Hazarlar da buna mukabil akınlarla İslam ülkesini yağma ve tahrip ediyorlardı. Karşılıklı zafer ve mağlubiyetlerle geçen bu çarpışmalar neticesinde, her iki taraf da toprak kazanma bakımından pek kârlı çıkmıyordu. Tabii hudut olan Kafkaslar, Derbend ve diğer bazı geçitler vasıtasıyla aşılabiliyordu. Derbend müstahkem mevkii daha ziyade Müslümanların hâkimiyetinde bulunuyordu. Müslümanların Derbend'in hemen kuzeyinde bulunan Belencer'i kısa bir süre için olsa bile fethetmeleri üzerine Hazarlar merkezlerini daha kuzeyde İtil (Atil, Etil, Araplarca el-Beyda)'e nakletmişlerdi.[800]

Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliği devrinde 708-718 (h. 86-96) Araplar Türkistan topraklarına yerleşmeye başladı. Bazı tarihlerde bu topraklar Arapların

794 Yıldız, *İslamiyet ve Türkler,* s. 11-12; Koestler, *On Üçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası),* s. 27-28; R. N. Bezertnov, *Tatarı, Turki-Potryasatepi Vsepennoy*, I, Kalkan, 1997, s. 129; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 25; Şeker, *Türkistan'dan Anadolu'ya İnsan ve Toplum Hayatı,* s. 25.

795 "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", çev. İrfan Aycan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XXXVII, Ankara, 1987, s. 184.

796 Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri,* İstanbul, 2003, s. 70.

797 Thema Sistemi: VII. yüzyıldan sonra, imparatorluk toprakları küçük parçalara ayrılarak askerî valiler tayin edildi. Bu idari yönetime "Thema Sistemi" denmektedir. Baştaki askerî valiye de Strategus deniyordu. Themalar ticaret yollarının değişimi, orduların yer değiştirmesi gibi olaylarla sık sık sınır değişikliğine uğramıştır. Bkz. İlber Ortaylı, *Türkiye İdari Tarihine Giriş*, Ankara, 1996, s. 33.

798 Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri,* s. 70.

799 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân,* 1, s. 303-306.

800 Yıldız, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", *VIII. Türk Tarih Kongresi,* II, s. 855-856; Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", *TM*, III, s. 147; Aycan-Sarıçam, *Emeviler,* s. 63-64.

kontrolünden çıkma noktasına geldiyse de zaman içinde Buhara, Semerkant, Talekan, Keş, Nesef, Harezm, Fergana, Şaş gibi Orta Asya toprakları tamamen Arapların kontrolüne girdi. Neticede Araplar Orta Asya'nın vazgeçilmez yeni bir unsuru durumuna geldi.[801] Halife Ömer b. Abdülaziz (707-720) ülkedeki Hristiyan unsurların can, mal, mabet ve ibadet hürriyetine saygı göstermiştir.[802]

H. 103/721-722 yılında Hazarlar, bazı Türk boylarından da destek ve yardım görerek İslâm ülkesine akınlarda bulunmuşlar, kendilerine karşı gönderilen orduyu mağlup etmişlerdir. Bu durum karşısında Yezid b. Abdülmelik, Cerrah b. Abdullah el-Hakemi'yi Ermeniye Valiliğine tayin ederek, Hazar bölgesindeki mücadeleye memur etti. Cerrah bu bölgede önemli başarılar kazandı. Bölgenin en önemli şehri Belencer'i hâkimiyeti altına aldı. Daha sonra da Ermeniye'deki karargâhı Berde'ye döndü.[803]

Hişam b. Abdülmelik (105-125/724-743) döneminde en önemli dış olaylardan birisi muhakkak ki Kafkasya'da Hazarlarla yapılan mücadeledir. Hazarlar öteden beri Emevî Devleti'nin kendileriyle olan sınırlarına tecavüz etmekteydiler. Bu sebeple Hişam 107/725-726 yılında Ermeniye Valisi Cerrah b. Abdullah'ın Hazarlara karşı taciz saldırıları düzenlemesini istedi. Ancak Hazarların hazırlıklı olmaları, komşularından destek görmeleri sebebiyle Cerrah mağlup oldu ve akabinde de azledilerek yerine Mesleme b. Abdülmelik tayin edildi. 108-110/726-728 yılları arasında Kafkasya'da mücadele veren Mesleme, burada önemli başarılar kazandı ve o bölgeye kuvvetli bir garnizon yerleştirdi. 111/729-730 yılında Mesleme azledilerek yeniden Cerrah Ermeniye valiliğine tayin edildi. Cerrah, yaptığı seferlerde Tiflis üzerinden Belencer'i ve Hazarların başkenti el-Beydâ'yı kısmen ele geçirdi. Ancak buna mukabil Hazarlar da 730 yılı ortalarında Erdebil'e kadar indiler ve burada Cerrah'la yaptıkları savaşı kazandılar. Cerrah savaşta öldü. 114/732 yılına kadar Kafkaslarda bir kısım yerleşim merkezleri bazen Hazarların bazen de Müslümanların elinde yer değiştiriyordu. Bu tarihten itibaren Hişam, amcasının oğlu Mervan b. Muhammed'i Ermenistan, Azerbaycan ve el-Cezire valiliğine tayin etti. Mervan iyi bir askerdi. Teşkil ettiği bir orduyla önce Hazarları kuzeye çekilmek zorunda bıraktı, sonra da 120/737 yılında Kafkasları geçerek Hazarların ülkesine girdi. Mervan burada yaptığı bütün savaşları kazandı ve Hazar kağanını sulh istemeye mecbur etti. Yapılan anlaşmayla uzun zamandan beri bu bölgede bir problem olan Hazarların vermiş oldukları rahatsızlık artık ortadan kaldırıldı ve Kafkaslarda sükûnet sağlanmış oldu.[804]

Emevîlerle Hazar Türkleri arasındaki mücadeleler Cezire ve Doğu Anadolu valiliğinde bulunan Cerrah b. Abdullah'a yardımcı kuvvet gönderen Hişam onu Hazarlara karşı seferle görevlendirdi ise de dağınık olarak ilerleyen Emevî kuvvetlerini Hazar kağanının yenmesi zor olmadı. Yenilen Cerrah azledilip yerine Mesleme tayin edildi. Mesleme kumandanı Said b. Amr el-Hareşî'yi öncü olarak

801 Kurt, "Orta Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü", *Orta Çağın Başarısı Buhara*, s. 30.
802 İbrahim Agâh Çubukçu, "Müslümanların Hristiyanlara Bakış Açıları", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXXII, Ankara, 1992, s. 225.
803 Aycan-Sarıçam, *Emeviler*, s. 80; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan*, s. 295.
804 Aycan-Sarıçam, *Emeviler*, s. 84-85; Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, İstanbul 1978, s. 29.

sevk etti, kendisi de Berdea üzerinden el-Bâb (Demir-kapı)'a geldi ve burayı ele geçirdi 107/725-726. Ertesi yıl Hazar kağanı Azerbaycan'a akın yaptı ise de yenilerek geri çekildi. 111/729'da Arap orduları Tiflis üzerinden Belencer'e geldi ve oradan Hazar başşehri el-Beyda (Etil/İtil)'ya kadar ilerledi ise de kışın geri döndü. 112/730'da Hazarlar Erdebil'e kadar ilerleyerek Cerrah'ı yendiler. Son olarak Mervan b. Muhammed bölge valiliğine getirildi ve Hazarları yenmeyi başardı ve onları Müslüman olma şartıyla sulha razı etti.[805]

VIII. asrın başlarında Hazar Türkleri arasında İslamiyet'in yayıldığı görülmektedir. Müslümanlar 105 (723) tarihlerinde Hazarların başşehri Belencer'i zapt ettiler. Bunun üzerine Hazarların merkezi Dâr el-Beyzâ denen İtil şehrine taşındı. Biraz sonra 113 (731) yılında Mesleme b. Abdülmelik, 114 (732) yılında Mervan b. Muhammed kumandasındaki Müslüman kuvvetler tekrar Belencer'i ele geçirdiler. Mervan, Hazarları itaat altına almak için 119/737 yılında yeni bir sefer düzenleyerek başşehir İtil'i muhasara etti. Bunun üzerine Hazar kağanı itaatini bildirip Müslümanlığı kabul etti. Mervan'dan İslamiyet'i öğretecek fakihler istedi. Mervan da orduda bulunan el-Esedî ile el-Hülanî'yi Hazarlara ve Bulgarlara İslamiyet'i öğretmesi için Hazar kağanının yanına bıraktı.[806]

Arapların gerek Hazarlar gerekse Dağıstan kabileleriyle muharebeleri VII. asrın ilk yarısına kadar devam etmiş. Emevî halifelerinden Haşim b. Abdülmelik zamanında (732) sona ermiştir.[807]

732/33 yılında Güney Dağıstan'daki dağlı kabilelerin prensleriyle ittifak akdeden Mesleme, tekrar Hazarların tutunmayı başardıkları Derbend'e yöneldi. Binlerce Hazar savaşçısının (kerhanların) tuttuğu ana kaleyi ele geçiremeyeceğini anlayan Arap emîri, Hazarlara ait bölgeleri yakıp yıkmakla uğraşmaya başladı. Araplar, çeşitli bölüklere ayrılarak şehir ve kaleleri işgal ettiler, yaktılar, yıktılar ve kaçıp saklanmayı başaramayanları esir aldılar. Hamzim (Guznayn) ve Belencer gibi en büyük şehirler, Arapların gelişinden önce tıklım tıklım insan doluydu. Fakat Mesleme'nin uğradığı Belencer Dağı ötesindeki Semender şehrinde kimse kalmamıştı. Yâkubî'ye göre Mesleme, ancak Varaçan (Varsan)'a kadar gidebilmişti. Burada ise Arapları bizzat kağanın kumanda ettiği Hazar ordusu karşılamıştır. Arapların asıl Hazar ordusuyla bu karşılaşmalarında da her zamanki olanlar tekrarlandı ve Mesleme çekilme kararı aldı. Düşmanı şaşırtmak için kamptaki bütün ocakların sabaha kadar yakılmasını emretti; kendisi ise tüm ağırlıkları arkada bırakarak cebrî yürüyüşle geri dönüş yolunu tuttu. Araplar, bir gün zarfında normalde iki günde katedilen yol kadar mesafe katetmişler ve "son bir mola ile" Derbend'e canlı cenaze gibi ulaşmışlardı. Hazarlar Derbend'e yaklaştıklarında, Araplar çoktan alelacele geri çekilmeyi başarmış ve düşmanı şehrin kuzeyinde karşılamışlardı. Araplar ve müttefikleri, yüzlerce Emevî sancağı altında bütün gün Hazar saldırılarını püskürttüler. Bu çarpışmalar sırasında en büyük yararlığı gösteren kişi, Arap ordusunun sağ cenahını kumanda eden Mervan b. Muhammed'di. Aynı günün akşamı bir Hazarlı firari Mesleme'ye kağanın bulunduğu yeri gösterdi. Kağan, üzeri simli perdelerle

805 Nuri Ülkü, *İslam Tarihi I. (Başlangıçtan Osmanlılara Kadar),* İstanbul 2012, s. 210; Abeşî, *Türk Kavimleri Tarihi*, s. 116-117.

806 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 7.

807 Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi,* İstanbul, 1978, s. 29.

örtülü kapalı bir arabadaydı; zemin halılarla kaplıydı. Arabanın tepesine ise altın bir nar meyvesi oturtulmuştu. Kağanın hassa birliğini oluşturan seçme yiğitler, çevreyi sıkı bir koruma altına almışlar. Kağan yaralanmıştı, fakat kargaşa anında kaçıp kurtulmayı başardı. Bu başarıdan cesaret alan Araplar, genel taarruza geçerek Hazarları geri attılar. Mesleme, Hazarları püskürttükten sonra, içinde bin kadar Hazar'ın bulunduğu Derbend Kalesi'nin kuşatmasıyla meşgul oldu. Kuşatma altına alınanlar, taş ve demir parçaları fırlatarak ümitsizce kaleyi savunmaya çalışıyorlardı. Sonunda yerli halktan birinin tavsiyesi üzerine Mesleme, içeridekileri teslim olmaya zorlamak amacıyla kalenin içinden geçen su kaynağının yönünün değiştirilmesini emretti. Hazarlar, gecenin karanlığından faydalanarak kaçtılar. Arap yazarlar, Mesleme'nin tekrar Derbend'e çekildiğini, kalede erzak stoku için mahzen ve depolar inşa ettirdiğini ve kaleyi korumakla görevlendirdiği 24 bin kişilik bir Suriye kolonisi kurduğunu kaydetmektedirler. Mesleme, daha sonra yerine yukarıda adı zikredilen ve Halife Hişam'ın amcazadesi olan Mervan b. Muhammed'i vekil tayin ederek Suriye'ye, halifenin huzuruna gittiğini yazmaktadır. Hazarlar, Mesleme'nin çekip gittiğini öğrenince, Kuzey Dağıstan'daki kendi şehirlerine göre döndüler. Bunun üzerine Mervan, 40 bin kişiden daha fazla bir ordu toplayarak, şiddetli yağmur ve çamura rağmen, yine 732/33 yılında Belencer'e doğru hareket etti. Bu yüzden tertiplenen sefere de "Çamur Seferi" adı verildi. Anlatıldığına göre, sefer sırasında çamur ta atların kuyruklarına kadar bulaşmış, bu yüzden de Mervan kuyrukların kesilmesini emretmişti. Mervan'ın düşmandan ele geçirilen bol miktarda sürüyle memnun bir şekilde geri döndüğünün dışında bu sefer hakkında detaylı bilgi sahibi değiliz. Seferin, göçebelerin sürüleriyle birlikte Kafkasların ötesindeki kışlaklarında, Terek ve Sulak'ın geniş deltalarında bulundukları kış günlerinde tertiplendiği ayan beyan ortadadır. Mesleme'nin 725/26 ve 730/31 yılları arasındaki yardımcısı ve Hazarlarla yapılan çarpışmaların kahramanı Said b. Amr, belli bir süre Mervan'ın yerini almış, fakat kısa bir süre sonra gözlerine mil çekilmiş ve Mervan tekrar Kafkasötesi'ne[808] gelmiştir. Mervan, bölgede bulunmadığı sırada halifenin huzurundaydı ve ona Hazarlarla yapılacak savaşla ilgili kendi planını dikte ettirmişti. Ona göre Hazarlarla yapılan savaşların başarılı gitmemesinin sebebi, onların Arapların niyetini vaktinden önce öğrenip, gerekli tedbirleri almalarıydı. Hemen büyük çapta ordu topluyorlardı ve Araplar da canlarını kurtarmanın endişesine düşüyorlardı. Bu yüzden Mervan halifeden kendisine 120 bin kişilik bir ordu tahsis etmesini istedi. Halifeyle mutabık kalan Mervan, 735'de Kafkasötesi'ne tekrar döndü, fakat bu defa öncelikle Gürcülerin isyanını bastırmakla uğraşmak zorunda kalacaktır. Gürcüler, Mervan'ın sergilediği gaddarlık ve zulümler karşısında ona sağır lakabını taktılar. Mervan daha sonra Albanya üzerine yürüyerek buradaki kalelerin üçte birini ele geçirdi. Mervan, ancak çok iyi bir hazırlıktan sonra 737'de nihai hedefini, yani Hazarya'nın fethini gerçekleştirme harekâtına girişti. Mervan, Hazarları

808 Kuzeyde Büyük Kafkas Dağları, doğuda Hazar Denizi, güneyde İran, batıda Türkiye ve Karadeniz arasında kalan bölgeye Latin kaynakları Transkafkasya, İslâm kaynakları Maverâ-yı Kafkasya, Rus kaynakları da Zakafkasya adını vermektedirler. Transkafkasya bölgesinde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bağımsız devletleri bulunmaktadır. Transkafkasya için bkz. Ahmet Sapmaz, *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri,* İstanbul 2008, s. 21; Alâeddin Yalçınkaya, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Düğümden Küresel Kördüğüme,* Ankara 2006, s. 9; Hasan İzzet Altınanıt, *Özgürlüğün Görkemli Ülkesi Kafkasya,* İstanbul, 2014, s. 29.

yanıltmak için birtakım önlemler aldı. Hazarlara özel bir temsilci göndererek, onlarla barış yapmak istediğini belirtti ve kağanı yapılan askerî hazırlıkların Hazarlara karşı değil, Alanlarla savaşmak amacıyla yapıldığı konusunda ikna etmeye çalıştı. Fakat kağanın anlaşmayı teyit maksadıyla gönderdiği cevabî elçi, Araplar sefer hazırlıklarını tamamlayıncaya kadar alıkonuldu. Mervan'ın elinin altında şimdi 150 bin kişilik bir ordu vardı ve ordu saflarında Arapların dışında, başlarında Prens Aşot ve diğer prenslerin bulunduğu Ermeni birliklerinden başka Kafkasötesi kuvvetleri de bulunuyordu. Mervan, biri Daryal, diğeri Derbend Geçidi üzerinde olmak üzere iki ayrı koldan Hazarlara saldırma kararı aldı. Kendisi ana kuvvetlerle Daryal Geçidi üzerinden hareket ederken, diğer birlikleri Yezid Useyd b. Zatira es-Sülemî kumandasında Derbend yoluyla gönderdi. İki ordu Semender'de bir araya gelecekti. Bu arada Hazar elçisi sefer amacına ulaşıncaya kadar alıkonulduktan ve iki ordu buluştuktan sonra, Mervan'ın huzuruna çıkarıldı. Mervan, Hazar elçisine hakarette bulunarak savaş ilan etti. Fakat elçi serbest bırakıldıktan sonra dahi, Hazarlar Arapların niyetinden geç haberdar olsunlar diye bozuk yollar üzerinden geri gönderildi. Elçi kağanın huzuruna ulaştığında Araplar çoktan Hazarya'nın iç kısımlarına kadar sokulmuşlardı. Korkuya kapılan kağan, hemen beyleriyle meşveret yaptı; fakat onlar, Araplara karşı koyabilecek miktarda asker henüz toplanmadığı için, başkentten alelacele kaçmanın dışında bir teklif getirmediler. Kağan, İtil Nehri'nin sol sahiline, muhtemelen Ural Dağı'nın kuzey kesiminde bir yere çekilirken, başkentin savunmasını Arap ordusuna nispetle 40 bin kişi gibi düşük fakat seçme askerle Hazar-Tarhan üstlendi. Gafil avlanan Hazarlar, galiba bu ordunun Mervan'ı İtil önlerinde tutacağı, bu arada kağanın da düşmana karşı kuvvet toplayabileceği düşüncesindeydiler. Gerçekten de bu arada kağanın ani bir kararla çok sayıda cesur savaşçı çıkarabilecek kapasitedeki müttefik kabilelerin bulunduğu İtil-ötesi'ne hareket etmesi tesadüfî değildi.[809]

Thema Sistemi, ısrarlı Arap saldırılarına karşı gelebilmek için oldukça önemliydi. İmparator Leon, (717-741) saltanatının sonunda, Anadolu'yu Arap akınlarından temizlemişti. Leon'un Araplara karşı başarısı Hazarlarla yapmış olduğu ittifakın bir sonucuydu. Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Hazarlar Araplara arkadan saldırabilirdi.[810]

V. Konstantinos ile Hazar Prensesi Çiçek'in, evlenmesi münasebetiyle sıhrî (evlenme yoluyla akrabalık) yoldan müttefik olan Doğu Romalılar, Hazarların yanında Araplara karşı savaşıyorlardı. Kabiliyetli ve acımasız Arap kumandanı Mervan, dağ kalelerini bir bir ele geçirmiş 736'da Lekzi ve Alanları itaat altına alarak savaşı Hazarya'ya taşımıştı 737'de ise Arap orduları İtil Nehri'nin sağ cenahına kadar ilerlemişlerdi. Ermeni prenslerinin yardımcı kuvvetleriyle bu ordunun sayısı 150 bindi. Böyle güçlü bir orduya karşılık Hazarların çıkardığı ordu sadece gönüllülerden oluşan 40 bin kişiydi. Ordusunu ve ülkesini terk eden kağan kuzeydeki dağlara kaçmış Hazar ordusu ise düşmana karşı iyi bir koruyucu vazife göreceğini umduğu hızla İtil Nehri'nin sol sahiline yönelmişti. Mervan, İtil üzerine tombaz köprüsü kurmayı başaran kabiliyetli mühendislerine güveniyordu. Böylece Arap ordusunun en seçme askerleri, kurulan köprü üzerinden karşı sahile geçerek

809 Artamanov, *Hazar Tarihi*, s. 286-290.
810 Gregory, *Bizans Tarihi*, s. 184.

Hazar gönüllülerine ani bir saldırı gerçekleştirdiler. On bin Hazar askeri ölmüş, yedi bin asker de esir alınmış, kalanları ise kaçmıştı. Savaşı kaybettiğini anlayan Hazar kağanı, barış teklifinde bulunarak, İslam dinine geçme şartını kabul etti. Mervan bir yığın ganimet ve Arapların "Sakalibe" adını verdikleri kırk bin savaş esiriyle Kafkasya ötesine geri döndü.[811]

Halifelik Emevîlerden Abbasilere geçince Arap-Hazar mücadelesi yavaşladı. Ermeni vilayetinin valisi Hazar kağanı ile anlaşabilmek için halifenin arzusu gereğince bir Hazar prensesi ile evlendi. Fakat Hazar kağanı prensesin doğum sırasında ölümünü bahane ederek ordusunu İslâm topraklarına gönderdi. 764 yılında Hazarlar Tiflis'i ele geçirdiler. 799 yılında ise Hazarlar kağanlarının kumandasında Ermenistan'a girdiler. Halife Harunürreşid'in kumandanı Yezid, bu Hazar hücumunu durdurmaya muvaffak oldu. İslâm İmparatorluğu'nun en kudretli devrinde, Hazarların Araplara gösterdiği mukavemet bu Türk devletinin gerçekten kuvvetli bir devlet olduğunu göstermektedir. İslâm kaynaklarından anlaşıldığına göre Hazarlar Çin ve Doğu Roma ile aynı ayarda ve Doğu Avrupa'nın en büyük siyasi teşekkülü idi.[812]

Araplar, Abbasiler devrinde Hazar Türklerinin akınlarını püskürtmek mecburiyetinde kalmışlardır. Hazarlar Harunürreşid'in hilafeti devrinde Ermenistan'ı istila etmiş ve 787 tarihinde yüz bin kadar esir almışlardır. Araplar Kafkas geçitlerini düşmana karşı kapatmakla yetinmişlerdir. Sasani-İran ve Bizans imparatorluklarını perişan eden Müslüman-Arap ordularının bir avuç Hazar Türkü'ne karşı nasıl aciz kaldığını anlatan Michael Kmosko hayretini şöyle ifade etmektedir.

Hazarlar, X. yüzyılda Derbend'e kadar uzanıp Arap Halifeliği ve Bizans İmparatorluğu karşısında büyük devlet otoritesini muhafaza etmiştir. Arap seyyahı ve tarihçileri İbn Fadlan, Gerdizî ve İstahrî Hazar diyarının zengin bir ülke olduğunu ifade etmişlerdir.[813]

"Şayan-ı hayrettir ki harikulade hücumlarına bütün İran dağlarının ve o devrin iki büyük devletinin, bütün askerî kuvvetleri ile mukavemet edemediği Araplar, Kafkasya kapılarında durdular ve Kafkas geçitlerinin büyük bir devlet tarafından değil, sadece göçebe Hazarlar tarafından müdafaa edilmesine rağmen ilerlemeye muvaffak olamadılar."[814]

Oxford Üniversitesi Rus tarihi profesörü Dimitri Obolensky, Hazar-Arap ilişkilerini şöyle değerlendirmektedir: "Hazarların dünya tarihine en büyük katkısı, Arapların kuzey yönündeki saldırılarına karşı Kafkasları geçilmez bir engel hâline getirmeleridir.[815]

Hazarların Azerbaycan Seferleri

Hazarlar, Arran ve Azerbaycan'a sık sık akın düzenliyorlar, buna göre de Sasani hükümdarları kendi sınırlarını güçlendirmeye büyük önem veriyorlardı. "Agvan Tarihi"nde Sasani hükümdarlarından II. Şapur (309-379)'un hâkimiyeti zamanı Hazarların takriben 350 tarihinde Arran'a sefer düzenleme hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Çok sayıda Hazar Türkü, Çogay kapısından geçip

811 Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* I. s. 73-74.
812 *Türk Dünyası Kültür Atlası,* s. 124.
813 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 151.
814 İsmail Hami Danişmend, *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu?*, Konya, 1978, s. 53.
815 Koestler, *On Üçüncü Kabile,* s. 31.

bizim ülkeye girmişti. Şapur Assuriya, Horasan ve Harezm'den çok sayıda asker ve Atrapatakan eyaletinden kaçak İranlıları (Azerbaycanlıları), Albanları ve Kafkas dağlarının vahşi halklarından 12 tayfa toplayıp, bu büyük kuvvetle sefere çıkarak onların karşısına çıktı.[816]

Hazarlar, Sasanilere karşı Doğu Roma ile ittifak yaparak bölgenin etkin askerî ve siyasi gücü olarak kabul görmüşlerdir. Sasani hükümdarı Kavadh (488-531)'ın saltanatı zamanında Hazarlar Kafkasya üzerinden Arran bölgesine saldırdılar. Daha sonra İberiya (Gürcistan) ve Ermenistan'a yönelik akınlar düzenleyerek buralardaki Sasani orduları ile mücadelelerini sürdürdüler.[817]

Albanya'ya giren Hazarlar (628) ilk darbeyi Derbend'e vurmuşlardır. Hazarlar uzun müddet Derbend'i muhasara etmişler ve şehrin "güzel hisarlarını" yıkarak işgal etmişlerdir. Hazarlar Derbend'i işgal ederek halka karşı acımasızca zulüm etmeye başlamışlar, bu durum üzerine Derbend halkı Partav'a doğru çekilmiştir. Halkın bir kısmı ise Arsah Dağlarına sığınmıştır. Hazarlar daha sonra Partav'ı işgal ederek halkı cezalandırmışlar ve Tiflis'e giderek Bizans ordusu ile birleşmişlerdir. Kışın bastırması üzerine Bizans ve Hazar orduları Albanya'yı terk etmeye başlamışlardır. Fakat 40 bin kişilik Hazar ordusu Tiflis'ten çekildikten sonra Kafkas Dağı eteklerinde Gebele reyonunda kışlayarak Albanya'da kalmaya devam etmişlerdir.[818]

Bizans İmparatoru Herakleios (610-641)'un Ermenistan ve Azerbaycan'da o zamanki adıyla Albanya'daki hâkimiyeti pek de sağlam değildi. Ermeniler ve Albanlar Sasaniler kadar Bizanslıları da sevmiyorlardı ve isyan etmişlerdi. Bir yandan Sasanilerin diğer yandan isyankâr mağlupların arasında kalan Herakleios, eski dostları Türklerden müttefik aramak zorunda kalmıştı. İşte Bizans kaynaklarında Hazarlardan ilk defa bahsedilmesi de bu vesileyle olmuştur.[819]

VII. asrın başında Albanya tamamen Hazar Türkleri ile iskân edilmiş olacak ki Araplar aynı asrın ortalarına doğru Azerbaycan'ı istila ettikleri zaman, bütün Kafkasya ile beraber Albanya'ya da "Hazarlar Memleketi" adını vermişlerdi.[820]

Hazarlar, Derbend'in güneyindeki durumu iyi tetkik etmişlerdi; iktidarını yerleştirmeye çalışan Muaviye'nin o günlerde uzakta bir yerlere yardım göndermesi, müdahale etmesi kolay değildi. Albanya'nın Hristiyan Prensi Cuvanşir (halifeye bağlılığı bilinmekte)'in de savaş bilmeyen halkından oluşan kıtalar haricinde elinde fazla bir kuvveti yoktu. 664 yılında Hazar kağanı adına hareket eden Hun bölgesinin reisi iddialı bir yürüyüşle ülkeye girdi ve Ermeni topraklarına

816 Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda,* Bakü, 1989, s. 41; Moses, *Alban Tarihi ve Albân Salnamesi*; Mhitar Koş. s. 119-121; David Mashall, Lang, *Cradle of Civilization,* Londra, tarihsiz, s. 178.

817 Pavlos Karolidis, "Romanos Diogenes İstanbul'a Yollar Açılırken", *600'lü Yıllardan 1461'e…*, çev. Kriton Dinçmen, İstanbul, 2004, s. 27; Abdullâh Razi, *Tarih-i Kâmil-i İran,* Tahran, 1375 Ş., s. 72; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda,* s. 41; Yakûbi, *Tarih-i Yakûbi,* düz. Muhammed İbrahim Ayeti, I. Tahran, 1374 Ş. s.21-71; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan*, s. 282; Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri,* Ankara, 1993, s. 55.

818 Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda,* Bakü, 1989, s. 51.

819 Batur, *1200 Yıllık Sürgün*, s. 73; Artamonov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar,* s. 194.195.

820 Mirza Bala, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya,* Ankara, 1951, s. 12; Albanya bölgesine Yunanlılar ve Romalılar "Albania-Albany", Araplar "Arran", Ermeniler ise "Ag-van-Alvank" adını vermişlerdir. Albanya bölgesi Aras-Kür nehirleri arasındaki tarihî Türk coğrafyasıdır. Geniş bilgi için bkz. Memmedova, *Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası,* s. 65; Ali İpek, *Azerbaycan Tarihine Giriş,* Ankara, 2007, s. 13.

kadar ulaştı. Cuvanşir'in onunla uzlaşmaktan başka çaresi kalmadı. Uzun vadeli ve geniş düşünen Hun beyi onu kazanmayı daha faydalı buldu; dostluk antlaşması imzaladı, akınlarda alınan mal ve esirleri iade etti. Bununla birlikte, Cuvanşir Halifeliğe bağlılıktan vazgeçmedi. Hun beyi onu da anlayışla karşıladı.[821]

Araplarla Hazarlar arasında Derbend şehri civarında birçok savaşlar olmuş ve bu şehir, h. 88-95 (m. 706-712) yılları arasında iki taraf arasında defalarca el değiştirmiştir. Taberî de Mesleme b. Abdülmelik'in h. 89 (m. 706) yılında Hazarlarla savaşarak Azerbaycan bölgesindeki Babü'l-Ebvab'a vardığı ve buradaki şehir ve kaleleri fethettiği belirtilmektedir. İbnü'l-Esir, h. 91 (m. 709) yılı olayları hakkında şunları söylemektedir. Velid, amcası Muhammed b. Mervan'ı el-Cezire ve Ermenistan valiliğinden azlederek yerine kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i tayin etti. Azerbaycan'da Hazarlarla savaşan Mesleme, daha sonra Babü'l-Ebvab'a ulaştı ve birçok şehir ve kaleyi fethetti.[822]

Hazar - Ermeni İlişkileri

Arap istilası zamanında Ermeniler, çok defa Bizans'a karşı Arapların tarafını tutmuştur. Bu sürede Hazar Türkleri Bizans İmparatorluğu'na karşı sürekli akınlar yapmaktaydı. 683-686 tarihleri arasında Hazarlar Kafkasya`yı aşarak Anadolu'ya girmişler ve yörede bulunan Arap emirlerini yok etmişledir.[823]

Ermenilerle ilk karşılaşan Türk toplumu, Hazar Türkleridir. Hazar Türklerinin VII. yüzyıldan itibaren Orta Doğu'da çok önemli girişimleri olmuştur. Batı Köktürklerinin gerilemesinden sonra Hazar Türkleri VII. yüzyılın en aktif Türk toplumudur. Hazarlar 683-686 yıllarında Kafkasya'yı aşarak Anadolu'ya girmiş Ermeni Prensi Gregor Mamikonian'la savaşmış ve bu savaşta Mamikonian ölmüştür. Yerine geçen Aşot Bagratuni de Hazarlarla çok uğraşmıştır. VII. yüzyıl Ermeni tarihçisi Sebeos Ermeniler için "uzun süre Türk hâkimiyetinde kaldılar" demektedir.[824]

Hazar kuvvetleri 684-685'te Kafkasların güneyine çok büyük hazırlıkların ardından bir sefer düzenledi. Bu sefer sadece Albanya'yı değil Ermenistan ve Gürcistan'ı da hedeflemişti ki Aras Nehri'ni geçip güneydeki İslam topraklarının istila edilmesi varken Ermenistan'a yönlenmesi belki Hunlar arasındaki faaliyetlerden dolayı kiliseye duyulan öfkenin sonucu olabilir. Bu büyük saldırıda anılan üç ülkenin yöneticileri de hayatını kaybetmiş, Kafkasların güneyi 627 istilasını hatırlatan bir büyük darbe yemiştir. Kafkasların güneyindeki Hristiyan ahalinin Türk korkusu o kadar fazla idi ki muhtemelen 684 akınının sonunda oluşan havanın tesiriyle, ikisi de aynı sene 685'te tahta çıkan Halife Abdülmelik ve İmparator II. Justinianos daha da ileri giderek Ermenistan ve Gürcistan'ın ortak yönetilmesi üzerinde anlaştılar.[825]

Ermeni vakanüvisleri, son derece sofu bir Müslüman olan ama Ermeni nüfusuna insanca davranan Halife İkinci Ömer (712-720)'e övgüler düzmüşlerdir.

821 Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, s. 80.
822 Hüseyin Ali Dakuki, "Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi", *TKA*, XXV / 2, çev. M. Faruk Toprak, Ankara, 1987, s. 95.
823 M. Aktok Kaşgarlı, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Uygarlığına Giriş*, Ankara,1984, s. 14.
824 Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Doğu Ermenileri", *XII. Türk Tarih Kongresi*, 12-16 Eylül 1994, II, Ankara 1999, s. 556-558.
825 Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, s. 83-84.

Hilafetin başına geçer geçmez, bir genel af ilan etmiş ve bütün Ermeni tutsaklarıyla, sürgünlerin vatanlarına dönmelerine izin vermiştir.[826]

Hazarların Zakafkasya'ya akınlar düzenlemeleri hakkında Yakubî'de güzel bilgiler vardır. Hazarların bütün Ermenistan topraklarını ele geçirdiklerini ve onları kağan adı verilen hükümdarın yönettiğini, kağanın ordularının Arran, Cürzan, Basfurcan üzerine seferler düzenlediklerini yazmaktadır.[827]

722 yılında Hazarlar, Ermenistan'ı istila ettiler ve bu ülkede bulunan Arap ordularını mağlup ettiler. Bu olayı İbnü'l-Esir şöyle anlatmaktadır: "Hazarlara yardıma gelen Kıpçaklar ve diğer Türk boyları "Taşlı Çayır" (Lug Kamney) adıyla bilinen yerde Arap orduları ile karıştılar ve onlarla kıyasıya bir savaşa giriştiler. Hazarlar, Arap ordugâhını da ele geçirmek suretiyle büyük bir zafer elde ettiler.[828]

730-731 yılında Hazarlar Derbend (Daryal) Geçidi'nden geçerek Arap ordularının yerleştiği Erdebil yakınlarına ulaşmışlar ve burada Arap ordularını mağlup ederek kısa bir süre içinde Azerbaycan'ın Arran ve Ermeniye'nin birçok şehir ve kentlerini ele geçirmişlerdir.[829] Arap tarihçisi A. Kudama, VIII. yüzyıl başlarında Hazar ülkesinin çok geniş bir alana yayıldığını ve Ermenistan'dan Harezm'e kadar uzandığını yazmaktadır.[830]

VIII - IX. Yüzyıllarda Hazarlar

630 yılında bağımsız bir devlet hâline gelen Hazarların VIII. yüzyılın başlarında imparatorluk hâline geldiğini görüyoruz. Hazarların gerek Araplarla savaşları gerekse göçebe kavimler ve kendi çevrelerindeki irili ufaklı diğer kabilelerle savaşları, onları hâkimiyetleri altına alışları, Hazar Devleti'ni Avrupa'nın en güçlü ve en geniş devleti hâline getirmiş ve onlara ekonomik ve siyasi açıdan bir doyum sağlamıştır. Hazarlar jeopolitik bakımdan işgal ettikleri topraklarında avantajını iyi kullanarak savaş yapmak yerine, ticaretle geçinme yahut tüccarlara yol emniyeti sağlayıp onlardan alınan vergilerle zengin olma yolunu tuttular.[831]

İslam Hilafet İmparatorluğu'nun en kuvvetli devirlerinde Arap ordularına karşı gösterilen bu çetin mukavemet, Hazar Devleti'nin kudretini bir kere daha ortaya koymaktadır. VIII. ve IX. yüzyıllarda, sınırları batı ve kuzey yönünde genişlemiş Hazar Kağanlığı büyüyerek Doğu Avrupa'nın en kudretli devleti olmuştur. Bu sıralarda Kama ve İtil boyundaki birçok kavim Avarlar, Alanlar, On-ogurlar ve Kafkasların dağlı kavimleri Kırım'da Gotlar, İtil Bulgarları, İtil civarındaki Fin-Ogur, Burtaslar ve başka çeşitli Fin kolları, Kuban havalisindeki Macarlar, Kiev ve çevresi kağanlığın idaresine tabi olmuşlardır. Desna ve Orta Dnyeper boyundaki türlü Slav boyları da Hazar hâkimiyetini tanımışlardı.[832]

826 Grousset, *Histoıre De l'Armenie*, s. 315
827 Bünyadov, *VII-IX. Asırlarda Azerbaycan*, s. 42.
828 A.S. Sumbatzade, *Azerbaydjantsı, Etnogeniz i Formirovanie Naroda*, Bakü, 1994, s. 98; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2011, s. 61; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, *İslam Tarihi*, 5, s. 95-96.
829 Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, s. 42.
830 Sumbatzade, *Azerbaydjantsı, Etnogenizi Formirovanie Naroda*, s. 104.
831 Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 61.
832 Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 26.

IX. asrın ikinci yarısı Doğu Avrupa tarihi bakımından büyük bir öneme haizdir. İlmen Gölü'nden Karadeniz ve Azak Denizi'ne kadar uzayan yerlerdeki siyasi ve iktisadi değişmeler bu asır içinde cereyan eden şu mühim keyfiyetle tayin ve tespit edilmiştir: Büyük Hazar İmparatorluğu zayıflamış ve nihayet büsbütün yıkılmaya yüz tutmuştur. Hazarların kuvvetli zamanlarında Doğu Slavlarının büyük bir kısmı Hazar kağanına vergi veriyorlardı; Don ve Kuban boylarında yaşayan Macarlar da bunlara bağlı idiler; Kama Bulgarları da Hazar kağanının hâkimiyetini tanıyorlardı. Bu surette İtil Nehri'nin ortalarından başlayarak İtil'in kaynağına kadar Dnyeper'in başından Azak Denizi'nin sahillerine kadar olan saha Hazar kağanının idaresi altında birkaç asır sükûnet devresi geçirmişti.[833]

IX. yüzyıl ortasından devletin yıkılışına kadarki bir asır süresinde Hazarlar Kafkasların güneyinde artık Bağdat'taki Abbasi iktidarı ile değil, yerel Müslüman idarecilerle, tabii başta Şirvanşahlarla muhatap gözüküyorlar. Hazar içindeki, bilhassa ordusundaki artan İslâm ağırlığı kağanlığın elini Müslümanlar konusunda bağlarken artık eski dönemlerdeki gibi büyük İslâm ordularının Hazar'ı vurma ihtimalinin kalkması hatta Rus saldırılarının gösterdiği üzere yerel Azerbaycan güçlerinin kendilerini savunmada büyük noksanlarının bulunması ise elini rahatlatıyordu.[834]

Hazar - Rus İlişkileri

Slavların bozkıra yayılmalarının ikinci lokomotifliğini Hazarlar yapmışlar ve onları orman bölgesinden Hazar ve Karadeniz'e kadar uzanan kuzey bozkırına indirip yerleştirmişlerdir. Böylece VII-IX. asırlarda Slavlar hem Doğu Avrupa'ya ve Balkanlara hem de Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bozkıra yayılıp yerleşerek bugünkü Slavlığın coğrafyasının esasını meydana getirmişlerdir. Bu coğrafyada herhâlde Batı Slavlığı Avarlara, Doğu Slavlığı da Hazarlara çok şey borçludurlar. Slavlar bozkıra indikten sonra, dediğimiz gibi, zaman zaman efendileriyle çatışmış ve bozkırı elde etmek kavgasına girişmişlerdir. Böylece Türklerle Slavlar önce batıda başarıya ulaşmışlar, sonra Asya'dan gelen Türk tazyiki zayıflayınca Batı Slavları hâkimiyeti ele geçirmeye ve Türkleri eritmeye başlamışlardır.[835]

Rusların politik bağımsızlıkları ve ticari rakip olmaları, Hazarlar tarafından yakın iki tehdit olarak kabul ediliyordu. Bu tehditlere karşı savunma hattı oluşturmak amacı ile Hazar kağanı Aşağı Don ve Donets nehirleri boyunca bir dizi sur inşa etmeye karar verdi. Bunları dikecek mimar ve mühendisleri göndermesi için de Bizans imparatoruna müracaat etti. İmparator bu ricayı geri çevirmedi ve 835'e gelindiğinde Bizanslılar Don Nehri üzerinde Sarkel denilen güçlü bir istihkâm vücuda getirdiler. Bu tahkimatların korunmasında artık Hazarlar yalnız doğuya giden Rus ticaret yolunun kontrolünü ele geçirmekle kalmayıp aynı zamanda Taman Rusları ile Kuzey Rusları arasındaki bağlantıyı koparan bir pozisyona da sahip oluyorlardı. Sarkel istihkâmının sağladığı üstünlüğü büyük bir beceri ile kullanan Hazarlar birkaç yıl içinde Oka bölgesindeki Slavları da itaat altına aldılar.[836]

833 Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 22.
834 Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, s. 202-203.
835 Ergin, *Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri*, s. 54-55.
836 Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 49.

IX. yüzyılın sonlarına doğru Peçenekler, Hazarları ciddi surette tehdit edip onların müttefiki olan Macarları geri püskürttükleri zaman Kiev, Hazarya'dan ayrıldı. Efsaneye göre şehir, kuzeyden gelen Oleg adında yeni bir Rus önderi tarafından alındı. Fakat o, şehre girebilmek için hileye başvurmak zorunda kaldı ve bir misafir (tüccar), yani tıpkı Askold gibi Hazarların bir tebaası olduğunu iddia etti. Kiev'in zaptından sonra Ruslar, Hazarlara tabi kabilelerin bakiyelerini de hükümleri altına aldılar.[837]

Rusların 913-914'te Hazar Denizi'ne Akınları

Slavların Hazar Denizi'ne olan ilgisi çok eski tarihlere dayanmaktadır. Hazar Denizi'nin güneybatı sahilindeki kalabalık yerleşim bölgeleri eskiden beri Rusların ve diğer istilacı devletlerin bu bölge ile yakından ilgilenmelerine neden olmuştur. Slavların Hazar Denizi'ne 913-914'te düzenlediği sefer, amacı ve sonuçları itibarıyla büyük önem arz eden bir harekâttı. Bu sefer de daha öncekiler gibi yağma amacıyla başlatılmış, fakat daha iyi organize edilmiş ve daha mükemmel silahlı güçlerle donatılmıştı. Slavların 914 tarihli Hazar Denizi'ne yönelik seferin amacı, mümkün olduğu kadar çok ganimet toplamaktı. Rus-Hazar ilişkileri bu sefer sonrası olumlu bir seviyeye ulaşmadı.[838]

Slav Knezi Oleg, donanmasının bir kısmını Hazar'a gönderdi. Hazar kağanı hiç problem oluşturmadan onları güneye saldı ise de Müslümanlarca püskürtüldüler (909). Bu durum da Oleg'in gururuna dokundu ve üç yıla yayılan iyi bir hazırlıktan sonra 912'de tekrar harekete geçti. Hazarlar yine engel çıkartmadılar. Ganimetin yarısını Hazarlar alacaktı. Bu saldırının haberlerini Mesudî ayrıntılı anlatır:

"300 (912) yılından sonra her birinde yüz kişinin bulunduğu yaklaşık 500 gemiyle gelerek Hazar nehrine bitişik Pontus körfezine girdiler. Burada Hazar melikinin iyi teçhizatlı askerleri vardır. Bunlar, bu denizden ve Hazar nehrinin bir kolunun Pontus denizine döküldüğü kara tarafından gelenleri defeder... Rus gemileri körfez girişinde görevli Hazar askerlerine yaklaşınca, Hazar melikine adam göndererek ele geçirilecek ganimetin yarısını vermek şartıyla topraklarından geçip gitmelerine ve nehir yoluyla Hazar nehrine geçmelerine ve Cürcan, Taberistan ve diğer Acem ülkelerinin denizi sayılan Hazar denizine girmelerine izin vermesi talebinde bulundular. Melik onlara istedikleri izni verdi. Böylece Ruslar körfeze girerek nehir mansabına ulaştıktan sonra nehrin bu kolundan yukarı doğru ilerleyerek Hazar nehrine vasıl oldular ve oradan da İtil şehri üzerinden nehrin ağzına ve Hazar denizine dökülen yere vardılar. Rus gemileri denize saçılarak savaşçı birlikler Gil, Deylem Taberistan, Cürcan sahilindeki Abeskun, Naffata ve Azerbaycan taraflarına dağıldılar... Ruslar oluk oluk kan döktüler: kadınlara ve çocuklara tecavüz ettiler. Ganimet aldılar, akınlar düzenlediler, yaktılar, yıktılar.

837 J. Brutzkus, "Eski Kiev'in Türk-Hazar Menşei", çev. İkbal Berk-Halil İnalcık, *AÜDTCFD*, III/4, Ankara, 1945, s. 355.

838 V. F. Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov,* Moskova, 1963, s. 83-84; Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 187; Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* I, s. 225-226; Nikolay Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo, I,* Sankt-Petersburg, 1998, s. 103-104; *İstoriya Diplomatii,* I, baş red. V. P. Potemkina, Moskova, 1941, s. 111-112; Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri,* s. 62- 63.

Sahillerde yaşayan halklar eskiden beri oradan kendilerine hiçbir saldırı olmadığı için dehşete kapıldılar. Çünkü Hazar denizine ancak balıkçı ve ticaret gemileri gelirdi. Ruslar Gil, Deylem, Cürcan sahili Berdaa, er-Ran (Arran/Alban) ve Azerbaycan halklarıyla ve İbn Ebü's-Sac'in kumandanıyla savaştılar. Şirvan'ın Bakü adıyla bilinen Naffata şehri sahiline ulaştılar. Ruslar daha önceleri de sahillere düzenledikleri saldırılardan dönerken Naffata'ya birkaç kilometre mesafedeki adalara sığınırlardı. O sıralarda Şirvan Meliki Ali İbn el-Heysem idi. Ordusunu hazırladı. Teknelere ve tacirlerin gemilerine binerek bu adalara doğru yola çıktılar. Binlerce Müslüman öldürüldü ve boğuldu. Dediğimiz gibi, bu denize komşu olan halklar onlara bir zarar vermeyeceği için Ruslar burada aylarca kaldılar. Halk onlara karşı hazırlıklıydı ve korku içindeydi... Ruslar yeterince ganimet toplayıp sıkılmaya başladıktan sonra Hazar nehri ağzına ve mansabına doğru ilerlediler. Hazar melikine adam göndererek anlaşmaya uygun olan mal ve ganimetlerden hakkına düşen payını yolladılar. Gerek Hazar melikinin gerekse askerlerinin gemi kullanma âdeti yoktu. Eğer öbür türlü olsaydı Müslümanlar için büyük felaket olurdu. Hazar'daki Müslümanlar olup biteni öğrenmişlerdi. Hazar melikine gelerek 'Bu kavim ile aramızdan çekil. Çünkü onlar Müslüman kardeşlerimizin topraklarına saldırdılar; kan döktüler, kadın ve çocukları köle ettiler,' dediler. Melik onları engelleyemezdi. Yine de Ruslara haber göndererek Müslümanların kendilerine saldırmaya hazırlandıklarını bildirdi. Müslüman askerler nehir boyunca onları aramaya başladılar. İki taraf karşı karşıya gelince Ruslar gemilerinden indiler. Müslümanların 15 bin atlı ve zırhlı savaşçısı vardı. İtil şehrinde oturan Hristiyanlardan bir topluluk da Müslümanların yanında yer almıştı. Savaş üç gün sürdü. Allah Müslümanları muzaffer kıldı. Rusların bir kısmı kılıçtan geçirilmiş, bir kısmı boğulmuştu. Müslümanlar tarafından öldürülenlerin sayısı 30 bin civarındaydı. 5 bin kadar Rus kurtulmuştu. Onlar da gemilerine binerek Burtas sınırlarına doğru çekildiler. Burtas topraklarına gelince gemileri bırakarak kara yoluyla ilerlediler. Bir kısmı da Burtaslar tarafından öldürüldü. Kurtulmayı başaranlar Müslüman Bulgarlara sığındılarsa da onlar tarafından da kılıçtan geçirildiler. O yıldan sonra Ruslar bir daha böyle bir harekete kalkışmadılar."[839]

Böylece 913 senesi Ruslar için büyük bir felaketle sona erdi ve sefere katılanların tamamına yakını yok edildi. Bizans'ı dize getirdikten, Azerbaycan ve İran sahillerinde dokunulmazlık zevkini yaşadıktan sonra gelen bu yenilgi Rusları bir kuşak boyunca suskunluğa itmiş gözüküyor. Belki bu suskunluk daha uzun sürebilirdi ama yükseliş devrinde bulunan Rusların Bizans ile Hazar arasındaki oyunların içine çekilmesi, bir ucunun yine Müslümanlara dokunacağı yeni gelişmelere yol açtı.[840]

839 Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler* s. 199-201; Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 187; Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* I, s. 225-226; John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus,* New York, 1908, s. 1; Koestler *On Üçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası),* s. 140-143; Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mesudî, *Mürûcü'z-Zeheb*, I, çev. Ebu'l-Kasım-ı Pâyende, Tahran, 1374 HŞ, s. 179-182; V. V. Bartold, *Soçineniya,* II, Moskova, 1963, s. 683-686; S.M. Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen, I,* Polyaris, 1998, s. 156-157; Kezban Acar, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya,* İstanbul 2014, s. 32.

840 Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, s. 201; V. F. Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X- XI vekov,* Moskova, 1963, s. 199.

Zannederim Rusya'nın Hazar Denizi'ne düzenlediği bu sefer, Rus Devleti'nin resmî teşebbüsüyle yapılmış bir sefer değildi ve Bizans'la yapılan savaş için kiralanmış ve savaştan sonra ihtiyaç duyulmadığı için kendi hâline bırakılmış Vareg-Rus drujinalarının riskini yüklenerek organize ettiği bir seferdi. Yine de her ne kadar savaş öncesine kadar Rus-Hazar münasebetleri pek iyi değilse de savaşın trajik sonucu bu ilişkileri beklenildiği kadar kötüleştirmedi.[841]

Rusların 943 Yılında Hazar Denizi'ne Yönelik Akınları

943 yılında Ruslar, muhtemelen yine Hazarların muvafakatiyle Hazarya üzerinden geçerek 913'te Rus drujinalarının (gönüllü birlikleri) kullandığı aynı yolu kullanmak suretiyle Hazar Denizi'ne ulaşmış ve Kafkas ötesine gelmişlerdir. Burada daha öncekilerin yaptıkları gibi çeşitli yerlere saldırmak amacıyla küçük birliklere ayrılmadan, doğrudan Kura Nehri üzerindeki büyük Berde şehrini ele geçiren Ruslar, civardaki halkları da fethederek buraya muhkem bir şekilde yerleşmeyi denediler. Fakat yerli halkın şiddetli direnişi yüzünden bir sonuç alamadılar. Salgın hastalıklar yüzünden zayıflayan ve bir çarpışma sırasında kumandanlarını kaybeden Ruslar, kışı Berde kalesinde geçirdikten sonra 944 ilkbaharında uygun bir zamanda gemilerine ulaşıp evlerine dönmeyi başardılar. Geri dönüş sırasında Hazarlarla çatışmaya girmedikleri için kazasız belasız evlerine döndüler.[842]

943 yılında Ruslar arasında salgın hastalık çıktı. Azerbaycan askerî kuvvetleri de geri kalanları kaçırmayı başardılar. Arap kaynakları, yağmada Hazarların pay aldığından ya da savaşta katkıları olduğundan söz etmez. Ama Hazar Kralı Josef yıllar sonra Hasday'a yazdığı mektupta şöyle der: "Nehrin ağzını tutuyor, gemileriyle Arap topraklarını yağma etmeye gelen Rus'u aşağıya bırakmıyorum... Onlarla zorlu savaşlar yapıyorum." Bu olayda Hazar ordusu savaşa katıldı mı katılmadı mı bilemeyiz ama birkaç yıl sonra Ruslara artık Hazar Denizi'ne inme izni vermemeyi kararlaştırdıklarını, 943'ten itibaren de Rusların Hazar Denizi'nde olay çıkardığını bir daha duymadığımızı belirtmek yerinde olur.[843] Rusların 913 ve 943'te Hazar Denizi'ne düzenlediği seferler, Hazarların X. yüzyılda artık Ruslara karşı koyabilecek kadar güçlü olmadığını göstermektedir.[844]

Rusların 965 yılında Hazar Denizi'ne Akınları

Kief Knezi Svyatoslav ilk seferini Hazarlara karşı düzenledi Hazarların Oka Nehri boyunda yaşayan Slav kökenli tebaasını itaat altına aldıktan sonra, bizzat Hazarlara saldırdı. 965'te imparatorluk merkezini yağmaladı ve ana şehirlerini ele geçirdi (Don kıyısındaki Sarkel ve Volga üzerindeki İtil). Ruslar tarafından yüzyılın erken dönemleri boyunca öncelikle ganimet elde etmek için yürütülen yağma seferlerinin aksine Svyatoslav'ın seferleri esasen siyasi amaçlıydı.[845]

Rusların 969 yılındaki Hazar ülkesine yönelik üçüncü seferi, Hazar ülkesine karşı ve orayı fethetmeye yönelik bir savaştı. Hazar topraklarının hepsini

841 Artamonov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar,* s. 477-478.
842 Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 482-483.
843 Koestler, *On Üçüncü Kabile,* s. 137-138.
844 Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 492.
845 Vernadsky, *Rusya Tarihi,* s. 53.

fethettikten sonra Ruslar burada komşu ülkelere dokunmadan birkaç yıl kalmışlardı.[846] Prens Svyatoslav (962-972), Hazar Kağanlığı'nın başkenti olan İtil'i yağmalayarak, kağanlığın Pantik (kuzey) steplerindeki egemenliğine son verdi. Don Nehri'nin aşağı bölümleri ile Azak Denizi kıyılarını bir süre için kontrolü altına aldı ve ticaret yollarını çeşitlendirerek Rusların ticaret kapasitesini artırdı. Fakat Hazarların bariz bir şekilde zayıflaması, konargöçer Peçeneklerin akınlarına yol açtı ve kısa sürede kağanlığı, Azak Denizi üzerindeki Taman, Tahran'daki ayak basacak kadar küçük bir yer dışında bütün topraklarından yoksun bıraktı.[847]

968 yılında Oka boyunca ilerleyerek İtil'e gelen Kiev Knezi Svyatoslav, Bulgar ve Burtasları mağlup etmiş, arkasından nehrin aşağı taraflarına inerek İtil'i yağmalamış, müteakiben Hazar Denizi üzerinden Semender'e kadar gelip şehri yakıp yıktıktan sonra Kafkaslar tarafından batıya yönelmiştir. Muhtemelen İtil açıklarında kendisini karşılamaya çıkan kağanla çarpışarak Hazar ordusunu mağlup etmiştir. Svyatoslav, Azak Denizi'ne giden yol üzerinde Alanlar ve Çerkezlerle de Sarkel'i zapt etmiş ve sonra Kiev'e avdet etmiştir. Svyatoslav'ın doğu seferi uzak siyasi hedeflere yönelikti. Bir defa bu sefer, X. yüzyılın birinci yarısında Rusların Hazar Denizi'ne düzenlediğine benzer bir yağma veya düşüncesiz bir macera seferi değil, aksine Rusya'nın mevcut siyasi durumu ve ekonomik taleplerinin muhasebesinden çıkmış, üzerinde adamakıllı düşünülmüş bir hareketti. Svyatoslav, sadece Hazarya'yı yıkmak değil, aksine Rus ekonomisinde önemli rol oynayan doğu ticaretinin kontrolünü bütünüyle ele almak amacıyla onun İtil, Kerçen Körfezi ve Don üzerindeki ana topraklarına da sahip olmak istiyordu.[848]

Hazarlarla Ruslar arasındaki savaşlar 20 yıl kadar sürmüştür. Nitekim 985 yılında Vladimir'i Hazar ülkesinin önlerinde görüyoruz. Oğuz ve Rusların Hazar ülkesini tamamen ele geçirmesini istemeyen Şirvanşahlar Hazarların yardımına koşmuşlardır. Bu yardımların Hazarları ihya etmediği anlaşılıyor.[849]

Bazı tarihçiler, Svyatoslav'ın zaferini Hazarya'nın sonu olarak değerlendirmektedir. Oysa bu görüş doğru değildir. Sarkel'in 965 yılında yok edilmesi gerçi Hazar İmparatorluğu'nun sonu olmuştur ama Hazar Devleti'nin sonunu getirmiş değildir. Çok dağınık yaşayan Slav kabilelerinin denetimi artık Hazarların elinden çıkmış bulunuyordu. Yine de Kafkaslar, Don ve İtil arasındaki esas Hazarya yerli yerindeydi. Hazar Denizi'ne iniş yolu Ruslar için yine kapalıydı. Bu yolu zorladıklarına ilişkin bir kayıt da yoktur. Toynbee'nin üstüne basa basa yinelediği gibi, "Ruslar, Hazar Bozkır İmparatorluğu'nu yıkmayı başardılar, ama gerçek anlamda ele geçirdikleri tek yer Taman Yarımadası'ndaki (Kırım'ın karşısı) Tmutarakan'dı ki bu kazanç pek önemsiz sayılır. Moskovalıların İtil Nehri'ni Rusya adına gerçek anlamda ele geçirmesi ve bu nehrin Hazar Denizi'ne açılan ağzının denetimini kazanmaları ancak XVI. yüzyılın sonlarında olmuştur."[850]

846 Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, s. 241.

847 Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s. 57; Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, çev. Burcu Çığman vd, Ankara, 2006, s. 265.

848 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 549-551

849 Osman Karatay, "Hazar'ın Yıkılışına Oğuz Dahli", *Mehmet Eröz Armağanı*, haz. Mustafa Aksoy-Osman Yorulmaz, İstanbul, 2011, s. 471-472; Mesudî, *Mürûcü'z-Zeheb*, I, s. 176-177.

850 Koestler, *On Üçüncü Kabile*, s. 140.

Hazar - Peçenek İlişkileri

IX. asrın ortalarına doğru Hazar Devleti'ni sarsan iki mühim durum meydana geldi. Biri doğudan Peçeneklerin İtil boylarına gelmeleri; diğeri de batıdan Vareglerin yanı İskandinavya Normanlarının Doğu Slavlarını hâkimiyetleri altına alarak yeni bir devlet vücuda getirmeleridir. Zaten VIII. asırda Kafkasya'da Araplarla mücadeleden oldukça zayıflamış olan Hazarların, bu defa her iki taraftan gelen ve çok cesur olan Peçenekler karşısında büyük bir tehdit altında oldukları anlaşılmaktadır. Hazarlar Peçeneklerle meşgulken Slav kabilelerinin birçoğu da Varek knezlerinin idaresine girerek Hazarların hâkimiyetinden çıkıyorlardı. Bu zaman zarfında Macarlar arasında da istiklal hareketleri başlamış olsa gerektir. Bu suretle Peçeneklerin İtil boylarına gelmelerinin ilk siyasi tesirleri birer birer kendini göstermeye başlıyor. Hazarlar tek başlarına Peçenekleri yenemediklerinden Uzları yardıma çağırmışlar ve Peçenekleri bu defa da Don Nehri'ne doğru sürmüşler, bununla da Karadeniz'in kuzeyinde büsbütün yeni bir vaziyet hâsıl olmuştur. Azak Denizi'nin sahilleri tamamıyla Hazarların idaresinden çıkmış, bunun üzerine Macarlar da Pannonia'ya giderek yeni bir devlet kurmuşlardır.[851]

X. yüzyılın ortalarına doğru Oğuzlara mensup bazı zümreler Aşağı Seyhun boyuna gelmişler ve buradaki Peçenekleri tazyike başlamışlardı. Bu defa Peçeneklerin Uralların güneyinden İtil Nehri'ne doğru sarkmaya başladıkları anlaşılıyor. Aynı zamanda Peçeneklerin Hazar ülkesine yaptıkları hücumlar da artmış olmalıdır. Bu durum karşısında Hazarlar, Peçenek akınlarını durdurmak veya zararsız hâle getirmek maksadıyla Uzlarla (Oğuzlar) anlaşmışlardı. Bu suretle 860 tarihlerinde Peçeneklere karşı bir Hazar-Uz ittifakı meydana gelmişti. Mamafih Hazarların bu tasarıları başarısızlığa uğramış, Uzlar vasıtasıyla Peçeneklerin imhası mümkün olmamıştır. Peçenekler Hazarlara tabi Macarları da yerlerinden çıkarıp batıya doğru itince Hazarların batıdaki istinat noktaları bilhassa Sarkel Kalesi de ellerinden çıkınca bu devletin yıkılışı süratlenmiştir.[852]

Hazar - Kıpçak İlişkileri

Diğer yandan bu sıralarda doğudan yeni büyük bir dalga yaklaşmaktaydı. Şark kaynaklarının Kıpçak ve Bizans kaynaklarının da Kuman dedikleri uruklar Batı Sibir'den Yayık ve İtil boyuna doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bu hareket neticesinde Hazarların Harezm ve Türkistan ile münasebetleri de tamamen kesilmiş ve dolayısıyla Hazarların ticaret faaliyeti de büsbütün durmuştur. Bu suretle XI. yüzyıl başlarında Hazar Kağanlığı hem askerî hem de ekonomik buhranlara ve muhakkak ki içeride siyasi mücadelelere maruz kalmış ve bir devlet olarak mevcudiyeti son bulmuştur. Böylelikle kağanlığa son darbeyi Kıpçaklar vurmuştur.[853]

851 Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 22-23; A. F. Alekperov, "O Russko-Hazarskih Vzaimo Otnoşeniyah V. Svete İzuçeniya İstorii Azerbaydjana", İzvestiya Akademi Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Bakü, 1990, 1, s. 127-128.

852 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 42-43.

853 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 41-43; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 253-254.

Hazar - Harezm İlişkileri

Oğuz Devleti, söylendiği gibi X. yüzyılın ikinci yarısında en parlak dönemini yaşıyor idiyse, muhtemelen Rusların yardımıyla doğudaki Hazar topraklarında hâkimiyeti ele geçirmişlerdi. Hazarların Ruslara değil, Oğuzlara karşı Harezm'de yardım istemesinin sebebi de budur. İbn Miskaveyh 965 yılında çok sayıda Türk'ün Hazar Devleti'ne saldırdığını, onların da Harezm'den yardım istediğini, Harezmlilerin ise onlara ancak Müslüman olmaları karşılığında yardım edeceklerini bildirdiklerini söyler. Bu yardımla birlikte hükümdar hariç Hazarların çoğunluğu Müslüman olmuştur.

Başlangıçta Türklerden kurulu ordu, Hazar unsurunun daha çok ticari işlere kayması sebebiyle ücretli asker sayısının gittikçe artması yüzünden yavaş yavaş millîğini kaybederek yabancılaşıyordu. Daha VIII. asır ortalarında ücretlilerin mühim bir kısmını Harezm ve civarından gelen Müslümanlar teşkil ediyordu.[854]

Hazar - Bulgar İlişkileri

Hazar Devleti'nin nüfuz sahası Sarkel şehrinden ta Kafkasya'nın kuzey kısımlarındaki Kuban bölgesine kadar uzanıyordu. Hazarlardan evvelki On-ogurlar (Bulgar Devleti) Kuban bölgesine yerleşen göçebe Türklerdi. On-ogurlar bu bölgeyi hem siyasi ve hem de kültür bakımından tesirleri altına almışlardı.[855]

Anlaşıldığına göre Hazarlara karşı koyanların başında, o sıralarda hayli güçlü olan Bulgarlar gelmektedir. Ama M.S. 641 yılında Hazarlar onları da yenmiş ve Bulgarları ikiye ayırmışlardır. Bir bölümü batıya göçüp Tuna dolaylarına yerleşmiş, yani şimdiki Bulgaristan'ı oluşturmuş, ötekiler de kuzeydoğuya yönelerek İtil dolaylarına yerleşmiş ve Hazarların egemenliği altında yaşamaya başlamışlardır.[856]

Hazar - Macar İlişkileri

Macarların Dnyeper'den çok daha batıda faaliyet gösterdikleri bilinmektedir. Örneğin 862'de Frankların iç çekişmesinden faydalanmak isteyen Moravya Prensi Rastislav, Macarları yardıma çağırmıştır. 881'de bu sahne tekrarlanmıştır. Ertesi yıl onları Bulgarlara karşı Bizans'ın bağlaşıkları olarak Aşağı Tuna'da görmekteyiz. IX. yüzyılda Macarlar, Hazarlara bağlı olarak şimdiki Doğu Ukrayna arazisinde yaşıyorlardı. Onlar buradan aynı yüzyılın sonlarında doğudan gelen Peçeneklerin baskısıyla göç etmek zorunda kalacaklardır. Dnyeper yolunun kapatıldığı günlerde Macarların (Ungri) Tuna boylarında askerî harekâtta bulunmaları düşündürücüdür.[857]

Macarlar, bulundukları konum itibarıyla Hazarlara önemli bir askerî destek sağlıyorlar, batı tarafını emniyette tutuyorlardı. Sarkel'in hemen karşısında, Don Nehri'nin batı yakasında uzanan Macar varlığı bu yönüyle Hazarların ömrünü uzatan ve istikrarına katkı yapan bir siyasi ve askerî güç olarak değerlendirilebilir. Onların bu bölgeden göç etmeleriyle birlikte hem bu arazi Hazarların elinden

854 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 177.
855 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 234.
856 Koestler, *On Üçüncü Kabile,* s. 24.
857 Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler,* s. 155-156.

çıktı ve yerine Don'dan Tuna boylarına kadar düşman bir topluluk yerleşti hem de büyük bir askerî güç kaybı yaşadı.[858]

Hazarların Yıkılışı

Hazarların Doğu Romalılarla olan ilişkileri bazen dostane bazen hasmane (düşmanca) idi, ama ortak düşmanları Araplarla yaptıkları savaşa müttefik olarak girmişlerdir. Ancak Doğu Roma, Arap Halifeliği'nin X. yüzyılda zayıflamasıyla birlikte, Hazarlara karşı Hristiyan Alan ve Rusları kışkırtmış, Hazar Kağanlığı bir yandan onların saldırıları, diğer yandan kendi içinde yaşadığı iç çekişmeler sebebiyle yıkılmıştır.[859]

X. yüzyıl ortalarına kadar Hazar Kağanlığı Doğu Avrupa'nın en kudretli ve büyük devleti olmakla devam etmiş ve bu tarihlerden sonra süratle çökmeye başlamıştır. Bu kağanlığın düşüşünün sebepleri türlü yönlerden oluşmuş ve iç düzenin sarsılması, dış tehlikelerin artması, aynı zamanda ekonomik düzenin bozulması bunda müessir olmuştur. Hazar Kağanlığı'nın sukutunda dıştan gelen hücumlar da mühim rol oynamıştır. Bunlardan en mühimi doğudan gelen Peçenek hücumudur. Aşağı Seyhun çevresindeki muhtelif Türk kavimlerinin göç hareketleri ve mücadelelerinin tepkileri Hazar Kağanlığı'nda kendini göstermekte gecikmedi.

Ruslar 965'te Sarkel (Sarıkale)'i alıp tahrip ettiler. 1016'da Bizanslılar eski siyasetlerini değiştirerek Hazarlara karşı Ruslara yardım etmek üzere bir donanmayı Karadeniz'e yolladılar. 1030'da Hazar Devleti bölgedekî askeri ve siyasi gücünü kaybetmişti.[860]

X. yüzyıl ortalarında doğudan yeni büyük bir Türk dalgası yaklaşmakta idi. Doğu kaynaklarının Kıpçak, Bizans kaynaklarının ise Kuman dedikleri bu kavim Batı Sibir'den Yayık ve İtil boyuna doğru ilerlemeye başlamıştı. Bu hareket neticesinde Hazarların Harezm ve Türkistan ile münasebetleri tamamen kesilmiş ve dolayısıyla Hazarların ticari faaliyetleri de büsbütün durmuştur. Böylece de XI. yüzyılın başlarında Hazar Kağanlığı hem askerî hem ekonomik hem de siyasi buhranlara maruz kalmış ve bir devlet olarak mevcudiyeti son bulmuştur. Kağanlığa son darbeyi indirenler Kumanlar olmuştur. Hazarların bir kısmı bir müddet daha Kırım'da tutunabilmişlerse de XI. yüzyıl içinde kaybolup gitmişlerdir. Hazarlardan günümüze kalan tek hatıra "Hazar Denizi"nin adıdır.[861]

Svyatoslav, nihayet Oğuzlara bütün güçleriyle Hazarlara yüklenme haberini gönderdiğinde, Hazarların artık yapacak bir şeyleri kalmamıştı. Sarkel'de Ruslara yenilen Hazar kağanı, başkente çekildikten kısa bir süre sonra da Oğuzları yanı başında buldu. Anlaşılan Oğuzlar Svyatoslav'ın ciddiyetini sınamak için biraz beklemişlerdi. Kenti savunamayan Hazarlar İtil deltasının ağzındaki adalara doğru çekildiler. Bu kolay zaferin Oğuzları coşturduğu anlaşılıyor ki Hazar'ın batı sahili boyunca her yeri yağmalayıp Dağıstan'daki Semender'e kadar gittiler. Burada

858 Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler,* s. 233.
859 Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni,* çev. Hatice Bağcı, İstanbul, 2010, s. 128; Roux, *Türklerin Tarihi Büyük Okyanustan Akdeniz'e İki Bin Yıl,* s. 59-60.
860 Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten,* VII/25, s. 54.
861 Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 32; V. E Vozgrin, *İstoriçeskie Sudbı Kırımskih Tatar,* Moskova, 1992, s. 107-109.

Rus müfrezeleriyle buluşmuş ve birlikte hareket etmiş olmaları mümkündür ki bu yüzden İslam kaynaklarında olayın faili olarak Ruslar gösteriliyor. Hâlbuki Ruslar aslında Sarkel'de büyük darbeyi vurmuşlardı.[862]

Hazarların Türk Tarihindeki Önemi

Ortaçağ Türk dünyasında Hazar Devleti'nin önemli yeri vardır. Hazarların ülkesi başlangıçta Terek Nehri mansabında iken daha sonraları daha güneye Aşağı İtil boyuna inmiştir. Böylece Hazar Denizi ile Karadeniz'in kuzeyindeki İtil, Yayık, Don ve Kuban nehirlerinin havzalarını içine alıyordu. Geniş ovalardan ibaret olan Hazar ülkesi aynı zamanda devrin en büyük ticaret yollarının kavşağında bulunuyordu. Bu yolların en önemlisi İslam dünyası ve Çin ile kuzey ülkeleri arasında ticareti sağlayan İtil Nehri idi. Aynı şekilde Harezm'den Aşağı İtil boyuna ve oradan Karadeniz sahillerine giden kervan yolu da Hazar ülkesinden geçerdi. Bu ticari faaliyetler sayesinde Hazar ülkesi ve özellikle Hazar başkenti, VIII. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'nın en gelişmiş ülkesi ve başkenti olmuştur. Bu uygun coğrafi şartlar Hazar Devleti'nin gelişmesinde ve Hazarların diğer Türk boy ve grupları arasında yerleşik hayata geçmelerinde başlıca amil olmuştur.[863]

Avrupa'da kurulan ilk Türk devletleri arasında en kuvvetlisi ve en uzun ömürlü olanı, 400 yıla yaklaşan tarihi ile Hazar İmparatorluğu'dur. Hazarlar; İslam âlemiyle uzun süren savaşları sebebiyle, İslam tarihinin; Bizans ile olan temas ve ittifakları dolayısıyla Bizanstinistlerin; Hazar kağanı ile devlet ileri gelenlerinin Yahudi dinini kabul etmiş olmaları yüzünden de Yahudiler ile Hebraistlerin; Hazar Devleti'nde Hristiyan dininin de yayılmış olması sebebiyle Hristiyan âleminin ve nihayet devletin bugünkü Rusya arazisi üzerinde kurulmuş olmasından Rusların; en eski tarihlerinin Hazarlarla olan ilgisi dolayısıyla da Macarların araştırma ve alakasına açıktır. Hazar Devleti'nin birçok Türk kavmini içine alan Batı Köktürk Devleti'nin bir devamı olarak ortaya çıkan halis bir Türk siyasi topluluğu olduğunda birleşmektedir.[864]

VII-X. yüzyıllarda kuvvetli teşkilatı, canlı ticari faaliyeti, dinî hoşgörüsü ve iktisadi refahı ile Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde İtil'den Özü'ye (Dnyeper), Çolman'a (Kama) ve Kiev'e uzanan sahada siyasi istikrar sağlayan Hazar Kağanlığı Doğu Avrupa tarihinde büyük rol oynamış en büyük Türk devleti olarak görülmektedir. Kağanlığa ad veren Hazarların yukarıda gördüğümüz tarihî seyri dolayısıyla Sabar Türklerinin devamı oldukları İslam yazarı el-Mesudî'nin (X. yüzyıl) bir kaydı ile de kuvvet kazanmıştır. Ona göre İranlıların Hazar dedikleri topluluk Türkler tarafından Sabar diye anılır. Sabar adı yerine Hazar tabirinin hemen aynı manaya gelmesi de bunu teyit eder. Hazarları meydana getiren ahalinin yalnız eski Sabar Türklerinden ibaret olmadığı, aslen Sabar olan Semender ve Belencer adlı iki Hazar boyundan başka Hazar topraklarında yaşayan zümreler arasında türlü Türk gruplarının yer aldığı da şüphesizdir.[865]

862 Karatay, "Hazar'ın Yıkılışına Oğuz Dahli", *Mehmet Eröz Armağanı*, s. 478-479.
863 Hakkı Dursun Yıldız, "Hazarlarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul, 1992, s. 149-150; Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 265.
864 Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", *Tarihte Türk Devletleri, I*, Ankara, 1987, s. 139.
865 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 167.

Hazar Kağanlığı'nın 630'lardan sonra Doğu Avrupa'da mühim bir siyasi rol oynamaya başladığı ve bilhassa Bizans İmparatorluğu ile münasebetlerde önemli bir yer tuttuğu biliniyor. Bizans İmparatoru Herakleios, Sasanilere karşı mücadele ederken Köktürk kağanının hizmetindeki Hazarlardan yardım almış ve bu sayede 622-627 yıllarında İran'a karşı zafer kazanabilmiştir. Bu sıralarda Hazarlar henüz müstakil bir devlet değillerdi. Fakat Batı Köktürk Kağanlığı'nın da Çin hâkimiyeti altına düşmesi üzerine Hazarlar kendi başlarına bir kağanlık olarak sahneye çıkmışlar ve süratle siyasi ve askerî nüfuslarını genişletmişlerdi. Karadeniz'in kuzeyi, Kafkasların Karadeniz sahilleri Kuban mansabı ve Kırım'ın Hazarların eline geçmesi üzerine Bizans ile Hazarlar arasındaki münasebetler büsbütün sıklaşmıştır. VIII-IX. yüzyıllarda Hazar Kağanlığı genişleyerek Doğu Avrupa'nın en kudretli devleti olmuştu. Bu sıralarda Kama ve İtil boyundaki birçok kavim, İtil Bulgarları ve türlü Fin kavimleri, Burtaslar Hazar kağanına tabi oldukları gibi, Desna ve Orta Dnyeper boyundaki türlü Slav urukları da Hazar hâkimiyetini tanımışlardı.[866]

Asya'dan gelen ve Türkçe konuşan bir halk olmalarına rağmen Hazarlar Hunlardan ve Avarlardan farklı bir millet olduklarını kanıtladılar. Özellikle Araplara karşı zorlu savaşlar yürüttüler. Kendi devletleri Güneydoğu Avrupa Rusyası'nda biçimlendiğinde ticareti, uluslararası bağlantıları, kanunlarının hoşgörülüğü ve ilmi nedeniyle saygın hâle geldiler. Yarı göçebe bir halk olmalarına rağmen Hazarlar İtil ağzından fazla uzakta olmayan başkentleri İtil ile Samandar (Semender), Sarkil gibi pek çok şehir inşasını teşvik ettiler. İki kıtanın kesişme yerinde olan konumu, Hazar ekonomisi için çok önemli olduğunu gösterdi. Hazar tarihçisi Douglas Dunlop'un kelimeleriyle: "Hazarların refahının ülkenin kaynaklarından ziyade, önemli ticaret yolları üzerinde bulunan konumuna bağlı olduğu açıktır."[867]

Rus tarihçi Artamonov, Hazaristan'ın "Bizans İmparatorluğu ve Arap Halifeliği ile kıyaslanabilecek, iktidara gelmiş ilk Doğu Avrupa Feodal Devleti" olduğunu belirtir.[868]

İtil (Volga) güzergâhına hâkim, Baltık ve Kuzey Avrupa ormanlarının da Hazar Denizi vasıtasıyla İslâm dünyasına gelen mallar için önemli bir geçiş yolu olduğu Hazar Kağanlığı, Ortaçağ dünyasının büyük ticaret merkezlerinden biriydi. Bizans'la sıkça ittifak kuran Hazarlar, Konstantinopolis ve Bağdat ile siyasi ve iktisadi açıdan birbirlerini etkileyen girift bir üçlü münasebet geliştirdiler. Hatta bir Hazar prensesi, Bizans hükümdarıyla evlendi. Bizans imparatorları yabancı kadınlarla nadiren evlenirlerdi. Hazarların Aşağı İtil'deki başkenti İtil yabancı tüccarların yanı sıra Hazar Kağanlığı'na tabi yirmi beş halkın temsilcileriyle doluydu.[869]

Hazarların oturdukları bölgeler, ticaret için en uygun olan yerlerdir. İtil ve Don nehirlerinin kıyılarını tutan Hazarlar, bu su yolları vasıtası ile Kuzey ve Ön Asya ticaretini ellerine geçirmiş oldular.[870]

866 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 32.

867 Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, çev. Figen Dereli, İstanbul, 2011, s. 15; İbn Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Marifeti'l-Ekâlim*, II, çev. Alineki Munzevi, Tahran, 1361 HŞ, s. 520.

868 Marek Halter, "Hazarların İzinde", *Hazar İmparatorluğu VII-XI. Yüzyıllar*, Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, çev. Hande Güreli, İstanbul, 2005, s. 11.

869 Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 110-111.

870 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 158.

Hazar Devleti, VI ve X. asırlar arasında Doğu Avrupa'nın siyasi, askerî ve ticari hayatında önemli rol oynayan güçlü devletlerden biriydi. Başkentleri İtil bugün Aşağı Volga havzasında bulunan Astrahan şehrinin kuzeyinde bulunuyordu. Büyük ticaret yollarının birleştiği bu bölgede İtil, Don, Yayık ve Kuban gibi büyük nehirler akmaktadır. Hazarların yayılma alanını incelediğimiz zaman VII. asırda, Azak Denizi'nden Kazvin Denizi'ne; Kafkasya'dan İtil ve Don nehirlerine uzanan bir imparatorlukları olduğunu görürüz.[871]

Hazarların merkezi İtil'dir. İtil aynı zamanda Hazar ülkesindeki en büyük nehrin adıdır. Rus topraklarından Bulgar topraklarına doğru akar. İtil şehri iki bölümden oluşur; biri bu nehrin batısıdır ve İtil adını taşımaktadır. Büyük olanı bu bölgededir. Hükümdar bu iki kesimden batıda oturur ve kendi lisanlarında ona bek/bey denmektedir. Burada Müslüman bir halk yaşamaktadır. Söylenildiğine göre sayıları 10.000'den fazladır. 300 civarında mescitleri vardır. Hazar yöresinde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler yaşamaktadır. Aralarında puta tapıcılar da mevcuttur. Yahudiler azınlıktadır. Çoğunluğu Müslümanlar ve Hristiyanlar oluşturmaktadır. Buna rağmen hükümdarları Yahudi'dir.[872]

Dört yüzyıl süren iç barış ve istikrar nedeniyle Hazar İmparatorluğu, Ortaçağ dünyası ticaretinin temel ülkesiydi. Doğu Roma'nın İpek ve Baharat Yollarına nüfuz etmesini Hazar Türkleri sağlamıştır. Kağanlığın prestiji o derece büyüktü ki Doğu Roma Devlet Kançılaryasının Hazar İmparatorluğu'na gönderdiği mektuplara ilişik olarak yollanan altın mühürler, Bazileüs'ün Papalığa ve Batı Hristiyan devletlerine gönderdiği mühürlerden daha ağır olurdu. (3 numismata altın değerinde) Hazar Kağanlığı'na hitap eden Doğu Roma Kançılaryası notaları "Chaganus Magnus" (Ulu Kağan) protokol terimiyle başlardı.[873]

Hazarlar Türk kökenli bir ulustu. Ülkeleri Karadeniz ile Hazar Denizi arasında önemli geçit niteliğinde stratejik, kilit önemi haiz bir noktada bulunmaktaydı. Bu devlet Bizans'ı yüzyıllar boyunca kuzey steplerinden gelen açgözlü Barbarların, Bulgarların, Macarların, Peçeneklerin ve Rusların saldırılarından koruyan bir tampon bölge durumundaydı. Bunun yanında gerek Bizans diplomasisi gerek Avrupa tarihi açısından daha önemli olan bir başka nokta ise Hazar ordularının Arapların Avrupa'ya doğru çığ gibi ilerlemesini, en bezdirici dönemi olan başlangıç aşamasında durdurması ve Doğu Avrupa'nın Müslümanlar tarafından alınmasını engellemiş olmalarıdır.[874]

Hunların Avrupa sahnesindeki varlığı yalnızca seksen beş yıl (372-453) kadar sürdüğü hâlde, Hazarların devleti dört yüz yıllık bir sürenin büyük bir diliminde gücünü korumayı bilmiştir. Onlar da genellikle çadırlarda yaşamış bir ulustu ama çok gelişmiş kentsel yerleşimleri de vardı. Göçebe bir savaşçılar topluluğu olmaktan uzaklaşıp çiftçilik, hayvancılık, balıkçılık, bağcılık, ticaret ve küçük sanatlar toplumu olma yolunda gelişiyorlardı. Sovyet arkeologları, Hazarların "Hun kasırgasına" hiç de benzemeyen ileri bir uygarlık düzeyine ulaştığını gösteren pek çok kanıt

871 Hüseyin Ali Dakuki, "Dört Halife Devrinde, Araplar ve Hazarlar", çev. M. Faruk Toprak, *TKA,* XXV / 2, Ankara, 1987, s. 91.

872 Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Marifeti'l-Ekâlim,* II, s. 530; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik,* s. 178-179.

873 Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Doğu Ermenileri", *XII. Türk Tarih Kongresi, II,* Ankara, 1999, s. 557.

874 Koestler, *On Üçüncü Kabile,* s. 11-12.

bulmuştur. Birkaç bin metrekarelik alana yayılmış köy kalıntıları, dehlizler aracılığıyla ahırlara bağlanan evler, geniş ahır ve ağıllar, ileri işçilik düzeyinin varlığını gösteren pulluklar, kemer tokaları, eyer süsleri gibi araç gereçler de bulunmuştur.[875]

Sabarlar (Sabirler Devleti)

Sabar Adı ve Etnik Yapıları

Sabarlar, M.S. V-VI. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya ile Batı Sibirya arasındaki düzlüklerde egemen olmuş bir Türk devletidir. Sabarlar, Asya Hun İmparatorluğu'na bağlı Türk topluluklarından biriydi. "Sabar" kelimesi sapmak fiilinden gelmektedir. Kelime olarak "sapan, yol değiştiren, serbest" anlamına gelmektedir. Kaynaklarda Sabarlarla ilgili ilk kesin bilgi 461-465 yılları arasında Batı Sibirya kavimlerinin göç hareketleri dolayısıyla Bizans tarihçisi Priskos tarafından kaydedilir.[876]

Sibir toponomi Hazar Kağanlığı'nın bir bölümünü teşkil eden göçebe Türk boyu Sabarlar (İtil Bulgarlarında Suwar) ile ilişkilendirilmiştir. Sabarların M.S. VI. yüzyılın başlarında, henüz İtil bölgesine gelmeden önce bu mıntıkada bulunmuş olabileceği ileri sürülmüştür.[877]

Azerbaycan'a göç eden üçüncü grup 558 yılında "Derbend"den ve büyük kısmı 575 senesinde Kür Nehri'nden geçen "Sabır", "Savır", "Savar", "Suvar" kavmidir. Hazarların diğer bir kolu olan Sabirler yahut Saberler 503'te Kafkasya'nın güneyine geçtiler. Bu devirde bölgeye "Hazarlar Ülkesi" denmiştir.[878]

Sabarların Vogul, Ostyak kahramanlık destanlarında ve Altaylı Türk oymakları destanlarında ve birçok yer adlarında hatıraları canlanır. Hatta 13. yüzyıldan tanıdığımız Sibir, Sibirya adı da Sabir Türklerinden kalmıştır.[879]

5-6. yüzyıllarda Batı Sibirya ile Kafkasların kuzey bölgesinde mühim tarihî rol oynadığı çeşitli yabancı kaynaklardaki dağınık bilgilerin yardımı ile tespit edilebilen Türk topluluğu Bizans tarihlerinde Sabar, Sebeir, Sabeir; Ermeni, Süryani, İslam kaynaklarında sırasıyla Savır, Sabr, Sabir, Sebir vb. olarak adlandırılmaktadır. Sabarların İslav veya Moğol yahut Fin-ogor menşeden geldiklerine dair iddialar eskimiş ve bugün onların Türk olduğu gerek taşıdıkları ad, gerek tarihî ve kültürel durumlarıyla anlaşılmıştır.[880] Sabarlar, Bizans tarihi kaynaklarında özellikle teknolojilerinin gelişmiş seviyeleriyle ün kazanmışlardır. Batı Sibirya'dan kopup gelerek Kafkaslarda yaklaşık bir yüzyıl hâkim olmuşlardır.[881]

Sabirlerin asıl büyük kitlesi, büyük ihtimalle Hazar Türklerinin içinde yaşamaya devam etmiştir. Sabirleri muasır kaynaklar Hun saymaktadır. Sabirlerden

875 Koestler, *On Üçüncü Kabile*, s. 16-17.
876 Hüseyin Salman, "İslamiyet'ten Önceki Türk Devletleri", *Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Cemil Öztürk, Ankara, 2004, s. 25-26.
877 Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizoğulları*, yay. haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, İstanbul, 2016, s. 390.
878 A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA*, II, İstanbul 1986, s. 99.
879 Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 77.
880 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 157; Togan, "Azerbaycan", *İA*, 2, s. 99; Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, V, Ankara, 1941, s. 60-61.
881 Taşağıl, "Türk Tarihinin İslâm Öncesi Dönemdeki Temel Özellikleri", *Türkler*, s. 125.

kalan adlar arasında; İligar, Akkagan, Boğhan, Boğarık, Balak şüphesiz Türkçedir.[882] Sabirlerin bilgisine erişilebilen en eski yerleşim yerleri, adlarını verdikleri Sibirya'nın batı bölgeleri ve Orta İtil (Volga)'in kimi bölümleri olan ve muhtemelen Türk dili konuşan bu halk Hunlardan apayrı olmasına karşın çoğu kez Hun Sabirler ya da Sabir Hunlar çifte adıyla anılmıştır. Prokopios da "Sabir denilen Hunlar"dan söz eder. Bunların Bizans ufkunda ilk ortaya çıkmaları 461-465 yıllarındaki bir göçle bağlantılıydı ve bu göç onları VI. yüzyılda önemli bir güç hâline geldikleri Kafkasya'nın kuzeyine getirmişti.[883]

Sabar Coğrafyası

Prokopios (VI. yüzyıl) ve K. Porphyrogennetos (X. yüzyıl)'ın eserlerinde verilen bilgilere göre doğudan gelen Avar baskısı karşısında Sabarlar yerlerini terk edip batıya yönelmişler, Altay-Ural dağları arası düzlüklerde (bugünkü Kazakistan bozkırlarının güney sahası) yaşayan Ogur-Türk boylarını yurtlarından atarak Tobol ve İşim ırmakları çevresinde yerleşmişlerdir.[884]

Sabirler 460 yılında Turfan'a girerek hükümdar Kan-Çu'yu öldürüyorlar. 461-465 yıllarında İç Asya'daki sürekli Avar tazyiki nedeniyle Sabir Türkleri kavmi Batı Sibirya'ya, Orta İtil ve Ural bölgesinde oturan Onogurları, Urugları ve Sarogurları ve bu arada Ural Dağları batı kısmına yerleşen Macarların cetlerini yurtlarından çıkarıyorlar. Kuzey kürk ticareti yolundan Türk kavimleri göçe başlıyor.[885]

Onogurların batısında, yöreye 515'e doğru gelen Sabirler yaşıyordu. Bunlara sadece Kafkas bozkırlarında değil, İtil boyunca ve sonraları Hazarlarla İtil Bulgarlarının eline geçecek olan bölgelerde de rastlanmakta idi. Bu bölgelere ne zaman gelip yerleştikleri belli değildir. Onlardan Suvar diye söz eden geç dönem Müslüman kaynakları, hem İtil Bulgarları topraklarında hem de Kuzey Kafkasya'da bulunduklarını kaydetmişlerdir. Bazıları, bunların adını Sibirya ile ilişkilendirmeyi denemişlerdir.[886]

Sabar Devleti'nin Kuruluşu

V. yüzyılın 60'lı yıllarında Kuzey Kafkasya'nın askerî-siyasi ve etnik yapısında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Kafkasya'daki Hun boyları Sabirler başta olmak üzere bölgede hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Araştırmalara göre Sabirlerin Kafkasya'ya akınlarının üç farklı aşaması olmuştur. Birinci aşama, Sabirlerin V. yüzyılın 60'lı yıllarına kadar olan Kuma ve Terek nehirleri arasında yaşadıkları dönemi kapsamaktadır. İkinci aşama Sabirlerin Derbend Geçidi yönünde güneye doğru hareketleriyle devam eden V. yüzyılın 60'lı yıllarından VI. yüzyılın ilk yıllarına kadarki dönemi kapsamaktadır. Üçüncü aşama ise VI. yüzyılın başlarından itibaren Sabirlerin güçlü bir toplum oluşturarak Derbend

882 Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 77-78.
883 Denis Sinor, "Hun Dönemi", çev. Mete Tunçay, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, s. 275; A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum*, s. 21.
884 Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", s. 20-21.
885 Hamit Zübeyir Koşay, "İtil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında", *V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara,12-17, Nisan, 1956, Ankara, 2011, s. 235-236.
886 Peter B. Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, s. 349-350.

Geçidi'nden güneydeki topraklarda hâkimiyetlerini güçlendirme çabalarıyla Güney Kafkasya ve Ön Asya'nın askerî-siyasi tarihinde Sabirlerin çok önemli bir yer edinmeleriyle sonuçlanmıştır.[887]

Sabar Türkleri 461-465 yılları arasında Ural Dağları batı kısmına yerleşen Macarların atalarını yurtlarından çıkarıyorlar. Bu arada Kuzey Kürk Yolu'ndan Türk kavimleri göçe başlamışlardır. İşim-Tobol bölgesinde Onogurlara tabi olan Macarlar daha sonra Türk siyasi birliğine bağlılık hasebiyle Onogur gibi Türk adlarını almışlardır.[888]

Sabar-Sasani İlişkileri

Sabirler 508'de Azerbaycan'da Sasanileri ağır bozguna uğratmıştı. Bu yüzden Kubad onlarla barışıp haraç ödemiş ve 515'te anlaşarak, Bizans topraklarına girmelerine sebep olmuştu. Yeşilırmak, Kızılırmak boyları ve Toroslara kadar Konya'yı on üç yıl işgal eden Sabirlerin Başbuğu "Zigibi" (Çiğil-Big) Bizanslıları yıldırmıştı. Sonunda 527'de onlarla yapılan anlaşmaya göre Sabirler geri çekilip şimdiki Şirvan'da yurt tutmuşlardır.[889]

515 tarihinde Sabirlerin bazı unsurlarını Bizans İmparatorluğu adına Sasani savaşlarında sahne aldıkları, Kafkasya-Don-İtil üçgeninde görmekteyiz. Savaş sanatları Sabirler arasında ustaca geliştirilmişti. Procopios, onların kuşatma silahları hazırlamadaki marifetlerinden söz eder. Sabirler yok edici nitelikteki Bizans-Sasani savaşlarında, sıkça taraf değiştirmelerine rağmen, genellikle Bizans saflarında yer alıyorlardı.[890]

Sasanilerle Doğu Romalılar arasında savaş devam ediyordu. 530'da Dara şehri civarında iki devletin orduları arasında büyük bir savaş oldu. Doğu Roma ordularına Belizarius, Sasani ordularına da Firoz kumanda ediyorlardı. Hunlar Sunika ve Augan idaresinde bulunuyorlardı. Prokopius bu Hunlara Massageta adını vermiştir. Bunlardan 6000 süvariye kumanda eden Simos yahut Askhan adındaki bir kumandanı da zikreder. Bu Hunlar çok cesurdular, kaybedilen savaşı kazanmaya muvaffak oldular. Bu arada Sasani hükümdarı Kubad, İran Ermenistanı'na da bir ordu gönderdi. Bu orduya 3000 Sabir Türkü de yardım ediyordu. Bu hususta Prokopios diyor ki: "Sasani ordusuna Hun-Sabir adı verilen 3000 kişi iltihak etmiştir. Muhakkak bunlar çok muharip bir millettir. Hepsine İranlı Mermeroes kumanda ediyordu. İran Ermenistanı'nda, Theodosiopolis (Erzurum)'da üç günlük mesafede uygun bir yerde yerleştikten sonra, hücuma hazırlanıyorlardı. O tarihlerde Ermenistan'ın kumandanı da Dorotheus'tu. Fakat müttefiki Sasani ordusu Doğu Roma orduları karşısında büyük bir mağlubiyete uğradılar. Bu savaşlar sırasında Sabirler sık sık ya Doğu Roma ya da Sasanilerin safhalarına geçiyorlardı. Bu esnada Hun Sabirler Kazar (Hazar) geçitlerini

887 Tarih Dostiyev, "Kavimler Göçü Döneminde Doğu Kafkasya'da Türk Egemenliği", *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara; 11-15 Eylül 2006, II, Ankara, 2010, s. 252; Togan, "Azerbaycan", *İA*, 2, s. 99.

888 Hamit Koşay, "İtil-Ural Bölgesinde Türklerin Menşei Hakkında", *V. Tarih Kongresi*, Ankara, 12-17 Nisan 1956, Ankara, 2011, s. 253-256.

889 Kırzıoğlu, "Belgelerle Selçuklu Fethinden Önceleri Türklerin Armenya'da Yaşadığını Gösteren Kaynaklar", *BTTD*, Sayı: 11, s. 47; Gülensoy, *Barbar Türkler*, s. 153.

890 Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 45-46.

aşarak Roma kuvvetlerine hücum ettiler. İmparator, Rufinus Patricius'u doğuya gönderdi. Burada Doğu Roma ordusu Dara şehrine gelmişti. Sasani hükümdarı, eğer sulh isteniyorsa Hunların ilerlemesine mani olmak için her iki tarafın el birliği yapmaları icap ettiğini bir mektupla bildiriyordu. Malaş'ın ifadesine göre, "Ermenistan'daki ordu kumandanı Dorotheus, Hunların işini bitirmek üzere hemen hücum edeceğini bu mektupla cevap olarak haber verdi. Savaş sürmesine rağmen Sasani ordularının muvaffakiyeti yoktu. 531'de Sasani Şahı Kubad öldü. Sasani orduları Martyrpolis (Malatya)'i işgal etmeleri üzerine sulh teklifinde bulundular. Sabirler bu esnada İran'a yardım vaadinde bulunmuşlardı. Lakin Sabir orduları bölgeye zamanında ulaşamadılar. Malatya'ya geldikleri zaman İranlılar bölgeden uzaklaşmışlardı. Halep civarına kadar her tarafı yağmaladılar. Antakya'ya dört saatlik mesafeye kadar yaklaşmışlardı. Önemli miktarda ganimet ile geri döndüler. Dorotheus bunlara Ermenistan dağlarında rastladı ve ellerindeki ganimetin bir kısmına el koydu. 531 yılında Doğu Roma ile Sasaniler arasında sulh yapıldı ve bu anlaşma 533'te takviye edildi. Böylece otuz yıl süren Doğu Roma-Sasani savaşlarına son verildi."[891]

Kuma Nehri boylarında ve Dağıstan'da yani Utogurların doğusunda Sabar kabilelerinin uç savaşçıları yaşıyorlardı. Sabarlar Bizans-Sasani savaşlarında aktif rol oynamışlar ve başlangıçta İran tarafını tutmuş, daha sonraları Bizanslıların yanında yer almışlardı. 552'de Agvan'ı zapt etmişlerse de 554'te Sasaniler tarafından mağlup edilmişlerdi.[892]

Sabar-Doğu Roma İlişkileri

Sabar hücumu on beş-yirmi yıl önce olsaydı ihtimal ki Hun İmparatorluğu'nun askerî kuvveti karşısında kırılacaktı. Fakat Sabarlar ve önlerinden kaçan Oğur kavimleri 465'te batı ve güneybatı istikametinde ilerleyerek, dağılmakta olan imparatorluğun arazisine girdiler. İtil ve Dnyeper nehirleri arasında uzanan büyük sahayı kapladılar. II. Tiberios (698-705) zamanında İran'la vuku bulan savaşlar sırasında Doğu Roma ordusu harekete geçmeden Sasaniler Ermenistan'a girmişlerdi. Bunun üzerine cephedeki askerlere Albania'ya girerek Sabarları ve Alanları tamamıyla püskürtmedikleri ve rehinelerle iktifa ettikleri için imparatorun kendilerine kızdığı haberi verildi. Bunun neticesi olarak Sabarlar da Romalılardan ayrılmışlardı. Bunun üzerine Doğu Roma orduları Albania'ya yeniden hücum ettiler. Sabarları ve Alanları ikamet yerlerinden kaldırarak Kür Nehri'nin öteki sahiline yerleştirdiler ki gelecekte Doğu Roma'nın hâkimiyeti altında bir yerde oturmalarını istiyorlardı.[893] Sabarlar Avarların baskısı yüzünden M.S. 506 yılını takiben Avrupa'ya doğru hareketlendiler. Nihayet 558 yılına kadar Kafkasya ve çevresini ele geçirdiler. Sasani ve Bizans ile ilişkiler kuran Sabarların özellikle Kuman Irmağı civarında yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır.[894]

Sabarlar, bilhassa İran ve Bizans ile ilişkiler kurmuşlardı. Bunların çoğunluğu Bizans'la işbirliği içerisinde olmuşlardır. Bizanslılar Petra şehrini muhasara

891 Baştav, "Sabir Türkleri", s. 24.26; Bozkurt, *Türklerin Dili,* s. 30.
892 Gumilev, *Drevnie Turki,* s. 36.
893 Baştav, "Sabir Türkleri", s. 31-32.
894 Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları,* s. 63.

ettikleri vakit, şehir uzun zaman muhasaraya direnmiş ve şehri zapt edememişlerdi. Bunun üzerine Bizans'a yardım eden Sabirler yepyeni bir muhasara aleti yapmışlar ve bu alet sayesinde şehir zapt edilmişti.[895]

Sabar-Avar İlişkileri

Miladi 460 tarihinde Gobi Çölü civarında oturan Avarların hücumu, Tiyenşan ile İli Irmağı bölgesinde oturan Sabarları (Sabir) yerlerinden uzaklaştırmış, batı yönünde ilerleyen Sabirler de bu bölgede yaşayan Ogur kavimlerinin bir kısmını ülkelerinden çıkarmışlardır. Bu Ogur kavimleri İtil'i geçerek Karadeniz'in kıyısı boyunca ilerlemişler ve Hunların oradaki arazilerini ellerine geçirip Kuban Nehri ile Azak Denizi arasındaki araziye yerleşmişlerdir. Sabirler çok geçmeden daha da batıya ilerlemek zorunda kalarak, Ogurların arkalarından 506 yılında Kafkasya'nın kuzeyine yerleşmişlerdir. Sabirlerin 558 yılında bu bölgeyi ele geçirerek Avar istilasına kadar Kafkasya'da hüküm sürdüklerini görüyoruz.[896]

Sabir Türkleri V. yüzyılın ikinci yarısına doğru İli Nehri havzasındaki yurtlarında Avarların baskısına maruz kaldılar. Bu baskı üzerine yurtlarını terk ederek Kazak bozkırlarına geçen Sabarlar, buradaki Ogur Türklerini batıya sürerek onların topraklarına yerleştiler. Sabarlar Kazak bozkırlarında yarım asır kaldıktan sonra tekrar harekete geçtiler; On-ogurları (On Oğuzlar) ve Macarları batıya iterek, Kafkasların kuzeyinde bulunan İtil ve Don nehirleri arasındaki bölgeye sahip oldular.[897]

Çin kaynakları ve Gyula Nemeth'in bildirdiğine göre 460 tarihlerinde Avarlar bir kavme saldırarak İrtiş sahasında yerleşiyorlar. Daha sonra batıya Volga taraflarına doğru çekiliyorlar. Avarların saldırdığı bu kavim, Priskos'un da zikrettiği gibi Sabarlardır.[898]

VI. Asırda Sabarlar

Sabarlar bazen Sasanilerin bazen Bizanslıların tarafını tutarak 558 yılına kadar savaştılar ise de Avrupa'ya akın eden Avarlar tarafından büyük yenilgiye uğratıldılar. Savaşı kaybeden Sabirlerin bir kısmı Azerbaycan'a çekilerek Kür Nehri havzasındaki Akstafa-Şemkir bölgesine yerleştiler.[899]

Kafkasya'da erken yerleşen Türk kavimlerinden biri de Sabarlar olmuştur. VI. yüzyılın başlarından itibaren Sabarların güçlü bir toplum oluşturarak Derbend Geçidi'nden güneydeki topraklarda hâkimiyetlerini güçlendirme çabaları sonucunda Güney Kafkasya ve Ön Asya'nın askerî-siyasi tarihinde önemli yer edinmişlerdir.[900]

Asya Hun İmparatorluğu'na bağlı Türk boylarından biri olan Sabarlar, V.-VII. yüzyıllarda Batı Sibirya ve Kuzey Kafkasya'da tarihî rol oynamışlardır. Sabar adı

895 Orkun, *Türk Tarihi Not Hülasaları*, s. 77.
896 Yücel, "Hazar Hakanlığı", *Türkler*, 2, s. 445.
897 Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, II, s. 37.
898 Baştav, "Sabir Türkleri", s. 20.
899 Dostiyev, "Kavimler Göçü Döneminde Doğu Kafkasya'da Türk Egemenliği", *XV. Türk Tarih Kongresi* II, s. 253; Togan, "Azerbaycan", *İA*, 2, s. 99; Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devirde Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları, *Türkler*, II, s. 325; Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, V, s. 74; Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, Ankara, 1999, s. 30.
900 Zekiye Tunç, "İslamiyet'ten Önce Kafkasya'da Türkler", *Yeni Türkiye*, Sayı: 72, Kafkaslar Özel Sayısı-II, Ankara, 2015, s. 173.

Türkçe "sapan, başıboş kalan, serbest" manalarına gelmektedir. Doğudan gelen Juan-juan baskısı karşısında Sabarlar eski yerlerini terk edip batıya yöneldiler. Bugünkü Kazak bozkırlarının güneyinde yaşayan Ogur-Türk boylarını yurtlarından çıkararak, Tobol ve İşim ırmakları çevresinde yerleştiler (461-465). Sabarlar orada, yerli halklarından çok üstün olan kültürleriyle yüzyıllarca süren hatıraları hâlâ devam eden derin tesirler bıraktılar. Sabarlar 503 yılında Doğu Avrupa'da göründüler. Bir kısım Bulgar guruplarını kendi federasyonlarına aldılar. Sabarlardan kalabalık bir kitle 515'te İtil-Don nehirleri arasında ve Kafkasların kuzeyinde Kuban Irmağı boyunca yerleştiler. Böylece Bizans'la ve İran ile temas kurdular. Sabarlar, hükümdarları Balak idaresinde büyük çapta askerî faaliyet gösterdiler. Sasanilerle anlaşarak Bizans'a karşı çarpıştılar (516). Güneye doğru akınlar yaptılar. Daha sonra Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara, Konya dolaylarına kadar ilerlediler. Sabarların büyük savaş gücü ve harp malzemesindeki yüksek teknik Bizans'ta hayret uyandırmıştı. Balak'tan sonra yerine hatunu Boarık (Buğ-arık) geçti. Bu Türk kraliçesi, güzelliği ile olduğu kadar idareciliği ile de ün yapmıştı. 100.000 kişilik Sabar ordusunun kumandanıydı. Bizans İmparatoru Justinianos Buğarık ile anlaşmayı tercih etmişti (528). Sabarlar, Sasanilerle Kafkaslarda sürekli ve başarılı savaşlar yaptılar. Fakat özellikle 545'te ağır kayıplar verdiler. 557'de doğrudan gelen Avarlardan ağır bir darbe yiyen Sabarların yaşadıkları topraklar çok geçmeden Köktürk idaresi altına girdi. Bir kısım Sabar kitlesi Kür Nehri'nin güneyine dağıldı. VII. yüzyılda büyük bir devlet olarak ortaya çıkan Hazarların esas kitlesini teşkil ettiler. Bugünkü "Sibirya" yer adı Sabar adından kalmadır.[901]

Sabarların Yıkılışı

Sabarların Kür Nehri civarına yerleştirilmelerinden sonra artık küçük küçük kısımlara ayrıldıklarından dolayı mühim bir rol oynamamaları Bizans kaynaklarının bu esnada teşkil ettiği boşluktan ziyade Bizans'ın bunları zikretmesinde bir sebep teşkil eder. Bundan sonra artık faaliyetleri mahalli kalmıştır.[902]

Sabir sahası az sonra Karadeniz'e ulaşan Köktürk idaresine girmiştir. 576'da Güney Kafkaslardaki hâkimiyetleri Bizans tarafından yıkıldıktan sonra bir kısmı Kür Nehri'nin güneyine yerleştirilen Sabirlerin adlarına VII. yüzyıl ortalarına kadar dağınık bir şekilde rastlanmakta ve bu tarihlerde aynı bölgede büyük bir devlet olarak ortaya çıkan Hazarların esas kitlesini teşkil ettikleri, Hazar kabilesi olarak görülen Belencer ve Semender'in aslında iki büyük Sabar kitlesi olduğu anlaşılmaktadır.[903]

Sabarların Türk Tarihinde Oynadıkları Roller

S. Patkanoff 'un tespitlerine göre Sabarlar bu bölgede yerli halkınkinden çok üstün kültürleri ile yüzyıllarca süren derin tesirler yapmışlardır. Daha 503 yılında Doğu Avrupa'ya doğru hâkimiyetlerini genişleterek bir kısım Bulgar gruplarını idarelerine alan Sabarlardan kalabalık bir kitlenin 515 sonlarında İtil (Volga)-Don

901 Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* İstanbul, 2003, s. 71; Baştav, "Sabir Türkleri", *Makaleler*, I, s. 24-26; Emine Gürsoy-Naskali, *Sibirya Araştırmaları,* İstanbul, Aralık 1997, s. 21.

902 Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten,* V, s. 74.

903 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 159.

nehirleri arasında ve Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı boyunda yerleşmesi ve doğrudan doğruya Bizans ve Sasani imparatorlukları ile temas kurması Sabarların Doğu Avrupa tarihinde ön safa çıkmalarına yol açtı. İran-Bizans savaşlarının devam etmekte olduğu o yıllardan itibaren hükümdar Balak idaresinde büyük çapta askerî faaliyet gösteren Sabarların, Sasanilerle anlaşarak Bizans'a karşı savaştıkları (516), Ermeniye bölgesine akınlar yaptıkları ve arkasından Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara, Konya dolaylarına kadar ilerledikleri bilinmektedir. Esasında bu İran'a değil Bizans topraklarına yönelik bir saldırıydı. Bu münasebetle, Sabarların büyük savaş gücü ve bilhassa yüksek harp malzeme tekniği Bizans'ta hayret uyandırmış görünmektedir. "Sabarlar insan hafızasının hatırlayabildiği zamandan beri ne İranlılardan ne Romalılardan hiç kimsenin düşünmediği makinelere sahiptiler. Öyle ki her iki imparatorlukta fenci eksik olmamış ve her devirde muhasara makineleri yapılmıştır, fakat şimdiye kadar bu "barbar"larınkine benzer bir buluş ne ortaya konmuş ne de onlar gibi kullanılabilmiştir. Bu şüphesiz insan dehasının bir eseridir."[904]

Peçenekler

Peçenek Adı ve Etnik Yapısı

Peçeneklerin ismini batı tarihleri muhtelif tarzlarda yazmaktadırlar. Türkçe olarak kelimeyi Becenek diye ve bizim yazdığımız Peçenek şeklinde telaffuz etmek lazımdır. Peçenekler önceleri Aral Gölü'nün batı taraflarından Hazarların yurduna kadar olan arazide otururlarken sonraları İtil (Volga), Ural-Emba havalisine gelip yerleşmişlerdi. Bir müddet sonra Oğuzlar ve Hazarlar birleşerek Peçeneklerin üzerine hücum etmişler, onlar da daha batıdaki Macarların üzerine saldırmışlardır.[905]

IX-XII. asırlardaki büyük Türk göçlerinin en büyük dalgasını oluşturan ve çeşitli kaynaklarda "Patzinak" (Bizans), "Peçenaçi, Pacinacae, Pezengi, Bizzenus" (Latin), "Peçeneg" (Rus), "Badzinag" (Ermeni), "Beşenyö" (Macar) olarak geçen, Kaşgarlı Mahmud'un eseri *Divan*ü Lügati*'t-Türk*'teki mezkûr adıyla Peçenek 22 Oğuz boyundan 19. olarak gösterilmiştir. Peçenekler, Köktürk Kağanlığı'na bağlı Türk boylarından biri idiler.[906]

İbn Fadlan İtil boyundaki Bulgarlara gittiği zaman 922'de Ural Nehri'nin doğusundaki Çalkar Gölü çevresinde muhtemelen Peçeneklerden bir bölüğe rastladığını yazmaktadır. İbn Fadlan Peçeneklerin çok esmer olduklarını ve Oğuzların aksine çok fakir kimseler olduklarını kaydetmektedir.[907]

904 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 158-159; Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları, *Türkler,* II, s. 325; Cevat Hey'et, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış,* çev. Melek Müderriszade, Ankara, 1996, s. 27; Togan, "Azerbaycan", *İA,* II, s. 99; Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten,* V, s. 60-61; MehmetTezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya,* 2012, s. 275; T. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar,* Ankara, 1993, s. 10.

905 Orkun, *Türk Tarihi Not Hülasaları;* s. 89-90.

906 Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 34; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi:* I, s. 57-58.

907 İbn Fazlân, *Seyahatname,* s. 45.

Peçeneklerin şahıs adları, yaşayış tarzları, bıraktıkları maddi kültür eserleri (arkeolojik kalıntılar), kültleri (defin tarzları), örf ve âdetleri ile dil örneklerinden başka haklarındaki kaynaklarda tesadüf edilen sarih kayıtlar, onların Türk menşeli olduğunu açıkça gösterir. 745 tarihlerinde tanzim edildiği anlaşılan ve Peçenekler hakkında en eski bir kayıt olan Tibetçe bir vesikada "Pe-ça-nagların" (Be-ça-nag), Uygur, Karluk ve Türgişler ile bir arada zikredilmeleri, onların kavmî menşelerini aydınlatacak mahiyettedir. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügati't-Türk*'ünde, Peçenekler hakkında şu kayıt mevcuttur: Becenek, Rum (Bizans) sahasına yakın bir yerde yaşayan ve Oğuz zümresine mensup olan bir Türk kavmidir. Rus ve Bizans kaynaklarında olduğu gibi, muasır Arap ve Fars kaynaklarında da Peçeneklerin Oğuz ve Kumanlar (Kıpçaklar) gibi Türk menşeli bir kavim oldukları açıkça belirtilmiştir.[908]

Peçenek Boyları

Orta Asya'dan batıya Türk göçlerinin son büyük dalgasını (IX-XI. asırlar) meydana getiren Türk boylarından ilki Peçenekler, Köktürk Kağanlığı'na dâhil kitlelerden biri idi. İhtimal On-okların (Türgişlerin) bir kısmını teşkil etmek üzere Isık Göl-Balkaş dolaylarında yaşamışlar, Batı Köktürk Kağanlığı'nın çözülmesinden (VII. yüzyıl ortaları) sonra da belki Karluk Devleti'nin kuvvetlenmesi üzerine Seyhun Nehri'ne doğru gelişen Oğuz hareketi karşısında Batı Sibirya'ya çekilmek zorunda kalmışlardır. (VII. asrın ikinci yarısı) Kaşgarlı Mahmud'da Peçeneklerin bir Oğuz boyu olarak gösterilmesi bu Oğuz-Peçenek itişmelerini ve komşuluğunu belirtir. Bizans İmparatoru K. Porphyrogennetos'a göre geriden gelen Oğuz baskısı sonucunda batıya çekilen Peçeneklerden bir bölük Oğuzların yanında kalmıştır ("Oğuz Peçenek") ki Kaşgarlı'daki Oğuz boyları listesinde yer alan "Peçenek" bunlar olmalıdır.[909] Peçenekler, Uzlar tarafından İtil sahasından çıkarıldıkları zaman sekiz büyük uruktan müteşekkil bir heyet hâlinde idiler. Bu sekiz uruk ayrıca kırk oymağa ayrılıyordu. Bir kısım Peçeneklerin Uzların yanında kaldıkları anlaşılıyor. Zaten bir göçmen kavim yerini başkasına bıraktığı zaman, bir kısmının yeni gelenlerin tabiiyetine girdikleri müşahede ediliyor. Yeni yurt aramak için harekete geçmek mecburiyetinde kalan sekiz uruk; Ertin, Çur, Yula, Külbey, Karabay, Tamlat, Kopon (Kaban) ve Çoban, reislerinin idaresi altında İtil'i geçmişlerdi. Bütün bir Peçenek heyeti, çoluğu çocuğu, kadınları ve sürüleri ile İtil'i geçerek yerleşecek yeni bir saha bulmak mecburiyetinde idiler. Don Nehri'nin son mecrasından başlayarak Tuna kıyılarında biten geniş bozkırlar, Deşt-i Kıpçak adıyla Türk tarihinin birçok sahifelerini dolduran bu bozkırlar tarihin bildiği zamandan beri müteaddit Türk göçmenlerine yurt olmuştu.[910]

Peçeneklerin Türk olduğunu uzun uzadıya ispata lüzum yoktur. Onların yaşayış tarzları ve şahıs adları bunu açıkça göstermektedir. Peçeneklerin yaşayış tarzları, Orta Asya'da ve Deşt-i Kıpçak'ta vaktiyle hayat süren göçmen Türklerinkine benzediği gibi, bugünkü Kazaklara da çok yakın olduğu görülmektedir. Peçenek devlet adamlarının Korkut Kaydu, Karabay, Çoban ve Turak gibi adlar

908 Kurat, "Peçenekler", *İA*, 9, s. 535-536.
909 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 179.
910 Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 43-44.

taşıdığını biliyoruz. Eldeki mevcut kaynaklar, bunların Türk olduklarını bildiriyorlar. X. asır İslam coğrafyacılarından İstahrî *Kitâbü'l-Mesâlik vel-Memâlik,* adlı eserinde Peçenekleri Türk zümreleri arasında zikrediyor. *Divanü Lügati't-Türk*'ün meşhur müellifi Kaşgarlı Mahmud, İstahrî'nin söylediklerini teyit etmekle kalmıyor Peçeneklerin Türk zümresinin hangi grubuna ait olduklarını da kaydediyor. Ona göre Peçenekler Oğuz zümresinin 19. boyuna mensuptular. Bizans kaynaklarında Peçeneklerin gerek Anadolu'yu fetheden Türkler ve gerek Deşt-i Kıpçak'taki Kumanlarla ırkdaş olduklarını gösteren kayıtlar vardır. Bizanslılar Peçeneklerle yaptıkları sıkı temaslardan sonra bunların diğer Türk kavimlerle aynı boydan oldukları kanaatine varmışlardı.[911]

Peçenek Coğrafyası

Peçenekler Türkmen/Oğuz soyundan, Üç-ok kolunun 12 boyundan biri idiler. Bildiğimiz en eski yurtları Balkaş Gölü yöresi iken, Karluk Türklerinin baskısı ile batı yönünde göçe başlamışlar ve ağır ağır yüzyıllarca süren bir göçle IX. yüzyıl sonunda Don Irmağı boyuna gelmişlerdi. Bu yörede, Proto-Macarları batıya bugünkü Macaristan'a doğru iterek güçlü bir devlet kurmuşlardır.[912]

VIII-XI. asırlarda, önceleri Balkaş Gölü civarında Aşağı Seyhun ile İtil boylarında, sonraları Güneydoğu Avrupa ve Balkanlarda yaşamış olan göçebe bir Türk kavmidir. XI ve XII. asırlarda Peçeneklerin bir kısmı Macaristan'da, bazı zümreleri Güneydoğu Avrupa, Balkanlar ve Anadolu'da yerli unsurlar ile karışmış ve müstakil bir kavim olmaktan çıkmıştır.[913]

Abbasi Halifesi el-Mehdi zamanında (775-785) doğudan gelen Oğuzlar, büyük çoğunluğu Aşağı Seyhun boylarında yaşayan Peçeneklere saldırarak onları Yayık (=Ural) Irmağı'nın ötesine göç etmeye mecbur ettiler. Böylelikle Peçenekler Yayık (=Ural) ve İtil (=Volga) ırmakları arasındaki yeri yurt edinerek yerleştiler.[914] Bu ülkenin doğusu Guz sınırları, güneyi Burtas ve Barazas sınırları, batısı Maçğari ve Rus sınırları, kuzeyi Rusa Nehri'dir.[915]

IX. Yüzyılda Peçenekler

Peçeneklerin, İtil-Yayık sahasını terk ettikten sonra yaşayışlarına uygun bir yer bulmaları lazımdı. Göçebelik için en müsait saha Don Nehri'nin son mecrasından başlayarak Tuna'ya doğru uzanan, sonraları Deşt-i Kıpçak namıyla maruf olan Karadeniz'in kuzeyindeki geniş ve bol otlu steplerdi. Bu stepler tarihin bildiği zamanlardan beri çok sayıda göçebe kavimler görmüştü, bunların bilhassa Türk unsurundan teşekkül etmiş olduğunu bildiren birçok deliller vardır. Hunlar, Avarlar, Bulgarlar ve başkaları hep bu sahralarda yaşamışlar ve buralardan diğer memleketlere akınlar yapmışlardı; Doğu ve Orta Avrupa'ya Türklerin devlet ve

911 Kurat, *Peçenek Tarihi,* İstanbul, 1937, s. 23-24.
912 Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi,* s. 61-62; Raux, *Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl,* s. 92-93; Bezertinov, *Tatarı, Turki-Potryasatepi Vsepennoy,* I. s. 141-143; Gumilev, *Tisyaçeletie Vokrug Kaspiya,* s. 199-201; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu,* s. 23.
913 Kurat, "Peçenekler", *İA,* 9, s. 535.
914 Faruk Sümer, "Peçenekler IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli", *TDA,* Sayı: 94, İstanbul, 1995, s. 61.
915 V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem,* s. 55.

askerî teşkilatı hep bu yollardan gitmişti. Peçenekler Don Nehri bölgesine geldikleri zaman buraları da Macarlar yurt tutmuştu.[916]

Peçenekler Batı Köktürk Devleti'ni teşkil eden on boydan biri idiler. 751 senesinde Karlukların doğudan gelen baskısı yüzünden Oğuz Türkleri batıya doğru kaymaya yavaş yavaş mecbur kalmışlardı. Bu Türkler batıya geçmişler ve Seyhun boylarında oturmaya başlamışlardı. Kendileri sayı bakımından çok idiler. Fakat oturdukları topraklar verim ve genişlik bakımından çok dar ve elverişsiz idi. İşte bunun içindir ki bu Türklerden Oğuz ve Türkmenler güneye, Peçenek, Uz ve Kumanlar da kuzeye doğru göç etmişlerdi. Aral Gölü kıyılarına kadar ilerleyen Peçenekler bir müddet buralarda kalmışlardı. Fakat az sonra baskılarını göstermeye başlayan Oğuzların zoru ile İtil ve Ural nehirlerinin kıyılarına göç ettiler. 830 senelerinde İtil kıyılarına gelen Peçenekler, artık "8 boy ve 40 oba" hâlinde yaşamaya başlamışlardı.[917]

IX. asrın ortalarında Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar yeniden Türk zümrelerine yurt olmuştu; bu bölgeler 860 tarihlerinde Peçenek adını taşıyan bir Türk kavmi tarafından işgal edilmişti. Tam 200 yıl, yani Kıpçakların gelmesine kadar, Peçenekler Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırların yegâne hâkimi olmuşlardı. Onların buradaki hayatları, X ve XI. asır Doğu Avrupa tarihine fevkalade büyük bir tesir yapmıştır.[918]

Bizanslı tarihçi Constantinos Porphyrogennetos'a göre; "Peçenekler ilk başlarda İtil ve Ural nehirleri arasında oturuyorlardı, komşuları ise Macarlar ve Oğuzlardı. IX. yüzyılın ortalarında Oğuzlar, Hazarlarla anlaşarak savaşa girip Peçenekleri yendiler ve onları kendi yurtlarından kovdular. Peçenekler kendi topraklarından sürüldüklerinde bazılarının kalmasına izin verildi. Böylece onlar, Oğuz denilen halkla birlikte kaldılar ve şu ana kadar da onlar arasında hayatlarını sürdürmektedirler."[919]

IX. yüzyılın sonlarına doğru Peçeneklerin başına pek sık rastlanan bir felaket geldi. Doğudaki komşuları Oğuzlar tarafından vatanlarından sürüldüler. Oğuzlar da Orta Asya dağlarından arada bir kopup batıya doğru yönelen ardı arkası gelmez Türk kabilelerinden biri idi. Peçenekler kovalanınca Hazar topraklarına yerleşmek istediler. Ama Hazarlar onları geri püskürttü. Peçenekler batıya doğru yollarına devam ettiler. Don Nehri'ni geçip Macarların topraklarını zapt ettiler.[920]

IX. yüzyılın sonunda Hazar Kağanlığı zayıflamaya başlar. Onların zayıflamasına IX. yüzyılın ikinci yarısında güçlenmeye başlayan Peçenekler ve Oğuzlar sebep oldu. Peçeneklerin bir kısmı IX. yüzyılda İtil'in sol kıyısına, bir kısmı ise Hazar kıyıları ile Ural Dağı eteklerine yerleşmişlerdir. IX. yüzyılın başlarında Hazarlar ve Oğuzların birleşik güçlerine yenilen Peçenekler, kendi vatanlarını bırakıp İtil ile Don arasına gelip yerleşirler ve bu bölgede yaşayan Peçeneklerin güçlenmelerine sebep olurlar.[921]

916 Kurat, "Peçeneklere Dair Araştırmalar, *TM*, V, İstanbul, 1936, s. 113; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 409-412.

917 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 159-160.

918 Kurat, "Peçeneklere Dair Araştırmalar I, Karadeniz'in Şimalindeki Bozkırlarda Peçenekler", *TM*, V, s. 103; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004, s. 93; Laszlo Rasonyi, *Türk Devleti'nin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, s. 21.

919 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 193.

920 Koestler, *On Üçüncü Kabile*, s. 124; L. N. Gumilev, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2002, s. 97.

921 A. T. Kaydarov-M. Orazov, *Türklük Bilgisine Giriş*, İstanbul, 1999, s. 14-15.

Peçenek - Doğu Roma İlişkileri

Peçenek, Oğuz ve Kıpçak kavimlerinin göçü organik bir şekilde yekdiğerine bağlıdır. Bu üçü Doğu Avrupa bozkır bölgesinde, Türklüğün son büyük müstakil halklar dalgasını teşkil ederler. Peçeneklerin Azak Denizi çevresi ile Kırım'a gelişleri Bizans'ın hemen dikkatini çekmiş ve onları bu kavimle ilgilenmeye sevk etmiştir. IX. yüzyıl başlarında Bizans için Balkanlarda Bulgar tehlikesi baş göstermişti. Bulgarların Trakya'yı baştan başa tahrip etmeleri karşısında Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyine gelişleri Bizans için âdeta Tanrı'nın bir inayeti sayılmıştır.[922]

X. asrın başlarında Peçenekler o kadar kuvvetli bir kavim idi ki Doğu Roma İmparatoru VII. Konstantinos (913-959) oğluna daima Peçeneklerle iyi geçinmesini, onlara karşı dostane hareket etmesini, yıllık hediyeler göndermesini tavsiye etmiştir. Peçenek hükümdarına gönderilen mektup ata hürmet makamında iki altın mühürle mühürleniyordu.[923]

XI. yüzyılın başlarında Bizans Devleti'nin şimdiye kadarki düşmanlarının kudretlerinin kötürümleşmiş olmasına mukabil, Bizans sınırlarında yeni ve savaşsever kavimler boy gösterdiler. Böylece sadece devletin durumu değişmekle kalmadı, Bizans dış siyasetinin esas faktörleri de değişikliğe uğradı. Kuzeyde Bulgar ve Rusların yerini step kavimleri olan Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar aldılar.1048 yılında Tuna Peçenekler tarafından geçildi ve bu olay Bizans Devleti için en ağır sonuçlar doğurdu. Peçeneklerin devlet için arz ettiği öneme Konstantinos Porphyrogennetos dış siyasete müteallik eserinde büyük bir ısrarla işaret etmektedir. Bizans bunlardan müttefikleri olarak kuzeydeki bütün düşmanlarına karşı faydalanmıştı. Bulgaristan'ın Bizans tarafından ilhakından sonra ise durum temelinden değişmişti. Artık Bizans'ı göçebe ordularından ayıran duvar mevcut değildi; devlet arazisi Tuna kenarına kadar uzanmakta olup Peçeneklerin yağma akınları artık devletin düşmanı olan Bulgarlara değil doğrudan doğruya Bizans topraklarına yapılıyordu. Tuna'yı aşarak ülkeye dalan göçebe kitlelerini geriye püskürtmeye ise Bizans'ın gücü yetmemekte idi. Bu sebeple bunlar devlet arazisine iskân edildiler ve uğranılan zarardan mümkün mertebe faydalanmak gayesiyle sınır muhafazasında ve askerî hizmetlerde kullanılmaya başlandılar. Ancak kısa bir süre sonra Bizans Devleti, bütün bölgeyi yağma akınlarıyla tedirgin eden bu yeni tebaasına karşı silaha sarılmak zorunda kaldı. Fakat birçok mağlubiyete uğradı ve nihayet Peçenek reislerine hediyeler, yeni arazi ve saray unvanları tevcih etmek suretiyle şartları pek ağır olmayan bir sulhu satın almak zorunda kaldı.[924]

XI. yüzyıl Bizans-Peçenek münasebetlerinin çok yoğunlaştığı bir devirdir. Çünkü bu yüzyıl başlarında Kıtayların Orta Asya Türk kavimleri arasında sebep olduğu yeni göç hareketleri Peçenekleri de etkilemiş ve yeni bir Oğuz grubu onları Tuna'nın kuzey sahillerine göçe mecbur etmişti. Bizans kaynaklarının Oğuz, Rus vekayinamelerinin Tork adıyla kaydettikleri bu yeni Oğuz kitlesi muhtemelen ırkdaşları olan Peçenekler ile anlaşamamışlar ve onların Balkan Yarımadası'na kaymalarına sebep olmuşlardır. Bir süre sonra kendileri de peşlerinden oraya

922 Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 42-43; Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 108; V. E. Vozgirin, *İstoriçeskie Sudbi Kırımskih Tatar,* Moskova, 1992, s. 110-113.

923 Orkun, *Türk Tarihi,* II, s. 180.

924 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* s. 309-310.

gitmişlerdir. Bu olay Bizans'ın Anadolu topraklarının Selçuklu hâkimiyetine hedef olduğu zamana rastlar. Bu arada Peçenekler Bizans'ın zengin topraklarına akınlara başladılar ki 1035, 1036, 1048 yıllarında yapılan akınlar bunların önemlilerini teşkil eder. 1048 senesinde Peçenek Türkleri Bizanslılar tarafından Müslüman Türkler ile harbe tutuşturulmak üzere Anadolu'ya geçirilmiştir.[925] Bu tarihlerde kuzeyde artan Oğuz baskısı ve aralarında çıkan bir harp dolayısıyla Peçeneklerin bir kısmı Bizans topraklarına göç etti (1048-1049). Bizans tarafından iyi karşılanan ve hudut bekçiliği yaptırılmak üzere Tuna boylarına yerleştirilen Peçenekler bir müddet sonra Hristiyan oldu. Selçuklulara karşı kendilerinden faydalanılmak üzere bu Hristiyan Peçeneklerden 15 bin kişilik bir birlik Anadolu'ya sevk edildi (1049) ise de bunlar Üsküdar'dan geri döndüler ve Balkanlardaki ırkdaşları ile birleşerek Bizans'a karşı yeniden mücadeleye başladılar. Hatta Edirne'yi kuşatıp Marmara sahillerine kadar indiler. Bizans'a karşı mücadelelerini sürdüren Peçenekler, 1053 yılında bir Bizans ordusunu tamamen imha ettiler.[926] Konstantin IX. Monomakhos (1042-1055), çok daha acil bir tehdit oluşturan Balkan Peçenekleri ile savaşmak üzere Doğu ordularını geri çekmek zorunda kalınca Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ile ateşkes anlaşması imzalamıştır.[927] Ayrıca Tuna'yı aşan Oğuzlar, 1065'te Balkanlar'ı geçip Selanik ve Mora'ya kadar yayıldılar. Fakat Peçenek ve Bizanslıların mukavemeti ile karşılaştılar ve birçoğu imha edildi. Kalanlar ise Bizans hâkimiyetine girdiler. Alparslan'ın 1071'deki Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusundaki Rumeli'den gelme Hristiyan Oğuz ve Peçeneklerin dil birliği yüzünden, ırkdaşları olan Müslüman Selçuklular tarafına geçerek metbularına ihanet ettikleri Bizans kaynaklarında yazılı ve meşhurdur.[928] 1078'de Edirne'yi muhasara eden Peçenekler 1091 yılında Alexius Komnenos tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldılar. Fakat yine de mücadelelerini 1123'te II. İoannes Komnenos (1118-1143)'un son imha hareketine kadar sürdürmeyi başardılar.[929]

Türk ırkının Oğuz zümresine mensup olan Peçenekler, bilhassa 1053 yılından sonra Bizans'ın en tehlikeli komşuları olmuşlardır. Batıdaki Peçenek tehlikesi yüzünden Bizanslılar doğudaki Selçuklular tehlikesine karşı gerekli tedbirleri almak için imkân ve fırsat bulamamışlardır. Bilhassa Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un saltanatının ilk yıllarında, Bizans kendisini Peçeneklere karşı müdafaadan aciz kalmış ve ancak diğer bir Türk zümresi olan Kıpçakların yardımıyla mahvolmaktan kurtulmuştur. Peçenekler 1087 senesi sonbaharında şimdiki Silistre yanında, Bizans ordusunu tamamıyla perişan etmişler ve 1088 senesi ilkbaharından itibaren Trakya ve Makedonya'yı işgal ile otları bol nehir boylarında çadırlarını kurarak bu yerlerin hâkimi olmuşlardı. Bizans ordusu kalelere saklanmış, Peçneklere karşı her nevi hareketten aciz bir hâlde idi. Peçenek atlıları ta

925 Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,* I, s. 19.

926 M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar,* Ankara, 1992, s. 70.

927 Norwich, *Bizans II, Yükseliş Dönemi (MS 803-1081),* s. 270; Michael Attaleiates, *Tarih,* çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008, s. 44-50.

928 M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Dede-Korkut Oğuznâmeleri,* I, İstanbul, 1952, s. 37; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,* s. 67.

929 Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı,* s. 23-24; Kurat, "Peçenekler", *İA,* s. 535-543; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü,* çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008, s. 172-173.

Konstantiniye surlarına kadar geliyor ve şehirden kimseyi dışarı bırakmıyorlardı. Bu sırada Bizans İmparatorluğu, yalnız Peçenek hücumuna değil İznik sultanının düşmanca hareketine de maruz kalmış bulunuyordu. Bizans kendini müdafaa için Batı Avrupa'ya, Roma papasına müracaattan başka bir yol bulamamış ve sadaka kabilinden kendisine gönderilen tek tük askerî kıtalar da Peçenek ve Anadolu Selçuklularına karşı konulmak için olmuştur.[930]

XI. asrın sonlarında ve XII. asır başlarında İmparator Aleksios Komnenos (1081-1118), hizmetine almış olduğu Peçeneklerden bir kısmını, Müslüman Türklere karşı mücadele etmek ve müdafaada bulunmak üzere Anadolu'nun batı bölgesine yerleştirdiği gibi, bunlardan bir kısmını da Haçlılara karşı koymak üzere Kilikya'da iskân edecektir.[931] Mateos'un, I. Haçlı Seferi'nden bahsederken Masis (Ceyhan)'de bulunan ve Rum imparatorunun emrinde olan Peçeneklerden[932] söz etmesi bu iskân faaliyetinin Çukurova'da da sürdürüldüğünü göstermektedir. Anadolu'da hâlâ Peçenek adını taşıyan köylerin varlığı bu iskân faaliyetlerinin günümüze ulaşan izleridir.[933]

Balkanlarda Peçenekler Bizanslıları perişan ediyor, İstanbul kapılarına kadar istilalarını uzatıyorlardı. XI. asrın sonlarında İzmir Beyi Çaka'nın Balkanlarda Peçenekler, Anadolu (İznik)'da Selçuklular ile ittifak edip Bizans'ın yerine bir Türk İmparatorluğu kurmaya çalışması dikkate şayan bir teşebbüs idi. Peçeneklerin tehdidi İstanbul'da öyle bir korku yaratmıştı ki İmparator II. İoannes Komnenos onlara karşı 1123'te kazandığı zaferi "Peçenek Bayramı" ilan etmiş ve bu bayram İstanbul'da uzun müddet yaşamıştır. Gerçekten Bizanslılar siyasi hile ile Balkan Türklerini birbirlerine düşürmüş ve bu sayede Peçenekleri mağlup etmişlerdir.[934]

860 senesinde İtil Nehri'ni geçerek bugünkü Güney Rusya sahralarını işgal ile X. ve XI. yüzyıllarda Doğu Avrupa siyasetinde mühim bir mevki işgal etmiş olan Peçeneklerin 1088-1091 yılında İzmir'de hâkimiyet süren Türklerle, Bizans'a karşı müşterek bir cephe vücuda getirmek teşebbüsünde bulunduklarına dair Bizans kaynaklarında kayıtlar vardır. Bu teşebbüsün asıl maksadı Bizans'ı ortadan kaldırarak yerine yeni bir Türk devleti kurmaktı.[935]

1122 yılında yeni bir Peçenek grubu Tuna'yı geçip çevreyi yağmalayarak Makedonya ve Trakya'ya kadar sarktı. Ancak bu Bizans'ın idrak ettiği son Peçenek akını oldu. Ioannes II (1118-1143)'nin bunlara tattırdığı korkunç bir bozgun (1122) devleti bu tehditten kesin olarak kurtardı. Çok sayıda esir, devlet arazisine iskân ve yeni Peçenek kıtaları Bizans ordusu saflarına ithal edildi. Ancak Peçenekler bu tarihten sonra artık dış siyaset faktörü olarak Bizans Devleti'ni bir daha ilgilendirmediler.[936]

930 Kurat, "Peçenek ve İzmir Türkleri", *AYB*, III/27, s. 81-82.
931 Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 19-20; Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 1996, s. 489-495.
932 Urfalı Mateos, Masis (Misis) şehrindeki Peçeneklerden Padzinag diye söz etmektedir. Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 2000, s. 234.
933 Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı*, s. 24-25.
934 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s. 11; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008, s. 165.
935 Nimet, "Peçenek ve İzmir Türkleri", *AYB*, III/27, s. 81.
936 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 349.

Peçenek - Rus İlişkileri

IX. yüzyılda müttefikleri Bulgarlar ile birlikte Karadeniz kuzeyine hâkim olan Peçenekler, bir buçuk asır süre ile Doğu Avrupa bozkırlarına sahip olarak doğu-batı ticaretini kontrol altına almışlar bu münasebetle kuzey-güney su yollarına da hâkim olduklarını görmekteyiz. Peçenekler Doğu Slavlarının denize çıkışlarına engel olabilmek için gelişmekte olan Rus knezleri ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkilerden de gözlerini ayırmıyorlardı.[937]

X. yüzyılın başlarında güney bozkırlarına hâkim olan Peçeneklerle Rusların ilişkileri karmaşıktı. Kiev Ruslarının Bizans'la ticaretlerini devam ettirmek için Peçeneklerin onayına ihtiyaçları olduğu gibi, bizzat onlarla ticaret yapmak da yararlarına idi. Ruslar Peçeneklerin hayvanlarından taşıma aracı, yiyecek ve giyecek kaynağı olarak faydalandılar. Öte yandan diğer bütün göçmenler gibi Peçenekler de buğday, lüks mallar ve köleler için düzenli bir şekilde Rus topraklarına akınlar düzenlediler. Peçenekler özellikle X. yüzyılın ikinci yarısında Hazar Kağanlığı'nın çökmesi ve böylece arka cepheden gelebilecek bir tehlikenin ortadan kalkması ile birlikte, tehlikeli bir hâl aldılar. Vladimir onları körfezde tutabilmek için Aşağı Dnyeper'in üzerinde ve etrafında bir dizi kale inşa ettirdi.[938]

Hazar-Guz ittifakını müteakip harekete geçen Kavimler Göçü IX. asrın sonunda Peçenek halkını Kiev ve ona komşu prensliklerle sınır Don ve Dnyester yörelerindeki steplere sürükledi. Peçenekler ilk defa 915'te Rus sahasına girdiler. Daha sonra Bulgar Devleti yıkılmaya yüz tutunca çabucak Aşağı Tuna yöresini istila ettiler.[939]

Peçenekler, İtil ile Yayık arasına geldiklerinde orada yaşayan Bulgar topluluklarını kovarak onların yerine yerleşirler. Burada Ruslarla iyi münasebet kurdular. Peçenekler ile Rus knyazları arasında askerî birlik de kurulmuştur. Mesela 944'te İgor (912-945), Bizans'a savaşa gittiğinde Peçeneklerden de asker almıştır. Aynı şekilde Rus knyazları ve çarları da göçebe Türk kitlelerine kendi askerlerini yardımcı kuvvet olarak vermişlerdir.[940]

Eski Rus tarihinin "İskender"i olarak bilinen Kiev Knyazı Svyatoslav 965 yılında İtil Bulgarlarına karşı bir sefer açtığı gibi, Hazarlara da saldırmıştır. O, Bizans'a karşı yaptığı bir seferde İoannes Tezimiskes'e yenilir. Dönüşte Peçeneklerin pususuna düşer ve öldürülür. Svyatoslav'ın halefi Vladimir zamanında (972-1015) Rus-Peçenek mücadelesi çok şiddetlenecektir. Böylece Peçenekler 150 yıl kadar Karadeniz'in kuzeyini yurt edinip Rusların Karadeniz'e inmesini geciktirecektir.[941]

Peçenekler Ruslarla şiddetli savaşlara giriştiler ve onları hayli zaman denizden uzak tuttular. 968'de Kiev'i muhasara ettiler. 972'de Dnyeper şelalesinde Rurik'in torunlarından en cesuru sayılan Svyatoslav'ı muzaffer olduğu Balkan

937 Mehmet Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya,* Trabzon, 2010, s. 31.

938 Hosking, *Rusya ve Ruslar,* s. 68-69; Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi,* çev. Figen Dereli, İstanbul, 2011, s. 27.

939 Kossanyi, Bela, "XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair", *Belleten,* VIII/29, Ankara, 1944, s. 120; Gumilev, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde,* s. 109.

940 Kaydarov-Orazov, *Türklük Bilgisine Giriş,* s. 15; N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo, Kniga I,* Sank-Peterburg, 1998, s. 104-108.

941 İklil Kurban, *Yaşlı Tarihin Yankısı (Bulgar-Tatar Tarihi ve Medeniyeti),* İstanbul, 1998, s. 43, Nikolay Mihayloviç Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo Kniga I,* Moskova, 1989, s. 138-139; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 10; S. M. Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen, I,* Polyaris, Tarihsiz, s. 150; Vernadsky, *Rusya Tarihi,* s. 54.

seferinden dönüşünde öldürdüler. Bu suretle bir müddet için Rusların orman bölgesi yanındaki bozkırı ve Karadeniz bölgesini ele geçirme gayretine set çektiler. Ancak sürekli savaşlar ve telafisi imkânsız insan kaybı yüzünden güçleri azaldı. Yani göçebe unsurlarla kendilerini takviye edemediler.[942]

Vladimir, Oleg zamanında Peçenek akınlarını durdurmak gayesiyle yapılan tahkim noktalarını artırmaya gayret etmiş ve bu amaçla Desna, Vostr, Trubej, Sula ve Stugna nehirleri boyunca yeni şehirler kurdurmuştur. Yine 992'de Belgorad (Akşehir) adıyla yeni bir şehir inşa ettirmiştir. Buraları Rusların Karadeniz'e inmek için kullandıkları birer çıkış noktaları olmuştur. Ancak bu çıkış hareketleri Peçenekler tarafından durdurulmuştur.[943]

S. P. Tolstoff, 988-997 yılları arasında vuku bulan on yıllık savaşın Rusya'nın Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra başlamasına dikkat çekmekte ve Peçeneklerin Rusya'ya karşı düzenlediği saldırıların Vladimir'in dinî-siyasi çizgi de sergilediği U dönüşüne cevap olarak Harezm tarafından kışkırtıldığının altını çizmektedir. O sıralarda Peçeneklerin Harezmli misyonerlerin tesiriyle Müslümanlaşması, Harezmlilerle Peçenekler arasında siyasi ilişkilerin mevcut olmasını mümkün kılmaktadır. Peçenek saldırısı Ruslar tarafından püskürtülmüştür.[944]

Peçenek - Macar İlişkileri

VIII. asırda Karluk saltanatının büyümesi üzerine Macarları önlerine katarak IX. asrın sonlarına doğru Hazar ülkesinden geçtiler. Asrın son on senesi zarfında Prut'la Dnyeper arasına yerleşmiş bulunuyorlardı. Daima göçebe olarak hayatlarını sürdürürler. Bizans İmparatoru VII. Konstantinos (913-959)'un dediği gibi Macarların yegâne korktukları millet Peçenekler idi. Bizans hem Peçenek ve hem de Macarlarla daima temasta bulundu ve onları gerek imparatorluğun düşmanları ve gerekse birbirleri aleyhine kışkırttı.[945]

Yayık ve İtil ırmakları arasındaki bölgeyi yurt edinen Peçenekler batı komşuları olan Hazarlar için gittikçe kaygı verici bir tehlike oluşturmaya başladılar. Bu yüzden Hazarlar Peçeneklere karşı Oğuzlarla bir ittifak meydana getirdiler. İki müttefik 889 yılında Peçeneklere yönelik saldırılar düzenlediler. Bu saldırıya dayanamayan Peçeneklerin kalabalık bir kısmı İtil'i geçip batıya doğru göç ettiler. Peçenekler de bu göç esnasında rast geldikleri Macarları Levedya'dan çıkardılar. Macarlar Peçenek hücumu karşısında Donenç havzasındaki Etelköz'e oradan da Tuna ve Tisa ırmaklarının bulunduğu yerlere göç ettiler. Bu başarı üzerine Peçenekler Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarda rahatça yurt tuttular. Peçenekler 895 yılında Bulgar Kralı Simeon'un müttefiki olarak yeniden Macarlara hücum ederek bugünkü yurtlarına gelmelerine sebep oldular.[946]

942 Rasonyi, *Türk Devletlerinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, s. 23; Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, I, s. 112-132; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 9; S.M. Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, I, Polyaris, 1998, s. 174-175.

943 Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 13.

944 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 534.

945 Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", s. 55-56.

946 Sümer, "Peçenekler IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli", s. 61-62; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı*, s. 22-23; F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara, 2010, s. 41-42.

Hazar-Guz (Oğuz) ittifakı neticesinde yurtlarından sürülen Peçenekler, batıya ilerledikleri sırada Macarlara rastladılar. Onları yurtlarından atarak Karpatların öbür tarafına göç etmelerine sebep oldular. Kendileri de arkalarından kısmen Macaristan'a kısmen Balkanlar'a göç ettiler.[947]

Peçenek - Oğuz İlişkileri

Peçenek, Oğuz ve Kıpçak kavimlerinin göçü organik bir şekilde yekdiğerine bağlıdır. Bu üçü Doğu Avrupa bozkır bölgesinde, Türklüğün son büyük müstakil halklar dalgasını teşkil ederler. Peçeneklerin doğusunda kudretli Oğuz (Arapça Guz) oymakları yaşıyorlardı. Bunlar 889'da Hazarlarla birleşerek Peçeneklere saldırdılar. Peçeneklerin bir kısmı, çok defa olduğu gibi galiplere karşı eridiler.[948]

Oğuzların güçlendiği günlerden önce Peçenekler de oluşum aşamalarını tamamlamıştı ve Oğuzları rahatsız ediyorlardı. Yayık boylarında yaşayan Peçeneklerin aynı şekilde Hazarlara da büyük rahatsızlık verdikleri görülüyor ki kağanlık bu sorunu halletmek için kolay bir yol olarak ötedeki Oğuzlarla anlaşmayı seçti. Arada kalıp bu ilişkinin saldırısına uğrayan Peçenekler 893 yılı civarında yenilip dağıldılar. Bir kısmı Oğuzlara teslim bayrağı çekerken, önemli bir kısmı da batıya doğru ilerleyip Don Nehri'nin batısına geçtiler ve orada yaşayan Macarları yurtlarından sürdüler.[949]

Peçenek - Kıpçak İlişkileri

1060'tan itibaren Kıpçaklar vaktiyle Peçeneklere ait olan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları işgale başlıyorlar ve 1080'lere doğru Kıpçaklar Tuna boylarına kadar ilerliyorlar. Peçeneklere artık barınacak yer kalmıyor, bütün meraları ellerinden alınıyor. Bu yüzden Kıpçaklarla Peçenekler arasında müthiş bir düşmanlık baş göstermiş ve bu iki Türk kavmi birbirinin can düşmanı olmuştur. Rus knyazları bundan istifade ile kalabalık Peçenek zümresini kendi sahalarında hudut boyunda yerleştirmeye muvaffak olmuşlardır. Peçenekler sonraları "Karakalpak" adı ile bilinen zümrenin en kalabalık kısmını teşkil edeceklerdir.[950]

Bizans, Balkanlara gelen Türk kavimlerine karşı Roma'dan devraldığı "Divide et İmperium" (Parçala ve Yönet) vazifesini en güzel bir şekilde icra etmiş, böylece de kendi ömrünü uzatmıştır.[951] Asya içlerinden Avrupa'ya doğru XI. asırdaki üçüncü büyük Türk akınının başlıca mümessillerinden biri olan Peçenekler, Macarları Güney Rusya'daki yerlerinden çıkararak Dnyepr'e kadar hâkim olduktan sonra Balkanlarda Bizans ile temasa etmişler ve meşhur İmparator Aleksios I. Komnenos'u Silistre'de mağlup ederek (1087) nihayet 1090 sonlarında Edirne bölgesine ve hatta Çekmece'ye kadar akınlar yapmak suretiyle Meriç Nehri'ne kadar bütün Balkan Yarımadası'nın gerçek hâkimi olmuşlardı. Ancak Bizans'ın başkentine karşı yaptıkları tazyikin diğer bir cephesi daha bulunduğu için, Peçenek

947 Hamit Zübeyir Koşay, "İtil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında", *V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara,12-17 Nisan, 1956, Ankara, 2011, s. 43

948 Rasonyi, *Türk Devleti'nin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, s. 21.

949 Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, s. 232-233.

950 Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 19.

951 Yuvalı, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar,", *TDA*, Sayı: 38, s. 94-95.

hareketi bundan öncekilerden farklı bir hususiyet arz eder. Bu da Peçeneklerin o zaman Ege Denizi adalarına hükmeden Çaka Bey ile işbirliği yapmış olmalarıdır. Hakikatte onları Bizans aleyhine müşterek mücadeleye teşvik ve harekâtı koordine eden Çaka Bey idi. Çaka Bey 1081-1090 yıllarında mürettebatını Batı Anadolu'nun sahil çocuklarından seçtiği 40 parça gemi ile Urla'yı, Foça'yı, Rodos, Sisam, Sakız, Midilli adalarını zapt etti. Birkaç kere Bizans deniz kuvvetlerini hezimete uğrattı ve nihayet Çanakkale Boğazı ile Gelibolu Yarımadası'nı da ele geçirerek Bizans'ı Akdeniz'den tecrit etti. O tarihte Meriç Nehri'ne kadar ilerleyen Peçeneklerle siyasi münasebetler kurdu. Böylece biri deniz diğeri kara hâkimiyeti ile birbirini tamamlayan bu iki Türk kuvveti müşterek gaye üzerinde anlaşmışlardı. Çaka Bizanslıları geri iterek ta Çekmece'ye gelebilecek kadar kudret ibraz eden Peçenek şefleriyle haberleşerek onların İnoz'a inmeleri imkânını sağlamak suretiyle İstanbul'u Trakya'dan tecride çalışıyordu. Anadolu sahilleri ise bilindiği gibi Selçukluların elinde idi. Marmara sahillerinde Selçuklular, Edirne'de Peçenekler, Ege'de Çaka olmak üzere üç ağızlı Türk kıskacının arasına düşmüştü. Üsküdar-Edirne-Keşan-Çanakkale sınırları içinde kalan, karada ve denizde hiçbir kuvvet çıkaramadığı için ciddi buhran içinde kıvranan Bizans, Avrupa Hristiyan âlemine müracaatlara başlamıştı ki bu yalvarış Haçlıların bir an evvel harekete geçmesini intaç etmiştir. Bizans tarihinin seçkin hükümdarlarından biri olan Aleksios, Avrupa'dan vaktinde yardım görmedi ise de imparatorluğunu bu müthiş tehlikeden yine Türklerin eliyle kurtarmasını bildi. Peçenekler bu senenin görülmemiş derecede soğuk kışını Ergene kıyılarında geçirdikten sonra, nisan başlarında Meriç kenarlarında toplanarak Bizans'a son kati darbeyi indirmeye hazırlandıkları sırada, ta İtil'den beri bunların arkası sıra Balkanlara inmiş Kıpçaklarla anlaşmak imkânını bulan Togurtak ve Bonyak adlarındaki Kıpçak reislerini kazanmaya muvaffak olan Aleksios, iki Türk zümresini birbirine karşı kullandı. Peçenekler nisanın son haftasında Meriç kıyısındaki Umur Bey mevkiinde karargâh kurmuşlar, Çaka'nın donanmasının sahillere yanaşmasını bekliyorlardı. 26 Nisan'da ise Kıpçak reisleri 40 bin süvari ile Bizans kuvvetlerine katılmışlardı. Aleksios'un taarruzda tereddüt etmesine rağmen Kıpçaklar ani hücuma geçtiler ve Peçenekleri âdeta biçtiler (29 Nisan 1091). Bu meydan muharebesi o kadar kati neticeli olmuştu ki Türk Kıpçakların kılıçları altında kadınları ve çocuklarıyla birlikte mahvolan Türk Peçenekler tarih sahnesinden silinirken, altı yıl sonra Haçlı selini Anadolu'ya boşaltacak olan Bizans İmparatorluğu yeniden hayat bulmuş oluyordu.[952]

Peçeneklerin Türk Tarihindeki Önemi

VI. yüzyıldan itibaren Balkanlara gelen Türk kavimleri uzun bir süre bu topraklara sahip olmuşlar hem de Balkan milletlerinin teşekkülünde önemli roller oynamışlardır. Balkanlarda Türk varlığı Avrupa Hunlarının bu toprakları ele geçirmeleri ile başlar. Nitekim Avrupa Hunları Avarlar, Sabarlar, Peçenekler, Oğuzlar ve Kıpçaklar bu topraklarda varlıklarını XIV. yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir. Orta Asya'dan Balkanlara yapılan Türk göçlerinin sonuncusunu ve en büyüğünü gerçekleştirenler şüphesiz Peçeneklerdir.

952 Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülahazalar,* s. 167-169; Ali İhsan Gencer, "Doğu-Batı Çatışması Ekseninde Anadolu Türk Denizciliğinin Başlaması", *Tarihte Doğu-Batı Çatışması,* İstanbul, 2005, s. 344.

Kimekler

Kimek Adı ve Etnik Yapıları

Kaynaklar Kimeklerin, eski Türk kavimlerinden biri olduğunu söylemektedirler. Kimek adının yazılara geçmesi VIII. yüzyıla aittir. İbn Hurdadbih (X. yy.)'in yaptığı büyük Türk kavimlerinin siyasi ve sosyal listesinde Kimekler, Toğuz-Oğuzlar, Oğuzlar, Peçenek, Karluk, Kıpçak ve Türgişlerle aynı sırada yer almaktadır. Kimek birliğine giren kavimlerin tarihini incelersek bu onların Kazakistan topraklarına İç Asya'dan geldiklerini göstermektedir.[953]

Kaynaklarda Kimeklerin etnik ve dil bakımından Türk olduğunu şüphelendirecek açık hiçbir bilgi yoktur. Onlar hakkında yazılanların hepsi Kimekleri asıl Türk boylarından biri olarak gösteriyorlar. Dönemin en meşhur Türk âlimi Kaşgarlı Mahmud da bunu bilimsel delillerle ispat ediyor ve bununla birlikte Kimek (Yemek), Kıpçak, Oğuz, Başkurt, Yağma, Çiğil vb. boyların dillerinin birbirine yakın olduğunu gösteriyor.[954]

Karluk ve Yağma topraklarının kuzeyinde, gittikçe yayılan Kimek birliği uzanıyordu. Kimek adı Köktürk ve Uygur yazıtlarında geçmez. Bunların bağlı bir boy birliği oldukları Uygur Devleti'nin çöküşünden sonra, Kimekler batıya kaymış ve yaklaşık 850'den sonra Batı Sibirya bozkırlarına hâkim olmuşlardır.[955]

Kimek Coğrafyası

VII. yüzyılda Kimeklerin Altay Dağlarının kuzeybatısında ve Ertiş (İrtiş) Irmağı'nın orta kıyılarında yaşadıkları anlaşılıyor. Bu durumda, Batı Köktürk Kağanlığı'nın sınırları içinde ve onların hâkimiyeti altında olmalıdırlar. *Hudûd al–Âlâm*'a göre Kimeklerin yurdu İrtiş'in batı taraflarıdır.[956]

Batı Köktürk Kağanlığı'nın yıkılışından sonra göçebe ve yarı göçebe Türk kökenli kavimler bugünkü Kazakistan topraklarında üç muazzam devlet kurmuşlardır: Yedisu bölgesinde Karluk sosyal etnik birliği, Seyhun (Sirderya)'un orta ve aşağı havzasında ve Aral civarı bozkırlarında Oğuz Yabgu Devleti, Kazakistan'ın kuzey, güney ve merkez bölgelerinde Kimek birliği idi.[957] Cungarya güneyinde Beşbalık'a tabi Camgar şehri de Kimeklerin toplandığı ve yerleştiği yer olmuştur.[958]

Kimek boyları Tobol ve İrtiş nehirleri boyunca yaşamıştır. IX. yüzyılda bu boyların arasında ilk olarak Kıpçakları görmekteyiz.[959] İtil Nehri'nin doğudan Kırgızlar tarafından gelen bir kolu (Kama) vardır. Bu nehir Kimeklerle Oğuzlar arasında akar, iki taraf arasında hudut teşkil eder.[960]

953 Kumekov, "Kimekler", *Türkler*, 2, s. 770; *Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası*, V, başredaktör: C.B. Guliyev, Bakı, 1981, s. 370.
954 Bolat E. Kumekov, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, çev. Mehmet Kıldıroğlu-Çingiz Samudin Uulu, Ankara 2013, s. 33.
955 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 214-215.
956 Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, III, s. 228; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 80.
957 Bolat Kumekov, "Kimekler", çev. Dana Moldabayeva, *Türkler*, 2, Ankara, 2002, s. 767.
958 Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 55.
959 Andras Ronatas, *Türkolojiye Giriş*, çev. İsa Sarı, Ankara, 2013, s. 63; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 152.
960 İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, , s. 133; İstâhri, *Mesâlik ve'l Memâlik*, s. 179-180.

IX. yüzyıl boyunca İrtiş (Ertiş) Irmağı boyunda ve bugünkü Kazakistan'ın kuzeydoğu illerinde, fakat daha yayılmış olarak büyük Kimek Devleti varlığını sürdürdü. İslâm coğrafyacılarının Orta Asya'dan ilk bilgileri derledikleri sırada Batı Türkistan'ın kuzeydoğusunda henüz İslamiyet'i kabul etmemiş birçok Türk boyu göçer evli yaşıyordu. Coğrafyacılar Oğuzların kuzeydoğusunda çok geniş bozkırda ve İrtiş Irmağı boyunda Kimek adlı büyük bir Türk ulusunun bulunduğunu, onların batıda İtil veya Kama Irmağı'na kadar uzanan bölgeyi idare altında tuttuklarını belirtiyorlardı. Bu durumda Türkistan kuzeyinde batıdan doğuya sırasıyla Oğuz Devleti, Kimek Devleti ve Kırgız Devleti'nin bulunduğu anlaşılıyor. X. yüzyılda Batı Sibirya'nın güneybatısında Kimek Kağanlığı büyük bir ulus hâlinde siyasi varlığını sürdürüyordu. Kimek Devleti'nin sınırları X. yüzyılın ikinci yarısında güneyde Seyhun boyundaki Savran kasabasına, batıda ise Ak-İtil kaynaklarına dayanmıştı. X. yüzyılın ortalarında Kimeklerin batıya doğru yayılmaları sürüp gitti. *Hudûdü'l-Âlâm*, 982'de onların hükümdarına hakan denildiğini belirtir. Bu kayıt Kimeklerin bağımsız devletini ve bu devletin niteliğini açıkça göstermektedir. Güneybatıya sarkmaya devam eden Kimekler ve Kıpçaklar, XI. yüzyılın başlarında Seyhun'un orta ve aşağı kıyılarına da hâkim oldular.[961]

Kimek ülkesinin doğusunda Kırgızların bir kolu yaşıyordu. Güneyinde İrtiş ve İtil nehirleri, batısında Kıpçakların bir kısmı, kuzeyinde ise gayr-i meskûn sahanın bir kısmı bulunuyordu. XI. yüzyılda Kimek adının yerini Kıpçak ve Yimek almıştır. İrtiş Irmağı Kimeklere göre kutsal idi. Hatta Gerdizî'ye göre ilah idi.[962]

Kimeklerin nerede yaşadıkları hakkında ilk bilgiler Gerdizî'nin yazdığı efsanede bulunmaktadır. Gerdizî'nin kullandığı kaynağı J. Marquart VIII. yüzyıl başlarına ait olarak gösteriyor. *Zeynü'l-Ahbâr'*daki bilgilere göre Kimekler ve onlarla birlikte Kıpçaklar da İrtiş'te yaşamışlardır. VIII. yüzyıl ortalarına kadar Kimeklerin güneydeki komşuları Karluklar idi. Karluklar Güney Altay ve Tarbagatay arasında bulunuyorlardı ve boy önderi yabgunun idaresindeydiler. Doğudaki komşuları ise Yenisey Kırgızları idi.[963] Kimek boylarının bazı grupları Hazar Denizi'nin sahillerine kadar gitmişlerdir. "Şah-name"de Hazar Denizi'nin Kimek Denizi olarak geçmesi bunu ispat ediyor. Kimekler ülkesinin Aral'ın kuzeyinde ve Hazar'ın kuzeydoğusunda olduğu gösterilmiştir.[964]

Kimek-Kıpçak Federasyonu boyları tarafından kontrol altında tutulan bölge, doğuda Altay Dağlarından batıda Ural Nehri'ne, Batı Sibirya'nın güney uçlarından yine Güney Çu ve Talas'ın aşağı akımlarına kadar bir alanı kapsıyordu.[965]

X. ve XI. asırlara ait bir eserden faydalanan İdrisî, Kimek hükümdarını Canaq İbn Hakan el-Kimekî diye bildirmektedir. Ebu Dülef'in kaydına göre ise onlarda kamış yetişiyordu ve onunla yazıyorlardı. İrtiş ve Tarbagatay'da IX-X. asırlara ait ele geçen taş aynaların üzerinde eski Türk yazıları vardır. Kimek adının İki İmek (İki Yimek)'ten geldiği şeklindeki fikir, ilim âleminde kabul edilmektedir. Köktürkler ve

961 Özergin, "Kimekler", *TDEK*, I, s. 208-209.
962 Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", *Türkler*, 2, s. 344; Sercan Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, çev. Kürşat Yıldırım, İstanbul, 2009, s. 246.
963 Kumekov, *Kimek Devleti*, s. 56; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 214-215.
964 Kumekov, *Kimek Devleti*, s. 67; Bakhytnur Oterbaeva, "Kazak Halkının Etnik Kimliğinin Gelişimi", *AE*, Sayı: 13, Ankara, İlkbahar 1998, s. 36.
965 Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 169.

Uygurlar zamanındaki Çiklerin devamı da sanılmaktadır. Kimek ülkesinin doğusunda Kırgızların bir kolu yaşıyordu. Güneyinde Artuş ve İtil nehirleri, batısında Kıpçakların bir kısmı, kuzeyinde ise gayr-i meskûn sahanın bir kısmı bulunuyordu.

Kimek Kağanlığı'nın Kuruluşu

VIII. yüzyılın sonu ve IX. yüzyılın ikinci yarısında vuku bulan olaylar sırasında Kimekler Orta İrtiş bölgesinden Cungar sahasına kadar olan topraklara iyice yerleşmişlerdi. Kimeklerin Güney Ural (Yayık) ve Seyhun havzasına kadar ilerlemeleri Kimek Devleti'nin oluşmasında önemli etken oluşturmuştur. Kimek Devleti hakkında ilk bilgiler IX. yüzyıl sonu ve X. yüzyıl başlarında yazılan Arapça tarihî-coğrafi eserlerde rastlanmaktadır. Bunlar arasında Mesalik (Meslekler) yazarlarından Yâkûbi'nin verdiği bilgilerin net ve gerçekçi olmasıyla, eserde geçen Kimek ve diğer Türk kökenli devletler hakkında izah ettiği ifadeler çok büyük önem kazanmaktadır. Kimekler hakkında İbn Fadlan'da ilginç bilgiler bulunmaktadır (X. yüzyıl). Yazar; "Oğuzlar, Dokuz Oğuzlar ve Kimekler Türk kavimlerinin en güçlüleridir ve onların her birinde birer hükümdar bulunmaktadır" der. Arap coğrafyacıları İstahrî ve İbn Havkal Türk hükümdarlarının kendi ülkesinin özelliklerini taşımasıyla ayırt edildiğini belirtmektedir. Kimek Kağanlığı'nın kuruluşunda, kavimler birliği kuruluşunda olduğu gibi askerî birlikler büyük önem taşımakta idi. Hâkimler aynı zamanda asker başı idiler. Hakan onlara hizmetleri için ülke topraklarından bölgeler armağan ederdi.[966]

Kimek - Köktürk İlişkileri

Ortaçağ kaynaklarında Kimeklerin komşu halklar ile savaşlar yaptığı yazılmaktadır. Komşu halklar da bazen Kimeklere saldırarak onların köylerini yağmalıyorlardı. Kimek hakanı dış siyasette yeterli ölçüde becerikli idi. İdrisî Kimek hakanı hakkında şunları yazıyor: *"Kimeklerin hakanı çok büyük hükümdarlardan biridir ve çok beceriklidir..."* Türk hükümdarları hakanın hâkimiyetinden korkuyorlar, onun intikamından korkuyorlar, onun saldırılarından kaçınıyorlar.[967]

VII. yüzyılın ortalarında Kimekler Kuzey Altay Dağlarına ve İrtiş Irmağı civarına doğru göç etmişlerdir. Bu kavmin güçlenmesi 656 senesinde Batı Köktürk Devleti'nin yıkılışından sonradır. Bu tarihlerde Kimekler kavim birliğinin esası olmuştur.[968]

Köktürk devlet geleneği Kimekler üzerinde çok derin tesirler yapmış ve bu tesirler XII. yüzyıl kaynaklarına kadar gelmiştir. "Yabgu" ve "Şad" gibi Köktürk unvanları bu tesirin en kesin belirtilerdir. Bunun yanında hakanlığın vasıfları ile özellikleri de Köktürk devlet geleneğini bize yansıtmaktadır.[969]

Kimek Boyları

Kimeklerin X. yüzyılın birinci yarısında Türk âlemini temsil eden ve birbirlerinin dillerini kolayca anlayan beş büyük Türk kavminden (Oğuz, Karluk, Tokuz Guz/Uygurlar, Kırgızlar) biri olduğu belirtilir. Gerdizî'nin aktardığı destana bakılırsa, hepsi kişi adı (eponym) kökünden olan boy adları şöyledir:

966 Bolat Kumekov "Kimekler", çev. Dânâ Moldabayeva, *Türkler*, II, Ankara, 2002, s. 767-768.
967 Kumekov, *Kimek Devleti*, s. 26-27.
968 Kumekov, "Kimekler", *Türkler*, 2, s. 767.
969 Buharalı, "Kimek Hakanlığı", *TTD*, I, s. 267.

1- İmi-Eymi-İmey
2- İmek-Emek (Yimek)
3- Tatar
4- Balandur (Bayandur)
5- Khafçak (Kıpçak)
6- Lankaz-Lanıkaz (Minorsky'ye göre: Nılkaz)
7- Aclad[970]

Konuyla ilgili diğer önemli bir kaynak olan *Hudûdü'l-Âlâm*'da ise hakan unvanını taşıdığı söylenen Kimek hükümdarının on bir "amili"nin (bey) bulunduğu belirtilmektedir. Bu da *Hudûdü'l-Âlâm*'a göre Kimeklerin on bir boydan oluştuğunu gösterir. Bununla beraber kaynakta bu boylardan sadece Hıfçâk, Yogsun Yâsu, Hân ve Yemekiyye (Yemek) gibi bazılarının adları verilmiştir. Bunlardan Hıfçâkların geleneklerinin çoğunlukla Oğuzlara uyduğu söylenmektedir.[971]

840 yılında Merkezî Moğolistan bölgesindeki Uygur Kağanlığı'nın yıkılışından sonra dağılan kavimler (Eymur, Bayındır, Tatar) Kimek birliğine katıldılar. Tam bu sıralarda Kimeklerin yedi kavimden oluşan federasyonu teşekkül etmiştir. Kimek Konfederasyonu siyasi bakımdan Türk kökenli kavimlerle beraber daha sonra Türkleşen Orta Asya'daki Tatar (bunlar daha önce Dokuz Oğuzlara dâhildi) grupları ile de sıkı siyasi ve kültürel bağlarda bulunmakta idi. Kimek kavminin birliği akraba esaslı bir birlik değil; idari bölgelerin birliği niteliğindeki bir birliktir. Sosyal bakımdan ise Kimek birliği akraba kavimler düzeyine göre veya kavimlerin kendi aralarındaki vassal (tabi) statüsüne göre toplumun sıkı düzeninde yer almıştı.[972]

IX ve X. yüzyıllarda İrtiş ve Ural Dağı arasında Kimek adlı bir Türk kavmi yaşıyordu. Rasovsky'ye göre bunlar Kuman'dırlar. Bunların bir oymağı Kıpçak idi. X. yüzyıldan başlayarak Kıpçak adı bütün Kimeklere tedricen alem oldu.[973]

Kimek devlet yapısı kağanlı derecesindedir. Birçok boyun birliğinden kurulmuştur. Devlet idaresi aristokrat niteliğinde ve hakan soyu elindedir. Bu büyük devlet göçer evli hayvan besleyici boyların iktisadını ve hukukunu ön planda tutar. Bölgelerde kağan soyundan kişiler veya birliği oluşturan beylerin birliği hâkimdir.[974]

Hudûdü'l-Âlâm'da Kıpçakların, Kimeklerden ayrıldıkları ve Peçeneklerin kuzeyinde oturdukları kayıtlıdır. İbn Hurdadbih ve ona dayanan İbnü'l-Fakih'de Kıpçaklar, Kimekler ile birlikte ayrı bir kavim olarak zikredilmektedir. Kaşgarlı Mahmud'da İrtiş boyundaki Yimekler, Kıpçakların bir kolu olarak zikredilir ve başka bir yerde de Yemeklerden bahsedilirken bunların bir Türk kabilesi ve Kıpçaklar ile aynı kavim olduğu söylenir. Anlaşıldığına göre, X. yüzyılda Kıpçak ismi daha geniş bir sahaya yayılmış ve bu isim altında, Kimekler de dâhil olmak üzere, birçok kavimleri içine alan büyük bir kavmî birlik teşekkül etmiştir.[975]

970 M. Kemal Özergin, "Kimekler", *TDEK*, I, Ankara, 2001, s. 215; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 152-153.
971 Faruk Sümer, "Kimek", *TDVİA*, 26, Ankara, 2002, s. 25; Eşref Buharalı, "Kimek Hakanlığı", *TTD*, I, Ankara 1987, s. 263.
972 Kumekov, "Kimekler", *Türkler*, 2, s. 767.
973 Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, s. 32.
974 Özergin, "Kimekler", *TDEK*, I, s. 218.
975 Reşid Rahmeti Arat, "Kıpçaklar", *İA*, 6, İstanbul, s. 714.

Kimeklerin ortaya çıkışı 656 yılına bağlanabilir. Onların idarecisi Şad Tutık unvanı taşıyordu. 840'ta Uygur Kağanlığı yıkılınca Eymür, Bayındır, Tatar gibi boylar Kimeklere katıldı. Bundan sonra Kimek idaresine Baygu (Yabgu) denmeye başladı.[976]

Altaylardan Aral Gölü'ne kadar olan bölgede IX. yüzyılda kurulan ve XI. yüzyılda dağılan muazzam Kimek Devleti'nin kökenleri ve dağılma süreci çok büyük ve karmaşık bir problemdir. Kimeklerin etnik yapılanmasında, Köktürklerin temelini oluşturan boyların da büyük rol oynadığı kesindir.[977]

Kimeklerin yazın süt içtikleri, kışın kurutulmuş et (kak) yedikleri bildirilmektedir. Yine *Hudûdü'l-Âlâm*'da onların hükümdarlarının hakan unvanı taşıdığı söylense de *Mücmelü't-Tevârih*'e göre reisleri Tutug unvanı taşıyordu. Samur, kunduz, kakım ve tilki kürkleri önemli servetlerini teşkil eden Kimekler, özellikle kışın hayvanları avlarlardı. Mâverâünnehirli tacirler Kimek ve Kırgızlara giderler, onlardan değerli kürkler satın alırlardı. 916 yılında Çin'in kuzeyinde Liao (Karahıtay) Devleti kurulunca Kuzeybatı Çin yani Ordos'taki Kunlar (Sarılar) Tarbagatay havalisine gelip Kimekleri batıya ittiler ve daha sonra onlarla karıştılar. XII. yüzyılda bilhassa Bayavutlar olmak üzere Yemekler, Harezmşah ordusunda yer aldılar. Diğer taraftan Yimâk (Kimâk) Türklerden bir sınıf olup Kıpçaklara mensup idiler.[978]

Orhun Yazıtlarında Kimeklerin adı geçmemektedir. Bu husus, bu boyun yazıtların yazıldığı VIII. yüzyılın birinci yarısında başka bir ad taşımış bulunması ile ilgili olabilir. Kimeklerin İslam sınır şehirlerinden birisi olan Savran (Sabran) ötesinde Oğuzlar ile yan yana yaşadıkları, yani onların X. yüzyılın ikinci yarısının ortaları veya sonlarına doğru güneye doğru epeyce sarkmış oldukları anlaşılıyor ki bunlar Barthold'un işaret ettiği gibi Kimeklerin ünlü boyları Kıpçaklar olsa gerektir. Kimekler birçok boylara ayrılmış olup en tanınmışları Kıpçaklar ve Yemek (İmek)ler idi.[979]

Kimeklerin Göçü

VIII. yüzyılın ikinci yarısı ve IX. yüzyılın başında Kimek kavminin üç ana istikametteki göçü başlıyor. Bunlar Güney Ural'dan kuzeybatıya (esas Kıpçaklar); Güney Kazakistan ve Seyhun bölgesinin güneybatısına doğru; güneyde Kuzeydoğu Yedisu sınırlarına kadar uzanmakta idi. 766 ve 840 yılları arasında Kimekler Batı Altay, Tarbagatay ve Alagöl'ü içine alan bölgeyi işgal etmişti. Bu bölge Doğu Türkistan'da hüküm süren Dokuz Oğuzların kuzey sınırlarına kadar uzanmakta idi. Onların arasındaki sınır bölgesini Cungar Sıradağları oluşturuyordu.[980]

Kimeklerin (İrtiş boyunda) ve Kırgızların (Yukarı Yenisey) ana yurtlarının uzakta olmasına rağmen, her iki halka mensup göçebeler X. yüzyılda birbiri ardınca Müslüman dünyasının sınırlarına yaklaşmışlardı. Örneğin Kimekler Seyhun boylarında Savran'a yakın bir yerde Guzlarla birlikte anılmaktadırlar.[981]

976 Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", *Türkler*, 2, s. 344

977 V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutları*, çev. Arif Hacaloğlu, İstanbul, 2007, s. 285.

978 Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asır)*, s. 86-87; Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, s. 14; L. Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", *Belleten*, III/II-12, Ankara, 1994, s. 408.

979 Faruk Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *AÜDTCFD*, XVI/3-4, Ankara, 1958, s. 132.

980 Kumekov, "Kimekler", *Türkler*, 2, s. 767.

981 Bartold, *Orta Asya*, s. 32-33.

Kimeklerin Dış Politikası

Dış politikada Kimek kağanları çoğunlukla aktif politika yürütse de yeni toprakları katıp almak için (güneye, Doğu Türkistan'a) fetihler düzenledi. Kimekler, komşularıyla barış içinde yaşadılar. İtil civarı Oğuzlarla, Karluklarla, Kırgızlarla vb. bağlantı kuran ticari yollara, hatta büyük İpek Yolu'nun bir bölümü, İrtiş civarındaki Kimeklere kadar uzanmaktadır. XI. yüzyılın başında Kimek Kağanlığı parçalandı. Bunun sebepleri Kıpçak hanlarının bağımsızlığa yönelmesi ve bu yüzyılın ilk döneminde Merkez Asya'daki göçebe boyların göç etmesi idi.[982]

Kimeklerde Sosyal Hayat

IX. yüzyılın başında Kimekler Seyhun'a hareket etti ve Karluklarla birleşip Oğuzlara yardım etti. Bunun sonunda Oğuzlar, Kangar-Peçenek boylarını Seyhun ile Aral civarında sıkıştırdı. VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile IX. yüzyıldaki mühim tarihî olaylar Kimeklerin İrtiş Nehri'nin orta kısmından Congar kapılarına kadarki geniş sahada yerleşip batısında Güney Ural ve Seyhun'a kadarki yerlerde emin bir şekilde gelişmelerine ortam sağlandı. Bu durum, onların devlet kurmasında etkili rol oynadı. Kimeklerdeki hükûmet yönetimi güçlü oldu. Bu nedenle Türklerdeki en yüksek İlteriş kağan unvanı verildi. Hükûmetin bütün yetkileri ona verildi. O, boy beyzadelerinden boy yöneticilerini atadı. Sosyal yapıdaki büyük değişmelerle feodal ilişkiler oluştu. Vergi ödeme sistemi getirildi. Boy yöneticileri olan beyzadeler kağana bağlı olmadan kendi başına yönetmeye çalıştılar. Bazıları ise kağanın yerine geçmeye çalışıyorlardı. Sosyal bağlantılar ile kültür alanında onlar VI.-IX. yüzyılda eski Türklerde yerleşen gelenek ve göreneklere bağlı kaldılar ve geliştirdiler.

Kimeklerin Yıkılışı

VIII. yüzyılın son çeyreğinde istilacı Kimekler, Batı Sibirya'da Türkler, Tatarlar ve Moğol-Mançurya sınırındaki diğer unsurlardan oluşan bir kağanlık teşkil ettiler. Kimekler, kuzey ormanlarıyla kürk ticaretinden ve Müslüman dünya ile ülkeler arası alışverişten kârlı şekilde faydalandılar. XI. yüzyılın ilk yarısında, Tuna'dan Batı Sibirya'ya devletsiz bir aşiret birliği vücuda getiren tebaaları Kıpçaklar, Kimek Kağanlığı'nı yıktılar.[983]

XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başlarında Kimek Devleti yıkılmaya yüz tutmuştu. Devletin yıkılışının iki nedeni vardır: İç siyasette merkeze bağlı olmak istemeyen Kıpçak hanlarının kendi özel devlet kurma hareketlerinin güçlenmesi, dış siyasette ise X. yüzyılın başlarında vuku bulan Orta Asya'ya olan kavimler göçü idi. Araştırmacılar bu göçün asıl nedeni olarak Kuzey Çin'de kurulan Liao Devleti'ni gösterirler. Bu devletin aslını Kitanlar oluşturmakta idi. Devletin genişlemesi ile göçebe kavimler batıya doğru göç etmeye başladılar. Bu kavimler göçü Çin'den Karadeniz'e kadarki halkı etkilemiştir. Göçler neticesinde Kıpçakların Oğuz topraklarını ele geçirmesi, onları eski Kimek-Kıpçak bölgesinde en güçlü duruma getirmişti. Bu olaylar sırasında Kimekler sadece siyasi hâkimiyetlerini kaybetmedi, aynı zamanda Kıpçaklara tabi olmuşlardır. Kimeklerin bir kısmı

982 Zeyneş İsmail, *Kazak Türkleri,* Ankara 2002, s. 26.
983 Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya,* s. 108.

İrtiş'te kaldı, ikinci kısmı Orta Asya'da Türkistan bölgesine yerleşti. Üçüncü kısmı ise Kıpçaklarla beraber batıya Güney Rus bozkırlarına doğru göç ettiler. Özetle Kıpçaklar, Kimek Devleti'nin mirasçısı olmuşlardır.[984]

Kimeklerin Tarihî Önemi

Ortaçağ'da Türk ana yurdunun batı kesiminde yaşayan Kimekler (Kimegler), eski ve büyük bir Türk ulusudur. VIII. yüzyıl ortalarından XI. yüzyıl ortalarına değin süren bir devlet kurmuşlardır. Onların gerek tarih ve gerekse yaşayış tarzları, Türk tarihi araştırmaları için oldukça mühim ise de şimdiye kadar etraflıca ele alınmamıştır. Çinlilerin kuzeybatı yönünde ve oldukça uzakta bulunmalarına rağmen onların Kimekleri bildiklerini Saray Yıllıklarındaki kayıtlardan anlıyoruz. Bize ulaşabilen bazı eski kayıtlar da IX ve X. yüzyıla ait İslam coğrafya eserlerinde bulunuyor. Bunlar düzenli ve etraflı değil, tüccar ve gezginlerden derlenmiş küçük bilgilerden ibarettir.[985] Şükrullah *Behcetü't-Tevârih*'te, Kimeklerden şöyle bahsetmektedir: Kimeklerin alışverişleri düzgündür. Onların yerlerine giden bazirgânlar, mallarını uzağa koyarlar. Onlar da öz mallarını getirip uzağa koyarlar. Bazirgânların malını görüp beğenirlerse alır, kendi mallarını bırakırlar. Beğenmezlerse kendi mallarını alıp giderler.[986]

Kıpçaklar (Kuman Devleti)

Kıpçak Adı ve Menşei

Kıpçaklar, Kuzey Türklerinden idiler: Kuzeybatı Sibirya'da İrtiş ile Ural ırmakları arasında yaşayan Türkler geniş olarak "Kıpçak" adını kullanmışlardı.[987]

Peçenek ve Oğuzlardan sonra Avrupa tarihinde Kıpçaklar yer almaya başladılar. Kıpçaklar ilk ortaya çıkışlarında Kuban bozkırlarından geldikleri için "Kubanî"-nin bozulmuş şekliyle "Kumanî" olarak isimlendirildiler.[988] Kuman-Kıpçakları, Bizanslılar ve Latinler "Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani", Ruslar "Polovest", Alman ve diğer Batılı milletler "Folben, Falones, Valani, Valwen, Pallidi", Ermeniler "Khartes", Macarlar "Kun", İslam kaynakları "Kıpçak (Kıfçak, Khıfşak)" isimleri altında zikretmişlerdir. Kumanlara verilen bu isimlerin ortak anlamları "sarı, sarımsı, açık sarı"dır. Adlarının ilk defa geçtiği Rus yıllıklarında Türkmen, Peçenek ve Torklar (Uz)la aynı cinsten oldukları belirtilmiştir.[989]

Türk halklarının takip ettikleri yollarda Uzlardan sonra Güney Rusya stepleri ve Aşağı Tuna boylarına Kumanlar yerleştiler. Gyula Nemeth'in görüşüne göre, Kuman ismi "Türkmen" isminin Türk sözünden teşekkül ettiği gibi Kun isminden teşekkül etmiştir. Kun ismine gelince, daha önce rol oynamış olan Hun ismi ile ilişkilidir.[990]

984 Kumekov, "Kimekler", *Türkler*, 2, s. 769-770,
985 M. Kemal Özergin, "Kimekler", *TDEK*, I Coğrafya-Tarih, Ankara, 2001, s. 201-202.
986 Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941, s. 86.
987 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 227.
988 Abeşî, *Türk Kavimleri Tarihi*, s. 153.
989 Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 56.
990 Rasonyi "Tuna Havzasında Kumanlar", *Belleten*, III/11-12, s. 403.

Kumanların adı Şark kaynaklarında en çok Kıpçak (Kıfçak) olarak geçer. Bundan başka "İmek" ve "Kimek" adları da sık sık görülür. Kıpçakların XI. yüzyıl ortalarında Harezm ile komşu oldukları, yani İslam ülkeleri ile temasa geldikleri bilinmektedir. Fakat esas kitlenin İrtiş Nehri'nin batısına doğru kaydığı anlaşılıyor. Mahmud Kaşgarî zamanında Kıpçakların güneydoğu sınırı Talas Nehri'ne dayanıyordu. Kıpçaklar Türk kavimleri arasında işgal ettikleri sahanın genişliği itibarıyla en büyüğü idi.[991]

Kıpçaklar yazılı kaynaklarda ilk olarak VIII. yüzyılın ikinci yarısında (M.S. 759) Mo-yan Çor adına Şine Usu'da (Selenge) dikilen yazıtlarda zikredilirler. Bu kitabedeki ifadeden M.S. 709 yılında Kıpçakların, Batı Köktürkleri içinde oldukları, hatta devleti idare eden iki güçlü boydan biri oldukları anlaşılıyor. İslâm yazarlarından İbn Hurdadbih (886)'te "Hıfşak", yazarı bilinmeyen *Hudûdü'l-Âlâm*'da bazen "Hifçak" şeklinde bu kavmin adı geçmektedir. XIII. yüzyıla kadar bu ad Kıpçak olarak kalır. Bu yüzyılda İslâm coğrafyacılarından İdrisî, Güney Rusya bozkırlarını Ak, Kara ve Dış Kumanya bölgeleri olarak ayırır ve buralarda yaşayanları Kumanlar olarak adlandırır.[992]

Kıpçak adı step mıntıkasında bugün de rol oynamaktadır; Özbeklerin, Kırgızların, Nogayların, birer hatırı sayılır parçasının adı Kıpçak'tır. Bu ad yer adlarında da geçmektedir. Türkistan'da Kıpçak adlı bir şehir vardır, bunun kuzeyinde Dengiz Gölü'ne dökülen küçük nehirlerden biri de Kıpçak adını taşımaktadır.[993]

Kıpçak Coğrafyası

Bilindiği üzere M.S. 965'te Hazar Devleti istiklalini kaybetmişti. Hazarlar zamanında Aşağı İtil bölgesinde kurulan şehirler etrafındaki tarlalar ve nihayet yerleşik hayat birdenbire kaybolmamıştı. İşte Güney Rusya'ya yayılan Kumanlar, böyle zengin bir miras üzerine konmuşlardı.[994]

Kıpçak ülkesinin güney sınırı Peçeneklerin sınırlarına, geri kalan diğer sınırlarının tamamı ise hiçbir canlının bulunmadığı kuzeydeki gayr-i meskûn bölgeye dayanmaktadır.[995]

Uygur elçilerinin VIII. yüzyılda Peçeneklerin Balkaş'la Seyhun arasında yaşadıkları konusunda verdikleri bilgilere dayanarak Kıpçakları onların kuzeyine yani Merkezî Kazakistan'a yerleştirebiliriz.[996]

Türk kavimleri arasında Kıpçakların adları ilk kez Müslüman coğrafyacıların eserlerinde geçer ve bu en erken bilgi VIII. yüzyıl ortalarına aittir. Burada onların İrtiş'in orta akış bölgesinde yaşadıklarını ve Kimek boy birliğinin oluşumunda rol aldıklarını öğreniyoruz. Aynı kaynaklarda birlik üzerindeki Kimek otoritesinin biraz zayıflamasına karşın hâlâ birliğin üyesi bulunan Kıpçakların, IX. yüzyılda İrtiş'i terk ederek daha batıya kaymış olduklarını görürüz. Tobol ve İşim nehirlerinin orta kesimlerinde otururlarken Yayık'a kadar ilerleyerek kuzeyden Peçeneklerle komşu olmuşlardır. Daha sonra bu göçebeler, X. yüzyıl boyunca sistemli bir biçimde

991 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 69.
992 Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, s. 41-42
993 Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", *Belleten*, III/II-12, s. 417.
994 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 291.
995 V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 55.
996 Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, s. 67.

Uralları aşarak İtil'e yahut Kama Nehri'nin aşağı kısımlarına ulaşmışlardır; burası artık Uzlar ile Kimek-Kıpçak boyları arasında doğal bir sınır görevi üstlenmiştir.[997]

XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başına doğru Karadeniz kuzeyinde liderliği eline geçiren Kumanlar, arkeolojik delillerin de gösterdiği gibi Dnyeper Irmağı'nın aşağı mecraları, Azak Denizi'nin kuzey kıyısı, Aşağı Don Nehri'nden itibaren Donets havzası ve Kuban Irmağı bölgesinde yerleşim yerleri kurmuşlardı. Güneyde Kırım Yarımadası'nın bozkırları ve önceden Bizans hâkimiyeti altında bulunan zengin Karadeniz ticaret limanları Kuman hâkimiyetine düşmüştü. Kuzeyde ise İtil bölgesinde Kuman sahaları, Burtaslar ve İtil Bulgarları topraklarına kadar uzanıyordu.[998]

Müslüman coğrafyacıları, XI ve XV. asırlar arasında Güney Rusya bozkırlarına "Deşt-i Kıpçak" yani "Kıpçak Bozkırı" adını vermişlerdi. Eski Rus ve Bizans kaynakları ise bu bölgeyi doğrudan doğruya "Kuman" adı ile adlandırmışlardı. Bu bölge Dnyeper Nehri'nden başlamakta ve İtil Nehri'nin doğu tarafına kadar uzanmakta idi. Kumanların Güney Rusya'daki yayılış sahalarının haritasını çizmek, şüphesiz ki çok zor bir iştir. Bazı son tetkiklere göre, Kumanların yaşadığı sahalar şöyle idi: Tuna ile Dnyester arası; Şarukan, Sugrov ve Balin şehirleri; Don havzası ve Orel ile Samara arasındaki bölge.[999] Kıpçaklar yarı yerleşik bir halktı. Orta Asya şehirleri Sığnak, Türkistan, Merke, Taraz (Talas) ve özellikle de Otrar'ın nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturuyorlardı.[1000]

Kıpçakların Kuruluşu

Kıpçaklar da Peçenek ve Uzlar gibi Güneydoğu Avrupa bozkırlarında bir devlet kuramamışlar, daha çok kavmî esaslara göre birleşmiş topluluklar hâlinde yaşamışlardır. Kaynaklarda çoğunlukla Kumanlar adı altında zikredilen Kıpçaklar, İrtiş boylarındaki Kimeklerin İşim-Tobol vadilerinde oturan bir koludur.[1001]

Kıpçaklarla ilgili ilk güvenilebilir bilgi VIII. yüzyılın ortalarına aittir. Uygur Kağanı Mo-yun Çor anısına dikilen anıtta, "bizim üzerimizde elli yıl egemen olan" Türk Kıpçaklar ibaresi geçmektedir. Dolayısıyla Kıpçaklar en azından VI. yüzyıldan itibaren Sayan-Altay platosunun sakinleri olmuş veya komşu bölgelerden buralara gelmişlerdir.[1002]

Kıpçakların siyasi yükselişi zaman itibarıyla XI. yüzyıl ile XIII. yüzyılın ilk on yılını kapsamaktadır. Gerçi onlar merkezî bir devlet kuramadılar, fakat yine de oldukça geniş topraklar üzerinde egemen bir güç olarak dönemin büyük tarihî olaylarına bir şekilde iştirak ettiler. Kıpçakların başlıca siyasi hedefleri Güney Rusya bozkırları ile Kuzey Karadeniz'in zengin bölgeleri idi.[1003]

997 Erdal Çoban, *Ortaçağ'da Kumanlar ve Macarlar,* Ankara, 2014, s. 5-6; Eckhart, *Macaristan Tarihi,* s. 64-65.

998 Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya,* s. 32.

999 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 290; A. Yakubovski, *Altınordu ve Çöküşü,* çev. Hasan Eren, Ankara, 1976, s. 6; Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* s. 176; Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 290; Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255,* s. 31; Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü),* s. 280-281; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti,* s. 65.

1000 Olcas Süleymanov, *Azi Ya,* s. 206.

1001 Mualla Uydu Yücel, "Kıpçaklar", *TDVİA,* 25, Ankara, 2002, s. 420.

1002 R. G. Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, 2005, s. 175.

1003 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* s. 178.

Kıpçak aristokrasisi XI. yüzyılın ilk yarısında vuku bulan hareketli olaylar sırasında Doğu Deşt-i Kıpçak bölgesindeki kavimlerin yayılması ile topraklarını yeterince genişletti. Bu durum onları ister istemez Seyhun bölgesindeki Oğuz yabguları başta olmak üzere Orta Asya'daki Selçuklu, Harezmşah ve Karahanlılar ile karşı karşıya getirdi. Kıpçak boylarının dış güvenliklerini sağlamak amacıyla güttüğü çabalar, beraberinde Kıpçak Devleti'nin kuruluşunu getirmiştir.[1004]

Kıpçak - Bizans İlişkileri

1090 ile 1110 yılları Karadeniz sahasındaki Kıpçak-Kumanların en kudretli devrini teşkil etmektedir. Bu sıralarda Kumanların başında çok cesur ve kabiliyetli komutanlar bulunuyordu. Bunlar: Benek (Bonyak), Tugorhan (Tugorkan), Sarıhan (Şaruhan) ve Altınoba (Altınopa) idiler. Gerek Rus vekayinameleri ve gerekse Bizans kaynaklarında bu Kuman komutanlarının adları ve faaliyetleri hakkında epeyce bilgi verilmektedir. Bizans tarafından kışkırtılan ve yardıma çağrılan Kumanlar, 1091'de Peçenekleri imha etmekle Bizans'ı muhakkak bir felaketten korumuşlardı. Aynı senede Kumanlar Macaristan'ın ta içlerine kadar sokulmuşlardı. Başlarında Kapulç (veya Kapluç) adlı bir komutan vardı. 1092'de Kumanlar Lehistan'a bir sefer açıyorlar, 1092-1093'te tekrar Bizans ülkesini yağma ediyorlar. Mamafih en çok akınlara sahne olan yerler yine de Rus knezlikleridir.[1005]

Kurnaz Doğu Roma siyaseti, daha önce birçok hâllerde olduğu gibi şimdi de kurtuluş çaresini buldu. İki yüz sene önce Bulgarları Macarlarla, daha sonra Macarları Peçeneklerle mağlup ettirmişti. Şimdi de yardıma Kumanları çağırdı. Birçok hâllerde Türk halklarının cellatları, yine Türk halkları olmuştur. Aynı şekilde şimdi Kumanlar Meriç sahilinde Levinion'da Peçenekleri büyük bir bozguna uğrattılar. Doğu Roma varlığını sürdürdü. Fakat kahraman Peçenek halkı ebediyen tarih sahnesinden çekildi. Eğer iki kardeş halk birleşmiş olsaydılar Avrupa'nın yarısını işgal edebilirlerdi.[1006]

1090-1091 yılında İstanbul hem karadan hem de denizden kuşatılmış olarak endişe ve zaruret dolu bir kış geçirdi. Kurtuluş yine ancak dışarıdan gelebilirdi. Bu müşkül durumda I. Aleksios (1081-1118) tehlikesiz olmamakla beraber çok tecrübe edilmiş, Bizans'ın barbarlara karşı izlediği siyasete başvurarak Peçeneklere karşı Kumanları yardıma çağırdı. Güney Rusya ovasında Peçenek ve Oğuzların ardından gelmekte olan Kumanlar da onlar gibi göçebe bir kavim idiler. İmparator Aleksios, devletinin mukadderatını bu savaşçı kavmin reisleri eline teslim etti. Büyük bir sabırsızlıkla beklenen Kumanlar, 1091 ilkbaharında devlet arazisine girdiler. 29 Nisan 1091'de Levinion silsilesi eteğinde Bizanslılar ve Kumanlar ile Peçenekler arasında büyük bir kanlı savaş cereyan etti. Peçenekler burada tamamen imha olundular. Katliamı andıran bu müthiş mücadelenin o tarihte yaşayanlar üzerinde bıraktığı tesirleri Anna Komnena, "sayıları hadsiz hesapsız bütün bir kavim tek bir gün içinde imha olundu" sözleriyle aksettirmektedir.[1007]

1004 Kumekov, "Kıpçak Hanlığı", *Türkler*, 2, s. 776.
1005 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 79.
1006 Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", *Belleten*, III/11-12, s. 405-406.
1007 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 332-333; Anna Komnena, Alexiad, *Malazgirt'in Sonrası*, s. 252-258.

Kıpçak - Peçenek İlişkileri

IX. asrın ortalarında doğudan yeni bir Türk kitlesi olan Kıpçaklar Yayık ve İtil arasındaki sahayı işgal ederek Peçenekleri yerlerinden çıkardılar.[1008] Kumanların bir parçası Türkistan'dan ayrılarak Hazar Denizi'nin güney sahillerine sokulmuş, kalan daha büyük kısmı ise 1050 yıllarında artık Doğu Avrupa için bir tehlike teşkil ediyordu. Kumanlar Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Uz ve Doğu Peçenekleri de bünyelerine alarak iç kavgalarla karışmış olan Rus prenslikleriyle harp ediyorlardı.[1009]

Kuman/Kıpçak Türkleri, Oğuzlarla hısım olmakla birlikte, Oğuzlardan değildi. Bunlar da ilk kez 1030-1050 arasında Doğu Avrupa'da ortaya çıktılar ve Karadeniz kuzeyindeki bozkırlara yerleşip daha önce oraya gelmiş Peçenekler ve Uz/Oğuzların bir kısmını göçe zorladılar, kimini kendilerine kattılar. Bugünkü Romanya'ya da yayılarak buradan tüm komşu ülkelere talan niteliğinde akınlar yaptılar. 1078 Edirne Kuşatması'nda Peçeneklerle birlikte olduklarını görmekteyiz.[1010]

Kumanların Tuna boyuna inişleri 1087 yılında olsa gerektir. 1087'de Bizanslılarla Peçenekler arasında Silistre yakınlarında vuku bulan meydan muharebesi esnasında, Peçenek başbuğu Tatuş'un Tuna'nın epey doğusundaki Kumanlardan yardım istediği biliniyor. Kumanlar da bu davete icabet etmişler ve yardıma gelmişlerdir. Bu suretle Kumanlara Tuna kıyısındaki zengin otlakları ve Balkan yolunu gösteren Peçenekler olmuşlardır. Kumanlar da Tuna boyuna geldikten sonra, anlaşılan bir daha geri dönmek istememişler ve bu yüzden Peçeneklerle araları açılmıştır. Bizanslıların da bu hususta tesirleri olduğu muhakkaktır. Onlar da türlü entrika ve vaatlerle Kumanları Peçeneklere karşı kışkırtmaya başlamışlar ve muvaffak da olmuşlardır.[1011]

Kıpçak - Oğuz İlişkileri

IX. yüzyılda Kimeklerden ayrılan Kıpçaklar, batıya göç etmiş ve Oğuzlara kuzeyden komşu olmuşlardır. Kaşgarlı'nın haritasında Hazar Denizi'nin kuzeybatısının Kıpçak ve Guz (Oğuz) yurdu olarak gösterilmesi de şüphesiz bu komşuluk ile ilgilidir. Kaşgarlı Mahmud'un Oğuz lehçesi ile çok ilgili saydığı Kıpçak lehçesi ile Kimek lehçesinin hemen hemen aynı olduğu da anlaşılmaktadır.[1012]

Kıpçaklar X. yüzyılda bilhassa batı yönünde Yayık (Ural)'a kadar uzanan topraklarda yaşıyorlardı. Kıpçaklar XI. yüzyılda Yayık ve İtil'i geçerek Güney Rusya'ya girmiş oldukları gibi, güneye doğru inerek Oğuz yurdunu işgale başlamışlar ve XI. yüzyılın ikinci yarısında Aral ve Seyhun kuzeyindeki toprakların çoğuna hâkim olmuşlardı.[1013]

Kıpçaklar XI. yüzyıl ortalarında Oğuzların işini bitirdikten sonra Aral Gölü civarına ve Seyhun'un orta ve aşağı akımlarına geldiler ve doğuda İrtiş'ten batıda İtil'e kadar uzanan geniş bölgelerin fiilen tek hâkimi oldular. Batı tarafına

1008 Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler,* s. 85; Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar,* s. 81-84.
1009 Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", *Belleten,* III/11-12, s. 404-405.
1010 Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi,* s. 63.
1011 Kurat, *IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 73-74.
1012 Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası,* s. 42-43.
1013 Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *AÜDTCFD,* Sayı: 3-4, s. 132-133.

kendi eldaşlarıyla birlikte gitmeyerek yerlerinde kalan Oğuzlar, Kıpçaklara boyun eğmek zorundaydılar ve onların Yengikent ile Cend civarındaki meraları Kıpçak hanlarının eline geçmişti.[1014]

Kıpçak - Kimek İlişkileri

Faruk Sümer'e göre, Kıpçaklar bir taraftan nüfuslarının çoğalması diğer taraftan Kirmeklere mensup diğer bazı teşekküllerinin katılması ile kuvvetlenerek, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Oğuzları sıkıştırmaya başlamışlar ve onların göçlerinde önemli rol oynamışlardır.[1015]

Göçebe Türk topluluklarının en güçlüsü de, en sonuncusu da Kıpçaklardır. Onlar IX-X. yüzyılda Balkaş ile İrtiş boylarında Kimek Kağanlığı'nı kurdular. Bu kağanlığın batı kanadında Kıpçaklar (Kumanlar) vardı. Kimeklerin Kırgız Kağanlığı'na yenilmesi, Oğuzlar ile Kıpçakların uzun süren savaşı, Sibirya'dan göçebe grupların Kıpçak ülkesine gelmeye başlaması gibi sebepler, Kıpçakların batıya göçüne sebep oldu.[1016]

XII. yüzyılın ortasında Kıpçak ve Kimeklerin askerî birlikleri İtil havzasında bulunan Saksin ve civarına sefer gerçekleştirdiler. Bu olayın sonucunda Saksin sakinleri Kıpçak kağanlarının hâkimiyetini kabul ettiler ve onların tayin ettikleri valilere (baskak) itaat ettiler.[1017]

Kıpçaklar hakkında ilk bilgileri IX-X. yüzyıl Arap coğrafyacıları vermektedir. Söz konusu kaynaklarda, Kıpçakların Kimeklere bağlı bir boy oldukları ve Yayık (Ural) Irmağı'nın kuzeyinde bulundukları belirtilmektedir. XI. yüzyılda yaşamış İranlı tarihçi Gerdizî'ye göre de Kıpçaklar, Yimeklerle birlikte Kimeklerin bir boyudur. Davranışları ve ahlaki değerleri Oğuzlara benzemektedir.[1018]

Kıpçak - Rus İlişkileri

1060 yılından itibaren Güney Rusya bozkırları Rus yıllıklarının Polovest dedikleri Kumanlar tarafından işgal edildi. Kumanların Kiev bölgesine yaklaşmaları üzerine, Torklar (Oğuz) ve Peçeneklerden bazı zümreler Ros Nehri boyunca kalarak Kiev knezlerinin hizmetine girdiler. Oğuz, Peçenek ve Berende (Berendi) zümrelerinin Rus Knezleri tarafından himaye edilmeleri, Kumanları gücendirmiş ve bu yüzden akınlarına sebep olmuştur. Kumanlarla savaşlar yıllıklarda bir hayli yer tutmuştur. İlk büyük Kuman hücumu 1061 yılında olmuştur. Bu tarihten itibaren Pereyaslav ve Kiev sahası Kumanların akınlarına maruz kalmıştır. Rus köyleri ve şehirleri yağma ediliyor, ahali tutsak sıfatıyla Kırım'daki Bizans iskelelerinde köle diye satılıyordu. Rus ülkesinde meydana gelen iç karışıklıklar da Kuman akınlarının artmasını sağlıyordu. Bozkırla sınırdaş olan özellikle Çernigov ve Kiev knyazları bir zamanlar Peçeneklere karşı yapıldığı gibi, Kumanları durdurmak gayesiyle müstahkem şehirler yapıyorlar veya kilometrelerce uzanan hendekler ile toprak tabyalar inşa ediyorlardı. Fakat bu müdafaa tedbirleri Kuman akınlarını

1014 Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar,* s. 198.
1015 Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası,* s. 43.
1016 Abduali Kaydayov-Meyirbek Orazov, *Türklük Bilgisine Giriş,* aktaran: Vahit Türk, İstanbul, 2012, s. 16-18.
1017 Kumekov, "Kıpçak Hanlığı", *Türkler,* 2, s. 779.
1018 Şen, *Türk Dilinin Dünü ve Bugünü,* s. 68.

durdurmaya yetmemiştir. Ayrıca Rus knyazları bazen karşı akınlarla Kumanları zaafa düşürerek onların Rus yurduna olan akınlarını önlemek istemişlerdir. Özellikle Vladimir Monomah (1113-1125)'ın faaliyetleri yıllıklarda teferruatlı bir şekilde verilmiştir. Vladimir, diğer knezleri Kumanlara karşı yapacakları seferlere katılmak için toplantılara davet etmiştir. Bunlardan Duleb Gölü yakınlarında yapılan toplantıda Kiev Knezi Svyatopolk ile Kumanlara karşı bir sefer yapılmasına karar verilmiştir.[1019]

Kumanlar Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Uz ve Doğu Peçeneklerini bünyelerine aldılar. İç kavgalarla karışmış olan Rus prenslikleriyle harp ediyorlardı. 1103'te birleşmiş Rus kuvvetleri Kumanları mağlup etti. Birçok hanlar mesela Arslan-aba, Çenger-aba, Kuman, Altın-aba ve diğerleri öldüler. Bu muharebeden sonra Kumanların tecavüzlerinin zayıfladığını görüyoruz, fakat sonra tekrar Kumanlar yeniden bölgenin güçlü devletlerinden biri hâline gelmiştir. Marquart'a göre Kumanların güçlenmesinin sebebi yeni etnik kavimlerin Kumanlara iltihak ederek askerî kuvvetlerinin sayıca üstün olmasından kaynaklanmıştır. Kumanlar, Balkanlarda çabucak ehemmiyetli rol oynamaya başlamıştılar, hatta gelecek asırdaki tarihî gelişmenin yolunu onlar belirlediler.[1020]

Bunlar arasında bilhassa Macaristan seferinde başarıları ile ün yapmış olan Altunapa'da vardı. Ancak bu yenilgi Kıpçaklar için bir felaket olmamıştır. Nitekim büyük başbuğlardan Bonyak 1105 ve 1106 yıllarında Kiev ve Pereyaslav çevrelerini yakıp yıkmıştı. Fakat 1109 yılında Kiev Prensi Viladimir Monomah Kıpçakların üzerine yürüyerek onlardan 1000 çadırlık bir kümeyi tutsak almıştır. Fakat bu 1000 çadırlık küme Kıpçaklara bağlı Oğuz ve Peçenek zümreleri olabilir. Büyük beylerden Bonyak'ın hayatını kaybetmesi mağlubiyeti daha fazla ağırlaştırmıştı. Kiev prensinin 1111, 1113 ve 1116 yıllarındaki Kıpçaklar üzerine yaptığı seferler başarı ile sonuçlanmıştır. Bununla beraber yine Rus kaynaklarında Kıpçakların bu yıllarda Bizans ve İtil Bulgarlarının topraklarına akınlar düzenlemiş olduklarını bildirirler.[1021]

1125 yılında Vladimir Monomah'ın ölümünden sonra Rus prensleri arasında başlayan mücadelelere bir tarafın müttefiki olarak Kıpçaklar da katıldılar. Bunun başlıca sebebi hısımlıktı. Bu tarihlerde Kiev ve Çernigov prenslerin eşleri Kıpçaklardan idiler. Fazla olarak Çernigov prensinin annesi de bir Kıpçak prensesi idi. Bu sebeple Çernigov prensi yardım ricasında bulunmuş, 3000 Kıpçak Türkü'nün yardıma geldiğini haber alınca buna çok sevinmişti. Yine başbuğlardan Sevinç (ölümü 1151) hısmı olan Suzdel prensine yardımda bulunmuştu.[1022]

IX - XII. Yüzyıllar Arasında Kıpçaklar

IX. yüzyılda Kıpçakların ana kitlesi Merkezî Kazakistan bozkırlarında yaşıyordu ve güneylerinde VIII. yüzyılda Balkaş-Seyhun arasında göçebe hâlde yaşayan, VIII. yüzyıl sonları ile IX. yüzyıl başlarında Ural civarına göç eden Peçeneklerin toprakları uzanıyordu. Yine o tarihlerde bu topraklarda Başkurtlar da

1019 Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 14-15; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar,* Ankara, 1993, s. 39-40; N. M. Karamzin, *İstoriye Gosudarstva Rossiyskogo,* Kniga I, Sankt-Peterburg, 1998, s. 255-256.

1020 Laszlo Rasonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük,* çev. Yusuf Gedikli, İstanbul, s. 118-120.

1021 Faruk Sümer, "Eski Türk Elleri Kıpçaklar-3", *TDTD,* Yıl: 8, Sayı: 94, İstanbul, Ekim 1994, s. 10.

1022 Sümer, "Eski Türk Elleri Kıpçaklar-3", *TDTD,* Sayı: 94, s. 10.

yaşıyorlardı. Kimak-Kıpçak kabilelerinin fazla kaymaları muhtemelen güçlü olan Peçenek ve Başkurtlar tarafından engellenmiştir.[1023]

IX. yüzyıldan itibaren Müslüman yazarların eserlerinde Kırgız, Kimek ve Kıpçak adları genellikle birlikte zikredilmektedir. Kırgızların tarihi Yenisey'de ve Merkezî Asya'da şekillenirken Kıpçaklar, Doğu ve Batı Kıpçakları olarak iki cephede tarihlerini devam ettirdiler. Doğu Kıpçak boyları bir zamanlar hâkimiyetleri altında bulundukları Kimek boyları ve Kırgız boyları ile birleşerek Kırgız adı altında Altay, Yedisu ve Tyanşan'da hayatlarına devam ettiler. Kıpçakların fetih yürüyüşü Seyhun Yabgu Oğuz Devleti için bir felaket oldu. Bununla birlikte bu fetih yürüyüşünün tüm Kıpçakların batıya yönelişi olarak görülmesi mantıklı olmazdı. Çünkü bu devasa Kazakistan topraklarına ve Güney Rusya bozkırlarına yapılan bir muhaceretti. Kıpçakların bölgeye saçılmaları henüz IX. yüzyılda başlamış ve Turgay bozkırları üzerinden İtil boylarına ve güneybatı yönünde Seyhun'un orta kısımlarına kadar uzanmıştı. Kıpçaklar artık 1030'lu yıllarda İrtiş'ten İtil'e kadar tüm bozkırların sahibiydiler. Müslüman coğrafyacılarının gözünde Mefazat el-Guziyye yani Oğuz Bozkırları terimi silinecek ve onun yerine Deşt-i Kıpçak yani Kıpçak Bozkırları alacaktı.[1024] XI. yüzyılın ortalarında Kiev Rus sınır boylarında zuhurundan ta Moğol istilasına kadar süren bir devirde, Kuman-Kıpçak kavim birliği Avrasya step bölgesine hükmetmiştir.[1025]

Kıpçakların, Karadeniz'in ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki ovalara girmeleriyle bu sahadaki hâkimiyetleri sona eren Peçenekler, Oğuzlar (Uzlar) ve Hazarların büyük bir kısmı Balkanlara inmekle beraber; bu ovalarda kalan bakiyeleri, Kıpçakların idaresi altına girmişlerdi. Keza federasyon mahiyetinde 10 kabileden müteşekkil olan Hazar Devleti yıkılınca Hazar İli'nin dağılan kabileleri de Deşt-i Kıpçak'ta kalmışlardı. Bunlar da büyük Kıpçak İli'nin bünyesine katılmışlardı. X. ve XI. yüzyıllarda Orta-İtil havzasının Türk halkları arasında Bulgarları ve bunlara komşu durumunda olan Başkurtlar ile Suvarları görmekteyiz. Başkurtlar ve Suvarların, *Divanü Lügati't-Türk*'te isimleri birlikte zikredilmektedir. Bilâhare Deşt-i Kıpçak'ta üstün Kıpçak hâkimiyeti teessüs edince bu Türk toplulukları da büyük Kıpçak İli'nin bünyesine karışmışlardır. Deşt-i Kıpçak'ın bu yapısı bize "Kıpçak" isminin muhtelif Türk illerine ve topluluklarının hepsine alem olduğunu ve Kıpçak İli'nin de bu isimler altında toplanmış olan Türk kavimleri birliği olduğunu ifade etmektedir.[1026]

Kıpçakların XI. yüzyılın başında Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyeti bazı siyasi gelişmelere zemin hazırlamıştır. Peçenek ve Uz kitlelerini daha ileri sürerek Balkanların ve Trakya'nın Türkleşmesini sağlamışlardır. Dil bakımından da Kıpçaklar, Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan halklar üzerinde büyük tesir bırakmıştır. Kendilerinden önce bu bölgeye gelen Peçenek ve Oğuzların yanı sıra bu iki boyun kalıntıları olan Türk boylarının ve Moğol kavimlerinin Türkleşmesinde etkili olmuşlardır. Bugün eski Deşt-i Kıpçak dediğimiz bölgede yaşayan Kumuk Karaçay-Balkar, Tatar, Nogay, Başkurt gibi halkların dilleri Kıpçak lehçesidir. Dede Korkut destanlarında

1023 Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar,* s. 155-156

1024 Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar,* s. 192-193.

1025 Peter B. Golden, "Kıpçak Kabilelerinin Menşeine Yeni Bir Bakış", *Uluslararası Türk Dili Kongresi (26 Eylül 1988-3 Ekim 1988),* Ankara, 1996, s. 47.

1026 Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri,* İstanbul, 1976, s. 14.

geçen bazı olaylar, Seyhun boylarında Kıpçaklarla Oğuzların birlikte yaşadıkları IX. yüzyılla ilgilidir.[1027]

Kaşgarlı Mahmud'un ifadesinden XI. yüzyılda Türk illeri içinde en mühimlerinden birisi olduğu anlaşılan Kıpçaklar, İrtiş ile Yayık ırmakları arasındaki Batı Sibirya bozkırlarında yaşıyorlardı. Bunlar XI. yüzyılın ortalarında Yayık ve İtil ırmaklarını geçerek Karadeniz'in kuzeyindeki ovalara girdiler. Aynı yüzyılın ikinci yarısında ise güneye inerek Aral ve Seyhun'un kuzeyine hâkim olmuşlar ve aynı zamanda batıdaki hâkimiyetlerini Karpat Dağlarına kadar genişletmişlerdir.[1028]

Kıpçaklar, Uz kütlesinin 1048'de Balkanlara çekilmesi üzerine Güney Rusya sahasına intikal etmişlerdir. Bu nedenle Rus kroniklerinde Kıpçaklar (Kuman-Polovtsi) ilk defa 1054 yılında zikredilirler. İşte bu devirde Kıpçaklar İtil Nehri civarında yerleşmişlerdir. Akdes Nimet Kurat, 1070'lerde Kıpçakların göç sahasının batıda İtil boyunu çoktan geçtiğini yazmıştır. 1030'larda İtil boyuna geldiklerini sanmaktadır. Kıpçakların batı kısmı İtil boyunu geçtiğinde doğu kısmı da Talas kıyılarında bulunuyordu, Kıpçakların İtil boyuna yaptıkları bu göç, X. yüzyılın sonlarında Oğuz Devleti'nin yıkılması sonucu gerçekleşmiştir. Yukarıda söz edildiği gibi Kıpçakların bu göçüne hepsi katılmamış, sadece önemli bir kısmı iştirak etmiştir. Diğer önemli bir kısmı ise Seyhun, İtil arasındaki bölgede hayatlarına devam etmişlerdir.[1029]

Kıpçaklar X. yüzyılda bilhassa batı yönünde Yayık (Ural)'a kadar uzanan topraklarda yaşıyorlardı. Bunlar (yani Kıpçaklar) XI. yüzyılda Yayık ve İtil'i geçerek Güney Rusya'ya girmiş oldukları gibi, güneye doğru inerek Oğuz yurdunu işgale başlamışlar ve XI. yüzyılın ikinci yarısında Aral ve Seyhun kuzeyindeki toprakların çoğuna hâkim olmuşlardır.[1030]

XII. yüzyılda Kıpçak Kağanı Atrak'a mensup Kıpçaklar, Kafkasları aşarak Gürcülerle ittifak ediyor; orada kısmen Hristiyan olarak Müslüman ırkdaşları Selçuklulara karşı savaşıyorlardı. Başta dört asırlık bir ömür süren Hazarlar olmak üzere bütün Kuzey ve Batı Türkleri Müslüman olmadıkları için erirken güneyden gelen Müslüman Türkler imparatorluk ve devletler kurarak hayatiyet ve kudret göstermişlerdi.[1031]

XII. yüzyılda ve XIII. yüzyılın başlarında Kıpçak-Kuman birliği İrtiş Nehri'nin ortalarından Aşağı Tuna'ya kadar uzanan çok büyük bir alana egemendi. Bu geniş topraklarda 1241'deki Moğol istilasına kadar merkezî bir güç tarafından siyasi bir birlik oluşturulmamıştı. Kıpçakya'da Kuman İmparatorluğu yoktu; farklı Kuman topluluklarının başlarında kendi iradelerine göre hareket eden, çevredeki Rus prenslikleri, Balkanlarda Bizans, Kafkaslar ve Harezm gibi bölgelerin siyasi hayatına müdahale eden bağımsız hükümdarlar ya da hanlar tarafından yönetilen farklı Kuman grupları bulunuyordu.[1032]

Anadolu Selçukluları, 1221 yılında Karadeniz'in büyük ticaret merkezi olan Kırım'daki Suğdak (Sudak) şehrini zapt edince Kıpçak ve Rus kuvvetleri

1027 Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar,* s. 201.
1028 Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri,* s. 12-13.
1029 Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar,* s. 198-199.
1030 Faruk Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *AÜDTCFD*, XVI/3-4, Ankara, 1958, s. 132-133.
1031 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* I, s. 144-145.
1032 Isvan Vasary, *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Oğulu Askerler (1185-1365),* çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, 2016, s. 21.

şehri geri almak için birlikte hareket ettilerse de Selçuklu müdafaası karşısında başarılı olamadılar.[1033]

Kıpçak - Macar İlişkileri

Levinion zaferinden sonra Kumanlar Macaristan'a hücum ettiler. Macar Kralı Laslo, Kuman ordularını Aşağı Tuna sahillerinde mağlup etti. Sekiz sene sonra tekrar, Levinion muharebesinin kumandanlarından biri olan Bönek'in idaresindeki küçük bir Kuman süvari müfrezesi, Macar ağır teçhizatlı süvarilerini ustalıkla tuzağa düşürerek Przemysl Kalesi altında mağlup etti.[1034] Kumanlar, Moğollar yüzünden eski yerlerini terke mecbur kaldıktan sonra, kitle hâlinde Küçük ve Büyük Kumanya'ya ve bütün Büyük Macar Ovası'na yerleştirilmişler ve buralarını yeni yurt edinmişlerdir.[1035]

Kıpçak - Harezm İlişkileri

Tedrici şekilde Kimeklerin hâkimiyetinden kurtulan Kıpçaklar, Merkezî Kazakistan bozkırlarından başka Aral Gölü'nün kuzeyindeki bölgeleri de işgal ederek hâkimiyet alanlarını batı ve güney yönünde genişlettiler. XI. yüzyıl sonlarına doğru Seyhun boyunca Harezm'in kuzeydoğu sınırlarına doğru yayıldılar.[1036]

XII. yüzyılda Harezmlilerin Anuştegin hanedanının yükselişine Kıpçakların Harezm'e gelmesi eşlik etti. Göçebe Kıpçaklar, XI. yüzyılın ortalarında ve sonrasında Harezmlilerin kuzey komşuları idi, ancak onların ülkeye nüfuzu aslen Harezmşah Tekeş yönetiminin (1172-1200) onları Harezm ordusunda hizmet etmeye davet etmesiyle gerçekleşmiştir. Görülen o ki Kıpçaklar Harezmşahlara paralı asker olarak hizmet etmiş, ancak kavim birimleri şeklinde organize edilmişlerdi. Harezmlilerin hizmetindeki Kıpçakların sayısı yeterince fazla olmalı, çünkü Tekeş ve oğlu Muhammed onlar sayesinde Orta Asya'da üstünlük kurmayı başarmışlardır.[1037]

Moğollar, Kumanlara karşı savaş açtıkları aynı tarihlerde Harezmlilerle çatışmak zorunda kalacaklardı. Harezmşah Muhammed, Kanglı ve Karluklardan teşekkül eden ordusuyla Moğol birliklerine saldırmış; gerçi çatışmalar fazla kanlı geçmemişti ama Moğolların geri çekilmesi Kumanlara bir süre nefes alma imkânı sağlamıştı.[1038]

Kıpçak - Moğol İlişkileri

XIII. yüzyıl başlarında cereyan eden ve tüm dünyayı etkisi altında bırakan Moğol istilası, Orta Asya'da Kuman-Kıpçak Türklerinin yaşadığı sahalarda hem siyasi hem de coğrafi bakımdan büyük değişikliklere sebep olmuştur. Batu Han'ın kumandasındaki Moğol ordusu, 1237'de İtil Bulgarlarının üzerine yürümüş ve bunun sonucunda İtil-Bulgar ülkesi büyük ölçüde yıkıma uğramıştır. Bu güzergâhta yapılan seferlerde birçok Kıpçak Türkü de Moğol ordusunun önüne

1033 Yücel, "Kıpçaklar", *TDVİA*, 25, s. 421.
1034 Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", *Belleten*, III/11-12, s. 406.
1035 Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, s. 49-50
1036 Ahincanov, *Kıpçaklar*, s. 177.
1037 Bregel, "Orta Asya'da Türk Moğol Etkileri", *Türk-İran Esintileri*, s. 83.
1038 Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, II, s. 105.

katılmış, yerlerinden, yurtlarından olmuştur. Moğolların İtil bölgesine yaptıkları akınlarda önlerine kattıkları pek çok Kıpçak Türkü, Orta İtil'e kadar gelmiş ve buradaki İtil-Bulgar halkıyla kaynaşarak bu sahanın Kıpçaklaşmasında büyük rol oynamışlardır. Bir kısım Kıpçaklar ise Kuban boylarına Kafkaslara ve Dağıstan'a kadar gitmişlerdir. Bunlar buradaki Türk zümrelerinin sayısını çoğaltmış ve bölgenin Türkleşme sürecini hızlandırmışlardır. Bu göçlerin bir kısmı da Macaristan ve Balkanlara doğru olmuştur. Göç eden Kıpçakların dışında Deşt-i Kıpçak'ta kalan bir kısım Kıpçak Türkü'nün Moğolların hâkimiyeti altına girdikleri görülür. Batu Han, tüm Deşt-i Kıpçak alanını ve Kırım Yarımadası'nı ele geçirmiş ve burada yeni bir devlet düzeni tesis etmeye çalışmıştır.[1039]

Ortak bir Türkçe kullanımına ve ortak bozkır kültürüne dayanan din ve kültür birliğine rağmen, Kıpçak boylarının oluşturduğu karma muhitte barış ve yeknesaklık yoktu. Deşt-i Kıpçak'ın 1222-1230 yıllarında Moğollar tarafından işgali Kıpçak bozkırını yıpratan karşılıklı didişmeler ve çelişkiler sayesinde kolaylaşmıştı. İbn Haldun Kıpçak boyları arasındaki anlaşmazlıkları bu boyların farklı kökenlerden gelmesine bağlamaktadır. Kıpçaklar arasındaki iç savaşlar Moğolların fetih hareketlerini kolaylaştırmıştı. Bu iç çekişmeler öyle bir boyuta ulaşmıştı ki acımasız fatihlerin kılıçlarından kurtulmak isteyen Kıpçak boyları selameti ya Deşt-i Kıpçak'ın uzak köşelerine kaçmakta buldular ya da fatihlere teslim olarak onların yardımıyla eski rakipleri ile baş etmeye çalıştılar. Kıpçakların yığınlar hâlinde Urallara göç etmesinin hemen öncesinde Deşt-i Kıpçak'ta oluşan karmaşık etnik ve siyasi manzara böyle idi.[1040]

İran'ı, Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı işgal eden Cebe ve Subitay Noyanların idaresindeki Moğol ordusu, ileri harekâtına devam ederek önce Şirvan'a oradan da Derbend üzerinden Kuzey Kafkasya'ya girmişti. Müşterek düşmana karşı birleşen Kafkas kavimlerinden Alanlar, Çerkesler ve Lezgiler Kıpçaklarla birleşerek Moğolları karşılamak üzere müttefik bir ordu ile harekete geçtiler. Fakat Moğollar, Türk-Moğol kardeşliğinden bahsederek Kıpçakları müttefiklerinden ayırmaya muvaffak olmuşlar; hatta ordunun nişanesi olmak üzere Kıpçaklara daha önce elde ettikleri ganimetlerden de vermişlerdi. Bundan sonra Moğollar, yalnız kalan Kafkasyalı müttefikleri kılıçtan geçirdiler ve daha sonra ise Kıpçaklar üzerine yürüdüler ve onları perişan ettiler. Bu arada Kıpçak Hanı Kopçak da ölenler arasında idi. Vaziyetin vahametini idrak eden Kıpçak hanlarından Kotan Han, damadı Mistislav de Galiç ile diğer Rus prenslerini Moğollar üzerine müşterek bir sefere ikna etti. Kıpçak kağanına katılan Galiç, Kiev, Çernikof ve Smolensk prensleri kuvvetleriyle birlikte harekete geçtirler. Cebe ve Subitay önce ricat ederek müttefiklerin iyice yorulmalarını ve birbirlerinden ayrılmalarını beklediler. Azak Denizi'ne dökülen Kalka Irmağı boyuna geldikleri zaman Moğolların beklediği fırsat zuhur etti. 31 Mayıs 1223'te geriden gelen kuvvetleri bekleyen Kıpçak Kağanı Kotan Han ve Galiç Prensi Mistislav kendi kuvvetleriyle harbe başladılar; fakat Moğollara karşı ağır bir mağlubiyete uğradılar. Moğol ordusunun Kalka muzafferiyetinden

1039 Arvas, "Türk İslâm Coğrafyasında Dil, Edebiyat ve Kültür", s. 73; Karl Reichl, *Türk Boylarının Destanları*, çev. Metin Ekici, Ankara 2011, s. 19.

1040 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, s. 183.

sonra düşmanlarını takip etmeyerek Kırım'a girip büyük bir ticaret limanı olan Suğdak şehrini yağmaladıklarını görmekteyiz.[1041]

XIII. yüzyılda Moğolların önünden kaçan Kuman kitlesi Macaristan'a ulaşınca Büyük Macar Ovası'na yerleştiler. Tarih kaynaklarına göre sayıları 40.000 aileden ibaretti. O çağdaki nüfus yoğunluğuna göre bu büyük bir rakamdır. Kumanların göçünü daha sonra XV. yüzyıla kadar diğer Kıpçak Türk unsurları takip etti.[1042]

1239-1240 yıllarında Batu Han ordularının Karadeniz'in kuzey bozkırlarını ve Kırım Yarımadası'nı kâmilen ele geçirmeleri üzerine, buralarda yaşayan Kuman-Kıpçaklardan birçoğunun savaşlar esnasında öldürüldüğü veya esir edildiği muhakkaktır. Birçoğu da batıya, Macaristan'a, Balkanlara gitmiştir. Mamafih Moğolların hâkimiyeti altında kalanlar da çok olmuştur. Moğollarla savaşlarda birçok Kuman komutanı, uruk reisleri öldüğü gibi, Moğol-Tatarların hâkimiyeti altında kalan zümrelerin de eski uruk düzenleri dağıtılmış, yeni reislerin eline verilmiş ve yeni göç sahalarına gönderilmiş oldukları muhakkaktır. Altın Ordu Devleti'nin kurulması ile Karadeniz'in kuzeyinde meydana getirilen yeni nizamda Kuman Kıpçak beyleri, artık buraların hâkimleri değildiler. Moğol istilasından sonra eski Kıpçak Devleti etnik bakımından yine de "Kıpçak" olarak kalmış, fakat üst tabaka imha edilmiş, Altın Ordu hanlarının "yeni nizamı" kurulmuştur.[1043]

XIII. yüzyılda Cengiz Han'ın torunu olan Batu, Moğol hâkimiyetini Kıpçak Türklerinin yerleştiği bölgeye aynı zamanda Doğu Avrupa üzerine doğru yaymıştır. Batu Han, yöneticisi olduğu Kıpçak Kağanlığı'nın Altın Ordu sınırları içinde ve İtil Nehri kıyısında bulunan Saray şehrini başkent olarak kurmuştur.[1044]

Kıpçakların Yıkılışı

Moğol tufanı, Kıpçakları dört bir yana dağıttı. Bir kısmı Macaristan'a gitti, bir kısmı Kafkas Dağlarına sığındı, bazıları da Arap ülkelerine... XIV. yüzyıl boyunca Kıpçaklar bir daha toparlanamamış ve bağımsızlıklarını yeniden kazanamamıştır. Cengiz'in önüne kattığı boyların içinde asimile oldular. İmparatorluğun dağılmasından sonra ise Kazak, Özbek, Tatar, Karakalpak ve Başkurt halklarına karıştılar. Kırım'daki Bozkır Nogayları, Kafkaslardaki Balkarlar, Karaçaylar, Kumuklar ve Kafkas Nogayları Kıpçakların torunlarıdır.[1045]

Kıpçakların Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi

Kuman-Kıpçakların Moğol istilasına kadar yaklaşık 1,5 asırdan fazla bir süre Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları idareleri altında tutmaları hem Rus ve Balkan tarihinde önemli bir rol oynamalarına hem de derin izler bırakmalarına sebep olmuştur.[1046] Peçeneklerden sonra Kıpçaklar da Rusların Karadeniz'e inmesini geciktirmiş ve Kuzey Karadeniz bozkırlarının bir "Türk Ülkesi" olarak kalması gibi tarihî bir görev üstlenmişlerdir.[1047]

1041 Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi,* Ankara, 2009, s. 40-41; M. Baron-C. D'ohsson, *Moğol Tarihi,* yay. haz. Ekrem Kalan-Kıyas Şükürov, İstanbul, 2006, s. 143-144.
1042 Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler,* s. 19.
1043 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 97.
1044 Reichl, *Türk Boylarının Destanları,* s. 19.
1045 Olcas Süleymanov, *Azi Ya,* çev. Uğur Büke, İstanbul 2017, s. 207.
1046 Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 57.
1047 Kurban, *Yaşlı Tarihin Yankısı,* s. 43.

Bulgarlar

Bulgarların Adı ve Etnik Yapısı

Bulgar adı bir tarihî hadiseden doğmuş idi: Avrupa Hun Hükümdarı Attila'nın ölümü üzerine evlatları ile tabi kavimler arasında patlak veren mücadelelerde Attila'nın ikinci oğlu Dengizik'in 469'da ölümünden sonra, bunun küçük kardeşi İrnek idaresinde Orta Avrupa'yı terk eden Hun kitleleri Karadeniz kıyılarında buluştukları başka Türk zümreleri ile karışmışlardı. Bu karışmadan doğan yeni topluluk Türkçe "Bulgar" diye anılmaya başladı. Bir Rus kroniğinin Slavca tercümesinde "Bulgar Hakanları liste"sinde İrnek, Bulgar hükümdar sülalesinin atası olarak görünmektedir.[1048]

453 yılında Batı Hun Devleti'nin hükümdarı Attila'nın ölümü üzerine bir grup Hun onun oğlu İrnek önderliğinde Macaristan'dan ayrılarak doğuya hareket ederler. Burada menşeleri Orta Asya'da T'ing Ling olarak bilinen kavme kadar uzanan Ogurlarla karışırlar. Bu karışımdan Bulgarlar (Bulgar Türkleri) ortaya çıkar. Zaten Bulgar adı da "bulgamak", yani karışmak fiilinden türemiş bir kelimedir.[1049]

Bulgarların aslı On-ogurlara çıkar. On-ogur, "on kabile" demektir. Ogur boylarının en kalabalığı olan On-ogurlar, miladın başlarında Sibirya'ya yerleşerek İtil boylarına kadar yayıldılar. II ve III. asırlarda Hunlarla karıştılar. 460'lardan (Attila'nın devleti yıkıldıktan) sonra, Hunların kalanları da bu kitleye katıldı. Bu karışmadan dolayı On-ogurlara, "karışık" manasında "Bulgar" denildi.[1050]

Bulgarlar ve Ogurlar adlı boy adları V-VI. yüzyıllarda Avrasya bozkır bölgesinin batı kısmında ortaya çıkan ve Türkçe konuştukları kesin olarak bilinen ilk toplulukların (Şarogur, Ogur, On-ogur, Kutrigur, Utigur, Bulgar) adıdır. Türkçe konuşan bu halkların birlikte ele alınması tarihsel ve dil tarihiyle ilgili gerekçelere dayandırılıyor. Erken dönem Bulgarları, sonra da Tuna Bulgarları için kullanılan ve tarihî bir ilişkiye işaret eden On-ogur-Bulgar adlandırması, Bulgar ve Ogur topluluklarının birlikteliği görüşünü daha da güçlendirdi. On-ogur ve Bulgar terimi daha sonra tarih literatüründe yaygınlaştı.[1051]

Bulgarların Türk aslından geldiklerine dair önce Vambery tarafından ileri sürülen görüş, G. Feher'in arkeolojik ve G. Nemeth'in linguistik araştırmaları ile kesinlik kazanmıştır. Kavim adı olarak "Bulgar" kelimesi V. asrın ikinci yarısından önce mevcut değildi; ilk defa 482 yılında, Bizans İmparatoru Zenon (476-491)'un Doğu-Gotlarına karşı savaşmak üzere, askerî yardımlarına müracaat ettiği Karadeniz kuzeyindeki topluluk ismi olarak ortaya çıkmıştır.[1052]

İmparator Zenon 'un 482 tarihinde, Bulgarları yardıma çağırması keyfiyeti, Bulgar kavim adının ilk defa olarak kaynaklarda zikredilmesine vesile olmuştur. Kavim topluluğu adı olan Bulgarların menşei meselesi, bu yolda yapılan birçok araştırmacılara rağmen, o kadar aydınlatılmış sayılmaz. Bunların, bu zamanlarda Tuna, Dnyeper ve Don nehirleri arasında oturmakta olan Kutogurlar olması

1048 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 197.
1049 Ayşe Karapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı*, I, editörler: Bilgehan A. Gökdağ- Osman Karatay, Ankara, 2013, s. 109.
1050 Mehmet Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara, 1983, s. 5.
1051 Istvan Zımonyı, "Bulgarlar ve Ogurlar", *Türkler,* II, Ankara 2002, s. 606-616.
1052 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 197; Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 55.

muhtemeldir. Vaktiyle Karadeniz kuzeyine sürüklenmiş olan ve Bulgar Türklerinden sayılan bu Türk topluluğunun burada yaşamaları, Tuna Bulgarlarının bu sahada yaşamalarını kolaylaştırmıştır.[1053]

Bulgar Coğrafyası

Kaynaklara göre Proto-Bulgarların ataları M.S. II. yüzyılda diğer Türk grupları ile birlikte Ötüken bölgesi, Kem/Yenisey vadileri ve Altun-yış/Altay dağlarında yaşamakta idiler. Bu Türk boyu daha sonra Hazar kıyılarına ve Karadeniz'in kuzeyine göç etmiştir.[1054]

Bulgarların ana yurtları Kazakistan ve Kuzey Kafkasya bozkırları idi. Bu birliğin Ogur ögeleri Doğu Avrupa'ya girmeden önce kuşkusuz Kazak bozkırlarında idiler.[1055] Bulgar Türkleri, genel tarih bakımından çok önemli bir rol ifa ettikleri gibi, diğer Türk boyları arasında dil, tarih ve arkeolojik belgeleriyle de dikkate şayan bir yer işgal ederler. Orta İtil bölgesi yanında, Dnyeper'den Kafkas Dağlarına kadar uzanan sahada, daha sonra Dnyester ile Karpatlar arasında ve Balkanların önemli bir coğrafyasında Bulgar Türklerinin teşekküllerine rastlanmaktadır. Bulgar Türkleri, bu sayılan yerlerde medeniyetin gelişmesinde önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu kavmin tarihteki önemi, Avrupa'nın o zamana kadar hiç duyulmamış bölgelerinde sürekli devletler kurmuş olmasındandır. Orta İtil'de birkaç asır süren Bulgar Türklerinin kurduğu devlet ülkede huzuru temin ettiği gibi, barış içinde gelişmeyi sağladı ve dünyanın iktisadi merkezlerinden biri olarak da kendi halkının ve komşu kavimlerinin medenileşmesini kolaylaştırdı. Balkanlardaki Bulgar Türkleri ise Bizans Devleti'nin asayişi sağlayamadığı yerlerde sükûnu, kültürel ve iktisadi gelişmeyi sağladı. Tuna Bulgar Türkleri Devleti, Slavların da millet hâline gelmelerini, maddi ve manevi kültürlerinin teşekkülünü kolaylaştırdı. Bu durum bütün Slav kavminin medeniyeti üzerine kati bir tesir icra etti.[1056]

Hun devrinde Bulgarlar, On-ogur adıyla devletin doğu bölgesinde Don-Kuban arasında yerleşmişlerdi. Düşman halkların hücumu neticesinde şu suretle dağıldılar:

1. 461-465'te Avar-Sabarların akını dolayısıyla ikiye ayrıldılar. Don'un batısına Kutogurlar göçtüler. Ana yurtta kalanlar o zamandan itibaren Utogur ve On-ogurlar adıyla anıldılar.

2. Batıya doğru göç eden Kutogurlar uzun zaman Bizans'la savaştılar. Batılı yazarlar onlara V. asır sonlarından 559 yılına kadar hep Bulgar diyorlar.

3. Hazar akını ana yurtta kalan On-ogurları da müteessir ediyor. Bir kısmı kuzeye göç ederek Büyük Bulgaristan'ı kuruyorlar.

4. Batı kolu, Avarların 558-559 akınları sırasında Kutogurlardan ayrılarak Bucak (Onglos) adlı bölgeye göç ediyor.[1057]

Hazar Kağanlığı dağıldıktan sonra İtil yolu tümüyle Bulgarların eline geçmiştir. Eskiden Hazar adını taşıyan deniz, Bulgar Denizi olmuştur. Ülkenin merkezî

1053 Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi,* I, s. 83-84.
1054 M. Abdülhaluk Çay, "Bulgaristan Tarihi", *TK,* Sayı, 262, Ankara, 1985, s. 65.
1055 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 115.
1056 Geza Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi,* Ankara, 1984, s. 1-4.
1057 Koşay, "İtil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei (Ethno-Genezisi)", s. 41-42.

toprakları, Kama ve İtil nehirlerinin karıştığı bölgede, yani Asya ve Avrupa'nın en önemli ticaret yollarından biri üzerinde yer alıyordu. Burası, dünyanın her köşesinden gelen tüccarların buluştuğu noktaydı. İtil Bulgar Devleti, daha X. yüzyıldan itibaren Orta Asya'yı, İran'ı ve Arapların yaşadığı bütün doğuyu, Rus Devleti'ni, Baltık devletlerini, İskandinavya'yı ve Merkezî Avrupa'yı birleştiren İtil-Baltık yolundaki önemli ticaret noktalarından biri hâline gelmiştir.[1058]

İbn Rusteh, *el-A'lâk en-nefise* adlı eserinde Bulgar Türklerinden şöyle bahsetmektedir. Bulgarlar, Burtâs ülkesine komşudurlar. Hazar Denizi'ne dökülen İtil Nehri kıyılarında konaklamışlardır. Bulgarlar Hazarlar ile Slavlar arasında oturur ve hükümdarlarına Almuş denirdi. Bu hükümdar İslâm dinine mensuptur.[1059]

Tarihî kaynaklara göre Hun birliği içerisinde yer alan Bulgar Türklerinin ataları M.S. II. yüzyılda, Hazar Denizi'nin kuzeyinde Yayık (Ural) Irmağı'nın denize döküldüğü yerden İtil'e doğru uzanan bozkırlarda yaşmaktaydılar.[1060]

Bulgar Devleti'nin Kuruluşu

M.Ö. II. yüzyıldan sonra Hun birliğine dâhil kavimlerin Güney Asya'da ve Ural Dağlarının batısında göründükleri ve hele Hunların İtil Nehri'ni geçerek Don Nehri kıyılarından Avrupa istikametinde ilerledikleri ve bu suretle "Büyük Kavimler Göçü"ne sebep oldukları bilinir. Büyük bir Türk boyu olan Hunlardan bir kısmının ve belki de Akatzir Hunlarının bu sahada yaşamakta devam etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bundan başka 453 yılında Attila'nın ölümünden kısa bir zaman sonra dağılan ve Büyük Hun İmparatorluğu'nu oluşturan değişik ve çok sayıdaki yabancılar arasında bulunan Türk halkının, yeniden Güney Rusya ovalarına döndüğü ve tam bu sıralarda doğudan aynı sahaya gelerek yerleşen Ogur-Türk boylarıyla karışarak Bulgar adı verilen yeni bir Türk kavmini meydana getirdiği anlaşılıyor. Bulgarlar önceleri Köktürk Kağanlığı'nın idaresi altında yaşıyorlardı. Fakat bu devlet uzun ömürlü olmamış, 665'ten sonra komşu Hazar Kağanlığı tarafından parçalanmıştı.[1061]

Bulgarlardan ilk olarak, Karadeniz yönünde ilerleyen ve kısa bir süre sonra Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan halklara boyun eğdiren Gotlara karşı Doğu Roma İmparatoru Zenon'un müttefiki olarak göründükleri 480 yılında söz edilmiştir. Bulgarlar o sıralar "valiler" tarafından yönetiliyorlardı. Bu valilerin en önemlisi 603'te uzun zaman boyunca iş başında kalmış olan Gostun'dur.[1062]

Bu gelişmeler sonucunda Bulgarları oluşturan başta Ogurlar (*On-ogur, Otuzogur, Kutrigurlar*) ve İrnek'e bağlı Hun bakiyeleri olmak üzere boylar beylerin yönetiminde müstakil hareket etmeye başlamışlardır. Bunun üzerine, Kubrat; VII. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz ve Kuzey Kafkasya arasında dağınık hâlde yaşayan ve bir kısmı sınırları Karadeniz'e dayanan Köktürkler ile Pannonia merkezli devlet kuran, hâkimiyetlerini Kafkaslara kadar genişleten Avarlara tabi olarak yaşayan Bulgarları, istiklal mücadelesi için bir araya getirdi. Mücadeleler

1058 Gamirzan Devletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi,* çev. Albina Tuzlu, Ankara, 2013, s. 343.
1059 Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 37.
1060 Ahat Üstüner, *Türkçenin Tarihi Gelişmesi,* İstanbul 2015, s. 50.
1061 Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* Ankara, 2000, s. 13; Şerif Baştav, "İtil (Volga) Bulgar Devleti", *TTD,* I, Ankara, 1987, s. 183.
1062 Roux, *Türklerin Tarihi,* s. 56-57.

sonucunda Kubrat, Azak Denizi'nin kuzeyindeki saha merkezli olmak üzere Dnyeper bölgesinde Büyük (Magna) Bulgar Devleti'ni kurdu (635) ve yeni devletin ilk hanı oldu. Kısa sürede sınırlarını doğuda Don boylarına, batıda ise Bug Nehri'ne kadar genişletti.[1063]

Ak Hun, Avarlar ile Köktürklerin yaptığı harbin ardından birtakım Sabar, Bulgar ve dağılan Ogur kavimlerinin Doğu Avrupa'ya gittikleri bilinmektedir. Böylece Bulgar boylarının bir kısmı Köktürk idaresi altında yaşarken bir bölümü de batıda Avarlar ile kader birliği ettiler ve onlar Avar ordusunun yardımcı kuvvetleri oldular. Dolayısıyla Bulgarların teşekkülünde Avarların da rolü vardır.[1064]

VII. yüzyılın sonları ve VIII. yüzyılda Bulgar Türkleri Hazar Denizi'nin kuzeydoğusundaki bozkırlarda yaşıyorlardı. Onlar, Hazarların baskısı sonucu İtil boyuna doğru hareket ettiler ve Çulman Nehri ağzı bölgesinde Bulgar Devleti'nin esasını kurdular. Bulgarlar her türlü göçebe ve yerleşik halkı da devletin terkibine aldılar.[1065]

Büyük Bulgaristan

Bulgarlar komşu halklara nispetle daha medeni ve kültürlü olduklarından hepsini itaat altına almışlardı. Bu yüzden ülkelerine "Büyük Bulgaristan" denilirdi. Ural-Yayık Nehri'nden, Ural Dağlarına, Kama, Vyatka boylarından İtil ve Oka boylarına oradan güneybatıya doğru Dnyeper, Karadeniz, Kırım, Kafkas, Astrahan sahillerine uzanan topraklar Bulgar ülkesi olarak bilinirdi.[1066]

Bulgarların kurdukları devletin başkenti Taman Yarımadası üzerindeki Phanagori idi. En büyük liderleri Kubrat Han'dır. Kubrat Han Kuzey Kafkasya ve Azak Denizi havalisinde yaşayan tüm Bulgar ve Hun halkları ile ittifak yaptı. Büyük Bulgaristan, Kubrat'ın hükümdarlığı süresince Orta Asya'da Harezm ve Sogdiana ile ticari ve diplomatik bağlar kurduğu gibi, İran ile de yakın ilişki içerisindeydi.[1067]

Kubrat, amcasının gücünü miras aldı ve kendi devletini kurmak üzere Batı Avrasya bozkırlarına doğru harekete geçti. Nicephoros, 635 yılı olayları için şunları yazar: Organus'un yeğeni Bulgar önderi Kubrat, kendisini tehdit eden ve halkını boyunduruk altına alan Avar kağanına başkaldırdı, onları topraklarından kovdu. Daha sonra Herakleios'a elçi gönderdi ve yaşamlarının sonuna kadar bağlı kalacakları bir barış anlaşması yaptır. Herakleios ona hediyeler gönderdi ve Kubrat'ı asilzade (patrician) unvanıyla onurlandırdı. Öyle anlaşılıyor ki Kubrat, Bizans yardımı ile Avar yönetimini değiştirme başarısını gösterdi.[1068]

Ağırlık noktasını, Ogur-Bulgarların oturdukları başlıca bölge Kafkasların kuzeyi, Azak Denizi havalisinin meydana getirdiği tahmin edilen bu devlete "Ogur-Bulgarlarca işgal edilmiş bozkırlar sahasının tamamını içine aldığı için Magna Bulgaria (Büyük Bulgarya) deniyordu." Büyük Bulgaria devletinde On–ogurların çoğunluğu meydana getirdikleri anlaşılıyor. VII. yüzyılın sonlarına "Patria Onoguria" (On-ogur Yurdu) halkının, Kurt İdaresi zamanında (635-665)

1063 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi,* s. 245-246.
1064 Gömeç, *Türk Tarihinden İzler,* III, s. 111.
1065 Sergey İvanoviç Rudenko, *Başkurtlar,* çev. Roza-İklil, Konya, 2001, s. 24-25.
1066 Abeşi, *Türk Kavimleri Tarihi,* s. 99.
1067 Brook, *Hazar Yahudileri,* s. 42.
1068 Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 55; Bahar, *Roma ve Bizans Tarihi,* s. 136.

Bizans, Ermeni ve Süryani tarihi kayıtlarına geçecek derecede faaliyetleri ile önem kazandıkları görülüyor.[1069]

Büyük Bulgaria Devleti'nin ömrü çok uzun sürmedi. O da kurucusunun ölümü (665) ile birlikte ömrünü tamamladı denebilir. Çünkü önce Kurt'un evlatları arasında veya çevresinde ülkenin bütünlüğünü koruyabilecek kudrette bir şahsiyet çıkmadı. Sonra şüphe yok ki, şehzadeler arasındaki iktidar mücadelesinden yararlanan komşu Hazar Devleti'nin baskısı sonucunda gücünü kaybeden Büyük Bulgaria Devleti'nden kalabalık kitleler hâlinde göçler başladı. Yalnız büyük oğul Bayan kuzeye doğru çekilerek Kazan etrafında İtil Bulgar Devleti'ni kurdu (Dış Bulgarlar). Esperükh adlı üçüncü oğul da kendine bağlı Bulgarlarla batıya yöneldi ve Tuna Bulgarları (İç Bulgarlar) Devleti'nin başına geçti.[1070]

Bulgarların İkiye Ayrılması

Hazar yayılmasına en büyük direnişi Bulgarlar göstermiştir. Bulgarların 641'e doğru uğradıkları ezici yenilgiden sonra ulusları ikiye bölünmüştür. Bir kısmı bugünkü Bulgaristan'a gitmek için Tuna'ya doğru göç etmiş, diğer kısmı ise Hazarların etki alanında bir krallık kuracakları Orta İtil'e doğru yola çıkmışlardır.[1071]

Bulgarlar esas itibarıyla Güney Rusya'nın eski kabilelerinden Kutrigurların nesli sayılırlardı. VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru Bulgarlar, Kafkasya'nın kuzeybatısında oldukça kuvvetli bir birlik kurmaya muvaffak oldular. Fakat bir süre sonra bu birlik Hazar Devleti'nin tazyiki altında iki kısma bölünür. Bir kısmı Hazarların hâkimiyeti altına girer ve diğerleri ise reisleri Asparuh idaresinde Besarabya'ya geçerler ve oradan da Tuna kıyılarına inerler. Hazar hâkimiyetine girenler "İtil Bulgarları"nı ve Besarabya'ya inenler ise "Tuna Bulgarları"nı teşkil edeceklerdir.[1072]

İtil Bulgarları

İtil (Volga) Bulgarları Yukarı İtil kıyısında Bulgar[1073] adını verdikleri bir şehir kurarak burayı başkent yaptılar. Bölge kısa bir süre içinde çok önemli bir ticaret merkezi hâline gelmiştir. X. yüzyıl sonlarında sakinlerinin tamamını Müslümanların oluşturduğu Bulgar şehrinde binlerce süvari yaşıyordu ve düşmanlarına karşı saldırmaya her zaman hazırlardı. Bulgarlar Utka Nehri kenarında ve Bulgar şehrine yakın bir yerde Suvar adında bir yerleşim yeri daha kurmuşlardı, diğer

1069 Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülahazalar,* s. 175-177.

1070 Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler,* s. 177-178.

1071 Marek Halter, "Hazarların İzinde", *Hazar İmparatorluğu, VII-XI. Yüzyıllar,* Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, çev. Hande Güreli, İstanbul, 2005, s. 9.

1072 Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 239-240.

1073 Bulgar şehrine, Hazar havzasında Bulgar ülkesine hem Harezm sahasından hem de İtil bölgesinden ulaşmak mümkündür. Tüccarların önemli duraklarından olan İtil Bulgarlarının şehirleri de uluslararası ticarette önemli konumdadır. İtil Nehri kıyısındaki şehirlerden biri de Bulgar'dır. Bu şehir IX. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret limanlarından biriydi. *Hudûdü'l-Âlâm*'da şehrin bolluk ve bereketinden bahsedilir. İbn Rüsteh de Bulgar şehrinin Hazarlar ile alışverişinin olduğundan, Rusların da ticaret yapmak için bu bölgeyi ziyaret etiklerinden bahseder. Bkz. Mustafa Gökçe-Tuba Kalkan, "Yolların ve Medeniyetlerin Buluşma Noktası; Hazar Havzası (9-13. Yüzyıllar)", *Atsız Armağanı*, II, haz. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara, 2017, s. 211.

önemli Bulgar şehirlerinden olan Kashan, Kama Nehri kıyısında Oshel ise Tetiush Nehri kıyısında, bulunuyordu. Engin kültürleri, yaptıkları geniş çaplı ticaret ve derin bilgileri İtil Bulgarlarını son derece uygar bir toplum hâline getirmiştir.[1074]

İtil Bulgar Devleti de Moğollar tarafından yıkıldı. 1223'deki birinci Moğol saldırısı oldukça zararsız atlatıldı ise de Batı Han idaresindeki asıl büyük ordu, Doğu Avrupa'da ilkin Bulgarlara çarptı. Ahaliyi öldüren, şehirleri ve köyleri yakan Moğollar mescit, cami ve hamamlarla süslü, 50 bin nüfuslu Bulgar şehrini de tamamıyla tahrip ettiler.[1075]

Kama'nın İtil'e döküldüğü yerde Orta İtil'de İslam dini yayıldığı zaman, Kama ve İtil Bulgarlarına Müslümanlığın Harezm'den geldiğini görürüz.[1076]

İbn Havkal, İtil Bulgarları hakkında şunları yazmaktadır. "Bulgar dili Hazar dili gibidir... Bulgar şehrin ve bölgenin adıdır. İbn Havkal, Bulgar ülkesinin Müslüman olduğunu ve komşularının ise Hazarlar, Burtaslar, Guzlar (Oğuzlar) ve Peçenekler olduğundan bahsetmektedir.[1077]

Bulgarlar, Güney Rusya'da (İtil Bulgarları) iken birçok akraba kavimlerle temas etmişlerdi. Bu temaslar neticesinde Güney Rusya kültürü kendini daima sonraki Bulgar kültürlerinde yaşatmıştı. Bulgar ve Avar kültürleri ile gene Bulgar ve Macar kültürleri arasındaki benzerlikler hep bu temasların hatıraları idi. Güney Rusya'da hâkimiyet kuran Köktürkler, Bulgarlar da dâhil olmak üzere birçok Türk halklarına kültür etkilerinde bulunmuşlardır. Köktürk yazılarını andıran Bulgar damgaları da bu devrin hatıraları olarak kabul edilebilirler.[1078]

İlk Müslüman Türk Devleti olup olmadığı tartışılan ve İtil-Kama nehirlerinin birleştiği alanda kurulan VII-XV. yüzyıllar arasında varlığını koruyan Türk devletidir. Büyük Bulgar Devleti'nin Hazar baskısı sonucu dağılmasıyla çoğunluğunu Otuzogurların oluşturduğu Bulgarların bir kısmı İtil ve Kama yani günümüz Kazan sahasına yerleşmişlerdir. Burada bölgenin yerli halkı Fin-Ugorları ile Hunlar, Sabarlar, Hazarlar, Uzlar, Macarlardan bazı toplulukları da idareleri altına alarak devlet tesis etmişlerdir. İtil Bulgarları Hazarların kudretli zamanında onların hâkimiyetini kabul etmişlerdir.[1079]

İtil Bulgarlarının İslâmiyet'i Kabulü

Türk devletleri arasında İslâmiyet'i devlet dini olarak kabul eden ilk devlet, İtil Bulgar Devleti (X-XV. asırlar)'dir. 921 yılında, Bulgar ülkesinden Abbasî halifesine, kendilerine İslâmiyet'i öğretecek ve yayacak dil bilginleri, camiler, istihkâmlar yapacak ustalarla, yardım için para göndermesini isteyen bir elçi gelmişti. Bu elçi, halifeye, Bulgar Hanı Almış'ın bu konudaki isteklerini iletmişti. Bu talep, Bağdat'ta da büyük bir memnuniyetle karşılanmış ve bir heyet

1074 Kevin Alan Brook, *İlk Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri,* çev. İsmail Tulçalı, İstanbul 2005, s. 43; Dunlop, *The History of the Jewish Hazar*, s. 187.

1075 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 206-209; Rızaeddin Fahrettin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul, 2003, s. 202.

1076 V.V. Bartold, *Soçineniya,* II, Moskova, 1963, s. 677.

1077 A.F. Alekperov, "O Russko-Hazarskih Vzaimootşeniyah v Svete İzuçeniya İstorii Azerbaydjana", *Azerbaycan SSE İlimler Akademisi Haberleri, Tarih, Felsefe, Hukuk* I, Bakü, 1990, s. 123-124; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Marifetü'l-Ekâlim*, II, s. 530.

1078 Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s. 240.

1079 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi,* s. 266.

oluşturularak Bulgarlara gönderilmiştir. Elçilik heyetinin, beş insan, üç bin at ve ayrıca çok sayıda develerden oluştuğu göz önünde bulundurulursa Bağdat'ın bu talebe vermiş olduğu önem daha iyi anlaşılmış olur. Heyetin içinde danışman ve sekreter olarak meşhur İbn Fadlan da bulunuyordu. Elçi heyetinin Bulgar'a varmasıyla merasim tertip edilerek İslam dini resmen bir devlet dini olarak kabul edilmiş oldu. Böylece, Bulgar şehirlerinde halk artık Müslüman olmuş, buralarda cami ve mescitler inşa edilmiştir. Bununla birlikte, ülkenin bazı yerlerinde Hristiyanlar da bulunmaktaydı.[1080]

İslâmiyet'i kabul eden İtil Bulgarları çoğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürünün temsilcisi oldular. Diğer İslâm ülkeleri ile temasa geçildi. İslâm kültürü devletin çöküşünden sonra da devam etti.[1081] Bulgarların İslâmiyet'i kabullerinde, İslâm medeniyetinin cazibesi, kendi dilleri ile İslâmiyet arasındaki yakınlık rol oynamıştır. Türk dünyasının uzak kuzeyinde oturan Bulgarların İslâmiyet'i kabulleri de Türkistan ile Doğu Avrupa arasında çok gelişen ve o devirden beri Bulgarlarca girişilen ticari münasebetler sayesinde olmuştur.[1082] IX. yüzyıl sonlarına doğru, Türkistan'da ve diğer İslâm dünyasından İtil'e ve Bulgar'a gelen tüccarların tesiriyle buralarda İslâm dini ve kültürü yayılmaya başlamıştır. 922 tarihinden itibaren Bulgar memleketi Abbasi halifelerine bağlı bir Müslüman yurdu olmuştur. Bulgarlar, Müslümanlığı kabul ettikten sonra onların yurdu Türk-İslâm medeniyetinin kuzeybatısında en ileri bir "uc"u olmakla büyük bir önem kazanmıştı.[1083]

Tuna Bulgarları

Bulgarların 680'lerde Balkanlara girişi Bizans topraklarında yeni sorunlar oluşturdu. Asparuh (İsperih) komutasındaki kuvvetler Tuna çevresinde göründüler. Tuna çevresindeki mücadelelerde Bizans yenik düştü. Bunun neticesinde Bulgar Türkleri Tuna'yı geçmeyi başardılar. Bulgarların akın yaptığı arazi büyük ölçüde Slavlaşmıştı. Bu Slavlar da Bulgarlara itaat ederek akınlarına destek verdiler. Bulgar Türkleri bu Slav zümreler içerisinde yavaş yavaş erimiştir. Bulgarlar Tuna cephesini koruyabilecek kadar güçlü olabilmeleri durumunda kaçınılmaz olarak Bizans için tehdit arz ederlerdi, yeterince güçlü olmamaları durumunda ise sadece kendileri değil, Konstantinopolis de tehlikede olurdu. Bizans için en çok arzu edilecek komşu hem güçlü hem de köle gibi itaatkâr bir Bulgaristan'dı ama pek muhtemel olmayan bu durum ancak geçiş dönemlerinde kısa süreliğine ortaya çıkabiliyordu.[1084]

Basarabya bölgesine gelip yerleşen Asparuh önderliğindeki Bulgarlar, Bizans'ın kuzey komşusu olur. Başlangıçta Bizans'la dostane ve barışçıl ilişkiler kuran Asparuh (640-700), gerek Hazarlardan kaçmak gerek yeni yerleşim alanı bulmak amacıyla, Tuna deltasının kuzeyindeki topraklardan hareketle Dobruca'nın güneyindeki Bizans topraklarına saldırılarda bulunmaya başlar. Bu tarihlerde

1080 Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni,* s. 25-26; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş, I,* , s. 58; Osman Çetin, *Türk İslâm Devletleri,* İstanbul, 2009, s. 6-8.

1081 Çandarlıoğlu, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* s. 90.

1082 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s. 234.

1083 Akdes Nimet Kurat, "Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri", *TBEK*, I, Ankara, 2001, s. 237; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi,* s. 14.

1084 Luttwak, *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi,* s. 230-231.

Bizans İmparatoru IV. Konstantinos (668-685), İstanbul'u kuşatan Araplara karşı savaşmakta olduğundan kuzeyden yapılan saldırıları engelleyecek güçte değildir. Araplar, kuşatmaya son verince Bizans imparatoru Bulgarlara karşı sefer hazırlıklarına girişir. Konstantinos, 680 yılında büyük bir deniz ve kara kuvvetiyle Bulgarları topraklarından çıkartmak üzere Tuna'nın ağzına ve Oglos denilen bölge üzerine yürür. Bulgarların bataklıklar arasında gizlenerek açıkça savaşmaktan kaçınması, Konstantinos'u başarısız kılar. Hastalık nedeniyle geri çekilen Bizans ordusu Bulgarların saldırısına uğrar ve pek çok kayıp vererek çareyi kaçışta bulur. Bulgarlar ise Varna yakınlarına olan Dobruca bölgesini ele geçirir. Neticede Bizans İmparatoru IV. Konstantinos ile Asparuh arasında 681 yılında anlaşma yapılır. Buna göre Bizanslılar Bulgarlara on yıllık haraç ödemeyi kabul ederler. Bu anlaşma ile Bizans, kendi toprakları üzerinde bağımsız bir Bulgar Devleti'nin kurulmasını resmen kabul eder. Böylece I. Bulgar Devleti ya da Tuna Bulgar Devleti kurulmuş olur. Tuna Bulgar Devleti'nin Bizans'ın etkisiyle Ortodoks Hristiyan inancını kabul etmesi ve Bizans tebaasından Kiril ve Methodius'un Grek alfabesini Slav diline adapte etmeleri, I. Bulgar Devleti'ne yeni bir kimlik kazandırır. IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bulgarların yoğun bir şekilde Hristiyanlaştığı ve Slavlar arasında eridiği görülür.[1085]

Asparuh önderliğindeki Bulgar topluluğu 697 dolaylarında, Balkanların kuzeydoğusuna ilerlemiş ve yerli Slav halkına boyun eğdirerek Tuna Bulgar Kağanlığı'nı kurmuştur. Bu devlet İç Asya'ya ait olan dilini ve kültürünü yüzyıllar boyunca korumuştur.[1086]

VII. yüzyıla ait bir Bizans kaynağı, Bulgarların reisi Asparuh'un Dnyester Nehri'ni geçerek Tuna kıyılarına gelip yerleştiğini yazıyordu. Bizans ordusunu mağlup ederek kovalayan Bulgarlar, Tuna'yı geçerek Balkan Dağlarına kadar uzanan araziyi işgal ettiler. Tuna'yı henüz daha geçmeden önce Basarabya'da oturan Bulgarların bu bölgeyi ihtimamla tahkim ettiklerini görüyoruz. Buradaki Bulgar tabyaları, Prut Nehri kenarındaki Leova köyünden başlar ve Bender şehri civarındaki Güney Dnyester'e kadar uzanırdı. Bunlardan başka daha küçük ölçüde müstahkem mevkiler de vardı.[1087]

M.S. 679'da, Bizans İmparatoru IV. Konstantinos Pogonat (668-685) Bulgarlara karşı büyük bir donanma ile ordu gönderdi. Bizans ordusu karşısında geriye çekilen Bulgarlar, müstahkem mevkilerine girdiler. Göller, Tuna Nehri ve bataklıklar Bizans ordusunun ilerlemesine mâni oldu. Bu sayısız mânialar karşısında daha fazla ilerleyemeyen Bizans ordusu, kaçmaya mecbur kaldı. Onları takip eden Bulgarlar da bugünkü Bulgaristan'a girerek yerleştiler.[1088]

811 yılı yazında Tuna Bulgarlarına kati darbe vurmak için sefere çıkan İmparator Nikephoros I, Tuna Bulgar başkenti Pereyeslav'a girdi. Krum Han'ın tepkisine rağmen, çoluk çocuk demeden katliam yaparak ilerleyen Nikephoros I, hanın sarayını bile ateşe verdi. Bunun üzerine Krum Han, Bizans ordusunu savaş gayesiyle müsait bir araziye çekebilmek için ordusunu ricat ettirdi. Nihayet

1085 Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı*, I, s. 110-111.
1086 Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", *Erken İç Asya Tarihi*, s. 353.
1087 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 257; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.117-118.
1088 Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 257.

ormanlarla kaplı dağların çevirdiği Vrbişki Geçidi'ndeki ovaya geldi ve buranın bütün giriş ve çıkışlarını tutturdu. Krum Han'ı ele geçirmek ümidiyle Tuna Bulgar ordusunu takip eden imparator Vrbişki Geçidi'ne geldi. Giriş ve çıkışların tutulduğunu iş işten geçtikten sonra anlayan Bizans ordusu, Krum Han'ın ani bir hücumu ile mahvoldu ve imparator da maktul düştü (25-26 Temmuz 811). Bizans için bu beklenmeyen felaketin neticeleri pek büyük oldu. Bizans itibarının yediği darbe, belki de uğranılan askerî çöküntüden ağırdı. Bu mağlubiyetle imparatorluk için artık karanlık ve endişe dolu yıllar başlamaktaydı.[1089]

IX. asrın başlarında Tuna Bulgar Devleti küçük bir Balkan devleti olmaktan çıkarak Avrupa hayatında mühim ve büyük bir devlet hâline geldi. Tuna Bulgar Devleti sınırları Bizans sınırından başlayarak Sofya, Niş, Belgrad şehirlerinden geçtikten sonra Tuna boyunca uzanıyordu. Böylece, Doğu Roma İmparatorluğu'nu batıya, kuzeye bağlayan hayati ehemmiyeti olan askerî sevkiyat ve ticaret yollarına Tuna Bulgarları sahip oldular. Bizans tüccarları mallarını kuzey ve batıya Tuna Bulgar Devleti topraklarından sevk etmeye başladılar. Bu durum, Tuna Bulgar Devleti'nin dünya ticaretinde mühim bir yer almasını sağladı ve toprakları transit merkezlerinden biri hâline geldi. Tuna Bulgar Devleti, kendi üzerinden ihraç ve ithal edilen mallardan vergi alarak büyük bir gelir elde etti. Makedonya'nın işgalinden sonra ikinci mühim ticaret yolu olan Selanik-Belgrad yolu da Bulgar Türklerinin eline geçti. Bu durum Krum Han'a Bizans'ın batıya bağlantısını kesme ve Ege Denizi'ne ulaşma imkânını verdi.[1090]

Tuna Bulgarları arasında Hristiyanlaşma süreci Omurtag sonrası büyük bir hız kazandı. Boris Han'ın 864'te Ortodoksluğu resmen kabul ederek o zamana kadar tek yaratıcı "Tangra-Tangry" (=Tanrı) inancında yaşayan Bulgarların Hristiyanlaştırılması ile tamamlandı. 869-870'deki İstanbul Kiliseler toplantısındaki Bulgar Kilisesi'nin müstakil piskoposluk olarak Batı (Katolik) Kilisesi temsilcilerince tanınması üzerine Roma'nın Balkan Yarımadası'ndaki iddialarının sona ermesi ile Türk devleti büsbütün karakterini kaybederek İslav-Bizans kültür çevresine girdi.[1091]

Bulgaristan'ı Hristiyan bir ülke yapmakla Knez Boris, merkezî otoriteyi güçlendirmeyi, etnik farklılığa son vermeyi ve devletinin uluslararası boyutta statüsünü kuvvetlendirmeyi amaçlamıştır. Hristiyanlığın kabulü ile Bulgar unsuru kalabalık Slav unsuru arasında erimiştir. Böylece Tuna Bulgar Devleti bir Hristiyan-Slav karakteri kazanmıştır.[1092]

Çok büyük güçlüklerle kurulmuş Bulgar Devleti Kubrat Han'ın ölümünden sonra Hazarların ilerleyişi sonucu dağılır. Kubrat Han'ın büyük oğlu Batbay kendisine bağlı kişilerle birlikte Hazar Devleti'nin egemenliği altına girer. Üçüncü oğlu Asparuh, 679 yılında çevresindekilerle birlikte Tuna'yı aşar ve orada Tuna Bulgar Devleti'ni kurar. Tuna boyundaki Bulgarlar Hristiyanlığı 800 yılında kabul ederler.[1093]

Bozkır için kalabalık olsalar da yaşadıkları hayat tarzının gerekleri dolayısıyla Asparuh'un kırsal savaşçıları ve bunların aileleri, Tuna'nın güneyinde tarım

1089 Ali Ahmetbeyoğlu, "Kurum Han", *TDTD,* Sayı: 25, İstanbul, Ocak 1989, s. 45-46.
1090 Ahmetbeyoğlu, "Kurum Han", *TDTD,* Sayı: 25, s. 45.
1091 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 206-209.
1092 Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı*, I, s. 122.
1093 Kurban, *Yaşlı Tarihin Yankısı*, s. 48.

yaparak yaşayan Slav nüfusuna nispeten sayıca az kalmıştı ve dolayısıyla Türkçe bir dil konuşan Bulgarlar, dil olarak Slav çoğunluğu arasında asimile olarak Ortaçağ'ın ve günümüzün Bulgarlarını oluşturdular.[1094]

Bulgar - Bizans İlişkileri

Bulgarlar, Bizans İmparatorluğu'nu hem Macarlara hem de Ruslara karşı koruyan çok değerli bir tampon devlet görevi üstlenmektedir ki naçizane Bizans'ın Bulgarlara yaptığı para yardımı iki ülke arasında mevcut dostça ilişkiler için ödenen yeterli bir para miktarı olarak addedilmiştir.[1095]

Bulgar hükümdarı Kubrat, Avarlara karşı yaptığı mücadele esnasında Doğu Roma Devleti tarafından desteklendi. İmparator Herakleios (610-641) ile bir ittifak anlaşması yapan bu hükümdar kendisine Patrikios unvanı verilerek İstanbul'da vaftiz edildi.[1096]

Türk asıllı Bulgarların Balkan Yarımadası'na girişleri Doğu Roma Devleti'ni yeni ve büyük güçlükler karşısında bıraktı. Herakleios'un dostça münasebetler sürdürdüğü Bulgar veya On-ogur-Bulgar Büyük Devleti VII. yüzyıl ortalarında batıya doğru ilerlemekte olan Hazarların baskısı altında dağılmıştı. Bulgarların bir kısmı Hazarlara itaat ederken birçok Bulgar kabilesi de o vakte kadar oturdukları yerleri terk etti. Kalabalık bir Bulgar ahalisi Asparuh kumandasında batıya doğru harekete geçip 670-80 yılları arasında Tuna kıyılarında göründü. IV. Konstantinos (668-685) bu savaşçı kavmin kuzey sınırlarda görünmesinin Doğu Roma Devleti bakımından arz ettiği tehlikeyi pek iyi kavradı. Araplarla barış anlaşması yaptıktan sonra derhâl Bulgarlar üzerine yapılacak bir seferin hazırlıklarına başladı ve daha 680'de de savaş patlak verdi. Bir taraftan Anadolu'dan gelip Trakya üzerinden sevk olunan Doğu Roma süvari birlikleri Tuna'yı geçerken diğer taraftan da büyükçe bir Doğu Roma filosu imparatorun şahsi idaresi altında Karadeniz'i geçerek Tuna'nın kuzeyinden karaya çıkartma yaptı. Fakat bataklık olan arazi Doğu Romalılar için askerî harekâtı güçleştirmekte idi. Aynı arazi yapısı ise Bulgarlara, üstün olan düşmanların her türlü ciddi saldırısından kaçmak, korunmak imkânını bahşediyordu. Doğu Roma ordusu bir başarı elde edemeden kuvvetini yitirdi ve nihayet imparator da hastalanıp orduyu terk etmek zorunda kalınca geri dönmeye başladı. Tuna geçilirken ordu Bulgarların taarruzuna uğradı ve ağır kayıplar verdi; Bulgarlar geri çekilen düşmanı izleyerek Tuna'yı geçtiler ve Varna bölgesine girdiler. Bu suretle IV. Konstantinos'un seferi, önlemeye çalıştığı felaketi bizzat davet etmiş ve düşmana atacağı kesin adımı kolaylaştırmış oluyordu. Bulgarların akın yaptıkları arazi o zamanlar geniş ölçüde Slavlaşmıştı. Burası Severler ve diğer yedi Slav kabilesi tarafından iskân edilmişti. Bunlar Bulgarlara vergi vermeyi kabul ettiler ve görünüşe göre onlarla birlikte Doğu Romalılara karşı savaşa katıldılar.[1097]

Doğudaki sükûnet II. Justinianos'a Balkanlara dönmek imkânını verdi. Daha 687-688 yılında imparator, Theophanes'in ifadesine göre "Bulgarları ve Sklavinia'yı itaate almak üzere" Anadolu'dan Trakya'ya süvari kuvvetleri geçirdi. Bu

1094 Luttwak, *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi*, s. 232-233.
1095 Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (M.S. 803-1081)*, s. 162-163.
1096 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 97.
1097 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 117-118.

kuvvetlerin başında 688-689 yılında büyük ve öncelikle Slavlara karşı bir sefere girişti. Bulgarlara yapılan bir çarpışmadan sonra imparator Selanik'e doğru ilerleyerek "çok sayıda Slavları" itaat altına aldı. Bu seferin cereyan tarzı o zamanlar Balkanlarda mevcut olan durum üzerine aydınlatıcı bir ışık hüzmesi sermektedir: İstanbul'dan Selanik'e ulaşabilmek için imparator güçlü ve özellikle bu maksatla ülkenin başka bölgelerinden getirilmiş kuvvetlerle Slavlar tarafından işgal edilmiş bir araziden çarpışarak geçmek zorunda kalmıştı. Onun bu bölgeyi yararak Selanik'e varışı büyük bir savaş başarısı olarak addolunmuştur.[1098]

Bulgarlar doğudan gelen Hazarların tecavüzleri nedeniyle İtil çevresindeki ana yurt ve otlaklarından sürülmüş Kutogur, Utogur Hunlarından ve diğer gruplardan oluşan bir göçebe konfederasyonuydu. Bulgarlar, İmparator IV. Konstantinos (668-685)'tan iltica etmek ve korunmak amacıyla Tuna'nın güneyine, "Roma toprakları"na geçmek için izin istediler. Ama talepleri geri çevrildi. Yine de ırmağı geçtiler ve bizzat Konstantinos'un komutası altındaki bir imparatorluk ordusunca karşılandılar. Ama imparatorluk ordusu paniğe kapıldı ve yenilgiye uğratıldı. Bulgarlar sonraki yirmi yıl boyunca bölge üzerindeki hâkimiyetlerini pekiştirdiler. Bölgedeki yerli Slavlar ve diğer halklar üstünde gevşek bir üstünlük kurdular. 700'e gelindiğinde, Bulgar Hanlığı Bizans Trakyası'nı tehdit eden önemli bir siyasi ve askerî güçtü, gelecek üç yüz yıl boyunca da böyle kalacaktı.[1099]

Bulgar Hanı Tervel, eski müttefiki II. Justinianos'un intikamcısı sıfatıyla onun katili olan yeni Bizans İmparatoru Philippikos (711-713)'a karşı savaş açmak fırsatını kaçırmadı. İstanbul surları önüne kadar ilerleyerek Bizans başkentinin çevresini yakıp yıktı; kibar Bizanslıların yaz aylarını geçirmek itiyadında oldukları şehir varoşlarının zengin villa ve çiftlikleri Bulgar orduları tarafından yağmalanıp tahrip edildi. Tervel'in hiçbir direnme ile karşılaşmadan bütün Trakya'yı bir baştan diğerine geçip İstanbul surları önüne kadar ilerleyebilmiş olması, Bizans savaş birliklerinin devletin Avrupa'daki kısmında ne kadar güçsüz kalmış olduklarını göstermektedir. Durumu kurtarmak için Opsikion Teması'ndan birliklerin Boğaz'ın karşı kıyısına geçirilmesi icap etti. Fakat Opsikionlular Philippikos'a karşı ayaklandılar ve imparator 3 Haziran 713'te tahtından indirilerek gözleri kör edildi.[1100]

VIII. yüzyılın ortalarında Bizans için Arap tehlikesi kuvvetini kaybederken Bulgar sorunu tehdit edici bir şekilde ön plana geçti. V. Konstantinos (741-775)'un Trakya'nın korunması için aldığı tedbirler, Bizans hükûmetinin Bulgar sınırında şimdiye kadar sürüp giden barış hâlinin devam edeceği düşüncesini terk ettiğini göstermektedir. Bulgarlara gelince bunlar, hudutlarında müstahkem mevkiler inşasını, devlet arazisine yaptıkları bir akınla cevaplandırdılar (756). Böylece Bizans ile Bulgarlar arasında büyük savaşlar devresi açılmış oldu. V. Konstantinos devletin baş düşmanı olarak Bulgarları teşhis etmişti. Onun iktidar devresinin en büyük askerî girişimleri bu düşmana karşı yapıldı: İmparator Bulgar Devleti'ne karşı dokuz sefer yaptı.[1101]

1098 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 121.
1099 Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 58.
1100 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 143.
1101 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 156.

Bizanslılarla yapılan savaşlar neticesinde Bulgarlar hissedilir derecede zayıfladılar. Askerî kudreti sarsılmış, devlet organizasyonu kötürümleşmişti. Kahraman Telerig bile ülkesindeki karışıklıklar sonucunda V. Konstantinos'un halefinin (IV. Leon 775-780) sarayına sığınmaya mecbur oldu. Bizans Devleti'nin Balkan Yarımadası üzerindeki yüksek hâkimiyeti sağlamlaşmıştı.[1102] Anadolu Themaları Herakleios devrinde irca edilebilirken, Trakya Theması Bulgarlara karşı savunma amacıyla IV. Konstantinos (668-685) zamanında tesis olunmuştur.[1103]

21 Haziran 813'te kalabalık Bizans ordusu, Edirne'nin yaklaşık otuz kilometre kuzeydoğusunda yer alan Versinikia'da Bulgar ordularını mağlup ettikleri hâlde, sonradan inanılmaz bir şey oldu. Ermeni Leon'un komuta ettiği sağ kanattaki Anadolu birliklerinin kaçarak savaş alanını terk etmeleri üzerine Bizans orduları büyük bir yenilgiye uğramışlardı. Bu durum şüphesiz Ermeni Leon'un şahsında Bizans İmparatorluğu'na yönelik bir ihanetti. Bulgarların artık Konstantinopolis'e girmek için önlerinde hiçbir engel kalmamıştı. 17 Temmuz 813'te Bulgar ordusu şehrin surları önünde kamp kurdu. Doğu Roma İmparatorluğu'nun küçük düşürücü bozgunlarından biri olarak tarihe geçecek bu yenilginin sorumlularından hiçbirinin cezalandırılmadığını da hatırlatmak gerekir.[1104]

Tuna Bulgarları ticareti sevmemelerine karşın Rumlarla da pek eski zamanlardan beri antlaşmalarla tespit edilmiş ticari ilişkilerde bulunuyorlardı. İstanbul'da yerleşmiş Bulgarlar bile vardı ve bunların ticari kazançları Rum tüccarlarının hasedini çekmekten geri kalmıyordu. O kadar ki birçok entrikalardan sonra Bulgarlar, Rumlardan gördükleri baskı neticesinde mağazalarını ikinci derecede bir ticaret şehri olan Selanik'e nakletmeye mecbur edildiler. Bu hareket de Bulgar Kralı Symeon ile Bizans İmparatoru VI. Leon (886-912) arasında savaşın çıkmasına sebebiyet verdi.[1105]

Symeon'u hafife alan Leon çok geçmeden bunun bir hata olduğunu anlayacaktı. Birkaç hafta içinde, bir Bulgar gücü Trakya'yı istila etti. Derhâl imparatorluğun en seçkin generali Nikephoros Phokas çağrıldı. Emrine verilen birliklerin deneyimsiz ve yarı eğitimli olmasına rağmen Phokas, Tuna Nehri ağzını tutan Drungarios (imparatorluk donanma komutanı) Eustathios ile birlikte duruma hâkim olmayı başardı. Bu arada işin ciddiyetini fark eden imparator da Macarlardan yardım istedi. Macarlar, Bulgar topraklarına girdiler (894) ve arkalarında bildik tahribat manzarasını bıraktılar. Leon, Macarları yardıma çağırmasına karşılık Bulgar Kralı Symeon da Peçenekleri yardıma davet etti. Peçenekler, Macarları büyük bir hezimete uğrattılar. Böylelikle Macar birliklerinin Bulgaristan'da kalmaları imkânsızlaşınca batıya doğru göçlerini sürdürmekten başka çareleri kalmadı ve Karpat geçitlerini aşıp büyük Pannonia Ovası (bugünkü Macaristan ovası)'na ulaştılar. Sırtındaki Macar yükünden kurtulan Symeon, bir kere daha tüm dikkatini, 896 yılında Bulgarophygon'da (Babaeski yakınında) büyük bozguna uğrattığı Bizans'a çevirebilecek durumdaydı. Bu durumda Leon'un barış önermekten başka çaresi yoktu. Ancak beş yıl süren uzun ve sabırlı bir diplomasi ve

1102 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* s. 157.
1103 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* s. 124.
1104 Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (M.S. 803-1081),* s. 28.
1105 Heyt, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi,* s. 90.

yıllık haraç ödemeyi kabul etmesi sonucunda istediğini elde edebildi. Küçük bir ticari anlaşmazlığın sürüklediği savaş, imparatorluk adına bir felaketle sonuçlanmıştı. Bu andan itibaren Orta Avrupa haritası da değişecekti. Artık Bulgar duyarlılığının küçümsenemeyeceği idrak edilmiş, Symeon hafife alınamayacak bir güç olduğunu ispatlamıştı.[1106]

X. yüzyıl başlarında Bizans için Balkanlarda büyük bir tehlike baş göstermişti. Bulgarların başında bulunan Çar Symeon, Bizans'ın elinden birçok yeri alarak İstanbul'u tehdit eder hâle gelmişti. 914 yılında Edirne şehri Çar Simeon tarafından zapt edildikten sonra Bulgar kuvvetleri Trakya'yı baştan başa tahrip etmişlerdir.[1107]

1190 yılında Bizans ordularının Bulgarlara karşı düzenlediği büyük sefer ağır bir bozgun ile sonuçlandı. Bizanslılar her ne kadar Trnovo surlarının altına kadar sokuldularsa da Bulgar başşehrinin kuşatması başarısız kaldı ve geri dönüş sırasında Bizans ordusu Balkan geçitlerinde mağlup edildi ve bizzat İmparator İsaakios II. Angelos (1185-1195) büyük güçlükle felaketten kurtulabildi. Bulgar baskısını ortadan kaldırmak için yapılan diğer teşebbüsler de aynı şekilde başarısız kaldı.[1108]

Bulgar - Rus İlişkileri

İtil ile Kama nehirlerinin birleştikleri sahada VI. yüzyıl sonundan itibaren bir devlet kurmuş olan Bulgar Türkleri ile Doğu Slavları arasındaki temas, mesafe uzaklığından ötürü oldukça geç başlamıştır. Slavlar, İtil ve Oka nehirlerini takiben aşağıya inmeye başladıktan sonra İtil Bulgarlarıyla da temasa geldiler. Hazar kağanına tabi olmakla beraber iç işlerinde tamamıyla müstakil olan Bulgarlar, Kiev-Rus Devleti'yle ve İtil'in yukarısındaki Rus şehirleri ile münasebet tesis etmiş ve Rus Devleti'nin hem ekonomik hem kültür gelişmelerinde mühim rol oynamışlardır.[1109]

Kiev Knezi İgor, Bizans'la 945 yılında yaptığı bir anlaşma uyarınca, "imparatorun ülkesini yakıp yıkan Kara Bulgarları" Bizans'ın malı olan Kırım'a geçirmemeyi taahhüt etmişti. Daha sonra da Tuna kıyılarına yerleşen Bulgarları yıldırmak amacıyla Bizans diplomatları, İgor'un oğlu ünlü Svyatoslav'ı bunlara karşı kullanmak istediler. Ama Svyatoslav, Bulgarlara karşı Bizans sarayının çıkarlarına tamamen ters düşen bağımsız bir politika gütmeye koyulunca Bizanslılar Kiev knezinin karşısına hemen Peçenekleri dikecek ve bu ele avuca sığmaz savaşçıyı ülkesine dönmek zorunda bırakacaklardır.[1110]

Ruslar, Bulgar ulusunu yenilgiye uğratıp onların yurdunu işgal ettiler ve Bulgarların beyleri olan Borises ve Romanos'a boyun eğdirdikten sonra öz ülkelerini bırakıp işgal ettikleri Bulgar arazisine yerleşmek istediler.[1111]

1106 Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (M.S. 803-1081)*, s. 97-98; Geza Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara, 1999, s. 57-59; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 238-239.

1107 Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 42-43; Gregory, *Bizans Tarihi*, s. 225-226; Ostrogorysky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 245-246.

1108 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 378; Georgios Akropolites, *Vekayinâme*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008, s. 31-36.

1109 Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 7; A. H. Halikov, *Mongoli, Tatarı, Zolotaya, Orda i Bulgariya, Kazan*, 1994, s. 124-130; İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihi Tatarlar*, İstanbul, 2007, s. 21-22.

1110 *İstoriya Diplomatii*, I, Pod. Redaktsiey: V.P. Potemkina, Moskova, 1941, s. 112-113.

1111 Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 15.

Hazar - Bulgar İlişkileri

Hazarların güçlü bir devlet hâline gelmesi Bizans'ın geleneksel kuzey siyasetini sonuçsuz hâle getirmiştir. Normalde doğudan yeni göçebelerin gelmesi ve Bizans'ın bunları Bulgarların üzerine salması beklenirdi ama uzunca bir süre Hazarlar sebebiyle bu siyaset sonuçsuz kaldı. Böylece Bizanslılar, Bulgarlar ile kendileri mücadele etmek zorunda kaldı (Bazı kereler Sırp ve Hırvatları onlara karşı kullandıkları görülür.) ve tabii başarısız oldular. İstanbul'un yanı başındaki araziyi ta Kiev Knezi Svyatoslav'dan önce Bizans'ın Bulgarlara karşı Macarları kullanma denemeleri vardır, ama Bulgarlar da aynı usul ile Macarlara karşı Peçenekleri çağırarak cevap vermişlerdir.[1112]

VII. yüzyılın ikinci yarısında Hazar Kağanlığı batıya doğru genişleyerek On-ogurları ya da artık denmeye başladığı üzere Bulgarları sıkıştırmaya başlamıştır. Kubrat'ın oğullarından biri olan ve bugün Bulgaristan'ın kurucusu olarak yâd edilen Asparuh (Asparux, İsperih) 679 yılı dolaylarında Tuna'yı geçmeye zorlandı ve IV. Konstantin (668-685)'in kuvvetlerini yendikten sonra Moesia'daki imparatorluk topraklarını ele geçirdiler.[1113]

Hazarlar, 679 yılında bazı Bulgarları Balkanlara göçe zorlayarak Ukrayna bozkırlarındaki Bulgar Birliğini mağlup ettiler. Bu Bulgarlar, Bulgaristan'a dönüşecek bölgeye daha önce göç etmiş Slav kabilelerini zapt ettiler. Slavlarla asimile olan Balkan Bulgarları, 864'te Hristiyanlığı benimseyerek bugünkü Bulgar halklarını vücuda getirdiler.[1114]

Bulgar - Avar İlişkileri

I. Köktürk Devleti'nin iç savaşlar sonucu zayıflayarak yıkılması, 626 yılında Avarların Sasanilerle birlikte İstanbul kuşatmasında başarısız olmaları Kafkaslarda yeni oluşumların yolunu açtı. Prestij kaybeden Avar Devleti'nde merkezî otorite sarsılmış, iktisadi ve siyasi kriz baş göstermişti. 630 yılında Avar kağanının ölümü de yeni kağanın kim olacağını ortaya çıkarmıştı. Avarlara bağlı olan Bulgarlar, kağanın ölümü üzerine yeni hükümdarın kendilerinden olmasını öne sürerek isyan etmişlerdir.[1115] Bulgarlar birleşik bir devlet kuramamışlardı. Kuban havzasındaki doğulular (Utogurlar) ve Don ile Aşağı Tuna arasındaki batılılar (Kutogurlar) birbirine düşmandılar ve bu yüzden de doğudan yeni gelenlerin kurbanı oldular. Kutogurlar Avarların, Utugurlar ise 558-574 yılları arasında Köktürklerin hâkimiyeti altına girdiler. Don Nehri de Avarlarla Batı Köktürkler arasında sınır kabul edildi.[1116]

Bulgar - Macar İlişkileri

İki ülke arasında ticari anlaşmazlıkların gündeme gelmesi üzerine Bulgar Kralı Symeon Bizans arazisine girerek imparatorluk ordusunu mağlup etti (894).

1112 Karatay, *Hazarla Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler*, s. 180.
1113 Luttwak, *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi*, s. 232.
1114 Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 110.
1115 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, s. 245-246; Şerf Baştav, "İtil (Volga) Bulgar Devleti", *TTD*, I, Ankara, 1987, s. 185.
1116 Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, I, s. 56.

Balkanlardakî askeri kuvveti az olan Bizans bu tehlikeyi diplomatik bir oyunla karşılamaya çalıştı: O sıralarda Dnyeper ile Tuna nehirleri arasındaki arazide bulunan Macarları yardıma çağırdı. Bizans çağrısı Macarları ilk defa olarak Avrupa devletlerinin politikasına karışmaya sevk etti. Bizans çağrısına uyarak Macarlar Symeon'u arkadan vurup birkaç mağlubiyete uğrattılar ve kuzey Bulgar arazisini tahrip ettiler. Peçeneklerin Bulgarlara yardım etmesi ile Bizans-Macar müttefik orduları mağlup edildi (896). Macarlara gelince bunlar Peçenek baskısı altında batıya doğru harekete geçerek Karpatlar geçitlerini aşıp büyük Pannonia Ovası (bugünkü Macaristan)'na ulaştılar.[1117]

Bulgar Hanı Krum (803-814)

Bulgar hükümdar Krum Han (803-814) muharip olduğu nispette kudretli bir siyaset adamı karakteri taşımakta idi. Krum, memleket idaresinde bilhassa adalet üzerine dikkati çekmişti. Krum, ülkesinde büyük bir meclis toplayarak adaleti tesis yollarını aramış ve şiddetli müeyyidelerle desteklenen bir hukuk nizamı vazetmişti.[1118]

İmparator Nikephoros ne muharip ne de kanun adamı idi. Bulgar tehlikesine karşı aldığı tedbir, bazı Anadolu birliklerini Trakya'da hudut boylarına nakletmekten ibaret kalmıştı ki bu kuvvetler de Krum'un bir baskını ile darmadağın olmuştu. Krum, İstanbul'u ele geçirmek veya Bizans'ı mahkûm duruma düşürmek suretiyle doğu emtiasının batıya naklinde Bulgaristan'ı konak mahalli ve büyük transit merkezi hâline getirmeyi amaçlamıştır. Tabii buna Krum gibi bir hükümdarın Akdeniz'in pırlantası İstanbul'u tasarrufuna almaktan duyacağı büyük hazzı da ilave etmek lazımdır.[1119]

IX. yüzyılın ilk on yılında Bulgar halkının tarihi boyunca gördüğü en müthiş liderin hüküm sürdüğünü unutmamak gerekir. Bu lider Krum'du. Krum IX. yüzyılın başında Avarları bir daha tarih sahnesine çıkamayacak kadar yerle bir etmiş ve 807 yılında da egemenliği ele geçirerek, Tuna havzasındaki Bulgarlarla Karpatların karşısında Pannonia (Batı Macaristan) ve Transilvanya (Romanya)'da yaşayan Bulgarları birleştirerek Bulgar tarihinde görülmemiş bir askerî güç oluşturmuştur.[1120]

811'de çeşitli tarihlerdeki Bulgar-Bizans çatışmalarından sonra I. Nikephoros (802-811) Bulgar Kralı Krum'a karşı büyük bir sefer yaptı; bu sefer esnasında ordusu ile birlikte pusuya düşürüldü ve vahim bir mağlubiyete uğradı. Nikephoros bizzat harp meydanında maktul düştü. Ordusu ise hemen hemen tamamıyla imha edildi.[1121] Bulgar ordusunun, çatışma başlayıncaya kadar savaş alanına girememe konusunda adı çıkmıştı. 811 yılındaki savaştan kıl payı kurtuluşunu şüphesiz unutmayan Mikhael (811-813) de düşman bölgesine girmekten çekiniyor gibiydi. Asya birlikleri de giderek sabırsızlanmaya başlamışlardı. İlk olarak haziran ayında Krum sınırı geçti ve nihayet Edirne'nin yaklaşık otuz kilometre

1117 Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s. 98; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 238-239; Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 58; Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, s. 162.

1118 Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülahazalar*, s. 164.

1119 Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, s. 154-156.

1120 Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (M.S. 803-1081)*, s. 21.

1121 Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 352.

kuzeydoğusunda yer alan Versinikia'da iki ordu karşı karşıya geldi. İmparatorluğun ordusu sayıca daha üstündü, ancak Mikhael hâlâ ilk adımı atmaya çekiniyordu. İki ordu aşırı sıcak altında iki hafta daha birbirlerini uzaktan seyretmekle yetindiler. Nihayet 21 Haziran 813'te sol kanattaki Makedonya birliğinin komutanı Ioannes Aplakes, imparatorunun hücum işareti verdiğini gördü ve ertesi gün harekete geçti. Ama daha gerçek hücum başlamamıştı ki Bulgarların paniğe kapılması bir an için savaş daha başlamadan kaybettikleri izlenimini yarattı. Ancak sonradan inanılmaz bir şey oldu. Ermeni Leon'un komuta ettiği sağ kanattaki Anadolu birlikleri, kaçarak savaş alanını terk etiler. Bize anlatılanlardan, ilk anda Krum'un, olanlar karşısında dilini yuttuğunu ve gözlerine inanamaz bir şekilde seyrettiğini anlıyoruz. Sonradan talihin kendinden yana olduğunu fark edince, adamlarıyla beraber, yoldaşlarınca yalnız bırakıldığından sayı üstünlüğünü de kaybeden talihsiz Makedonyalıların üzerine çullanmış ve tümünü kılıçtan geçirmiştir. Artık Konstantinopolis'e girmek için önlerinde hiçbir engel kalmamıştı. 17 Temmuz günü Bulgar ordusu şehrin surları altında kamp kurdu.[1122]

Mahir asker, aydın teşkilatçı, büyük devlet ve siyaset adamı olan Krum Han çağı, devletin inkişaf devri olmuştur. İnsaf ve adalet duygusuna sahip, hukuka saygılı, yurdunda hukuk ilkelerini pekiştirmek için "Devlet Meclisi" aracılığı ile mevcut töreye ağır müeyyideler ihtiva eden yeni hükümler getirmiştir. Milleti, devleti için gündüz oturmadan, gece uyumadan çalışan Krum Han, Türk tarihinin altın sayfalarına adını yazdırmıştır.[1123]

Kubrat Han Dönemi

Miladın ilk asırlarından itibaren Güney Rusya'da oturduklarını bildiğimiz, Türklerin batı kolu, Ogur boylarının Avrupa Hunlarıyla karışmasından doğan Bulgarlar, bu isimle İmparator Zenon (474-491) döneminde tarih sahnesinde görünmektedirler. VII. asrın birinci yarısında büyük Han Kubrat (öl: 642) Kafkaslardan Dnyeper'e kadar uzanan Bulgarya Devleti'nin başında bulunuyordu ki Avarların İstanbul dönüşünü müteakip patlak veren isyanlarda mühim rol oynamış, hatta İmparator Herakleios ile işbirliği yaparak Doğu Tuna havzası ve Balkanlarda Avar hâkimiyetinin çökmesini sağlamıştı.

Boris Dönemi

Doğu Roma İmparatoru V. Leon (813-820) döneminde Krum'un ilk haleflerinden ve Bulgaristan'ın başlangıç tarihinin en mümtaz şahsiyetlerinden biri olan Omurtag Doğu Roma İmparatorluğu ile otuz senelik bir sulh imzaladı. Bu sulh anlaşması bilhassa Trakya'daki iki devlet arasındaki hudut hattını tespit ediyordu. IX. yüzyılın ortalarına, yani Bulgar Kralı Boris (Bogaris)'in tahta çıkışına kadar Bulgar-Bizans münasebetinde hiçbir önemli hadise vuku bulmadı. Kral Boris'in adı Bulgarların Hristiyanlığı kabul eylemelerine sıkı suretle bağlıdır. Boris, kendini Bizans'la daha sıkı bir birlik teminine mecbur eden Bulgaristan'ın siyasi durumu yüzünden Hristiyanlığı kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Grek papazları, Hristiyanlığı yerliler arasında yaymak için Bulgaristan'a geldiler. 864

1122 Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (M.S. 803-1081),* s. 28.
1123 Ahmetbeyoğlu, "Kurum Han", *TDTD,* Sayı: 25, s. 47-48.

senesine doğru Kral Boris vaftiz edildi; Mihail adını aldı. Bir müddet sonra Bulgar ahalisi de Hristiyanlığı kabul etti.[1124]

Kubrat Sonrası Bulgarlar

Kubrat'ın ölümünden sonra koca Bulgar Devleti'ni vasiyeti üzerine "üleşen" oğullar, öbür taraftan birlikteliği koruma vasiyetini kulak ardı ettiler ve kendi aralarında anlaşmazlığa düşmek için zaman kaybetmediler. Bu durumdan istifade eden Hazarlar da onları baba yurtlarında bastılar ve sadece devleti değil tüm bölgeyi dağıttılar: Kubrat öldüğünde kendilerine karşılıklı dostlukları sayesinde mülklerinin korunabilmesi için hiçbir durumda ayrışmamalarını öğütlediği beş oğul bıraktı. Fakat baba nasihatine fazla kulak vermediler ve kısa bir süre sonra her biri haklarından kendi payını alarak ayrıldı. Bayan adlı en büyük oğul babasının buyruğuna uygun olarak bugüne kadar ata toprağında kalmıştır. Kotraf adlı ikincisi Don Nehri'ni geçti ve birincinin karşı tarafına yerleşti; dördüncüsü Tuna Nehri'ne gidip şimdi Avar idaresinde olan Pannonia'ya yerleşerek yerel halkın müttefiki oldu. Beşincisi Ravanna Pentapolisi (Beş şehir)'ne yerleşti ve Romalıların haraçgüzarı oldu. Adı Asparuh olan diğer üçüncü kardeşi Dnyeper (Özü) ve Dnyester (Turla) nehirlerini geçti ve Tuna yakınlarına yerleşti... Bayan Han'ın baba nasihatini gözetmesi herhâlde sadece Kafkasların kuzeyindeki yurtta kalması noktasında olmuştur. Yoksa babası ona Hazar hâkimiyetini kabullenmesini öğütlememişti. Hazarlarla esas mücadele eden, savaşan Asparuh'tu.[1125]

Bulgar - Moğol İlişkileri

1236'da Cuci'nin oğlu Batu meşhur Batı Seferi'ne başladı. Moğollar 1242'de Macaristan üzerinden Adriyatik Denizi'ne dayandılar. Her ne kadar Plano Carpini "Türkler o zaman henüz kâfir idiler" diyorsa da Batu'nun batı seferinde birçoğu Müslüman olan Bulgarlar mahvedilmişti. Ebü'l-Ferec'e göre, Batu'nun "Askerler maktul düşen her Bulgar'ın ve Rus'un kulağını kesecekler" talimatıyla Bulgarlar ve Ruslara yönelik büyük bir katliam yapıldığına dikkati çekmektedir. Yüzyıllardan beri bu bölgede yaşayan Bulgarların kaçacak yeri olmadığından Bulgarlar arasında zayiat fazla olmuş, bir daha doğrulamamış, sağ kalanlar önce Kıpçaklar sonra Cengiz ordusuyla beraber gelen ve genel adları Tatar olan Türk kavimleriyle karışarak tarih sahnesinden çekilmişlerdi.[1126]

Moğol Tatar orduları 1242'de Bulgar direnişiyle karşılaşmadı. Bulgaristan Moğol-Tatar istilasını olabildiğince hafif bir yıkımla atlatmakla birlikte, bunun maliyeti Moğol-Tatar Devleti'ne haraç ödeyerek Moğol egemenliğini kabul etmek oldu. 1253'te Moğolların Bulgaristan'a boyun eğdirmesinden on bir yıl sonra Rubruc, ünlü seyahatnamesinde Bulgarların Moğollara haraç ödediğini açıkça belirtir.[1127]

1124 Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 353-354.

1125 Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler*, s. 69-70.

1126 Ali Bademci, *Cengiz Yasası Timur ve Tüzükatı*, İstanbul, 2012, s. 97-98; A.H. Halikov, *Mongolı, Tatarı, Zolotaya Ordai Bulgariya, Kazan*, 1994, s. 21-41.

1127 Isvan Vasary, *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, 2015, s. 82; *Mongoli, Tatarı, Zolotoya Ordai Bulgariya*, s. 21-25; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 15.

Bulgar - Arap İlişkileri

IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başında Orta İtil halklarının bir asırdan fazla bir zamandır yaşadığı kabilevi ve siyasi birleşme/pekişme süreci VIII. yüzyılın birinci çeyreğinde Batbay'ın Azov bozkırlarından sürmüş olduğu Bulgar kabilelerinin torunlarınca oluşturulan bir siyasi varlığın ortaya çıkmasıyla zirveye ulaştı. X. yüzyılda Orta İtil bölgesini ziyaret eden Arap seyyahlar Bulgar Devleti topraklarını güneyde Çirmişen, batıda Svyaga, kuzeyde Kama ve doğuda Şuşma ırmakları arasındaki coğrafi alan olarak tanımlamışlardır.[1128]

Bulgarların Yıkılışı

Araplara karşı aktif bir harekât olmadığı zamanlarda Bulgarlara saldırmak standart Bizans uygulamasıydı. Müslüman Arapları ve Kiev Knezliği'nin başındaki Svyatoslav'ı da yenen I. Yannis Çimeskes (969-976), epey başarılı oldu. Zaferi kesindi ve 971 yılında Bulgar Devleti'nin ortadan kalkmasıyla neticelendi. Tüm toprakları ilhak edildi ve müstakil Bulgar Patrikliği feshedildi.[1129]

Bulgarların Tarihî Önemi

IX. ve X. asırların Arap ve Acem yazarları Orta İtil'in yanında kuvvetli bir devlet teşkil eden Bulgarlardan bahsederler. İtil-Bulgar ülkesinin medeni bir devlet olduğu bilinmektedir. Bu bölgede güneye düşen Hazar Türk Devleti ile birlikte, Rusya'nın teşekkülünden asırlarca önce, Avrupa medeniyetini Asya'ya bağlamıştır.[1130]

Tarihçilerin anlattıklarına göre, Kama Nehri'nin İtil Nehri'ne döküldüğü noktayı çevreleyen yerler Bulgar ülkesinin merkezi olmuş ve Bulgar Devleti önce burada kurulmuş ve muhtelif devirlerde memleketin sınırları epey genişlemiştir. İtil Bulgarlarının oldukça medeni ve tüccar bir kavim oldukları hususunda tarihçiler birleşmektedir. Rus müsteşriki (şarkiyatçısı) V. Gregoryev diyor ki: "İtil Bulgarları Doğu Avrupa kavimlerinin hepsinden önce (gene bir Türk kavmi Hazarlar müstesna) medeniyete ermiş bir kavimdir.[1131]

"Barışın bozulmaması için benim olan her şeyi vermekten çekinmem. Lakin kıraç bile olsa bir yurt parçasını vermektense kanlı bir cenge atılmayı tercih ederim. Çünkü o benim değil, milletimindir."

Asya Hun Hükümdarı Mete

"Savaş için Hunların yeterli eğitimi gereklidir ve en iyi şartlarda bile bu zorunluluk komutanlar tarafından göz ardı edilemez."

Avrupa Hun Hükümdarı Attila

1128 Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Kimlik*, çev. Mehmet Süreyya Er, İstanbul, 2000, s. 41.

1129 Luttwak, *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi*, s. 252; D.E. Eremeev, *Nastiki Azii i Evropı (Oçerki o Turtsii i Turkax)*, red. M.S. Meper, Moskova, 1981, s. 18.

1130 Koşay, "İtil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei (Ethno-Genezisi)", s. 41.

1131 Abdullah Battal-Taymaz, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1966, s. 18.

III. BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ TÜRK DÜNYASININ ÖNCÜLERİ

- Asya Hun Hükümdarı Mete (M.Ö. 209-174)
- Kuzey Batı Hun Yabgusu Çi-çi (M.Ö. 58-36)
- Avrupa Hun Hükümdarı Attila (434-453)
- Köktürk Kağanı Bumin (552-553)
- Batı Köktürk Yabgusu İstemi (552-576)
- İkinci Köktürk Kağanı İlteriş (Kutluk) (681-691)
- İkinci Köktürk Kağanı Kapağan (691-716)
- İkinci Köktürk Kağanı Bilge Kağan (716-734)
- Köktürk Ordu Komutanı Köl Tigin (öl: 27 Şubat 731)
- Köktürk Devlet Adamı Bilge Tonyukuk (680-725)
- Türk Tarihinin İlk Yazarlarından Yolug Tigin

Dünyanın en eski milletlerinden birisi olan Türklerin, elbette ki tarihleri de o nispette köklü ve renklidir. Bilinen beş bin yıllık tarihi boyunca bu şanlı milletin içinden binlerce kahraman, büyük devlet ve ilim adamı çıkmıştır. Bunların birçoğu dünya tarihini yakından ilgilendirdiği gibi, tamamı da Türk milletinin geleceğini belirlemede önemli bir faktör olmuştur.[1132]

Kahramanlar tarihin her çağında saygı görmüş; her zaman, her yerde kahramanlar yetişmiştir. Kahramanlık insan erdemlerinin en yücesidir. Milletlerin de kahramanları sayısınca itibar kazandığı ve dayanıklı olduğu bilinen gerçeklerdendir. Millî kahraman, tesirini daha büyük çapta gösteren gelecek yüzyıllara da kumanda eden, unutulmaz izler bırakan kimsedir. Şüphesiz millî kahramanlar, milletlerin hayatına da yön verir.[1133]

Türkler, geçmişlerini, tarihlerini, eski çağlarda hükümdarlık eden kağanlarını, devlet adamlarını, kumandanlarını idealleştirmişlerdir. Ölmüş atalarını büyük bir saygı ile anmışlar, ülkülerine sadık kalmaya çalışmışlardır.[1134]

Nihal Atsız Bey, millî kahramanlar hususunda şunları söylüyor: Millî kahraman tesirini daha büyük çapta gösteren, gelecek yüzyıllara da kumanda eden, unutulmaz izler bırakan kimsedir. Millî kahramanlar, milletin hayatına yön verir. Atsız Bey'e göre millî kahramanın asker olması da gerekmez. Mühim olan devletin, milletin hayatında müspet manada rol oynamasıdır.[1135]

1132 Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: Motun Yabgu", *Orkun*, Sayı: 48, İstanbul, Şubat 2002, s. 32.
1133 Atsız, *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar*, İstanbul, 2015, s. 174.
1134 Devletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, s. 383.
1135 Gömeç, "Motun Yabgu", *Orkun*, Sayı: 48, s. 32.

Asya Hun Hükümdarı Mete (M.Ö. 209-174)

Mete babasından ele geçirdiği küçük devleti iktidarında çok çalışarak, gecesini gündüzüne katarak büyük devlet (büyük il) hâline getirmiştir.

Mete'nin asıl maksadı, ülkeler fethetmek değil, bütün Türk ırkını kucaklayan, kelimenin bütünü ile bir Türk devleti kurmaktır.

Mete 26 küçüklü büyüklü devleti ortadan kaldırarak Hun siyasi birliğini kurmuş, Türk soyundan olan bütün kavimleri bir bayrak altında, "bir aile gibi" birleştirmiştir.

Mete'nin yönetiminde Türk ordusu sıkı disiplin, savaş gücü, yurt sevgisi ve vatan savunmasının sembolü hâline gelmiş; Hun devlet teşkilatı, daha sonraki yüzyıllarda bütün Türk devletlerine örnek olmuştur.

Özetle Mete'nin amacı, Türk devletini güçlü, Türk milletini mutlu kılmaktı.

Büyük Hun İmparatorluğu, hatta Türk tarihi bütün görkemiyle Mete ile başlar. Daha doğrusu Çin tarihleri bu yeni ve güçlü çağı Mete ile başlatıyorlardı. Büyük devletleri veya imparatorlukları kuran her büyük hakan gibi, Mete'nin hayatı veya gençliği de efsanevi bir tarzda anlatılıyordu. Efsanelerdeki olaylarda gerçeklik payı oldukça fazlaydı. Büyük Hun İmparatorluğu'nun tarihine de gerçekten böyle bir giriş ve anlatış yakışırdı. Mete'nin tarih sahnesine çıkışı ile ilgili söylentiler, yalnızca tarih olayları değil, içlerinde ahlak yolu, devlet anlayışı ile birlikte Hunların devlet ve dünya hakkındaki görüşlerini de bize yansıtmaktadır.[1136]

Türk tarihinin ilk ve en renkli devlet adamlarından biri olan Mete (Maotun), Türklerin millet ve devlet aşamasına gelmesinde son derece önemli bir kişidir. Mete'nin ortaya çıkışı, bütün dengeleri değiştirmenin yanı sıra Asya'dan Avrupa'ya doğru meydana gelen Kavimler Göçü'nün de fitilini ateşleyen bir neden olmuştur. Dünya tarihinde büyük izler bırakan Kavimler Göçü, milattan önceki devirlerden ziyade Mete zamanından itibaren başlamış, özellikle onun batı (Yüeh-chih) seferleri neticesinde büyük bir hız kazanmıştı. Tarihin en ünlü hükümdarlarından biri olan Mete'ye halkı "Tengri Kut Yabgu" unvanını vermişti. Bu unvan onun gücünün kaynağının Tanrı'dan geldiği inancını güçlendirmişti. Mete, Çin imparatorları gibi Tanrı'nın oğlu olarak kabul edilmemiş, sadece gücünün kaynağının Tanrı'dan geldiğine inanılmıştı.[1137]

Mete yaklaşık 50-60 yıllık ömründe her türlü entrikayı uygulayan Çin imparatorları ve devlet adamlarını dize getirmeyi başaran bir kişi olmuştur. Bugünkü Türk devletlerinin de temellerinin dayandığı Asya Hun İmparatorluğu, içeriden ve dışarıdan birçok saldırıya maruz kalsa da devlet onun ileriyi gören zekâsı sayesinde dimdik ayakta kalabilmiştir. Asya'da Hun Devleti'nin devamı olarak kabul edilen Kuzey Çin'deki Türk sülaleleri ve Köktürklerin de Hunların devamı olduğu kabul edilirse Hunların ömrünün neredeyse 700 yıla yakın bir zaman dilimi olduğu söylenebilir. Mete devlet teşkilatı ve askerî yapıyı (onlu askerî sistem) belirli bir düzene koyduktan sonra günümüze kadar etkisini sürdüren Türk sosyal hayatının da kurumsallaşmasının öncüsü olmuştur. Bütün bu açılardan değerlendirildiğinde o tarihte eşi ve benzeri görülmeyen bir devlet adamı olarak kabul edilmektedir.[1138]

1136 Ögel, "Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler", *Tarihte Türk Devletleri,* I, s. 7-9.
1137 Gömeç, *Türk-Hun Tarihi,* s. 73-74.
1138 Gömeç, *Türk-Hun Tarihi,* s. 91-92.

M.Ö. 209-174 yılları arasında 35 yıl Türk devletini yöneten, "kuzeyde yay çeken bütün kavimleri birleştiren" ve bütün Türkleri bir bayrak altında toplayarak milletimize büyük bir şevket çağı yaşatan Mete, Türklerin hafızasından silinmedi. Çelik bir irade ve disiplinle Türk milleti ve Türk ordusunun âdeta yaratıcısı oldu. Bu nedenle Köktürkler ve Uygurlar Hunların devamı olarak kabul edildiler. Mete'nin sağlam temeller ve millî ülkü üzerine oturttuğu Hun birliği 100 yıldan fazla sürede kudretli bir dönem yaşamıştı. Mete'nin bağımsız yaşamaya verdiği önem, Çin himayesine girmeyi teklif eden Çi-çi'nin ağabeyi Ho-han-yeh'e karşı söylemiş olduğu: "Devlet at sırtında savaşmak ve mücadele etmek suretiyle kuruldu" şeklindeki cevabından da anlaşılmaktadır. Çiçi'nin vermiş olduğu bu cevap onun devletin temeline koyduğu bağımsızlık ruhunun tezahürüdür.[1139]

Büyük Hun Hakanı Mete tarihte ilk defa Altay kavimlerini bir bayrak altında toplamıştır. Kendi ifadesine göre, bunların sayısı 26'dır. Bu birliğe Moğol boyları da dâhil edilmiştir. İdare edenlerin yanında yabancı soydan kavimlerin de bulunması, imparatorluklar için tabii bir şeydir. Ancak hemen belirtelim ki Hun İmparatorluğu'nu kuran ve yöneten Türk boyları, devlete şeklini veren de Türk kültürü olmuştur.[1140]

Sadece Türk milletinin değil, Türklerin dışındaki Orta Asya halkları için de Mete çok önemli bir devlet adamıdır. Mete pek çok devletin tarihten silinmesine vesile olmuş Asya'nın yeniden haritasının çizilmesinde ve şekillenmesinde de önemli hizmetlerde bulunmuştur.[1141]

Mete bozkırda bir imparatorluk kurmanın en temel kuralını uygulamaya koymuştu. Yani adamlarını kabileye değil kendisine sadık ve boyun eğen disiplinli bir birlik hâline getirmişti. Bundan sonra böyle bir maiyet oluşturmak ve beslemek göçebe toplumun askerî potansiyelini devlet iktidarının disiplinli bir ifadesine dönüştürmenin ilk ön şartı olacaktı. Yoksa göçebe toplumun askerî potansiyeli Sima Qian'ın tasvir ettiği gibi, örgütlenmemiş ve yönetilmemiş olarak kalırdı.[1142]

Mete'nin uyguladığı eğitimin temelini emre itaat, anında karar vermek ve gösterilen hedefi vurmak gibi bugün de geçerli olan kurallar oluşturmakta idi. Onun bundan asıl maksadı, emrindekilere savaşlarda tek başlarına görevlerini eksiksiz yapabilecek yeteneği önceden kazandırmaktı. Bu gaye ile Mete eğitimlerinde silah olarak bizzat kendisinin icat ettiği hedefe giderken ıslık sesi çıkaran oklar (Çavuş okları) kullanmış, tümenini canlı hedefler üzerinde birçok denemelerden geçirmiştir.[1143] Mete, Asya'nın en uzak sahalarında adı duyulan ve silahları ile orduları önünde herkesin titrediği bir imparatordu ve atlı kavimleri imparatorluğunda birleştirmişti. Mete'nin en göze çarpan başarısı kayıtsız şartsız bir disiplin ve büyük bir intizam ile memleketi idare etmiş olmasıdır.[1144]

Ünlü Japon bilgini K. Shiratori, Mete ile birlikte böyle güçlü bir imparatorluğun doğuş sebeplerini, doğrudan doğruya Çin'de Ch'in sülalesi gibi gerçekten büyük ve köklü bir devletin kuruluşuna bağlıyordu. Bilindiği üzere Shiratori, Çin'in

1139 Ercilasun, *Türk Dili Tarihi,* s. 63.
1140 Salim Koca, "Hun İmparatorluğunun Doğuşu ve Mete", *GÜGEFD,* VI/1, Ankara, 1990, s. 108.
1141 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi,* s. 234.
1142 Findley, *Dünya Tarihinde Türkler,* s. 47.
1143 Koca, *Türk Kültürünün Temelleri Hunlar, Göktürkler, Uygurlar,* s. 44.
1144 Kafesoğlu, *Türk-İslam Sentezi,* s. 18.

komşu kavimleri hakkında pek çok araştırma yapmıştı. Kendisi derin bilgili ve geniş görüşlü biriydi. Özellikle Çin tarihinin gelişmesi üzerinde, Japonya'da eski bir eğitim yolu ile yetiştirilmiş ve sağlam görüşlere sahipti. Çin'de prenslerin tesir ve güçleri arttıkça komşu kavimler de Çin'e karşı koyabilmek için kendi güçlerini birleştirmek zorunluluğu duydular. Çin'in hepsi, Ch'in sülalesinin kurucusu Shih-huang-ti tarafından birleştirilince de bu defa komşu kavimler kendi aralarında üç grup hâlinde toplanmak zorunda kaldılar. (Bu üç grup Hunlar, Yüeh-chihler ve Tung-hular). Bu kavimler kendi aralarında birleşmeden mücadeleye devam ederlerse (Çin tarafından) yok edileceklerini iyi biliyorlardı. Bu sebeple onlar, kendi millî varlıklarını koruyabilmek için, güçlerini Çin'e karşı birleştirmişlerdi. Bu durum kavimlere bağlı halkın birleşme isteği üzerine, Hunların Mao-tun Şanyüsü (yani Mete) sahneye çıkmış oluyordu.[1145]

Mete hükümdar oluşunun hemen ardından devlet gücünü düzenlemeye koyulmuş, dış politikasının ana hedefini Çin'i kendi haraçgüzarı yapmak olarak belirlemiştir. Mete Tung-hular ve Yüeh-chihleri itaat altına aldıktan sonra bu gayesini gerçekleştirmeye koyulmuş, elde ettiği güçle Çin'i tehdit etmeye başlamıştır. Yaptığı saldırılar sonucu Mete'nin basit bir kabile reisi olmadığı, Çin toprakları ve Çin'in Han sülalesi için önemli bir tehdit olduğu kısa sürede anlaşılmıştır.[1146] Mete devrinde Hunlar siyasetçi Çinlilerden daha kuvvetli idiler. Hun hükümdarı Mete'nin Çin hükümdarına yazmış olduğu mektupların üslubu gayet nezaketli olmakla beraber amiraneydi. Mete, siyasi ve stratejik görüşleri çerçevesinde, Çin İmparatoru Kao-Tzu'yu öldürüp geniş Çin ülkesini bizzat kontrol altına almak yerine, isteklerini kabul ettirip onu kendisine bağlamayı uygun görmüştü. Türkler tarafından Pai-teng'de kazanılan imha muharebesi gerek siyasal ve gerekse harbin sevk ve idaresi bakımından planlandığı gibi icra edilmiş ve kesin sonuç alınmış parlak bir zaferdi. Çin kuvvetlerinin ve İmparator Kao-Tzu'nun sarıldığı Pai-teng Ovası büyük bir kuvvetin yok edilmesine sahne olmuştu.[1147]

M.Ö. 209 tarihinde Mete'nin şahsında Türkler çok iyi işleyen idari ve askerî teşkilatlar kurarak tarih sahnesine çıkmışlar; geniş sahalara ve halk kitlelerine hükmetmişlerdir. Bunlardan özellikle, Oğuz Kağan'ın boy teşkilatı ile büyük Hun hükümdarı Mete (Baga-tır/Batur)'nin askerî ve idari teşkilatı, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş, devlet kurucularına daima örnek ve model olmuştur.[1148]

Mete, "Toprak milletimindir" demekle, önce millet denilen sosyal vakıanın mevcudiyetini ve milletin fertlerden ayrı bir varlık ve şahsiyetinin bulunduğunu, sonra ülke ve milletin birbirlerini bütünleştiren mukaddes değerler olduklarını ifade etmiş oluyor. Ayrıca millet malının kutsallığı, Türk tarihine ve atalara saygı ilkesi, vatanın terk edilmezliği gibi, bugün dahi mevcut bulunan prensipleri belirliyor. Bu arada, vatanın sadece maddi bir varlık olmayıp atalardan millete miras kalmış bir manevi değer olarak mütalaa edilmesi de Mete'nin büyük bir devlet adamı olduğunu göstermektedir.[1149]

1145 Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi,* I, s. 202-203.
1146 Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 88; Halit Erdem Oksaçan, *Kavimden Ulusa Türkler*, İstanbul, 2009, s. 32.
1147 Ucuzsatar, *Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi,* I, s. 62-63.
1148 Koca, *Türk Kültürünün Temelleri,* 2, s. 74.
1149 Yalçın Toker, *Milliyetçiliğin Yasal Kaynakları,* İstanbul, 1979, s. 89.

Tarihî devirlerde ilk defa olarak dağınık Türk kavimlerini siyasetçe birleştiren Türklere muntazam bir teşkilat bahşeden Mete, Asya Türkleri tarihinin ilk büyük simasıdır. Onun için Mete'nin büyüklüğünü Doğu Hun Tarihi ile uğraşmış olan bütün müverrihler hissetmiştir.[1150] Mete'nin başka bir özelliği ise milletini sevmesiydi: "Küçükler büyümeleri için gerekli çevreyi elde edecekler, yaşlılar ise kendi yurtlarında sessiz ve rahat yaşayacaklar. Nesillerden nesillere bütün Hunlar barış ve mutluluk içinde kalacaklar" demektedir. Buradan milletinin barış ve huzur içinde yaşamasına önem verdiği görülmektedir. Amacı devleti güçlü, milleti ise mutlu kılmak olduğu anlaşılmaktadır.

Mete vatanseverdi. Onun vatanseverliğini Tung-huların istediği toprağı vermemek için ortaya koyduğu mücadele açıkça göstermektedir. Tung-huların lideri Hun ve Tung-hu sınırında olan çorak ve terk edilmiş toprak parçasını Hun Kağanı Mete'den istemiştir. O danışmanlarıyla birlikte yapmış olduğu taplantıda şu sözü söylemiştir: "Devletin temeli olan toprağı nasıl verebiliriz." Mete'nin en önemli özelliklerinden biri kahramanlığıdır. Bu özelliği Çin imparatoriçesine yazmış olduğu mektupta açıkça görmek mümkündür. "Kendimi zaman zaman sınır boylarında buldum" sözü onun kahramanlığını göstermektedir. Mete'nin yapmış olduğu akınlar onun kahramanlığının bir işareti olarak kabul edilmiştir.[1151]

Alman bilgini Otto Franke, beş ciltlik "Çin Tarihi" adlı eserinde, "Mete'ye baktıkça Osmanlıları hatırlıyorum" diyordu. Köktürk Devleti'nin Mete'nin torunlarının yardımı ile kurulması Mete'nin Türk siyasi teşkilatı üzerinde bıraktığı izlerin açık bir göstergesidir.[1152]

Mete M.Ö. 174'te öldüğünde arkasında kuzeyde Baykal'a, batıda Aral'a, güneyde Wei Nehri'ne ve doğuda da Kore'ye kadar uzanan bir hâkimiyet bırakmıştı. Mete, saltanatı sırasında Hunları diğer güçler arasında bir güç olmaktan çıkarıp dünya hâkimiyeti iddiasında olan bir güç hâline getirdi. Bozkırın tamamına hâkim oldu ve güney komşusu Çin'i vergiye bağladı. Bunların yanı sıra kurmuş olduğu disiplinli ordu ile Türk ordu sisteminin de temelini attı. Bu anlamda bozkırda boylarla ordu ilişkileri arasında reform yapan ilk lider olarak görülmektedir ki bu sebeple Türk ordusunun da kurucusu kabul edilir.[1153]

Mete 26 küçüklü büyüklü devleti ortadan kaldırarak Hun siyasi birliğini kurmuş, Türk soyundan olan bütün kavimleri bir bayrak altında, "bir aile gibi" birleştirmiştir.[1154] Mete'nin yönetiminde Türk ordusu sıkı disiplin, savaş gücü, yurt sevgisi ve vatan savunmasının sembolü hâline gelmiş; Hun devlet teşkilatı, daha sonraki yüzyıllarda bütün Türk devletlerine örnek olmuştur.[1155]

Mete devrinde Hun ülkesi çok vâsi sahalar kapsamaktaydı. Mete kuzey Çin vilayetlerini Türk devletine ilhak etti. Ondan sonra Orta Asya'daki bütün Türk kavimlerini egemenliği altına aldı. Moğolistan'dan Ural'a ve Hazar Denizi'ne kadar bütün Orta Asya Türklerini siyasetçe birleştirdi. Mete devrinde Asya'daki bütün Türkçe konuşan kavimler bir merkezden (Ötüken) idare olunuyordu.[1156]

1150 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 216-217.
1151 Durmuş, *Türk Tarihinin Öncüleri*, s. 70-72.
1152 Ögel, "Mete ve Büyük Hun İmparatorluğu", *MK*, I / 6, s. 39.
1153 Konuralp-Ercilasun, "Türk Tarihi", *TKEK*, ed. İhsan Çapcıoğlu-Hayati Beşerli, Ankara, 2015, s. 50-51.
1154 Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, s. 46.
1155 Mehmet Akif Terzi, *Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi*, İstanbul, 2015, s. 31.
1156 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 208.

Mete'nin büyük bir askerî felsefesinin olduğunu zaman ispat etti. Türk ordusu, Mete'nin prensiplerine sadık kaldığı müddetçe yenilmedi, yenilse de hemen toparlanmasını bildi. Mete'nin prensiplerinden uzaklaşınca bozgunlar kendini gösterdi.[1157]

Mete, askerlik dehasını daha çok Türk kavimlerini bir araya getirmek için kullanmıştır. Çünkü onun akrabaları da atlı ve güçlü bir orduya sahiptiler. Mete'nin Çin akını ise daha çok bir kuvvet gösterisidir. Mete M.Ö. 201'de üç yüz bin atlısı ile bir fırtına gibi Çin'in içlerine iner ve Çin imparatorunu kuşatır. Çinlileri asıl şaşırtan şey, Mete'nin askerlik taktiği ve ordu düzeni idi. Bütün birlikler atların renklerine göre düzenlenmişlerdi. Bilindiği üzere Türk mitolojisinde her yön, bir renk ile belirlenmiştir. Mete'nin üç yüz bin atlısı, renk ve yönlere göre savaş meydanında hemen yerlerini alıyorlardı. Dünya askerlik tarihinde gerçekten böyle bir disiplin ve böyle bir düzen görülmemiştir. Mete'nin Çin'de gözü yoktu. Mete'yi asıl ilgilendiren yerler Orta Asya'daki zengin tarım şehirleri ile İpek Yolu idi. Bütün bu zenginlikleri ele geçiren Mete, onları kendi kavminin geleceği ve refahı için sunmuştu. Mete yalnız Türk tarihinde değil, dünya tarihinde de yeni bir çağ açmıştır. Onun yenip de batıya sürdüğü kavimler, Hindistan'da ve Asya'nın batısında yeni yeni imparatorluklar kurmuşlardır.[1158]

Mete, Türk tarihinin büyük bir başlangıcıdır. Büyük imparatorluklar, büyük olaylar, onunla ve onun kurduğu düzen ile başlar. Mete'nin gerçekleştirdiği büyük bir ideali ve kendi kavmine karşı da bir tutkusu vardı. Mete'nin en büyük başarısı, bütün Orta Asya ve Türk kavimlerini bir araya getirmiş ve Türk birliğini ve bütünlüğünü gerçekleştirmiş olmasıdır. Mete bununla da kalmamış, onlara millet olma şuurunu aşılamıştır. O Türk milletini bir insan vücudu gibi, bir başla duyan ve bir başla hareket eden, bir millet ve bir ordu hâlinde, meydana getirmiştir. Bu da onun bir sanatı idi. Çünkü onun yetiştiği muhit ve inandığı töreler ile gelenekler, böyle idiler. Millet ve devlet terbiyesi ile yetişmişti. Sonradan kurulacak olan Köktürk ve Selçuk imparatorlukları da mayalarını onun törelerinden alacaklardır. Mete M.Ö. 199 yılında kendisinden en az dört kat büyük orduya sahip Çin İmparatorluğu'nu kuşatarak büyük bir tehlike yaşatmış, böylece Çin kaynaklarında en az bin yıl sürecek ölümsüzlüğe kavuşmuştur. Kendisi yirmi altı devlet ve beyliğe itaat ettirdiğini açıklamaktadır. Devletin sınırları Kore'den Aral Gölü'ne, Baykal Gölü'nden Çin Seddi'ne, Doğu Türkistan'ı içine alacak şekilde Tibet'e ulaşmıştır. Tamamını işgal edecek gücü olduğu hâlde Çin'i ele geçirmemiş, ancak kendi ekonomisini güçlendirmek maksadıyla Çin'e üstünlüğünü kabul ettirmiş ve vergiye bağlamıştır.[1159]

Türk milletinin hafızasında Oğuz Han namı altında ebedî bir şanla yaşayan ilk büyük Türk kahramanı "Mete"dir. Türk devletinin ne gibi esaslara dayandığını, Türk töresinin nasıl kurulduğunu "Mete"nin yaptığı işler göstermektedir.[1160]

Mete'nin izlediği akılcı devlet siyasetine göre, onun kalbini tutuşturan en büyük emeli, Orta Asya halklarını bir bayrak altında toplamak ve onları sulh ve

1157 Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, İstanbul, 2015, s. 143.
1158 Ögel *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 62-63; Marcel Brion, *Hunların Hayatı*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1981, s. 29-30.
1159 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 55.
1160 Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s. 234.

sükûn içinde yaşatmak idi. Bundan dolayıdır ki, M.Ö. 199'da Çin ile eşit şartlarda bir barış antlaşması imzaladıktan sonra rahat bir şekilde batıya döndü.[1161]

Asya Hun İmparatorluğu Mete (Mao-tun) zamanında en geniş sınırlarına ulaşır. Mete, Çin'in kuzeyinde ve batısında yaşayan, aralarında Altayların da bulunduğu ve bilhassa Türk halklarının şekillenmesinde rol oynayacak pek çok halkı kendisine tabi kılar. Tabi kılınan halklar arasında Tung-hu, Wu-huan, Tin-ling, Hu-kie, Wu-sun ve daha sonraları Toharlar olarak adlandırılan Yüe-çiler de bulunmaktaydı.[1162]

Her bakımdan görülen birliği, yalnızca kültür eserlerinde değil, tarihî kaynaklardan da öğreniyoruz. Mesela Büyük Hun Devleti'nin hakiki kurucusu olan Mete (Mo-tun), Çin imparatoruna yazdığı mektuplarında, Orta Asya'da eli silah tutan bütün kavimleri birleştirdiğinden ve bu kavimlerin sulh ve sükûn içinde yaşadıklarından bahsetmektedir. Mete'nin kurduğu bu siyasi ve kültürel birlik, Orta Asya'da beş asır müddetle devam etmiş, kabileler arasında içtimai ve dil birliği bu zamandan itibaren gerçekleşmeye başlamıştı.[1163]

Mete, hareket muharebesinin ruhunu kavramış bir komutandı. Oluşturduğu atlı birlikler "akın ve saldırı düzenlenme" taktiği ile eğitilmiş; bu taktik at kullanma mahareti, ok atma, yay ve kılıç hâkimiyeti ile de pekiştirilmişti. Muharebe alanlarında kuvvetlerine kesin durum üstünlüğü sağlayan bu tarz bir eğitim ve disipline, Mete'nin ordusunu nasıl hazırladığı dikkate şayandır. Türk kuvvetleri; süvari taktiğinde yeteneklerini oldukça artırmışken Çin ordusunda birlikler, henüz yaya muharebe esaslarına göre hareket etmekteydiler. Mete'nin güney istikametinde geliştirdiği korkunç saldırılar, müstahkem mevki savunma stratejisinin geliştirilmesine sebep oldu. Çinlilerin Türk tehditleri ile meydana getirdikleri surlar dizisi, Mete'nin ordularının Çin topraklarını istila etmesini önleyememiştir. Mete, babası Teoman'dan kendisine kalan temeller üzerinde, Baykal Gölü civarında yaşayan bütün kavimlerden güç oluşturmasıyla; Altay kavimlerini bir araya getirip esnek süvari birlikleri kurunca savaş alanlarında sürat ve baskın ilkelerini deneyen ilk Türk komutanı oldu. 34 yıllık hükümdarlığı sırasında Teoman'dan devraldığı Türk devletini, dünyanın en geniş ve güçlü imparatorluğu hâline getirmiştir.[1164]

Hunların geleneklerine göre Teoman'dan sonra, en büyük oğlu Mete'nin tahta geçmesi gerekiyordu. Ama Şan-yü tahtı başka bir oğluna bırakmaya niyetliydi. Bu planını hayata geçirebilmesi için de oğlundan kurtulması gerekiyordu. Ama Mete bu planın farkına vardı, cesareti ve becerikliliğiyle babasının kendine kurduğu tuzaktan kurtuldu, acımasızlığı ve kararlığıyla da tahta oturmayı başardı. Mete Asya Hunlarının Attila'sıydı. Sadece adının anılması bile herkesi dehşete düşürmeye yeterli idi. Askerleri ve orduları önünde kurtulmuş yoktu; önüne çıkan her direnişi ezdi, kuzeyin tüm göçebelerini tek bir imparatorluk bayrağı altında topladı.[1165]

1161 Gök Alp, *Sınırlandırılmış Türk Tarihi*, I, s. 74.
1162 Andras Rona-tas, *Türkolojiye Giriş*, çev. İsa Sarı, Ankara, 2013, s. 55-56.
1163 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 43.
1164 Remziye Okkar, "Mete Han Döneminden Selçuklulara Kadar Türk Ordu Teşkilâtı ve Yapısı", *Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri-II*, Ankara, 2010, s. 102-103.
1165 Ligeti, "Asya Hunları", *Attila ve Hunlar*, s. 31.

Türk tarihinin öncüsü olan Hunlar zamanında Türkler derlenip toparlanmışlar ve dağınık yaşamaktan kurtulmuşlardır. Hele Mete gibi büyük örgütçü ve asker bir devlet adamına sahip olmak o dönemde Hunların büyük şansı olmuştur. Mete zamanında genişlik bakımından Hun İmparatorluğu İran, İskender ve Roma imparatorluklarını geçerek dünyanın en büyük devleti olmuştur. Tüm doğal zorluklara karşılık Mete, dönemin en büyük askeri olduğunu kazandığı zaferleri ile kanıtlamıştır.[1166]

Mete, M.Ö. 174 yılında öldüğü zaman sivil ve askerî teşkilatı, iç ve dış siyaseti, dini, ordusu, harp tekniği ve sanatı ile yüksek vasıflı bir cemiyet hâlinde, daha sonraki bütün Türk devletlerine örnek olan, tarihi kesin ilk Türk siyasi teşekkülü; "Büyük Hun Devleti", kudretinin zirvesinde bulunuyordu. Görüldüğü üzere bu devlet, idaresindeki kısıtlı tarım sahalarından ziyade, otlağı bol, besiciliğe elverişli bozkırlar bölgesinde kurulmuştu. Hun ülkesinde halk, kan akrabalığı ile birbirine bağlı ailelerin meydana getirdiği sosyal ve siyasi birlikler olarak disiplinli ve kendilerini müdafaa için daima silahlı kabileler (boylar) hâlinde yaşıyor ve devlet bu kabile birliklerinin (bodunlar) kendi aralarında sıkı işbirliğinden doğuyordu. Devlet bu kuruluşu icabı ve bilhassa ordunun Mete tarafından tanziminden sonra merkezden idare edilen bir "askerî teşkilat" niteliği kazanması sebebiyle, askerî karakterde idi ve gerekli şartlar (bozkırda eğitilmiş olmak, at ve silah) hazır olduğu için fütuhata açıktı.[1167]

Kuzey Batı Hun Yabgusu Çi-çi (M.Ö. 58-36)

"Milliyet fikirlerini devlet siyasetine temel yapan ilk devlet adamı Çi-çi'dir."

Ünlü Sinolog F. Hirth

Şimdi ölürsek dünya durdukça kahramanlık şanımız yaşayacak; oğullarımız ve torunlarımız başka milletlerin başbuğları olacaktır.

Kuzey Hun Yabgusu Çi-çi

Hür hareket edebilme duygusu, yabancıların Türkleri tahakküm altına alma emellerini engelleyen bir politik unsur olmuştur. Türklerde hürriyet duygusu o derece kuvvetlidir ki gerektiğinde bulundukları yeri bile terk edip kendilerine vatan yapacakları yeni yerler aramışlardır. Başkalarının hâkimiyetine girmeme hususunda kararlı bir tutum sergilemişlerdir.[1168]

M.Ö. 58'de devlet meclisini toplayan Hun hükümdarı Ho-han-yeh, Çin'in üstün gücüne boyun eğmekten başka çare kalmadığını belirterek Çin himayesine girmeyi teklif etti. Ho-han-yeh'nin bu teklifine kardeşi Çi-çi'nin cevabı Türk tarihine altın harflerle yazılacak bir şeref levhasıdır: "Hunlar cesareti ve kuvveti takdir ederler. Bağımlı olmak ve kölelik onlara en adi bir şey olarak gelir. At sırtında savaşmak ve mücadele etmek suretiyle devlet kuruldu. Kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit cengâverler ölünceye kadar savaşmalı ki varlığımızı devam ettirelim. Şimdi iki

1166 Çeçen, *Türk Devletleri*, s. 38-39.
1167 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 61-62; Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 8.
1168 Cengiz Balcı, "İslamiyet'ten Önceki Türk Diplomasisi", *TDTKD*, İstanbul, 2004, s. 53.

kardeş taht için mücadele etmektedir. Sonunda ya büyüğü ya küçüğü devlete sahip olacaktır. Gerçi şimdi Çin bizden daha güçlüdür; fakat bu durumda bile Hun ülkesini ilhak edemez. Niçin kendimizi Çin'e bağımlı kılalım? Atalarımızın devletini niçin Çinlilere devredelim? Bu ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. Böylece komşu devletler arasında gülünç duruma düşeriz. Evet, bu suretle Çin'e bağlanarak sükûnet tekrar tesis edilebilse bile kavimler arasında yeniden üstünlüğümüzü elde edebilir miyiz? Biz ölsek de kahramanlığımızın şöhreti artacak oğullarımız ve torunlarımız daima devletin hâkimi olacaklar."[1169] Çi-çi'nin devlet kurultayında söylediği bu sözler, Türk kavmi ile Türk tarihini yücelten ana prensipler ve düşüncelerdir. Kardeşler iktidar için birbirleri ile kavga edebilirler. Hatta bu kavgalar sonunda biri ölür ve diğeri de başa geçebilir. Fakat bu kardeş kavgalarında, kişilerin ihtiras ve kaygılarına değer vermek doğru değildir. Mühim olan devletin devamıdır. Ölenler unutulur. Başta kalanların başarıları ise kendilerinden sonra gelen torunlarına, devleti devam ettirmek için bir örnek olur. Devletin devamı kişilerin hayatı ile menfaatlerinden çok daha üstündür.[1170] Çi-çi'nin bu sözleri dünya edebiyatında milliyet duygularını ilk dile gelişidir. Ünlü Çin tarihi mütehassısı F. Hirth bu tarihî gerçeği şöyle ifade eder. "Milliyet fikirlerini devlet siyasetine temel yapan ilk devlet adamı Çi-çi'dir.[1171]

İsa'dan önceki 38 yılında (M.Ö. 38) batının bereketli vadileri arasından geçen böyle ağır bir trajediye rağmen bu dava bitmiş sayılmazdı. Bilakis Çi-çi Kağan arkasındaki kendi kavmine örnek olmuş ve onlara yol göstermişti. Türkistan yolu artık Hunlara açılmıştı. Bundan sonra gelen her otuz ile elli yıl arasında, Batı Türkistan sınırlarına yeni bir Hun göçünün tekrarlandığını göreceğiz. Bunları bilmeden ne Attila'yı ne Selçuklu Devleti'ni ve ne de Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türk vatanı hâline gelmesini anlayabiliriz. Başta Çi-çi olmak üzere Hun devlet adamlarının sözlerinden anlaşıldığı üzere, kağanlar ölür; fakat torunları onların bıraktıkları bu ün ve hizmetin izi ile üzerinde yeni devletler kurup devam ettirirler. Attan inip kale yaptıran ve Hindistan ile İran'ın zengin topraklarına göz diken Hun Kağanı Çi-çi, batıya yönelik fetih politikasını bir devlet politikası hâline getiren Çi-çi Türk tarihinin ilk öncülerinden biri idi.[1172]

Yukarıdaki sözler, Türk milleti ile Türk tarihini yücelten, ana prensipler ve düşüncelerdir. Kardeşler iktidar için birbirleriyle kavga edebilirler. Hatta bu kavgalar sonunda biri ölür ve diğeri de başa geçebilir. Fakat bu kardeş kavgalarında kişilerin ihtiras ve kaygılarına değer vermek doğru değildir. Mühim olan devletin devamıdır. Ölenler unutulur. İktidarda kalanların başarıları ise kendilerinden sonra gelen torunlarına, devleti devam ettirmek için bir örnek olur. Devletin varlığı ve ebedîliği, kişilerin hayatı ile menfaatlerinden çok daha üstündür. Türk kavimlerinin batıya doğru fetih politikasını sürdürmeleri şüphesiz Türk tarihinin en önemli bir devresidir. Türk kavminin kendi tarihi ve kendi hayatı hanedanlardan çok daha önemlidir. Ünlü Kuzey Hun Hükümdarı Çi-çi Türk kavimlerinin batıya ilerlemesine öncülük eden bir Türk devlet adamıdır.[1173]

1169 Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, s. 54.
1170 Ögel, "Batıya Giden Hunların İlk Öncüsü Cici Han", *Milli Kültür*, I,/10, s. 26.
1171 İbrahim Kafesoğlu, "Türk Medeniyeti ve Batıya Tesirleri", *TY*, Sayı: 271, İstanbul, Mart 1959, s. 22.
1172 Bahaeddin Ögel, "Batıya Giden Hunların İlk Öncüsü Cici Han", *MK*, I/10, Ankara, 1977, s. 27.
1173 Ögel, "Batıya Giden Hunların İlk Öncüsü Cici Han", *MK*, I/10, s. 26.

Toplanan Hun Devleti Meclisi'nde Çi-çi'nin yabancı himayesine girme eğilimine karşı verdiği cevapta yüksek bir vatanseverlik ve sorumluluk duygusu bulunduğu açıktır. Çi-çi'nin fikirleri Türklerde siyasi istiklal düşüncesinin, vatan sevgisi ile beraber yürüdüğünü göstermektedir. Çi-çi'nin verdiği bağımsızlık mücadelesi Türk Devleti'nin 2000 yıldan beri izlediği millî politikası olmuştur.

Mete'nin soyundan gelen Çi-çi Yabgu, Türk geleneklerini ve Türk istiklalini muhafaza için Çu ve Talas boylarında kahramanca can vermiştir. Çi-çi Yabgu, Batı Türkistan sınırlarına kadar birkaç akın yapmıştı. Daha doğrusu onu ilgilendiren saha daha çok "Batı Türkistan Siyaseti" idi. Zaten Hunların pek çoğunun gözleri de bu zengin batı topraklarına doğru dönüktü. M.Ö. 60 yıllarında Hunların devletçe batıya göçleri, Çinliler tarafından önlenmişti. M.Ö. 38 yılında, batının bereketli vadileri arasında geçen bu trajediye rağmen, bu dava henüz bitmiş sayılmazdı. Bilakis Çi-çi Yabgu, arkasındaki kendi milletine örnek olmuş, onlara bağımsızlık ve ülke menfaatleri uğruna mücadele edilebileceğini göstermişti. Şüphesiz Türkistan yolu, artık Hunlara açılmıştı.[1174]

M.Ö. 58 yılında toplanan devlet kurultayında Çi-çi ve taraftarları istiklal fikrini mükemmel bir şekilde savundularsa da bu fikri karşı gruba kabul ettiremediler. Bunun üzerine Hun Devleti parçalandı. Ho-han-yeh ve taraftarları Çin hâkimiyeti altına girdiler. İstiklali feda etmeyi utanç verici ve aşağılık bir davranış sayan, daha da önemlisi bunu atalarına karşı ağır bir hakaret olarak kabul eden Çi-çi ve taraftarları ise Batı Türkistan'a çekildiler ve burada yeni bir Hun Devleti oluşturdular. Sonuç olarak Çi-çi ve taraftarları istiklal mücadelesini hayatlarıyla birlikte kaybettiler. Fakat onlar, gelecek nesillere ölmez bir ideal ve örnek bıraktılar. Çünkü Türk istiklalinin bu eşsiz kahramanları, daha mücadeleye girmeden önce "oğullarının ve torunlarının daima devletin hâkimleri olacakları" inancını taşıyorlardı. Gerçekten de onlar, istiklal uğrunda öldüler; fakat inançlarını ve ideallerini yaşatmayı başardılar. Bir süre sonra oğullarının ve torunlarının ruhunda istiklal fikri uyandı; dedelerinin, uğrunda hayatlarını kaybettikleri istiklale, verdikleri mücadele sonucunda kavuştular.

Çu ve Talas bölgesinde Çin ordularına mağlup olan ve M.Ö. 36 yılında Çinliler tarafından öldürülen Çi-çi adlı Hun hükümdarı imparatorluğun parçalanma devrinde teslim olmayı reddederken "Şimdi ölürsek dünya durdukça kahramanlık şanımız yaşayacak; oğullarımız ve torunlarımız başka milletlerin başbuğları olacaktır" ifadesi ile böyle bir durumda bile kahramanlığın ve cihan hâkimiyeti fikrinin ne derece derin bir imanla yaşadığını göstermektedir.[1175]

Çi- Çi, ülkenin birliğini, bütünlüğünü, yeniden sağlayabilmek, Çin karşısında devleti yeniden güçlü kılabilmek için her türlü tedbire başvurmuş, bu cümleden olmak üzere, bir yandan yeni müttefikler elde etmeye çalışırken öbür yandan devlet kontrolünden çıkmış eski tabi kavimleri yeniden itaat altına almaya çalışmıştı. On yıl gibi kısa bir zamanda ülke birliği ve devletin güçlendirilmesi konularında bir hayli başarıya ulaşan Çi-Çi'yi Çin kaygı ile izlemekte idi.[1176]

1174 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 76-77; Roux, *Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İkibin Yıl,* s. 36; Karoly Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü,* çev. Günay Karaağaç, İstanbul, 1999, s. 47-49.

1175 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* I, s. 156.

1176 Gök Alp, *Sınırlandırılmış Türk Tarihi,* I, s. 102.

Tanhu Ho-han-yeh, Çin himayesini isteme düşüncesine şiddetle karşı çıkan kardeşi Çi-çi'nin fikrini kabul etmedi ve onun Tanhuluğunu tanımadı. Mesele Hun devlet meclisine getirildi. Mecliste ağır münakaşalara yol açtığı belirtilen tartışmalarda Hun büyüklerinin, hususiyle Çi-çi'nin konuşması ve verilen sert cevaplar, yalnızca Hun tarihinin değil, bütün Türk tarih ile dünya tarihinin de en büyük ibret vesikalarından biridir. Bu vesika Hunların devlet, millet ve istiklale verdikleri önemi gösteren bir belgedir.[1177]

Çin, Isık Göl kenarında bir başkent inşasına girişen Çi-çi üzerine bir sefer yaparak M.Ö. 36'da onu ortadan kaldırır. Bu hadise ile Çi-çi siyaseten başarıya ulaşamamıştır, ancak onunla birlikte Talas bölgesine yoğun bir Türk nüfus gelip yerleşmiştir.[1178]

Çi-çi, askerî bilgisi çok yüksek, iyi taktik bilen, cesur, halkı iyi tanıyan ve dolayısıyla da halk tarafından sevilen bir devlet adamı idi. Devletin doğusu ve batısını sıkı bir disiplinle idaresi altında birleştirmişti. Aynı zamanda dünya görüşü de genişti. Mete'den beri hiçbir Hun hükümdarının yapmaya cesaret edemediği hamleleri yapıyor ve yönetimi altına aldığı her yere otağını kurarak Hunların sancağını dikiyordu. Hun kabileleri nezdinde gitgide itibarı artan Çi-çi, bağımsızlık yanlısı Hun kabilelerinin de sevgisini ve desteğini kazanmıştı. Orta Asya'daki şehir devletleri de ardı ardına Hunlara olan bağlılığını bildirmişlerdi. Çi-Çi'nin, Büyük Hun Devleti'nin onurlu bir şekilde ayakta kalmasını sağlamak için gösterdiği çabaları takdirle yâd etmek gerekir.[1179]

Avrupa Hun Hükümdarı Attila (434-453)

Dünya tarihinde yaptığı kalıcı etki bakımından Attila, tarihinde ender yetişen, milletlerin hafızalarında ölümsüzlüğe ulaşmış devlet adamlarından birisidir.

Bütün dünya tarihini ilgilendiren ve herkes tarafından da kendi isimleriyle tanınan çok az insan vardır. İşte, dünya milletlerinin büyük bir kısmının bildiği ve özellikle Avrupa halklarının çoğunun millî kahramanı, bir bölümünün efsanelerine ve hatta destanlarına konu olan bir kişidir: Attila.

Prof. Dr. Saadettin Gömeç

Hunlar, Miladi IV. asır sonunda Helen-Roma âleminin doğu sınırları boyunca göründükleri zaman ağızdan ağıza dolaşan şöhretleri korkunç şayialar doğuruyor ve yarım asır sonra Attila, Doğu ve Batı Roma'yı aynı şiddetle titrettiği esnada muasırlarının gözünde insanların fevkinde büyüyordu.

Gyula Moravcsik

Theodosios, Attila gibi asil bir babanın oğludur. Attila, babası Muncuk'tan aldığı asaleti muhafaza etmiş, fakat Theodosios Attila'nın haraçgüzarı olmakla köle durumuna düşmüştür. Theodosios kölelik haysiyetini de koruyamamıştır, çünkü efendisi olan Attila'nın canına kıymak istemiştir.

Avrupa Hun Hükümdarı Attila

1177 Abdülkadir Donuk, "İlk Türk Milliyetçisi Çi-çi Tanhu", *TDTD,* Sayı: 3, İstanbul, 15 Mart 1987, s. 44.
1178 Ercilasun, "Türk Tarihi", *Türk Kültürü El Kitabı,* s. 52.
1179 Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş,* s. 160-161.

Attila, çocukluğundan itibaren sıkı bir savaş ve devlet eğitimi alan, amcasıyla beraber bütün harplere katılan demir bilekli, çelik yürekli bir Türk kahramanıdır.[1180] Attila merkezi Hunlar ile Germenlerin oluşturduğu bölgeleri içine alacak büyük bir devlet kurmayı tasarlıyordu. Bu Hun-Germen Devleti güneyde Batı ve Doğu Roma devletlerini kendine bağlı ve haraç ödeyerek yaşayan bir karşı dünya olarak alıkoyacaktı. Ancak Attila'ya bütün Germenleri kendi bayrağı altında birleştirmek nasip olmadı. Doğu Germenlerinin bir kısmı onun hâkimiyetini tanıdı ise de öteki boylar ve kavimler hep ona karşı savaştılar.[1181]

Attila, Türk tarihinde olduğu kadar, dünya tarihinde de arkasında derin izler, hatıralar bırakan bir liderdir. Birçok milletin hafızasında ölümsüzlüğe ulaşmıştır. Onun hakkında İtalya'da, Galya'da, Germen ülkelerinde Britanya'da İskandinavya'da ve bütün Orta Avrupa'da yüzyıllar boyu ağızdan ağıza dolaşan efsaneler türemiştir. Roman, resim, heykel sanatlarına konu olmuş, hakkında pek çok kitap yazılmıştır. Tiyatro yazarlarına, kompozitörlere ilham vermiş, adına bir düzineye yakın opera bestelenmiştir. Almanların meşhur Nibelungen Destanı gibi çağdaş kayıtları, onu babacan, iyiliksever yüksek vasıflı bir hükümdar olarak tanıtmaktadır. Katı dinî taassup içindeki Hristiyan din adamları onun hakkında acımasız, gaddar diye hikâyeler uydurmuştur.[1182]

Avrupa Hun hükümdarı Rua'nın ölümü üzerine gerçekleşecek taht değişikliğini öğrenerek Hunların zayıflayacağını zanneden Doğu Romalılar çok sevinmişlerdi. Ne var ki Doğu Roma elçilik heyeti Hun merkezinde daha kuvvetli karizmatik bir lider olan Attila ile karşılaştı. Attila babası Muncuk erken yaşlarda öldüğü için amcası Rua tarafından yetiştirilmişti. Onunla birlikte seferlere katılmış, çeşitli kavimleri yakından tanımak imkânı bulmuştur. Hun iç ve dış siyaseti ile devlet idaresinin temellerini öğrenmişti. Hunların başına geçtiği zaman otuz dokuz kırk yaşlarında idi.[1183] Attila çocukluğundan itibaren sıkı bir savaş ve devlet eğitimi alan, amcası Rua ile beraber bütün harplere katılan; demir bilekli, çelik yürükli bir Türk kahramanıydı. En büyük zaferler anında bile, Attila'ya ne zaman sulh teklif edilmişse, derhâl kabul etmiştir. İşte Attila'nın hakiki siyaseti; istemeyerek de olsa düşman bile onun faziletini itirafa mecbur olmuştur.[1184]

Attila'nın gayesi büyük Roma İmparatorluğu'na karşı büyük bir Hun imparatorluğu kurmaktı.[1185] Attila'nın siyasi ve askerî zaferleri sonucu İlkçağ sona ermiş Ortaçağ başlamıştır. Onun adı Batı Avrupa'da daha uzun zaman yaşamaya devam edecek ve birçok efsaneye konu olacaktır. Tarihçiler, Attila'yı dünya hâkimiyeti fikrine sahip en büyük teşkilatçı olarak kabul ederler.[1186]

Attila, Doğu Roma'yı hâkimiyet altına alıp, Batı Roma politikasında yavaş yavaş değişiklikler yaparak cihan politikasına adım adım yaklaşırken ülkesinde güçlü bir devlet yapısı meydana getirmişti. Devletin en tepesinden en altına

1180 Gömeç, *Türk-Hun Tarihi,* s. 318.
1181 Franz Altheim, *Tarihçi Gözüyle Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği,* çev. Emin Türk Eliçin, İstanbul, 1967, s. 56-57.
1182 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 259; Çandarlıoğlu, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* s. 33.
1183 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 253.
1184 Ziya Gökalp; *Türk Devletinin Tekâmülü,* haz. Ahmet Cebeci, Ankara, 1976, s. 13.
1185 Orkun, *Türk Tarihi Not Hülasaları,* s. 60.
1186 İklil Kurban, *Yaşlı Tarihin Yankısı Bulgar-Tatar Tarihi ve Medeniyeti,* İstanbul, 1998, s. 39.

kadar her kademede tam itaati sağlamış, gerek Hunlar gerekse tabi kavimlerden başarılı olanları devlet hizmetine almıştı.[1187]

Bu Hun hükümdarı halkını fetihçi bir kitle hâline getirerek dünya fatihi (hâkimi) olma idealini gerçekleştirmek istemiştir. Bunun için ilk önce, ikiye bölünmüş olan Doğu ve Batı Roma imparatorluklarını yıkmak istemiştir. İstanbul kuşatmasıyla Doğu'yu, Campus Mauriacos savaşıyla Batı'yı etkisiz hâle getirmiştir. Daha sonra ordusunu Tuna ile Tisa arasına çekerek Sasanilere karşı yeni savaş alanları tasarlamıştır. İktidarının ve kuvvetinin zirvesinde iken beklenmedik şekilde ölmüştür. F. Riedl, büyük Hun imparatorunun ölümünü şöyle tasvir etmiştir: "Kavimler göçünün dev dalgası her şeyi çölleştirip çekip alarak başka kıyılara vurmadan önce imparatorluk otağının giriş perdesi açılır ve dünyanın gelecekteki efendisi sadık eşli Hinde'nin kollarında görülür."[1188]

Attila her şeyden önce iyi bir komutandı. Bu özelliğini savaş meydanlarında açık bir şekilde gösteriyordu. Kendine bağlı askerleri coşturacak sözler söyleyerek onların cesaret ve hayranlığını kazanmak suretiyle savaşa girmesini sağlayabiliyordu. Onun bu davranışı cesur ve kahraman olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda insanları etkileyebilecek sözler söyleyen ve sözünde duran bir özelliği olduğunu ortaya koymaktadır.[1189]

Attila, bir devlet adamında olması gereken, akıllılık, kurnazlık, sezgi, sabır ve kararlılık, ileri görüşlülük gibi bütün meziyetlere sahipti. Attila nefsine hâkim, son derece ciddi, büyük işler görmeye ehliyetli ve müstesna yaradılışta devlet adamıdır.[1190]

Dünyadaki bir kısım tarihçi için yeryüzünün gelmiş geçmiş en büyük hükümdarları arasında hiç şüphesiz Attila'nın yeri çok özeldir. Attila sadece mensup olduğu Türk milletinin tarihinde ve kültüründe etkili olmayıp dünyanın aşağı yukarı yarısına yakın bir topluluğun kaderinde söz sahibi olmuştur. Hususiyetle M.S. V. yüzyılda gerçekleşen Hun akınları ve Attila'nın Avrupa'daki faaliyetleri bugünkü Avrupa'nın şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Tarihte "Kavimler göçü" diye de anılan bu hareket sonucunda, yeryüzünden birçok halk tarihten silindiği gibi, yeni yeni devletler ve toplulukların da zuhur etmesi söz konusudur.[1191]

Attila, Roma kaynaklarında disiplinli, eğitime önem veren, sorumluluklarını bilen iyi bir asker, devlet adamı ve diplomat olarak tanınmıştır. Attila, 45 çeşitli dil ve etnik grubu barındıran imparatorluğun kurucusudur. Avrupa Hun hükümdarı Attila (434-453)'nın imparatorluğu Tuna boylarından Çin hudutlarına kadar uzanıyordu. Merkezi Budapeşte civarında Etzelburg'tu. Bütün Hristiyan Avrupa dünyası üzerinde egemen olmak istiyordu. Doğu ve Batı Roma imparatorluklarını haraca bağlamış, Almanya, Avusturya, Fransa ve İtalya'yı istila etmişti. Büyük bir idareci ve kumandandı. Attila bütün ülkeleri içine alan bir cihan imparatorluğu kurmak fikrini Makedonyalı İskender'den sonra düşünen ikinci büyük şahsiyettir. Attila her zaman insanlara merhamet, kadınlara ve hüner sahiplerine şefkat ve

1187 Ali Ahmebeyoğlu, *Avrupa Hun İmpartorluğu,* Ankara, 2001, s. 74.
1188 Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu,* s. 104-105.
1189 Durmuş, *Türk Tarihinin Öncüleri,* s. 94.
1190 Gülensoy, *M.Ö 4500-MS XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler,* s. 105-107; Gumilev, *Hunlar,* s. 588; Mehmet Altay Köymen, "Türkler ve Demokrasi", *MK,* I/6, Ankara, 1977, s. 12.
1191 *İstoriya Diplomati-I,* 98-99.

himaye göstermiştir. Attila gerçek bir Hun Türk'ü ve hükümdarı idi ve kendi cinsinden gelen bütün hükümdarlar gibi Tanrı eliyle bu göreve geldiğini, Tanrı'dan güç kudret aldığına inanıyordu.[1192]

Gücü Macaristan ovalarından Hollanda'ya ve Kafkaslara uzanan Attila'nın büyük göçebe imparatorluğunun yükselişi Roma tarihinde bir dönüm noktası idi.[1193] Attila, Roma'yı alabilirdi. Ancak idaresi güç olur diye bundan çekiniyordu. Bunu da Mete ile Bilge Kağan'ın Çin politikası ile karşılaştırabiliriz. Fakat vergilerin düzenli olarak ödenmesini isterdi. Hainlerin korunmasını istemezdi. Attila, kendisine karşı koymaksızın tabi olan kavimlerle iyi ilişkiler kurardı. Kendisinin yaptığı savaşlarda bu gibi kavimleri asker olarak kullanmayı ve onlardan yararlanmayı da çok iyi biliyordu. Bu yabancı askerlerden faydalanmak da eski bir Türk ordu anlayışıdır. Bunun içindir ki Avrupa Hunları yerli kavimlerle, bilhassa Doğu Germenlerle iyi ilişkiler kurmuşlardı. Köktürk kağanları gibi Attila da yabancı bilge kişilerden devlet bakanı ve danışman olarak faydalanmayı çok iyi biliyordu. Mete gibi, yabancı elçilerin soylu ve bilge olmalarına da dikkat ederdi.[1194]

Attila, Mete ve Köktürkler gibi, "Kağanın Tanrı tarafından ve bütün insanlığı idare etmek için görevlendirildiğine" inanırdı. Attila kendisini, "Tanrı'nın ordusu" gibi görüyordu. Bu sebeple ona "Tanrı'nın Kırbacı" denmişti. Avrupa onlu, yüzlü, binli ve on binli teşkilatı Attila'nın idaresinden öğrenmişti. Mete'nin yirmi dörtlü, on ikili düzeni Attila'nın ordusunda da mevcuttu.[1195]

Mükemmel teşkilat, inzibat, disiplin, harekete daimî hazırlık, yer değiştirmede şaşılacak bir çabukluk ve en yüksek tekâmülünü bulmuş süvari taktiği, az nüfuslu Hunlara büyük bir askerî üstünlük kazandırmıştır. Fakat onlar doğudan yalnız teşkilatçılığı değil, yüksek tabakanın hâkimiyet ülküsünü de getirmişlerdir. Bu asırda Got ve Vandalların yaptığı gibi Attila'nın da Roma'yı yağma edecek kadar kudreti vardı. Fakat hayır! O, bunu yapmadı. Attila'nın ülküsü büyük imparatorluk idi.[1196]

Büyük bir lider olmak için asker olmak yeterli değildir. Attila kazandığı askerî başarıların yanında imparatorluk kurarak büyük lider unvanını kazanmıştır. Hunların hükümdarı olarak adil ama hızlı işleyen bir adalet sistemi kurmuştu. Hunlara ulusal bir hedef verdi: Attila dünyayı fethederek "dünyanın hükümdarı olacaktı". Alman ve Slav ülkelerini almak, Roma'yı ve Konstantinopolis'i fethetmek, sonra da tüm Asya'ya yürümek. Attila yapacağı fetihlerle dünyanın hükümdarı olmak istiyordu.[1197]

İstiklali, millî bir karakter olarak benimsemiş Attila'nın devlet anlayışında "ezelî ve ebedî oluş (devlet-i ebed müddet) düşüncesi çok yüksek seviyede inkişaf etmişti. Attila'nın şahsında Avrupa Hunları orijinal bir kültürün sahibi olarak töreye (hukuka) bağlı, hak ve hukuka saygılı, eşitliğe, sevgiye, saygıya ve işbirliğine dayalı çeşitli kavim ve halklardan oluşan medeni bir millet olmuşlardı. Attila, medeniyetten uzak bir devlet adamı değildi. Bizans diplomatlarından Priskos

1192 Altheim, *Tarihçi Gözüyle Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği,* s. 51.
1193 Brown, *Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası,* s. 87.
1194 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 83.
1195 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 81.
1196 Rasonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük,* s. 45.
1197 Wees Roberts, *Hun İmparatoru Attila'nın Liderlik Sırları,* çev. Yakut Eren, İstanbul, 1989, s. 24.

Attila için, zevklerinin basit fakat şahsının son derece temizliğe meraklı bir insan olduğunu ileri sürmektedir. Latince ve Yunanca bilen bir kâtibi vardı. Kendine tabi Gotlar arasında okuryazarlara dostça muamele ederdi. Bir idareci olarak kabiliyet sahibi ve adil bir hükümdar olup diplomasi yoluyla yaptığı bütün işleri adil sebeplere dayandırmasını severdi.[1198]

Attila, Roma'ya karşı duyduğu öfke ve kini, diplomasi ve politikayı öğrenmek için yoğun bir enerjiye dönüştürdü. Bu enerji Hunları birleştirmek ve imparatorluğu yenmek için kalbinde yanan ateşten doğuyordu.[1199]

Hun kavimleri Attila'nın hükümdarlığı sırasında yeni bir birlik ruhuna kavuştular. Attila görünüşte çok basit olan ilkeleri uygulayarak dağınık kavimleri güçlü bir millet hâline getirdi.[1200]

Attila, Roma sarayında iken, hep çevresini izleyip onları dinledi. Her geçen gün dünyayı Romalılardan ve gizemli Hristiyan etkilerinden kurtarmaktaki kararlılığı biraz daha kuvvetleniyordu... Attila, Roma'nın iç ve dış politikalarını mükemmel öğrendi. Orduyu inceledi, güçlü bir deniz kuvvetlerinin bulunmadığını gördü, silahlarını ve savaş taktiklerini kaptı. Attila hayatının bu dönemini, imparatorluğu ziyaret eden temsilcileri, dönen entrikaları ve diplomasi ile politikanın ne olduğunu öğrenerek geçirdi.[1201]

Attila Avrupa işlerine doğrudan doğruya müdahale ederek Avrupa'nın siyasi askerî ve iktisadi tarihini yazmıştır.[1202] Alman kahramanlık edebiyatı, Hun Kralı Attila'ya Jordanes'in eserinin bazı yerlerinde, sözü edilen görüşlere tamamen benzer bir açıdan bakmaktadır. Şüphe yok ki, Almanların Attilası, asıl hüviyeti ile ancak XIII. yüzyıl kahramanlık destanlarında gün ışığına çıkmaktadır. Mesela Nibelungen Lied[1203] destanlarında olduğu gibi. Burada Hun kralı şövalyelik idealizminin faziletli bir tipidir ve şüphe yok ki onun bu şekilde tanınmasında yabancılara ve dinsizlere tam bir şövalyelik payesi veren toleranslı hümanizminin de büyük payı vardır.[1204]

Attila kendi aralarında devamlı çekişme hâlinde olan kavimleri birbiriyle barıştırdı ve Avrupa'da huzurlu bir dönem başladı. Roma İmparatorluğu'ndaki köleliği kaldırdı ve binlerce insanı kölelikten azat etti. Kendi halkına zulmeden yöneticilere ağır cezalar verdi. Bu yüzden Attila'ya halk "Allah'ın Kamçısı (Kırbacı)" lakabını verdi.[1205]

1198 Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten,* VII/25 s. 46-47; L. N. Gumilev, *Drevnie Turki,* Moskova, 1967, s. 27.

1199 Roberts, *Hun İmparatoru Attila'nın Liderlik Sırları,* s. 44.

1200 Roberts, *Hun İmparatoru Attila'nın Liderlik Sırları,* s. 49.

1201 Robert, *Hun İmparatoru Attila'nın Liderlik Sırları,* s. 34-35.

1202 Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten,* VII/25, s. 46.

1203 Nibelungen Destanı, Aetius kumandasındaki Roma orduları Kral Gundikar idaresinde bugünkü Belçika bölgesine saldıran Burgondlarla savaşmaya mecbur oldular. Özellikle Necker Nehri boyunca cereyan eden muharebelerde Hun ordusuna Batı Kanadı Eligi Oktar kumanda ediyordu. Kral Gundikar dâhil 20.000 Burgond'un öldüğü rivayet edilen bu Hun-Burgond mücadelesi Almanların meşhur Nibelungen destanlarına konu olmuştur. Bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* 78; *Das Nibelungen Lied,* çev. Karl Simrock, yay. haz. Walter Hansen: Wien-Heidelberg: Ueberreuter 1982, s. 225-231.

1204 Boor, *Tarihte Efsanede ve Kahramanlık Destanlarında Attila,* s. 14.

1205 Nemat Kelimbetov, *Türk Halklarının Ortak Edebi Eserleri,* çev. Abdulvahab Kara, İstanbul, 2014, s. 63.

Almanların kahramanlık destanlarındaki İtil (Etzel) figürü özellikle dikkat çekicidir. Burada İtil figürü diğer kahramanların hepsinden daha yüksek olarak görünür. Almanların İtil, yani Attila figürünün yer aldığı kahramanlık destanları şunlardır:

Dünyanın hafızasında eşsiz bir sima olarak yer eden Attila için dört bir tarafta efsaneler türetilmiştir. Attila ve Hunlar kadar Avrupalıların hafızasında yer almış başka bir devlet ya da hükümdar yoktur. Hunlar ve Attila her milletin hafızasında günümüze kadar farklı şekillerde yer etmiştir. Hâkimiyet devresinde Attila'nın Avrupa Hunlarının taşıdığı yüksek kültür seviyesi, askerî ve diplomatik mertebe pek çok milletin dikkatini çekmiştir. Milletlerin gerek sözlü kaynaklarında gerekse de maddi kültürlerinde Attila ve Avrupa Hunları önemli bir yere sahip olmuşlardır.[1206]

Niebelungen, Raven Savaşı, Bernli Dietrich, Siegfried Destanı, Hildebrand Destanı vb... İskandinav halklarının kahramanlık destanlarında da Attila figürü çoklukla yer alır. Norveçlilerin kahramanlık destanlarındaki Tidrek hakkındaki Saga'yı, İspanyolların Edda Destanı'nı, Volsunga hakkındaki Saga'yı gösterebiliriz. Attila figürü Rus edebiyatında da yer almaktadır. Mesela Rus yazarı Yevgeniy Zamuat'ın Attila isimli bir piyesi ve Tanrı'nın Kırbacı isimli uzun bir romani vardı. Attila hakkında ilk dram eserini kaleme alan İspanyol oyun yazarı Cristobal Virues (1550-1609) idi. Onun Gazapkar Attila isimli trajedisi İspanya'da XVI. yüzyılda sahnelenmişti. Ayrıca İngiliz, Alman, Fransız, İspanyol ve İtalyanların musiki, bale, resim sanatlarındaki Attila figürü içerik bakımından da, sanat bakımından da oldukça tatminkâr bir figür olarak görülmektedir. Avrupa ülkelerinde Hunların ulu lideri, imparatoru, yetenekli komutanı Attila'nın hayatını resmeden bazı sanat eserleri, müzikal yapımlar, bilimsel eserler vücuda getirildi. Mesela Fransız dramaturg Pierre Corneille (1606-1684) Attila isimli trajik piyes yazdı. Alman dramaturg Zacharias Werner (1768-1823) Attila isimli romantik trajedisini sahneledi. Tanınmış İtalyan bestecisi Giussepp (1813-1901)'e verdi. O da ünlü Attila operasını 1846'da sahneye koydu. Bu operada bestekâr Attila'nın muazzam bir figürünü ortaya koydu. Attila operasına özgürlük yolundaki mücadeleler konu edilmektedir. Operada, Attila tüm İtalya halkını asırlar boyunca süren Roma'nın köleliğinden kurtarıcı kahraman olarak görünmektedir. Genel olarak operada Attila dünyadaki köleliğin zincirlerini kıran olağanüstü güç, Tanrı'nın kırbacı olarak gösterilmektedir. Fransız tarihçisi Amedee Thierry, Attila ve Haleflerinin Tarihi adlı iki ciltlik kitap yazdı. Hunlar tarihine atfedilen bu eser 1856'da Paris'te yayımlandı.[1207]

Attila cihanın tek hükümdarı olmak emelinde idi ve bu gayenin gerçekleşeceğine inanıyordu. Dünya hakimiyetinin tatbikatta tecellisi ise şüphesiz Hun devlet idaresi sitemine uygun olarak iç işlerinde bağımsız olan milletlerin kendi hükümdarları vasıtasıyla Attila'nın yüksek hakimiyetini tanımalarından ibaretti. İslavların, Fin-Ugorların, Germenlerin durumu böyle idi. Buna binaen Doğu Roma İmparatorluğu'nun Hun telakkisi gereğince, hükmüne aldıktan sonra Attila'nın kendi malı saydığı ve "dünya sulhu"nun yerleşmesinde faydalı

1206 Fatma Aysel Dıngıl Ilgın, "Batı Edebiyatında ve Sanatında Hun ve Attila Algısı", *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdülkadir Donuk Armağanı*, ed. Mualla Uydu Yücel-F. Aysel Dıngıl Ilgın, İstanbul 2017, s. 33-46.

1207 Nemat Kelimbetov, *Türk Halklarının Ortak Edebi Eserleri*, s. 70-71; Kurat, *Gök Türk Kağanlığı*, s. 13; Gumilev, *Drevnie Turki*, s. 27.

rol oynayacağını düşündüğü Doğu Roma mamurelerini, kültür merkezlerini, mukavemet görmediği müddetçe, yıkmakta menfaati yoktu. Nitekim Galya'da Aetius'un kumandasında birleşmiş bilumum barbar kuvvetleri ezdikten sonra, 452'de İtalya'ya yürüdüğü zaman da İmparator Valentinianos'un ibraz ettiği tevazu dolayısıyla Roma'yı altüst etmeye lüzum görmemişti. Attila, dünya siyaseti ve yüksek karakteri ile Ortaçağ'ın barbar devlet adamlarından çok farklı olmakla beraber, İstanbul'un tahripten masun kalmasında asilzade Anatolius'un kurnazca nezaketinin Roma'nın kurtuluşunda da Papa I. Leon'un rica ve niyazlarının hissedilir derecede payı bulunduğu muhakkaktır.[1208]

Priscus eserinde, Attila'yı yakından tanıdığı ölçüde ondan etkilendiği izlenimini vermektedir. Bolluk içinde yüzerken Attila'nın gösterişli elbiseler ve lüks bir hayat tarzı yerine sade bir hayatı tercih etmesi onun seçkin bir karakterinin göstergesi olarak kabul etmişti. Attila'nın yaşam standardı hiç şüphesiz Priscus'un tahmin ettiğinden yüksekti ve görünüşe bakılırsa Priscus Attila'nın bunu hak ettiğine hükmetmekteydi. Attila kendisini asaletine yaraşır seviyede bir eş ve şefkat sahibi bir baba olarak gözükmektedir. Attila'nın yakınındakiler ona ölümüne sadıktılar ve aşağı kademelerden herhangi birisi bile onun idaresi altında tuttuğu toplumun tabiatı hakkında söz sarf edemezdi. Attila diplomatik nezakete sahip bir devlet adamıydı. En güçlü zamanında bile satılık bir suikastçının hayatını bağışlayabilecek derecede alicenap bir insandı. Bu yüzden gelen elçilere nazik davranırdı fakat onlara efendileriyle eşit seviyede olduğunu da hissettirirdi. Kanaatlerini özetleyen Priscus Attila hakkında şöyle demişti: "Attila dünyayı sallayacak olan bir halkın mensubu olarak dünyaya gelmişti. Bu mağrur adamın sahip olduğu güç vücudunun her bir hareketinde görülebilmekteydi. İşte bu kanaat yeryüzünde Attila ile bir araya gelip onunla konuşma şansına sahip olmuş bir kişinin geriye bıraktığı ve günümüze kadar ulaşmış olan tek vesikadır."[1209]

Attila, Hun Hükümdarlığını sadece 19 yıl yönetti. Fakat yaşadığı dönem için Attila'nın askerî hüneri hem Batı ve hem de Doğu Roma İmparatorluğu'nu yıkmakla tehdit edecek derecede idi. Hatta bir dönem İstanbul surları önüne kadar gelip, imparatordan muazzam miktarda altın talep edecek durumdaydı. Daha sonrasında ise Attila'yı batıda Orleans'a kadar olan coğrafyada teşekkül eden kozmopolit bir ordunun başı olarak görmekteyiz. Bir sonraki sene ise müreffeh İtalyan şehirlerini birbiri ardına zapt ederek Roma üzerine ilerlemekteydi. Sonraki nesillerin nezdinde Attila genellikle kana susamış bir tiran olarak resmedilmişti. Bununla birlikte onu yakından tanıma fırsatı bulmuş Priscus'un kaleminden çıkan ve Attila'nın fiziki özelliklerini, yaşam biçimini ve devlet işlerini nasıl idare ettiğini anlatan birinci elden bir kaynak elimizde mevcuttur. Bu kaynaktan elde ettiğimiz bilgiler neticesinde Attila'ya dair genel kanaatin aksine karşımıza daha çekici bir Attila figürü çıkmaktadır. Priscus'un Attila'nın yöneticiliği hususunda hiçbir tereddüdü yoktu ve Attila'nın dünyanın bütün kavimlerini titretmek için doğduğunu ilan etmişti. Bu mağrur adamın sahip olduğu kudret vücudunun her hareketinde görülebilmekteydi. Attila tarih sahnesinde zaman zaman zuhur eden ve o dönemde bilinen

1208 Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar,* s. 159-160.
1209 Patrick Howarth, *Hunların Hakanı Atilla Efsaneden Gerçeğe,* yay. Nezih Başgetiren, çev. Tevabil Alkaç, İstanbul, 2015, s. 85.

dünyanın büyük bir kısmını fethetme misyonuna sahip olan ve hedefini gerçekleştirmek için hep daha ileriye gitmek hususunda gereken enerjiyi bu misyondan alan askerî şahsiyetlerden biridir.[1210]

Attila, Avrupa için gerçekten Tanrı'nın kırbacı olmuştu. Kavimlerin yeri değişmişti. Eski uyuşuk ve geri kavimlerin yerini yeni gelen enerji dolu insanlar almıştı. Attila'nın ordusunda veya komşusu olduğu sıralarda, disiplin ve düzen öğrenmiş olan bu kavimler, Avrupa'daki hayat yolunu da değiştirdiler. Görüşler değişmiş ve içtimai bir dinamizm doğmuştu. Avrupa'ya bu yeni gelen Germen kavimlerinin devlet kurma ve devlet idare etme tecrübeleri, eski Roma geleneklerinden daha gerçekçi idi. Herhâlde bugünkü Avrupalılar başarılarını, Orta Asya'dan gelen bu yeni ve disiplinli içtimai düzene borçlu idiler.

Bizans elçisi Priscus Hunların Attila'nın ilahî bir menşeden geldiğine inandıklarını, buna itiraz edenlere çok hiddetlendiklerini, dünyanın kendilerine ait olduğu akidesi ile fetih ve savaşlar yaptıklarını ve sarayında bu inancın hüküm sürdüğünü söyler. Daha sonra Attila'nın sarayına giden bir diğer Bizans elçisi Jordanes de Attila'nın ilahî kudret tarafından dünyanın hükümdarı tayin edildiğine, kılıcını da bu kudretin idare ettiğine inanıldığını belirtir.[1211]

Latin-Bizans kaynaklarında Attila'nın bütün milletleri ve dünyayı korkutan bir adam olarak yaratıldığından, adaletinden, gururla yürüyüşünden, savaşı sevmesine rağmen hep düşünerek hareket ettiğinden, aklını iyi kullandığından, kendisinden af dileyenleri bağışladığından, sadık adamlarına karşı cömertliğinden, temizliğinden, elbise, ayakkabı ve silahlarının askerlerinden farklı bulunmadığından, altın, gümüş gibi değerli madenlere ve bunlardan yapılan eşyalara itibar etmediğinden söz açılmaktadır.[1212]

Hunlar, miladi IV. yüzyıl sonunda Helen-Roma âleminin doğu sınırları boyunca göründükleri zaman, ağızdan ağıza dolaşan şöhretleri korkunç şayialar doğuruyor ve yarım asır sonra Attila, Doğu ve Batı Roma'yı aynı şiddetle titrettiği esnada muasırlarının gözünde insanların fevkinde büyüyordu.[1213]

Hunlar, Attila'nın kabiliyet ve cesaretine güveniyorlardı. Bu yüzdendir ki İtil'den Rhen'e kadar bütün kabileler onun sancağı altında birleşmişlerdir. Hunlardan başka Ostrogotlar, Gepidler, Türüngiler, Herullar, Ruglar, Bulgarlar ve Akassir (Akatir)'ler onun sancağı altında savaşıyor; keza birçok Romalı ve Grek de seve seve hizmetine koşuyordu.[1214]

Bütün dünya tarihini yakından ilgilendiren ve herkes tarafından da kendi isimleriyle tanınan çok az insan vardır. İşte dünya milletlerinin büyük bir kısmının bildiği ve özellikle Avrupa halklarının çoğunun millî kahramanı, bir bölümünün efsanelerine ve hatta destanlarına kadar giren bir kişidir Attila. Dünyadaki bir kısım tarihçi için yeryüzünün gelmiş geçmiş en büyük hükümdarları arasında hiç şüphesiz Attila'nın yeri bambaşkadır.[1215]

1210 Howarth, *Hunların Hakanı Attila,* s. 8-10.
1211 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* I, s. 157.
1212 Gömeç, *Türk-Hun Tarihi,* s. 344.
1213 Gyula Moravcsik, "Hunlar Meselesinin Bugünkü Hali", çev. Şerif Baştav, *İÜEFTD*, Sayı: 1-2, İstanbul, 1950, s. 109.
1214 Gumilev, *Avrasya'dan Makaleler-1,* s. 221.
1215 Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: IV Attila", *Orkun*, 52, İstanbul, Haziran 2002, s. 42.

Attila'nın sarayı, devrinde bir siyaset mektebi, bir harp sanatını öğrenme yeri olmuştu. O dönemin birçok şahsiyetleri (Orestes, Balamir, Ardarik gibi) burada yetiştiler. Attila'nın başkentinde görgü, bilgi ve tecrübelerini artıran yabancı kavimlerin kralları, onun ölümünden sonra bağımsızlıklarını ilan ederek Orta Avrupa ile İtalya'yı aralarında paylaşarak yerleştiler.[1216]

Bumin Kağan (552-553)

Bumin Kağan, 552 yılında kurduğu Köktürk Devleti'yle Türk milletine liderlik, sahiplik etmiştir. Devletinin kuruluşu itibarıyla akıllı kağan ve alp, yiğit mertebesiyle milletini teşkilatlandırmış ve milletine rehber olmuştur.

Bumin Kağan 552 tarihinde kurduğu Köktürk Devleti'ni kısa bir zamanda "Dünya İmparatorluğu" hâline getirmiştir.

Bumin Kağan'ın teşkilatçı kudretine, devlet kurma kabiliyetine ne kadar hayran olsak azdır.

Bumin Kağan'ın şahsiyeti hakkında ancak yaptığı büyük işlere bakarak hüküm verebiliriz: Kazandığı askerî zaferler kendisinin büyük bir kumandan olduğuna delalet eder, bu bakımdan Bumin Kağan H'yung-nu'ların büyük Şanyüsü (Kağanı) Mete'yi ve Avrupa Hun hükümdarı Attila'yı andırmaktadır. Bumin Kağan'ın, boyunduruk altında yaşayan Türkleri kurtararak büyük bir devlet hâline yükseltmesi, bir "kurtarıcı" ve "il (devlet) kurucusu" sıfatıyla Türk adını taşıyan ilk Türk Devleti'ni kurması ve "Türk" adını dünyaya tanıtması, ona tarihte mümtaz bir mevki sağlamıştır. Bumin Kağan Orhun Yazıtlarının tabiri veçhile hakikaten "bilge (yani hâkim-sage) kağan, alp (yüce) kağan" idi.[1217]

Bumin Kağan, "Asya/Büyük Hun" İmparatorluğu'ndan sonra, her bakımdan temsil ettiği kültürü itibariyle 2. "süper" Türk imparatorluğu niteliğindeki Köktürk Kağanlığı'nı başkent Ötüken olmak üzere 552 yılında kurmuştur. 552 yılının baharında Avarlar karşısında kazandığı bir büyük zaferden sonra Bumin, İl-Kagan unvanını aldı. Böylece 552 yılında Köktürk Devleti bağımsızlığına tam olarak kavuşmuştu. Bumin Avarların yerini aldığından "kagan" unvanını almıştır. Ancak o milattan evvel Büyük Hun İmparatorluğu'ndan beri kullanılan Türkçe "il" (devlet) kelimesiyle beraber kullanmıştı. Böylece "İl'in Kaganı" yani devletin hükümdarı mertebesine yükselmiş olduğunu göstermektedir.[1218]

Bilge Kağan 552'de Köktürk Kağanlığı'nı kuran Bumin Kağan'dan söz ederken, onu şöyle tanıtır: "Bilgili Kağan imiş, Alp Kağan imiş, buyruğu bilgili imiş, tabi alp imiş. Beyleri de, milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İl tutup, töreyi düzenlemiş." Görülüyor ki Köktürklerin il kurup (yurt edinip) töreyi düzenlemeleri (devlet düzenini kurmaları) Bumin Kağan'ın kişiliğine bağlanmaktadır. Bumin Kağan'ın güçlü kişiliği ise onun bilge ve alp oluşundan ileri gelmektedir.[1219]

1216 Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hunları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi,* s. 181.
1217 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı, "*AÜDTCFD*, X/1-2, s. 13. Klyaştornıy-Sultanov, *Kazahstan Letopis Treh Tısyaçeletniy,* s. 85-86.
1218 Çandarlıoğlu, "Uygurlarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları,* s. 128.
1219 Memiş, *Türk Kültür Tarihi,* s. 68.

Türk urukları ve komşuları Bumin Kağan ve İstemi Yabgu Köktürk Devleti'ni kurdukları zaman gerek içteki Türk uruklarına ve gerek dıştaki düşmanlara karşı savaşmak mecburiyetinde kalmışlardı. Yazıtların ifade ettikleri veçhile "dört bucaktaki kavimlerin başlılarının başlarını eğdirdi, dizlilerin dizlerini çöktürdü." Bumin Kağan'ın en büyük yardımcısı olan İstemi Yabgu (Kağan) bilhassa batı ülkelerindeki seferlerde mühim rol oynamıştı. Neticede Kingan (Kadırgan) Dağlarından Demirkapı (Semerkant ile Belh arasında)'ya kadar uzanan geniş saha Köktürk Kağanlığı sınırları içine alındı. Türk menşeli olan kavimler Bumin ve İstemi (kağanlar) tarafından birleştirilmiş, tarihinde ilk defa olmak üzere "Türk" adını taşıyan bir imparatorluk kurulmuş oldu. Şimdiye kadar kağanları olmayan Köktürkler bundan böyle "kağanlı" bir budun oldular; bunun neticesi olarak Türkler Asya tarihinde önemli bir askerî ve siyasi rol oynamaya başladılar. Çin İpek Ticaret Yolu'nun Köktürkler eline geçmesi, Türk hâkimiyetinin Batı Türkistan'da Soğd iline kadar yayılması keyfiyeti, bu devrin siyasi ve ekonomik tarihi üzerinde mühim tepkiler yaptığı gibi, büsbütün ve süratle Türkleşmesinde de en mühim amil olmuştur.[1220]

Yeni kurulan Köktürk Kağanlığı'nı büyütmek ve vaktiyle Juan-Juanlara tabi bütün ülkeleri ele geçirmek için Bumin ve İstemi kağanların doğuda ve batıda birçok sefer yaptıkları anlaşılmaktadır.[1221] Türkleri Avarların tahakkümünden kurtarmak suretiyle bir Türk kağanlığını (Köktürk Devleti) kuran Bumin, Çin kaynaklarının T'men veya T'u-mın'ı, Orhun Yazıtlarında Bumin adıyla zikredilmektedir. Bir Türk kaynağınca adı kaydedilen ilk Türk kağanı, daha doğrusu ilk Türk şahsiyeti Bumin Kağan olmuştur. Köktürk Devleti'nin lideri sıfatıyla "İlig" veya "İl"-han lakabını taşıyan Bumin'in 552 veya 553'te öldüğü anlaşılmaktadır.[1222] Göktürkler 552 yılında Juan-Juanları mağlup ederek bağımsızlıklarını ilan ettiler. Böylelikle Bumin Kağan Köktürkler adıyla yeni bir Türk Devleti kurdu. Kendisi İl-Han unvanını aldı. Bundan sonra Moğolistan'da, Türkistan'da, Güney Sibirya'da yaşayan bütün Türk kavimleri Bumin Kağan'a tabi oldular. Bumin Kağan derhâl yeni kurulmuş devletin teşkilatını düzenledi, mühim kanunlar konuldu. Muhtelif rütbe ve memuriyetler ihdas etti, devlet içindeki bütün memuriyetleri 28 dereceye taksim etti. Bumin Kağan öldüğü zaman büyük bir eser bırakmıştı. Mançurya'dan Balkaş Gölü'ne ve Baykal'dan Çin Seddi'ne kadar uzanan geniş coğrafyaya hükmeden Köktürk Devleti'ni kurdu.[1223]

Göktürk devlet adamı Bumin Kağan 552 yılında Juan-Juan devletine son verdi. Bumin Kağan ne yazık ki aynı yılda hayata veda etti. Fakat yalnızca 572-580 arasında dikilmiş olan Bugut Yazıtı'nda değil, 180 yıl sonra torunu Bilge Kağan tarafından da Türklere şan şeref veren en büyük hükümdar olarak kendisinden söz edilmiştir. Hatta bu büyük hükümdar Uygur hükümdarı İl Tutmuş Bilge Kağan'ın yazıtlarından birinde dahi anılmıştır.[1224]

1220 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", *Türkler*, 2, s. 13; Gumilev, *Drevniye Turki*, s. 27-30.
1221 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", s. 54; Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, s. 52-53.
1222 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", *AÜDTCFD*, X/ 1-2, s. 13.
1223 Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 230-231.
1224 Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, İstanbul, 1999, s. 26; Von Annamarie Von Gabain, "Hunnisch-Türkische Beziehungen", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul, 1950-1955, s. 24.

Taşa kazınan yazıtlardan Köl Tigin Yazıtı, Türk Kağanlığı'nın tüm dünyaya hükmettiği heybetli ve şanlı dönemini tasvir ederek başlar. Burada tüm Türkleri bir araya getirip kudretli bir devlet kuran Bumin Kağan ile kardeşi İstemi Yabgu'dan övgü ile bahsedilmektedir.

Günümüz Türkçesi ile:

Üste mavi gök,
Altta yağız yer kılındıkta
İkisi arasına insanoğlu kılınmış
İnsanoğlunun üzerine ecdadım
Bumin Kağan, İstemi Kağan
Oturarak Türk milletinin İlini töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş.[1225]

VI. yüzyılın ortalarında bütün Asya'nın kaderini etkileyecek birinci derecede önemli bir olay meydana geldi. Bumin 520'deki iç savaş yüzünden iyice zayıflamış bulunan ve Töles ayaklanmasını bastıramayacak duruma gelen Juan-juanlara ağır bir darbe indirdi. Juan-juanlar Orta Asya sahnesinden çekildiler. Köktürk kağanı bu başarıyı elde ederken Çin'deki Batı Weilerinin yardımını da almıştı. 545 yılında Batı Weileri ilk elçilik heyetlerini Türklere göndermişler, ertesi sene Köktürk elçileri Çin sarayına "kendi ülkelerinin ürünleri"ni takdim etmişlerdi. Bu durum iki asır sürecek olan Köktürk-Çin ilişkilerinin barışla başlamış olduğunu ifade etmektedir.[1226]

Köktürkler, Kunların torunları olup, onların eriştiği millî şuur ve cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihte daha ileri ve müstesna bir mevki işgal eder. Bu hususta bize kadar gelen millî ve yabancı vesikalar çok bol ve değerlidir. İlk Köktürk Kağanı Bumin henüz Juan-juanlara tabi bulunduğu ve yabgu unvanıyla istiklal hareketine giriştiği bir zamanda, M.S. 545 yılında bile kendilerine Çin elçisi geldiğinde "bütün Türkler bununla devletlerinin yükseldiğine inanıyor ve birbirlerini tebrik ediyorlardı." Bu da Köktürklerin Bumin Kağan'ın liderliğinde ani değil, tedricen kuvvetlendiklerini gösterir.

Avarlara karşı düzenlenen Töles ayaklanmasının bastırılmasında Köktürkler önemli bir misyon üstlenmişlerdi. Köktürk hükümdarı Bumin bu hizmetinin karşılığı olarak Avarların hükümdarının kızıyla evlenmek istedi. Ama bu isteği şu aşağılayıcı gerekçeyle reddedildi: "Siz bizim için Altay'da silah yapan kölelerimiz değil misiniz?" Bundan incinen Bumin başkaldırmaya karar verdi.[1227]

Bumin ve kardeşi İstemi "dört tarafa ordu sevk etmişlerdir." 552 yılının başında Bumin'in liderliğindeki Köktürkler, Juan-juan ordusunu ağır bir mağlubiyete uğratınca, Anaguey kendi canına kıydı, oğlu ise Çin'e kaçmak zorunda kaldı. Bundan sonra Bumin İl-Kağan unvanını aldı ve Köktürkler, tarihî Türk yurdu Ötüken'i merkez ettiler.[1228]

1225 Ergin, *Orhun Abideleri, Kültigin Yazıtı, Doğu Cephesi,* s. 4; Kelimbetov, *Türk Haklarının Ortak Edebi Eserleri,* s. 82.
1226 Akbulut, "Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler", *Türkler,* 1, s. 838
1227 Roux, *Türklerin Tarihi,* s. 48
1228 Gömeç, "Kök Türk Devletimizin Kuruluşunun 1500. Yılı", *Orkun,* Sayı: 50, s. 18.

Batı Köktürk Yabgusu İstemi Yabgu (552-576)

Bumin Kağan'ın küçük kardeşi İstemi Yabgu (552-576), 24 sene ülkenin batısında hüküm sürmüş ve ağabeyinin "töresi" ile buyruğunu yerine getirmiştir.

Atalarımızdan işittik ki, Batı İmparatorluğu (Roma) elçileri geldiği zaman bu bizim için artık yeryüzünü fethedeceğimize delalet eder.

Batı Göktürk Hükümdarı İstemi Yabgu

Bumin Kağan'a Türk devletini kurmak amacıyla giriştiği mücadelede, kardeşi İstemi'nin büyük yardımı dokunduğu Orhun Yazıtlarında açıkça ortaya konmuştur. Çin tarihlerinde verilen malumat da bunu doğrulamaktadır. Yeni kurulan Türk kağanlığını büyütmek ve vaktiyle Juan-juanlara tabi bulunan bütün ülkeleri ele geçirmek için Bumin ve İstemi kağanların doğuda ve batıda birçok sefer yaptıkları görülmektedir.[1229]

İstemi Yabgu, Batı Türkistan bölgesini baştan başa fethederken hâkimiyeti altına aldığı şehirlerin halkına gayet iyi davranıyordu. Hiçbir zaman Cengiz Han gibi eline geçirdiği şehirlerin ahalisine katliam yapmamıştı. Genellikle yerli prenslerin yerine bazen Türk idarecileri tayin etmiş bazen de eskilerin yerlerinde kalmalarına müsaade etmişti.[1230]

Devletin batı bölgelerinin başında bulunan İstemi Yabgu, doğuda oturan hükümdarların yüksek egemenlik haklarını daima tanımakta, iç ve dış işleri hep onun adına yürütmekteydi. Fakat o karar ve icraatında tamamen serbestti. Tıpkı bir devlet başkanı gibi, o da elçiler gönderebilir, elçiler kabul edebilirdi; başka devletlerle anlaşmalar yapabilirdi; savaşa ve barışa karar verebilirdi. Öte yandan, bütün devleti ilgilendiren meseleler söz konusu olduğunda ise devletin sağ ve sol bölgelerindeki beyleri (şadlar ve yabgular), hükümdarın başkanlığındaki mecliste toplayarak bu mecliste alınan kararlara göre hareket etmekteydi. Ortak hareket edilecek seferlerde ise bütün ordu, hükümdarın başkomutanlığında birleşmekteydi.[1231]

Göktürk Devleti'nin batı bölgeleri doğuya göre daha verimli ve daha gelişmiş yerlerdi. Türkler ayrıca batı bölgelerinde daha kalabalık ve birbirlerine de yakın akraba idiler. Türklerin batıdaki komşuları Çin'den çok daha zayıf ve düzensizdi. Bu durum İstemi Yabgu'nun 10 sene içinde sınırlarını, batıda Kırım Yarımadası'na, güneyde Hindistan'ın kuzeyindeki Keşmir'e kadar genişletmesini sağlamıştı. Köktürklerin batı bölgeleri bu suretle, zaten kendiliğinden bir kağanlık hâline gelmiş oluyordu. Devletin kurucusu olması sebebi ile Türkler ona, İstemi Kağan da diyorlardı.[1232] Batı Köktürk Devleti'nin kuzey karargâhı Ebinor Gölü havalisinde, güney karargâhı da Kulca şehrinin kuzeyinde idi.[1233]

1229 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", *AÜDTCFD*, X/ 1-2, s. 12-13.
1230 Çandarlıoğlu, "Uygurlarda İnsani Değerler ve Hukuk", s. 128.
1231 Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, II, s. 94.
1232 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 441-442.
1233 Orkun, *Türk Tarihi*, I, s. 122; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, s. 26.

Mukan'ın emrindeki kuvvet kağanlığın doğu kanadının ordusuydu. İstemi kumandasındaki diğer ordu ise batı bölgesinde hareket hâlindeydi. İstemi Altayların batısını, Isık Göl ve Tanrı Dağlarına kadar kısa zamanda hâkimiyetine aldı. Geniş çaptaki askerî ve siyasi faaliyetleriyle Ortaçağ'ın en büyük iki devleti olan Sasani ve Doğu Roma imparatorluklarını Köktürk politikasının izinde yürütmeyi başardı. Böylece Türk hakanlığını bir dünya devleti durumuna yükseltti.[1234]

İstemi Yabgu, Soğdluların gösterdiği diplomatik başarıların semeresini alarak Bizans'la işbirliği yapmış ve Sasani Hükümdarı Enûşirvân'ı İpek Yolu'nu açmaya zorlayan siyasetinde önemli başarılar elde etmiş, kısa bir süre sonra da ülke topraklarını en geniş sınırlarına ulaştırmıştır. Şöyle ki 571 yılında Sasani-Bizans çatışması başlayınca, Köktürkler Azerbaycan'a girmiş ve hâkimiyetlerini Harezm üzerinden Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı'na kadar yaymaya çalışmışlardır.[1235]

552 yılında Juan-juanları ortadan kaldırmak suretiyle Köktürk Devleti'ni tesis eden Bumin Kağan ülkenin batı kısımlarının idaresini kardeşi İstemi'ye vermişti. İstemi de Yabgu unvanıyla 552-576 yılları arasında devletin batı kanadını doğudaki büyük kağana bağlı olarak idare etti. Kaynakların ifadesine göre bugünkü Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinden Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha İstemi Yabgu'nun idaresinde idi. Görüldüğü gibi çok geniş bir sahaya hâkim olan İstemi Yabgu, ağabeyi Bumin ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada batı bölgelerinde büyük çapta fütuhat hareketine girişmişti. İlk önce Altay Dağlarının batısından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan Töles ve On Ogur boylarını itaati altına aldı. Soğdlularla meskûn olduğu bilinen Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu'nun eline geçmesiyle Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu'na Köktürkler hâkim oldular.[1236]

Batı Köktürk Devleti'nin Kağanı İstemi Kagan idi. 552-576 yılları arasında Batı Göktürk Devleti'ni yöneten İstemi Kağan, batı bölgelerindeki Türkleri düzenleyerek, o çağın en güçlü bir devleti hâline getirmişti. 562 yılından sonra Ak Hun Devleti'ni yıkan İstemi Kağan, sınırlarını Hindistan'ın kuzeyindeki Keşmir'e kadar uzatmıştı.[1237]

Köktürk Kağanlığı İç Asya'da büyük bir güç hâline gelmişti ve günden güne topraklarını genişletiyordu. "Yedi milletin efendisi ve yedi memleketin hâkimi büyük kağandan Romalıların kralına" sözleriyle başlayan ve Köktürk Kağanı İstemi'nin Bizans İmparatoru Mauricius'a (582-602) yazdığı belirtilen mektup Türk kağanının "cihan hâkimiyeti" düşüncesini ortaya koymaktadır.[1238]

1234 Çandarlıoğlu, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, s. 42.
1235 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 101.
1236 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 135; Abduali Kaydarov - Meyirbek Orazov, *Türklük Bilgisine Giriş*, s. 78; Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, I, s. 212.
1237 Ögel, "Batı Göktürk Devleti", *Tarihte Türk Devletleri*, I, s. 117.
1238 Hatice Palaz Erdemir, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003, s. 13.

II. Köktürk Devlet Adamı İlteriş (Kutluk) Kağan (681-691)

İlteriş Kutluk Kağan, millete istiklalini kazandırmış, hayatının bundan sonraki yıllarında, istiklal kadar büyük bir vazife, Türk birliğinin tahakkuku için mücadele etmek olmuştur.

Nejdet Sançar

Köktürklerin bu büyük çocuğu, Tanrısına kavuştuğu zaman ondan milletine armağan üç eser kaldı: İstiklal, Türk Birliği ve eşsiz bir kahraman olan küçük oğlu Köl Tigin...

Nejdet Sancar

681 yılında İlteriş (Kutluk) Kağan liderliğinde istiklalini kazanan İkinci Köktürk Devleti, kısa zamanda Orta Asya'nın en büyük devleti seviyesine yükselmişti

İl-Teriş (Kutluk) Kağan kaynakların açıkça belirttiği üzere Doğu Köktürk Kağanı İl'in soyundan geliyordu. Kendinden önceki bağımsızlık hareketlerinin başarısız olması Kutluk'u yıldırmamış onun daha planlı hareket ederek Çin sınırlarından uzağa çekilmesini sağlamıştı. Arkasından Karakum Kalesi'ne geçerek Dokuz Oğuzların sürülerini yağmaladı. Askerî gücünü artıran İlteriş (Kutluk) Kağan II. Köktürk Devleti'nin bağımsızlını ilan etti.[1239] Bumin Kağan'ın ailesinden olan İlteriş (Kutluk) Kağan, Ötüken ve Yin-Şan çevresini merkez yapmış ve Tonyukuk'un bilgeliğinden destek almıştı. Devleti yeniden derleyip topladığı ve bütün Türkleri tek çatı altında toplama ülküsüyle hareket ettiği için kendisine "İl-Teriş" unvanı verilmiştir.[1240]

Kitabeler İl-Teriş Kağan'ın 681'de Çinlilere karşı harekete geçip Köktürk Devleti'ni dirilttiğini anlatırken de, "Devleti ve hakanı yok olmuş, müesseseleri bozulmuş ve esarete düşmüş Türk milletini ataların töresine göre nizama koymuş" olduğunu ifade etmektedir.[1241] Tanrı tarafından kutlanmış bulunan İl-Teriş Kağan, "Türklük Bayrağı" elinde olmak üzere, Türkleri "millî şuur heyecanı" içinde toplayarak Çin hâkimiyetine son vermiş, böylece bozulmuş Türk birliğini Köktürkler'in çatısı altında toplamayı başarmıştı. İl-Teriş Kağan ve Kapağan Kağan'dan sonra sırasıyla Bilge Kağan ve Kül Tigin Kağan devlet yönetimine geçmişti. Bilge-Kül-Tigin kardeşlerin yönetimi sırasında devlet daha da güçlenerek halkın refah düzeyi artmıştı.[1242]

Eski Türklere göre dünyadaki varlıklar, yukarıdan aşağıya şöyle sıralanıyordu. En yukarıda Tanrı ve gök, en aşağıda da "Yağız-Yer" vardı. Bu ikisi arasında "Kişi-Oğlu" yani insanoğlu bulunuyordu. İnsanoğlunun üzerinde de "Türk Kağanı" oturuyordu. Bu inanca göre Türklerin kağanı "bütün insanlığın da Kutlu Kağanı" oluyordu. Tanrı İl-Teriş Kağan'ı insanoğlunun yönetimine geçirmekle ona tabi olarak "Kağanlık" kaderini çizmiş bulunuyordu. İl-Teriş Kağan'ın 17 kişi ile harekete geçmesi, yine kutluluk yönünden gelen bir ses gibi, Türk

1239 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 159.
1240 Yavuz Tanyeri, *Göktürk Yazısı ve Orhun Türkçesi,* İstanbul, 2011, s. 19; Gumilev, *Son ve Yeniden Başlangıç*, s. 107.
1241 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* I, s. 163.
1242 Göde, "Dünden Bugüne Türklerde Devlet Başkanlığı Anlayışı", *EÜİFD*, Sayı 3, s. 201.

milletinin kulaklarını çınlatıyor ve millete "Bağımsızlık Şahlanışı"nın haberini veriyordu.[1243]

İl-Teriş Kağan'ın İkinci Köktürk (Kutluk Devleti) Devleti'ni nasıl kurduğunu oğlu Köl-Tigin'in yazıtından ve Bilge Kağan'ın ağzından okuyalım.

"Türk Tanrısı ile Türklere mukaddes yer ve suları (Türk milletinin) kaderini şöyle çizmişler: Türk Milleti yok olmasın, bir millet olsun diye babam İl-Teriş Kağan ile annem İl-Bilge Hatun'u Tanrı tepelerinden tutmuş ve (insanoğullarının) üstüne çıkarmış. Bunun üzerine babam, 17 eri ile (Çin'e) isyan etmiş. Onun isyan ettiğini, Çin egemenliğinin dışına çıktığını duyan ve önünü alan (Türklerin) şehirde oturanları dağlara çıkmış ve dağlardakiler de aşağı inmişler. Derlenip, toplanıp 70 er olmuşlar. Tanrı güç verdiği için, babam Kağanın askerleri tıpkı, bir kurt gibi imişler! Düşmanınkiler ise koyun gibi olmuşlar! (Babam) doğuya ve batıya akın yapmış, (Türkleri) derlemiş, toplamış ve 700 er olmuşlar. 700 er olunca da, ilsiz ve Kağansız kalmış milleti, Çin'e kul ve cariye olmuş milleti, Türk töresini kaybetmiş milleti, atalarım (Bumin ve İstemi Kağanların) töresine göre (yeniden) yaratmış ve yeniden düzenlemiş!.."[1244]

682'de tam bağımsızlığını kazandıktan sonra Kutluk liderliğinde II. Köktürk Devleti geçen on yıllık sürede Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafındaki diğer Türk boylarını kendine bağladı. Her fırsatta Çin'deki T'ang İmparatorluğu'na ardı ardına darbeler indirerek esaret altındaki Türkleri kurtarmaya çalıştı. Çin'in kuzeyi doğudan batıya tamamen Köktürk akınlarına maruz kalmıştı. Neticede, İl-Teriş Kağan'ın kurduğu ve tahtta kaldığı on yıllık sürede Köktürk Devleti her açıdan hızla gelişti.[1245]

Kutluk (İl-Teriş) kağan olarak tahtta kaldığı on yıl zarfında yeni tesis edilen devleti güçlendirmeye, Çin esaretindeki Türk boylarını kurtarmaya dağınık Türk boylarını bir araya getirmeye çalıştı. Zaferlerle dolu olan kağanlığı 691'de ölümüyle son buldu.[1246]

İl-Teriş Kağan Türk ilini ve töresini tanzim etmek için Çinlilerden ziyade, kedisine itaat etmek istemeyen türlü Türk urukları ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Kutluk Kağan'ın bu maksatla kırk yedi defa Çin'e sefer düzenlediğini kitabelerden öğreniyoruz. Bu kırk yedi seferin yirmisinde, kağanın kılıç ve mızrakla dövüştüğü de ayrıca belirtilmiştir. Kutluk Kağan Türk Devleti'ni yükseltmiş, dağılan il-ulusları toplamış ve bundan ötürü "İlteriş" (il toplayan) unvanını almıştı. On yedi kişi ile işe başlayıp koca bir devlet kurmaya muvaffak olması Kutluk Kağan'ın devlet adamı vasfını ortaya koymaktadır. İl-Teriş Kağan, tıpkı Bumin Kağan ve diğer büyük şahsiyetler gibi Türk tarihinde devlet kurucu Türk kahramanlarının en mümtazlarından biridir. Onun Türk uruklarını Çin İmparatorluğu boyunduruğundan kurtararak bir devlet hâlinde teşkilatlandırması

1243 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 124.
1244 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 123; Ergin, *Orhun Abideler, Köl Tigin Abidesi, Doğu Cephesi*, s. 6.
1245 Ball, *Roma'nın Sultanları Türklerin Yayılışı*, s. 62; Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 161.
1246 Ahmet Taşağıl, "Kapağan Kağan 692-716", *Belleten*, LVII,/28, Ankara, Nisan 1993, s. 51.

buna delalet eder. Kendisinin yüksek bir kumandan ve dirayetli bir devlet adamı olduğu yaptığı icraattan anlaşılmaktadır.[1247]

İl-Teriş Kutluk Kağan, Türk milletini yok olmaktan kurtarmak için silaha sarıldı ve 680 yılında dağa çıktı. Bu isyan tarihimizin en büyük hadiselerindendir. Çünkü yarım asır gücünü, birliğini ve elli yıl istiklalini kaybetmiş olan; yurdu, kağanı kalmayan; namuslu kızları halayık, asil erkek çocukları kul yapılan şanlı bir millet bu isyanla yok olmaktan kurtulmuştur. İl-Teriş Kutluk, milletinin istiklalini kurtarmak için dağa çıktığı vakit yanında ancak on yedi er vardı. Irkının kahramanlık azim enerji gibi büyük meziyetlerini şahsında toplamış olan İl-Teriş, koca bir devleti yıkmak teşebbüsüne bu kadar küçük bir kuvvetle başladı. Fakat az zamanda erlerinin sayısı arttı. Yıllardan beri Çin zulmü altında inleyen, eski şanlı günlere ve istiklale hasret çeken Türkler, Türkistan'ın bu büyük çocuğunun açtığı ihtilal bayrağının altına toplanmaya başladılar. İlteriş, önce yetmiş, sonra yedi yüz ere malik oldu. Artık Köktürk istiklal savaşı başlamıştı. İlteriş Kutluk ve on yedi arkadaşının silaha sarılmasıyla başlayan Köktürk istiklal savaşı bir yıl kadar sürdü. 681 yılı, yarım asırlık kara asrı kapayan mukaddes bir tarih oldu. Türk istiklali yeniden kazanılmıştı.[1248]

İstiklalin kazanılması sonrası İl-Teriş Kutluk, Köktürklere on yıl kağanlık yaptı. Millete istiklalini kazandırmış olan kahraman İl-Teriş, hayatının bundan sonraki yıllarında istiklal kadar büyük diğer bir vazife, Türk birliğinin tahakkuku için çırpındı. Çin hâkimiyeti devresinde bütün Türk boyları dağılmışlardı. Kutluk Kağan kendi milletinin ve devletinin parçaları olan bu dağınık boyları toplamak için atı üzerinden hiç inmedi. Bazıları çok kuvvetli olan bu beylikler üzerine kırk yedi yol asker sevk etti, yirmi savaş yaptı. Her çarpışma, birliği biraz daha tamamlıyor, Türklük eski hâline yaklaşıyordu. İl-Teriş Kağan bir yandan bütün Türkleri bir bayrak altına toplamaya uğraşırken bir taraftan da büyük düşman Çin'e müthiş darbeler indiriyor, bu suretle hem milletini zenginleştirmiş hem de atalarının öcünü çıkarmış oluyordu. En son Batı Türklerinin de büyük bir kısmını birliğe sokmaya muvaffak olunca Türk istiklalinin kurtarıcısı, aynı zamanda Türk birliğinin kurucusu oldu.[1249]

Bumin Kağan'ın ailesinden olan Kutluk, 681 yılında Çin'in daha kuzey bölgelerinden isyana başlamış ve kısa sürede çevresinde 5000'e yakın kişi toplanmıştır. Ötüken ve Yin-Şan çevresini merkez yapmak üzere kendisiyle birlikte isyan eden Tonyukuk'un bilgeliğinden destek alarak İkinci Köktürk Kağanlığı'nı kurmuştur. Devleti yeniden derleyip topladığı ve bütün Türkleri tek çatı altında toplama ülküsüyle hareket ettiği için kendisine "İl-Teriş" unvanı verilmiştir.[1250]

682'de tam bağımsızlığını kazandıktan sonra Kutluk liderliğinde II. Köktürk Devleti geçen on yıllık sürede Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafındaki diğer Türk boylarını kendine bağladı. Her fırsatta Çin'deki T'ang İmparatorluğu'na ardı ardına darbeler indirerek esaret altındaki Türkleri kurtarmaya çalıştı. Çin'in

1247 Kurat, *Gök Türk Kağanlığı*, s. 32-35.
1248 Nejdet Sançar, "İlteriş Kutluk Kağan", *TK*, Sayı: 65, Ankara, 1968, s. 308-309.
1249 Sancar, "İlteriş Kutluk Kağan", *Bozkurt*, Sayı: 11, İstanbul 1941, s. 252.
1250 Yavuz Tanyeri, *Göktürk Yazısı ve Orhun Türkçesi*, İstanbul, 2011, s. 19.

kuzeyi doğudan batıya tamamen Köktürk akınlarına maruz kalmıştı. Neticede, Kutluk'un kurduğu ve tahtta kaldığı on yıllık sürede Köktürk Devleti her açıdan hızla gelişti.[1251]

Tanrı tarafından kutlanmış bulunan İl-Teriş Kağan, "Türklük Bayrağı" elinde olmak üzere, Türkleri "millî şuur heyecanı" içinde toplayarak, Çin hâkimiyetine son verip "Kutsal Ötüken"de "Türk Birliği"ni kurmayı başarmıştır. Böylece de bozulmuş Türk birliği Köktürklerin çatısı altında yeniden kurulmuş İl-Teriş ve kardeşi Kapağan kağanlardan sonra, Köktürk idaresini devralan Bilge Kağan, Kül-Tigin ve büyük vezirleri Bilge Tonyukuk zamanlarında, "Türk töresi" gereğince her şey yoluna girmiş, böylece de devlet güçlü, millet mutlu olmuştur.

İl-Teriş, Türkçede devleti derleyip toplayan manasına gelmektedir. İl-Teriş Kağan önce devleti teşkilatlandırdı. Kardeşi Kapağan'ı "şad", öteki kardeşi To-hsi-fu'yu "yabgu" tayin etti. İstiklalin kazanılıp devletin kuruluşunda birinci derecede rolü bulunan Tonyukuk devlet müşaviri (aygucı) oldu.

Kutluk Kağan elli bir yıllık esaretten sonra Köktürk Devleti'ni yeniden kurduğu için "devleti derleyen toparlayan" manasına gelen "İl-Teriş" unvanını kullanmıştır. Hatta II. Köktürk Devleti'nin adı "Kutluk Devleti" olarak da anılmaktadır. Kutluk Kağan'ın Köktürkleri bağımsızlığa kavuşturduğu, Çin tarihinin altın çağı olarak kabul edilen dönem, onun ne kadar büyük bir kağan olduğunu açıklamaya yeterlidir. Kutluk Kağan, Çin ile 17, Kitanlarla 7, Oğuzlarla 5 defa savaşmış ve Köktürk Devleti'ni sağlam bir temel üzerine oturtarak Kapağan Kağan'ın başarılarında da pay sahibi olmuştur.[1252]

Yazıtlar, Kutluk Kağan'ın 681'de Çinlilere karşı harekete geçip Köktürk Devleti'ni dirilttiğini anlatırken, "Devleti ve hakanı yok olmuş, müesseseleri bozulmuş ve esarete düşmüş Türk milletini ataların töresine göre nizama koymuş" olduğunu söyler ve aynı hisleri belirtir.[1253]

İl-Teriş Kağan milletimizin istiklalini kurtarmak için dağa çıktığı vakit yanında ancak on yedi er vardı. Milletinin kahramanlık, azim, enerji gibi büyük meziyetlerini şahsında toplamış olan İl-Teriş, koca bir devleti yıkmak teşebbüsüne bu kadar küçük bir kuvvetle başladı. Fakat az zamanda erlerinin sayısı arttı. Yıllardan beri Çin zulmü altında inleyen, eski şanslı günlere ve istiklale hasret çeken Türkler, Türkistan ihtilal bayrağının altında toplanmaya başladılar. İl-Teriş, önce on yedi, sonra yedi yüz ere malik oldu. Artık Köktürk istiklal savaşı başlamıştı. Gönlü millet sevgisiyle çarpan kahraman İl-Teriş, önce milleti yeni baştan ataların töresince düzene koydu. Onlara millî ruh ve heyecan verdi. Ataların töresince düzene konan onun sayıca az erleri, üstün düşman kuvvetlerine karşı yiğitçe vuruştular. İl-Teriş Kağan ve on yedi arkadaşının silaha sarılmasıyla başlayan Köktürk istiklal savaşı bir yıl kadar sürdü. 681 yılı, yarım asırlık kara çağı kapayan mukaddes bir tarih oldu. Türk istiklali yeniden kazanılmıştı. Köktürklerin bu büyük çocuğu Tanrısına kavuştuğu zaman ondan milletine armağan üç eser kaldı: istiklal, Türk birliği ve eşsiz bir kahraman olan küçük oğlu Kül-Tigin... Onun vücudunu, diğer

1251 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 161.
1252 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, s. 116; Sümer, *Oğuzlar*, s. 23.
1253 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, s. 163.

sayısız Türk yiğitleriyle birlikte sinesinde uyutan Türkistan ve Türk milleti bu üç eserin hatırasını asırlarca sakladılar.[1254]

II. Köktürk Devlet Adamı Kapağan Kağan (691-716)

Kapağan Kağan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan bütün Türk topluluklarının hepsini hemen hemen idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kağandır.

Ahmet Taşağıl

İlteriş Kağan'dan sonra kardeşi ve halefi Kapağan Kağan (691-716) tahta çıktı. Köktürk Devleti'nin teşkilatlanmasını tamamlayan ve "fakiri zengin, azı çok yapan", o idi.[1255]

691 yılında Köktürk Devleti tahtına oturan Kapağan Kağan, II. Köktürk Devleti'nin kurucusu Kutluk (İl-Teriş)'un ölümünden sonra kağan olmuştur. Üzerine devraldığı hızla büyütmekte olan devleti ağabeyi gibi, onun bıraktığı yerden başlayarak her yönden geliştirmeye devam etmiştir. Kapağan'ın kağanlığı iki yüzyıl süren Köktürk Devleti tarihi içinde yirmi dört yıl gibi uzun sayılabilecek bir kağanlık süresini teşkil etmektedir. Faaliyetlerinin, ölümünden 18-20 yıl sonra dikilecek Orhun Yazıtlarında gayet açık bir şekilde anlatılmış olması, onun döneminin şöhretini Türk tarihi açısından daha da artırmıştır. Bu devreye ait bütün tarihî kaynaklara bakıldığında ortaya çıkan gerçek şudur: Kapağan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan bütün Türk topluluklarının hepsini hemen hemen idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kağandır. Fatih anlamına gelen "Kapağan" onun unvanıdır. Ayrıca Tonyokuk'a ait yazıtlarda Bögü olarak da zikredilmiştir. Çin kaynaklarında ise Moch'o (Beğ-çor) olarak zikredilmiştir.[1256]

Köktürk Kağanı Kapağan (691-716) Çin'e karşı kazandığı büyük zaferlerden sonra imparator ile yapılan antlaşmaya göre bu ülkelerden aldığı tazminat maddeleri arasında Sarı Nehir bölgelerine dağıtılmış bulunan Türklerin iadesi, toprakların ekilmesi için bir milyon veya 300.000 kilo (her kilo 12,5 litre) tohumluk darı, 3000 ziraat aleti bulunuyordu. Bu vesika, diğer büyük Türk hakanları ve sultanları gibi Kapağan Kağan'ın hem milletin babası sıfatıyla muhacir soydaşlarına ve halka geçim imkânını sağladığını ve millî siyasetini göstermekte hem de göçebe kitleler arasında ziraatın ne derece ilerlediğini tespit etmektedir.[1257]

Orta Asya'nın en kuvvetli hükümdarı seviyesine yükselen Kapağan, Köktürk ülkesi içinde bazı idari değişiklikler yapma yoluna gitti. Bu devletin hızla gelişip büyümesinin ortaya çıkardığı bir netice idi. 16 yıl önce İl-Teriş Kutluk liderliğinde, Çin esaretinden kurtulan Köktürk Devleti, kısa zaman içerisinde bir cihan devletine dönüşmüştü. İşte ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Kapağan kardeşi

1254 Sançar, "İlteriş Kutluk Kağan", *TK*, Sayı: 65, s. 309-310.
1255 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 150.
1256 Taşağıl, "Kapgan Kağan", *Belleten*, LVII/218, s. 51.
1257 Turan, *Hunlar ve Eski Türkler*, s. 55.

Tu-hsi-fu'yu sol kanat (doğu) şadı, ağabeyi Kutluk'un oğlu Bilge (Mo-chü)'yi sağ kanat şadı tayin etti. Ayrıca kendi oğlunu her iki taraftaki şadın üzerine "Küçük Kağan" unvanıyla vazifelendirdi. Böylece kendisi kağanlar kağanı pozisyonuna yükselmiş oluyordu.[1258]

Göktürklerin büyük kağanlarından biri olan Kapağan Kağan'ın uzak görüşlü bir devlet adamına yakışır planları olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır ki bunları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür.

a) Çin'i sürekli baskı altında tutmak. Bu planda iki şeyi amaçlamakta olup biri Köktürk Devleti'nin iç ve dış huzurunu korumak, diğeri ise Çin'den halka yetecek ölçüde tarım ürünü temin etmek.

b) Çin'de dağınık hâlde yaşamakta olan Türkleri Ötüken'e bağlı hâle getirmek. Bunda da iki hedefi gerçekleştirmek istiyordu. Biri hâlâ yabancı işgali altında bulunan Türk yurtlarını yabancı hâkimiyetinden kurtarmak, diğeri ise Köktürk ülkesinde askerî ve iktisadi gelişmeyi hızlandırmaktı.

c) Asya kıtasında ne kadar Türk varsa hepsini Köktürk Birliği'ne bağlamak. Kapağan Kağan'ın yukarıdaki hedefleri belirlemedeki temel amacı büyük dedesi Bumin Kağan devrinde olduğu gibi Kuzey ve Batı Türklerini bir çatı altında birleştirmekti. Onun bu siyasi ve iktisadi planları kısa zaman içerisinde bir bir gerçekleşmiş olup bu başarısıyla Kapağan tarihteki sayılı Türk büyükleri arasında yerini almıştı. Bilhassa Büyük Türk Birliğini kurma hedefi dikkat çekici bir siyasi kavrayışı ifade etmekte idi.[1259]

Kapağan Kağan'ın gittikçe şiddetini arttıran müsamaha tanımaz sert tutumu bir kısım Türk boyları arasındaki huzursuzluğu arttırıyor, bilhassa, Türk boylarının ayaklanmalarına yol açıyordu. İsyan edip, Kengeres (Sirderya kıyıları)'e doğru giden bir kısım Türgiş kitleleri, 711 yılında Kül-Tigin tarafından bastırılmış ise de aynı yılda başlayıp üç yıldan fazla süren ve Çin'in tahriki sonucunda Karlukların katılımları ile iyice alevlenen isyanlar hayli güçlük çıkardı. İmparator Chung-tsung'un Kansu eyaletlerindeki ordularını Köktürklere karşı seferber ettiği bu sıkıntılı günlerde, Türkistan'daki yurtlarından kalkarak Ötürken'e kadar sokulmaya muvaffak oldukları anlaşılan Karluklar ve müttefikleri Kapağan, Bilge ve Kültigin'in ortak hareketi ile Tamıg Iduk-baş'taki şiddetli savaşta (713) mağlup edilerek dağıtılabildiler. Karlukların bir bölümü Çin'e sığındılar ve Çin yönetimince San-yuan bölgesine yerleştirildiler. Her ne kadar Kapağan ve yardımcılarının üstün gayretleriyle devlet içindeki karışıklıklar ve isyanlar bastırıldı ise de içerdeki huzursuzluk bir türlü son bulmadı. İbrahim Kafesoğlu'nun ifade ettiği gibi: Kağanlık, "bir kazan gibi kaynamakta" idi. Kitabelerdeki: "Amcam Kağan'ın idaresi karışıklık içine düştüğü, halkta ikiyüzlülük ortaya çıktığı zaman..." gibi ifadeler durumu açıklamaya yeter. Karluklardan sonra başkaldıran Azlara ve İzgillere de şiddetli bir şekilde karşılık verilir (715). Fakat kağanlığın esas kısmını oluşturan Oğuzların isyanı devleti temelinden sarstı ve Köktürk içtimai bünyesinde derin yaralar açtı. Neticede Batı (On-ok Ülkesi ve Mâverâünnehir) kağanlıktan koptu. 714 yılının sonbaharında başladığı anlaşılan Oğuz ayaklanmalarının Oğuzların devletteki ağırlığı münasebetiyle hayretle karşılandığı yazıtlardan

1258 Taşağıl, "Kapgan Kağan", *Belleten*, LVII/218, s. 61-62.
1259 Çakan, *Orta Asya Türk Tarihini Giriş*, I, s. 244; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 115.

anlaşılmaktadır. Biz, kitabelerdeki: "Dokuz Oğuz budunu kendi budunum idi, gök ve yer karıştığı için, düşman oldu" şeklinde verilen cümlelerden Köktürk kağanlarının Oğuzlara olan sitemini açıkça görebilmekteyiz. 715 yılının baharında Kapağan'ın gerçekleştirdiği Dokuz Oğuz seferinde ağır darbe alan ve hayvanları telef edilen Oğuzların bir kısmı Çin'e sığındı. Kapağan Kağan'ın baskılarından kurtulmanın yollarını arayan Çin bu fırsattan yararlanarak bazı Töles kabilelerini Kapağan'a karşı kullanarak ondan kurtulmanın planlarını yapmaya başladı. Nihayet 716 senesinde Kapağan sefer dönüşü Temmuz 716'da Bayırkuların pususuna düşerek öldü. Suikastı gerçekleştirenlerin Çin ile temas hâlinde oldukları, bu sırada onların arasında bir Çin elçisinin bulunmasından anlaşılıyor.[1260]

Kapağan Kağan (691-716) zamanında Batı Türkistan'ın büyük bir kısmı üzerinde hâkimiyet tesis edildi. Hatta Tonyukuk, İnel Kağan ve Kül-Tigin komutasında ilerleyen bir Köktürk ordusu, Seyhun Nehri'ni aşarak Mâverâünnehir'e bir yürüyüş yaptı. Köktürk ordusu bu seferinde, Türklerin "Demirkapı", İranlıların "Der-i Ahenin" adını verdikleri Buzgala (Oğlak) Geçidi'ne kadar ilerledi (712). Köktürk beyleri bu seferlerinde, Horasan İslâm orduları komutanı Kuteybe b. Müslim'in kuvvetleri ile karşılaşmadılar. Bu sırada Kuteybe kışı geçirmek üzere Horasan'ın merkezi Merv şehrinde bulunuyordu. Mâverâünnehir'deki hâkimiyetini kolay kazanılmış zaferler üzerine kurmuş olan Kuteybe, böylece gerçek bir Köktürk ordusu ile karşılaşmaktan kurtulmuş oldu.[1261]

İslâm ordularının Mâverâünnehir'i fethe giriştikleri sırada İkinci Köktürk Devleti en kudretli devrini yaşıyor ve Kapağan Kağan (691-716)'ın Çin'e yaptığı seferlerle Batı Türkistan'daki Çin nüfuzu bertaraf ediliyordu.[1262]

Kapağan Kağan Çin karşısında siyasi ve askerî üstünlüğünü sağladıktan sonra Yenisey bölgesindeki Kırgızlara yöneldi. Mevsim kıştı (696-697), yol uzun ve meşakkatli idi fakat bu sefere zaruret vardı. Çünkü Kırgız kabilelerinin lideri, Çin ve On-oklar ile anlaşarak Köktürk Kağanlığı'nı yok etmek istiyordu. Bu durum Orhun Yazıtlarında şöyle dile getirilmektedir: "Altın-yış (Altun ormanı=Altay Dağları)'ta buluşalım, ordularımızı birleştirelim, doğuda Türk kağanına saldıralım, (yoksa) kağan cesur ve aygucısı bilge olduğundan o bizi mahveder demişler.[1263]

Kapağan Kağan (716) İl-Teriş Kağan'ın küçük kardeşi ve halefi idi. Kendisi ağabeyi gibi, derin ve ileri görüşlü değildi. İsyanlar ile devlet içindeki güçlükleri, savaş ve zor kullanmak yolu ile bir çözüme bağlamak istiyordu. Bu yüzden de isyan eden bir Türk tarafından öldürülmüştü.[1264]

712-716 yılları II. Köktürk Devleti'nde "Asya'nın neresinde ne kadar Türk varsa onları bir bayrak altında toplama" siyaseti izleyen Kapağan Kağan'ın (biraz da aşırı sert davranmasından) sebep olduğu panik ve korku yıllarıdır. Bu dört

1260 Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş,* I, s. 248-249; Ergin, *Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi, Doğu Cephesi,* s. 25; Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar,* s. 209-210.

1261 Koca, "Türkler ve İslâmiyet", *Erdem, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-I,* VIII/22, s. 266, Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan,* s. 202-203.

1262 Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler,* s. 68

1263 Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş,* I, s. 245; Orkun, *Eski Türk Yazıtları, Tonyukuk Yazıtı, Doğu Tarafı,* s. 106-107.

1264 Ögel, "Göktürklerde Devlet ve Millet Anlayışı", *TTD,* I, s. 132.

senede başta Karluklar olmak üzere Tarduşlar, Bayırkular vb. Türk boylarının devlete başkaldırdıkları görülmektedir. Onları itaat altına almak için Kapağan Kağan, Bilge ve Kül Tigin kardeşler ülkenin dört bir bucağına ordu sevk ederler.[1265]

Kapağan Kağan hükümdarlığının ilk yıllarında devletini güçlendirme anlamında çok önemli işler yapmış, Çin'deki esir Türkleri kurtarmış, kuzeyde Kırgızları, doğudaki Türk ve Moğol boylarını, başta Türgişler olmak üzere Batı Türkistan'ı da devlete bağlamayı başardı (702'e kadar).[1266]

Kapağan Kağan da, Kutluk İl-Teriş Kağan gibi ulu Türk hanları zümresine aittir. Kutluk tarafından kurulan İkinci Köktürk Devleti henüz kurulmuşken, Kutluk'un ölümü üzerine, yeniden dağılmak tehlikesine maruz kalmıştı. Kapağan Kağan bu tehlikeyi gidermiş, bütün Türk uruklarını tek bir devlet sınırları içinde toplamaya ve tutmaya muvaffak olmuştu.[1267]

Kapağan Kağan'ın hükümdarlığı döneminde Çin'e 693-706 arasında 24 kez sefer düzenlendiği, aynı zamanda Kırgız, Türgiş (On-ok), Basmıl gibi Türk boylarının da kontrol altına alındığı görülmektedir. Bu büyük zaferler ülke toprakларının genişletilmesi ve devletin güçlendirilmesini sağlamıştır. Tonyukuk Yazıtı'nda bögü "kurnaz" olarak zikredilen Kapağan'ın 24 yıllık iktidarındaki etkinlikleri de ayrıntılı olarak dile getirilmiştir. En çok zafer kazanan ve Çin'i en fazla tedirgin eden Türk lideri olarak tanımlanan Kapağan'ın 10.000 li'den fazla (yaklaşık 4500 km.) toprak fethettiği ve "bütün barbarları itaat ettirdiği" Çin yıllıklarında kaydedilmiştir.[1268]

İkinci Köktürk Kağanı Bilge Kağan (716-734)

Bilge Kağan'ın en belirli vasfı Çin tarihlerinin de önemle kaydettiğine göre, "Türk milletini çok sevmesi idi."

Bilge Kağan, milletine o derece güveniyor ve ebedîliğine o ölçüde inanıyordu ki şöyle diyordu:

"Ey Türk! Üstte gök yıkılmaz, altta yer delinmezse senin devletini, töreni kim bozabilir."

Bilge Kağan

Orhun Abideleri baştan sona okununca görülüyor ki, Bilge Kağan ve Tonyukuk, çağını aşan kişilerdir. İnsanlığın yüzyıllar sonra ulaşacağı "millî kimlik, sosyal devlet" gibi kavramlar anıtlarda, insan ruhunu sarsacak şekilde, veciz ifadelerle dile getirilmektedir. Çağlarının ötesindeki bu önemli kavramlara ulaşan Türk kağan ve başvezirinin (Tonyukuk) akıllarından ve gönüllerinden geçenleri, gelecek nesillere ulaştırmak istemeleri de gayet tabiidir. İşte bu yüksek şuurla onlar

1265 Salman "Basmıllar v e Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Boyları", *TAD*, Sayı: 6, s. 171.
1266 Taşağıl, "Köl Tigin Yazıtının Çince Yüzü Hakkında", *AE*, Sayı:25, s. 5.
1267 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", *DTCFD*, X/1-2, s. 39.
1268 Şirin, *Kül Tigin Yazıtı*, s. 15-16.

anıtlar diktirmişler ve bu anıtlara "Bengü Taş" adını vermişlerdir. "Bengülük", yani "ebedîlik, sonsuzluk" düşüncesi taşların üstünde kendisini göstermektedir.[1269]

Kağan Bilge, Türklüğün ebedîliğine o kadar inanmıştır ki Türk devletinin çökmesi, Türk töresinin yürürlükten kalkması için ancak yukarıda mavi gök'ün yıkılması, aşağıda kara yerin yarılması gerekir.[1270]

Bilge Kağan tarihimizin müstesna şahsiyetlerinden biridir. Bilge Kağan'ın en önemli özelliği devlet idaresindeki itidalidir. Ne amcası Kapağan Kağan, ne kardeşi Köl Tigin kadar haşin ve sert ne de millî menfaatlerden fedakârlık yapacak kadar yumuşak tabiatlı idi. Gerektiğinde savaşa girmekten ve kitabelerdeki ifade ile "Türk ordusu gibi kurt" karakterini ortaya koymaktan çekinmezdi. Bunun yanında hoşgörülülüğü de tabiatının ayrı bir yanı idi. Çin ile iyi geçinme yılları içinde bir ara Köktürk kasabalarının da Çin'de olduğu gibi surlarla çevrilmesini ve Budizm, Taoizm gibi dinî ve felsefi akımların memlekette yayılmasını istemişti. Fakat bu teklifinden Millet Meclisi'nde başta Tonyukuk olmak üzere ileri gelen idareci zümrenin haklı itirazları karşısında vazgeçmeyi bilmişti. En büyük hususiyeti, Türk milletini çok sevmesi idi. Bu nokta Çin kayıtlarına bile geçmiştir. Kendi kitabesinde de doğuda Çin'in Şan-Tung Ovası'na, İç Asya'da Tokuz-Ersin (Karaşar bölgesi)'e, kuzeyde Bayırku sahası (Anı Irmağı çevresi) ve batıda Demir Kapı (Ceyhun Irmağı'nın yakınında Semerkant-Belh yolu üzerinde)'ya kadar seferler yaptığını hatırlattıktan sonra şöyle demektedir.

"...Tanrı buyurduğu için milletimin gözünün görmediği, kulağının duymadığı ileri gün doğusuna, geri gün batısına, beri gün ortasına, yukarı gece ortasına götürdüm. Altunun sarısını, gümüşün akını, ipeğin safını, atın aygırını kakım'ın karasını, sincab'ın gökünü Türklerine kazandırdım."[1271]

Milletine o derece güveniyor ve ebedîliğine o ölçüde inanıyordu ki şöyle diyordu.

"Ey Türk! Üstte gök yıkılmaz, altta yer delinmezse senin devletini, töreni kim bozabilir."[1272]

Kutluk (İl-Teriş) Kağan'ın ve İlbilge Hatun'un ikinci oğlu, asıl adı Mogilan veya Mergen olması muhtemel olan Bilge Kağan biçin (maymun) yılında 684 tarihinde doğmuştur. Babası öldüğü zaman sekiz yaşında olan Bilge Kağan ve kardeşi Köl-Tigin kısa sürede devleti güçlendirmişti. Bilge Kağan'ın talihi açıktı. Kutluğ Kağan'ı ve İlbilge Hatun'u yükselten, "onlara el vermiş olan Tanrı", Türk Milletinin adı ve sanı yok olmasın diye, bu defa da Bilge'yi kağanlığa oturtmuştu. Bilge Kağan da Türk ilini düzene koymak yolunda kardeşi Köl-Tigin ve kaynatası Tonyukuk ile gece uyumadan, gündüz durmadan çalıştı. Büyük gayretler sarf etti.[1273]

Kağan olduğu zaman Bilge'nin ülke içinde birlik ve dirliği sağlamaya çalıştığı ve düşmanlarla mücadeleye devam ettiği yolunda kendi ağzından Orhun Yazıtlarında yazılanlar ise şu şekildedir: "Ben kendim Kağan oturduğumda her yere gitmiş

1269 Ahmet B. Ercilasun, "Bengü İl Tata Olurtaçı Sen (Ebedi İl Tutarak Oturacaksın)", *Türk Yurdu,* XIII/422, Ankara, Aralık, 1993, s. 4.

1270 Abdülkadir Donuk, *İbrahim Kafesoğlu, İstanbul,* 2014, s. 65.

1271 Ergin, *Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi, Kuzey Cephesi,* s. 31; Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar,* s. 213-214.

1272 Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar,* s. 213-214.

1273 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", s. 39-42.

olan bodun yaya olarak, çıplak olarak öle yite geri geldi. Budunu besleyeyim diye kuzeyde Oğuz kavmine doğru, güneyde Çin'e doğru on iki defa ordu sevk ettim, savaştım. Ondan sonra Tanrı buyurduğu için kutum kısmetim var olduğu için, ölecek budunu diriltip besledim. Çıplak budunu zengin kıldım. Az bodunu çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Hep bana itaat etti."[1274]

Köl-Tigin'in ömrü boyunca Bilge Kağan'ın ordularını kumanda etmiş, böylesine cesur bir başkumandanın kaybı ise Bilge Kağan'ı derinden üzmüştü. O üzüntüsünü ise şu sözlerle belirtmektedir: "Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı takdir eder. İnsanoğlu hep ölmek için doğmuştur. Öyle düşünceye daldım."[1275]

Bilgelik unvanını Hun-Türk Kağanı Mete'den aldığı bilinen Köktürk kağanlarından Bilge Kağan, "bilgelikte şöhret kazanmıştı." Bu cümleden alarak Bilge Kağan kardeşi Köl-Tigin ile birlikte bütün güçlerini Türk milletinin birlik ve refahına vermişler iç ve dış politikada saygı toplayan bir denge siyaseti takip etmişlerdir. Bilge Kağan ve kardeşi Köl-Tigin "düzenli ve devamlı" ve "merkezden yani Ötüken'den idare edilen" bir "kültür devleti" kurma yolunda da Büyük Hun-Türk Devleti ile Mete'nin devlet düzenini devam ettirme çabası ve iddiasında olmuşlardır.[1276]

Bilge Kağan'ın, vermiş olduğu mücadele ve millet için yaptıkları Çinliler tarafından da takdir edilmiştir. "Bilge Kağan milletini sever, Türkler de ondan memnundur." denilmektedir. Bu sözler Bilge Kağan'ın "Türk milleti için gündüz oturmadım, gece uyumadım" sözlerini desteklemektedir. Ayrıca "Tanrı buyurduğu için kut'um olduğu için kağan oldum" şeklindeki ifadesi de ona kağanlık vasfının özel olarak verilmiş olduğunu göstermektedir. Çünkü Tanrı tarafından verilen kut yani siyasi iktidarın millet tarafından da kabul edilmesi gerekmektedir. Milletin memnuniyeti Bilge Kağan'ın iktidarının yani kutunun varlığını göstermektedir.[1277]

Bilge Kağan (716-734) Türk milletinin saadet ve felaketinden harici bir kuvvetin değil, sadece kendilerinin mesul olduğunu, beylerin kudretli, akıllı, adil ve millî şuura sahip olması ve halkın da itaatli bulunması sayesinde bir endişe olamayacağını ileri sürerken yalnız millî şuur değil, siyasi düşünceler tarihinde de yüksek bir mevki alır. O Köktürk Devleti'nin ilk kuruluş ve yükseliş devrinin gururunu duyduğunu belirttikten sonra, elli yıl süren Çin esareti zamanına ait acı hatıraları halka anlatırken de derin duygularını, ıstırabını ve milletinin kudretine de sarsılmaz bir imanla inandığını ifade eder.[1278] Babamız ve amcamızın kazanmış olduğu, milletin adı-sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Köl Tigin ile ölürcesine çalıştım kazandım.[1279]

Bilge Kağan (asıl adı Moğilan veya Mergen), İkinci Köktürk Kağanlığı'nın sonuncu büyük hükümdarıdır. Bilge Kağan milletini ve devletini düşünen, müşfik baba tabiatlı bir hükümdar olarak görünmektedir. Bilge Kağan Tonyukuk gibi hâkim bir devlet adamı ve Köl Tigin gibi kahraman bir askerin yardımları sayesinde, İkinci Köktürk Devleti'ni kuvvetli ve birleşmiş bir Türk İli (Devleti) hâline

1274 Ergin, *Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi Doğu Cephesi,* s. 23; Durmuş, *Bilge Kağan Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, s. 4-5.
1275 Ergin, *Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi Doğu Cephesi*, s. 14-15.
1276 Ögel *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 129-130.
1277 Durmuş, *Bilge Kağan Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, s. 5-6.
1278 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* I, s. 159.
1279 Ergin, *Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi, Doğu Cephesi,* s. 23.

getirmeye muvaffak olmuştu. Bilge Kağan, kendisine devlet kurmaya yardım eden "Türk" uruklarını zengin etmiş ve müreffeh bir hayata kavuşturmuştu. Bu durum kağanın ağzından şu sözlerle ifade edilmiştir: "Dört bucaktaki milletleri barışa zorladım, başlıları eğdirdim, dizlileri çöktürdüm. Üsteki gök ve alttaki yer irade ettiği için (önceden) gözle görülmemiş, kulakla işitilmemiş milletimi, ileriye gün doğusu, sağa gün ortası, geriye gün batısı, sola gece ortası tarafındaki illere götürdüm; onların sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, ipek kumaşlarını, darılarını, binek atlarını ve aygırlarını, kara kakımlarını ve gök sincaplarını, Türklerime, milletime kazandırdım, tedarik ettim. Milletimi kaygısızca yaşayacak bir hâle getirdim." Bilge Kağan'ın bir taraftan türlü "Türk" uruklarını kuvvet kullanarak itaat altına alırken diğer taraftan bu ulusların "kağan"larını ve beylerini akrabalık bağlarıyla kendine bağlamaya çalıştığını görüyoruz. Bilge Kağan Türgiş, Kırgız kağanları ve Az'ların beyi Bars'la akrabalık tesis ettiği hâlde gerek Türgişler ve gerekse Kırgızlar ilk fırsatta Köktürklere karşı isyan etmekten çekinmemişlerdir. Bilge Kağan, on dokuz yıl şad makamında oturmuş, on dokuz yıl kağan, otuz bir yıl tigin olmuştu. Öldüğü zaman tam elli yaşında idi. Adına dikilen anıt yazıt bu büyük Türk kağanını unutulmaktan kurtarmıştır.[1280]

Memleketin ve milletin birçok meselelerini, uzak ve yakın tehlikeleri, millî bütünlüğü sarsacak hatalı davranışları, içten gelen bir samimiyetle ve çoğu zaman üzüntü ile dile getiren Bilge Kağan hazırladığı Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında millet olmanın felsefesini yapmıştır. Yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Bilge Kağan'ın üzerinde durduğu meseleler şunlardır:

- Türk milletinin yıkılışına sebep olabilecek olay ve davranışlar neler olabilir?
- Türk milletinin ülkü birliğini korumak ve geliştirmek için neler yapılmalıdır?
- Milletin güçlü olmasında buyruk kişilere ve daha sonra fertlere ne gibi görevler düşmektedir?
- Toplum yapısında inancın yeri nedir ve topluma ne kazandırır?

Görülüyor ki bu yazıtlar, sadece kuru bir biyografi veya faaliyetleri sıralayan bir söz yığını değildir. Tam tersine, olaylar ve sebep sonuç ilişkileri çerçevesinde yorumlanmakta ve gelecek kuşakların bunlardan ders alması istenmektedir. Bu durumları ile yazıtlar, eğitici bir özellik de taşımaktadırlar. Ayrıca yazıtların eğitici özelliği yanında toplumlara tesir edebilme özelliği de vardır.[1281]

Türk devlet anlayışına göre, halkı din, dil, soy ve kültür farkı gözetmeksizin bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmak, Türk devletlerinin başında bulunan hükümdarların başlıca gayesi olmuştur. Orhun Yazıtlarında Bilge Kağan "ölmek üzere olan milleti dirilttim; aç milleti doyurdum; çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin, az milleti çok kıldım" derken, bu gayeyi gerçekleştirmiş ilk Türk hükümdarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat Bilge Kağan'ın bu gayeyi gerçekleştirmesi pek kolay olmamıştır; kendi ifadesiyle onun, "gündüz oturmadan gece uyumadan, ölesiye, bitesiye çalışması" gerekmiştir.[1282]

1280 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", s. 48.
1281 Memiş, *Eskiçağda Türkler*, s. 150.
1282 Salim Koca, "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", *Erdem Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-II*, VIII/23, Ankara, 1996, s. 465.

Bilge Kağan'ın en belirli vasfı Çin tarihlerinin de önemle kaydettiğine göre, "Türk milletini çok sevmesi" idi. Türklerde devletin daima ebedî bir kurum olduğu düşüncesi ve anlayışı (Bengü il=Devlet-i Ebed Müddet) hâkim olmuştur. Bu düşüncenin ve anlayışın en büyük temsilcisi olan Bilge Kağan (716-734), hem Türk devletinin ve Türk milletinin hem de her ikisini birlik ve düzen içinde tutan Türk töresinin ölümsüzlüğüne inanmış büyük bir devlet adamıdır. O, bu inancı ve düşüncesini, Köktürk Yazıtlarında "Üstte gök basmasa, altta yer delinmese (yani kıyamet kopmazsa), Türk Milleti, devletini ve töreni kim bozabilir." şeklinde net ve kesin bir ifade ile ortaya koymuştur.[1283]

Köktürk hükümdarı Bilge Kağan, Köktürk Yazıtlarındaki ölmez fikirleriyle, zamanını aşmış "bilge bir lider" olarak karşımıza çıkmaktadır. O, Türk milleti için yakın ve uzak tehlikeleri yüksek kavrayış ve sezgi gücü ile birer birer tespit eder ve gösterir. Bunlar Türk töresinden, Türk yurdundan, Türk devletinden, Türk kağanından ve Türk kültüründen ayrılmak gibi toplumun dağılmasına ve yok olmasına sebep olacak büyük tehlikelerdir. Bilge Kağan'a göre, sebep ne olursa olsun, sonu felaketle sonuçlanacak bu büyük tehlikelerden daima kaçınmak gerekir. O, Köktürk Yazıtlarında, özellikle başında bulunduğu topluma ve gelecek nesillere bu büyük tehlikeler hakkında bilgi verir ve uyarılarda bulunur. Bu önemli uyarılar, onu ileri görüşlü, bilge bir devlet adamı olarak vasıflandırmak için kâfidir.

Bilge Kağan iktidarı boyunca iç ve dış düşmanları mağlup etmiş, ülke huzura kavuşmuştu. Ancak dış düşmanları cezalandırmak için ne kadar sefere çıkmışsa içerde de o kadar politik değişiklikler husule gelmişti. Bilge Kağan, Orhun Yazıtlarında şöyle yazıyordu: "Ben hiçbir zaman zengin bir halka hakan olmadım. Ben karnı aç, üstü çıplak, düşkün ve sefil bir halka kağan oldum.

Kağan olarak tahta oturup yok yoksul halkı derledim; yoksul halkı zengin kıldım; nüfusu az halkı çok kıldım (demografik yapıyı dengeledim)" cümleleriyle birlikte düşünülmesi gerekmektedir. Bilge Kağan'ın ağzından yazılan bu satırlarda, Bilge'nin kağan olarak tahta çıkışının ardından gerçekleştirilen başarılı eylemler, babası İlteriş ve amcası Kapağan Kağan'ın eylemleriyle eşleştirilmektedir: "Babam kağan ve amcam kağan tahta oturduğunda dört yandaki halkları nice defalar örgütlemiş, nice defalar düzenlemiş. Tanrı lütfettiği için kendim tahta çıktığımda dört yandaki halkları örgütledim, düzenledim." Bu cümlelerden rahatlıkla anlaşılmaktadır ki daha önce yapılan askerî ve politik hatalar, İl-Teriş, Kapağan ve kendisi (Bilge Kağan) tarafından düzeltilmiş; sosyal açıdan yoksul düşmüş, demografik açıdan sayısı azalmış halk, Bilge Kağan tarafından bir araya getirilerek demografik yapı düzeltilmiş, budunun refah düzeyi yükseltilmiştir.[1284]

Köktürk Kağanı Bilge Kağan (716-734) Türk milletinin mutluluk ve felaketinden dış güçlerin değil, sadece kendisinin sorumlu olduğunu, beylerin kudretli, akıllı, adil ve halkın da itaatli bulunması sayesinde bir endişe olamayacağını ileri sürüyor. Orhun Yazıtlarının bir yerinde de Bilge Kağan, "Ey Türk ulusu... Oralara gidersen öleceksin. Fakat Ötüken'de yerleşip kalır ve kervan gönderirsen hiç sıkıntınız olmaz. Ötüken'de yerleşirsen devleti sonuna kadar elinde tutabilirsin!" diyerek o dönemde belki de kıtlık yüzünden başka yerlere göçmek isteyen halka

1283 Koca, "Türk Kimliğinin Ordu-Millet Anlayışında Billurlaşan İmajı", *Türk Kimliği*, s. 417-418.
1284 Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Kağanlığı Yazıtları*, Konya, 2010, s. 71.

tehlikeyi göstermekte ve ulusuna ihtarda bulunmaktadır. Ayrıca bu sözler Bilge Kağan'da oldukça yüksek bir vatan bilincinin de varlığını ortaya koymaktadır.[1285]

Bilge Kağan, saltanatının (716-734) başlangıcında, amcası zamanında doğan bu kargaşalığı kayınpederi Tonyukuk'un da yardımıyla kısa sürede ortadan kaldırdı, boyları yatıştırdı ve onları iyilikle devlete bağladı. Ülkede huzur ve sükûn büyük ölçüde gerçekleşti. Onun dirayetli idaresi sayesinde II. Köktürk Devleti tekrar eski haşmetli günlerini yaşamaya başladı.[1286]

Bilgelik unvanını Hun-Türk Kağanı Mete'den aldığı bilinen Köktürk Kağanlarından Bilge Kağan, "Bilgelikte" şöhret kazanmıştı. Bu cümleden olarak Bilge Kağan kardeşi Köl Tigin ile birlikte bütün güçlerini Türk milletinin "birlik", ve "refahına" vermişler, iç ve dış politikada saygı toplayan bir denge siyaseti takip etmişlerdir. Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tigin, "düzenli ve devamlı" ve "merkezden yani Ötüken'den idare edilen" bir "kültür devleti" kurma yolunda da Büyük Hun-Türk Devleti ile Mete'nin devlet düzenini devam ettirme çabası ve iddiasında olmuşlardır.[1287]

Bilge Kağan (716-734) Türk milletinin saadet ve felaketinden harici bir kuvvetin değil, sadece kendilerinin mesul olduğunu beylerin kudretli, akıllı, adil ve millî şuura sahip olması ve halkın da itaatli bulunması sayesinde bir endişe olamayacağını ileri sürerken yalnız millî şuur değil, siyasi düşünceler tarihinde de yüksek bir mevki alır. O, Köktürk Devleti'nin ilk kuruluş ve yükseliş devrinin gururunu duyduğunu belirttikten sonra, elli yıl süren Çin esareti zamanına ait acı hatıraları halka anlatırken de derin duygularını, ıstırabını ve milletinin kudretine de sarsılmaz bir imanla inandığını ifade eder: "Ey Türk Oğuz beyleri, milleti dinleyiniz! Üste gök basmadığı altta yer delinmediği hâlde senin il'ini ve töreni, devlet ve nizamını kim bozabilir?", "Ey mübarek Ötüken halkı! Siz kalkıp doğuya ve batıya göç ettiniz. Kârın şu oldu: Kanın su gibi aktı; kemiklerin dağ gibi yığıldı. Oğulların Çin'e köle, kızların cariye oldu." demektedir. Bu acı günleri hatırlattıktan sonra nihayet sert ihtarını yapar: "Ey Türk milleti, titre ve kendine dön!" Bilge Kağan bu ifadeleri ile yer ve gök yıkılmadıkça hiçbir kuvvetin Türk milletini sarsamayacağını; fakat buna rağmen elli yıl süren esaret devrinin kendi kusuru ve bünyesinden ileri geldiğini belirtir.[1288]

Bilge Kağan Köktürk Yazıtlarında "Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar (bütün ülkeleri) onun içindeki bütün milletleri (kendime) tabi kıldım. Bunca milleti hep düzene soktum" şeklindeki sözleriyle âdeta dünya hâkimiyetini gerçekleştirmiş bir hükümdardır.[1289]

M.Ö. asırlardan beri malum Türkçe "Bilge", Türklerde özel ad değil, fakat mühim vazifeler görmüş büyük şahsiyetlerin, seçkin devlet adamlarının, hatta saygıdeğer hatunların taşıdığı birer unvandır. Eski Türk devletlerinde askerî olduğu kadar idari-siyasi icraat ve faaliyetleri ile kendini göstermiş mahir, ileri görüşlü beylere de "Bilge" unvanı verilmekte idi. Bilge Kağan tahta çıkmadan önce Mokü/Mo-ki-lien veya Beğ-Kür/Beğ-Kürlüğ ad ve lakabını taşıyordu.[1290]

1285 Mahmut Arslan, *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı,* İstanbul, 1987, s. 53-54.
1286 Salman, "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Boyları", *TAD*, Sayı: 6, s. 172.
1287 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 129-130.
1288 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* I, s. 159; Ergin, *Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi, Doğu Cephesi,* s. 22.
1289 Koca, "Selçuklu Devri Türk Başkomutanlarının Dünya Tarihine Yansıyan İmajları", *ATAD*, Sayı: 15, s. 4.
1290 İbrahim Kafesoğlu, "Bilge Kağan'ın Adı ve Lakabı", *TDA*, Sayı: 35, İstanbul, Nisan 1985, s. 4-8.

Bilge Kağan 684 Biçin (maymun) yılında doğmuş olup bu 23 Ocak 684 ile 8 Şubat 685 arasındaki miladi zamana tekabül ediyor. Bilge Kağan, onun hükümdarlık unvanıdır. Tarduş budunun başbuğu iken o, Tardu şad unvanı ile anılıyordu. Çin kaynaklarında Bilge Kağan Mo-ki-lien unvanı ile de anılıyor. Bunun Türkçe karşılığı nedir ve kağan onu hayatının hangi safhasında kullanmış bilinemiyor.[1291]

Köl Tigin 731'de vefat etti. Türk bodunu yasa boğuldu. Ağabeyi Bilge, gönlünden kopan feryadı dışa vuramadı, göz pınarlarında biriken yaşı akıtamadı. Çünkü o bir kağandı. Ağlayıp feryat etse bodunun gözü kaşı kötü olacak, maneviyatı bozulacaktı. Hıçkırıklarını içine attı. 732'de kardeşi Köl Tigin için büyük bir bengü taş diktirdi. Büyük ataları Bumin ve İstemi'den başlayarak Köktürk tarihini kısaca özetledi. Babası İl-Teriş Kağan'ın yaptıklarını anlattı. Köl Tigin'in yiğitliğini, vuruşmalarını, o söyledi, Yollug Tigin yazdı. Ötüken yaylasının en görünür yerini seçti, çevresini alçak bir duvarla çevirtti, yerlerini kare taşlarla döşetti.[1292]

Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tonyukuk ile birlikte Köktürkleri yok olmanın eşiğinden kurtarmıştır. Bu üçlünün kişilikleri Çin yıllıklarına da yansımıştır. Bu yıllıklarda Bilge Kağan insancıl, vatanını ve milletini seven bir kişi olarak kaydedilmektedir. Bilge Kağan'ı kaynaklardaki bilgiler ışığında değerlendirmek gerekirse adını hak eden bilge bir hükümdardır. Millî menfaatlerde taviz vermemiş, devlet meselelerinde daima aklı ön plana almış, duyguları ile hareket etmemiş ve itidalli davranmıştır. Bu durum Orhun Yazıtlarında Türk milletine verdiği öğütlerden de anlaşılmaktadır. Bilge Kagan döneminin değerlendirilmesi Orhun Abidelerinde çok güzel bir biçimde yapılmaktadır. Yazıtlardaki bilgilere göre, Bilge Kağan karışıklık içinde bulunan Köktürk ülkesini sükûna kavuşturdu. Kardeşi Köl Tigin ile birlikte gece uyumadı, gündüz oturmadı; ölesiye, yitesiye çalıştı, çabaladı. Milleti ateş ve su gibi birbirine düşman etmedi. Açları doyurdu, çıplakları giydirdi ve fakir milleti zengin etti. Dört bir tarafa seferler düzenleyerek Türk milletini düşmansız kıldı. On yaşından beri Türk milletine çeşitli mevkilerde hizmet eden Bilge, on dokuz yıl şad, on sekiz yıl dört ay da kağanlık makamında bulundu ve elli bir yaşında da vefat etti.[1293]

On sekiz yıl devleti idare ettikten sonra Bilge Kağan bir bakanı (Buyruk Çor) tarafından zehirlendi. Ölmeden önce kendisini zehirleyen Buyruk Çor ve ortaklarını öldürttü. Kendisi de 25 Kasım 734 tarihinde vefat etti. Defin töreni ise 22 Haziran 735'de yapıldı.[1294]

Köl Tigin (685-731)

Çin kaynakları Köl Tigin'i büyüklerine karşı gösterdiği saygı ve bağlılıktan dolayı överler. Kendi siyasi kuvvetine bakarak Türk töresini ve adaletini hiçbir zaman bozmamış, devlet içerisindeki görevlerini mükemmel yerine getirmiş ve yaptıklarına karşılık daha fazlasını istememiştir.

1291 Sümer, "Bilge Kağan-I", *TDTD,* Sayı: 25, s. 23.
1292 Ahmet B. Ercilasun, "Türklüğün Ölümsüz Taşları", *Orkun*, Sayı: 1, İstanbul, Mart 1998, s. 14.
1293 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, s. 132-133.
1294 Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten,* LXIII/236, s. 24.

Köl Tigin, Türk milletinin erlik özeliklerini sürekli vurgulayan millî kahramandır. Onun şahsında bir zamanlar geniş ovalara serbestçe hükmeden Türk boylarının cesur, yılmaz karakteri tecelli etmiştir.

Türklerde cesur, atak ve cömert (tuzu ve ekmeği bol) bir yapıya sahip olmak kahramanlık göstergesiydi. Büyük Türkolog Kaşgarlı Mahmud'un dediği gibi "Türk kahramanı zekâsıyla, cesaretiyle ve maddi kuvvetiyle yavuz düşmanı ya geri döndürür ya da ona boyun eğdirirdi." Düşman direnmediği sürece onu ortadan kaldırma gibi bir yola başvurmazdı. İşte eski Türk kahramanı böyle bir ruh ve karakter yapısına sahipti. Kahramanlar için kendi hayatlarının fazla bir değeri ve önemi yoktu. Devlet ve toplumun yararına hayatlarını feda etmek, onlar için en büyük erdem sayılırdı. Türk toplumunda hiçbir çıkar kaygısı gütmeksizin kendi hayatlarını tehlikeye atan, hatta feda eden insanlara büyük değer ve önem verilmekte, onlara karşı büyük sevgi ve hayranlık duyulmaktaydı. Başka bir ifadeyle açıklamak gerekirse Türklerde "Kahramanlık Kültü" (kahraman kişilere büyük saygı ve hayranlık duyma) vardı. Türk tarihinin yetiştirmiş olduğu en büyük kahramanlardan biri de şüphesiz Köl Tigin Kağan'dır.[1295]

Köl Tigin, İkinci Köktürk Kağanlığı'nın en tanınmış simalarından biri, Türk kahramanlığının en tipik bir örneğidir. Köl Tigin sayesinde Köktürk kağanı olabilen, dağılan il-ulusu derleyip toplamayı, dış ve iç düşmanlardan korumayı başarabilen Bilge Kağan, bunun karşılığında kardeşi Köl Tigin'i en yüksek makamlara getirmiştir. Köl Tigin öldükten sonra da onun adına anıt diktirmek ve yazıt kazdırmakla, bu büyük Türk kahramanın adını unutulmaktan kurtarmış, Türk dili ve tarihi açısından da çok önemli bir belge bırakmıştır.[1296]

Köl Tigin, devlet içinde kendi gücü ne olursa olsun Türk töresini bozmamış ve büyük kardeşi için çalışmıştı. Devlet içinde kendine düşen görevi yapmış ve daha fazlasını istememişti. Buna rağmen Köl Tigin hem kendi ülkesinde hem de komşu ülkelerde layık olduğu sevgi ve saygıyı kazanmıştı. Bilge Kağan gerçi bir hükümdardı. Fakat ne Çin kaynakları ne de eski Türk yazıtları onları birbirinden ayırmışlardı. Her ikisi için de aynı övgü ve saygıyı göstermişlerdi.[1297]

Köl Tigin gerek Çin kaynaklarında gerek namına dikilen "bengü taş"ta (kitabe) VIII. asrın en mümtaz askerî siması olarak anlatılmıştı. 685'te (tavuk yılı) doğan Köl Tigin, Kutluk Kağan'ın ve İlbilge Hatun'un oğlu olup, Bilge Kağan'dan bir yaş küçüktü. Babası öldüğünde yedi yaşında idi. Kapağan (Meçve) Kağan zamanında Köl Tigin'in büyük yararlıklar gösterdiği "Umay teg anası hatunun talihine" er-at (askerler) arasına karışıp şan ve şöhret kazandığı malumdur. On altı yaşında iken savaşlara katıldığını öğreniyoruz. Bunu müteakip, ölüm tarihi olan 731 yılına kadar, ömrünün büyük bir kısmını hep harp meydanlarında geçirmiş ve yüksek bir asker olarak ün kazanmıştır.[1298]

Köl Tigin ömrü boyunca Bilge Kağan'ın ordularına kumanda etmiş ve birçok seferde nam kazanmıştır. Böyle cesur bir başkumandanın kaybı Bilge Kağan'ı

1295 Koca, "Türk Kimliğinin Ordu-Millet Anlayışında Billurlaşan İmajı", *Türk Kimliği,* s. 421-422.

1296 İlhami Durmuş, "Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları", *Gazi Türkiyat,* Ankara, 2007/1, s. 37; Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", *AÜDTCFD,* X/1-2, s. 47.

1297 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 130.

1298 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", *AÜDTCFD,* X/1-2, s. 44-45.

derinden üzmüştür. O ise üzüntüsünü şu sözlerle belirtmektedir: "Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı takdir eder. İnsanoğlu hep ölmek için doğmuştur. Öyle düşünceye daldım."[1299]

"Böyle deyip yaslandım. Gözden yaş gele gele, etten gönülden feryat gele gele tekrar tekrar yanıp yaslandım. Pek derin yaslandım. İki şadlar ile birlikte küçük kardeşlerim, kardeşlerimin oğulları, oğullarım, beylerim, milletimin gözleri ve kaşları ağlamaktan hasta olacak diye düşündüm, yaslandım."[1300]

Türk tarihinin en büyük kahramanlarından biri olan Köl Tigin, Dokuz Oğuzlarla Yapılan bir savaşta 27 Şubat 731'de öldüğünde 47 yaşındaydı. Cenaze törenine Kıtaylar, Çinliler, Tibetliler, Soğdaklar, İranlılar, Kırgızlar ve Onaklar temsilciler yolladılar. Köl Tigin 16 yaşından itibaren Köktürklerin bütün akın ve savaşlarına katılmış, cesareti ve iyi savaşçılığı ile ün yapmıştır. Kahramanlıkları dillere destan olmuştur. O siyasi ihtirası olmayan iyi bir komutan ve hiçbir tehlikeden çekinmeyen cesur bir cengâver idi. Özellikle 716 yılında Köktürk iktidarında meydana gelen bunalımın giderilmesinde, Türk topluluklarının Köktürk Devleti çatısı altında tekrar toplanmasında, Köktürk Devleti'nin Orta Asya'nın en büyük devleti hâline getirilmesinde başlıca rol oynamıştır. Ölümü başta Bilge Kağan olmak üzere, bütün Türk ilini yasa boğmuştur. Köl Tigin için yabancı elçilerin de katıldığı büyük bir cenaze töreni düzenlenmiş, külliyesi ağabeyi Bilge Kağan tarafından bir yıl içinde hazırlanıp, adına bir yazıt dikilmiştir.[1301]

Köl Tigin, Türk milletinin erlik özelliklerini sürekli vurgulayan millî kahramandır. Onun şahsında bir zamanlar geniş ovalara serbestçe hükmeden Türk boylarının cesur, yılmaz, karakteri tecelli etmiştir. Zorlu savaşlardan bizar olup yorulan, bitkin düşen halkın "şöyle yiğidim olsa!" dediği arzu onda tebarüz etmiştir. Bahadır Köl Tigin öldüğünde, ölümüne sadece dostları, sevdikleri değil, düşmanlarının da katılıp ağlaması, kederlenmesi, onun bu eşsiz yiğitlik özelliğini tanıtmaya yeterlidir.[1302]

Köktürk Kağanlığı'nın ordu komutanı Köl Tigin Bahadır öldükten sonra tüm Köktürk ülkesi çok büyük yasa boğuldu. Ağır üzüntüden gökyüzü ters dönüp yere düşmüş gibi oldu. Köl Tigin'in cenaze törenine dünyanın dört tarafından elçiler, bahadırlar, taşa yazı yazan ustalar, damgacılar (mühür sahipleri) beyler vb. geldiği söylenir. Köl Tigin Bahadır'ın cenazesine Tatabı ülkesinden Udar, Sengun, Tabgaç Kağanlığı'ndan İsiyiliken başkanlığında heyetler geldiler. Gün batımında Soğd, Berşeker, Bahar ulusları halkından Nen Sengun, Tarkan oğlu, On-ok ülkesi ile Türgiş Kağanlığı'ndan Makraş Damgacı ve Oğuz Bilge Damgacı ve Kırgız, Tarduş Çor'un Köl Tigin'in defin merasimine katıldıkları tespit edilmiştir.[1303]

731 yılına gelindiğinde I. Köktürk Devleti büyük bir kahramanını kaybetti. Bilge Kağan'ın kardeşi Köl Tigin vefat etmişti. Onun ölümü ağabeyi Bilge'yi derinden etkilemişti. Bu yüzden onun adına diktirdiği kitabesinde "Kardeşim Köl Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, esen aklım esmez

1299 Ergin, *Orhun Abideleri, Kültigin Abidesi Kuzey Cephesi,* s. 14-15.
1300 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", s. 44-46.
1301 Koca, *Türk Kültürünün Temelleri,* 2, s. 35.
1302 Ercan Haytoğlu, "Orhon Kitabeleri", *TY,* XIII /422, Ankara, Aralık 1993, s. 14.
1303 Kelimbetov, *Türk Halklarının Ortak Edebî Eserleri,* s. 110.

gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri, kaşları berbat olacak, deyip düşündüm" diyerek üzüntüsünü belirtmektedir. Köl Tigin'in cenaze törenine Köktürklerin komşularının hepsinden katılımlar olmuştur. Doğuda Kıtan ve Tatabılar, güneyde Çin imparatoru, batıdaki uzak komşulardan Soğdlar, İranlılar ve Buhara şehri, Türgişler, Kırgızlar temsilci göndermişlerdi. Köl Tigin'e büyük bir cenaze göreni düzenlenmiştir.[1304]

Köl Tigin "Alp"lığı, cesareti ile Köktürk ülkesinde şöhret kazanmıştı. Köl Tigin, büyük kardeşi Bilge Kağan'ın emrinde ülkesi ve devleti için çalışmıştı. O Köktürklerin "Ordu Komutanı" idi. Eski Türk töresine göre "Taht büyük oğullara; babanın malı ile ordusu ise küçük oğula kalırdı." Köl Tigin'in ordu komutanı olması, belki de bu inançtan ileri geliyordu. Bir gerçek varsa o da Köl Tigin'in fevkalade bir asker oluşu idi. Çin kaynakları ise Köl Tigin'i "büyüklerine karşı gösterdiği saygı ve bağlılıktan" dolayı takdir ederler. Köl Tigin, devlet içinde kendi gücü ne olursa olsun "Türk töresi"ni bozmamış ve büyük kardeşi için çalışmıştı. Devlet içinde kendine düşen görevi yapmış ve daha fazlasını istememişti. Buna rağmen Köl Tigin hem kendi ülkesinde hem de komşu ülkelerde layık olduğu sevgi ve saygıyı kazanmıştı. Bilge Kağan gerçi bir hükümdardı. Fakat ne Çin tarihleri ve ne de eski Türk yazıtları, onları birbirinden ayırmışlardı. Her ikisi için de aynı övgü ve saygıyı göstermişlerdi.[1305]

Bilge Kağan'ın tahta çıkışında kardeşi Köl Tigin mühim bir rol oynamıştır. Köl Tigin gerek Çin kaynaklarında ve gerek adına dikilen "bengü taş"ta (kitabe) görüldüğü veçhile VIII. asrın en mümtaz askerî siması idi. 685'te (tavuk yılı) doğan Köl Tigin, Kutluk Han'ın ve İlbilge Hatun'un oğlu olup, Bilge Kağan'dan bir yaş küçüktü. Kapağan Kağan zamanında Köl Tigin'in büyük yararlıklar gösterdiği, "Umay Teg anası hatunun talihine" askerler arasına karışıp şan ve şöhret kazandığı malumdur. On altı yaşında iken savaşlara katıldığını görüyoruz. Bunu müteakip ölümü olan 731 yılına kadar ömrünün büyük bir kısmını hep harp meydanlarında geçirmiş ve yüksek bir asker olarak ün kazanmıştır. Köl Tigin'in ölümü Bilge Kağan için büyük bir kayıp oldu. Türk devleti en sağlam direklerinden birini kaybetmişti. Kahramanlığı, cesareti yalnız adına dikilen kitâbede değil, Çin kaynaklarında da yankı bulan bu tiginin ölümü büyük kardeşini çok yaslandırdı. Bilge Kağan üzüntüsünü şu sözlerle ifade etmiştir: "Ben yaslandım. Görür gözüm görmez oldu. Sezer aklım sezmez gibi oldu. Ben yaslandım. Zamanı Tanrı takdir eder. İnsanoğlu ise hep ölmek için doğmuştur. Böyle deyip yaslandım. Gözden yaş gele gele, etten gönülden feryat gele gele tekrar tekrar yanıp yaslandım. Pek derin yaslandım. İki şadla birlikte küçük kardeşlerim, kardeşlerimin oğulları, oğullarım, beylerim, milletimin gözleri ve kaşları ağlamaktan hasta olacak diye düşündüm, yaslandım."[1306]

Köl Tigin'in kişiliği Çin yıllıklarına da yansımıştır. Bu yıllıklarda Köl Tigin müthiş bir savaşçı, alp bir kişi olarak kaydedilmektedir. Köl Tigin bir komutan

1304 Taşağıl, "Göktürkler", *Türkler*, 2, s. 36.
1305 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 130; Alyılmaz, "OrhunYazıtları", *Türkler*, 3, s. 755.
1306 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", *AÜDTCFD*, X/1-2, s. 44-46.

olarak büyük zaferler kazanmış büyük bir Türk kahramanıdır. Onun kahramanlık destanları abideler ile ebediyete seslenmektedir.[1307]

708 yılından itibaren Köktürk ülkesini tamamen boy isyanları kaplayınca Bilge ve Köl Tigin'e büyük iş düşmüştü. 716 yılında Kapağan Kağan'ın Bayırkular tarafından öldürülmesine kadar âdeta savaştan savaşa koşarak devletin dağılmasını önlediler. Ama bunca kahramanlıklarına rağmen amcaları Kapağan Kağan'ın oğlu İnel'in hiç layık olmadığı hâlde tahta oturmasına sessiz kalmaları beklenemezdi. Çünkü millet İnel Kağan'ı istemiyordu. Nitekim Köl Tigin yaptığı bir darbe ile onu tahttan indirdi. Yerine ağabeyi Bilge'nin kağan olmasını sağladı. Babası zamanından beri devlete hizmet etmiş olan ünlü Vezir Tonyukuk da millet tarafından çok sevildiği için eski görevine getirildi. Tonyukuk bir stratejist, Köl Tigin askerî işlerin kumandanı olarak Bilge'nin yardımcısı oldu. Hep birlikte birkaç sene içinde devleti derleyip toparladılar. Devlet eski gücüne kavuşmuş, ülke içinde huzur sağlanmış, komşu Çin Köktürklerin gücünü kabul edip barış yapmak zorunda kalmıştı.[1308]

Büyük insanlık meziyetlerinden biri de fedakârlık ve feragat ruhudur. Bu ruh, insan toplumlarının temel direklerinden birisidir. Türk tarihinin ululuğunda temel olarak bu harcın bulunuşunun rolü büyüktür.

Köl Tigin ile Bilge Kağan... İlteriş (Kutluk)'in bu yiğit çocukları Köktürk tahtını amcalarından devraldıkları zaman hangisinin kağan olması gerektiği meselesi ortaya çıkmıştı. Asıl adı Megren olan Bilge Kağan, kardeşlerinden bir yaş büyüktü. Bu sebepten Köl Tigin ağasının kağan olmasını istiyordu. Fakat Megren, Köktürk tahtı için kendisinden küçük olmaklar beraber daha yiğit olan Köl Tigin'i layık görüyordu. Ters taraftan yapılan bu taht mücadelesi hayli uzun sürdü. Sonunda Köl Tigin ağasını ikna ederek onu tahta oturttu.[1309]

716'da İl-Teriş'in büyük oğlu Bilge, kardeşi Köl Tigin'in desteğiyle kağanlık makamına geçti. Köl Tigin, tahtta hiçbir zaman hak iddia etmedi ve ordu komutanı olarak savaşları idare etti. Öldüğü tarihe kadar (731) çok sayıda savaşı komuta etti, çok sayıda iç isyanı bastırdı. On altı yaşında iken ağabeyi Bilge ile, Çinli General On Tutuk komutasındaki 50 bin kişilik Çin ordusunu mağlup ettiğini, savaşların çoğunu ağabeyiyle birlikte yönettiğini, kağanlığın içerdeki boylar tarafından kuşatma altına alındığı dönemlerde, Karluk, Az, İzgil, Ediz Tokuz Oguz, Kırgız gibi isyankâr Türk boylarını kağanlığa bağladığını, bizzat Köl Tigin Yazıtı'ndan öğrenmekteyiz. Çin kaynakları, Köl Tigin'in siyasetten çok, savaşta aktif rol oynadığını yazar. 725 yılında Çin İmparatoru Xuan Zong'un başkanlığında yapılan toplantıda Köl Tigin hakkında "savaş sanatının ustasıdır. Ona karşı koyacak kuvvet zor bulunur" cümlesi kurulup kroniğe kaydedilmiştir.[1310]

Çin kaynakları Köl Tigin'i büyüklerine karşı gösterdiği saygı ve bağlılıktan dolayı överler. O, kendi siyasi kuvvetine bakarak Türk töresini ve adaletini hiçbir zaman bozmamış, devlet içerisindeki görevini eksiksiz yerine getirmiş ve yaptıklarına karşılık daha fazlasını istememiştir. O, öldüğü zaman çok büyük bir servete sahipti. Herhâlde bu mal-mülk, onun ölümünden sonra Bilge Kağan'a ve çocuklarına, dolayısıyla devlete kalmış olmalıdır.[1311]

1307 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, s. 132-133.
1308 Taşağıl, "Köl Tigin Yazıtının Çince Yüzü Hakkında", *AE*, Sayı: 25, s. 5-6.
1309 Necdet Sancar, "Türk Karakteri", *Türk Yurdu*, Sayı: 301, Ankara Aralık, 1963, s. 1-5.
1310 Şirin, *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, s. 16.
1311 Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 182.

Tonyukuk (680-725)

Tonyukuk'un uyguladığı stratejiler sayesinde İkinci Köktürk Devleti sağlam temellere oturtuldu.

Köktürkler yetiştirdiği Bilge Tonyukuk gibi dünya çapındaki şahsiyetleri ile üstün bir kültür ve medeniyete sahipti.

Bilge Kagan'ın bu ihtiyar veziri Bilge Tonyukuk "Türk zekâsı ve hâkimliğinin" bir timsalidir. Kendi tarafından diktirildiği anlaşılan "bengü taş"taki yazıtlar bu büyük Türk devlet adamının icraatı hakkında bize kıymetli bilgi vermektedir.

> *Türkler eski ataları tarzında yaşamalıdırlar. Çin dini dahi Türklere uygun düşmemektedir.*
>
> Bilge Tonyukuk

Köktürk Kağanlığı tarihinde Tonyukuk'un şahsiyeti özel bir yere sahiptir. O, İl-Teriş Kağan, Kapağan Kağan ve Bilge Kağan'a danışmanlık yapmıştır. Tonyukuk halkını düşünen akıllı, bilge bir devlet adamı idi. Türk kağanlığı dört bir yandan düşman ile kuşatıldığında Tonyukuk akıllı tavsiyeleriyle, yerinde konuşmalarıyla ve cesur çalışmalarıyla kağanlara yardımcı olmuştur. Orhun Yazıtlarında diyor ki: "Gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kızıl kanımı dökerek, kara terimi akıtarak işimi gücümü hep ona verdim. Öncüleri yine uzaklara gönderdim."[1312]

İlt-Teriş'in yardımcısı ve askerlerinin komutanı ise Tonyukuk olmuştur. Bilge Tonyukuk; "Bilgili Tonyukuk, Hâkim Tonyukuk, Müşavir Tonyukuk" demek olup Bilge kelimesi Tonyukuk'un adı değil sıfatıdır.[1313]

Bilge Tonyukuk, başarılarını kendi bilgisine bağlar ama bu bilginin de kendisine Tanrı tarafından verildiğine inanır. Bu anlayış ve inanış şekli, İslâmiyet'teki "kadercilik" esasına çok yakındır. Bu inancın, Türk toplumunun bünyesine hareketli ve yapıcı bir güç kazandırdığı anlaşılmaktadır. Bilge Tonyukuk, yazıtında hep ben diye konuşur. Örneğin, yazıtının birçok yerinde ifade ettiği gibi, son kısmında da şöyle der:

"İl-Teriş Kağan kazanmasa idi, ben kendim Bilge Tonyukuk kazanmasam, ben yok olsa idim, Kapağan Kağan'ın Türk Sir (birleşmiş) milletinin yerinde boy da, millet de, insan da hep yok olacaktı." Bu üstünlük anlayışı, Türk milletinin tarihî karakterinin bir ifadesidir. Tarihî kayıtlarda olduğu gibi yazıtlarda da millî üstünlüğün bir övünme unsuru hâlinde işlendiğini görüyoruz.[1314]

"Ben Bilge Tonyukuk"um diye başlayan, bizzat kendisinin kaleme aldığı kitabede Tonyukuk, bütün zekâ ve kavrayışı ile devlet ve millet nezdinde verdiği mücadeleyi anlatmaktadır. Tonyukuk, akıllı bir lider ve savaş kazanan zeki bir kumandandı. Onun ismiyle "Bilge" sıfatı her zaman birlikte söylenir. Bu sıfat Tonyukuk'un akıllı oluşundan dolayı milletinin ona verdiği bir sıfattı. Yazıtta, bir sözünde "akıl sahibi, söz sahibi oldum" demekte idi. O zor ve tehlikeli günlerde bile hiçbir mesele karşısında acele etmeden, heyecanlanmadan "Ne yapmalıyım

1312 Kelimbetov, *Türk Halklarının Ortak Edebî Eserleri*, s. 101.
1313 Osman Fikri Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995, s. 11.
1314 Memiş, *Türk Kültür Tarihi*, s. 64

acaba?" diye kendisine sormuş ve çözüm aramıştır. Tonyukuk'un danışmanlık özelliğini, Türk milletinin düşmanları da kabul eder.[1315]

Ülkesi içinde huzuru sağlayan Bilge Kağan, yönünü Çin'e çevirdi. Büyük çapta yağma ve akın planları yapıyordu. Üstelik yıllar önce gidenlerin geri dönmesiyle gücü artmıştı. Ancak Tonyukuk derin tecrübesiyle onu engelledi. Tonyukuk insanların savaşla değil barışla zenginleştiğini, Köktürklerin yeni bir araya toplandıklarını, henüz zayıf olduklarını, kuvvetlenmek için en az üç yıldan fazla zaman gerektiğini açıklamıştı.[1316]

Bilge Tonyukuk, İl-Teriş'in millî gayeleriyle coşarak büyük bir millî duygu ve Türk devletini bir kere daha kurmak neşesiyle ona iltihak etmiştir. Tonyukuk, Kutluğ Şad'ı, yüksek hakanlık payesini talep etmeye teşvik etmiştir. "Türkler eski ataları tarzında yaşamalıdırlar. Çin dini dahi Türklere uygun düşmemektedir" fikrini savunan Tonyukuk'un amacı Çin hududundan ayrılmaktı. Bunun için, bugünkü Kuzey Moğolistan'daki Hangay Dağı'na çekilmiş ve Karakum'da karargâh çadırını kurmuştu. Öncelikle Göktürklerin etrafını kuşatan düşmanların bir araya gelmesini önlemek için harekete geçen Tonyukuk, ilk olarak kuzeydeki Oğuzların üzerine bir sefer düzenledi. Bu mücadele Ötüken dağlarındaki yaylada çok ağır şartlar içinde geçmiş, Köktürklerin hızlı karar verip ani hücumları sayesinde çok kalabalık olan Oğuzlar mağlup edilmişti. Bu zafer haberi duyulur duyulmaz, Köktürklere her taraftan kayıtsız şartsız iltihak etmek isteyen birçok Türk kabilesi gelmişti. Çünkü Ötüken Yaylası da ta eskiden beri Türk ananesinin mukaddes toprağı sayılırdı. Devlet buradan idare edilmeliydi. Onun için de Tonyukuk ilk iş olarak Ötüken'in zaptını istiyordu. Ancak Ötüken dağlarında yerleşmiş olan Türk devletçiliği ruhudur ki onu bu zafere götürecek, devleti koruyarak onun emniyet ve gelişmesini temin edebilecekti.[1317]

Kutluk Kağan 681'de Çinlilere karşı ayaklandığı zaman kendisine ilk katılanlardan biri Tonyukuk olmuştu. Tonyukuk, bütün ömrü boyunca milletine hizmet etmeyi şiar edinmiş bir devlet adamı idi. Köktürk Devleti yeniden canlanınca Tonyukuk, Kutluk Kağan'a büyük hizmetlerde bulunmuştu. Kapağan Kağan zamanında önemli görevler üstlenmiştir. İkinci Köktürk Devleti'nin kuruluşunda çok yardımı olan Tonyukuk, iki kağan zamanında da iş başında bulunmuş, dirayetli bir devlet adamı olduğunu tecrübesi ile ortaya koymuştur. Kendisinin fevkalade enerjik bir kişi ve yüksek otorite sahibi olduğu bilinmektedir.[1318]

Bilge Tonyukuk; 680 yılında İl-Teriş Kağan'ın Çin'e isyanı ve Köktürklere istiklal sağlayan mücadeleleri sırasında onunla birlikte bulunan, ona başvezirlik yapmış olan büyük bir devlet ve siyaset adamıdır. Tonyukuk Türk istiklali için kahraman bir asker; Türk devletinin politikasına uzun zaman yön vermiş akıllı ve hizmet sahibi bir devlet adamıdır. Bilge Tonyukuk Türk hatıra edebiyatının ilk temsilcisi ve ilk tarihçisidir. İki parça hâlindeki "bengü taş"ında içinde bulunduğu olayları sade ve sanatsız bir şekilde, halk diline anlatır. Vakaları sözü unutmadan, ana çizgileriyle verir, yeri geldikçe milletin ders alması için öğütlerde bulunur.[1319]

1315 Haytoğlu "Orhon Kitabeleri", *Türk Yurdu,* XIII/422, s. 14-15.
1316 Taşağıl, "Göktürkler", *Türkler*, 2, s. 34.
1317 A. Von Gabain "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", *AÜDTCFD*, II/5, Ankara, 1944, s. 686-687; Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* s. 99
1318 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", *AÜDTCFD,* X/1-2, s. 42.
1319 A. Bican Ercilasun, "Onüçüncü Yüzyılına Kadar Türk Dünyası", *Büyük Türk Klasikleri, I,* İstanbul, 1985, s. 58-59.

Bazı Batılı yazarların "Türk Bismarck'ı" olarak adlandırdıkları ve kağanın başdanışmanı Tonyukuk, Çin'in çekiciliğinden ve bu ülkeye yaklaşmaktan korkuyordu. Geçmişte Çin yaşam biçimine özenerek çadırı bırakıp kent ve saraylarda yaşamaya olan eğilimin artması dolayısıyla Köktürk siyasal kuruluşunun dağıldığını düşünüyordu. Biliyordu ki, 630 yılında Çinlilerin eline düşen Doğu Köktürk kağanı Çin sarayının içinde kurduğu sarayında ağlayarak ölmüştür. Köktürk beylerinin çoğu Çince adlar almışlar, Çin ordusunun generalleri olmuşlardır. Tonyukuk, "Türk Bodun Ölümü" saydığı bu duruma Köktürkler olarak yeniden düşmemek için gerekli siyasi, askerî ve iktisadi tedbirlerin alınması gerektiği noktasında çalışmaların yapılmasını ifade etmiştir.[1320] Bilge Kağan'ı Türk ülkesindeki şehirleri surlarla çevirtmek ve memlekette Budist-Taoist tapınaklar inşa ettirmek isteğinden vazgeçirtmek suretiyle, maddi manevi olarak Türk varlığını korumaya çalışmıştır.[1321]

İl-Teriş Kağan, Kapağan Kağan ve diğer kağanlar Tanrı'nın isteği ve iradesi ile kağanlık makamına çıkmışlardır. Bilge Tonyukuk bu konuda şunları söylüyor: "Tanrı (bana) bilgi verdiği için, kendim bizzat Kağan kıldım." Demek oluyor ki, Bilge Tonyukuk, İl-Teriş'i kağan yapmak için kendinde duyduğu gücü ve cesareti, Tanrı'nın ona verdiği bilgiye bağlamaktadır.[1322]

Tonyukuk, Çinlilerin, Kitanların ve Dokuz Oğuzların ittifak yapmaları hâlinde düşecekleri zor durumu iyi kavramış ve düşmanları birleşmeden harekete geçmişti. Tonyukuk iki bin kişilik ordusuyla altı bin kişilik Dokuz Oğuzları mağlup etmeyi başardı. Böylece yeni kurulan Köktürk Devleti Tonyukuk'un yerinde harekâtı sayesinde yok olmaktan kurtuluyordu. Neticede Orhun-Selenge havalisinde Türk birliği sağlandı.[1323]

"(Ben) Bilge Tonyukuk'um. Ben Çin'de doğdum. (Ben doğduğum zaman) Türk milleti Çin'in esareti altında idi. Türk milleti, kendisine bir han seçmeden, Çin hâkimiyetinden kurtuldu. Kendisine, daha sonra bir kağan seçti."[1324]

Tonyukuk, II. Köktürk Devleti'nde her hükümdar değişikliğinde Çin'in sergilediği düşmanca tavra (devlete bağlı Türk topluluklarını da yanına çekerek harekete geçmesine) karşı yürütülecek politikayı tespit etmiştir. Bilge Kağan, şehirlerin surla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizmin serbest bırakılması hususlarını Toy'a (Devlet Meclisi) teklif ettiğinde buna karşı çıkıp sakıncalarını belirtmiştir. Meclis üyeleri de onun fikrini benimseyip teklifi reddetmişlerdir.[1325]

Bilge Kağan, kendi ilini derleyip toparlayınca, derhâl eski düşmanı olan Çin'e karşı bir sefer açmak düşüncesinde idi. Tonyukuk buna itiraz etti. Yaşlı vezirin dediğine göre: Çin imparatoru cesur bir zattı; Çinliler bir müddetten beri barış içinde bulunduklarından ve yılların da bereketli geçmesinden dolayı Çin ordusu kuvvetli idi; hâlbuki Türk ordusu henüz yeni teşkilatlandırılmış olmakla, büyük bir sefere çıkarılması kolay değildi. Bilge Kağan vezirin sözlerini dinlemiş ve ordusu kuvvet buluncaya kadar Çin'e yönelik sefer açmaktan geri durmuştur.[1326]

1320 Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, Birinci Kitap, s. 107-108.
1321 Göde, *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, s. 15.
1322 Memiş, *Türk Kültür Tarihi*, s. 73.
1323 Taşağıl, "Göktürkler", *Türkler*, 2, s. 31.
1324 Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 14-15.
1325 Balcı, "İslamiyet'ten Önceki Türk Diplomasisi", *TDTKD*, Sayı: 212, s. 51.
1326 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", s. 42-43.

720 yılında öldüğü anlaşılan Tonyukuk, tarihte adları bilinen devlet adamları arasında en büyüklerinden biridir. Bilge Kağan'ın bu ihtiyar veziri "Türk zekâsı ve hâkimliğinin" bir timsalidir. Kendi tarafından diktirildiği anlaşılan "bengü taş"taki yazılar bu büyük devlet adamının icraatı hakkında bize kıymetli bilgiler vermektedir.[1327] Tonyukuk, emsalsiz bir diplomattı. İl-Teriş Kağan ve Bilge Kağan gibi üç büyük Türk hükümdarına tam 46 yıl hizmet eden bu eşsiz Türk büyüğü 725 yılında öldü. Batılı araştırıcılar onu Alman birliğinin kurucusu Bismarck'a benzetiyorlar. Çin iç ve dış politikasının bütün cephelerini çok iyi bilen Tonyukuk, bu devlete karşı aldığı etkili ve isabetli tedbirleriyle Köktürk Kağanlığı'nın başarıya ulaşmasında hep başrolü oynamıştır. Kendi adına diktirdiği ve metnini de bizzat kendisinin yazdığı kitabesinde, Köktürk Devleti'nin ikinci kez kuruluşu ve yükselişi hakkında çok önemli bilgiler vermektedir.[1328] Tonyukuk geniş ufku, derin sezgisi, ileri görüşlülüğü ile fikir adamı olarak devletin teşkilatlanmasında ve yönlendirilmesinde üstün hizmetlerde bulundu. Aynı zamanda değerli bir kumandandı. Köktürk Devleti'nin millî niteliğini korumak, Türk kültürünün yozlaşmasını önlemek için hayatı boyunca mücadele etti. Tonyukuk'un uyguladığı stratejiler sayesinde Köktürk Devleti sağlam temellere oturtuldu. Tonyukuk, Yüksek Devlet Mahkemesine başkanlık yani "yarganlık" yapmıştır. Bilge ve Köl Tigin kardeşler devleti idare etmede Tonyukuk'a büyük bir güven duymaktadırlar.[1329] Köktürklerde sadece Bilge Kağan değil, devlet danışmanı (aygucı) olan Tonyukuk da bilge bir kişi idi. Gerçekten de o, son derece dikkatli bir gözlemci ve iyi bir düşünürdü. Akıllı, bilgili ve tecrübeli bir devlet adamı olarak asla hayallere kapılmıyordu. Bıkmak ve yılmak nedir bilmezdi. Umutsuzluktan umut çıkarmakta son derece yetenekliydi. Ona göre, devlet için en büyük tehlike, yakın tehlike idi. Bundan dolayı önce yakın tehlikeler hedef alınmalı ve bu tehlikeler bertaraf edilmeliydi. Tonyukuk'un düşüncelerinin çoğu tecrübelerine dayanmaktaydı. O, problemlerin büyümeden çözülebileceğine inanıyordu. Bundan dolayı Tonyukuk, "Yufka olanın delinmesi kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş" şeklindeki bir atasözünü kendi düşüncesinin ve faaliyetlerinin temel ilkesi yapmıştır. Diplomasi sanatının emsalsiz ustası olan Tonyukuk, üç Köktürk kağanına (İl-Teriş, Kapağan, Bilge) 46 yıl hizmet etmiştir. Batılı tarihçiler onu Alman birliğinin korucusu Bismark'a benzetirler. Çin politikasının bütün cephelerini çok iyi bilen Tonyukuk, Köktürk kağanlarının başarıya ulaşmalarında başlıca rol oynamıştır.[1330]

Tonyukuk'un çok önemli bir devlet adamı olduğunu icraatları ortaya koymaktadır. Devletin kurumlar arasındaki ilişkilerini çok iyi biliyor. İyi bir eğitim almış ve Çinlilerden çok şey öğrenmiş ve bilgisini de devleti yönetirken kullanmıştır. Tonyukuk, devrinin çok önemli bir devlet adamı idi; bürokrasiyi iyi tanıyor, nasıl işlemesi gerektiğini de biliyordu. Eski gelenekte kağan olan kişinin kağanlığı bir keçeye oturtulup yukarı kaldırılmasıyla başlardı. Keçenin uçlarından tutanlar ise onun kağanlığını onaylayan kişiler, güçlü devlet adamlarıydı. Tonyukuk, Bilge Kağan için o kişilerden biridir.[1331]

1327 Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", s. 43-44.
1328 Memiş, *Eskiçağda Türkler*, s. 145.
1329 Martin Sprengling, "Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri", çev. Mehmet İnan, *Erdem*, II / 6, Ankara, Şubat 1987, s. 724-725.
1330 Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, II, s. 84-85.
1331 İsenbike Togan, "Taşların Ruhu ve Ataların Mesajları", *NTV Tarih*, Sayı: 44, İstanbul, Eylül 2012, s. 32.

Bilge Tonyukuk, "gözü kör, kulağı sağır millet olmaz" anlayışına uygun olarak ülkesinin dışındaki gelişmeleri öğrenmiş, ancak içerideki birlik ve dirliği sağlama gayretleri sürerken üç düşmanın Köktürklere saldırma ihtimaline karşı da gerekli siyasi ve askerî tedbirlerin alınmasının zaruri olduğuna işaret etmiştir. Çin, Oğuz ve Kitan'ın birleşmesi durumunda sıkıntıya düşeceklerini kağanına bildirmiştir. Tonyukuk düşmanlarının güç birliği etmeden ya da harekete geçmeden harekete geçmeyi akılcı bir siyaset olarak ülke menfaatlerine uygun görüyordu. Bilge Tonyukuk Türk devletinin gelişip büyümesinde hep bilge kişiliğiyle ön planda yerini almış bir devlet adamıdır. Çin kaynaklarında "Tonyukuk otoriter, hâkim ve kurnazdır" denilmek suretiyle onun karakter tahlili yapılmaktadır. Burada danışmanlık ve ordu komutanlığı yapan bir devlet adamındaki özellikler görülmektedir. Otoriter sahibi olma, kendini kabullendirme, uyanıklık ve ileri görüşlülük önemli hasletleri olarak ortaya çıkmaktadır.[1332]

İl-Teriş Kağan, Kapağan Kağan ve Bilge Kağan döneminde devlet için önemli işler yapmıştır. Kendine ait yazıtında "Kendim yaşlandım" diyerek, bizzat yazıtını ölmeden önce ileri yaşlarda yazdırmıştır. Devlete uzun yıllar hizmet eden, savaşlarda hiçbir başarısızlığa uğramayan, bilge ve stratejist özellikleriyle Tonyukuk Türk tarihinde yerini almıştır.[1333]

İl-Teriş'in yardımcısı ve askerlerinin komutanı ise Tonyukuk olmuştur. Bilge Tonyukuk "Bilgili Tonyukuk, Hâkim Tonyukuk, Müşavir Tonyukuk" demek olup bilge kelimesi Tonyukuk'un adı değil sıfatıdır.[1334]

Köktürk Kağanlığı tarihinde Tonyukuk'un şahsiyeti özel bir yere sahiptir. O, İl-Teriş Kağan, Kapağan Kağan ve Bilge Kağan'a danışmanlık yapmıştır. Tonyukuk halkını, düşünen akıllı, bilge bir devlet adamı idi. Türk kağanlığı dört bir yandan düşman ile kuşatıldığında, Tonyukuk akıllı tavsiyeleriyle, yerinde kovuşmalarıyla ve cesur çalışmalarıyla kağanlara yardımcı olmuştur. Orhun Yazıtlarında diyor ki:

"Gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kızıl kanımı dökerek kara terimi akıtarak işimi gücümü hep ona verdim. Öncüleri yine uzaklara gönderdim.[1335]

Türk tarihinin her dönemeç noktasında karşımıza bir Uluğ Türk çıkar. Bunlardan biri de Bilge Tonyukuk'tur. Türk birliğinin bozulduğu ve Çin esaretinin hüküm sürdüğü bir dönemde, bilgi birikimi ve engin tecrübesiyle bir Kök-Börü gibi milletin önüne düşer. Töreye göre "Kağan" olma şansı yoktur. Bunun için de Aşına sülalesinden aklı başında, yüreği millet aşkı ile çarpan bir kağan adayı bulur: İl-Teriş Kağan'dır. Bilge Tonyukuk, milletin içinde bulunduğu durumu, kendi adına diktirdiği abidede şöyle anlatır:

"O sözü işitip uyuyacağım gelmedi, gündüz oturacağım gelmedi. Ondan sonra kağanıma arz ettim. Şöyle arz ettim: Çin, Oğuz, Kıtay bu üçü birleşirse kalakalırız. Yufka olanın delinmesi kolaymış, ince olanı kırmak kolay."

"İlteriş Kağan bilici olduğu için, cesur olduğu için Çin'e karşı on yedi defa savaştı. Kıtay'a karşı beş defa savaştı. Onlarda müşaviri yine bizzat ben idim, kumandanı yine ben idim." Bilge Tonyukuk Abidesi'nden (720) aldığımız bu iki üç cümle Vezir Tonyukuk'un nasıl bir devlet adamı olduğunu anlatmaya yeterlidir.

1332 Durmuş, *Bilge Kağan Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, s. 23-25.
1333 Durmuş, *Bilge Kağan Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk,* s. 14-15.
1334 Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri,* s. 11.
1335 Kelimbetov, *Türk Halklarının Ortak Edebî Eserleri,* s. 101.

Bu cümlelerden anlaşıldığına göre, İl-Teriş'in kağan olması da Bilge Tonyukuk'un bir dizi gerçekleştirdiği olaylardan sonra mümkün olabilmiştir. İl-Teriş kağan olduktan sonra da yanından hiç ayrılmamış ve vezirlik gibi önemli bir görev üstlenmiştir. Kendi ifadesi ile "aygucı" olmuştur. Bu görevleri ile Bilge Tonyukuk, devlet yönetiminde kağandan sonra ikinci adam durumundadır.[1336]

Çinlilerin bildirdiğine göre, Bilge Kağan kendi başkentinde bir Buda mabedi yaptırmak istemiş, lakin danışmanı ve veziri Tonyukuk, Budist mezhep ve telkinlerinin Türkler için uygun olmadığını söyleyerek onu bu düşüncesinden vazgeçirmiştir.

Tonyukuk'un kişiliği Çin yıllıklarına yansımıştır. Bu yıllıklarda Tonyukuk, bilge bir şahsiyet olarak görülmekte ve tam bir "ihtiyar kurt" olarak tanımlanmaktadır. Tonyukuk, engin tecrübe kaynağı, Bilge Kağan'a karşı gelip onu ikna edebilecek kadar "bilge" bir vezirdir. İlteriş Kağan zamanından beri Köktürk Devleti'ne büyük hizmetlerde bulunmuştur.[1337]

Bu diriliş devresinde çok hizmetleri geçen Kutluk Kağan'ın kardeşi Kapağan'ın ve oğlu Bilge Kağan'ın vezirliğini yapan akıllı devlet adamı Tonyukuk da kendi kitabesinde şöyle der: "Ben hâkim Tonyukuk. Çin'de dünyaya geldim. Çünkü o zaman Türk milleti Çin'e tabi idi... O vakit Tanrı şöyle demişti: Ben sana bir hakan vermiştim; fakat sen onu bırakıp hüküm altına girdin. Bu sebeple Tanrı onları ölümle cezalandırdı. Türk milleti perişan, Türk yurdunda toplu bir halk kalmamıştı... İlk önce şad (Kutluk) yanında 700 kişi toplandı; ben de onlar arasında idim. Tanrı bana sezgi verdiği için, onun kağan olmasına çalıştım. O da 'Tonyukuk benimle bulundukça ben İl-Teriş (milleti toplayan) Hakan olayım' dedi. Kıtayların ve Çinlilerin bu taze kuvvete karşı harekete geçtiğini öğrenince de gündüz oturmadım, gece uyumadım ve derhâl durumu hakanıma arz ettim; düşmanlar birleşmeden üzerlerine varalım dedim. Tanrı yardımı ile düşmanları perişan ettik. Kağan ve Türk milleti Ötüken'de yerleşince güney, kuzey, doğu ve batıda bulunan bütün boylar bize katıldı."[1338]

Tonyukuk öldükten sonra onun hatırasına mezarının üstünde yazılı bir taş kitabe konuldu. Bu kitabe Tonyukuk'un kendisi tarafından yazılmış olup, Türk dil ve edebiyatının çok önemli bir yadigârıdır. Tonyukuk aynı zamanda ilk Türk yazarıdır.[1339]

Tonyukuk'un devlet adamı, kumandan ve müşavir olarak ne kadar isabetli ve kuvvetli görüşlere sahip olduğu bilinmektedir. Çin İmparatorluğu'nda cereyan eden olayları yakından takip edişi, Çinli kumandanların şahsi özelliklerini iyi bilmesi, psikolojiye verdiği değer, komşu boyların gücünü iyi tartması, coğrafi araziyi iyi değerlendirmesi hep onun büyüklüğünü gösteren örneklerdir. Basmıllara karşı elde edilen 720 zaferi Tonyukuk'un gösterdiği akıllı bir davranış, detaylı bir plan, iyi bir mesafe değerlendirmesi ve soğukkanlı bir hareketin ürünüdür.[1340]

1336 Rıfkı Yazıcı, "Türk Devlet Geleneğinde Manevi Gücün Yeri ve Önemi,", *Türk Yurdu,* XIV/84, Ankara, 1994, s. 27.

1337 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi,* s. 132-133.

1338 Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* I, s. 163-164; Ergin, *Orhun Abideleri, Tonyukuk Abidesi, Birinci Taş, Batı Cephesi,* s. 36-37.

1339 Heyet, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış,* s. 18.

1340 Salman, "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Boyları", *TAD,* Sayı: 6, s. 174.

Tonyukuk, Aşina soyuna ait kağanlardan biri değildir, ama onların yanında, onlara yol gösteren, danışmanlık ve vezirlik yapan çok önemli bir siyasi kişiliktir. Diğer bir deyişle Köktürk Devleti'nin asıl beynidir. Tonyukuk, Bilge Kağan'ın danışmanı idi. Kağanın yanlış yapmaması için ona eşlik ederdi. O gerektiğinde kağana bile itiraz eder, fikirlerini açıkça söylerdi. Bu gücünü kişisel bilgeliğinin yanı sıra otoritesinden alırdı. Nitekim Bilge Tonyukuk aynı zamanda Türk milletinin temel özelliklerini iyi bilen biri olarak zamanında Türk milletini zararlı etkilerden korumak için mücadele vermiş, karşı psikolojik-harekât yürütmüştür. Bu anlamda bölgedeki din ve inanışların Türkler üzerindeki etkilerine karşı çıkmıştır. Türklerin Budist-Taoist etkisine girmesinin ve Türklere yabancı tapınakların açılmasının onların millî benliklerini körelteceği ve savaşçı özelliklerini kaybettireceği gerekçesiyle Bilge Kağan'la ters düşmüş ve bunu bir çizgi olarak benimsetmiştir.[1341]

Tonyukuk büyük bir kumandan ve geleceği gören siyaset adamı idi. Ordu ve adliyeyi düzenledi. Batılı araştırmacılar Tonyukuk'u Köktürklerin Bismarck'ı olarak tanımışlardır. Onun öğütleri her zaman Bilge Kağan tarafından dinlenilir ve uygulanırdı. Mesela Bilge Kağan Çinlileri taklit edip şehirlerin etrafına duvar yapmak istediği zaman Tonyukuk mâni oldu ve dedi ki: Biz bir bozkır milleti olup başarımızı da buna borçluyuz. Kuvvetli olduğumuz zaman, hücum ederiz, zayıf olduğumuzda geri çekiliriz. Çinliler bizim yüz katımız kadar fazla. Eğer biz şehirde mahsur kalırsak onlar bizi ortadan kaldırabilir.[1342]

İl-Teriş Kağan'ın başarılarında tabii ki dünyanın gelmiş geçmiş en zeki adamı olan Tonyukuk'un da payı büyüktür. O, zamanın problemlerini zihninde geliştirip olgunlaştıran siyasi bir kafaya sahiptir. Tonyukuk'un ömrü savaş meydanlarında geçmiş, pek çok defa ölümlerden kurtulmuş bir şahsiyettir. İl-Teriş'in başa geçmesinde, Kapağan'ın cihan devletinin oluşmasında, Bilge Kağan'ın ilk yıllarındaki karışıklıkların önlenmesinde hep ön plandadır.[1343]

Ne kadar yüksek bir devlet geleneğine sahip bir millete mensup olduklarını kendi halkına anlatmak için çırpınan ve vezirliğini yaptığı kağanlara da bu bilinci aşılayan Bilge Tonyukuk, aynı zamanda yaratıcının bulunduğuna inanmaktadır. Bunu son noktada yargılayıcının Tanrı olduğunu söylemesinden anlamak mümkündür. Tanrı, hem yol göstermekte hem hesap sormakta hem de yargılayıp cezalandırmaktadır. "Askeri üç bin imiş. Biz iki bin idik. Savaştık. Tanrı lütfetti, dağıttık, nehre düştü."[1344]

Çin kaynaklarında, Bilge Kağan'ın kentler ve tapınaklar kurmak istediği, ancak müşaviri ve kayınpederi Tonyukuk'un, Tang ordularından askerî anlamda güçlü kılan şeyin göçebe yaşam tarzları olduğuna işaret ederek onu bu fikrinden vazgeçirdiği kayıtlıdır.[1345]

720 yılında öldüğü bilinen Tonyukuk, tarihte adları bilinen devlet adamları arasında en büyüklerinden biridir. Bilge Kağan'ın bu ihtiyar veziri "Türk zekâsı ve hâkimliğinin" bir timsalidir. Kendi tarafından diktirilen "bengü taş"taki yazıtlar bu büyük devlet adamının icraatı hakkında bize kıymetli bilgiler vermektedir.[1346]

1341 Atilla Akar, *Aşina Soyu'nun Muhafızları Börü Budun*, İstanbul, 2015, s. 52-53.
1342 Heyet, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, s. 18.
1343 Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri", *AE*, Sayı: 21, s. 146-147.
1344 İbrahim Atabey, "Taşı Dillendiren Türk: Tonyukuk", *TY*, Sayı: 338, Ankara, Ekim 2015, s. 74.
1345 Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin), Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*, s. 80.
1346 Kurat, "Göktürk Kağanlığı", s. 43-44.

Yolug Tigin (İlk Türk Tarihçisi ve Yazarı)

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının yazıcısı Köl Tigin'in atı'sı (yazarı) yani yeğeni Yolug Tigin'dir. Köl Tigin Anıtı'nın güneydoğu ve güneybatı kenarlarındaki yazıtlarla Bilge Kağan Anıtı'nın güneybatı kenarındaki kısa yazıt Yolug Tigin'in sözleridir. Köl Tigin Yazıtı'nın güney yüzündeki son cümle de Yolug Tigin tarafından yazılmıştır. Yolug Tigin, Köl Tigin Yazıtı'nı yirmi günde (güneydoğu yüzü), Bilge Kağan Yazıtı'nı da otuz dört günde (güneydoğu yüzü) yazmıştır.[1347]

İkinci Köktürk Devleti'nin mümtaz simalarından biri Yolug Tigin'dir. Onun icraatı siyasi ve askerî sahada değil, kültür alanındadır. Türk tarihinin ilk müspet yazılı kaynaklarından en önemlileri olan Köl Tigin ve Bilge Kağan adına nazmedilen yazıtları kaleme alan kişidir. Orhun Yazıtları, Köktürk Devleti'nin kuruluşunun anlatılmış olması dolayısıyla tarihî eser mahiyetindedir ve dolayısıyla Yolug Tigin de "ilk Türk tarihçisi" olmak şerefini kazanmıştır. Kitabelerin dili çok işlek ve güzel üslupla tanzim edilmiş, yarı nesir olmakla beraber, "Türk edebî dilinin" de ilk örnekleri bu yapıtta verilmiştir. Yolug Tigin, Köl Tigin Yazıtı'nı nasıl yazdığını şu cümlelerle anlatmıştır: "Bütün bu kitabeyi Köl Tigin'in hemşirezadesi ben Yolug Tigin yazdım. Yirmi gün oturup bu taşa ve bu duvara ben yazdım... Bilge Kağan'ın kitabesine şunları kazdırdım: Bütün bu barkı, nakışları, heykelleri kağanın hemşirezadesi Yolug Tigin olarak ben bir ay ve dört gün oturup yazdırdım ve diktirdim." Bilge Kağan ve Köl Tigin'in kız kardeşinin oğlu olduğu kitabelerde belirtilen Yolug Tigin bu suretle Kutluk İlt-Teriş Kağan ve İlbilge Hatun'un amcası idi.[1348]

Eski Türkler yazmaya, "bitimek" ve yazılmış şeye de "bitig" derlerdi. Bu sebeple yazıtlar için "bitig taş" veya "bitigli taş" ifadeleri de kullanılmıştır. Türkler yazı yazanlara da "bitingci" derlerdi. İşte böyle taşlara yazı yazan Türk bitingcilerinden birisi kendisini şöyle tanıtıyordu: "Bilinmeyen bilgileri bildiğim ve anladığım için, bunca yazıları ben yazdım." Köl Tigin Yazıtı'nı ise akrabası Yolug Tigin yazmıştı. O da yazıtı nasıl yazdığını şöyle anlatıyordu: "Taşı oydum! Gönlümdeki sözleri ona vurdum." Ama yazıttaki sözler, yalnızca gönlünden kopan hisler değildi. Bunlar iyi ve kötü tecrübelerden alınmış öğütler ve atasözleri idiler. Yazar ve oymacı olan Yolug Tigin, Köl Tigin Yazıtı'nı 20 günde tamamlamıştı.[1349] N.N. Kozmin "Orhun Abideleri atısı (muharriri) lakaplı Yolug Tigin" başlıklı yazısında, Yolug Tigin'in şahsını üst topluma mensup, hükümdara bağlı ve istenileni yazmaya memur bir kimse olarak göstermiştir.[1350]

Köl Tigin Abidesi'nde yazılanlar Yolug Tigin'e Bilge Kağan tarafından dikte ettirilmiştir. Hâlbuki Bilge Kağan Abidesi Bilge Kağan'ın ölümünden sonra yazılmıştır.[1351]

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının yazıcısı, Köl Tigin'in atısı, yani yeğeni Yolug Tigin'dir. Köl Tigin Anıtı'nın güneydoğu ve güneybatı kenarlarındaki

1347 Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara, 2014, s. 8-9; Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, s. 24-25.

1348 Kurat, "Göktürk Kağanlığı", s. 48-49; Kâmil Uğurlu, *Orhun Anıtları*, Ankara, 1995, s. 23; User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, s. 79-141; Ergin, *Orhun Abideleri, Kültigin Abidesi*, s. 16.

1349 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 115-116.

1350 Saadet Çağatay, "İslamiyet'ten Önce Türk Edebiyatı", *TDEK*, Ankara, 1976, s. 391.

1351 Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, s. 14; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1993, s. 7-8.

yazıtlarla Bilge Kağan Anıtı'nın güneybatı kenarındaki kısa yazıt Yolug Tigin'in sözleridir. Köl Tigin Yazıtı'nın güney yüzündeki son cümle de Yolug Tigin tarafından yazılmıştır. Yolug Tigin, Köl Tigin Yazıtı'nı yirmi günde (güneydoğu yüzü), Bilge Kağan Yazıtı'nı da otuz dört günde (güneydoğu yüzü) yazmıştır.[1352]

Ulu Türk Kağanlığı'nın muhteşem tarihi bundan on üç asır önce kâğıda değil, anıt taşlara yazılmıştır. Onu yazan Türk kağanlığının önemli beylerinden biri, kendi döneminin bilge düşünürlerinden, güzel söz sanatının ustalarından yüce ozan Yolug Tigin idi. Demek ki bu anıt yazıtlar bundan on üç asır önce Türk devletinde yaşanan çok çeşitli olayları günümüze hiçbir değişikliğe uğramaksızın, aynen taşımaktadır.[1353]

İki Orhun yazıtını, Türklerin bilinen en eski yazarı ve tarihçisi Yolug Tigin yazmıştır. O, Bilge Kağan Yazıtı'nı "bir ay ve dört günde yazmış ve süslemiştir." Köl Tigin Yazıtı'nı ise yirmi gün içinde yazmıştır. Yolug Tigin, Türk yazıtlarını yazma ve süsleme alanında hakikaten bir uzmandı. Kendisi hakkında şu şekilde yazmıştır: *"... Nice yazıt yazmış... Bu yazıtlar bütün Türk milletine hitap etmektedir."* Böylece, Türk kağanlığının bütün halkı tarihî bilgileri yazıtlar vasıtasıyla öğrenmiş oluyordu.[1354]

25 Kasım 734 tarihinde Bilge Kağan vefat etti. Bilge Kağan adına da bir kitabe dikildi. Yolug Tigin kitabenin Türkçe yüzünü yazdı ve resimleri çizdi. Türbeyi bir ay dört günde tamamladı.[1355] Bilge Kağan, sözleri kendisine ait olan Köl Tigin Yazıtı'nda, Bilge Kağan ve Köl Tigin abidelerinin yazılışı hakkında şu bilgileri vermektedir: Ben ebedî taş yontturdum... Çin kağanından resimci getirdim, resimlettim. Benim sözümü kırmadı. Çin kağanı maiyetindeki resimciyi gönderdi. Ona bambaşka türbe yaptırdım. İçine dışına bambaşka resim vurdurdum. Taş yontturdum. Gönüldeki sözümü vurdurdum. Onu görüp öyle bilin. Bu yazıyı yazan yeğeni Yolug Tigin.[1356] Köl Tigin Yazıtı'nın Türkçe kısmını Yolug Tigin kaleme almıştır. Yazıtta bütün bunları yazanın Yolug Tigin olduğu kayıtlıdır. O, bu yazıtı yirmi günde bitirdi. Yolug Tigin, burada Köl Tigin ve Bilge Kağan'ın kendisini öz çocuklarından ayrı tutmadığını da işaret etmekten geri durmuyor.[1357]

Köl Tigin Yazıtı'ndan bahsedilirken *"Tabgaç kaganda bedizçi kelürtüm bediettim"* denmektedir. Köl Tigin Yazıtı'nı yazan Yolug Tigin, Çin imparatorundan "taş oymacı" getirtip, yazıtı süsletmiş. Hem bu gelen oymacı, Çin imparatorunun sarayına ait, Tabgaç Kağan'a içreki bedizçig, yani "has oymacısı"ymış. Gerçekten yazıtların yanında Çin üslubu ile yapılmış bazı taş oymalara ve "sunak" yerlerine rastlamaktayız.[1358]

1352 Tekin, *Orhon Yazıtları,* s. 8-9.
1353 Kelimbetov, *Türk Halklarının Ortak Edebî Eserleri,* s. 82-83.
1354 Devletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi,* s. 384-385.
1355 Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi,* s. 132.
1356 Ergin, *Orhun Abideleri, Kültigin Abidesi, Doğu Cephesi,* s. 3-4.
1357 Gömeç, *Kök Türk Tarihi,* Ankara, 2011, s. 181-182.
1358 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 166.

SONUÇ

Tarih boyunca Türkler sayısız devlet kurmuşlardır. En güç şartlarda bile Türkler dağılmamış, birlik ve beraberliğini korumuş, yeni bir devlet kurarak tarih sahnesinde kalmayı başarmışlardır. Tarihte ilk Türk devleti olan Asya Hun Devleti'nin M.Ö. 209'daki kuruluşundan günümüze kadarki tarihî süreçte (22 asır) sadece 630-680 yılları arasında (Fetret Dönemi) Türk milleti adına egemenliğini kullanan bir bağımsız devleti olmamıştır. Fetret Dönemi'nin dışında 22 asır boyunca tarih sahnesinde mutlaka bağımsız bir Türk devleti mevcut olmuştur. Türk milletinin bu vasfı binlerce yıllık bir tarihe sahip olmasının sırrını teşkil eder. M.Ö. 209'da Asya Hun hükümdarı Mete'nin kurduğu Asya Hun Devleti ile başlayan Türk milletinin devletli hayatı çok geniş bir coğrafyada Avrupa Hun, Ak Hun, Tabgaç, Göktürk, Uygur, Kırgız, Türgiş, Karluk, Oğuz, Kimek, Avar, Hazar, Sabir, Peçenek, Kıpçak ve Bulgar adları ile sürdürülmüştür. Adlarını sıraladığımız bu devletler kendi çağlarına hükmeden bulundukları çağın şartlarına ayak uyduran devletlerdir.

Türk tarihi yeni bilgilere ve ortaya çıkan yeni delillere göre M.Ö. 1000'leri aşan bir derinliğe sahiptir. Tabiat ve coğrafi çevre değişikliğinden ve bunun neticesi olan iktisadi ve içtimai zaruretlerden başlayıp çevresi ile siyasi münasebetlerine ve emellerine kadar varan birçok sebepler, Türkleri oldukça sık olarak yer değiştirmeye ve daha çok batıya intikale, dinamizmlerinden ve şahsiyetlerinden doğan hasletle de yeni yeni devletler hâlinde ortaya çıkmaya zorlamıştır. Böylece Türkler tarih içerisinde, Doğu Türkistan'dan Avrupa içlerine, Balkaş Gölü çevrelerinden Arabistan ve Mısır'a, Hindistan ve Hint Okyanusu'ndan Fas hudutlarına kadar yayılma imkânı bulmuşlar, kültür ve sanatlarını buralara kadar yaymışlardır.

Wolfrad Eberhard, Türk tarihi hakkında şu yorumu yapmaktadır:

"Tarih malzemesi gözden geçirilecek olursa Türklerin bilhassa kabiliyet gösterdikleri şeylerden birinin şu olduğu görülür; çok çeşitli ve medeniyetçe yüksek devletleri siyasi yönden kurmak ve teşkilatlandırmak."

Türkler, dünya milletlerinin varoluşlarından yüzyılımıza kadar pek çok milletin içtimai, siyasi ve ekonomik hayatına tesir etmişlerdir. Her devirde mutlak bir Türk hâkimiyetinin görüldüğü tarih boyunca, kültürel alandaki Türk tesiri de sürmüştür. Dünya yüzünde en çok devlet kuran, İslam dinine girdikten sonra Müslüman milletlerin başına geçen Türkler, dünyanın orta şark, orta garp, kuzey ve güney sahalarına kadar büyük ve hâlâ izleri duran medeniyetler kurmuşlardır.

M.Ö. 36 tarihinde Çinlilerle yaptığı savaşta ölen Hun Yabgusu Çi-çi, Çinlilerle savaşa girmeden önce ordusuna şöyle hitap etmiştir:

"Çinlilere tabi olmayacağız. Çünkü biz Hunlar geleneksel olarak kuvveti takdir eder, başkalarının buyruğu altına girmeyi adilik sayarız. Atlı savaşçılık hayatımız sebebiyle adı bütün yabancı kavimleri titreten bir millet olduk. Biliriz ki savaşçının mukadderatı cenkte ölmektir. Biz ölsek de kahramanlığımızın meydana getirdiği şöhret baki kalacak, çocuklarımız ve torunlarımız diğer bütün kavimlerin efendisi olacaktır."

Tarih, Türk milletinin Asya'da ve Avrupa'da birçok devlet kurduğunu anlatmaktadır. Türk milleti, insanlar arasında devrin ihtiyaçlarına uygun bir hukuk nizamı koyarak onun hükümlerini yürütmek olduğuna göre, ayak bastıkları her ülkede (doğuda Kadırgan Dağlarından batıda Macaristan ovalarına kadar) yeni yeni siyasi teşekküller vücuda getiren ve çeşitli kavimleri güçlü bir teşkilatçılık yapısı ile idare eden ecdadımızın kendi nizamlarını asırlarca yabancı memleketlerde yaşatabilmeleri, eski Türk hukuk (töre) görüşünün sağlam temellere dayandığını göstermektedir.

Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in dediği gibi, tarih boyunca kurdukları devletlerin sayısı ve rol oynadıkları coğrafi sahaların genişliği bakımından Türk ile mukayese edebileceğimiz başka bir millet gösterilemez. Hatta denilebilir ki, muhtelif adlar altında Türklerin kurdukları devletlerin sayısı, bütün diğer milletlerin tarih boyunca kurdukları devletlerin sayısından fazladır.

Türk milletine ait coğrafi adlar yalnız Orta Asya, Altay Dağları, Baykal Gölü, Mâverâünnehir çerçevesine münhasır değildir; bu geniş coğrafyadan Asya'dan Avrupa'ya, Kafkasya'ya, Anadolu'ya ve Orta Doğu'ya yayılmıştır. Bu adlar, büyük ve asil Türk milletinin tarihin bildiği ve bilmediği devirlerden beri yaşadığı, çalıştığı ve kültür yarattığı sahalarda diktiği kitabeler ve vurduğu damgalardır; asırların tahrip ve düşmanların imha edemediği ve edemeyeceği vesikalardır. Bu dağlar ırmaklar, göller ve topraklar bizimle Türkçe konuşuyorlar... Türk milletinin kahramanlık destanlarını, Türk milletinin birliğini, Türk ülkelerinin birbirine bağlılığını anlatıyorlar...

Türkler, tarihleri boyunca hep düşenin dostu olmuş; dini ve ırkı ne olursa olsun herkese Allah'ın mukaddes bir yaratığı gözüyle bakmış, ayrım gözetmeden hoşgörü göstermiş ve adaletle muameleyi şiar edinmiştir. Yaptığımız çalışmalarda Türk imparatorluklarında ve devletlerinde milliyet, din ve sınıf tezat ve mücadelelerine rastlanmamış, bilakis adalet ve hoşgörünün hâkim olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

Abdullâh Razî, *Târîh-i Kâmil-i İran,* Tahran, 1375 Ş.

Abdurrahman, Varis, "Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler", *Belleten,* LXVII/250, Ankara, Aralık 2003, s. 1-11.

Abdurrahman, Varis, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş,* I, İstanbul, 2015.

Abeşî, Hasan Ata, *Türk Kavimleri Tarihi,* İstanbul, 2001.

Acar, Kezban, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya,* İstanbul 2014.

Acar, Serkan, "Sibir Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizoğulları*, yay. haz. Hayrunnisa Alan - İlyas Kemaloğlu, İstanbul, 2016.

Aça, Mustafa, *Oğuznamecilik Geleneği ve Andalıp Oğuznamesi,* Konya, 2013.

Adıvar, A. Adnan, "Tarih Anlayışı", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı,* İstanbul, 1953, s. 1-3.

Agacanov, G. Gosudarstvo, "Oguzskaya Problemai Zadaçi ee İzuçeniya", *Turkologiçeskiya Sbornik,* 1973, Moskova, 1975.

Agacanov, G. Gosudarstvo, *Oğuzlar,* çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, 2002.

Agacanov, G. Gosudarstvo, *Seldjukidovi Sredniyaya Aziya-V XI-XII vv*, Moskova, 1981.

Agathangelo's, *History of the Armenians*, çev. Robert W. Thomson, New York, 1974.

Ahincanov, Sercan M., *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar,* çev. Kürşat Yıldırım, İstanbul, 2010.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları", *Belleten*, LXIX/254, s. 2-3.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Avrupa Hunları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi,* haz. Osman Karatay, Serkan Acar, İstanbul, 2017.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Hun Akınları Çağında Balkanlar", *Balkanlar El Kitabı*, I, Editörler: Bilgehan A. Gökdağ - Osman Karatay, Ankara, 2013.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Hun Devletlerinin Kuruluş ve Çöküş Süreçleri", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Mehmet Alpargu- M. Bilal Çelik, Sakarya, 2008, s. 1-21.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Kurum Han", *TDTD*, Sayı: 25, s. 44-48.

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri,* İstanbul, 2017.

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara, 2001.

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul, 1995.

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, İstanbul, 2014.

Akar, Ali, *Türk Dili Tarihi,* İstanbul, 2013.

Akar, Atilla, *Aşina Soyu'nun Muhafızları Börü Budun*, İstanbul, 2015.

Akbulut, Dursun Ali, *Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II-M.S. VII. yy),* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erzurum, 1984.

Akropolites, Georgios, *Vekayinâme,* çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008.

Aksan, Doğan, *En Eski Türkçe'nin İzlerinde,* İstanbul, 2000.

Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.S. 193-395),* İstanbul, 1970.

Alekperov, A. F., "O Russko-Hazarskih Vzaimo Otnoşeniyah V. Svete İzuçeniya İstorii Azerbaydjana", *İzvestiya Akademi Nauk Azerbaydjanskoy SSR,* No: Bakü, 1990, 1, s. 127-128.

Almas, Turgun, *Uygurlar,* çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2010.
Altheim, Franz, *Attila et les Huns,* Paris, 1952.
Altheim, Franz, *Tarihçi Gözüyle Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği,* çev. Emin Türk Eliçin, İstanbul, 1976.
Altınanıt, Hasan İzzet, *Özgürlüğün Görkemli Ülkesi Kafkasya,* İstanbul, 2014.
Alyılmaz, Cengiz, "OrhunYazıtları", *Türkler,* 3, Ankara, 2002, s. 754-764.
Alyılmaz, Cengiz, *İpek Yolu Kavşağında Ölümsüzlük Eserleri,* Ankara, 2015.
Arat, Reşid Rahmeti, "Kıpçaklar", *İA,* 6, İstanbul, 1986.
Ardel, Ahmet, "Türk Ülkelerinin Tabiî Coğrafyası", *TDEK,* I, Ankara, 2001, 7-53.
Arı, Önder, *Uluslararası İlişkiler,* İstanbul, 1987.
Arıcanlı, İsenbike, "Tarihte Türk-Çin İlişkileri Hakkında Çin ve Türk Görüşleri", *AÜFEFAD,* Ahmet Zeki Velidi Togan Özel Sayısı, Fasikül 1, Sayı: 13, Erzurum, 1985, s. 129-133.
Aristov, N. A. *Türk Haklarının Etnik Yapısı,* çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2014.
Arsal, Sadri Makdusi, *Türk Tarihi ve Hukuk,* İstanbul, 1947.
Arslan, Mahmut, *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı,* İstanbul, 1987.
Artamanov, M. İ., *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar,* çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.
Arvas, Abdulselam, "Türk İslâm Coğrafyasında Dil, Edebiyat ve Kültür", *Türk İslam Düşüncesi Tarihi*
Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı,* İstanbul, 1993.
Atabey, İbrahim, "Taşı Dillendiren Türk: Tonyukuk", *TY,* Sayı: 338, Ankara, Ekim 2015.
Atsız, Nihal, *Türk Tarih Üzerinde Toplamalar,* İstanbul, 2011.
Atsız, Nihal, *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar,* İstanbul, 2015.
Atsız, Nihal, *Türk Tarihinde Meseleler,* İstanbul, 2015.
Atsız, Nihal, *XV inci asır Tarihçisi Şükrüllah, Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları,* İstanbul, 1939.
Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri,* Ankara, 2015.
Avcıoğlu, Doğan, *Türklerin Tarihi,* I. Kitap, İstanbul, 1978.
Aycan, İrfan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler,* Ankara, 1993.
Aydın, Erhan, *Eski Türk Yer Adları, Eski Türk Yazıtlarına Göre,* Konya, 2012.
Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin), Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor,* Konya, 2015.
Aydın, Erhan, *Uygur Kağanlığı Yazıtları,* Konya, 2011.
Aydın, Mustafa, *Batı Türkistan'da Yer Adları,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1989.
Aydınlı, Osman, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389 / 711-999) Semerkant Tarihi,* İstanbul, 2011.
Aydınlı, Osman, *Semerkant Tarihi,* İstanbul, 2011.
Aynakulova, Gülnisa, "IX-XII, Yüzyıllarda Fergana'da Yerleşmiş Türk Boyları", *Belleten,* LXXVII/208 s. 833-847.
Aynî, Mehmed Ali, *Milliyetçilik Tarihte ve Türklerde Din, Millet ve Milliyetçilik,* haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul, 2011.
Aysel, Fatma-Dıngıl Ilgın, "Batı Edebiyatında ve Sanatında Hun ve Attila Algısı", *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri Tarih Bilincine Adanan bir Ömür Prof. Dr. Abdülkadir Donuk Armağanı,* ed. Mualla Uydu Yücel-F. Aysel Dıngıl Ilgın, İstanbul 2017.
Ayverdi, Samiha, *Millî Kültür Meseleleri ve Maarif Davamız,* İstanbul, 1976.
Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Kimlik,* çev. Mehmet Sürreya Er, İstanbu, 2000.
Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V, Başredaktör: C. B. Guliyev, Bakı, 1981.

Baddeley, John F. *The Russian Conquest of the Caucasus,* New York, 1908.
Bademci, Ali, *Cengiz Yasası Timur ve Tüzükatı*, İstanbul, 2012.
Bahadır Ebülgazi Han, *Şecere-i Terâkime (Türklerin Soykütüğü),* haz. Zuhal Kargı Ölmez, Ankara, 1996.
Bahar, Hasan, *Roma ve Bizans Tarihi,* Konya, 2011.
Baıly, Auguste, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* çev. Haluk Şaman, İstanbul, 2006.
Baipakov, K. "VI-XVIII. Yüzyıllarda Kazakistan'ın Ortaçağ Şehirleri ve Yerleşimleri", *Kazakistan Tarihi Makaleler*, Ankara, 2007.
Bakıhanov, A. *Gülüstan-i İrem,* Bakü, 1951.
Bala, Mirza, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya,* Ankara, 1951.
Balcı, Cengiz, "İslamiyet'ten Önceki Türk Diplomasisi", *TDTKD*, Sayı: 212, İstanbul, 2004, s. 51-55.
Ball, Warwick, *Roma'nın Sultanları Türkler'in Dünyaya Yayılışı,* çev. Ahmet Aybars Çağlayan, İstanbul, 2016.
Banguoğlu, Tahsin, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", *TDAY, Belleten*, 180, Ankara 1959, 1-26.
Baratova, Larissa S. "Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (M.S. 600-800)", çev. Başar Batur, *Türkler,* 2, Ankara, 2002, s. 88-96.
Barkan, Ömer Lütfi, "Türk Hukuk Tarihine Giriş", *BTTB*, Sayı: 14, İstanbul, 1986, 9-19.
Barthold, Wilhelm, "Demirkapı", *İA,* 3, İstanbul, 1988.
Barthold, Wilhelm, "Mâverâünnnehir", *İA,* 7, İstanbul, 1988.
Barthold, Wilhelm, "Türkistan", *İA,* 12/II, İstanbul, 1988.
Barthold, Wilhelm, *İlk Müslüman Türkler,* çev. M. A. Yalman-T. Andaç- N. Uğurlu, İstanbul, 2008.
Barthold, Wilhelm, *İslam Medeniyeti Tarihi,* Başlangıçla İzah ve Düzeltmeler, M. Fuat Köprülü, Ankara, 1963.
Barthold, Wilhelm, *Kırgızlar*, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Konya, 2002.
Barthold, Wilhelm, *Kirgizi, (İstoriçeskii Oçerk),* Frunze, 1927.
Barthold, Wilhelm, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.
Barthold, Wilhelm, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2010.
Barthold, Wilhelm, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* yay. haz. Kazım Yaşar Kopraman-İsmail Aka, Ankara, 1975.
Barthold, Wilhelm, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, çev. Kaya Bayraktar-Ayşe Meral, İstanbul, 2004.
Barthold, Wilhelm, *Soçineniya Obşie Raboti Po İstorii Sredney Azii, II,* /Çast I, Moskova, 1963.
Barthold, Wilhelm, *Soçineniya,* II, Moskova, 1963.
Barthold, Wilhelm, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi,* çev. Hasan Eren, Ankara, 2006.
Barthold, Wilhelm, *Vassilij Viladimiroviç, Asya'nın Keşfi Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi,* çev. Kaya Bayraktar-Ayşe Meral, İstanbul, 2000.
Başgil, Ali Fuad, "Devletin Ülke Unsuru", *İbrahim Fazıl Pelin'in Hatırasına Armağan,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 358, İstanbul, 1948.
Baştav, Şerif, "Attila ve Hunları", *TTD,* I, Ankara, 1987, s. 37-53.
Baştav, Şerif, "Avar İmparatorluğu", *TTD,* I, Ankara, 1987, s. 195-203.
Baştav, Şerif, "Hazar Kağanlığı Tarihi", *TTD,* I, Ankara, 1987, s. 139-181.
Baştav, Şerif, "İtil (Volga) Bulgar Devleti", *TTD,* I, Ankara, 1987, 183-194.
Baştav, Şerif, "Sabir Türkleri", *Şerif Baştav Makaleler,* I, yay. haz. Semih Yalçın-Emine Erdoğan, Ankara, 2005, s. 19-74.

Baştav, Şerif, *Büyük Hun Kağanı Attila,* Ankara, 1998.
Battal, Abdullar - Taymas, "Kazan Türkleri", *TKAE,* Ankara, 1966.
Batur, D. Ahsen, *1200 Yıllık Sürgün,* İstanbul, 2013.
Bavantı, Bernard, "İllyricum", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641,* I, der. Cecile Morrisson, çev. Aslı Bilge, İstanbul, 2014.
Baykara, Tuncer, "Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir", *İÜEFTED,* Sayı: 6, İstanbul, 1975, s. 75-104.
Baykara, Tuncer, "Türklüğün En Eski Zamanları", *Türkler,* I, Ankara, 2002, s. 277-307.
Baykara, Tuncer, *Türk Adının Anlamı,* İstanbul, 2017.
Baykuzu, Tilla Deniz, "Tabgaç Hükümdarları (M.S. 386-550) ve Hükümdar Kurganları", *Mehmet Eröz Armağanı,* haz. Mustafa Aksoy-Osman Yorulmaz, İstanbul, 2011.
Baykuzu, Tilla Deniz, *An Lu–Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti,* Konya, 2014.
Baykuzu, Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu,* Konya, 2012.
Baykuzu, Tilla Deniz, *Son Bilgiler Işığında Kürşad İsyanı,* Konya, 2016.
Baymirza Hayit, "Türkistan Terimi Üzerine", *TDA,* Sayı: 53, İstanbul, 1988, s. 23-34.
Bazin, Louis "Türk Halkları", *Türkler,* ed. Stephane Yerasımos, çev. Temel Keşoğlu, Ankara, 2006.
Beckwith, Christopher I. *İpek Yolu İmparatorlukları Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi,* çev. Kürşat Yıldırım, Ankara, 2011.
Berl, Emmanuel, *Attila'dan Timur'a Avrupa ve Asya,* çev. Gülseren Devrim, İstanbul, 1999.
Bezertinov, R. N., *Tatarı Türki-Podryasatepi Vsepennoy,* I, Kalkan, 1997.
Bilgiç, Emin, "Türkler'in İslamiyeti Kabulü ve Müdafaası", *Millî Kültür,* I / 8, Ankara, 1977.
Boor, Hermut De, *Tarihte Efsanede ve Kahramanlık Destanlarında Attila,* çev. Yaşar Önen, Ankara, 1981.
Boratav, Pertev Naili, *Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi,* Ankara, 2012.
Bozkurt, Fuat, *Türklerin Dili,* Ankara, 1999.
Bratiano, Georges, I. *La Mer Noire, Acta Historica, IX,* Monachii, 1969.
Bregel, Yuri, "Orta Asya'da Türk Moğol Etkileri", *Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri,* çev. Ömer Avcı, İstanbul, 2005, s. 75-103.
Brion, Marcel, *Hunların Hayatı,* çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1981.
Brook, Kevin Alan, *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri,* çev. İsmail Tulçalı, İstanbul, 2005.
Brown, Peter, *Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası,* çev. Turhan Kaçar, İstanbul, 2000.
Brutzkus, J. "Eski Kiev'in Türk-Hazar Menşei", çev. İkbal Berk-Halil İnalcık, *AÜDTCFD,* III/4, Ankara, 1945, s. 343-358.
Bryennıos, Nikephoros, *Tarihin Özü,* çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008.
Buharalı, Eşref, "Kimek Hakanlığı", *TTD,* I, Ankara, 1987, s. 263-267.
Burbank, Jane–Frederick Cooper, *İmparatorluklar Tarîhi Farklılıkların Yönetimi ve Egemenlik,* çev. Ahmet Aybars Çağlayan, İstanbul, 2011.
Bünyadov, Z. M. *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda,* Bakü, 1989.
C'hi T'ang "Türk Tarihine Ait Çin Kaynakları", *İÜEFTED,* Sayı: 2, İstanbul, 1971, s. 181-210.
Caferoğlu, Ahmet, "İlk Anadolu Vatan Kültürü Kurucuları", *TM,* XVII, İstanbul, 1972, s. 1-3.
Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarih,* İstanbul, 1984.
Caferoğlu, Ahmet, *Türk Kavimleri,* Ankara 1983.
Cahun, Leon, *Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar,* çev. İnan Kaya, İstanbul, 2013.
Canbek, Ahmet, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi,* İstanbul 1978.
Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık,* İstanbul, 1977.
Chaliand, Gerard, *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya M.Ö. V. yy-XVI. yy,* çev. Engin Sunar, İstanbul, 2001.

Chang Jän-t'ang, *T'ang Devrindeki Doğu Köktürkleri Hakkında Yeni Belgeler,* Taipei, 1968.
Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* çev. Mustafa Koç, İstanbul, 2007.
Clauson, Gerard, "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", *TM,* XVIII, İstanbul, 1976.
Cosmo, Nicola Di, "Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi", *Türkler,* I, Ankara, 2002, s. 709-719.
Cusopov, Keneş, *Kırgızlar*, Bişkek, 1991.
Czegledy, Karoly, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Doğru Göçleri,* çev. Mutlu Gün, Ankara, 2004.
Czegledy, Karoly, *Turan Kavimlerinin Göçü,* çev. Günay Karaağaç, İstanbul, 1999.
Çağatay, Saadet Şakir, "İslamiyet'ten önce Türk Edebiyatı", *TDEK,* Ankara, 1976, s. 137-162.
Çağatay, Saadet Şakir, "Uygur Yazı Dili", *AÜDTCFD,* I/5, Ankara, 1943, 77-88.
Çandarlıoğlu, Gülçin, "Uygur Çin İktisadi Münasebetleri (At- İpek alış verişi)", *AÜFEFAD,* sayı: 13, s. 239-244.
Çandarlıoğlu, Gülçin, "Uygur Devleti Tarihi ve Kültürü", *Türkler,* 2, s. 193-214.
Çandarlıoğlu, Gülçin, "Uygur Hakanlığı (744-840)", *TTD,* I, Ankara, 1987, s. 223-234.
Çandarlıoğlu, Gülçin, "Uygurlarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları,* İstanbul, 1992.
Çandarlıoğlu, Gülçin, "Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İçyüzü", *İÜEFTD,* Sayı: 31, Mart 1977, İstanbul, 1978.
Çandarlıoğlu, Gülçin, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* İstanbul, 2003.
Çay, M. Abdülhaluk, "Bulgaristan Tarihi", *TK,* Sayı, 262, Ankara, 1985.
Çeçen, Anıl, *Türk Devletleri,* Ankara 1985.
Çetin, Osman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı,* İstanbul, 1981.
Çetin, Osman, *Türk İslam Devletleri Tarihi,* İstanbul, 2009.
Çıvgın, İzzet, *Orta Çağ Tarihi,* Ankara, 2008.
Çoban, Bekir Zakir, *Geçmişten Günümüze Papalık,* İstanbul, 2009.
Çoban, Erdal, *Ortaçağ'da Kumanlar ve Macarlar,* Ankara, 2014.
Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı,* İstanbul, 2007.
Çubukçu, İbrahim Agâh, "Müslümanların Hristiyanlara Bakış Açıları", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* XXXII, Ankara, 1992, s. 221-232.
D'ohsson, M. Baron-C., *Moğol Tarihi,* yay. haz. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, İstanbul, 2006.
Dakuki, Hüseyin Ali, "Dört Halife Devrinde, Araplar ve Hazarlar", çev. M. Faruk Toprak, *TKA,* XXV / 2, Ankara, 1987, s. 91-94.
Dakuki, Hüseyin Ali, "Emevî Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi", çev. M. Faruk Toprak, *TKA,* XXV / 2, Ankara, 1987.
Danişmend, İsmail Hami, *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu?,* Konya, 1978.
Das Nibelungen Lied, Alm. çev. Karl Simrock, yay. haz. Walter Hansen: Wien-Heidelberg: Ueberreuter 1982.
Davies, Norman, *Avrupa Tarihi,* çev. Burcu Çığman-Alif Topçugil-Kudret Emiroğlu-Suat Kaya, Ankara, 2006.
Daviez, H. A. -M. A, *An Outline History of the World,* London, 1954.
Deer, Jozsef, "İstep Kültürü", çev. Şerif Baştav, *Şerif Baştav Makaleler,* 3, Ankara, 2005, s. 25-52.
Deguignes, Joseph, *Büyük Türk Tarihi, I-VIII,* haz. Selahattin Alpay, İstanbul, 1976.
Demirkent, Işın, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askeri ve Siyasi Durumu", *İÜEFTD,* Sayı: 33, İstanbul, 1982, s. 133-146.
Devletşin, Gamirzan, *Türk Tatar Kültür Tarihi,* çev. Albina Tuzlu, Ankara, 2013.
Dıykanbayeva, Mayramgül, *Kırgızlarda Atalar Kültü,* red. Gülhan Atnur, Konya, 2016.

Dicleli, Vedat, *İktisadi Gelişme Tarihi,* İstanbul, 1976.
Dikici, Radi, *Şu Bizim Bizans (Byzantium) 330-1453,* İstanbul, 2012.
Divitcioğlu, Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'ya,* İstanbul, 2015.
Divitcioğlu, Sencer, *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında,* İstanbul, 2001.
Divitcioğlu, Sencer, *Sekiz Türk Boyu Üzerine Bazı Gözlemler,* İstanbul, 2015.
Diyarbekirli, Nejat, *Hun Sanatı,* İstanbul, 1972.
Donuk, Abdülkadir, "Göktürk Kağanlıkları", *TTD, I,* Ankara, 1987, s. 111-118.
Donuk, Abdülkadir, "İlk Türk Milliyetçisi Çi-çi Tanhu", *TDTD,* Sayı: 3, İstanbul, 15 Mart 1987, s. 44.
Donuk, Abdülkadir, *İbrahim Kafesoğlu,* İstanbul, 2014.
Dostiyev, Tarih, "Kavimler Göçü Döneminde Doğu Kafkasya'da Türk Egemenliği", *XV. Türk Tarih Kongresi,* Ankara, 11-15 Eylül 2006, II, Ankara, 2010, s. 251-256.
Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars,* New Jersey, 1984.
Durmuş, İlhami, "Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Köl-Tigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları", *Gazi Türkiyat,* Ankara, 2007/1, s. 35-58.
Durmuş, İlhami, *Bilge Kağan Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk,* Ankara, 2012.
Durmuş, İlhami, *Türk Tarihinin Öncüleri,* Ankara, 2013.
Dursun Ali Akbulut, "Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler", *Türkler,* I, s. 831-844.
Eberhard, Wolfram, "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar", *Belleten* XI/41, Ankara, Ocak 1947, s. 15-26.
Eberhard, Wolfram, "Toba'lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer?", *AÜDTCFD*, çev. İkbal Berk, 1/2, Ankara, 1943, s. 19.
Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi,* Ankara, 1995.
Eberhard, Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları,* çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, 1996.
Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin, Mesudî, *Mürûcü'z–Zeheb,* I, çev. Ebu'l-Kasım-ı Pâyende, Tahran, 1374 HŞ.
Ecer, Ahmet Vehbi, "Tarihte Türkler, İslâmiyet ve Mezhepleri", *Erdem*, *Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı,* II, VIII/23, Ankara, 1996, s. 485-501.
Eckhart, F., *Macaristan Tarihi,* çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara, 2010.
el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan (Ülkelerin Fetihleri),* çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.
el-Cahiz, *Türklerin Faziletleri Fezâilü'l-Etrak,* yay. haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2017.
Eralp, T. Nejat, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar,* Ankara, 1993.
Ercilasun, Ahmet Bircan, "Bengü İl Tata Olurtaçı Sen (Ebedi İl Tutarak Oturacaksın)", *Türk Yurdu,* XIII/422, Ankara, Aralık, 1993, s. 4.
Ercilasun, Ahmet Bircan, "Onüçüncü Yüzyılına Kadar Türk Dünyası", *Büyük Türk Klasikleri,* I, İstanbul, 1985, s. 58-59.
Ercilasun, Ahmet Bircan, "Türklüğün Ölümsüz Taşları", *Orkun,* Sayı: 1, İstanbul, Mart 1998, s. 14.
Ercilasun, Ahmet Bircan, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* Ankara, 2004.
Ercilasun, Ahmet Bircan, *Türk Dili Tarihi,* Ankara, 2004.
Ercilasun, Ahmet Bircan, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları,* İstanbul, 2016.
Ercilasun, Konuralp, "Çin Hanedan Kayıtlarına Göre Hunların Efsanevi Devirleri", *Atsız Armağanı*, II, yay. haz. : Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara, 2017.
Ercilasun, Konuralp, "Türk Tarihi", *TKEK,* ed. İhsan Çapcıoğlu-Hayati Beşerli, Ankara, 2015, s. 45-72.
Erdem, Mustafa, *Kırgız Türkleri/Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Ankara, 2000.

Erdemir, Hatice Palaz, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk- Bizans İlişkileri,* İstanbul, 2003.
Eremeev, D. E., *Nastiki Azii i Evropı (Oçerki o Turtsii i Turkax),* red. M. S. Meper, Moskova, 1981.
Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri,* İstanbul, 1970.
Ergin, Muharrem, *Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri,* Ankara, 1988.
Eröz, Mehmet, *Hristiyanlaşan Türkler,* Ankara, 1983.
Esin, Emel, "İlteriş Kağan (681-692)", *Erdem,* II / 4, Ankara, 1986, s. 171-188.
Esin, Emel, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar,* Ankara, 1997.
Taberî, *Tarihü'l-Taberî Tarihü'l-İmam ve'l-Mülûk,* Tahkik: Muhammed Ebü'l- Fadl İbrahim, II, Beyrut, 1967.
Fahrettin, Rızaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları,* çev. İlyas Kamalov, İstanbul, 2003.
Fazlullah, Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih,* haz. Behmen Kerimi, Tahran, 1374 HŞ.
Feher, Geza, *Bulgar Türkleri Tarihi,* çev. Kolektif, Ankara, 1984.
Feyziyev, Cavanşir, *Türk Devletleri Birliği,* İstanbul, 2016.
Findley, Carter, V. *Dünya Tarihinde Türkler,* İstanbul, 2012.
Freeman, Charles, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygalıkları,* çev. Suat Kemal Angı, Ankara, 2005.
Frye, Richard, "Orta Asya'da İslâm Öncesi ve Erken İslami Kültür", *Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri,* s. 70-71
Frye, Richard, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası,* çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç, Ankara, 2009.
Frye, Richard, *Orta Asya Mirası,* çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç, Ankara, 2009.
Frye-Sayılı Aydın, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Belleten,* X/37, s. 97-131.
Gabain A. Annemarie Von, "Hunnısch-Turkısche Beziehungen", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan,* İstanbul, 1950-1955, s. 14-29.
Gabain A. Annemarie Von, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış, I: Stepte Yaşayan Köktürkler (682-742), II: Uygurların Step ve Şehir Hayatı", çev. Saadet Ş. Çağatay, *AÜDTCFD,* II/5, Ankara, 1944, s. 689-690.
Gabain A. Annemarie Von, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", *AÜDTCFD,* II/5, çev. Saadet Ş. Çağatay, Ankara, 1944, s. 685-695.
Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze,* çev. Fethi Aytuna, İstanbul, 2011.
Gencer, Ali İhsan, "Doğu–Batı Çatışması Ekseninde Anadolu Türk Denizciliğinin Başlaması", *Tarihte Doğu-Batı Çatışması,* İstanbul, 2005.
Genç, Reşat, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası,* Ankara, 1997.
Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr,* düz. Rahim Rızazâde Melik, Tahran, 1384, HŞ.
Gibb, H. A. P. *Orta Asya'da Arap Fetihleri,* çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.
Giraud, R., *Gök Türk İmparatorluğu İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734),* Ankara, 1999.
Golden, Peter B., "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", *Erken İç Asya Tarihi,* der. Denis Sinor, çev. Mete Tuncay, İstanbul, 2003.
Golden, Peter B., "Kıpçak Kabilelerinin Menşeine Yeni Bir Bakış", *Uluslararası Türk Dili Kongresi,* (26 Eylül 1988-3 Ekim 1988), Ankara, 1996.
Golden, Peter B., *Dünya Tarihinde Orta Asya,* çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul, 2015.
Golden, Peter B., *Hazar Çalışmaları,* çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, 2006.
Golden, Peter B., *Türk Halkaları Tarihine Giriş,* çev. Osman Karatay, Çorum, 2003.
Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç, *Anadolu Selçuklu Devleti,* çev. Azer Yarar, Ankara, 1988.

Göde, Kemal, "Dünden Bugüne Türklerde Devlet Başkanlığı Anlayışı", *EÜİFD,* Sayı 3, Kayseri, 1986, s. 195-221.
Göde, Kemal, *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi,* Isparta, 1997.
Gök Alp, Türükoğlu, *Sınırlandırılmış Türk Tarihi,* Ankara, 1976.
Gökalp, Cevdet, "Türk Kıyımı", *Töre,* Sayı: 18, Ankara, 1972.
Gökalp, Cevdet, *Köktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistanda Kabileler,* Ankara, 1973.
Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. İsmanil Aka-Kazım Yaşar Kopraman, İstanbul, 1976.
Gökçe, Mustafa-Tuba Kalkan, "Hazar Havzası (9-13. Yüzyıllar)", *Atsız Armağanı*, II, haz. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara, 2017, s. 201-231.
Gömeç, Saadettin Yağmur, "Kök Türk Devletimizin Kuruluşunun 1500. Yılı", *Orkun*, Sayı: 50, İstanbul, 2002.
Gömeç, Saadettin Yağmur, "Motun Yabgu", *Orkun*, Sayı: 48, İstanbul, 2002.
Gömeç, Saadettin Yağmur, "*Orkun* Abidelerinde Geçen 709-710 Seferleri Üzerine", *ATB*, Sayı: 19-37, Ankara, 1994.
Gömeç, Saadettin Yağmur, "Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri", *AE*, Sayı: 21, Ankara, 2002, 137-162.
Gömeç, Saadettin Yağmur, "Türk Tarihinin Kahramanları: 2 Küçük Yabgu", *Orkun*, Sayı: 49, İstanbul, Mart 2002.
Gömeç, Saadettin Yağmur, "Türk Tarihinin Kahramanları: IV Attila", *Orkun*, sayı: 52, İstanbul, Haziran 2002.
Gömeç, Saadettin Yağmur, "Uygur Türklerinin Tarihi ve Kültürü", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri,* haz. M.Alpargu-B.Çelik, Sakarya 2008.
Gömeç, Saadettin Yağmur, *Kök Türk Tarihi*, Ankara, 2011.
Gömeç, Saadettin Yağmur, *Şamanizm ve Eski Türk Dini,* Ankara, 2011.
Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara, 2015.
Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara, 2009.
Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk Tarihinden İzler,* II, Ankara, 2014.
Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk Tarihinden İzler,* III, Ankara, 2015.
Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk Tarihinden İzler,* IV, Ankara, 2016.
Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk-Hun Tarihi,* Ankara, 2012.
Gömeç, Saadettin Yağmur, *Uygur Türkleri Tarihi,* Ankara, 2011.
Göngür, Harun, "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", *EÜİFD,* Sayı 6, Kayseri, 1989, s. 81-94.
Göngür, Harun, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları,* Kayseri, 1998.
Grant, Michael, *Roma'dan Bizans'a İ.S. Beşinci Yüzyıl,* çev. Z. Zühre İlkgelen, İstanbul, 2000.
Gregory E. Timothy, *Bizans Tarihi,* çev. Esra Ermert, İstanbul, 2008.
Greogry Abu'l Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945.
Groot, J. M. De– G. Ahmetcan Asena, *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan,* İstanbul, 2011.
Grousset, *Histoire De L'Armenıe*, Paris, 1973.
Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980.
Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Avrasya'dan Makaleler,* I, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2006.
Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Drevnie Turki,* Moskova, 1967.

Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* I, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2003.
Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Hunlar,* çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2002.
Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde,* çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2002.
Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Son ve Yeniden Başlangıç,* çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.
Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Tisyaçeletie Vokrug Kaspiya,* Bakü, 1991.
Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar),* haz. Cengiz Tomar-Adnan Eskikurt, İstanbul, 2015.
Gül, Muammer, *Ortaçağ Avrupa Tarihi*, İstanbul, 2009.
Gülensoy, Tuncer, *M.Ö. 4500-M. S. XIII. yüzyıllar Arasında Barbar Türkler Dil, Din, Kültür, Bilim, Sanat ve Uygarlık,* Ankara, 2011.
Gülnisa Aynakulova, "IX-XII. Yüzyıllarda Fergana'da Yerleşmiş Türk Boyları", *Belleten,* LXXVII/280, Ankara, Aralık 2013, s. 833-849.
Gümüşçü, Osman, *Coğrafya'ya Davet,* İstanbul, 2012.
Gümüşçü, Osman-Çetin Şenkul-Hasan Hüseyin Yılmaz, *Temelleri Gelişimi ve Yapısıyla Tarihi Coğrafya,* İstanbul, 2014.
Günaltay, M. Şemsettin, *Türk-İslâm Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım Maziden Atiye,* yay. haz. Ahmet Gökbel- Dursun Ali Aykut, Ankara, 2003.
Günay, Süha, *Siyasi Coğrafya,* İstanbul, 1979.
Günay, Ünver-Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi,* Ankara, 1997.
Gündüz, Şinasi, "Maniheizm", *Yaşayan Dünya Dinleri,* Ankara, 2007.
Gündüz, Tufan, "Oğuzlar/Türkmenler", *Türkler,* 2, Ankara 2002, s. 263-276.
Güngör, Süleyman, "İdik Kut Şehri Hoça Uygurlar'ın Kente Yerleşmesi", *AE,* Sayı: 18, Ankara, Sonbahar-Kış 2000, s. 5-6.
Güran, Tevfik, *İktisat Tarihi,* İstanbul, 1993.
Gürsoy, Emine-Naskali, *Sibirya Araştırmaları,* İstanbul, Aralık 1997.
Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası,* çev. Ali Özdamar, İstanbul, 2007.
Halikov, A. H., *Mongoli, Tatarı, Zolotaya, Orda i Bulgariya,* Kazan, 1994.
Halter, Marek, *Hazarların İzinde-Hazar İmparatorluğu VII-XI. Yüzyıllar*, Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, çev. Hande Güreli, İstanbul, 2005.
Has, Kenan, "Mezdekiyye", *TDVİA,* 29, Ankara, 2004, s. 523-524.
Hassan, Ümit, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler,* yay. haz. Taşkın Takış-Sunay Aksoy, Ankara, 2009.
Haussig, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi,* çev. Müjdat Kayaerli, Kayseri, 1997.
Haytoğlu, Ercan, "Orhan Kitabeleri", *Türk Yurdu,* XIII/422, Ankara, 1993, s. 14-15.
Hee-Soo-Lee, Cemil, "Çin", *TDVİA,* 8, İstanbul, 1993, s. 323-329.
Herrin, Judith, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğu'nun Şaşırtıcı Yaşamı,* çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, 2010.
Heyd, Weyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi,* çev. Enver Ziya Karal, Ankara, 2000.
Heyet, Cevat, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış,* çev. Melek Müderriszade, Ankara, 1996.
Hobson, M. Johnn, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri,* çev. Esra Erment, İstanbul, 2011.
Hookham, Hilda, *Tamburlaine The Conqueror,* London, 1962.
Hosking, Geoffey, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla,* çev. Keziban Acar, İstanbul, 2011.
Howard, Patriçk, *Hunların Hakanı Attila,* çev. Tevabil Alkaç, İstanbul, 2015.

Hudûd al-Âlâm The Regions of the World A. Persian Geography (372-982), çev. V. Minorsky, Londra, 1937.
Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul, 2008.
Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı*, İstanbul, 2016.
Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti,* çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008.
İbn Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Marifeti'l-Ekâlim,* II, çev. Alineki Munzevi, Tahran, 1361 HŞ.
İbni Fazlan, *İbni Fazlan Seyahatnamesi,* haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1995.
İbni Havkal, *Suretü'l-Arz,* çev. Cafer Şiar, Tahran, 1345 HŞ.
İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi,* IV, çev. Yunus Apaydın, İstanbul, 1986.
İnan, Abdülkadir, "Altaylar'da Hun Devri Kültürü", *HYM,* Yıl: 2, II / 12, İstanbul, 1967, s. 24.
İnan, Abdülkadir, "Kırgızlar", *Bozkurt,* Yıl: 2, Sayı: 9, İstanbul, 1940, s. 217.
İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler,* Ankara, 1968.
İpek, Ali, *Azerbaycan Tarihine Giriş,* Ankara, 2007.
İsmail, Zeyneş, *Kazak Türkleri,* Ankara 2002.
İstâhri, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik,* Nşr. Muhammed Câbir Abdülâl el-Hînî, Kahire 1381/1961.
İstoriya Diplomatii, I, baş red. V. P. Potemkina, Moskova, 1941.
İstoriya İrana, red. M. S. İvanov, Moskova, 1977.
İzgi, Özkan, "İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü", *MK,* I/2, Ankara, 1977.
İzgi, Özkan, "Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *İÜEFTED,* Sayı: 7-8, İstanbul, 1977.
İzgi, Özkan, "Moğollar'ın Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinliler'e Tesirleri", *TK,* Sayı: 160, s. 223-233.
İzgi, Özkan, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler", *Türkler,* I, s. 463-477.
İzgi, Özkan, "Orta Asya'nın Türkleşmesi", *İÜEFTED,* Sayı: 12, İstanbul, 1982, s. 627-640.
İzgi, Özkan, "Uygur Kağanların T'ang Sülâlesi Tarihine Göre Soy kütüklerinin İncelenmesi", *AÜFEFAD*, Ahmet Zeki Velidi Togan Özel Sayısı, Fasikül 1, sayı: 13, Erzurum, 1985, s. 245
İzgi, Özkan, "Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 21-25 Eylül 1981, II, Ankara, 1988, 627-640.
İzgi, Özkan, *Kutluk Bilge Kül Kağan-Bögü Kağan ve Uygurlar*, Ankara, 1986.
İzgi, Özkan, *Kutluk Bilge Kül Kağan-Bögü Kağan ve Uygurlar,* Ankara, 1986.
İzgi, Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* Ankara, 2014.
İzgi, Özkan, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre),* Ankara, 1987.
Jirmunskiy, J. M. "Sirderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XXXV/99, Ankara, 1961, s. 471-483.
Kafalı, Mustafa, "Türk Tarihinde Terminoloji Meselesi", *TDA*, XXIII/1-2, Ankara 1985, s. 346-347.
Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri,* Ankara, 1976.
Kafalı, Mustafa, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi,* Ankara, 2009.
Kafalı, Sevgi, "Tarihte Türk Göçleri ve Neticeleri", *Atsız Armağanı,* II, haz. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara, 2017, s. 157-165.
Kafesoğlu, İbrahim, "Asya İslam Öncesi Türk Devletleri", *TDVİA,* 3, İstanbul, 1991, s. 516-518.
Kafesoğlu, İbrahim, "Bilge Kağan'ın Adı ve Lakabı", *TDA*, Sayı: 35, İstanbul, Nisan 1985, s. 4-8.
Kafesoğlu, İbrahim, "Karluklar", *TTD, I,* Ankara, 1987, s. 259-262.

Kafesoğlu, İbrahim, "Milli Tarih Şuuru", *BTTD,* Sayı: 12, İstanbul, 1986, s. 27-28.
Kafesoğlu, İbrahim, "Ordunun Vazifesi", *TK,* Yıl: VIII/82, Ankara, Ağustos 1969, s. 669-672.
Kafesoğlu, İbrahim, "Ölümünün 1250 Yılında Bilge Kagan", *Belleten*, XLIX/194, Ankara, Ağustos 1985, s. 261-271.
Kafesoğlu, İbrahim, "Türk Medeniyeti ve Batıya Tesirleri", *TY,* Sayı: 271, İstanbul, Mart 1959, s. 20-23.
Kafesoğlu, İbrahim, "Türkmen Adı, Manası ve Ehemmiyeti", *Jean Deny Armağanı,* haz. Janos Eckmann vd. Ankara, 1958, s. 121-133.
Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü,* İstanbul, 2005.
Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri,* İstanbul, 1970.
Kafesoğlu, İbrahim, *Türk-İslam Sentezi,* İstanbul, 1985.
Kafesoğlu, İbrahim, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar,* İstanbul 2014.
Kafesoğlu, İbrahim–Abdülkadir Donuk, "Türk Tarihinin Taksimatı (Türk Tarihinde Çağlar Meselesi), *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu,* Elazığ, 1990, s. 37-46.
Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi ve Albân Salnamesi,* Mhitar Koş. çev. Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006.
Kalkan, Mustafa, "Türklerin Yaşadıkları Coğrafyalar, Etnik Yapıları ve Orta Asya'da Yerleşimleri", *TDEK,* Ankara, 2014 s. 23-43.
Kalkan, Mustafa, *Kırgızlar ve Kazaklar,* İstanbul, 2006.
Kalkan, Mustafa, ''Türklerin Yaşadıkları Coğrafyalar Etnik Yapıları ve Orta Asya'da Yerleşimler", *TKEK,* ed. İhsan Çapcıoğlu-Hayati Beşirli, Ankara, 2015, s. 28-33.
Kamalov, Ablet, "Uygur İmparatorluğu (744-840)", *Türkler,* 2, Ankara, 2002, s. 225-232.
Kamalov, İlyas, *Avrasya Fatihi Tatarlar,* İstanbul, 2007.
Kamalov, İlyas, *Rusların Gözüyle Türkler,* İstanbul, 2015.
Kaplan, Mehmet, *Türk Milletinin Kültürel Değerleri*, Ankara, 1977.
Kara, Seyfullah, *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, İstanbul, 2006.
Karamzin, Nikolay Mihayloviç, İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo Kniga I, Moskova, 1989.
Karapınar, Ayşe, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı,* I, ed. Bilgehan A. Gökdağ- Osman Karatay, Ankara, 2013.
Karatay, Osman, "Avar Hâkimiyeti ve Balkanların Salavlaşması", *Balkanlar El Kitabı,* I, Editörler: Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay, Ankara, 2013.
Karatay, Osman, "Hazar'ın Yıkılışına Oğuz Dahli", *Mehmet Eröz Armağanı,* yay. Mustafa Aksoy-Osman Yorulmaz, İstanbul, 2011, s. 145-171.
Karatay, Osman, "Türklüğün Kökeni ve Anayurdu", *TKEK,* ed. İhsan Çapçıoğlu-Hayati Beşirli, Ankara 2015.
Karatay, Osman, *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler,* İstanbul, 2014.
Karatay, Osman, *İlk Oğuzlar Köken Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar,* haz. Umut Üren, İstanbul, 2017.
Karatay, Osman, *Türklerin Kökeni,* Ankara, 2012.
Karayav, Ömürkul, *Türkler ve Kağanlıkları,* çev. Mustafa Kalkan, İstanbul, 2008.
Kaşgarlı, M. Aktok, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Uygarlığına Giriş,* Ankara, 1984.
Kaşgarlı, Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi,* I, çev. Besim Atalay, Ankara, 1992.
Kaşgarlı, Mehlika Aktok "Doğu Ermenileri", *XII. Türk Tarih Kongresi,* Ankara 12-16 Eylül 1994, II, Ankara 1999, s. 555-561.
Kayapınar, Ayşe, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı,* I, ed. Bilgehan A. Göktay, Osman Karatay, Ankara, 2013, s. 105-128.
Kaydarov A. T.-M. Orazov, *Türklük Bilgisine Giriş,* çev. Dr. Vahit Türk, İstanbul, 1999.

Keay, John, *Çin Tarihi,* çev. Neşe Kars Tayanç-Dinç Tayanç, İstanbul, 2011.
Kelimbetov, Nemat, *Türk Haklarının Ortak Edebi Eserleri,* çev. Abdulvahap Kara, İstanbul, 2014.
Kelly, Christopher, *Attila, Hunlar ve Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü,* çev. Turhan Kaçar, İstanbul, 2011.
Kıldıroğlu, Mehmet, *Kırgızlar ve Kıpçaklar,* Ankara, 2013.
Kırzıoğlu, M. Fahrettin, "Azeybaycan ve Anadolu'da Türkistan'dan Gelen Millî Gelenek: Kabirtaşı Olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri", *X. Vakıf Haftası Kitabı,* Ankara, 1993, s. 133-169.
Kırzıoğlu, M. Fahrettin, "Belgelerle Selçuklu Fethinden Önceleri Türklerin Armenya'da Yaşadığını Gösteren Kaynaklar", *BTTD,* Sayı: 11, İstanbul, 1986, s. 45-51.
Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Dede-Korkut Oğuznâmeleri,* I, İstanbul, 1952.
Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar,* Ankara, 1992.
Kienitz, Friedrich Karl, *Sultanların Şehirleri,* çev. M. Haydar Cümbüş, İstanbul, 2014.
Klyaştornıy, S. G.–T. İ. Sultanov, *Kazahstan Letopis Treh Tısyaçeletiy,* Alma-Ata, 1992.
Klyaştorniy, S. G., "Orhun Abidelerinde Kengü'nün Kavmi-Yer Adı (Etno-Toponimiği)", çev. İsmail Kaynak, *Belleten,* XVIII/69, Ankara, Ocak 1954, s. 89-104.
Kmosko, Michael, "Araplar ve Hazarlar", *TM,* III, İstanbul, 1935, 133-155.
Koca, Salim, "Büyük Hun Devleti", *Türkler,* I, Ankara, 2002, s. 687-708.
Koca, Salim, "Hun İmparatorluğu'nun Doğuşu ve Mete", *GÜGEFD,* VI/1, Ankara, 1990.
Koca, Salim, "Selçuklu Devri Türk Başkomutanlarının Dünya Tarihine Yansıyan İmajları", *ATAD,* Sayı: 15, Ankara, 2010.
Koca, Salim, "Türk Kimliğinin Ordu-Millet Anlayışında Billurlaşan İmajı", *Türk Kimliği,* ed. Çağatay Özdemir, İstanbul, 2009, s. 412-466.
Koca, Salim, "Türk ve Türkmen Adının Menşei", *Osmanlı,* 7, Ankara, 1993, s. 85-91.
Koca, Salim, "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", *Erdem, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-II,* VIII/23, Ankara, 1996.
Koca, Salim, "Türkler ve İslâmiyet", *Erdem, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı,* I, Ankara, 1996, s. 263-286.
Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri Hunlar, Göktürkler, Uygurlar,* İstanbul, 1990.
Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri,* 2, Ankara, 2010.
Koç, Dinçer, "Süryani Tarihçisi Efesli John (loann Ephesus)'un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler", *TDA,* Sayı, 198, İstanbul, 2012, s. 93-109.
Koç, Yunus, "Eski Türklerde Töre ve Hukuk", *TKEK,* ed. İhsan Çapçıoğlu, Hayati Beşirli, İstanbul, 2015, s. 327-340.
Koestler, Arthur, *On Üçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası),* çev. Belkıs Çorakçı, İstanbul 1993.
Komnena, Anna, *Alexiad-Malazgirt'in Sonrası,* çev. Bilge Umar, İstanbul, 1996.
Konukçu, Enver, "Balasagun", *TDVİA,* V, İstanbul 1992, s. 4.
Konukçu, Enver, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi,* Ankara, 1973.
Kossanyi, Bela, "XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair", çev. Hamit Zübeyir Koşay, *Belleten,* VIII/29, Ankara, 1944, s. 119-144.
Koşay, Hamit, Zübeyir "İtil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında (Ethno-Genezisi)", *V. Türk Tarih Kongresi,* Ankara, 12-17 Nisan, 1956, Ankara, 2011, s. 234-243.
Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi,* İstanbul 1980.
Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* yay. Orhan Köprülü, Ankara, 1976.
Köprülü, M. Fuad, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilâsına Kadar Türkler,* yay. haz. M. Hanifi Palabıyık, Ankara, 2005.

Köprülüzâde M. Fuat-J. Laurent, "Garbi Asya'da Bizans ve Selçuklu Türkleri, *TM*, I, İstanbul, 1925, s. 300-303.
Köymen, Mehmet Altay, "Türkler ve Demokrasi", *MK*, I/6, Ankara, 1977, s. 11-15.
Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* I, Ankara 1993.
Köymen, Mustafa, "Hsiung-nu'ların Tuku (T'u-ko) Kabilesi", *AÜDTCFD*, III / 1, Ankara, 1944, s. 51–59.
Kudryavtsev, A. A. *Drevniy Derbend,* Moskova, 1982.
Kumekov, Bolat, "Peçenekler", *İA*, S. IX, İstanbul, 1988, s. 535-543.
Kumekov, Bolat, "II. Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri", *TBEK*, I, Ankara, 1976, s. 739-751.
Kumekov, Bolat, "Kazak Devleti'nin Oluşumu", *Kazakistan Tarihi Makaleler,* Ankara, 2007.
Kumekov, Bolat, "Kıpçak Hanlığı", *Türkler,* 2, Ankara, 2002, s. 776-784.
Kumekov, Bolat, "Kimekler", çev. Dânâ Moldabayeva, *Türkler,* II, Ankara, 2002, s. 767-775.
Kumekov, Bolat, "Kuteybe Bin Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Zaptı", *AÜDTCFD,* VI/5, Ankara, 1984, s. 388-393.
Kumekov, Bolat, "Peçenek ve İzmir Türkleri", *AYB*, III/27, s. 81-82.
Kumekov, Bolat, "Peçeneklere Dair Araştırmalar I, Karadeniz'in Şimalindeki Bozkırlarda Peçenekler", *TM,* V, İstanbul, 1936, s. 101-140.
Kumekov, Bolat, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti,* çev. Mehmet Kıldıroğlu-Çingiz Samudin Uulu, Ankara 2013.
Kumekov, Bolat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* Ankara, 1972.
Kumekov, Bolat, *Peçenek Tarihi,* İstanbul, 1937.
Kumekov, Bolat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar,* Ankara, 1993.
Kurat, Akdes Nimet, "Gök Türk Kağanlığı, "*AÜDTCFD*, X/1-2, Ankara, Mart-Haziran 1952, s. 1-56.
Kurban, İklil, *Yaşlı Tarihin Yankısı Bulgar-Tatar Tarihi ve Medeniyeti,* İstanbul, 1998.
Kuropatkin, A. N., "Asya'nın Kalbi", *Doğu Türkistan,* yay. haz. Feyzullah Uygur, İstanbul, 2016, s. 118-119.
Kurt, Hasan, "Orta Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü", *İslâmî Araştırmalar Dergisi,* XII, S. 3-4, Ankara, 1999, s. 353-366.
Kuzeyev, R. G., *İtil-Ural Türkleri,* çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, 2005.
Kuzgun, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri,* Ankara, 1993.
Küresel Entegrasyon'un Avrasya Modeli, ed. Okan Yeşilot, İstanbul, 2016.
Kürkçüoğlu, Erol, *Roma'dan Selçuklu İdaresinde Ermeniler,* Erzurum, 2005.
Lang, David Marshall, *Cradle of Civilization,* Londra, 1970.
Laszlo, F., "Dokuz Oğuzlar ve Köktürkler", çev. Hasan Eren, *Belleten*, XIV/53, Ankara, 1950, s. 37-43.
Laypanov, Kazi T.- İsmail M. M İziyev, *Türk Halklarının Kökeni,* çev. Hatice Bağcı, İstanbul, 2010.
Levçenko, M. V., *Kuruluşundan Yıkılışına Bizans Tarihi,* çev. Maide Selen, yay. haz. Yaşar Selçuk, İstanbul, 1999.
Li Sheng, Sinciang, *Uygur Tarihi,* ed. Erol Ataman, İstanbul, 2013.
Ligeti, Lajos, "Asya Hunları", *Hunlar ve Tanrı'nın Kırbacı Attila,* haz. Gyula Nemeth, çev. Tarık Demirkan, İstanbul 1996.
Ligeti, Lajos, *Bilinmeyen İç Asya,* çev. Saadettin Karatay, Ankara, 1986.
Lovell, Julia, *Çin Seddi Dünyaya Karşı 3000 Yıl,* çev. Yasin Kara, İstanbul, 2008.
Luttwak, Edward N., *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi,* çev. M. Efe Tuzcu, İstanbul, 2012.

Mackerras, Colın, "Uygurlar", çev. Şinasi Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İstanbul, 2000.
Mango, Cyril, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu,* çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 2008.
Mantran, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar),* çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.
Mehmet Neşrî, *Kitab-ı Cihan-Nüma Neşrî Tarihi,* I, Yay: Faik Reşit Unat-Mehmet A. Köymen, Ankara 1995.
Memiş, Ekrem, *Eskiçağda Türkler,* Konya, 2005.
Memiş, Ekrem, *Türk Kültür Tarihi,* Konya, 2008.
Memmedoğlu, Aliev Saleh, "Demirkapı", *TDVİA,* XI. İstanbul 1994, s. 153-154.
Memmedova, Feride, *Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası,* Bakü, 1993.
Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* Ankara, 2000.
Mert, Osman, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında Tes-Tari'dat-Şine Us,* Ankara 2009.
Mesudî, *Murûc ez- Zeheb (Altın Bozkırlar),* çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.
Mızrak, Egemen Çağrı, *Bozkır Kavimleri M.Ö. VII. Yüzyıldan M. S VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar,* İstanbul, 2017.
Mikhael Attaleiates, *Tarih,* çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008.
Minorskiy, V. F., *İstoriya Şirvana i Derbenda X- XI vekov,* Moskova, 1963.
Mokeev, Anvarbek, "Tarih ve Manas", *XII. Türk Tarih Kongresi,* Ankara 12-16 Eylül 1994, II, Ankara, 1999, s. 421-437.
Moravcsik, Gyula, "Hunlar Meselesinin Bugünkü Hali", çev. Şerif Baştav, *İÜEFTD,* II/3-4, İstanbul, 1952, s. 109-117.
Morrisson, Cecile, "Olaylar Kronolojik Perspektif", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641,* I, der. Cecile Morrisson, çev. Aslı Bilge, İstanbul, 2014.
Morşak, Boris I., "Türkler ve Soğdlular", çev. Aleskev Aleskerov, *Türkler,* 2, Ankara, 2002, s. 170-178.
Neagae, Manole, *Üç Bozkırlı Attila-Cengiz Han-Timur,* çev. Müstecip Ülküsal, İstanbul, 1976.
Necdet el-Hammâş, "El-İdare fi'l-Asri'l-Ümevi-Emevîler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", çev. İrfan Aycan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XXXVII, Ankara, 1987, s. 175-189.
Nemeth, Gyula, *Hunlar ve Tanrının Kırbacı Attila,* çev. Tarık Demirkan, İstanbul, 1996.
Nibelungen Bin Yıllık Germen Destanı, çev. Cem Demir, Bursa 2001.
Norwich, John Julius, *Bizans I Erken Dönem (M. S 323-802),* çev. Hamide Koyukan, İstanbul, 2013.
Okay, Bülent ,"Çin Seddi'nin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş", *Belleten,* LVII/218, Ankara, 1993, s. 27-39.
Okkar, Remziye, "Mete Han Döneminden Selçuklulara Kadar Türk Ordu Teşkilâtı ve Yapısı", *Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri-II,* Ankara, 2010, s. 102–103.
Oksaçan, Halit Erdem, *Kavimden Ulusa Türkler,* İstanbul, 2009.
Onat, Ayşe, "Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten,* LIV/211, Ankara 1990, s. 913-920.
Onat, Ayşe, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M. S. 220)", *Belleten,* LI/200, Ankara, s. 611-624.
Onat-Ersoy-Ercilasun, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi,* Ankara, 2004.
Orkun, Hüseyin Namık, "Attila ve Sarayı", *RTM,* Sayı: 11, İstanbul, 1950, s. 430-432.
Orkun, Hüseyin Namık, "Bizans Tarihlerine Göre Oğuzlar", *TM,* III/14-15, İstanbul, 431-437.
Orkun, Hüseyin Namık, "Eski Türkler Nasıl Yemin Ederlerdi?", *RTM,* Sayı: 9, İstanbul, Eylül 1950, s. 349-350.

Orkun, Hüseyin Namık, "Türk Tarihinde Kahramanlık", *Bozkurt,* Yıl: 2, Sayı: 5, İstanbul, Ağustos 1940, s. 123-124.
Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları,* Ankara, 1994.
Orkun, Hüseyin Namık, *Oğuzlara Dair,* Ankara 1935.
Orkun, Hüseyin Namık, *Türk Tarihi Not Hülasaları,* İstanbul, 1940.
Orkun, Hüseyin Namık, *Türk Tarihi,* I, Ankara, 1946.
Orkun, Hüseyin Namık, *Türk Tarihi,* II, Ankara, 1946.
Ortaylı, İlber, *Türkiye İdari Tarihine Giriş,* Ankara, 1996.
Ostragorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1991.
Oterbaeva, Bakhytnur, "Kazak Halkının Etnik Kimliğinin Gelişimi", *AE,* Sayı: 13, Ankara, İlkbahar 1998, s. 36-38.
Ögel, Bahaeddin, "Köktürk Devleti Bumin ve İl-Teriş Kağanlar", *MK,* I/II, Ankara, 1977, s. 23-25.
Ögel, Bahaeddin, "Mete'nin Oğlu Gökhan", *MK,* I/9, Ankara, 1977, s. 30-33.
Ögel, Bahaeddin, "Ak Hun Devleti", *TTD,* I, Ankara 1987.
Ögel, Bahaeddin, "Attila ve Avrupa Hunları", *MK,* I/8, Ağustos, 1977, Ankara, s. 32-34.
Ögel, Bahaeddin, "Batı Köktürk Devleti", *TTD,* I, Ankara, 1987, s. 117-120.
Ögel, Bahaeddin, "Batıya Giden Hunların İlk Öncüsü Cici Han", *MK,* I/10, Ankara, 1977, s. 25-27.
Ögel, Bahaeddin, "Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler", *TTD,* I, Ankara 1987, s. 7-21.
Ögel, Bahaeddin, "Göktürkler de Devlet ve Millet Anlayışı", *TTD,* I, Ankara, 1987.
Ögel, Bahaeddin, "İlk Töles Boyları Ugur, T'ing-ling ve Kao-ch'e'ler", *Belleten*, XII / 48, Ankara, 1948, s. 795-801.
Ögel, Bahaeddin, "Mete ve Büyük Hun İmparatorluğu", *MK,* I/6, Ankara, 1977, s. 38-39.
Ögel, Bahaeddin, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi Kutluk Bilge Kül Kağan ve Moyunçur", *Belleten*, XV/59, Ankara, Temmuz, 1951, s. 361-379.
Ögel, Bahaeddin, "Türgiş Devleti (Köktürklerin Batıya Kaymaları)", *TTD,* I, Ankara, 1987, s. 121-127.
Ögel, Bahaeddin, "Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler Uygurların Menşe Efsanesi", *AÜ-DTCFD*, VI/1-2, Ankara, Ocak-Nisan 1948, s. 17-28.
Ögel, Bahaeddin, "Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten*, XIX/74, Ankara, 1995, s. 331-376.
Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi,* I-II, Ankara, 1981.
Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* Ankara, 1991.
Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş,* I-IX, Ankara, 1991.
Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* İstanbul, 1988.
Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi,* I, Ankara, 1989.
Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi,* II, Ankara, 1995.
Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar),* Ankara, 1982.
Ögel, Bahaeddin,"Batı Göktürk Devleti", *TTD,* I, Ankara, 1987.
Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük,* Ankara 2015.
Özaydın, Abdulkerim, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler,* 4, Ankara, 2002, s. 239-262.
Özbaran, Salih, "Tarih Nedir? (Tarihin Çağdaş Tanımı ve Alanı Üzerine Notlar)", *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu,* Elazığ, 1990.
Özergin, M. Kemal, "Kimekler", *TDEK,* I, Ankara, 1992, s. 156-174.
Özey, Ramazan, *Asya Coğrafyası*, İstanbul 2014.
Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *TDVİA,* 28 Ankara, 2003, s. 177-179.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Selçukluların Kökeni", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara, 2012.
Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi,* Ankara, 1995.
Pavlos Karolidis, "Romanos Diogenes İstanbul'a Yollar Açılırken", *600'lü Yıllardan 1461'e...* çev. Kriton Dinçmen, İstanbul, 2004.
Peacock, A. C. S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum,* çev. Zeynep Rona, İstanbul, 2016.
Ponting, Clive, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi,* çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, 2011.
Procopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi,* çev. Orhan Duru, İstanbul 1990.
Rasonyi, Laszlo, "Tuna Havzasında Kumanlar", *Belleten*, III/11/12, Ankara, Temmuz 1939, s. 401-422.
Rasonyi, Laszlo, *Doğu Avrupa'da Türklük,* yay. haz. Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006.
Rasonyi, Laszlo, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler,* yay. haz. Ş. K Seferoğlu-Adnan Müderrisoğlu, Ankara, 1983.
Recebov, Ebulfez -Yunus Memmedov, *Orhon Yenisey Abideleri,* Bakü, 1993.
Reıchl, Karl, *Türk Boylarının Destanları,* çev. Metin Ekici, Ankara, 2011.
Rıasanovsky, Nicholas V.-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze...* çev. Figen Dereli, İstanbul, 2011.
Robert, J. M., *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul 2011.
Robert, J. M., *Dünya Tarihi Tarih Öncesi Çağlardan 18. Yüzyıla...* I, çev. İdem Erman, İstanbul, 2011.
Róna-tas, Andras, *Türkolojiye Giriş*, çev. İsa Sarı, Ankara, 2013.
Roux, Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* İstanbul, 2001.
Roux, Jean Paul, *Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl,* çev. Galip Üstün, İstanbul, 1997.
Rubruk, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Engin Ayan, İstanbul, 2001.
Rudenko, Sergey İvanoviç, *Başkurtlar,* çev. Roza-İklil, Konya, 2001.
Runciman, H.S., "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten*, VII / 25, Ankara, 1943, 45-57.
Salman, Hüseyin, "Basmıllar v e Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Boyları", *TAD,* Sayı: 6, İstanbul, 1991, s. 166-191.
Salman, Hüseyin, "İslamiyet'ten Önceki Türk Devletleri", *Türk Tarihi ve Kültürü,* ed. Cemil Öztürk, Ankara, 2004.
Salman, Hüseyin, "Karahanlı ve Gazneli Türk Devletleri", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Mehmet Alpargu-M. Bilal Çelik, Sakarya, 2008.
Salman, Hüseyin, "Türgiş ve Karluklarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları,* I, yay. haz. Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 1992, s. 187-200.
Salman, Hüseyin, "VII ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *TDA,* Sayı: 15, İstanbul, Aralık 1981, s. 170-172.
Salman, Hüseyin, *Türgişler,* Ankara, 1992.
Sancar, Necdet, "İlteriş Kutluk Kağan", *TK,* Sayı: 65, Ankara, 1968, s. 308-309.
Sancar, Necdet, "Türk Karakteri", *Türk Yurdu,* Sayı: 301, Ankara Aralık, 1963.
Sapmaz, Ahmet, *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri,* İstanbul, 2008.
Saray, Mehmet "Kırgızistan", *TDVİA,* 25, Ankara, 2002, s. 442-445.
Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 1999, s. 101.

Sarıştaş, Eyüp, *Çin'de Hun Araştırmaları (1919-1965 Arası),* İstanbul, 2010.
Sarıtaş, Eyüp, *Sarı Uygurlar,* İstanbul, 2012.
Seidler, G. L., *Bizans Halk Hareketlerinin İdeolojik Kökeni,* çev. Mete Tunçay, İstanbul, 1995.
Selçuklu Tarihi Araştırmaları-Prof. Dr. Osman Turan, haz. Altan Çetin-Bilal Koç, Ankara, 2014.
Seroşevsky, V. L. *Saka Yakutlar,* çev. Arif Hacaloğlu, İstanbul, 2007.
Sertkaya, Osman Fikri, "Köktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri", *TKA, Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan,* XXVIII / 1-2, Ankara, 1991, s. 325-334.
Sertkaya, Osman Fikri, *Göktürk Tarihinin Meseleleri,* Ankara, 1995.
Sinor, Denis, "Hun Dönemi", çev. Mete Tunçay, *Erken İç Asya Tarihi,* der. Denis Sinor, İstanbul 2000.
Skyes, Percy, *Persia,* London, 1915.
Soucek, Swat, *A History of Inner Asia,* Cambridge University, 2000.
Sprengling, Martin, "Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri", çev. Mehmet İnan, *Erdem,* II / 6, Ankara, Şubat 1987, s. 724-725.
Sumbatzade, A. S., *Azerbaydjantsı, Etnogeniz i Formirovanie Naroda,* Bakü, 1994.
Süleymanov, Olcas, *Az i Ya,* çev. Uğur Büke, İstanbul 2017.
Süleymanova, Sevda, "Kafkasya Hunları", *XV. Türk Tarih Kongresi,* Ankara: 11-15 Eylül 2006, II, Ankara, 2010, s. 257-261.
Sümer, Faruk, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten,* XXIV/96, Ankara, Ekim 1960, s. 567-594.
Sümer, Faruk, "Avrupayı Titreten Türkler Hunlar ve Attila", *II/19,* İstanbul, 1951, s. 810-813.
Sümer, Faruk, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten,* XXI/83, Ankara, 1957, s. 429-447.
Sümer, Faruk, "Bilge Kağan Çok Az Bilinen Büyük Bir Hükümdarı-II", *TDTD,* Sayı: 25-29, İstanbul, Şubat 1989, s. 5-6.
Sümer, Faruk, "Eski Türk Elleri Kıpçaklar–3", *TDTD,* Yıl: 8, Sayı: 94, İstanbul, Ekim 1994, s. 16-19.
Sümer, Faruk, "Eski Türk Elleri Kırgızlar", *TDTD,* Sayı: 95, İstanbul, Kasım 1994, s. 6-9.
Sümer, Faruk, "Kimek", *TDVİA,* 26, Ankara, 2002, s. 25-26.
Sümer, Faruk, "Onuncu Asırda Dedelerimiz Oğuz Türklerinin Hayatı, *RTM,* Sayı: 27, İstanbul, Mart, 1952, s. 1339-1342.
Sümer, Faruk, "Peçenekler IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli", *TDA,* Sayı: 94, İstanbul, 1995.
Sümer, Faruk, "Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış", *AÜDTCFD,* XX/1-2, Ankara, Ocak-Haziran 1962, s. 213-244.
Sümer, Faruk, "Türkiye Türklerinin Ataları Oğuzlar", *TY,* Sayı: 273, Ankara, Mayıs 1959, s. 12-15.
Sümer, Faruk, "Türkmenler", *TDTD,* Sayı: 86, İstanbul, Şubat 1994.
Sümer, Faruk, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *AÜDTCFD,* XVI / 3 - 4, Ankara, 1958, s. 149-181.
Sümer, Faruk, *Oğuzlar,* İstanbul 1992.
Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları,* I, İstanbul, 1999, s. 26.
Szadeczky, Samuel-Kardoss, "Avarlar", çev. Ruşen Sezar, *Erken İç Asya Tarihi,* der. Denis Sinor, İstanbul, 2000.
Şeker, Mehmet, *Türkistan'dan Anadolu'ya İnsan ve Toplum Hayatı,* İstanbul, 2007.
Şen, Mesut, *Türk Dilinin Dünü ve Bugünü El Kitabı,* İstanbul, 2016.
Şerifli, M. H., *IX Asrın İkinci Yarısı-XI Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri,* Bakü, 1978.
Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Ankara, 2001.
Şimşir, Sabahattin, *Türklük Bilgisi İncelemeleri Tarih, Kültür, Tahrifat,* İstanbul, 2016.

Şirin, Hatice, *Kül Tigin Yazıtı Notlar,* İstanbul, 2015.
Tanrıkulu, Murat, *Coğrafya ve Kültür Mekân-Kültür-Tarih-Coğrafi İşaret,* Ankara, 2014.
Tanyeri, Yavuz, *Göktürk Yazısı ve Orhun Türkçesi,* İstanbul, 2011.
Taşağıl, Ahmet, "Çengiz Öncesi Türkler ve Moğallar", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, yay. haz. Hayrunisa Alan İlyas, Kemaloğlu, İstanbul, 2016.
Taşağıl, Ahmet, "Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar", *TAD*, Sayı: 8, s. 495.
Taşağıl, Ahmet, "Çinlilerin Gök-Türkleri Bölme Faaliyetleri", *Köktürk Devleti'nin 1450 Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, yay. haz. Yücel Hacaloğlu, Ankara, 2001, s.
Taşağıl, Ahmet, "Göktürkler", *Türkler,* 2, Ankara, 2002, s. 15-48.
Taşağıl, Ahmet, "Gök-Türklerinn Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, LXIII/236, Ankara, Nisan 1999.
Taşağıl, Ahmet, "Hazarlar", *TDVİA,* 17, İstanbul, 1998, s. 116-120.
Taşağıl, Ahmet, "İslam Öncesi Devirde Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", *Türkler,* II, s. 323-367.
Taşağıl, Ahmet, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", *Türkler,* 2, Ankara, 2002, s. 323-367.
Taşağıl, Ahmet, "Kapağan Kağan 692-716", *Belleten*, LVII, /28, Ankara, Nisan 1993, s. 51-70.
Taşağıl, Ahmet, "Kapgan Kağan", *Belleten*, LVII/218, 1993 Nisan, s. 51-70.
Taşağıl, Ahmet, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", *TM*, XXIV/ Bahar, 2014, s. 75-89.
Taşağıl, Ahmet, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", *TM,* XXIV/ Bahar, İstanbul, 2014, s. 75-89.
Taşağıl, Ahmet, "Köktürklerin Menşei Problemi", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, I, Ankara: 9-13 Eylül 2002, Ankara, 2005, s. 419-425.
Taşağıl, Ahmet, "Köktürklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, LXIII/236, Ankara, 1999, s. 23-42.
Taşağıl, Ahmet, "Kül Tigin Yazıtının Çince Yüzü Hakkında", *AE*, Sayı: 25
Taşağıl, Ahmet, "Talas Savaşı", *TDVİA,* 39, İstanbul, 2010, s. 501.
Taşağıl, Ahmet, "Türk Tarihinin İslam Öncesi Dönemdeki Temel Özellikleri", *Türkler Uzun Bir Serüvenden Kısa Notlar İçinde,* ed. Reha Bilge ve diğ. İstanbul, 2014, s. 117-158.
Taşağıl, Ahmet, "Türkistan Şehirlerinin 630-682 Yılları Arasındaki Siyasi Durumu", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan,* Editörler: Yaşar Çoruhlu, Ankara, 2006.
Taşağıl, Ahmet, "Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını", *SAD,* Sayı 3, Ankara 2004, s. 19-44.
Taşağıl, Ahmet, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti,* İstanbul, 2017.
Taşağıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M. S. X. Asır),* İstanbul, 2013.
Taşağıl, Ahmet, *Ergenekon'dan Kağanlığa Türk Model Devleti Köktürkler,* İstanbul, 2016.
Taşağıl, Ahmet, *Gökbörü'nün İzinde Kadim Türklerin Topraklarında,* İstanbul, 2017.
Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler,* I-III, Ankara, 2013.
Taşağıl, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi),* İstanbul, 2013.
Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları,* Ankara, 2014.
Terzi, Mehmet Akif, *Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi,* İstanbul, 2015.
Tezcan, Mehmet, "V-VI. Yüzyıl Ermeni Kaynaklarının Hun ve Eftalit Tarihi Bakımından Önemi", *XV. Türk Tarih Kongresi,* II, 11-15 Eylül 2006, Ankara, 2010, s. 273-284.
Tezcan, Mehmet, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya,* Trabzon, 2012.
Thompson, Elizabeth A. *Hunlar,* çev. M. Sibel Dinçel, Ankara, 2008.
Thomsen, Wilhelm, "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler", *TM,* çev. Ragıp Hulusi, III, İstanbul, 1935, s. 81-118.

Togan, A. Zeki Velidî, "Azerbaycan", *İA,* II, İstanbul, 1986, s. 91-118.
Togan, A. Zeki Velidî, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi,* İstanbul, 1981.
Togan, A. Zeki Velidî, "Oğuzların Hristiyan Meselesine Aid", *TM,* II, İstanbul 1928, s. 61-67.
Togan, A. Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* İstanbul 1981.
Togan, İsenbike, "Taşların Ruhu ve Ataların Mesajları", *NTV Tarih,* Sayı 44, İstanbul Eylül 2012, 30-35.
Tokalak, İsmail, *Bizans Osmanlı Sentezi,* İstanbul, 2010.
Toker, Yalçın, *Milliyetçiliğin Yasal Kaynakları,* İstanbul, 1979.
Tolstov, Sergey P., *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar,* çev. Ekaterina S. Şeremeteva, İstanbul, 2017.
Topsakal, İlyas, *Sibirya Tarihi- Başlangıçtan 1917'ye Kadar,* İstanbul, 2017.
Tram, Sof-Semen, *Atalarımız Hunlar,* İstanbul, 2007.
Tunç, Zekiye, "İslamiyet'ten Önce Kafkasya'da Türkler", *Yeni Türkiye*, Sayı: 72, Kafkaslar Özel Sayısı-II, Ankara, 2015.
Turan, Osman, *Kunlar ve Eski Türkler (Hunlar ve Selçuklu Çağında Türkler),* haz. Altan Çetin, Bilal Koç, Ankara, 2014.
Turan, Osman, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi,* İstanbul, 1941.
Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1993.
Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet,* İstanbul, 1993.
Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi,* İstanbul, 1984.
Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* I, İstanbul, 1981.
Tümer, Günay -Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* Ankara 1993.
Türk Devletinin Tekâmülü, haz. Ahmet Cebeci, Ankara, 1976.
Türk Dünyası Kültür Atlası, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayını, yay. haz. Yavuz Tiryaki, İstanbul, 1997.
Türkdoğan, Orhan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi,* İstanbul, 1996.
Türkeli, Cevat, "Hunlarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları,* I, yay. haz. Türk Kültürüne Hizmet İnsan Vakfı, İstanbul, 1992, s. 71-90.
Ucuzsatar, Necati Ulunay, *Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi,* I, Ankara 1986.
Uçar, Şahin, *Arapların Anadolu Fatihleri (640-750),* İstanbul 2012.
Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-2010),* İstanbul, 2010.
Uğurlu, Kamil, *Orhun Anıtları,* Ankara, 1995.
Uğurlu, Nurer, "Türklerin İslâmiyet'te Girişleri", *İlk Müslüman Türkler,* İstanbul, 2008, s. 9-39.
Uhlig, Helmut, *İpek Yolu: Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü,* çev. Alev Kırım, İstanbul 2000.
Uluçay, M. Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri,* İstanbul, 1977.
Umar, Bilge, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İstanbul, 1998.
Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162),* çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 2000.
User, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları,* Konya, 2010.
User, Hatice Şirin, *Kül Tigin Yazıtı Notlar,* İstanbul, 2015.
Ülken, Hilmi Ziya, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler,* yay. haz. Gülseren Ülken, Ankara, 2017.
Ülkü, Nuri, *İslam Tarihi I. (Başlangıçtan Osmanlılara Kadar),* İstanbul 2012.
Üstüner, Ahat, *Türkçenin Tarihi Gelişmesi,* İstanbul 2015.
Vasary, Istvan, *Eski İç Asya'nın Tarihi,* çev. İsmail Doğan, İstanbul, 2007.
Vasary, Istvan, *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365),* çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, 2016.

Vasilevski, *Vizantıya İ Peçengi*, Petersburg, 1972.
Vasiliev, A. A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* çev. Arif Müfid Mansel, I, Ankara, 1943.
Velihanlı, Naile, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan,* Bakü, 1993.
Vernadsky, George, *Rusya Tarihi,* çev. Doğukan Mızrak-Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, 2009.
Vozgrin, V. E, *İstoriçeskie Sudbı Kırımskih Tatar,* Moskova, 1992.
Xinglang, He-Guo Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi,* çev. Eser Ulun, İstanbul, 2015.
Yakobovskiy, A. Y. "IX-X. Asırlarda İtil ve Bulgarın Tarihi Topografisi Meselesine Dair", çev. Abdülkadir İnan, *Belleten,* XVI/62, Ankara, 1952, s. 273-297.
Yakobovskiy, A. Y. *Altınordu ve Çöküşü,* çev: Hasan Eren, Ankara, 1976.
Yakovleviç, Butanov Viktor–Yuri Sergiyeviç, Hudyakov, *İstoriya Yeniseyski Kırgızov,* Abakan, 2000.
Yakûbi, *Tarih-i Yakûbi,* düz. Muhammed İbrahim Ayeti, I. Tahran, 1374 Ş.
Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan,* II, Beyrut, 1979.
Yalçın, Cevdet, *Türk Milletinin Manifestosu Yeniden Büyük Açılım,* İstanbul, 2010.
Yalçınkaya, Alâeddin, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Düğümden Küresel Kördüğüme,* Ankara 2006.
Yalçınkaya, Alâeddin, *Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze),* İstanbul, 1997.
Yazıcı, Nuri, *Tarihte Türkler ve Türk Devletleri,* İstanbul, 2011.
Yazıcı, Rıfkı, "Türk Devlet Geleneğinde Manevi Gücün Yeri ve Önemi*", Türk Yurdu*, XIV/84, Ankara, 1994.
Yıldırım, Kürşat, "Hunlar ve Gansu Bölgesi", *Atsız Armağanı,* II, yay. haz. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara, 2017.
Yıldırım, Kürşat, *Bir Zamanlar Türk İdiler Türk Kökenli Çin Aileleri,* İstanbul 2017.
Yıldırım, Kürşat, *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-juanlar,* İstanbul, 2015.
Yıldız, Hakkı Dursun, "Hazarlarda İnsani Değerler ve Hukuk", *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları,* İstanbul, 1992, s. 149-158.
Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler,* İstanbul, 1989.
Yıng-Shih Yü, "Hsiung-nu (Şyuğ-nu)", çev. Selçuk Esenbel, *Erken İç Asya Tarihi,* der. Denis Sinor, İstanbul, 2000.
Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,* I, yay. haz. Rafet Yinanç, Ankara, 2013.
Yuvalı Abdülkadir, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", *TDA*, Sayı: 38, s. 94-95.
Yuvalı Abdülkadir, *İlhanlı Tarihi,* İstanbul, 2017.
Yücel, Mualla Uydu, "Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar*", Balkanlar El Kitabı*, I, ed. Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay, Ankara, 2013.
Yücel, Mualla Uydu, "Hazar Hakanlığı", *Türkler,* 2, s. 443-463.
Yücel, Mualla Uydu, "Kıpçaklar", *TDVİA,* 25, Ankara, 2002, s. 420-421.
Yücel, Mualla Uydu, "Uzlar (Oğuzlar)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul, 2016, s. 529-540.
Yücel, Mualla Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* Ankara, 2007.
Zeynaloğlu, Cahangir, *Muhteser Azerbaycan Tarihi,* Bakü, 1992.
Zımonyi, Istvan, "Bulgarlar ve Ogurlar", *Türkler,* II, Ankara 2002, s. 606-616.